Валерій Марченко

ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ

THE CHARITABLE FOUNDATION PUBLISHING HOUSE "SPHERE" IS FOUNDED BY BOTH THE UKRAINIAN-AMERICAN BUREAU FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND THE INTERNATIONAL FOUNDATION "GENEVA INITIATIVE ON PSYCHIATRY" WITH THE PURPOSE OF PUBLISHING BOOKS AND BROCHURES WHICH CONTRIBUTE TO THE CREATION OF A CIVIL SOCIETY AND DEVELOPMENT OF SCIENCE IN UKRAINE ON A NONCOMMERCIAL BASIS

МІЖНАРОДНИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД ЗАСНОВАНО УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИМ БЮРО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І МІЖНАРОДНИМ ФОНДОМ "ЖЕНЕВСЬКА ІНІЦІАТИВА В ПСИХІАТРІЇ" З МЕТОЮ ВИДАННЯ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ МЕДИЧНОЇ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА НЕКОМЕРЦІЙНИХ ЗАСАДАХ

Валерій Марченко

ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ

Дух і Літера

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ 2001

УДК 821.161.2–6
ББК 84.4УКР6–4
М30

Упорядники: *Н.Смужаниця-Марченко, Н.Кочан*

Видання здійснено за сприяння
Міжнародного Благодійного Фонду «Відродження»

Марченко В.
М30 Творчість і життя / Упорядн. Н.Смужаниця-Марченко, Н.Кочан. — К.: Сфера, Дух і Літера, 2001. — 536 с.

ISBN 966–7841–12–X

Ця книга є найповнішим зібранням літературних творів і перекладів Валерія Марченка, серед них і неопублікованих наукових розвідок, а також документів радянського судочинства у справі В.Марченка з архівів КДБ УРСР. Тут також подано твори, що склали основу для його звинувачення в націоналізмі за відповідними статтями карних кодексів Російської, Казахської, Української союзних республік (1983–1984), за якими В.Марченка було знищено. Зібрані документи — ще одне свідчення злочинності комуністичного режиму та незламності людського духу.

ББК84.4УКР6–4

ISBN 966–7841–12–X

© С.Абрамов, макет обкладинки, 2001.
© Видавництво «Сфера», макет, 2001.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 9

І. ТВОРЧІСТЬ ДО АРЕШТУ (1968–1973 рр.) 11

Дослідження і статті 13
А.Кримський як дослідник азербайджанської літератури 13
Обличчям на Схід 28
Давня азербайджанська література в дослідженнях А.Ю.Кримського 32
Сторінки побратимства нашого 41
Узы братства 48
Профессор Александр Васильевич Багрий 52
Русское наследие неокласика 60
Історичні обшири орієнталіста 61
За парованом ідейності 63
Київський діалог 71

Переклади 81
Джаліл Мамедкулузаде. Нація 81
Джаліл Мамедкулузаде. Поштова скринька 82
Джаліл Мамедкулузаде. Мерці 86
Азіз Шаріф. Про п'єсу «Мерці» 119
Анар (Анар Расул-огли Рзаєв). Ювілей Данте 125
Анар (Анар Расул-огли Рзаєв). Склянка води 159
Анар (Анар Расул-огли Рзаєв). Цікаве дослідження 161
Мисливець Пірім (Азербайджанська народна казка) 163
Валерій Марченко. Про Сулеймана Сані Ахундова 170
Сулейман Сані Ахундов. Страшні оповідки 172
Ахмед і Малейка 172
Аббас і Зейнаб 174
Нурадін 177
Чорнявка 200
Ашраф 221
Азербайджанські народні усмішки 231
Ісі Маліказаде. Батько 232
Ленгрен. Як окульбачити чоловіків 237
Ленгрен. Як подорожувати залізницею 238
Генріх Сенкевич. Мореплавська легенда 240
Літературні окрушини 242

II. ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ ПІД ЧАС
І ПІСЛЯ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1974–1982 рр.) 243

Статті і нариси 245
Звичайний страх 245
Чому переклад? 251
Те, чого я не встиг сказати 252
Як усе це сталося 259
Злодії 265
Шляхи, які ми обираємо 273
Моя чарівна леді 278
Про штуку перекладацьку 280
Знайомтесь: бандерівець 284
Клопоти з редагуванням 285
Довколалітературне життя 289
Шерше ля фам 293
Антон Олійник 294
Гумор — це небезпечно 299
Що дало йому змогу витривати? 301
Це неземне довготерпіння 304
Вірити — і тільки 309
Філософ і праця 311
Одеколон у флаконах 313
Закордон, дівчина і хуліган 320
Харакірі комуніста 323
Занапащена Кліо 327
Межи жорен пекельних 332
Раз — 15, два — 15!!! 337
Вкрали транзистор 344
Микола Гулак 351
Там, у Київських печерах 367

Переклади 379
Томас Джефферсон. Декларація Незалежності 379
Джером К. Джером. Трое в одному човні, не кажучи про собаку 383
Пітер Коуен. Побачення (З австралійських новел) 391
Талан 389
Поезії 395
Прайс Уорунг. Сталева штаба Джона Прайса 406
Герберт Уеллс. Країна сліпих 412
Сомерсет Моем. Сила обставин 428

III. ДРУГИЙ АРЕШТ. РАДЯНСЬКЕ СУДОЧИНСТВО
(1 жовтня 1983 р. — 4 жовтня 1984 р.) .....

Документи судочинства 447
Додаток В.Марченка до протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР
від 8 грудня 1983 р. 449
Протокол допиту В.Марченка у слідчому відділі КДБ УРСР
від 9 грудня 1983 р. 450

Додаток В.Марченка до протоколу допиту від 9 грудня 1983 р. 452
Клопотання В.Марченка на ім'я ст. слідчого
в особливо важливих справах КДБ УРСР М.М.Слобоженюка
від 9 грудня 1983 р. 453
Постанова від 10 грудня 1983 р. про відхилення клопотання В.Марченка 453
З протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР.
Звинувачення В.Марченка у написанні заяви до Президії Верховної Ради
СРСР від 9 грудня 1974 р. 454
З протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР.
Звинувачення В.Марченка у написанні відкритого листа до німецьких
журналістів (1976 р.) 455
Додаток В.Марченка до протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР
від 16 грудня 1983 р. 455
Клопотання В.Марченка на ім'я ст. слідчого в особливо важливих справах
КДБ УРСР М.М.Слобоженюка (після 16 грудня 1983 р.) 456
З протоколів допитів у слідчому відділі КДБ УРСР.
Причини відмови В.Марченка відповідати на запитання слідчого 456
З протоколу допиту В.Марченка у слідчому відділі КДБ УРСР
від 23 грудня 1983 р. 457
Додаток В.Марченка до протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР
від 23 грудня 1983 р. 457
Додаток В.Марченка до протоколу допиту у слідчому відділі КДБ УРСР
від 2 січня 1984 р. 458
Додаток В.Марченка до протоколу допит у слідчому відділі КДБ УРСР
від 13 січня 1984 р. 458
З протоколів слідчого відділу КДБ УРСР про пред'явлення В.Марченку
матеріалів кримінальної справи від 13 лютого 1984 р. 458
Заява В.Марченка від 7 березня 1984 р. 459
Три заяви В.Марченка до Київського міського суду
від 12 березня 1984 р. 460
Зауваження В.Марченка від 12 лютого 1984 р.
до кримінальної справи № 21 по його обвинуваченню у скоєнні злочину
за ст. 70 ч. 2 КК РРФСР, ст. 56 ч. 2 КК КАЗРСР,
ст. 62 ч. 2 КК УРСР 461
Обвинувачувальний висновок слідчого відділу КДБ УРСР
по кримінальній справі В.Марченка від 16 лютого 1984 р. 464
— Про обвинувачувальний вирок 465
— Про суд над Валерієм Марченко (13 березня 1984 р.) 468
Обвинувачувальний вирок Судової колегії у кримінальних справах Київського
міського суду по кримінальній справі В.Марченка
від 14 березня 1984 р. 474
Касаційна скарга В.Марченка до Верховного суду УРСР
від 25 березня 1984 р. 489
Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР
від 25 березня 1984 р. щодо касаційної скарги В.Марченка 490

Звернення і листи В.Марченка 495
Заява до Президії Верховної Ради СРСР 495
Відкритий лист до діда, історика М.Марченка 496
Відкритий лист до німецьких журналістів із НДР Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана 499
Звернення політв'язнів 36-ї зони до радянської делеґації в Белґраді 501
Заява Ґенеральному директорові ЮНЕСКО п. М'боа 502
Лист до Ґенерального секретаря ООН Курта Вальдгайма 504
Відкритий лист до Голови всесвітньої асоціації нефрологів, директора інституту нефрології у Швеції п. Альвала 505
Заява до Голови Президії Верховної Ради СРСР Ю.В.Андропова 506
Солідарність і любов 508
Звернення закордонного представництва української Гельсінської ґрупи до міжнародної громадськості 508
Телеграма Н.Смужаниці до Ґенерального секретаря ЦК КПРС К.Черненка 509
Звернення Н.Смужаниці до начальника головного управління виправно-трудових закладів МВС СРСР 509
Заява Н.Смужаниці до начальника закладу из 57/1 в м. Перм 509
Заява Н.Смужаниці до начальника управління КДБ Чусовського р-ну Пермської обл. Афанасова 510
Звернення Н.М.Смужаниці до Єпископа Пермського і Солікамського Афанасія 510
Звернення Н.Смужаниці до начальника відділу медицини управління МВС СРСР 511
Заява Н.Смужаниці до прокурора з нагляду за додержанням законів у виправно-трудовому закладі, відповідальному за Пермську обл. РСФСР 512
Заява Н.Смужаниці до ИЗ 57/1 м. Пермі 512
Заява Н.Смужаниці до голови Пермського обласного комітету товариства Червоного хреста Мананіної В.І. 512
Звернення Н.Смужаниці до Президії Верховної Ради СРСР 513
Заява Н.Смужаниці до Голови Комітету Держбезпеки СРСР по Ленінградській обл. 513
Заява Н.Смужаниці до головного лікаря місцевої обласної лікарні закладу УС 20/12 м. Ленінграда 514
Заява Н.Смужаниці до міністра охорони здоров'я СРСР 514
Заява конґресмена Д.Фассела про друге ув'язнення В.Марченка на засіданні палати представників 515
Заява Президента США Р.Рейгана щодо загибелі В.Марченка 516
Заява Державного департаменту США щодо загибелі В.Марченка 516
Постанова Пленуму Верховного Суду УРСР від 12 жовтня 1990 р. «Про скасування вироку судової колеґії в кримінальних справах київського міського суду по кримінальній справі від 14 березня 1984 р. відносно В.Марченка і закриття справи за відсутністю в його діях складу злочину» 517
ПІСЛЯМОВА. *В.Шевчук*. Один із юнаків вогненної печі 521

ПЕРЕДМОВА

Нові істини зазвичай отримують гору не так, що їхніх противників переконують і вони визнають свою неправоту. Рідко трапляється, що Савл стає Павлом. Насправді все відбувається непомітно та тривіально: противники поступово вимирають, а підростаюче покоління засвоює істину одразу...

Істина очевидна — Валерій Марченко не був злочинцем. Нині, у 2001 році від Різдва Христового, молодій людині важко зрозуміти: за що ж так рано помер у ленінградській тюрмі київський журналіст Валерій Марченко? Важко відповісти. Важко пояснити сьогодні, при багатобарв'ї партій і тенденцій, можливості читати і знати, підтримувати, протестувати й бути осторонь. «Антисоветчик», «буржуазний український націоналіст»... що означають ці слова сьогодні, у 2001 році?

Ми живемо в чудний час. Колишні активісти з виловлювання націоналістично думаючих студентів стали не менш активними суперпатріотами, цинічні комсомольські вожаки проявили неабиякі здібності у встановленні буржуазного банкознавства, зухвало проституюючі письменники блискавично здійснили «сексуальну переорієнтацію»... Дивний час.

За що ж помер Валерій Марченко? За багато що, за те багато що, що має назву моральність, порядність, нарешті, гидливість. Про це він писав, про це говорив, інакше жити не вмів та й не хотів.

Семен Глузман

I

ТВОРЧІСТЬ ДО АРЕШТУ
1968–1973 рр.

А.КРИМСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

XX вік — вік надзвичайних потрясінь і зрушень в історії народів Європи — привніс кардинальні зміни й до історії розвитку національних літератур. Бурхливий поступ капіталізму в Росії зумовив цілий ряд відкриттів не лише в технічних галузях, а й у царині гуманітарних наук. Наростання революційної ситуації у країні сприяло розкріпаченню громадської думки від догм і схоластики. Тим-то й прикметно, що українська література в цей час стала збагачуватися новою тематикою, новими образами і формами. Та ломка традицій подекуди заводила українських письменників на манівці декадентщини й формалізму, але, безперечно, добірне зерня красної літератури зримо обмалювалося саме завдяки зусиллям усіх тих, хто брав участь у літературному процесі.

Агатангел Юхимович Кримський свій величезний внесок в історію української культури розпочав надрукуванням у 1895 році невеличкої збірки оповідань *Повістки та есківи*. І хоча белетрист Кримський не займає того місця, яке посідає Кримський вчений, його оригінальні твори дають багато цікавого матеріалу для усвідомлення уболівань і внутрішнього світу самого письменника, допомагають ширше зрозуміти, чим жила тодішня інтеліґенція, які ідеї нуртували в тогочасному громадському житті України. Власне, наукові праці Кримського значно глибше можна зрозуміти по прочитанню його белетристичних творів. Тут і цікаві сатиричні оповідання *З літопису преславних діяннів панків Кристашів*, тут його поетичний доробок *Пальмове гілля*, куди увійшли оригінальні поезії Кримського й чимала добірка перекладів поетів Сходу, тут і роман *Андрій Лаговський*, в якому вперше в українській літературі змальовано психіку нервовохворих людей.

Не позбавлений цікавості й цикл *Бейрутських оповідань* письменника. Поставивши перед собою завдання познайомити українського читача з побутом, звичаями й життям мешканців Бейруту, цілком відмінними від українських, А.Кримський звернувся в них до докладного опису, трохи не детального змалювання етнографії Сходу. Як видно, вже у своїх оригінальних писаннях Кримський підіймав теми, які доти або зовсім не займалися українськими письменниками, або ж були мало розроблені. Сучасник А.Кримського О.Грушевський писав: «Сум за далеким ідеалом, що тісно переплітається з розчаруванням у сірій, непривабливій дійсності, палюче усвідомлення самітності й безсилля, нестерпний тягар сумнівів з підвищеною вразливістю й навіть психічною неврівноваженістю — ось настрої героїв Кримського, українських інтелігентів»[1]. Белетристична спадщина письменника немов

* Студентський реферат, 1970 р.

[1] *Энциклопедический словарь* Гранат. — Т. 23.

у дзеркалі відбиває ті явища літературного процесу України, які відбувалися наприкінці XIX — на початку XX століття. Нова тематика, етнографізм, загострений потяг до психологізму і психоаналізу — на це «грішили» і М.Коцюбинський, і Л.Українка, і Г.Хоткевич.

Та безперечно, що кращі свої сторінки до історії української культури А.Кримський записав не як письменник чи поет, а як вчений-філолог. Агатангел Юхимович Кримський — незвичайна й самобутня постать в історії нашої науки, котра ще тривалий час, певно, буде для всіх дослідників української культури, науки й літератури якимось унікальним явищем, оточеним німбом з легенд і переказів. Це обумовлено не лише його обдаруванням поліглота (Кримський знав понад шістдесят мов), не лише сумлінням справжнього вченого (навіть у лиховісні дві реакції Кримський мужньо й послідовно відстоював свої позиції, які піддавалися нападкам псевдовчених), а насамперед рідкісним, для України просто екзотичним, фахом орієнталіста. Грандіозна ерудиція, широта зацікавлень дозволяли Кримському бути першокласним фольклористом, кваліфікованим дослідником народної творчості. Вчений вважався і вважається одним із найкращих мовознавців-україністів. Праці Кримського з українського мовознавства висувають його ім'я в ряд з такими відомими мовниками, як І.Потебня та П.Житецький. Нариси й публікації з історії української літератури принесли вченому славу тямущого літературного критика, дослідника давньої і нової літератури. Статті про М.Драгоманова та М.Уманця (Комарова) мають вагу золотих самородків і варті більше за томи досліджень деяких сучасних літературознавців.

Пристрасний патріот, Агатангел Кримський виступає з полемічними відгуками-рецензіями на різного плану шовіністичні випади проти української культури, щодо приналежності одвічних українських земель, походження українців (*Філологія й погодінська гіпотеза*, *Стаття проти польських претензій на Холмщину та малюнок гніту над русинами в Галичині*). Причому в полемічнім запалі Кримський ніколи не дозволяє собі образити національні почуття інших націй (*Про походження великорусів*). Не потребує коментарів прооралене вченим у царині української лексикографії. Найбільш науковий і об'ємний за всю історію України *Російсько-український словник*, випущений ВУАН за редакцією А.Кримського, та *Російсько-український правничий словник* були справжніми подіями в культурному житті нашого народу. І все оте створювалося в умовах, «коли ординарний академік здобував 40 золотих карбованців (20 доларів) на місяць, а інші 30 золотих карбованців (15 доларів). На одяг, на придбання книжок, звичайно, такої платні не стає, але тая страшна ненастанна турбота про шматок хліба («шматок хліба» — в найелементарнішому розумінні цього слова), яка давніш гнобила всіх своїм гнітом, тепер, як бачимо, одійшла в царину переказів»[2]. Зараз можна казати про науковий подвиг, відданість ідеалам, тільки вся ота мовна ошатність якось блідне перед буденними і простими словами самого Агатангела Юхимовича: «Як мало я зробив. Як хочеться жити й творити для народу»[3]. Це вимовила людина, що написала більше тисячі друкованих

[2] Звідомлення Всеукраїнської Академії наук. — Київ, 1923. — С. 6.

[3] *Літературна газета*. — 17.01.1941.

праць, наукові роботи якої для деяких народів Сходу були першими посібниками з вивчення власної історії та літератури.

Дослідження культури мусульманського Сходу тісно пов'язане з вивченням розповсюдження ісламу та його ідеологічної підпори — священної книги мусульман *Корану*. Тому не випадково перші праці А.Ю.Кримського були саме студіями з історії ісламу. Видрукувані вперше в *Трудах Лазаревского института восточных языков* в окремих журналах, вони були випущені у Львові осібною книжкою українською мовою. Не лише те, що така солідна монографія з ісламістики як *Мусульманство і його будучність* з'явилася українською мовою, але й те, що вона була написана хоч молодим, проте вже з ім'ям орієнталістом, — все разом сприяло популяризації української мови, а отже й культури між народів Європи. Вже по тому перекладена на російську мову, вона стала культурним надбанням і російського читача. Сумлінний вчений, Кримський, заглибившись у вивчення ісламу, не міг обминути тих «єретичних течій», які існували у країнах Сходу поряд із основною канонічною релігією. Нариси з історії шиїтів, суннітів, суфіїв та суфійства були єдиними у своєму роді. Написаний уперше в Росії історичний та етнографічно-описовий нарис про суфійство був та й залишається одною з найповажніших робіт, здійснених у цій галузі. Діапазон праць Кримського такий широкий, а глибина майже кожної з них така вражаюче містка, що не можеш не погодитися з його учнем Л.Рубінзоном: «Стосовно академіка Кримського можна сказати, що той, хто проштудіював би самі лише його твори, міг би вважати себе ерудитом» [4].

Науковий доробок Кримського в орієнталістиці складають три основні розгалуження мусульманського світу: арабістика, іраністика, тюркологія плюс історія ісламу. Безперечно, якщо для України Агатангел Кримський був патріархом сходознавства, то й у російській орієнталістиці створене ним складає вельми поважний розділ. За визнанням академіка І.Ю.Крачковського, наш учений зцементував московську школу арабістики, його праця «хутко забезпечила московській арабістиці належне місце й закріпила за нею певну подобу». І далі: «Взагалі для популяризації науки він зробив більше, аніж усі попередні й сучасні йому покоління арабістів: можна без перебільшення сказати, що основні наукові відомості про арабський світ, котрі мали у своєму розпорядженні нефахівці до революції, зобов'язані своїм походженням його працям» [5]. Та, певно, найголовнішою подякою вченому було визнання тих народів, про літературу чи історію яких власне й писалися його дослідження. «Мірза-Хамід зізнався мені (А.Кримському. — *В.М.*), що поки він не прочитав *Историю Персии и ее литературы*, він і не підозрював, що Хейям був великий вчений, глибокий філософ-мудрець, а не той баляндрасник на кшталт Хаджі Насредділа, яким його уявляють собі нинішні перси, коли охоче цитують його вірші» [6]. І тим більше важко погодитися з деякими дослідниками, які, бездумно валячи в одну купу всіх дореволюційних науковців, розглядають їх як «ученых, разделявших философские и исторические концепции, типичные для буржуазных историков-

[4] Газета *Советская Украина*. — 15.01.1941.

[5] Труды Института востоковедения АН СССР. — М.-Л., 1941. — Т. XXXVI. — С. 8.

[6] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1915. — Вып. XVI. — Т. I. — № 4. — С. 561.

идеалистов. В их трудах прежде всего бросается в глаза непонимание объективной закономерности исторического процесса, представление о государстве как надклассовой силе, полное игнорирование положения народних масс и классовой борьбы, неправильное представление о роли ислама и религиозных деятелей в истории восточных народов»[7]. Ще 1896 року у своєму *Очерке развития суфизма до конца III века гиджры* Кримський, всупереч концепції буржуазних учених, виводить і переконливо обстоює власне твердження, що «суфізм привився найбільше тому, що це найбільш зручна й найбільш вигідна форма життя серед всезагального гніту, релігійні спонуки тут уже грають другорядну ролю»[8]. Так само розглядаючи історію арабів, персів чи турків, Агатангел Кримський неодмінно вставляє розділ про соціально-економічне становище народу під Махмудом Газневідським або, скажімо, Селімом Великим.

Наукова спадщина українського академіка тривалий час не була темою фахової розмови вчених-сходознавців. Єдиний науковець, котрий регулярно з пошаною згадував про сходознавчу діяльність А.Ю.Кримського, — це академік І.Ю.Крачковський. В його *Очерках по истории русской арабистики* високо оцінюється науковий доробок Кримського-арабіста і вказується, що Кримським здійснена ціла епоха у вивченні арабського Сходу.

Усе написане досі українськими історіками літератури про Кримського дає нам змогу дізнатися про життя вченого, пошук ним свого місця в лавах борців за щастя й незалежність свого народу, значення й місце як дослідника фольклору, літератури та мови України, але зовсім не з'ясовує ваги пророблено Агатангелом Юхимовичем Кримським для розвитку й поступу українського сходознавства, важливості його діяльності в розробці історії літератур, мов та історії народів СРСР. Слід зазначити, що сам Агатангел Юхимович чудово розумів значення всілякого роду орієнталістичних студій для розвитку культури українського народу. «Не можна свідомо студіювати українську словесність, обминаючи турецьку і татарську народну словесність. Не можна всесторінно продуктивно аналізувати українську мову, чи козацьку, чи теперішню, без допомоги турецької діалектології, навіть такий геніальний філолог, як Потебня, не раз був робив філологічні помилки, силкуючись витолкувати деякі українські слова слов'янськими корінням і пускаючись у натягнені пояснення, тим часом як тюркологія одразу була б допомогла йому стати на вірний шлях»[9], — писав наш учений у доповідній записці до ЦК, доводячи необхідність відкриття центру сходознавства на Україні. Розгляду досліджень азербайджанської літератури, фольклору, тих взаємозв'язків, які виникали поміж тюркськими народами та Україною, того спільного, що мають українці й азербайджанці, у працях академіка А.Ю.Кримського й будуть присвячені дальші сторінки цієї роботи.

Викладання вченим своїх думок, його аналіз літературних явищ Азербайджану становлять самовидну цінність і для сучасних українських, і для сучасних азербайд-

---

[7] Смирнов Н.А. Очерки истории изучения ислама в СССР. — М., 1954. — С. 93.

[8] Крымский А. Очерк развития суфизма до конца III века гиджры // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. — М., 1896. — Вып. I. — Т. II. — С. 96.

[9] Записки історико-філологічного відділу УАН. — 1919. — Кн. I. — С. X.

жанських літературознавців. Добра обізнаність з літературою та історією східних народів, ерудиція й науковий талант дали змогу українському орієнталісту ще 50 років тому зробити узагальнення й висновки, до яких наше літературознавство прийшло значно пізніше. Для істориків української літератури безперечно буде цікаво ознайомитися з ходом розвитку братньої літератури азербайджанського народу й особливо тих її моментів, що тотожні явищам українського літературного життя (борсання в середньовічній схоластиці, панегіризм, пробудження революційної свідомості в кінці XIX ст. тощо). Висвітлення цього боку наукового доробку визначного сходознавця А.Ю.Кримського безперечно закладе ще одну цеглину в підмурівок щирої дружби поміж українським й азербайджанським народами.

* * *

Великий азербайджанський поет, класик перської літератури Нізамі — поет, ім'я якого золотими літерами викарбувано на сторінках світової літератури. Геніальні поеми Нізамі, створений ним свій особливий період в історії перської літератури, без сумніву, дають підстави до найретельнішого дослідження й аналізу всієї його поетичної творчості. Зрозуміло, що автор першої у Росії історії перської літератури А.Ю.Кримський не міг обминути у своїх студіях постаті цього визначного поета. Наприкінці століття до перекладання творів Нізамі на українську мову Агатангела Юхимовича заохочує І.Я.Франко. У листі від 19 березня 1894 року він пише: «Я читав у німецькому переводі із Казвіні (у Франка непорозуміння. Він путає Казвіні з Нізамі. Німецькі перекладачі, яких читав Франко, — Бахер та Ете у примітках наводять до перської Нізамієвої поеми деякі паралелі з писаної по-арабськи напівнаукової прозаїчної космографії Казвінія. — *Прим. М.Левченка*) *Искандер-наме*; знаєте, там є гарні речі, як, наприклад, епізод про мандрівку Іскандера з Хіддером до джерела живої води — глибока штука і гарно розказана. Чому б Вам не поперекладати кілька таких речей»[10].

До теми Нізамі вчений спорадично повертався ще не раз по виході своєї *Истории Персии*, але глибокому, сумлінному аналізові життя та творчість Нізамі були піддані Кримським у фундаментальній праці *Низами и его современники*, покликаної до життя 800-річним ювілеєм з дня народження поета в 1940 р.

Для цього вченим було пророблено титанічний труд. Він підняв велику кількість розвідок західноєвропейських і російських орієнталістів про Нізамі, наново переглянув давно всіма визнані за аксіоми твердження, погоджуючись з ними або розбиваючи вщент залізною логікою нових документів та фактів. Трудність роботи посилювалася атмосферою підозр та зловорожості, якою були просякнуті довоєнні роки життя вченого «старої буржуазної школи». Кримського не інформували про проведення заходів до ювілею (про відзначення ювілею Нізамі в Азербайджані він дізнався з всесоюзної преси), часом він не мав під рукою необхідних видань творів Нізамі, був позбавлений можливості ознайомитися з останніми зарубіжними критичними виданнями сходознавців, чим і пояснюється відсутність аналізу західноєвропейських та іранських матеріалів, виданих після 1920 року, в розділі

[10] Листи І.Франка до А.Кримського. — Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. — Ф. 3, 1097.

книжки *Источники жизнеописаний Низамия*. Та незважаючи на все, *Низами и его современники* з'явилася на світ. Авторитет Кримського як орієнталіста був настільки високий, що відомий іранознавець, по війні академік Є.Е.Бертельс, скоро дізнався про те, що незабаром з'явиться така праця, поквапився надіслати до українського орієнталіста листа, де відписав: «Из него (листа Кримського. — *В.М.*) я узнал, что Вы пишете работу о Низами, и это меня глубоко и искренне порадовало, ибо заранее можно сказать, что это будет одна из самых ценных работ, вызванная к жизни юбилеем» [11].

Так воно і сталось. Нині радянське нізамізнавство по суті матиме праці двох чільних радянських іраністів: Бертельса та Кримського. Монографія вченого, надіслана до Баку, внаслідок незалежних від волі автора причин тривалий час пролежала в архівах Азербайджанського інституту літератури ім. Нізамі, лише зараз вона готується до друку й буде видана до ювілейного 1971 року в Баку. В нашому дослідженні було використано рукописний матеріал, що зберігається в ЦНБ Академії наук УРСР. Перший розділ монографії *Источники жизнеописаний Низамия* став солідним вивченням майже всіх критичних згадок про Нізамі дореволюційного часу, які мали бодай найменшу наукову цінність; їх число становить 54. Звісно, що починати Кримський мусив із тих літературних енциклопедій, хронік, діеписів перських та арабських учених, котрі були як не сучасниками, то найближчими зі спостерігачів епохи Нізамі. Слід віддати належне Кримському, робота ця виконана майстерно. Ні до, ні після нього нізамізнавство не знало такої ретельної бібліографічної розвідки про Нізамі, як зумів виконати наш учений. Не позбавлений цікавості й метод аналізу Кримським давньоперських літературних критиків. Навіть у такім, здавалося б, далекім від українського літературознавства, як перське, можна віднайти аналогії і провести паралелі між обома літературними процесами, як це не раз і робилося українським сходознавцем. Ось яку оцінку дав Кримський одному з найстаріших перських істориків письменства Овфію: «Нестача біографічних відомостей надолужується в Овфія тим прийомом, котрий ще не так давно практикувався в європейській схоластичній риториці на основі схоластичних законів так зв. «науки про винаходження мислей». Якщо середньовічному церковно-християнському проповіднику було потрібно сказати похвальне слово, наприклад, у день пам'яті св. Христофора, житіє котрого було невідоме, то за рецептом, скажімо, киянина Іоаникія Галятовського (XVIII в.) проповідник мав можливість ухопитися за ім'я *Христофор*, пояснити, що по-грецькому воно значить «той, що носить Христа»... й по тому розвинути довгу рацею на тему, в чому може проявлятися взагалі «носіння Христа», котре, очевидно, проявив і святий ім'ярек. Якщо була необхідність сказати похвалу тому, кого ховають, то «винахідненню мислі» могло допомогти, за Галятовським, прізвище покійного: Любомирський він — кажи, що любив мир, Браницький — вітчизну боронив і т.п.» [12].

Агатангел Кримський започаткував науково-критичний підхід до творчої спадщини Нізамі. Його прозові переклади уривків із *Семи красунь* були першими в Росії,

[11] Лист Є.Е.Бертельса до А.Кримського. — Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І., № 25414.

[12] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25420.

котрі робилися безпосередньо з мови оригіналу. З радянських нізамізнавців у праці Кримського належне місце відводиться іраністам Є.Е.Бертельсу та Мік. Рафілі. В цілому позитивно оцінюючи роботу, вперше в історії азербайджанської літератури написану спеціально про Нізамі, Кримський застерігає автора, Мік. Рафілі, від плутанини з поширенням сучасної назви Азербайджан на Ширван з його шахами XVI ст. Очевидно, що це «особливо незручно в тих випадках, коли доводиться оперувати політичними стосунками між Ширваном і ворожим у ставленні до нього власне Азербайджаном» [13].

Український орієнталіст уклав просто унікальний покажчик літератури про Нізамі від найдавніших часів до наших днів. Вартість його величезна. Є.Е.Бертельс, що паралельно з Кримським досліджував джерела про Нізамі, зумів подати імення лише декотрих назв з усього переліку Кримського. Зацікавлення вченого історією давнього Азербайджану (того, що зараз є АРСР) спричинилося до бездоганного змалювання історичного оточення, в якому довелося жити і творити Нізамі. Дослідження історії азербайджанських міст Шекі та Кабали від найдавніших днів і аж до XV ст. у праці *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)* стало ніби прелюдією до глави з монографії *Очерк жизни и деятельности Низами*. Життя й біографічні відомості стародавніх поетів Сходу (та й не тільки Сходу, взяти хоча б Шекспіра) донині перебувають у нурті полемічних перепалок літературознавців. Ані у хроніках, ані в літописах, ані в історіях східних літератур ніяких звісток про Нізамі не було аж до XV віку, тобто ми не можемо почерпнути жодної біографічної відомості про життя поета протягом майже трьох століть. Шляхом ретельного аналізу всіх матеріалів, що стосувалися Нізамі, Кримський скомпонував свій життєпис геніального поета. Вчений веде ґенезу Нізамі з міста Комма, пояснює, чому родина Нізамі переїхала до Гянджі, тлумачить етимологію поетових прізвиськ *Мотаррезій і Гянджеві*. І що прикметно, все це робиться зі справжнім науковим тактом, без нав'язливого диктату авторитету, зі скромністю правдивого трудівника науки: «Свою лепту, котру я хотів укласти до тої літератури, що готується до ювілею Нізамі, я поклав собі у вигляді вельми скромного завдання (далекого широких претензій показати азербайджанця Нізамія на загальнім фоні XII ст.) старого орієнталіста після вивчення ним класичної літератури, яка була тоді духовним набутком й Азербайджану, котрий вносив із свого боку в цю персомовну літературу свій неоціненний внесок. Головна моя увага звернена на фіксацію фактичного, документально незаперечного боку предмета: це буде підведенням підсумків, до котрих приходить старий орієнталіст після більш ніж піввікового вивчення перської літератури, краю *etc*. Жодного зайвого здогаду не повідомляти інакше, як з обережними застереженнями «здається», «можливо», «як бачиться», «виникає підозра, що...» і т.п. Нехай читач вбачає у цих застереженнях, що я вважаю себе здатним не менш, ніж інші, помилятися, суб'єктивно помилятися в своїх поглядах і що я, вживаючи вирази «можливо» і т.п., тим самим дуже прошу читача перевіряти мої погляди найстараннішою самостійною критикою. Я буду радий, якщо читач дивитиметься на мої студії як на збірку фактичного матеріалу» [14]. Кримський розглядає

[13] Там само.

[14] Там само.

вплив оточення на формування світогляду юного Нізамі, дає характеристику освіченості поета, вказуючи на можливі, окрім, само собою зрозуміло, *Корану*, літературні джерела, що ними міг користуватися Нізамі задля свого навчання. Український іраніст розглянув і причетність автора *П'ятериці* до суфійського ордену «ахі», провів паралелі між світоглядом поета й тими ідеалами, до яких він прагнув. Брати-ахійці були носіями вочевидь революційних тенденцій у феодальному суспільстві тодішнього Азербайджану. Коли пересічний загал, придавлений свавільним урядуванням шахів, мовчки чвалав у ярмі деспотії, свідомість ахійців підносилася до того, що вони повставали проти несправедливого шаха, який був «тінню Аллаха на землі». Розглянувши причини, що доконали виникнення в Нізамі суфійсько-аскетичного містицизму, Кримський показує, як геній азербайджанського поета, увібравши в розкішні шати досконалої поетичної форми суфійські ідеї, відтворив чудові перлини таких епічних полотен, як *Mehseh ель-есрah* (*Скарбниця таємниць*) чи *Хафт пайкар* (*Сім красунь*). Цікавим є аналіз останньої, 20-ої глави *Скарбниці таємниць*, де йдеться про бесіду між солов'єм і соколом. «Нізамій... годен високо цінувати істинних, ідейних, непродажних поетів, котрих він ставить поруч із пророками. Але теперішні поети, саркастично зазначає він, вживають своє мистецтво лише задля золотого надбання. Напевне, в цих словах полягало застереження й рідному братові Нізамі, котрий обрав панегірик собі за фах» [15].

У своїй праці Агатангел Юхимович Кримський зупиняється й на питанні про приналежність геніального поета-романтика Нізамі до азербайджанської літератури. Тут слід зробити невеличкий відступ і вдатися до історії Азербайджану. Довгий час літературною мовою в Азербайджані, тобто на теренах з азербайджанським етнічним складом населення в Ірані, побутували класичні мови культурного Сходу: арабська та перська. Таким чином, підкорені народи, які не сформувалися політично (туркмени, казахи, азербайджанці), мали брати до вжитку вироблені літературні мови культурно й політично сформованих панівних націй. І хоча часом утворювалися окремі шахства чи там князівства, але зломити усталені погляди на пріоритет мови святої книги всіх мусульман *Корану* та мови з багатющою літературною традицією — перської було не так легко. Очевидно, цьому мали сприяти незалежне існування азербайджанських політично-самостійних державних цілостей і, як наслідок, пробудження національної самосвідомості. В радянському нізамізнавстві поширена думка, що Нізамі творив і по-азербайджанському, але ті декілька рядків поезій азербайджанською мовою, що, як вважають, написав сам поет, ще не можуть з абсолютною певністю ствердити цю думку. Існують різні погляди стосовно віднесення Нізамі до якоїсь одної літератури. Одні висловлюють твердження про приналежність поета винятково до перського письменства. Інші, посилаючись на туранське походження Нізамі, вплив азербайджанських поетів арабської та перської школи (Абуль-Ула та Хакані), а також вказуючи на сюжети з азербайджанського фольклору, що їх використав Нізамі у своїй *П'ятериці*, вперто твердять про непричетність геніального поета до іранської літератури. Кримський відстоює власну думку про те, що поетична спадщина Нізамі має бути здобутком двох братніх народів — іранського та азербайджанського: «Вважаємо, одначе, що

[15] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25414.

цю думку (Нізамі — азербайджанський поет. — *В.М.*), назвемо її навіть аксіомою, ні до чого було затінювати випадами супроти «традиційних літераторів». Докоряючи за це буржуазним сходознавцям у реакційності, доведеться назвати реакційною всю іранську націю, яка ніколи не відмовиться від Нізамі, що писав хоча б у силу історичних причин по-перському і що дав величезний поштовх розвиткові іранської літератури, котра ні в якім разі не може вилучити його зі своїх лав, незважаючи на його «азербайджанізм» і «тюркообразність».

Пояснимо прикладом з російської літератури. М.В.Гоголь був українець, син українського письменника Вас. Гоголя (що багатьма визнавався за більш талановитого письменника, ніж Котляревський), і сам М.Гоголь кохав свою Україну, її народну творчість, у своїх власних творах широко писав на сюжети з українського життя. Він у своїй російській мові сипав українізмами. Історія розвитку власне української (українською мовою) літератури ніяк не владна відмовитися від М.В.Гоголя (Рудого Панька — автора *Вечорниць на хуторі біля Диканьки, Миргорода, Тараса Бульби* та ін.), хоч він писав російською літературною мовою; але з другого боку дивно було б, якби українці замислили відлучати М.В.Гоголя від власне російської літератури, де оцим українцем М.В.Гоголем створено осібний «гоголівський період» — так як і азербайджанцем Нізамі створено в іранській літературі «нізамівський період». Радянський Азербайджан, святкуючи 800-й ювілей свого рідного Нізамі й по заслузі пишаючись ним як стовпом у створенні своєї, азербайджанської літератури, не повинен сердитися й убачати «реакційність» у тім, що великий народ Ірану теж пишається невмирущим Нізамієм і відносить його вкупі з «буржуазними сходознавцями» до іранської літератури.

У дні ювілею Іран з повним правом приязно приєднує до азербайджанських гімнів свої, іранські, і це буде не віднімання Нізамі від Азербайджану, а один з виявів бажаної дружби народів, які мають однакові права на цього світового поета» [16].

Розглядаючи приналежність того або іншого письменника до однієї з двох літератур, слід мати перед собою дальший більш величний орієнтир — світову літературу. Оцінка творчості генія повинна розглядатися через призму загальнолюдського значення, через вартість його творчої спадщини для народів світу. «Кожна окрема література є явищем індивідуальним і цілком самостійним, але також самостійним явищем уже вищого штибу є і світова література» [17], — писав з цього приводу академік М.І.Конрад.

Зрозуміло, що видрукування праці А.Ю.Кримського одразу ж по її виході з-під пера вченого принесло б набагато більше користі нізамізнавству, але й те, що вона готується до друку нині, через 30 років після її написання, безперечно, стане неабияким внеском українського вченого у справу поступу сучасного радянського сходознавства й відкриє нові сторінки в царині досліджень видатного поета Азербайджану Нізамі.

Література азербайджанського народу, який протягом усього свого існування був повойований спершу арабами, персами, а по тому царською Росією, тісно переплітається з історіями літератур арабського та перського народів. Тому-то ми

[16] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25420.

[17] Конрад Н.И. Запад и Восток. — С. 461.

знаходимо у праці Кримського *Історія Персії та її письменства* згадки про письмові пам'ятки зороастрійської релігії. Говорячи про загарбання Персії, в тім числі й Азербайджану, арабськими завойовниками, вчений зазначає, що «араби перемогли персів зброєю, але їх самих потроху перемогла перська культура» [18]. Культурність повойованих народів, розуміння ними своєї вищості над напівдикими загарбниками дали змогу азербайджанцям вести самостійне культурне й релігійне життя близько двох століть після завоювання Азербайджану арабами в VII ст. Кримський, посилаючись на нотатки подорожніх — географів Істахія (951) та Ібн-Хавкаля (977) вказує, що прикаспійські племена дотримувалися зороастрійської віри ще й у X столітті. І це в той час, коли Арабський халіфат простягся по величезнім обширі від Індії до Піренеїв, коли бедуїни напували своїх огирів в Інді, а купали в Атлантиці, коли зелений прапор єдиноправої релігії магометан оперезав вільнодумних індійців і гордовитих іспанців.

XII—XIII століття визначені вченим як час, що виплекав панегіричне віршотворство. Кримський пише: «Незрівнянно більше, ніж романтичним епосом (адже тоді творив великий епічний поет Нізамі. — *В.М.*), перська поезія XII в. займалася темами хвальними; і я швидше схарактеризував би цей період, як *панегіричний*». І трохи далі — висновок про літературу XII віку: «Отже: з одного боку — інтереси... дрібних володарів, які занапащають країну своїм деспотизмом та міжусобицями, двірські лестощі, раболіпство, поєднане з ревнивою заздрістю і до володарів, і до суперників, напускний поетичний захват перед найменшими діяннями султанів, князів та їх вельмож, перетворення музи «в такую девку, которую завсегда изнасильничать можно» (за енергійним висловом Ломоносова стосовно сучасної йому російської поезії), з другого — реакція на все це, усвідомлення загального розорення, втома й тоскнота від надвірної і взагалі світської марноти, аскетичний суфійський заклик до незалежності й відречення від світу, — ось дві головні течії літератури XII віку. Раз у раз обидві ці течії пречудово суміщаються в одному й тому самому індивідуумі, котрий таким чином то гучноголосо й урочисто зворушується найменшими подвигами чи доблестями свого владики, то лірично виливає перед собою свою душевну порожнечу й стогне з приводу тлінності всього земного» [19].

До дослідження нової азербайджанської літератури (писаної азербайджанською мовою) Агатангел Юхимович Кримський звертається при написанні своєї *Истории Турции и ее литературы*. Звісно, говорити про коротенький розділ книжки «Заметки об азербайджанской литературе» як про визначне досягнення тодішньої тюркології було б, може, певним перебільшенням, але безперечна заслуга Кримського в тому, що в невеличкій розробці він зумів подати найважливіші факти літературного життя Азербайджану. Особливо звертає на себе увагу місце, де Кримський говорить про необхідність самостійного розгляду історії азербайджанської літератури («Азербайджанська література розвивалася окремо від османської, і її історія

[18] Крымский А. История Персии, ее литературы... // Труды... — Вып. XVI. — Т. I. — № 2.

[19] Крымский А. История Персии, ее литературы... // Подготовительные материалы для Трудов по востоковедению, издаваемых Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1912. — Вып. XVI. — Ч. II. — С. 26—27.

повинна розглядатися окремо» [20]), тим самим високо оцінивши її художню вартість. Вчений уперше в російському сходознавстві висловив думку про початок нової азербайджанської літератури з XVI, а не з XVIII століття, як це було раніше. «Сучасні азербайджанці вважають Вагіфа засновником своєї літератури й, самовидно, зовсім забули за його попередників. Так, Фірідун-бек Когарлінський у своїй вельми цікавій брошурі *Литература азербайджанских татар* (Тифліс, 1903) не згадує більше ніяких ранніх імен, а прямо після вступу починає огляд з Вагіфа й закінчує нарис про нього словами: «Вагіф вважається засновником татарської літератури» [21]. Сам Кримський відсуває початок нової азербайджанської літератури до Мухаммеда Фізулі Багдадського (нар. у XV в.), котрий «був за походженням не осман, не тюрк, а азербайджанський курд» [22]. У своєму огляді вчений зупиняється на найвизначніших представниках азербайджанської літератури. Імена Месіхі, Вагіфа, поетеси Ашік-пері, Мірзи Шафі, Кавсі дають нам повне уявлення про красне письменство азербайджанського народу. Хоч, звичайно, такий короткий нарис має риси поверхових, формальних констатацій літературних явищ і не несе того глибокого аналізу, що ми спостерігаємо, коли наш орієнталіст береться за дослідження турецької або перської літератур, але значення його — просто величезної важливості. Адже Кримський уперше в російському сходознавстві зробив спробу укласти власну схему історії азербайджанської літератури. Він із симпатією ставиться до азербайджанських «будителів», які намагалися струснути зі свого народу важку летаргію темноти й фанатизму. Вчений розуміє, наскільки важкою й невдячною є праця тих азербайджанських інтеліґентів, що прагнуть кращої долі своєму народові. Кримський дає позитивну оцінку просвітницькому часописові Гасанбека Мелікова *Акінджі* (*Орач*), «що мав розорати новопросвітнім плугом простонародну татарську ниву, яка лежала одвічним облогом. Ся часопись виходила недовго, але трохи встигла розворушити російське мусульманство» [23]. Одначе часом ученому зраджує почуття об'єктивності, і через те проста констатація про вплив російської літератури на непродуктивні чи слаборозвинуті інородні, як це подекуди робиться Кримським у його книжці, виявляється водою на млин реакціонерів. В умовах гострого національного визиску на боці покривдженого народу залишаються його кращі сини, революціонери, котрі свідомо стають на борню з кривдою і котрі мусять віддавати всю енергію в ім'я світлого майбутнього своєї батьківщини. Це добре знав Кримський, коли писав: «Високо цінувати тую енергію та її літературні результати ми повинні також через те, що обставини, серед яких доводиться тим новотатарським письменникам працювати, дуже для них несприятні й нема їм звідки чекати підмоги, хіба що від свого простого люду, коли він просвітиться. На поміч від російського правління сподіватися, очевидячки, не можна: воно може закладати школи, надаючи їм обрусительську вагу, тільки не чужу літературу піддержувати» [24].

[20] История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1910. — Вып. XIX. — № 1. — С. 138.

[21] Там само. — С. 139.

[22] Там само. — С. 133.

[23] Мусульманство і його будучність. — Львів, 1904. — С. 210.

[24] Там само.

Власне, згадки про азербайджанську літературу або письменство ми зустрічаємо у Кримського мало чи не в кожній його сходознавчій роботі. Славнозвісна праця вченого *Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивавсь* дає змогу ознайомитися і з історією азербайджанського театру: від лялькового (XII ст.) до релігійних мохарремських містерій («те зіе-шебіг») і до нового театру європейського типу, створеного М.Ф.Ахундовим. Подаючи історію «те зіе-шебіг», з'ясовуючи їх значення в культурнім житті мусульманських народів, А.Ю.Кримський зупиняється на описі закавказького мохаррема першої половини XIX ст. Пояснивши, «що відколи закавказькі країни одійшли од шаха до росіян, то в тих країнах, політично од Персії вже геть одірваних і одмежованих, мохарремське ашура (мохаррем — перший місяць мусульманського року, перших десять днів якого (ашура — десятий день) у шиїтів присвячені оплакуванню страждань сім'ї халіфа Алі, коли граються драматичні вистави «те зіе». — *В.М.*) так і закам'яніло під тими самими формами, під якими його застало російське завоювання», учений характеризує азербайджанське театральне мистецтво як високоталановитий вияв духовного багатства народу й зазначає, «що головна суть бакинського театрального дійства — це, будь-що-будь, виразна обрядовість» [25]. Своєю книжкою *Перський театр* Кримський надав нам можливість ознайомитися з такою колоритною сторінкою світового театру, як перський, у тім числі й азербайджанський. «Українському читачеві пощастило дістати про цей театр відомості з рук найлуччого в нашому Союзі знавця перської культури» [26], — писав про монографію Кримського О.І.Білецький.

Важлива роль у занесенні європейського театру до Персії належить азербайджанській драматургії, тобто її засновникові Мірзо Фетх-Алі Ахундову (1812–1878). Запалившись передовими ідеями від росіян, полковник царської служби Ахундов (у чомусь його доля нагадує творчий і життєвий шлях українського письменника Панаса Мирного) створив цілком самобутні, оригінальні твори прозової і драматургічної азербайджанської літератури. «Маючи безперечний літературний хист та й близько знаючи свій люд, Ахундов напрочуд вірно й талановито обмальовує геть усякі сторони його побуту. А вже ж і мова в комедіях Ахундова — то жваве, ядрене й добре оброблене азербайджанське наріччя. Через отую жвавість і простість мови, через різнобічність і життєвість свого змісту п'єси Ахундова поробилися власністю геть усієї грамотної публіки; всі їх читають з великим зацікавленням, і кожна з них багацько разів виставлялася аматорами на сцені трохи чи не по всіх містах російської Закавказчини, ба й Персії» [27]. Таким чином Кримський виявляє вплив театральної культури азербайджанського народу на персів, з'ясовує, що чимало передових прогресивних ідей, якими жила тоді ціла Європа, спершу промкнулися в духовне життя азербайджанської інтеліґенції, а вже потім, трансформувавшись у шати мусульманської психіки, передалися далі на Схід через посередництво комедій Ахундова.

Кажучи про початки лялькового театру в Азербайджані, А.Кримський відносить їх аж до XII століття, оскільки «про XII вік свідчать нам окремі уступи з

---

[25] Кримський А. Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивавсь. — Київ, 1925. — С. 34–35.

[26] Білецький О. Рецензія на «Перський театр...» // Червоний шлях. — 1926. — № 1.

[27] Кримський А. Перський театр... — С. 33–34.

дидактичних поем шейха Нізамі. Таким чином, друга половина XII віку, як дата сконстатованого існування лялькового театру в Персії, навряд чи повинна викликати сумнів» [28]. Монографія А.Ю.Кримського *Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивався* вийшла майже одночасно з книжкою Є.Е.Бертельса *Персидский театр*. Вже понад 40 років жодної праці, подібної тим двом, іранська театрологія не має. Ну а щодо української орієнталістики, то тут треба говорити про неоціненне значення тієї роботи нашого сходознавця. Глибоке знання культури ісламських народів, вміння знайти точні аналогії поміж християнськими й мусульманськими релігійними обрядами, провести цікаві паралелі між українським вертепом і тюркським кара-клозом — все оте висуває працю вченого до перших лав найкращих творів вітчизняної орієнталістики.

В архіві Кримського зберігся чорновик статті *Азербайджанська література*, яку вчений готував до тюркологічного збірника *Тюрки, їх мови і літератури*. Тут він уже твердо відносить до фундаторів нової азербайджанської літератури поета-пантеїста «хуруфі» Несімі (XV в.): «У мові Несімі так багато азербайджанізмів, що його можна вважати не стільки за поета османського, скільки за піонера літератури азербайджанської» [29]. У статті, окрім аналізованих уже раніше в *Истории Турции и ее литературы* Вагіфа, Фізулі, шаха Ісмаїда, з'являються згадки про інших поетів та письменників Азербайджану: Відаді та М.Ф.Ахундова, причому останній титулується як «мусульманський Мольєр», він же й белетрист, і публіцист, і критик [30].

Неабиякий інтерес становлять ті місця статті, в яких розглядається стан азербайджанської літератури радянського періоду. В поле зору дослідника попали ліпші представники тодішнього письменства молодої республіки: Самед Мансур, Мухаммед Хааді, Гюсейн Джавід записали своїми кращими творами золоті сторінки в історію азербайджанської літератури. Поети оригінальні й талановиті, вони створили в азербайджанській поезії розмаїту палітру високомистецьких утворів.

Не будучи за переконаннями комуністами, вони не могли негайно по здійсненню Жовтневої революції радо привітати новий стрій. Надто непевною вимальовувалася перед ними прийдешність, а війна між пригнобленими і гнобителями здавалася їм жорстокою й навіть непотрібною. Тому-то «після жовтня в декого з них можна спостерігати тоскний страх перед наступом нової дійсності» [31]. Серед помічених тоді А.Кримським молодих азербайджанських письменників були Сулейман Рустам, А.Ахвердов, Мікаїл Мюшфік. У них уже не спостерігаються вагання — визнавати чи не визнавати Радянську владу. Переконано віддані комуністичним ідеалам, ці поети одразу ж встановили своє кредо: «Віра в провідну ролю партії». Правда, за браком майстерності в них подекуди виступає гола ілюстративність, що й запало в очі такому тонкому знавцеві поезії, як Агатангел Кримський. З легкою іронією він пише: «Один із найбільш таких чутливих поетів — Сулейман Рустам, котрий відгукується на всі злоби дня, на всі завдання окремих кампаній. Він, на-

[28] Там само. — С. 94.

[29] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25331.

[30] Там само. — № 25212.

[31] Там само.

приклад, весело оспівує значення піонерської справи, радіє виходу в світ 1000 номеру газети *Коммунист*»[32].

Оглядаючи все написане нашим ученим про Азербайджан і азербайджанську літературу, можна зробити висновок, що Кримський здійснив конспективний нарис цілої літератури — від класиків, що творили перською, арабською, а також рідною азербайджанською мовою (Несімі, Фізулі), до останнього молодого покоління азербайджанської поезії XX ст. (М.Мюшфік, С.Рустам). Вміння вихопити з літературного процесу найголовніше, гострота бачення в літературі допомагали українському орієнталісту відрізняти основне від другорядного. Так, видання сатирико-гумористичного журналу *Молла Насреддін* видатним азербайджанським драматургом, публіцистом і прозаїком Дж. Мамедкулузаде безперечно мало значення виняткової важливості в літературному житті Азербайджану. Тому-то, коли Кримський пише про творчість геніального Сабіра, він не може поминути мовчанням того тла, на якому зріс видатний азербайджанський сатирик, і називає вихід часопису *Молла Насреддін*, співробітником якого був і Сабір, справжньою «літературною подією». Підсумовуючи все сказане Кримським про азербайджанську літературу, слід згадати про величезне значення його азербайджанських досліджень не лише для росіян та українців, але й для самих азербайджанців. У редагованих українським ученим збірниках завжди знаходилося місце й для перекладів азербайджанської літератури. Так побачила світ російською мовою п'єса тоді ще молодого азербайджанського драматурга Наджафбека Везіра *Картина домашнього виховання у Восточном сборнике в честь А.Н.Веселовского* (М., 1914).

Досліджуючи праці Кримського, присвячені азербайджанській літературі, неможливо не торкнутися його мовознавчих та історичних студій з азербайджаністики. Фундаментальна робота *Тюркські мови* у збірнику *Тюрки, їх мови і література* не втратила свого значення донині. Поминаючи те, що названа праця — єдине у своєму роді антропологічне, соціологічне й лінгвістичне дослідження тюркських народів українською мовою, слід згадати, що монографія *Тюркські мови* була першою подібною роботою в радянській тюркології. А для світової тюркології вона й досі служить доброю бібліографічною запомогою. Недарма радянський тюрколог А.М.Кононов зараховує Кримського до фундаторів тюркської філології у Росії та СРСР, тої «плеяди першокласних вчених, що примножили славу вітчизняної тюркології»[33]. А про дві невеличкі за обсягом, але надзвичайно цінні й вагомі статті з історії давньоазербайджанських міст Кабали та Шекі *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)*[34] можна з певністю говорити, що вони становлять золотий фонд національної історіографії братньої республіки.

Можна з певністю сказати, що ні до, ані після них історія Азербайджану не мала дослідника, подібного Кримському. Напрочуд широке використання історичних джерел (греко-римські хроністи Страбон, Геродот, арабський історик-географ Аль-

[32] Там само.

[33] Тюркская филология в СССР. — М., 1917–1967, 1968. — С. 3.

[34] Класичну Албанію (територія сучасної АРСР) не слід плутати з Албанією Балканською. То випадковий збіг назв.

Біруній, перський Довлет-шах Самаркандець) дозволяло вченому, занурившись у «тьму віків», проаналізувати ґенезу терміна *Албанія*, дати правильне тлумачення багатьох назв кавказької топоніміки, визначити межі старовинних Грузії, Вірменії, дослідити й показати культурний світ тодішнього Азербайджану. Воістину не можна не погодитися з ленінградським вченим-китаєзнавцем В. Алексєєвим: «Ви (Кримський. — *В.М.*) поєднали в собі одному так багато достоїнств, що оцінити їх одній людині важко» [35]. Зрозуміло, що дослідження історії Азербайджану неминуче приводить до огляду, нехай побіжного, деталей чи моментів історії сусідніх народів: грузинського та вірменського. Тому *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)*, *История Персии, ее литературы и дервишской теософии*, *Низамий и его современники*, *Історія Туреччини* без сумніву становлять неабияку цінність і для грузинських та вірменських літературознавців й істориків.

Дослідження азербайджанської літератури, фольклору українськими ученими, їх праця в царині перекладу з азербайджанської на українську та російську мови має своє давнє коріння. Ще соратник Тараса Шевченка М.І.Гулак, засланий до Єлисаветполя (Гянджі, нині Кіровабад) царським урядом, залишив чималий науковий доробок у галузі азербайджаністики та картвелології.

У числі перших науковців Росії Микола Іванович Гулак захопився дослідженням перлини азербайджанської лірики — поеми М.Фізулі *Лейла і Меджнун*. Ретельний розгляд європейських джерел про поетику Фізулі дав змогу українському літературознавцю написати цікаву розвідку про життя і творчий шлях геніального лірика. Знайомство з передовими діячами Кавказу ввело Гулака в коло просвітителів не лише азербайджанських, але й грузинських. «Українським бунтарем» була написана одна з перших статей, знову ж таки по матеріалах європейських сходознавців, про епічну поему грузинського класика Шота Руставелі *Витязь у барсовім хутрі*. Колосальна праця — віршований переклад поеми *Лейла і Меджнун* на російську мову разом із другим кирило-мефодієвцем Ол. Навроцьким донині залишається унікальною літературною пам'яткою першого перекладу поеми в Росії. В архівах Ол. Навроцького знаходяться уривки його перекладу з Фізулі українською мовою. В радянський час справі вивчення азербайджанського фольклору, розробці азербайджанської бібліографії прислужився відомий український шевченкознавець О.В.Багрій. Зібрані під його керівництвом кількатомові фольклористичні збірники *Фольклор Азербайджана и прилегающих стран*, виписані гарною науковою мовою, коментарі до них заклали міцні підвалини розвитку азербайджанської радянської фольклористики. Прикметно, що поряд із діяльністю в царині азербайджанського фольклору та етнографії вчений працював над такими темами як «Шевченко і Схід», «Шевченко в літературній обстановці», в яких з об'єктивних позицій висвітлив ставлення до Шевченка тогочасних російських критиків-літературознавців Бєлінського, Добролюбова, Герцена. Його праця з шевченкознавства вилилася в першу докторську дисертацію в СРСР. Таким чином, до популяризації Шевченка в Азербайджані 20—30-х років мав пряму причетність український професор Олександр Васильович Багрій.

[35] Газета *Советская Украина*. — 15.01.1941.

Як бачимо, дослідження культури азербайджанського народу вченими України вже не тільки має певну історію, свої традиції, а й становить вагомий набуток, значну частину котрого складають праці Агатангела Юхимовича Кримського. Важко переоцінити значення наукової спадщини А.Кримського для історії української культури. Те, що вчений уперше в нашій науці вдався до систематичного опрацювання духовних багатств Сходу, несло в собі заряд революційної енергії. Адже доти наріжним каменем всякого прогресу вважалася орієнтація на культури західних країн. Український орієнталіст перший рішуче повернув кермо своїх досліджень на Схід і розкрив нашому народові казкову скарбницю східних культур. Завдяки титанічній праці вченого-академіка на скрижалях вітчизняної науки засяяв коштовний відблиск літератур народів далекого і близького Орієнту. Духовний світ східного Ренесансу з його гаслом «Божество в людині» через наукові праці Кримського став близьким і зрозумілим не лише українцям, але й цілій Росії. Далекий від запобігання перед ідеєю *ex Oriente lux*, він зумів, творчо синтезувавши роботи європейських дослідників і проаналізувавши оригінальну творчість поетів та філософів Сходу, залишити вітчизняній культурі дорогоцінну спадщину своїх власних критичних досліджень.

ОБЛИЧЧЯМ НА СХІД*

До 100-річчя з дня народження А.Ю.Кримського

Агатангел Кримський залишив нащадкам науковий доробок, що його в наш час треба розбирати цілому загону вчених-фахівців. Лише повний перелік тих галузей, до яких зазирнув допитливий розум українського академіка, міг би скласти добру сторінку. Людина дивовижної енергії, творчої наснаги й наукового завзяття, А.Кримський дав вітчизняній культурі томи трудів, які й через сорок років після їх написання складають золотий фонд нашої науки. Визначний поліглот (кількість мов, що їх знав учений, коливається між 80 і 100), А.Кримський був просто феноменальним філологом свого часу. Недарма вчений-китаєзнавець з Ленінграда В.Алексєєв, захоплений генієм А.Кримського, написав у вітальній телеграмі: «Ви поєднали в собі одному так багато достоїнств, що оцінити їх одній людині важко» [1].

Народився Агатангел Юхимович Кримський 15 січня 1871 р. в місті Володимирі-Волинському в родині вчителя гімназії. Хоч «родом не вкраїнець», А.Кримський перейнявся щирою любов'ю до українського народу й зумів пронести ту свою любов через усе життя. Навчання у Звенигородському міському училищі (1876–1881), Острозькій прогімназії на Волині (1881–1884) і 2-й Київській гімназії заклало в майбутньому вченому добрі зерна, дало йому змогу ознайомитися

* Опубліковано в журналі *Дніпро*. — 1971. — № 1. — С. 138.

[1] Газета *Советская Украина*. — 15.01.1941.

з природою та людьми різних областей України, зріднили з українською мовою. Середню освіту він здобув у відомій колегії Павла Ґалаґана в Києві. Ґалаґан, цей Костянтин Острозький XIX століття, замислив поєднати інтелектуалістів зі шляхтичами, створивши в такий спосіб новітню ґенерацію української інтелігенції, яка працювала б задля блага рідного народу. Важко сказати, що, окрім грошей, потрібних для утримання учбового закладу, привнесли до колегії «паничі»: Кочубей, Ракович, Орбельяні, Милорадович, але те, що вона дала цілу плеяду непересічних учених Росії: Петрушевського, Котляревського, Малиновського, то це — реальний факт. Прикметно, що волелюбні та соціал-демократичні ідеї вже тоді нуртували в душах колеґіантів. Тому сприяли уроки вчителів історії Трегубова та сестри його жінки Ольги Хоружинської (яка пізніше стала дружиною І.Франка) й, особливо, викладача словесності професора П.Житецького. Там же, в колегії, жив і славнозвісний кобзар Остап Вересай, героїчним співом якого вечорами насолоджувались юнаки. Не дивно, що сформована в таких умовах натура юного А.Кримського вже була готова до революційної боротьби. Його ранні поезії дихають одвертою ненавистю до гнобителів, пристрасно непримиренні до кривдників уярмленого люду.

1892 року А.Кримський закінчив спеціальні класи Лазарівського інституту східних мов, відтак — історико-філологічний факультет Московського університету. Набуті вченим знання Сходу і східних мов вимагали їх практичного зміцнення. Тому в 1896–1898 рр. А.Кримського було відряджено в наукову експедицію на Близький Схід (у Сирію). Повернувшись до Москви, молодий учений читає курс арабської мови та письменства як приват-доцент Лазарівського інституту. Восени 1900 р. його обирають на професуру арабської філології і водночас, за поданням професора В.І.Ґер'є, на кафедру східної історії. Відтоді ж він надовго (1900–1918) стає неодмінним секретарем Східного відділу Московського Археологічного товариства та редактором його органу *Древности восточные*, де вміщено чимало праць і самого вченого. В той же час А.Кримський був редактором, а також автором 26 томів серії *Труды, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*.

Науковий доробок ученого в орієнталістиці складають основні розгалуження культури мусульманського світу: арабістика, іраністика, тюркологія та історія ісламу. Безперечно, якщо для України А.Кримський був патріархом сходознавства, то в російській орієнталістиці створене ним складає вельми поважний розділ. За визнанням академіка І.Ю.Крачковського, «для популяризації науки він зробив більше, аніж усі попередні й сучасні йому покоління арабістів: можна без перебільшення сказати, що основні наукові відомості про арабський світ, що їх мали у своєму розпорядженні нефахівці до революції, зобов'язані своїм походженням його працям» [2]. *История арабов и арабской литературы светской и духовной*, *История Турции и ее литературы*, *История Персии, ее литературы и дервишской теософии*, *Мусульманство і його будучність*, *Очерки из истории ориенталистики в XVI и XVII веке* — це лише мала частка з того, що написав учений протягом свого перебування в Москві. Широке використання джерел (греко-римських: хроністів Страбона, Геродота; арабських: історика і географа Аль-Біруні;

[2] Крачковский И.Ю. Арабистика в СССР за 20 лет // Труды Института востоковедения АН СССР. — М.-Л., 1941. — Т. 36. — С.8.

перських: Довлет-шаха Самаркандського) дозволяло А.Кримському, занурившись у «тьму віків», маючи перед собою студії західноєвропейських учених, створити глибоко наукові орієнтальні дослідження. Усі роботи вченого відзначалися єдністю важливого наукового змісту й легкістю викладу. Поруч із суто науковим текстом цитат із хронік або тезкіре в його працях часто можна натрапити на влучний східний афоризм, анекдот або й дотепну українську приказку.

Надзвичайно напружена наукова діяльність молодого вченого не заступала перед ним його обов'язків громадянина. Вже на третьому місяці після вступу А.Кримського до Лазарівського інституту за ним було встановлено поліційний нагляд як за «опасным украинофилом». 1904 року професора викликали до жандармського управління Москви й показали підкреслені місця в його лекціях, «що їх можна було витлумачити як засуд монархії». І шовіністам цісарської Австрії кололи очі волелюбні думки А.Кримського. В Коломиї було сконфісковано його оповідання *В обіймах старшого брата*. 1909 року реакційні кола духовної цензури притягли вченого до громадського суду, звинувативши його в безвірництві та богохульстві. Не минає соціальної квестії А.Кримський і в більшості своїх наукових творів. Розглядаючи історію того чи того народу, вчений неодмінно вставляв розділ про його соціально-економічне становище. Грандіозна ерудиція, широта зацікавлень дозволяли А.Кримському бути першокласним дослідником народної творчості. Вихований фольклористичними працями та розвідками В.Антоновича й М.Драгоманова, він створює якісно нові, оригінальні дослідження східного і слов'янського фольклору.

Друг І.Франка, Л.Українки, М.Лисенка, А.Кримський, живучи в Москві, весь час був у вирі українського життя. Нариси та публікації з історії української літератури приносять А.Кримському славу тямущого літературного критика, дослідника давньої і нової літератури. Не менш помітна була з'ява Агатангела Кримського як оригінального белетриста. *Повістки та ескізи*, *Андрій Лаговський*, збірка поезій *Пальмове гілля* дали підставу занести його до перших лав нашого красного письменства. Пристрасний патріот, Агатангел Кримський виступає з полемічними відгуками-рецензіями на випади польських та російських шовіністів проти української культури. Причому в полемічному запалі він ніколи не дозволяв собі ображати національні почуття інших народів.

Чудодійний вогонь українолюбства, випромінюваний ученим, запалював багатьох людей. Спілкування з А.Кримським спонукало академіка О.Веселовського до зацікавлення українським письменством. Він був у захваті від прози Івана Франка й надрукував про нього солідну розвідку. Коли згадати, яке місце посідав тоді О.Веселовський у російській науці, стане цілком зрозумілою вся важливість його виступу у пресі задля популяризації української культури в Росії.

Та найбільше талант українського науковця зміг виявити себе по здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Переїхавши до Києва, він бере активну участь у проведенні культурної революції на Україні, його обирають неодмінним секретарем Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Один з найбільш наукових і об'ємних за всю історію української лексикографії *Російсько-український словник*, що його редагував А.Кримський, та *Російсько-український правничий словник* були справжньою культурною подією в житті нашого народу.

Академіка А. Кримського вважали і вважають одним з найкращих дослідників української мови, поряд із такими відомими мовознавцями, як П.Житецький, І.Потебня. Написані разом з Ол. Шахматовим *Нариси з історії української мови* досі служать філологам, які прагнуть науково дослідити й вивчити українську мову.

Зараз можна казати про науковий подвиг, про відданість ідеалам, тільки вся ота мовна ошатність якось блідне перед буденними і простими словами самого Агатангела Юхимовича: «Як мало я зробив. Як хочеться жити і творити для народу!» І це вимовила людина, котра написала більш тисячі друкованих праць, наукові роботи якої для деяких народів Сходу були першими посібниками з вивчення власної історії та літератури.

Слід зазначити, що сам А.Кримський чудово розумів значення орієнталістичних студій для розвитку історії, мовознавства і фольклористики рідного українського народу. «Не можна свідомо студіювати українську словесність, обминаючи турецьку й татарську народну словесність. Не можна всебічно продуктивно аналізувати українську мову, чи козацьку, чи теперішню без допомоги турецької діалектології; навіть такий геніальний філолог, як Потебня, не раз був робив філологічні помилки, силкуючись витлумачити деякі українські слова слов'янськими коріннями і пускаючись у натягнені пояснення, тим часом як тюркологія одразу була б допомогла йому стати на вірний шлях»[3], — писав учений у доповідній записці до ЦК, доводячи необхідність відкриття центру сходознавства на Україні.

Вірний своїм переконанням, А.Кримський одразу після революції розпочав роботу по створенню справді наукового сектору орієнталістики при історико-філологічному відділі ВУАН. Перші ж його монографії *Історія Персії*, як Персія, звойована арабами, відродилася політично, *Історія Туреччини*, де у значному за обсягом матеріалі розглядається життя Туреччини від правління Сулеймана Пишного та його дружини славетної Роксолани, *Студії з історії Криму*, що є короткою енциклопедією з життя наших колишніх сусідів — кримських татар, дають нам повне уявлення про скерування творчих задумів Агатангела Юхимовича. Через сходознавчі праці вченого українською мовою піднімалася вага й значущість вітчизняної культури в очах закордонних науковців. Написані на високому науковому рівні, з використанням останніх нововидрукуваних джерел (чи то в англійських, чи то у французьких виданнях, хоч тяжко було здобувати їх у перші роки Радянської влади), вони, як правило, були останнім словом тогочасної орієнталістичної науки. Про те ж свідчать похвальні рецензії Є.Бертельса, О.Білецького, відгуки в чехословацькому часописі *Slavia*.

Важко переоцінити значення наукової спадщини Агатангела Кримського для української культури. Те, що вчений уперше в нашій науці вдався до систематичного опрацювання духовних багатств Сходу, несло в собі заряд революціонізуючої енергії. Адже доти наріжним каменем усякого прогресу вважалася орієнтація на культури західних країн. Український орієнталіст перший рішуче спрямував кермо своїх досліджень на Схід і розкрив нашому народові казкову скарбницю східних культур. Завдяки титанічній праці вченого-академіка на скрижалях вітчизняної науки засяяв коштовний відблиск літератур народів далекого й близького Орієн-

[3] Записки історико-філологічного відділу УАН. — 1919. — Кн. І. — С. X.

ту. Духовний світ східного Ренесансу з його гаслом «Божество в людині» через наукові праці А.Кримського став близький і зрозумілий не лише українцям, а й багатьом народам світу. Все життя українського вченого було присвячено науці. Усі свої сили, весь свій талант він оддав вивченню чужоземних культур задля збагачення рідної. Тому в пам'яті нашого народу навіки залишиться почуття вдячності до такого дивовижного й такого мудрого вченого.

ДАВНЯ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ДОСЛІДЖЕННЯХ А.Ю.КРИМСЬКОГО*

Видатний український орієнталіст Агатангел Кримський залишив по собі величезну наукову спадщину. Різноманітність зацікавлень ученого давала йому змогу працювати з однаковим успіхом у таких основних розгалуженнях сходознавства, як семітологія, іраністика, тюркологія, ісламістика. І якщо працям Кримського в царині арабістики порівняно пощастило — акад. І.Ю.Крачковський високо оцінює роботи українського семітолога у своєму капітальному труді *Очерки по истории русской арабистики*, нині ленінградськими сходознавцями видається ненадрукована монографія Кримського про новітню арабську літературу, — то його тюркологічна та іраністична спадщина залишилась поза увагою дослідників. Це тим більш прикро, що авторитет праць Кримського, його наукова сумлінність дістали високу оцінку багатьох радянських і зарубіжних сходознавців. Та найголовнішим, напевне, є визнання тих народів, літературі чи історії яких присвячено його дослідження. Сам Кримський писав щодо цього: «Мірза-Хамід зізнався мені, що поки він не прочитав *Историю Персии и ее литературы*, він і не підозрював, що Хейям був великий учений, глибокий філософ-мудрець, а не той баляндрасник на кшталт Хаджі Насреддіна, яким уявляють собі його нинішні перси, коли охоче цитують його вірші» [1].

Агатангел Кримський одним з перших серед учених дореволюційної Росії звернувся до вивчення історії, фольклору та літератури народів багатонаціональної імперії.

Помітне місце серед праць українського орієнталіста належить літературі азербайджанського народу. Якщо до революції до азербайджанської тематики Кримському доводилося звертатися не так уже й часто, то в пореволюційні роки ним було написано цілий ряд ґрунтовних праць, які мають непересічну наукову вартість. Одна з них — *Низами и его современники* — дає основний матеріал для цієї статті. Чернетка цієї праці Кримського зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР

* Опубліковано в журналі *Радянське літературознавство*. — 1971. — № 1.

[1] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1915. — Вып. XVI. — Т. I. — № 4. — С. 561.

(Ф. І, № 25414 та 25420). Рукопис (рос. мовою) складається з двох частин: у першій схарактеризовано епоху, коли творив Нізамі, проаналізовано його твори, друга становить огляд джерел.

Будучи підсумковою роботою Кримського з іраністики, ця монографія увібрала в себе весь той багатющий матеріал, що його нагромадив учений протягом своєї дослідницької діяльності орієнталіста. Підготовлена й надіслана в Баку до 500-річного ювілею Нізамі 1940 року, вона лише тепер готується до друку. Безперечно, за той час, що минув по написанні монографії, сталося чимало змін у науковому нізамізнавстві, але багато основних положень праці Кримського й досі зберігають свою цінність для сучасних дослідників творчості геніального азербайджанського поета. Історикам української літератури теж, без сумніву, буде цікаво ознайомитись з ходом розвитку братньої літератури азербайджанського народу, особливо тих її моментів, які подібні до явищ українського літературного життя доби середньовіччя.

Шейх Абу Мухаммед Нізамеддін Ільяс ібн Юсіф (літературне ім'я — Нізамі) — великий азербайджанський поет, класик поезії Сходу, ім'я якого золотими літерами викарбувано на сторінках світової літератури. Геніальні поеми Нізамі становлять цілий період в історії перської літератури. Природно, що Кримський, пишучи першу в Росії історію перської літератури, звернувся й до постаті цього визначного поета. В написаній ще на початку нашого століття *Истории Персии, ее литературы и дервишской теософии* український учений дає розгорнутий огляд життєвого шляху поета, аналізує його творчу спадщину, оцінює внесок Нізамі до літератури персів. Водночас в енциклопедичних словниках Брокгауза та Єфрона і Гранат, де відділ Сходу редагувався Кримським, з'явилися його статті про двох видатних азербайджанських поетів «золотого віку» перської літератури — Хакані та Нізамі. Наприкінці XIX ст. до перекладання творів Нізамі на українську мову заохочує Кримського І.Я.Франко. У своєму листі від 19 березня 1894 р. він писав: «Я читав у німецькому переводі... *Іскандер-наме*; знаєте, там є гарні речі, як, наприклад, епізод про мандрівку Іскандера з Хіддером до джерела живої води — глибока штука й гарно розказана. Чому б Вам не поперекладати кілька таких речей» [2].

Було б невірно гадати, ніби до справи популяризації геніального Нізамі в Росії був причетний сам лише Кримський. Орієнталістами дореволюційної Росії чимало робилося в цій галузі; правда, здебільшого це були дослідження окремих рядків чи уривків з творів Нізамі, які не могли дати загального уявлення про велич його творчого генія. До творчості Нізамі Кримський не раз повертався й після виходу у світ написаної ним *Истории Персии* (1902—1912), але глибокому і спеціальному аналізові життя та творчість Нізамі були піддані у його монументальній праці *Низами и его современники*.

Українським ученим було піднято безліч розвідок західноєвропейських та російських орієнталістів, від найцінніших до дилетантських. Йому довелося заново переглянути чимало тверджень, давно всіма визнаних за аксіоми, погодитися з ними або спростувати залізною логікою нових документів та фактів. Трудність роботи посилювалася тим, що Кримський часом не мав під рукою необхідних

[2] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. — Ф. 3, № 1097.

видань творів Нізамі, не міг ознайомитися з останніми зарубіжними критичними виданнями сходознавців, чим і пояснюється відсутність аналізу західноєвропейських та іранських матеріалів, виданих після 1920 р., в розділі «Джерела життєписів Нізамі». Та незважаючи на все, книгу *Низами и его современники* було написано. Авторитет Кримського як орієнталіста був дуже високим, відомий іранознавець, згодом академік Є.Е.Бертельс, дізнавшись, що Кримський працює над монографією про Нізамі, в листі до українського вченого від 21 березня 1940 р. висловив упевненість, «що це буде одна з найцінніших праць, покликаних до життя ювілеєм»[3]. Так воно і сталося; праці двох чільних радянських іраністів — Бертельса та Кримського складають нині золотий фонд у дослідженні життєвого шляху і творчого набутку великого поета.

У першому розділі монографії Кримського («Джерела життєписів Нізамі») розглянуто майже всі згадки про Нізамі у спеціальній літературі дореволюційного часу, які мають хоча б найменшу наукову цінність. Починає Кримський із літературних енциклопедій, хронік, дієписів перських та арабських учених, що були коли не сучасниками, то найближчими спостерігачами епохи Нізамі. Слід віддати належне нашому вченому — цю роботу виконано майстерно. Ні до, ні після нього нізамізнавство не мало такої сумлінної бібліографічної розвідки про Нізамі. Тут стала у пригоді широка обізнаність Кримського із стародавніми історіками літератури Сходу, тезкірати (своєрідні літературні енциклопедії) яких лягли в основу написаних Кримським *Истории арабской литературы*, *Истории Турции*, *Історії Персії та її письменства* й інших праць. Як відзначав акад. Є.Е.Бертельс, «дослідникам, котрі намагаються встановити біографію середньовічного автора, що писав перською мовою, звичайно доводиться мати справу з такими чотирма групами джерел, з яких вони й черпають головним чином усі відомості: 1) тезкіре; 2) збірки біографій видатних шейхів; 3) хроніки; 4) літературні твори»[4]. Таким шляхом пішов у своєму дослідженні й Кримський, хронологічно розбивши свій огляд джерел для біографії Нізамі на декілька періодів: від сучасників Нізамі до XVII ст.; вивчення Нізамі протягом XVII–XIX ст.; від 1871 р. до кінця XIX ст.; європейське нізамізнавство початку XX ст.; вивчення Нізамі в СРСР.

Свою працю Кримський розпочинає з визначення причин відсутності будь-яких згадок про Нізамі аж до XV ст. Цілком можливо, що документи зі згадками про Нізамі просто загинули. Одначе Кримський більше схиляється до думки перського поета XV ст. Джамі про те, що, на переконання тогочасних перських літературних істориків, «загальновизнаний письменник... власне й не потребує біографічного висвітлення: якась утішна подробиця його особистого життя нічого не додасть до його літературної слави у нащадків, а невтішна подробиця не відніме його загальнолюдської слави»[5].

Чималий інтерес становить сам метод аналізу Кримським давньоперських літературних джерел: навіть тут він намагається віднайти аналогії і провести паралель з українським літературним процесом. Ось, наприклад, яку оцінку дає Кримський

[3] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25414.

[4] Бертельс Е.Э. Низами и Физули. — М., 1962. — С. 88.

[5] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. — Ф. І, № 25420, арк. 3.

одному з найстаріших перських істориків літератури Овфію: «Нестача біографічних відомостей надолужується у Овфія тим прийомом, котрий ще не так давно практикувався в європейській схоластичній риториці на основі схоластичних законів так званої «науки про винаходження мислей». Якщо середньовічному церковнохристиянському проповіднику було потрібно сказати похвальне слово, наприклад, у день пам'яті св. Христофора, житіє котрого було невідоме, то за рецептом, скажімо, киянина Іоаникія Галятовського проповідник мав можливість ухопитися за ім'я *Христофор*, пояснити, що це по-грецькому значить «той, що носить Христа»... і по тому розвинути довгу рацею на тему, в чому може проявитися взагалі «носіння Христа», котре, очевидно, проявив і святий ім'ярек. Якщо була необхідність сказати похвалу тому, кого ховають, то «винахожденню мислі» могло допомогти, за Галятовським, прізвище покійного: Любомирський він — кажи, що любив мир, Браницький — вітчизну боронив і т.п.» [6].

Як відзначає Кримський, перша бібліографія Нізамі з'явилася в *Життєписах поетів* Довлет-шаха Самаркандського (XV ст.), хоч згадки про шейха Нізамі були вже й у географа-космографа Казвіні та поета Джамі в його *Тегаристані*. По тому вчений переходить до розгляду вивчення й поширення Нізамі в Європі. Знайомити Європу з красним письменством Персії першими почали місіонери, купці та дипломати, що в різний спосіб діставалися до країн Сходу й потім описували їх у своїх подорожніх нотатках. Цікаво, що вже до XVII ст. належать згадки про однакове поширення, а отже й значущість тюркської (себто азербайджанської) та перської мов. «Перша поважна спроба ознайомити Європу з красною перською літературою, — пише Кримський, — належить секретареві гольштинського посольства Адаму Олеарію в описі його мандрівки у Персію 1636—1639 рр. до двору шаха Сефі, онука шаха Аббаса Великого: «У персів є чудові твори їхніх старовинних віршотворців і на тюркській і на перській мові, тому що обидві мови в них однаково розповсюджені й вони залюбки читають як тюркських, так і перських поетів». (Арк. 15—16). Але тільки 1818 р. німецький орієнталіст Хаммер у своїй *Історії перської літератури* дав європейським читачам більш-менш повне уявлення про поетичну велич Нізамі.

Значним кроком вперед у справі дослідження Нізамі Кримський вважав 1871 р., коли на світ з'явилася «невеличка кандидатська дисертація молодого 21-річного Бахера... Витягши ряд відомостей із творів самого Нізамі та подбавши скомбінувати їх у цілісну картину і, по змозі, висвітлити історично, Бахер зумів дати роботу, котра за методологією донині залишається основною, незважаючи на всі свої вади в подробицях». (Арк. 30, 32). Зупиняється Кримський і на російських дослідниках Нізамі, хоча в Росії стан вивчення культури місцевого населення Кавказу перебував на вельми низькому рівні. За влучним спостереженням В.Бартольда, «будучи сусідом Сходу, Росія, незважаючи на це сусідство, часто віддавала перевагу читанню поганих західних книг про Схід перед безпосереднім вивченням Сходу... Особливо це стосується Сходу мусульманського» [7]. Окрім кількох побіжних висловлювань М.В.Ханикова, О.К.Казембека, В.О.Жуковського, про Нізамі

[6] Там само. — Ф. І, № 25420, арк. 5. Дальші посилання на це джерело див. у тексті.

[7] Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. — Л., 1925. — С. 295.

не було жодного дослідження протягом цілого XIX ст. Навіть переклади його творів робилися з німецьких видань. Науково-критичний підхід до творчої спадщини Нізамі в російському сходознавстві започаткував Кримський. Його прозові переклади уривків із *Семи красунь* були вперше в Росії зроблені безпосередньо з оригіналу.

Далі Кримський розглядає дві роботи західноєвропейських сходознавців — німця П.Хорна та англійця Е.Брауна. Хорн навіть не спромігся на бодай коротеньку вказівку про час, коли творив Нізамі, ні про місце, де він мешкав, ні про літературні впливи, під якими Нізамі розвивався. Браун «просто переказав Бахера, початкову працю котрого він, із ... зичливою люб'язністю, назвав «сумлінною вченою монографією». Переказав він Бахера довірливо, з усіма бахерівськими помилками й неточностями». (Арк. 43—44). Через це Кримський розглядає початок XX ст. як регрес у галузі нізамізнавства.

Щодо радянського сходознавства, то тут найцікавішими, безперечно, були праці згаданого вже Є.Е.Бертельса та азербайджанського літературознавця Мік. Рафілі, який уперше в історії азербайджанської літератури написав окрему монографію, спеціально присвячену геніальному поетові Азербайджану. В цілому позитивно оцінюючи працю як «жваво й удало написану», Кримський застерігає автора від плутанини з поширенням сучасної назви Азербайджан на Ширван із його шахами XVI ст., вказуючи, що це «особливо незручно в тих випадках, коли доводиться оперувати політичними стосунками між Ширваном і ворожим у ставленні до нього справжнім Азербайджаном». (Арк. 54, звор.).

Спинившись на праці Є.Е.Бертельса *Великий азербайджанський поет Нізамі. Епоха — життя — творчість*, Кримський відзначив глибокий науковий підхід ленінградського вченого як до опрацювання тексту творів Нізамі, так і до характеристики історичної епохи, в яку жив і творив поет. Таким чином, український орієнталіст зробив унікально повний огляд літератури про Нізамі від найдавніших часів до наших днів, що донині зберігає свою вартість.

Давніші зацікавлення Кримського історією стародавнього Азербайджану допомогли йому бездоганно змалювати історичне оточення, в якому жив і творив Нізамі. Дослідження історії азербайджанських міст Шекі та Кабали від найдавніших часів до XV ст. у праці Кримського *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)* стало ніби прелюдією до наступної глави його монографії *Нарис життя і діяльності Нізамі*. Як уже згадувалося, про Нізамі не було ніяких звісток аж до XV ст., тобто з хронік, літописів і т.д. протягом майже трьох століть до нас не дійшло жодної біографічної відомості. Тривалий час у нізамізнавстві існувало дві версії про місце й дату народження Нізамі. Одна група дослідників стверджувала, що Нізамі народився в місцині поблизу м. Комма в Мідії (прихильники версії про іракське походження поета), друга наполягала на його гянджинському походженні. Висуваючи безліч аргументів на користь свого твердження, вчені обох груп, без сумніву, принесли чималу користь для встановлення справжнього місця народження Нізамі. Прихильником першої версії був і Кримський.

Звідси поставала друга проблема — національність поета. Відомості про родину Нізамі можна почерпнути лише з його творів. До одностайної думки вчені

прийшли тут тільки щодо національності матері поета, яка походила з племені азербайджанських курдів. Кримський намагався встановити й національність поетового батька. Вчений обережно виплів мережу доказів на користь туранського походження поетових предків, обмовившись, що це не більше ніж гіпотеза. Звісно, простіше було прийняти постулат про походження поетової родини з Гянджі й, реформувавши в такий спосіб своє дослідження, уникнути небажаних ускладнень. Але Кримський не пішов шляхом найменшого опору. Вчений веде генезу Нізамі з міста Комма, пояснює, чому родина Нізамі переїхала до Гянджі, тлумачить етимологію поетових прізвиськ *Мотарреэій* і *Гянджеві*. Все це робиться зі справжнім науковим тактом, без нав'язливого диктату авторитету, зі скромністю справжнього трудівника науки. «Свою лепту, котру я хотів укласти до тої літератури, що готується до ювілею про Нізамі, я покладав собі у вигляді вельми скромного завдання (далекого від широких претензій показати азербайджанця Нізамі на загальнім фоні XII ст.) старого орієнталіста після вивчення ним класичної літератури, що була тоді духовним набутком і Азербайджану, котрий вносив зі свого боку в цю перськомовну літературу свій неоціненний внесок. Головна моя увага звернена на фіксацію фактичного, документально незаперечного боку предмета: це буде підбиття підсумків, до котрих приходить старий орієнталіст після більш ніж піввікового вивчення перської літератури, краю *etc*. Жодного зайвого здогаду не повідомляти інакше, як з обережними застереженнями «здається», «можливо», «як бачиться», «виникає підозра, що...» і т.п. Нехай читач вбачає в цих застереженнях моє щиро сказане попередження, що я вважаю себе здатним не менш, ніж інші, помилятися, суб'єктивно помилятися у своїх поглядах і що я, вживаючи вирази «можливо» і т.п., тим самим дуже прошу читача перевіряти мої погляди найстаранніше самостійною критикою. Я буду радий, якщо читач дивитиметься на мої студії як на збірку фактичного матеріалу». (Арк. 52).

Кримський розглядає вплив оточення на формування світогляду юного Нізамі, дає характеристику освіті, яку дістав поет, вказуючи на можливі (окрім, само собою зрозуміло, *Корану*) літературні джерела, якими міг користуватися юнак задля свого навчання. Кримський показує, як релігійне бузувірство й віронетерпимість гянджинців та жахливе руйновище міста, завдане землетрусом, схилили Нізамі до прийняття суфійського постулату про нетривкість і марноту всього земного, зробили для нього братами суннітів-гянджинців: адже «для суфія всі релігії рівні, всі вони для суфія рівноцінні промені одного й того ж вічносяючого й усе зогріваючого сонця». (Арк. 17). Далі Кримський розглядає причетність Нізамі до суфійського ордену «ахі», проводить паралелі між світоглядом поета й тими ідеалами, до яких він прагнув. Брати-ахійці були носіями досить революційних тенденцій у феодальному суспільстві тодішнього Азербайджану. Коли пересічний загал, пригнічений свавільним урядуванням шахів, мовчки скнів у ярмі деспотії, свідомість ахійців підносилася до того, що вони повставали проти несправедливого шаха, який був «тінню Аллаха на землі». Розглянувши причини, що привели до прийняття Нізамі суфійсько-аскетичного містицизму, Кримський показує, як геній азербайджанського поета, вбравши в розкішні шати досконалої поетичної форми суфійські ідеї, витворив чудові перлини таких епічних полотен, як *Скарбниця таємниць* чи *Сім красунь*.

У своїй праці Кримський підтримав версію про існування брата Нізамі — Ківамі Мотаррезія. Вчений характеризує останнього як поета-марнолюбця, який був повною протилежністю своєму славному братові, бо перетворився на поета-панегириста. Цікавим тут є аналіз останньої глави *Скарбниці таємниць*, де йдеться про бесіду поміж солов'єм і соколом: «Нізамі... годен високо цінувати істинних, ідейних, непродажних поетів, котрих він ставить поруч із пророками. Але теперішні поети, саркастично зазначає він, вживають своє мистецтво лише задля золотого надбання. Напевне, в цих словах полягало застереження й рідному братові Нізамі, котрий обрав панегірик собі за фах». (Ф. І, № 25414, арк. 27).

Розглядає Кримський і питання про приналежність Нізамі до азербайджанської літератури. Тут слід зробити невеличкий відступ і вдатися до історії Азербайджану. Довгий час літературними мовами в Азербайджані, тобто на теренах з азербайджанським етнічним населенням в Ірані, були класичні мови культурного Сходу: арабська та перська. Таким чином, підкорені народи, які не сформувалася політично (туркмени, казахи, азербайджанці), мали брати до вжитку вироблені літературні мови панівних націй. Зломити усталені погляди на пріоритет арабської мови, якою написано священну книгу всіх мусульман *Коран*, або мови з багатющою літературною традицією — перської було не так легко. Очевидно, цьому мали сприяти незалежне існування азербайджанських політично-самостійних державних цілостей і, як наслідок, пробудження національної самосвідомості.

У радянському нізамізнавстві поширена думка, що Нізамі творив і по-азербайджанському, але декілька рядків поезій азербайджанською мовою, що їх, як вважають, написав сам поет, ще не можуть з абсолютною певністю ствердити цю думку. Існують різні погляди стосовно віднесення Нізамі до якоїсь однієї літератури. Одні висловлюють твердження про належність поета винятково до перського письменства. Інші, посилаючись на туранське походження Нізамі, вплив азербайджанських поетів арабської та перської школи (Абуль-Ула та Хакані), а також вказуючи на сюжети з азербайджанського фольклору, що їх використав Нізамі у своїй *П'ятериці*, вперто заперечують причетність геніального поета до іранської літератури. Кримський обстоює власну думку про те, що поетична спадщина Нізамі має бути здобутком двох братніх народів — іранського та азербайджанського: «Вважаємо, одначе, що цю думку (Нізамі — азербайджанський поет. — *В.М.*), назвемо її навіть аксіомою, ні до чого було затінювати випадами супроти «традиційних літераторів». Докоряючи за це буржуазним сходознавцям у реакційності, довелося б назвати реакційною всю іранську націю, яка ніколи не відмовиться від Нізамі, котрий писав, хоча б внаслідок історичних причин, по-перському й дав величезний поштовх розвиткові іранської літератури, яка ні в якому разі не може вилучати його зі своїх лав, незважаючи на його «азербайджанізм» і «тюркообразність».

Пояснимо прикладом з російської літератури. М.В.Гоголь був українець, син українського письменника Вас. Гоголя (що багатьма визнавався за більш талановитого письменника, ніж Котляревський); і сам М.Гоголь любив свою Україну, її народну творчість, у своїх творах широко писав на сюжети з українського життя. Він у своїй російській мові сипав українізмами. Історія розвитку власне

української (українською мовою) літератури ніяк не владна відмовитися від М.В.Гоголя (Рудого Панька — автора *Вечорниць на хуторі біля Диканьки*, *Миргорода*, *Тараса Бульби* та ін.), хоч він писав російською літературною мовою. Але з другого боку дивно було б, якби українці замислили відлучати М.В.Гоголя від власне російської літератури, де оцим українцем М.В.Гоголем створений осібний «гоголівський період», — так само, як азербайджанцем Нізамі створений в іранській літературі «нізамівський період». Радянський Азербайджан, святкуючи 800-річний ювілей свого рідного Нізамі й по заслузі пишаючись ним як стовпом у створенні своєї азербайджанської літератури, не повинен сердитися й убачати «реакційність» у тім, що великий народ Ірану теж пишається невмирущим Нізамі й відносить його вкупі з «буржуазними сходознавцями» до іранської літератури.

У дні ювілею Іран з повним правом приязно приєднує до азербайджанських гімнів свої іранські, і «це буде не відніманням Нізамі від Азербайджану, а одним з виявів бажаної дружби народів, які мають однакові права на цього світового поета». (Ф. І, № 25420, арк. 55, звор.). На думку Кримського, розглядаючи питання про приналежність того або іншого письменника до однієї з двох літератур, слід мати перед собою дальший, більш величний орієнтир — світову літературу.

Література азербайджанського народу тісно переплітається з літературами перською та арабською. Тому згадку про письмові пам'ятки зороастрійської релігії ми знаходимо у праці Кримського *Історія Персії та її письменства*. Говорячи про загарбання Персії, а в її складі й Азербайджану арабськими завойовниками, вчений зазначає, що «араби перемогли персів зброєю, але їх самих потроху перемогла перська культура» [8]. Культурність повойованих народів, усвідомлення ними своєї вищості над напівдикими загарбниками дали змогу азербайджанцям вести самостійне культурне й релігійне життя близько двох століть після завоювання Азербайджану арабами у VII ст.

XII—XIII ст. Кримський визначає як час, що виплекав панегіричне віршотворство: «Незрівнянно більше, ніж романтичним епосом, перська поезія XII ст. займалася темами хвальними, і я швидше схарактеризував би цей період як панегіристичний... Отже: з одного боку — інтереси дрібних володарів, які занапащають країну своїм деспотизмом та усобицями, двірські лестощі, раболіпство, поєднане з ревнивою заздрістю до володарів і до суперників, напускний поетичний захват перед найменшими діяннями султанів, князів та їх вельмож, перетворення музи «в такую девку, которую завсегда изнасильничать можно» (за енергійним висловом Ломоносова стосовно сучасної йому російської поезії), з другого боку — реакція на все це, усвідомлення загального розорення, втома й тоскнота від надвірної і взагалі світської марноти, аскетичний суфійський заклик до незалежності й відречення від світу, — ось дві головні течії літератури XII ст. Раз у раз обидві ці течії пречудово суміщаються в одному й тому самому індивідуумі, котрий, таким чином, то «гучноголосо й урочисто зворушується найменшими подвигами чи доблестями свого владики, то

[8] Крымский А. Очерк развития суфизма до конца III века гиджры // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. — М., 1896. — Вып. I. — Т. II. — С. 28.

лірично виливає перед собою свою душевну порожнечу й стогне з приводу тлінності всього земного» [9].

Неначе живою ілюстрацією до вищенаведених слів Кримського є доля азербайджанського поета Хакані (1106–1199). Зв'язаний походженням з простим людом (батько його був теслею, мати — куховаркою), Хакані одержав пристойну освіту у свого дядька Омара, а остаточно вивчився красному мистецтву поетики у відомого поета Абуль-Ула Гянджеві. Юний Хакані ступає на хистку стезю двірського віршописця. Свій талант він віддає вихвалянню шахіншахів Ширвану; щоб здобути титул «малік аш-шуара» (царя поетів), не гребує навіть написати сатиру на свого колишнього вчителя Абуль-Улу, яка мало чим різнилася від наклепу. Геній Хакані проявився у майстерній формі панегіричних віршів. Але нетривким виявилося сподіване щастя «малік аш-шуара». Задихаючись у тісних рамках хвального пафосу, Хакані шукає порятунку в містичних роздумах про суєтність усього мирського, в засудженні світу з його жорстокістю, намагається вирватися з-за тісних ґрат патетичного вихваляння шаха. *Гостинець з обох Іраків* та *Тюремна елегія* — два твори, які стали перлинами в поетичнім доробку поета. Захланність, задуха в духовному житті двору шахіншаха викликали в Хакані гіркоту й біль, що, перелившись до його творів, зрештою призвело до ув'язнення поета в шаховій в'язниці, де він написав «один з кращих, найзадушевніших і найвідоміших своїх творів, *Тюрему елегію*» [10].

У дослідженні поетики та життєвого шляху Хакані, на відміну від Нізамі, в Росії пальма першості не належить Кримському, — ще у другій половині XIX ст. завдяки розробкам іраністів К.Г.Залемана та М.В.Ханикова наукова громадськість могла скласти уявлення про Хакані. Але Кримський, уперше ввівши поета до історії перської літератури, пов'язав його творчість з літературним доробком ширванської школи поетів та історичною епохою, в якій творив Хакані, створивши всеобіймаючий літературний портрет азербайджанського поета.

Серед наукового доробку А.Ю.Кримського праці, присвячені давній азербайджанській літературі, посідають помітне місце. Донині ці його студії залишаються доброю запомогою у вивченні історії літератури не лише Азербайджану, а й усього Сходу.

---

[9] Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии // Подготовительные материалы для Трудов по востоковедению, издаваемых Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1912. — Вып. XVI. — Ч. II. — С. 26–27.

[10] Там само. — С. 151.

Я хочу знати поезію всього світу. Тоді, може, я ще краще збагну свою українську душу... Хочу, щоб усе поетичне золото світу в моїх руках було.

Павло Тичина

СТОРІНКИ ПОБРАТИМСТВА НАШОГО*

З глибин XIX сторіччя веде свої витоки дружба українського й азербайджанського народів. У налагодженні і зміцненні нерозривної спільності важливу роль відіграють літературні та культурні взаємини.

Одним з перших, хто заніс до Азербайджану слово про Україну, був визначний вчений і письменник Аббаскулі Бакіханов. У 1824—1833 рр. він подорожував по Україні, Польщі й Литві. Свої розмаїті враження від побаченого А.Бакіханов виклав у творі *Полістан-Ірем*, де, зокрема, написав: «Вникаючи в діла людські, я переконався, що нема нічого вічного на землі, що статки й влада приступні, згубні, високе становище без особистих достоїнств у чужій країні лишається невідомим, а у своїй завдає сорому і що лише сама наука, яка виявилася у творах розуму, може принести нам щастя на землі» [1].

Ці слова азербайджанського письменника-гуманіста немовби стали епіграфом до історії нашої дружби. Досить лише кинути погляд на набуток з ниви українсько-азербайджанських літературних зв'язків, щоб упевнитися, наскільки це важливий складник культурного розвою обох народів.

Понад тридцять років провів на Кавказі Микола Гулак. Член революційного Кирило-Мефодіївського братства, однодумець Шевченка, він був засланий сюди царатом на вигнання. Та нелегко зломити дух тих, кому за девіз правили слова «пізнайте правду, і вона визволить вас».

Залишившись вірним собі, М.Гулак продовжував боротьбу доступними йому засобами. Український вчений звернувся до вивчення творчості пригноблених народів Кавказу. В добу, коли культура «інородців»усіляко пригнічувалась і дискримінувалась, ці наукові студії вченого були викликом асиміляторській політиці російського царизму. В збірнику *Материалы для описания местностей и племен Кавказа* він надрукував розвідки про класика азербайджанської літератури Нізамі, геніального грузина Шота Руставелі, про фольклор кавказьких верховинців. Миколі Гулаку та його двоюрідному братові, також кирило-мефодіївському братчикові О.Навроцькому належить перший переклад на російську й українську мови поеми Фізулі *Лейла і Меджнун*. Досі відома, вочевидь, незначна частина наукового доробку М.Гулака. Останні п'ятнадцять років свого життя він постійно мешкав у Гянджі (теперішній Кіровабад) і поза всілякими

* Стаття була підготовлена на замовлення до декади літератури й мистецтва АзРСР в Україні.

[1] Бакиханов А. Полистан-Ирем. — Баку, 1926. — С. 176.

сумнівами написав багато більше від кількох розвідок, знаних сучасними літературознавцями.

Буревійні віяння російської революції 1905 р. активізували і процес культурного обміну між двома народами. В цей час до Азербайджану з гастролями приїздять кілька мандрівних українських театральних колективів. Гумор, гостра соціальна спрямованість і добра гра акторів у п'єсах І.Котляревського, І.Карпенка-Карого, М.Старицького забезпечили виставам велику популярність. Місцеві газети назвали ті виступи справжнім тріумфом українського театру. Цікаво, що на ювілей визначного азербайджанського коміка Джангіра Зейналова 1910 р. в Баку прибула трупа Григорія Данильченка. Вітальний адрес митцеві, який зберігається нині в музеї національного театру, підписали близько тридцяти діячів української культури. До однієї з важливих віх азербайджано-українських зв'язків слід віднести й діяльність товариства *Просвіта*. Літературні вечори, величезна робота по пробудженню соціальної і національної свідомості серед місцевих пролетарів-українців, співробітництво з прогресивно-демократичними організаціями відіграли певну роль у створенні революційної ситуації на Закавказзі. В ювілейні дні Тараса Шевченка 1911 та 1914 рр. у Баку відбулися урочисті зібрання. Разом з Росією представники Азербайджану вшановували пам'ять славетного Кобзаря. Читали полум'яні Шевченкові вірші, мовили гострі слова про насильство і кривду, про те, що «треба миром, громадою обух сталить». І це незважаючи на таємний нагляд поліції, нехтуючи можливими звільненнями з роботи й навіть арештами. Адже недаремно жандармські «філони» у своїх звітах старанно перераховували поіменно: робітник, учитель, інженер, не забуваючи згадати й національність — азербайджанець чи українець. На початку віку у навчальних закладах України перебувала значна кількість студентів з Кавказу. Вітри революції, що віяли на бунтівній землі Тараса Шевченка, спонукали до активних дій багатьох із них. Та інакше й не могло статися. Імперіалістична тюрма народів стояла напередодні краху. Україна з її атмосферою терористичних акцій (найбільш визначною з них було вбивство царського міністра Столипіна), політичними демонстраціями, величезним піднесенням культурного життя була важливою ланкою у всеросійському революційному русі.

Студента медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету Нарімана Наріманова заарештовують і виключають з навчального закладу за пропагандистські виступи перед портовими робітниками. Студентів Київського університету імені Святого Володимира Юсіфа Везіра Чеменземенлі, Джамільбея Везірова (згодом перший раднарком зв'язку в Азербайджані), Фейрузбея Ордубія Ордубадського, Джавадбея Рафібокова, Гайдарбея Ахундова, Сонаханум Ахундову заарештували в перший же день з'їзду студентів-мусульман Російської імперії, що проходив в одному з невеличких будинків на вулиці Велико-Підвальній. Та вже «покотилася лавина», і не можна було згасити революційного піднесення мас жодними поліційними заходами. Пліч-о-пліч з українцями в революційних лавах Червоної Армії марширують азербайджанські (або як тоді називали — тюркські) солдати.

З великим розмахом провадилася в ті дні на Україні й культурно-просвітницька робота серед азербайджанців. 1918 р. у Харкові з'являється газета *Дженуб Тауш (Голос Півдня)*, орган Центрального виконавчого комітету тюрксько-татарського населення України. На першій сторінці було видрукувано редакційну статтю-

відозву *Вся влада Радам*. Там же містилися публікація *Жовтнева революція та наші завдання*, інформації про тогочасні події на Україні та Азербайджані. Редактором нового видання був студент медичного факультету Харківського університету Тагі Шахбазі, виключений звідти свого часу за антиурядову діяльність.

У цей час на Україні жив і творив визначний азербайджанський прозаїк Ю.В.Чеменземенлі. Поступивши 1910 р. на юридичний факультет Київського університету, він поринув у вир суспільно-політичного життя міста над Дніпром. Згодом все бачене й пережите письменник яскраво відобразив у своєму романі *Студенти*. Головний герой твору Рустамбей мав чимало спільних рис із самим автором. Це легко помітити, зіставивши цехи життєвого шляху головного персонажа та Ю.В.Чеменземенлі. У книжці розповідається про пошуки азербайджанським інтеліґентом свого місця в революції, в боротьбі народу за кращу долю. Палкі поривання азербайджанських студентів до революційної боротьби, пристрасні, але подекуди наївні розмови про свій обов'язок перед народом, таємні збори подаються в романі на фоні українського життя доби революції та громадянської війни. Події, які відбуваються на Україні, близькі й зрозумілі Рустамбею, адже ті ж перетворення несла революція і його народу. Ось чому так щиро звучать його слова: «На Україні вдалу нагоду з рук не пускають, — відкликаючи потроху з фронту українців, вони створюють національну армію й вимагають від Тимчасового уряду визнання своєї автономії. Школи й установи націоналізуються, з'являються національні видавництва. В часи нашого студентства в Києві ми не зустрічали таких, хто б говорив рідною мовою. Тепер мало-помалу справа змінюється. За царату тут були лише газети та й їх, як війна розпочалася, прикрили. А зараз поглянь, скільки газет і часописів» [2]. Цікаво й те, що дія роману відбувається на широкому терені України. Рустамбей, інші герої твору — Чінгіз, Салман, Вадібей з'являються у Львові, Кам'янці-Подільському, Проскурові тощо. Таке розширення географії дало змогу авторові ввести до роману нові цікаві епізоди, пов'язані з перебуванням російських військ у Галичині під час Першої світової війни. Кривава й жорстока різня, розв'язана буржуазними урядами Росії та Німеччини, знаходить різкий осуд у висловах самого Рустамбея, російських солдат, польських селян. Поруч із азербайджанцями у творі діють українці, росіяни, вірмени. Автор зумів створити й ніжний образ дівчини, українки Мусі. Школу політичної освіти їй допомагає пройти Рустамбей. На сторінках роману часто точаться суперечки з національного питання.

Роман *Студенти* є помітною віхою в історії азербайджанської літератури. До нього національна проза не мала такого масштабного і глибокого висвітлення позаазербайджанської дійсності. Роман має неабияке значення і для української культури. *Студенти* є одним з небагатьох у нашій країні творів, де з такою реалістичною повнотою відображено грізні дні революції та громадянської війни на Україні.

Одним з перших повпредів української культури в Радянському Азербайджані був видатний вчений Олександр Багрій. Глибокий ерудит, бездоганний знавець української і російської літератури, він прибув 1922 р. до Баку, щоб налагодити наукову роботу в нещодавно створеному держуніверситеті. Учень академіка В.Перетца, О.Багрій і в Азербайджані не лише залишався сумлінним дослідником ук-

[2] Чеменземенлі Ю.В. Студенти. — Баку, 1968. — С. 203.

раїнської літератури, а й став чудовим організатором науково-дослідної роботи в молодій республіці. Саме він був у числі перших, хто закладав основи бібліотеки АН АРСР. Велику наукову роботу О.Багрій провів по вивченню азербайджанського фольклору та бібліографії. Він надрукував такі праці, як *Фольклор Азербайджана и прилегающих стран* (тт. I—III), *Народная словесность Кавказа* та багато інших. Цікаво, що український вчений у співавторстві із М.Касумбейлі підготував і випустив перший самовчитель російської мови для азербайджанців. Одначе левову пайку наукового доробку О.Багрія становлять праці, присвячені творчості Кобзаря. 1925 року на історико-філологічному факультеті Азербайджанського держуніверситету вчений захистив докторську дисертацію на тему «Шевченко та російська література». Досі не втратили своєї свіжості спостереження й висновки, викладені дослідником у розділах «Тарас Шевченко в російській критиці», де робиться ретельний огляд статей Добролюбова, Чернишевського, Бєлінського про українського поета, «Лірика Шевченка в російських перекладах», «Питання формального вивчення Шевченка» та інші. О.Багрій уперше звернув увагу на східну тематику в творчості Кобзаря. Це починання було цінне ще й тому, що, маючи вже певний досвід у праці на орієнталістичній ниві, дослідник зумів не просто проаналізувати політичну вагу появи у творах Шевченка картин зі східного життя, співчутливих відгуків про тамтешніх людей, а й дати характеристику реаліям суто орієнтального штибу (лексиці, приказкам, фольклорним образам тощо). Справжній інтернаціоналіст, Олександр Багрій вписав своєю науковою діяльністю кращі сторінки в історію літературних зв'язків двох братніх народів.

Цікаво, що багато письменників сюжетом для своїх творів обирали історії новобудов першої п'ятирічки. В основу свого роману *Море відступає* Олесь Донченко поклав матеріали, зібрані під час перебування на Бібі-Айбатському нафтопромислі в Баку 1932 р. Уперше в історії радянської літератури об'єктом зображення стало трудове життя азербайджанських нафтовиків. Щоправда, художні якості роману далекі від досконалості, не зовсім вдала композиція, помітно схематизм у трактовці позитивних і негативних персонажів, забагато інформативного в описах подолання труднощів. Та попри все першу стежку до азербайджанської теми в українській радянській прозі було прокладено. Написано твір, герої якого — начальник дільниці Мамед Сафаров, бригадир Алі Магеррамов, обліковець Фіра Левінсон, інженер Тоня Зимогорова, комсомольський секретар Юрій Шелест жили і творили в ім'я щасливого майбутнього своєї країни. Увіковічено трудову звитягу бакинських нафтовиків, завдяки якій Радянська держава отримала могутні запаси «чорного золота».

Наукова діяльність академіка Агатангела Кримського є чи не найважливішою підпорою в аркодужному мості азербайджано-українського культурного єднання. Славетний орієнталіст один з перших у дореволюційній Росії поставив дослідження азербайджанської літератури та історії на наукову основу. Його слова «азербайджанська література розвивалася окремо від османської, і її історія повинна розглядатися окремо» [3] яскраво засвідчують, яку важливу роль відіграв на початку нашого століття

[3] Крымский А. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. — М., 1910. — Вып. XIX. — № 1. — С. 138.

український учений у питанні про визначення самобутності національного письменства Азербайджану. Окрім того, А.Кримський вперше в російському сходознавстві висловив думку про необхідність починати нову азербайджанську літературу з XVI, а не XVIII ст., як це робилося до нього. «Сучасні азербайджанці вважають Вагіфа фундатором своєї літератури, — писав він, — і, вочевидь, зовсім забули про його попередників. Так, Фірідун-бек Когарлінський у своїй змістовній брошурі *Литература азербайджанских татар* (Тифліс, 1903) не згадує ніяких більш ранніх імен, а прямо після вступу починає огляд з Вагіфа, закінчуючи статтю про нього словами: «Вагіф вважається засновником татарської літератури»[4]. Сам Кримський започатковує її творчістю Мухаммеда Фізулі Багдадського.

Завдяки працям А.Кримського *Мусульманство і його будучність*, *История Турции и ее литературы*, *История Персии, ее литературы и дервишской теософии* та ряду інших не лише в Росії, а й в усій Європі дізналися про культуру народу з-над Каспію, прочитали шедеври його творчості. Важко переоцінити зроблене українським академіком у справі вивчення історії, літератури й театру Азербайджану. Либонь, у кожному з його досліджень є свіжа ідея, несподіване спостереження, і це часто надає працям ученого вибухового ефекту першовідкриття. Так, про дві невеликі за обсягом статті про долю азербайджанських міст Шекі та Кабали *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)* можна з певністю говорити, що вони становлять золотий фонд національної історіографії братньої республіки. Торкнувшись у своїй книжці *Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивавсь* питань театрального життя Азербайджану, орієнталіст впевнено відносить витоки національного театру (лялькового) до доби іранського ренесансу: «Про XII вік свідчать нам окремі уступи з дидактичних поем шейха Нізамі. Таким чином, друга половина XII в., як дата сконстатованого існування лялькового театру Персії, навряд чи повинна викликати сумнів»[5]. Дослідник української літератури побачить чимало цінного в останній монографії А.Кримського про Нізамі (підготовка до її видання ведеться зараз у Баку). Там часто зустрічаються місця, де автор порівнює явища з літературного життя Азербайджану та України, цитує вислови українських письменників, вживає влучні народні приказки.

Поборник міжнаціональної дружби і братерства, Агатангел Кримський вважав своїм святим обов'язком доносити до рідного народу краще з набутків світової культури, розкривати перед ним духовну скарбницю. Ось чому в архіві вченого збереглися статті та начерки з історії татарської, башкирської, казахської літератур. Там же є матеріали з історії азербайджанського письменства.

Збагативши свої попередні студії новими даними, Кримський зумів подати лаконічний нарис нової (писаної власною національною мовою) азербайджанської літератури.

Значний інтерес становлять ті місця цієї праці Кримського, де розглядається творчість письменників радянської доби. В поле зору дослідника потрапили кращі

[4] Там само. — С. 139.

[5] Кримський А. Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивавсь // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1925. — № 6. — С. 94.

представники романтичного напрямку азербайджанської поезії — Самед Мансур, Мухаммед Хааді, Гюсейн Джавід. Митці оригінальні й талановиті, вони залишили азербайджанській поезії барвисту палітру високомайстерних творінь. З молодих майстрів пера Кримський відзначає Р.Рзу, А.Ахвердова та М.Мюшфіка, висвітлюючи коло тем та ідей всієї тогочасної літератури.

Ми ще довго будемо захоплюватися подвигом ученого, який зробив надзвичайно багато для знайомства українців, росіян і всіх інших народів з літературою Азербайджану. Одначе вже зараз видно, наскільки значний внесок Агатангела Кримського в розвиток українсько-азербайджанської дружби.

Після Першого з'їзду радянських письменників у 1934 р. взаємозв'язки братніх культур ще більше посилюються. Це виражається, зокрема, у проникненні української теми до азербайджанської поезії, інтенсивному розвиткові перекладацької справи, особистих контактів митців.

Поетична спадщина Великого Кобзаря знайшла своїх палких прихильників серед відомих поетів Азербайджану. Лауреати державної премії СРСР Самед Вургун і Расул Рза, талановитий поет-романтик Мікаїл Мюшфік брали активну участь у підготовці *Вибраних творів* Тараса Шевченка в 1939 р. Власне, поезія Шевченка започаткувала в азербайджанській літературі систематичне видання творів українських класиків. Рідною мовою до азербайджанського читача промовляють Іван Котляревський, Іван Франко, Леся Українка, інші визначні письменники. Поглиблюючи взаємозв'язки братніх літератур, поети Азербайджану часто зверталися до тем та образів із життя України. Нашого читача, безперечно, зацікавить поема Р.Рзи *Ненька*, де в образі безталанної жінки Оксани поет уособлює долю поневоленої Польщею землі Західної України. Польські жандарми позвірячому закатовують Оксаниного чоловіка. В журбі за сином Павлом, якого вона також втратила назавжди, самотня жінка звертається до Сходу...

Цікаво, що свого часу Галичина надихнула на створення поетичного шедевру й іншого визначного поета, Мухаммеда Хааді. Як офіцер російської армії, він 1916 року перебував у Станіславові. Під враженням від величезних лих та офір, що випали на долю українського народу, письменник створив досконалу за глибиною задуму та художнім вирішенням поему *Історія людської трагедії*. Широковідомими стали написані під час війни 1941—1945 рр. вірші С.Вургуна *Українським партизанам* та *Голуб*. Рядки цих творів відлунюють хвилюючим співом про славний подвиг українців, їхню любов до своєї Вітчизни. В оповіданні А.Абульгасана *Лейтенант Щербань* зображено героїчного солдата Аліма, який, виносячи з поля бою свого командира, гине сам. У цих творах азербайджанських письменників тема патріотизму виступає в глибокому органічному зв'язку з темою дружби народів. Вельми відрадно й те, що славні традиції підтримуються і творчо розвиваються в сучасній азербайджанській літературі. У романі Юсіфа Азімзаде *Він не чужий* розповідається про долю простого бакинського хлопця, який віддав своє життя за визволення братнього народу з-під фашистського ярма. Україні, боротьбі її людей проти лиховісних нападників присвятили свої поезії Н.Гасанзаде, А.Абдулла. Значні здобутки в царині україністики мають і літературознавці республіки. На матеріалі українсько-азербайджанських літературних зв'язків періоду Великої Вітчизняної війни захистив кандидатську ди-

сертацію Наріман Гасанзаде. Значний розділ відведено українській літературі в обширному двотомному підручнику Панаха Халімова *Література народів СРСР*. Йому ж належить монографія *Великий Кобзар України*, видрукувана до ювілею Т.Шевченка 1964 р., численні передмови до творів української класики, що з'являлися друком в Азербайджані.

Ряд цікавих статей про творчість М.Гулака, Т.Шевченка, І.Франка, О.Корнійчука написав талановитий літературознавець Аббас Абдулла. Разом із Ейвазом Борчели він випустив книжку перекладів Івана Драча *Протуберанці серця*, переклав п'єсу І.Котляревського *Наталка Полтавка*. Чимало зроблено молодим літератором для популяризації української радянської поезії. Завдяки йому азербайджанською мовою з'явилися твори П.Тичини, М.Рильського, А.Малишка та інших майстрів пера.

Маючи славну історію, азербайджано-українські літературні зв'язки міцніють і розвиваються з року в рік. Велика заслуга в цьому й численного загону перекладачів, письменників, літературознавців України. В органі Всеукраїнської асоціації сходознавців часописі *Східний світ* (*Червоний Схід*), який виходив у Харкові з 1927 по 1931 рік, часто друкували матеріали з економіки, історії, мистецтва та літератури Азербайджану. На Україні постійно цікавилися класичною й сучасною літературою братнього народу. Л.Первомайський 1947 р. переклав поему Нізамі *Лейла і Меджнун*.

Неодноразово виходили в нас твори Самеда Вургуна, в періодиці друкували поезії Р.Рзи, М.Рагіма та ін. Гідне місце належить азербайджанській темі і в українській поезії. Тонкий знавець ліричного вірша Максим Рильський, вочевидь, написав свої *Бакинські терцини* під впливом поетичного шедевру Вагіфа *Журавлі*. До знаного в українській літературі образу мандрівних журавлів письменник звертається у вітальній телеграмі Расулу Рзі 13 травня 1960 р.: «Гаряче вітаю дорогого ювіляра, хай і далі дзвенять його пісні, як улюблені азербайджанськими поетами журавлі, й квітне життя, як азербайджанські фіалки» [6].

Одначе не лише ліричну наснагу черпали українські майстри пера в Азербайджані. Звитяжний труд нафтовиків, які живуть і працюють серед моря, став об'єктом зображення у творах Данила Бакуменка. Поета полонила й мужня праця прибиральників сивого Каспію — бакинських рибалок, їм він також присвятив свої вірші. Історичне минуле Азербайджану, натхненну працю його бавовнярів, нафтовиків змальовує у своїх поезіях Петро Сайко, який жив у Баку.

Звертаючись до культурної спадщини братнього народу, черпаючи натхнення з героїчних сторінок його минулого й сучасного життя, українські поети не лише розширювали свої ідейно-тематичні обшири, а й примножували творчий досвід усієї радянської літератури.

Останнім часом у нашій республіці вельми зросла культура перекладацької справи. Переклади здійснюються здебільшого з оригіналу й на досить високому фаховому рівні. Так, окремими книжками вийшли цікавий роман Мехті Гюсейна *Сутичка*, роман Юсіфа Азімзаде *Він не чужий*, а в альманасі *Сузір'я* — опові-

[6] Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, відділ рукописів. — Ф. 137, № 2404. Цит. за: Історія української літератури. — К., 1971. — Т. VII. — С. 175.

дання сучасних письменників М.Ібрагімова, А.Алекперзаде, С.Рагімова. Їхній перекладач Валентин Ціпко, добре оволодівши азербайджанською мовою, вповні доносить до читача красу першотворів. Над перекладами з азербайджанської класичної нової поезії працює Анатоль Чердаклі.

Багато можна говорити про узи братерства, що міцно пов'язують український та азербайджанський народи.

1971 р.

УЗЫ БРАТСТВА

(Из истории украино-азербайджанских литературных связей)

В нашем языке есть слова, глубокий смысл которых со временем не блекнет, не стирается, а приобретает более и более яркие оттенки красок. Именно к таким относим священное понятие дружбы народов.

Из глубины XIX столетия берет свои истоки дружба украинского и азербайджанского народов. История двух народов, столь родственных своим прошлым, но еще более — настоящим.

Горька и во многих трагична была судьба Украины после «золотого века» Киевской Руси. Держава, перед которой ранее преклонялись цезари Византии, Франции, Скандинавии, прославленная многочисленными победами над окружавшими ее врагами, ослабела и поддалась на растерзание более сильным соседям. Народ, не терпящий компромиссов и продажности своих правителей, неоднократно восставал за свою независимость, что в XVII ст. вылилось в одну из величайших национально-освободительных войн под предводительством Богдана Хмельницкого. Однако кровопролитные сражения с захватчиками истощали силы нации, и в конце Украина нашла себе убежище в составе Российской империи. Ненормальная политическая жизнь украинского народа остро отражалась и на развитии национальной культуры.

Присоединение расчлененного Азербайджана к России (1801—1829 гг.) поставило страну в условия, аналогичные тем, в которых была и Украина. Именно поэтому, говоря об украино-азербайджанских культурных связях, мы должны упомянуть об общности их исторических судеб. Прежде великие и сильные Кубанское, Карабахское, Нахичеванское, Ширванское и другие ханства одно за другим чахли и искали пристанища под скипетром великих монархов, не находя в себе ни сил, ни государственного мышления, чтобы создать собственную державу. История жестоко наказала наши народы, отказав им в праве на самостоятельность в то время. Ведь что могло быть более бессмысленным, чем лить кровь в империалистических войнах чужих для азербайджанцев персидского шаха и русского царя, как и для украинцев — австрийского цесаря и царя-батюшки. И в том и в

другом случае азербайджанцам приходилось воевать против азербайджанцев, украинцам — против украинцев.

Погрязшие в невежестве и нищете, одурманенные религией, беспощадно угнетаемые и эксплуатируемые народы царской России не могли найти пути к светлому будущему. Лучшие их сыны пробовали отыскать истину, но господствующие классы «вовремя» умели выявлять и уничтожать носителей крамолы. Более тридцати лет провел на Кавказе Николай Гулак. Это был один из членов революционного Кирилло-Мефодиевского общества, участников которого царь, борясь с украинским сепаратизмом, разметал по всей России. Однако нелегко было сломить дух тех, у кого девизом было: «Познайте правду, и она освободит вас».

Будучи революционером, борцом до мозга костей, Н.Гулак продолжал борьбу доступными ему средствами. Он один из первых в России исследовал флору и фауну Кавказа, опубликовал ряд рецензий на *Витязя в тигровой шкуре* Шота Руставели и поэмы Низами, написал исследования о творчестве горцев. Н.Гулаку и его двоюродному брату, а также соучастнику по обществу А.Навроцкому принадлежит перевод на украинский и русский языки поэмы Мухаммеда Физули *Лейла и Меджнун*. Многое из творческого наследия ученого пока еще скрыто от нас. Но и то, что уже известно, составляет яркую страницу в истории дружбы двух народов. Весьма вероятно, что вскоре будут обнаружены новые материалы Николая Гулака об Азербайджане, ведь последние пятнадцать лет своей жизни ученый провел в Гяндже.

Одним из первых исследователей, который поставил изучение азербайджанской литературы и истории на научную основу, был известный ориенталист Агатангел Крымский. Благодаря его трудам *Мусульманство і його будучність*, *Перський театр. Звідки він узявався як розвивався*, *История Турции и ее литературы*, *История Персии и ее литературы*, ряда других не только в России, но и во всей Европе смогли узнать об азербайджанском народе, прочитать шедевры его творчества. Нелегко даже пересказать то, что сделал украинский востоковед для популяризации сокровищ азербайджанской культуры среди народов Советского Союза, народов мира. Его последнюю монографию о Низами можно смело назвать лучшей работой о великом поэте Востока, где наряду с блестящим исследованием жизненного и творческого пути проводятся параллели с творчеством украинских писателей И.Галятовского, Н.Гоголя и других.

В своем сборнике *Тюрки, їх мови і літератури*, изданном в Киеве в 1931 году, украинский востоковед отвел значительное место азербайджанскому языку, описал историю его развития и место в системе тюркских языков. В рукописи второго сборника, который хранится в библиотеке АН УССР, А.Крымским был дан удачный очерк новой азербайджанской литературы (написанной на азербайджанском языке) от Низами и Физули до выдающихся писателей дореволюционного периода Сабира, Дж.Мамедкулузаде, освещены наиболее важные явления литературной жизни республики в 1920—1930 гг. Отметив имена М.Мюшфика, С.Рустама, Р.Рзы, ученый охарактеризировал основные темы и идеи азербайджанской советской прозы и поэзии. Мы еще долго будем восторгаться подвигом ученого, сделавшего необычайно много для знакомства славянского мира с культурой Азербайджана, культурой Востока, будем исследовать все написанное им о

странах экзотического Востока. Однако уже сейчас ясно, насколько значителен был вклад А.Крымского в развитие азербайджано-украинских культурных связей, процветание нашей дружбы. Если возвратиться к тем связям, которые существовали между двумя народами в дореволюционное время, то нужно говорить об энтузиазме личности, об активности патриотических груп, — ни о какой плановости тогда не могло быть и речи. Так, гастроли аматорских украинских трупп по Закавказью в начале 1900-х годов стали настоящим триумфом украинского театра. Юмор, острая социальная направленность и великолепная игра актеров в пьесах И.Карпенка-Карого, И.Котляревского, М.Старицкого были близки и понятны многим азербайджанцам, присутствующим на представлениях, без перевода.

К одному из важнейших звеньев культурных и политических связей следует отнести деятельность украинского общества *Просвіта*, литературные вечера, огромную просветительскую работу по подъему национального и социального сознания среди бакинских украинцев, тесное сотрудничество с прогрессивными организациям Азербайджана, что сыграло довольно значительную роль в создании революционной ситуации на Закавказье. Юбилейный вечер памяти Тараса Шевченко в 1914 году стал апофеозом деятельности общества, потому что с началом империалистической войны царское правительство отказало ему в праве на существование, запретив как националистическое.

В начале XX столетия на Украине обучалось большое количество студентов с Кавказа. Период бурь, назревавший на мятежной земле Тараса Шевченко, привел к революционной активности и многих азербайджанцев. Да иначе и не могло быть. Империалистическая тюрьма народов стояла перед крахом. Украина с ее атмосферой террористических актов (наиболее значительным из них было убийство царского министра Столыпина), политических манифестаций, необычайным подъемом культурной жизни была важным звеном в цепи всероссийского революционного движения.

Характерно, что особую активность тогда проявило студенческое общество русских мусульман. Говорить об «особой активности» мы имеем все основания, так как за его членами был установлен тайный надзор полиции. Однако ни слежка, ни аресты не помогли. В Харькове студенты выпустили газету на азербайджанском языке. Много нитей протянулось тогда из Баку на Украину. В Одесском медицинском институте учился Нариман Нариманов, в Киеве жил и творил Юсиф Везир Чеменземенли. В своем романе *Студенты* писатель не только живописал революционную борьбу азербайджанской молодежи, но и дал реалистичные картины грозных дней революции — гражданской войны на украинской земле.

Экономическая разруха, национальная вражда, сплошная неграмотность — такое наследие оставила капиталистическая Россия своим угнетенным народам. После Октябрьской революции, окрыленные думой о прекрасном будущем, народы встали на путь строительства новой жизни.

Одним из первых таких полпредов дружбы был Николай Багрий. Специалист по древней и новой украинской литературе, знаток фольклора, русского языка и литературы, ученый был в числе первых преподавателей Азербайджанского госуниверситета. В 1925 году Н.Багрий защитил диссертацию по творчеству Тараса Шевченко, а далее посвятил себя труду на благо Азербайджанской республики.

Советский литературовед был инициатором научного сбора и обработки фольклора Азербайджана, ему принадлежит громадная роль в создании национальной библиотеки АН АССР, а также в разработке основ азербайджанской библиографии. Интернационалист, беззаветно любящий свою Родину, он вписал золотые страницы в историю культурных взаимосвязей двух братских народов.

В историю азербайджано-украинской дружбы вошло и пребывание в братской республике украинского прозаика Олеся Донченко. В основу его романа *Море отступает* легли материалы, собранные писателем во время пребывания на Биби-Айбатском нефтепромысле в 1932 году. Нелегко установить, кто же главный герой произведения. Да, очевидно, автор и не ставил перед собой задачи особо выделять одного или нескольких персонажей. Чертами героя, характером мужественным и цельным писатель наделил большинство действующих лиц своего романа. Пройдет время, но навечно останется в памяти потомков трудовой подвиг молодежи 30-х годов, благодаря которому у Каспия была отвоевана земля с богатейшими нефтеносными залежами, и Советская страна обрела могучие запасы «черного золота».

Сейчас можно утверждать, что Олесь Донченко был первооткрывателем азербайджанской темы в украинской литературе. Немаловажное место и в азербайджанской литературе принадлежит произведениям на украинскую тему. И это весьма отрадно. Схожесть наших исторических судеб в прошлом, общность нашего социалистического бытия в настоящем и прекрасные идеалы будущего — как ничто другое роднят и объединяют два народа. И поэтому всегда будут близки и понятны украинцам *Послание к украинским партизанам* Самеда Вургуна, стихотворения и рассказы А.Алекперзаде, Г.Аббасзаде, Н.Гасанзаде, А.Аджалова об азербайджанцах, погибших за освобождение Украины от немецко-фашистских захватчиков.

В Азербайджане первым шагом по популяризации наследия украинских писателей на родном языке стали переводы поэзии Т.Шевченко в 30-х годах. Юбилеи поэта, которые отмечались во всесоюзном масштабе, послужили причиной для выхода в свет томиков его стихотворений на азербайджанском языке. Из особо удачных следует отметить переводы М.Мюшфика, С.Вургуна, Р.Рзы. Читатель советского Азербайджана имеет уже достаточное представление о художественном наследии украинских классиков. На родном языке с ним говорят Леся Украинка, Иван Франко, Иван Котляревский. К их юбилеям в республике выходили статьи и отдельные книжки, творчеству великих мастеров пера посвящали свои программы радио и телевидение, организовывались литературные вечера.

Больших успехов достигли и литературоведы республики. На материале украино-азербайджанских литературных связей периода Великой Отечественной войны защитил кандидатскую диссертацию Нариман Гасанзаде. Ряд интересных статей о Н.Гулаке, А.Крымском, Т.Шевченко, И.Франке написал талантливый литературовед Аббас Аджалов. Ему же совместно с А.Борчалы принадлежит перевод книжки И.Драча *Протуберанцы сердца*, пьесы И.Котляревского *Наталка Полтавка*. Небезынтересны для нас и украинские главы из двухтомной монографии П.Халимова *Литература народов СССР*, которая увидела свет в 1968 году.

Не ослабевает заинтересованность классической и новой азербайджанской литературой на Украине. Дружба двух классиков советской поэзии — Павла Ты-

чины и Самеда Вургуна останется выгравированной золотыми буквами на страницах истории культурных связей братских республик. В УССР неоднократно публиковались произведения С.Вургуна. Поэма гениального Низами *Лейла и Меджнун* вышла из печати в 1947 году. Стараниями Киевского госуниверситета и издательства *Дніпро* в Баку были посланы на стажировку несколько человек. После обучения в университете они овладели азербайджанским языком и с успехом работают в области перевода. В.Ципко дал украинскому читателю романы Мехти Гюсейна *Схватка*, Юсифа Азимзаде *Он не чужой*, рассказы М.Ордубады, М.Ибрагимова и других. Автор этой статьи издал для детей *Страшные рассказы* С.С.Ахундова, а к 50-летию образования СССР в издательстве *Искусство* выйдет пьеса Дж. Мамедкулузаде *Мертвецы*.

Много можно говорить об узах братства, связывающих украинский и азербайджанский народы.

Киев, 1971 г.

ПРОФЕССОР АЛЕКСАНДР ВАСИЛЬЕВИЧ БАГРИЙ

Профессор Александр Васильевич Багрий (1891—1949) — выдающийся специалист по истории русской и украинской литературы. Стаж его научной деятельности — 38 лет, из которых 26 протекали в Азербайджанской ССР.

По окончании с золотой медалью Уманской гимназии А.Багрий в 1909 году поступил на историко-филологический факультет Киевского университета и окончил его в 1912 г.

Уже на студенческой скамье проявились его способности к научной работе. Его первое исследование из области древнерусской литературы было выполнено в 1910 г.

По окончании учебы А. Багрий был оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре русской литературы.

В 1914 г. он получил ученую степень магистра и в течение 1915—1917 гг. читал лекции в Петроградском университете и на Высших женских курсах Общества экспериментальной педагогики. В 1917 г. А.Багрий был избран профессором Самарского университета.

Академик В. Перетц дал высокую характеристику молодому ученому:

«Александр Васильевич Багрий известен мне своими работами еще с 1910 г., когда он вступил в мой «Семинарий русской филологии» при Киевском университете и сразу обратил на себя внимание незаурядными работами и уменьем работать быстро и продуктивно, прекрасно ориентируясь в весьма сложных вопросах славянской и русской филологии. Наиболее удачные его работы были напечатаны в ближайшие за тем годы, в частности *Древнерусское сказание о птицах*, где дано удачное сближение этого памятника з древнееврейскою богослужебною песнью и

произведен анализ известных печатных и рукописных текстов памятника. Недурна небольшая статейка о чуде св. Николая в Киеве, напечатанная в *Известиях* Р. Академии наук. Весьма полезен и критико-библиографический юбилейный обзор литературы о Лермонтове (*Журн. Мин. нар. просв.*) — работа, после которой А.В.Багрий решительно обращается к изучению новой русской литературы.

А.В.Багрий бесспорно обладает не только любовью к своему предмету преподавания, но серьезными знаниями, уделял много сил изучению также истории науки и библиографии. Кроме того, он как лектор обладает уменьем излагать свои лекции точно, сжато и иногда с увлечением, привлекающим в его аудиторию значительный контингент слушателей. На практических занятиях, руководимых им, А.В.Багрий умел даже при скудности книжного материала в Самаре найти интересные темы и побудить слушателей к опытам самостоятельного научного творчества.

На основании изложенного полагаю, что А.В.Багрий может с достоинством и пользой занять кафедру Истории русской литературы.

Д. член Российской Академии наук профессор В.Перетц».

А.В.Багрий состоял профессором Самарского университета в 1917—1922 гг.

В 1920—1921 гг. во время командировки по поручению Наркомпроса принял участие в учреждении Кубанского государственного университета и Высшего педагогического института.

С 1922 г. началась научная и педагогическая деятельность А.Багрия в Азербайджане: в университете и других высших учебных заведениях и научно-исследовательских учреждениях г. Баку.

В 1925 г. А.Багрий защитил диссертацию на ученую степень доктора филологических наук на тему *Шевченко и русская литература*. С большим интересом и любовью А.В. изучал творчество Шевченко и посвятил этой теме, кроме диссертации, ряд статей.

Большую научную работу А.Багрий провел в области изучения азербайджанского фольклора и фольклора других народов Кавказа. Им были опубликованы крупные сочинения — *Фольклор Азербайджана и прилегающих стран*, тт. I—III; *Народная словесность Кавказа*.

Профессор А.Багрий совместно с Ханефи Зейналлы в 1933 г. составил, отредактировал и издал в Москве первый сборник азербайджанских сказок — *Азербайджанские и тюркские сказки* (Академия, 1935). Кроме того, его статьи, посвященные вопросам фольклора и азербайджановедения, печатались в журнале, издаваемом Обществом изучения Азербайджана.

Научная деятельность профессора А.Багрия протекала по линии научно-исследовательской работы в области русской, украинской и азербайджанской литератур, а также по линии научно-организационной. Его заслугой было то, что он заложил основы фундаментальной библиотеки Академии наук Азербайджанской ССР.

По линии научно-организационной А.Багрий был директором фундаментальной библиотеки Азербайджанского филиала. Иногда деятельность его состояла в том, чтобы приучить участников семинария к чтению новых книг, журналов и статей, поэтому на занятиях периодически делались обзоры текущей литературы, анализ новых книг, статей.

В результате такого рода занятий студенты всегда были в курсе всего нового и ценного, что появлялось в печати. Так у студентов обострялось ощущение современности в области литературоведения, так студенты следили за развитием самой науки, так практически усваивалась марксистско-ленинская методология.

Надо сказать, что на занятиях семинария ставились темы, касающиеся искусства, главным образом театра и живописи, например, *Театр А.Н.Островского, Чехов и МХАТ, Гоголь и художник Иванов.*

Большое значение для студентов имели выступления А.В.Багрия в связи с проводимыми юбилеями таких писателей, как Л.Н.Толстой, М.Горький, Т.Шевченко, В.Брюсов. С целью повышения интереса студентов к самой литературной жизни публиковались отчеты А.В.Багрия о его поездках в Москву и Ленинград, в которых обыкновенно отражалась картина общественно-литературных событий за известный период (собрания, доклады, лекции, спектакли).

Умел А.В.Багрий увидеть среди своих слушателей-студентов и таких, которые отличались повышенным и постоянным интересом к литературным занятиям. Он не только умел выделить их, но и занимался с ними, особенно ценя начитанность и инициативность. С такими студентами профессор А.В.Багрий ездил в Москву, Ленинград, Куйбышев, вводя их в работу литературных архивов (*Пушкинский дом*), книгохранилищ. Обыкновенно каждому ставилась и определенная задача по ознакомлению с рукописями писателей. Отчеты студентов о подобного рода занятиях с приложением копий обследованных рукописей А.В.Багрий печатал в сборниках *Литературный сценарий*, которых вышло всего 10 номеров. Некоторые из них сыграли значительную роль в составлении комментариев к произведениям и письмам Н.С.Лескова в издании *Н.С.Лесков. Собрание сочинений в 2 томах.* (Гослит.).

У А.В.Багрия был замечательный талант педагога, благодаря которому он уже в работе студента видел большее, чем только выполнение текущих учебных заданий. Он умел убедить студента в общей значимости проделанной работы, заставить его поверить в ее нужность для развития дальнейших знаний о литературном процессе и сделать студента участником этого процесса.

Если к сказанному добавить, что А.В.Багрий высоко ценил личность студента, умел уважать его и, главное, всегда внимательно и справедливо к нему относиться, то мнение о нем как педагоге преобретает характер необычайной положительности: перед нами — настоящий воспитатель будущих педагогов средней и высшей школы.

А.В.Багрию приходилось вести занятия и по методике преподавания литературы в школе. Он посещал со студентами занятия учителей в школе второй ступени, ставил на семинарии доклады студентов по методике преподавания литературы, проводил учительские конференции в Доме работников просвещения по вопросам преподавания литературы, на которых выступали его студенты, уже работающие в школе, печатал статьи в бакинских журналах *Путь школы* и *Русский язык для нерусских.*

Присущий А.В.Багрию реализм в отношении к действительности и тут помогал ему правильно ориентироваться среди неоправданных новшеств в области методики и прививать студентам и учителям навыки марксистского преподавания литературы в школе. Сам он в соавторстве с Н.К.Богдановым написал учебник

для средней нерусской школы (трижды переизданный). В 1946 г. были также изданы таблицы по грамматике русского языка для азербайджанской школы. Кроме того, А.В.Багрий и Касумбейли впервые выпустили самоучитель русского языка для азербайджанцев с большим русско-азербайджанским и азербайджано-русским словарем.

Профессор А. Багрий был превосходным лектором и умелым руководителем научных занятий молодежи. Ему принадлежит заслуга в деле подготовки высококвалифицированных азербайджанских кадров в области литературы, среди которых можно назвать таких выдающихся специалистов, как академик М.А.Дадашзаде, член-корреспондент Академии наук Азербайджанской ССР Г.Араслы и др.

Под руководством А. В. Багрия также вырастали как ученые М.А.Брискман, Ц.Вольпе, В.А.Мануйлов (Ленинград), А.В.Линин (Ростов н/Д.), А.М.Мудров, Н.С.Плащунов, П.К.Амиров, Д.Л.Туманян, Н.Везирова, М.Пригорян (Баку), Н.Е.Вартапетова (Ереван), А.В.Попов (Ставрополь).

А.В.Багрий — историк литературы

Профессор А.В.Багрий, кроме чтения общих курсов, вел специальные практические занятия по отделам и курсам: истории русской критики, истории русского театра, поэтики, методологии истории литературы, современной русской литературы, по творчеству Л.Н.Толстого и М.Горького, методике преподавания языка и литературы (Кафедра истории русской литературы. *Известия* Восточного факультета. Изд. Азерб. гос. университета. Баку, 1929. — Т. IV. — С. 299).

В 1926 г. издана книга профессора А.В.Багрия *Русская литература XIX — первой половины XX вв.* — Пособие к лекциям. — Баку, 1926.

В первый период своей деятельности А.В.Багрий больше занимался вопросами истории древнерусской литературы. Именно тогда и были напечатаны его работы *Древнерусское сказание о птицах* (Варшава, 1912), *Киевские списки сказания Черноризца Храбра о письменах славянских* (Воронеж, 1912), *Из школьных традиций старого времени* (Киев, 1913).

Относительно бакинского периода работы проф. Багрия можно сказать, что интересы его были направлены на изучение русской литературы XIX — начала XX в. (статьи о Некрасове, Салтыкове-Щедрине, Щербине, декабристах, В.Брюсове, М.Горьком и др.).

А.В.Багрий. Шевченковская студия

В предисловии автор говорит, что «в результате... популярности Шевченко среди русской критики и публики должно было появиться соответствующее число переводов его произведений на русский язык. Цель настоящей статьи — показать, что число русских переводов Шевченко не соответствует его популярности в России, что качество этих переводов не всегда удовлетворительно, в результате чего авторы критических статей предпочитают цитировать произведения Шевченко, а публика читать их в подлиннике...»

Гл. 2. Издания русских переводов произведений Шевченко.

Гл. 3. Лирика Шевченко в русских переводах.

Гл. 5. Русский переводы поэта Шевченко.
Гл. 6. Песенный цикл 1848–49 гг. в русских переводах.
Приложения. Примечания. Библиографические дополнения.

А.В.Багрий. Т.Г.Шевченко в литературной обстановке
(Баку, 1925, с. 171)

О содержании настоящей книги и о главном тезисе ее говорится в предисловии: «Творчество Шевченко представляется нам синтезом предшествующей и современной ему украинской литературы, упорядочением украинского литературного языка, приобщением украинской литературы к широким источникам соседних европейских литератур, наряду с определением твердых путей самобытного ее развития.

...В творчестве Шевченко помимо влияния украинской народной поэзии мы отмечаем влияние польской и русской литератур, особенно Мицкевича и Пушкина.

Основной пушкинский жанр — жанр лиро-эпический... поэма становится основным жанром и Шевченко. Но уже в ссылке поэт понял, что пора стихотворных жанров проходит, что наступает эпоха иных жанров (проза, сатира). Деятельно принялся поэт за овладение прозаическими жанрами... творя на русском языке. Попытка эта кончилась неудачей... Друзья поэта, те самые, которые раньше направляли его внимание на лучшие образцы иноземных литератур, теперь не поняли этих героических усилий поэта стать с веком наравне...»

В конце жизни [он] возвратился к прежнему знакомому, хоть и несвоевременному в 50-х годах жанру лиро-эпической поэмы (с. VII–VIII).

В книге имеется глава VIII — *Вопросы формального изучения Шевченко*. В разделе примечаний и ссылок сообщается о списке стих[отворения] *Човен*, хранящимся в *Пушкинском доме* при Российской Академии наук.

Рукопись пожертвована Максимом Горьким 14 января 1920 г.

Рассматриваемая работа А.В.Багрия о Шевченко была защищена им в качестве диссертации на степень доктора филологических наук на историко-филологическом факультете Азербайджанского государственного университета.

А.В.Багрий. Шевченко и Восток
(Отдельный оттиск из т. XVI *Известий* педагогического ф-та Азерб. гос. университета. — Баку, 1929, с. 235–237)

«...лично ознакомившись со многими сторонами политики николаевского режима в восточных областях бывшей России, Шевченко оставил в своей переписке и в своем творчестве ряд картин восточной жизни и ряд сочувственных отзывов о жизни Востока...» и Кавказа в частности — см. стихотворение *Кавказ*.

Автор приходит к выводу: «Жизнь Востока, особенно восточных областей бывшего русского государства, в той или иной форме нашла отражение в творчестве Шевченко, причем отношение поэта к Востоку, как оно оформилось во второй период его творчества, неизменно сочувственное» (с. 253).

Проф. А.Багрий. Литературные очерки. А.С.Грибоедов, И.С.Тургенев, А.П.Чехов, П.Романов
(Отдельный оттиск из т. IV *Известий* Восточного ф-та. — Баку, 1929, с. 133—178)

В данной книге на основе главным образом новых статей и книг об упомянутых писателях (около 50, список их приводится на стр. 177—178) дается краткая характеристика как отдельных произведений (*Горе от ума* Грибоедова), так и циклов, напр., повестей Чехова, *Стихотворений в прозе* И.С.Тургенева. Автор обращает внимание на образы произведений, на особенности художественного мастерства того или иного писателя.

А.В.Багрий. Заметки о Н.Ф.Щербине
Из отчета о научной командировке в Ленинград летом 1924 г.
(Оттиск из *Известий* Азерб. гос. университета им. В.И.Ленина. Общественные науки. — Баку, 1925, т. 4—5, с. 1—16)

В статье на основе хранящегося в архиве А.А.Корсуна (*Пушкинский дом*) огромного количества писем к Щербине разных лиц дается представление о Щербине как литературном деятеле середины XIX в.

Кроме того, автор приводит тексты нескольких ненапечатанных произведений Щербины из архива К.Х.Кавелрина.

Наконец, указывается на то, что в архиве того же А.А.Корсуна сохранилось 24 письма и записки Н.Д.Хвощинской (В.Крестовский) о Щербине, относящихся к 1853—1861 гг.

В конце автор пишет: «Сатирические произведения Щербины не только не были исключением в русской литературе 50—60-х годов, но, напротив, были лишь одним из проявлений общего сатирического направления, соответствующего моменту подъема общественной самодеятельности и критики социальных и политических порядков... Между прочим, к указанному времени относится возрождение популярности эпиграммы во второй раз в течение XIX в. (Первый раз — в эпоху Пушкина)».

А.В.Багрий. Т.Г.Шевченко
(Харьков, 1931, т. 2, — 270 с.; на украинском языке)

В кратком предисловии говорится, что во втором томе объединены отдельные этюды о творчестве поэта, напечатанные в разных сборниках, журналах и других изданиях в период с 1928 по 1931 гг. Из этих работ *Шевченковская студия*, впервые напечатанная во Владикавказе, основательно переработана и расширена. В дополнении приложена хронологическая канва для биографии поэта. Кроме указанного, во второй том вошли следующие работы: *Петербург в творчестве Шевченко*, *Шевченко и Восток*, *Дружеское послание*[1], *Шевченко в русских переводах*.

[1] «К мертвым и живым и нерожденным землякам моим на Украине и не на Украине сущим мое дружеское послание».

Из приведенного краткого обзора трудов профессора А.В.Багрия по истории литературы следует вывод, что А.В.Багрий главным образом занимался творчеством Шевченко.

А.В.Багрий — библиограф

Руководя семинарием, А.В.Багрий уделял большое внимание библиографическим справкам в студенческих работах: он неизменно требовал представления библиографии к разработанным темам. Вместе с тем он поощрял в студентах и специальные занятия библиографией. При университете работал даже литературно-библиографический кружок под руководством А.В.Багрия. Один из участников его, студент А.Линин, выпустил книжку — Линин А.М. *Литература об А.Н.Островском.* Краткое собрание материалов для библиографического указателя. Под общей редакцией А.В.Багрия. — Владикавказ, 1924.

Краткий обзор трудов А.В.Багрия по библиографии

I

а) А.В.Багрий. Материалы для библиографии Азербайджана
(Вып. 1. Издание *Дома работников просвещения.* — Баку, 1925, — 86 с.)

Автор в предисловии пишет: «Подвести итоги предшествующему изучению и изображению Азербайджана с разнообразных сторон, дать по возможности исчерпывающий перечень отдельных журнальных и газетных статей об Азербайджане и тем содействовать появлению дальнейших работ в разнообразных областях истории, экономики и др., облегчить каждому отдельному работнику чудную задачу собирания литературных указаний по отдельным вопросам — таковы задачи указателя...

Некоторым может показаться излишним библиографирование газетных и журнальных статей наших дней, но необходимо помнить, что библиографические указатели пишутся не на один год. И то, что сейчас еще может казаться маловажным, через 10—20 лет приобретет характер важного исторического материала, в особенности если в нем заключены какие-нибудь фактические или статистические данные.

Ввиду того, что Азербайджан до сих пор очень часто изображался в связи с окружающими странами и народами, в настоящем труде указан ряд статей об окружающих Азербайджан странах, если эти статьи имеют прямое или косвенное отношение к Азербайджану».

б) А.В.Багрий. Материалы для библиографии Азербайджана
(Вып. 2. Издание *Дома работников просвещения.* — Баку, 1924, — 66 с.)

в) А.В.Багрий. Материалы для библиографии Азербайджана
(Вып. 3, Баку, 1925, — 92 с.)

II

А.Багрий. Народная словесность Кавказа
Материалы для библиографического указателя (Баку, 1926, — 130 с.)

III

а) А.В.Багрий. Формальный метод в литературе
Библиография (Владикавказ, 1924, — 268 с.)

б) А.В.Багрий. Формальный метод в литературе
Библиография. Вып. 2. — Баку, 1927, — 189 с.

IV

А.В.Багрий. Литературные поминки
Библиографические заметки
(Владикавказ, 1923, — 82 с.)

В предисловии указывается, как составлялась библиография, — это результат библиографических и юбилейных докладов автора. Предлагаемая библиография не претендует «на исчерпывающую полноту по условиям провинциальной работы» (стр. 3).

На втором месте помещены общие замечания под названием *Из итогов библиографических обзоров* (стр. 5—8). Далее идут указатели новой литературы о Пушкине, Тургеневе, Некрасове, Достоевском, Короленко, Блоке и, наконец, литература по вопросам методологии истории литературы и поэтики.

Профессор А.В.Багрий заложил основы азербайджанской библиографии. Об этом член-корреспондент АН Азерб. ССР Г.Араслы пишет:

«В период моей работы в библиотеке АзАН Александр Васильевич дал направление моей научной деятельности. По его поручению я начал свою первую библиографическую работу по дореволюционной периодической печати на азербайджанском языке.

За время моей работы в библиотеке я два раза, вместе с Александром Васильевичем, был в командировках в Ленинграде; работая в библиотечных фондах, мы подобрали для Азербайджана очень много ценных книг».

Профессор А.В.Багрий
как автор работ по методике преподавания литературы

А.В.Багрий заведовал отделом методики преподавания литературы в Азербайджанском научно-исследовательском институте педагогики.

Им был опубликован ряд статей по методике преподавания литературы в общеобразовательной школе. (Журн. *В помощь учителю русского языка в нерусской школе*, 1948, 1949 гг.).

Баку, 1969 г.

РУССКОЕ НАСЛЕДИЕ НЕОКЛАССИКА*

Имя Николая Константиновича Зерова — превосходного поэта, одного из лучших отечественных переводчиков, известного литературоведа и критика записано золотыми буквами в истории украинской культуры. Уже сейчас ходят легенды об эрудиции этого интереснейшего человека, чья жизнь трагически оборвалась в самом расцвете творческих сил.

Родился Микола Зеров 26 апреля 1890 года на Полтавщине в живописном местечке Зинькив. Его отец, педагог, инспектор народных школ, сумел привить своим детям любовь к знаниям и дал возможность получить достаточное образование. Н.К.Зеров учился в Охтырской школе (1900—1903) и в 1-й Киевской гимназии (1903—1908). Медали не получил, как он сам пишет, «за крамолу. Издавал в VIII классе юмористический журнал, опозиционный к администрации гимназии». Затем поступил на историко-филологический факультет Киевского университета. И здесь, несмотря на свою давнишнюю склонность к классической филологии, увлекся социологией и историей украинской литературы. Написал дипломную работу по летописи Грабянки (козацко-старшинского летописца XVII—XVIII ст.). После окончания университета в 1914 году Н.Зеров едет в Златополь, где преподает латынь и историю в классической мужской гимназии. С приходом Советской власти он активно сотрудничает в журнале *Книга*, а потом и редактирует его (1918—1920), преподает в Киевском ИНО (Институте народного образования) и на рабфаке. Вследствие необоснованного доноса писатель был репрессирован и погиб в 1941 году.

Творческий путь Н.Л.Зерова начался в 1911 году, когда он выступил с критическими заметками в журнале *Світло*. Имя Зерова-переводчика, Зерова-поэта стало известно широкому кругу читателей где-то десятилетие спустя. Как заметил один из исследователей жизни и творчества писателя Г.Кочур, этому «предшествовали годы упорного труда, что дало возможность выступить сразу во всем блеске не только замечательного таланта, но и значительного опыта, с первых шагов привлечь внимание яркими работами».

Характерно, что участнику и одному из вдохновителей такой необычной (для украинской литературы просто жизненно необходимой!) группы «неоклассиков» с ее ориентацией на лучшие образцы западноевропейской культуры Н.Зерову была хорошо знакома и русская литература. Помимо Пушкина, Лермонтова, поэт сумел блестяще воспроизвести по-украински Ивана Бунина, Валерия Брюсова — писателей, близких ему своей высокой художественностью и глубочайшим лиризмом.

Все созданное Н. Зеровым настолько ярко и самобытно, что каждое новонайденное творение писателя придает свежие штрихи его литературному портрету, помогает отыскать те животворные родники, из которых он черпал свое вдохновение и талант. Небольшая заполненная от руки тетрадка русских стихотворений под названием *Choix de poesis* (*Избранные стихи*) была подарена поэтом в январе 1920 года в холодном Киеве Вере Трофимовне Рамасюковой. В своих русских стихах Н.Зеров не достиг того совершенства, которое присуще его про-

* Вступне слово до першої публікації віднайдених в архіві поезій М.Зерова російською мовою.

изведениям на украинском языке. Однако благодаря знакомству с этим поэтическим сборником можно говорить о тех влияниях и увлечениях, которые испытывал молодой литератор во время своей педагогической деятельности в Златополе (1915–1918). Здесь и удачный перепев польского поэта А.Асника, и перевод Горация, сделанный и впервые опубликованный в журнале *Куранты* в 1918 году, и робкие подражания Тютчеву, Батюшкову.

В.Т.Рамасюкова, дочь коллеги Н.Зерова, преподавателя гимназии Трофима Ивановича Рамасюкова, сохранила дорогой подарок до наших дней и любезно дала согласие на опубликование поэзий. Вниманию читателей мы предлагаем часть произведений из обнаруженного сборника.

Киев, 1971 г.

ІСТОРИЧНІ ОБШИРИ ОРІЄНТАЛІСТА *

К.І.Гурницький. Кримський як історик. Видавництво «Наукова думка». — Київ, 1971.

Агатангел Кримський, певно, ще тривалий час буде для всіх дослідників української науки й культури унікальною постаттю, оточеною німбом із легенд і переказів. Людина дивовижної творчої енергії, він залишив нащадкам томи праць, що мають неабияку наукову вагу. Не випадково викладач КДУ Л.Рубінзон написав свого часу: «Стосовно академіка Кримського можна сказати, що той, хто простудіював би самі лише його твори, міг би вважати себе ерудитом» (газета *Советская Украина* від 15 січня 1941 року).

Завдяки неперсічному хистові поліглота (кількість мов, якими володів учений, сягала понад 60), А.Кримський був феноменальним філологом свого часу. Відсутність лінгвістичних бар'єрів давала йому змогу вільно працювати з різноманітними іноземними джерелами: чи то західноєвропейськими, чи то східними. Це, передусім, зробило надзвичайно цінними його історичні розвідки.

Закономірно, що за низкою статей у періодиці, а також принагідних згадок у працях про розвиток історичної науки в СРСР з'явилася й солідна монографія К.Гурницького, де досліджується набуток Кримського-історика. Висвітлюючи цей бік творчості славетного вченого, автор дослідження часто торкається й інших галузей, в яких успішно працював А.Кримський. Для ілюстрації своїх висновків К.Гурницький щедро цитує не лише з його численних *Історій*, а й звертається до різноманітних енциклопедичних статей, прозових та поетичних збірок, листів і маловідомих газетних публікацій.

Завдяки копітким пошукам по архівах Києва, Львова, Москви та Ленінграда К.Гурницький знайшов малознані або й зовсім невідомі матеріали. Це насамперед

* Газета *Літературна Україна*. — 11.04.1972.

факти з біографії Кримського, деякі його публікації, листи. Аналізуючи наукову й громадську діяльність вченого, автор доходить висновку, що «творчість А.Ю.Кримського як історика — це, зрештою, один із етапів вітчизняної історичної науки».

Взагалі вивчення набутку такої визначної постаті української науки та культури не було б успішним поза аналізом тогочасної дійсності. К.Гурницький не оминає важливих соціально-історичних факторів, які вплинули на формування світогляду та історичних поглядів ученого. Викликають зацікавлення, зокрема, ті сторінки книжки, де розповідається про колегію Павла Галаґана, вплив на майбутнього вченого П.Житецького, І.Франка та М.Драгоманова, його діяльність у Москві, далекій Сирії та Лівані.

Матеріалу, пов'язаного з іменем Кримського, багато й часом важко стежити за всіма подіями, фактами. Але, певно, найвизначніші слід помічати і враховувати. Поза увагою дослідника залишився той факт, що під час навчання юного Кримського в колегії Павла Галаґана там мешкав славетний бандурист Остап Вересай. І, очевидно, не без впливу співця «один українець з Москви» написав І.Франкові, що «звуки вкраїнської пісні доводять мене аж до сльози». Для дослідника української історії не позбавлені цікавості повідомлення про учня орієнталіста К.А.Фрейтага. Цей «український меценат», як назвав його Кримський, передав тисячі карбованців радикальній партії, щоб сплатити борги *Народу* та *Життя і слова*. Він дав гроші на видання першого тому М.Драгоманова. Взагалі А.Кримському було властиво пробуджувати в людях почуття шаноби до того, що він сам палко любив. Так сталося і з відомим російським академіком О.Веселовським, який завдяки українському вченому ознайомився й захопився прозою І.Франка.

Набуток А.Кримського у сходознавстві складають чотири основні галузі: семітологія, іраністика, тюркологія та ісламістика. Праці, в яких український орієнталіст досліджував історію та літературу Арабського Сходу, Ірану, Туреччини, і розглядає здебільшого К.Гурницький. В монографії розкрито причини надзвичайної популярності *Праць* Кримського, з'ясовується, чому саме вчений звернувся до студіювання культури цих країн. У буржуазній науці існувало два полярні погляди на внесок народів Сходу і Заходу у світову духовну скарбницю. Одні стверджували примат європейської культури. Інші наголошували, що світло йде зі Сходу — *ex Oriente lux*. А.Кримський мав щодо цього власну концепцію. Як слушно зазначається в книжці, він «пішов по шляху, накресленому найпередовішими представниками домарксистської соціології, передовими мислителями Західної Європи й Росії». Віддаючи належне багатющим культурним традиціям Сходу, Кримський чудово знав і обстоював необхідність орієнтації свого народу на духовні надбання всього людства, а не окремих месіанських націй. На жаль, ця думка не знайшла яскравого відбиття на сторінках рецензованої книжки.

Усвідомлення вченим тієї ролі, яку відіграли араби, перси, тюрки у світовому історичному процесі, безперечно, спонукало його звернутися до їхньої історії та літератури. Крім того, він вбачав великі можливості для роботи на орієнтальному полі, за висловом І.Франка, «майже не ораному українським лемешем». Цьому ми й завдячуємо, що вітчизняна історична наука має у своєму набутку такі праці, як *Лекции по Корану*, *История арабов и арабской литературы, светской и духовной*, *Нізамі та його вивчення*, *Історія Туреччини та її письменства* тощо.

Значне місце у своєму дослідженні К.Гурницький відвів вивченню діяльності українського академіка за радянського часу. Власне, від 1917 року розпочинається чи не найцікавіша сторінка його творчої біографії. Відтоді А.Кримський звернувся переважно до тем, зв'язаних з Україною. Він перший підняв завісу над турецькими джерелами, вказавши шлях досліджень для майбутніх істориків-орієнталістів. Адже завдяки подвижницькій праці славетного сходознавця ми й досі користуємося даними про роль України в загальноєвропейському антитурецькому опорі. Завжди змістовні й цікаві спостереження Кримського про стосунки Київської Русі зі Сходом. Всі ці розгалуження діяльності українського вченого ретельно нотує К.Гурницький.

Цікаві сторінки монографії, де аналізується становище в абсолютистській імперії. У своїх працях Кримський часто звертався до цього жахливого моменту в житті народів середньовічного Ірану й Туреччини. Це йому належить констатація, що «держава, де правитель-деспот прагнув викорінити патріотичні почуття, знищити, власне, громадянство, не могла бути державою в повному розумінні слова, а тільки тимчасовим об'єднанням, що розпадається негайно ж після смерті творця-завойовника. Держава без патріотичних почуттів громадян — це держава-молох, що сама породжує і сама ж себе поїдає».

Загальновідомо, що Кримському першому доводилося торувати шлях у царині, куди не зазирав доти жоден європейський дослідник. За визнанням І.Крачковського, «йому належать досі єдині російською мовою загальні курси історії арабської мови та арабської літератури, що свого часу стояла на рівні всієї арабістичної науки».

Наприкінці книжки читаємо: «Оцінюють діячів минулого, зокрема представників науки не за те, чого вони не зробили у порівнянні з нашим сучасним поколінням вчених, а за те, чого вони досягли і що нового внесли в розвиток суспільної, в даному випадку — історичної, думки і науки в порівнянні із своїми попередниками і їх сучасниками». Та, на жаль, авторові не завжди вдається узгодити зміст вищенаведеної фрази з деякими закидами на адресу історика.

Дослідження К.Гурницького, без сумніву, є значним кроком у вивченні творчої спадщини видатного українського академіка А.Кримського. Розглядаємо його як першу ластівку, за якою з'являться праці, де різнобічно вивчатиметься спадщина Кримського — орієнталіста, мовознавця й літературного критика.

ЗА ПАРАВАНОМ ІДЕЙНОСТІ*

За всю історію свого розвитку українська література ніколи не знала такої кількості ницих письменників, як тепер. Ніби якийсь величезний вал, що довго збирав намул брехливості, підлості й жадоби, вхопив і в одну мить вихлюпнув оте все на

* Ця стаття інкримінувалася В.Марченку на суді (25—27 грудня 1973 р.) як злочин перед радянською владою. Разом із статтею *Київські діалоги* по жовтень 1993 р. знаходилась в архіві КДБ УРСР (СБУ).

колись чисте плесо нашої культури. Ані за часу утисків польського панування, ані за доби московських указів «не было, нет и быть не может», ані у криваву годину сталінських репресій, терору дефензиви та сігуранци не бачив народ України стільки продажних митців, як то настало в 70-ті роки XX століття. Література, радіо, кіно, преса поставлені зараз на службу єдиній меті: створити образ слухняного функціонера, чи то пак «будівника звитяжного сьогодення». Кілька тем, щосили обсмоктуваних людьми від національної культури, визначають тепер її обличчя: українська Леніниана, Жовтнева революція, Велика Вітчизняна війна, людина праці й, нарешті, наріжний камінь публіцистики — викриття й засудження українського націоналізму. Як на неупередженого, се вже й розмаїття. А партійні ідеологи прямо стверджують, що українська культура досягла нечуваного розвитку. Однак чому такий понуро-одноманітний тон матеріалів, поміщених у нашій пресі, звідки ця надокучлива казенність радіо, виснажлива сухість телебачення, отруйлива медвяність белетристичних писань? Здавалося б, коли вилучено з обігу надшкідливі книжки В.Винниченка, М.Хвильового, заборонено історичні видання М.Грушевського, Д.Яворницького, М.Крип'якевича, не згадуються помилкові твори Івана Франка, Лесі Українки, здійснено старанну чистку українського музичного й образотворчого мистецтва, витято під корінь небезпечне коріння крамоли, — мусить настати жаданий час духовного супокою, що сприятиме буянню комуністичної культури. Але насправді без упину розвивається її гіпертрофована, хвороблива галузка — партійна література й мистецтво.

Звернемося тепер до кращих із кращих, хто витворює один із різновидів «великої та чистої» — літературу.

Спершу слід пригадати, що ж таке література і які вимоги ставлять до неї класики. «Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути однакові. Вона громадить і описує факти буденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила — заразом аналізує їх і робить із них виводи, — се її науковий реалізм: вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічнім страстей та нам'ятностей людських), і старається будити охоту й силу в читачах до усунення тих хиб, се її поступова тенденція». Отже, література, за Ів.Франком, має вказувати хиби суспільного устрою. Звісно, коли її створюють люди принципові. Ну, а позаяк «КПРС — розум, честь і совість нашої епохи», то само собою зрозуміло, що у всіх, хто пише за її вказівкою, принциповість виважувати просто смішно. Щоправда, в декого може виникнути питання, а як же діяти, коли отой «візерунок цнот» зненацька припуститься помилки. Так, скажімо, як у 1933 році, коли від голоду вимерло дев'ять мільйонів українців. На це у партії є стереотипна відповідь: «То був культ». Але ж письменники, що не злякались обструкції й указували на потворні, антигуманні форми тодішнього керівництва країною, загинули саме від власної принциповості. Хто ж не помічав помилок, лишився живий і неушкоджений, принциповість проти принциповості. Отже, тут дитині ясно, що задля святих ідеалів та прекрасного майбуття така жахлива офіра народові не потрібна, вона конче необхідна його ворогам, його гнобителям. Одначе на Україні й досі не розкривають страшної правди, її весь час намагаються приховати від мас. В офіційних документах XX з'їзду КПРС тяжкий злочин скваліфіковано як «перегини під час проведення колективізації на

селі»... і по всьому! До цієї теми торкатися зараз взагалі не вільно, як, зрештою, і культу особи, і причини поразок у перші роки Великої Вітчизняної війни, як і висвітлення багатьох боків нашої «щасливої» дійсності. При уважному погляді на культурне життя Радянської України можна зробити висновок, що письменникам цілком заборонено змальовувати й викривати суспільні недоліки, — тобто вибито основну підвалину літератури, геть чисто перекреслено її «поступову тенденцію». За подібних умов, як сказав колись М.Ломоносов, «муза перетворюється на таку дівку, котру повсігди згвалтувать можливо».

Для розуміння тих завдань, що їх ставить КПРС перед митцями слова, треба звернутись до матеріалів VI Харківського пленуму СПУ. Один з ярих проповідників комуністичної ортодоксії Василь Козаченко виголосив на ньому доповідь «Будівник комунізму — герой сучасної літератури». В цьому чинникові для натхнення наголошено, що «мужня постать робітника й колгоспника в праці, в духовному злеті, в боротьбі за комунізм має бути в першу чергу провідним героєм творів». Комусь може спасти на думку — що ж тут лихого, коли головним об'єктом літературного дослідження стає трудівник. Чого ж вам хочеться — ледаря, неробу? І народна мораль, і чималий набуток творів класики (*Робінзон Крузо* Даніеля Дефо, *Утопія* Томаса Мора, казки й поеми Івана Франка) всіляко прославляють працю, заохочують людей чинити добро, знаходити втіху в трудовому процесі. Але ж ті заклики вимагають праці лише одного ґатунку — Вільної. Тобто не рабського труду уярмленого бидла на зграю політиканів, які погрузли в пияцтві й розпусті, а розкріпаченого творення задля задоволення власних потреб, задля поступу всієї людськості. Антигуманна суть вимоги, поставленої на пленумі, очевидна для кожної тверезомислячої людини, її не помічають лише догматики або ті, хто свідомо став на бік гнобителів і «щиро вірить» у світле майбутнє. Особливу запопадливість в оспівуванні визначених партією тем виявили старі, ще сталінського гарту, письменницькі кадри. Нагнибіди, козаченки та збанацькі не підводять. Довір'я ж можновладних виявляється у формі грошової винагороди, наданні посад, а також у прикликанні до «кращих із кращих» спроституйованої матінки-слави. Твори цих лауреатів Шевченківської премії повсюдно друкують, перекладають на мови братніх республік і соціалістичних країн, роблять враження (для нас, звісно) цілком заслуженого визнання.

Микола Нагнибіда одержав Шевченківську премію за книжку *На полі битви*. Окрім поезій, «наснажених пафосом комуністичного будівництва», в ній є чимало таких, де висвітлюються теми, згадувані вже на початку статті. Таким чином, доробок цього поета, ніби у фокусі, зібрав ідеї, образи, форми, дозволені зараз партією для письма. Відкриває збірку розділ «Риси рідного обличчя». Хто знайомий з українською періодикою останніх літ, той одразу збагне, що поет доторкнувся «невичерпного джерела славної Ленінської теми». І справді, у першому вірші книжки йдеться за профіль рідного вождя, без якого автор не у спромозі уявити «всесвіту» і «взагалі життя». Читаючи далі, ми виявимо небилицю про те, як Ленін зустрівся й погомонів із дружиною моряка-балтійця і як по розмові класово прозріла жінка, негайно дала наказ своєму мужу: «Ведіть ви панів всіх до суду». В поезії *Зустріч у Горках* автор робить спробу дослідити джерела безмежної любові народу до свого провидця:

Чом у кожній хатині
Чи батько, чи мати
Із газет вирізають
Знайомий портрет?

Маленькі школярі потай стежать за Леніним, коли той прогулюється в Горках. Але пильні очі «у світі найстарішого більшовика» помічають малюків, і він запрошує всіх до себе в гості. Вдома Ілліч малює перед дітлахами величну панораму світлого майбутнього. І хоч слова чарівні не викликають особливої довіри, бо:

Чи може людина зловити
Птицю з хлібом і сіллю
Під темним крилом? —

проте вождь, а разом з ним і автор, наперед про все знаючи, роблять знаменне пророцтво: «може, може». Щоправда, доводиться повірити їм на слово, але хлопців такі дрібниці не бентежать. І от уже понад сорок років посивілі щасливці завзято будують Дніпрогеси, Магнітки, Турксиби, застеляють трупом лани війни, воскресають із руїн Білорусь, Україну і, «не спочивши», беруться за Ленський каскад. Натхнені віщою ленінською думкою, учасники зустрічі в Горках вкупі зі своїми однолітками мурують і руйнують усе своє свідоме життя. Слід зазначити, що обіцяної жар-птиці вони й досі не зловили. Одначе мета близька. Тепер уже це відомо одному М.Нагнибіді, що він не вагаючись і стверджує:

Все буде так, як їм наснилося,
Тим першим ленінцям давно.

Наприкінці циклу віршів про любого вождя поет звертається до своїх співвітчизників із полум'яним закликом:

Вбирайте ж риси незабутні
В свої серця, товариші.
Ми з ним незмінні
Над віками.
Зійшов, як сонце, наш Ілліч.

У пам'яті так і спливають давні добрі часи культу Сталіна. Якою чудовою школою виявились вони для нашого поета! І прикметне те, що йому зовсім легко було переучуватися. Тільки рими змінив (Сталін на Ленін) і знову митець — у вирі ідеологічної боротьби, знову він — борець за передові ідеали. Намагаючись якось замаскувати надокучливий ілюстратизм віршів на тему праці, Нагнибіда починає тяжіти до інтелектуальної, певна річ, в його розумінні, манери письма. Поезії з ремінісценціями на кшталт «Шануйте здобуте трудом поколінь», «Для мене тільки те моє, що я віддав народу», «Не знають серпня суть самі лиш пустоцвіти» він пересипає творами, виписаними з претензією на філософічність. Новому Запоріжжю автор присвятив своє *Перше кохання*. Поринувши у світ мрій, він вигукує нехитре: «Перше кохання, перше горіння, в кожного в серці ти є...» Потім, наче крізь сон, пригадує радість перших зустрічей, «ночі безсонні, ранки в росі голубі». Охоплений жагою, юнак зачаровано йшов слідом, «широко мріяв, вірив у силу»,

словом, робив усе, як належить закоханому. Та тільки наприкінці поезії автор дотепно розкриває перед шанувальниками свого таланту першопричину тої неземної пристрасті. Виявляється, що для М.Нагнибіди першим коханням, чим була для Петрарки Лаура, а для Данте Беатріче, є місто Запоріжжя. Бо воно:

Працею юності створене диво,
Перше кохання моє.

Це все одно, якби хтось із нас закохався назавжди в табуретку, яку в школі витесували на уроках ручної праці. Ну що ж, за смаки не сперечаються. Адже ж бувають у людей різні патологічні збочення. Так чому б це комусь не вподобати гідроелектростанцію або мартенівську піч.

Говорити про поезії, де М.Нагнибіда зачіпає тему війни, значить діткнутися невигойної поетової рани. У них можна часто спостерегти згадки про фронтових друзів, битви з ворогом, радість довгосподіваної перемоги. Та ніде правди діти, поет народу, що втратив на війні мільйони своїх синів і дочок, має право на подібну тенденційність. І хіба не кощунство дорікати за це людині, яка самовіддано боролася проти фашизму? Такі міркування були б цілком слушні за умови, якби плодами величезних офір українського народу в боротьбі з гітлерівською навалою не скористалися наші вороги. А от у нашого поета безугавне нагадування про воєнне лихоліття стає водою на млин теперішніх гнобителів України. Як людина ортодоксальна, М.Нагнибіда не помічає та й не хоче помітити підневільного стану своєї Батьківщини. Через те він із чистою совістю виписує вірші, в яких люто проклинає фашистську орду, закликає берегти в пам'яті тих, хто не повернувся живий додому (*Юнакам сорок першого*, *Тост за святковим столом*, *Фронтова пісня*) чи просто напоумляє радянських людей, що за океаном є вороги-аґресори і що треба за ними пильнувати, скільки стане очей.

Цікаво простежити за темою «дружби народів», що посідає у збірці значне місце. У галасливому вірші *Брати мої, люди* автор інтимно зізнається, що він закоханий у московські ялини, ліси Білорусі, сивий Ельбрус, Ала-Тау й Дунай. Ну й чого ж, коли людині справді подобається? Єдине, що викликає невеличкий сумнів, то це перерахування географічних назв, розміщених у протилежних кінцях неділимої Росії. Хоча й тут можна легко заспокоїти себе думкою, що автор кохається в туризмі. Проте, взявши книжку П.Шелеста, «вірного ленінця, який користується авторитетом у партії і народі» (про це пише *Літературна Україна* у № 34 за 1971 рік), *Україно наша Радянська*, подибуємо аналогічну картину: «Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: «Моя Україна», «наша Україна». Але водночас ми кажемо: «Наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки». А коли потягти за вервечку далі, то виявиться, що цей вогонь імперіалістичної любові роздмухується зі старого московського міха. Бо генсек Брежнєв наголошує на тому, що «будівництво комунізму в нашій багатонаціональній країні передбачає послідовне проведення лінії на всебічне зближення націй». Наведені вище цитати тільки зайвий раз підтверджують «неофіціальність» поетових думок. Звісно, і в Шекспіра всі сюжети були запозичені, та й взагалі, хто має право вказувати митцеві, що і як відображати. Але як писав колись В.Боровський, «письменство, як і кохання, повинно спиратися на щире почуття, на внут-

рішню потребу... всякі міркування про блага чужі письменництву як такому, є такою ж проституцією, як і продажне кохання».

Отже, перед нами — частина доробку поета, вочевидь ворожого народові, проте відзначеного вищою літературною премією Радянської України. За свою «переконаність та відданість» Микола Нагнибіда одержує сповна. Але чого вартий той літературний мотлох, та сповнена безглуздям писанина насправді? Хіба може знати він, який ціле життя «сплетал панегирик со лжей», істинну ціну власній творчості? Пишучи манірні рядки:

Верни мені прожите марно,
Всевладний часе, поверни.
Безплідний день, пусту годину
Верни мені —
мої ж вони! —

поет навіть і не підозрював, наскільки близько перебував цього разу до істини. Єдине, в чому він помилився, — це у вимірах. Марними в нього були не година й не доба, а значно більше. Марним і безплідним було його життя.

Коли розкрити книжку Василя Козаченка *Біла пляма*, то впадає в око, що її видрукувано у видавництві *Веселка*. І це не випадковість. Один із реакційніших письменників Радянської України, цей діяч писав свою повість для дітей не без дальньої мети. Адже саме у свідомості школярів закладаються основні підвалини людського світогляду. Дорослий, спираючись на завчені змалку моральні приписи, будує взаємини із навколишньою дійсністю (сюди входить ставлення до праці, оточення людського, політичної системи країни тощо). Чудово усвідомлюють важливість такого впливового фактора, як література, на формування світогляду дитини й у верхах. У своєму виступі на VI з'їзді письменників П.Шелест декларує: «Мало, дуже мало у нас творів для дітей та юнацтва, які б розкривали підростаючому поколінню світ прекрасного і героїчного, виховували на революційних, бойових і трудових традиціях». Додаткових коментарів ці слова не потребують.

Головний герой повісті *Біла пляма* капітан Олександр Сапожников. Він очолює групу радянських парашутистів, що через похибку потрапляє до незнайомого району, позначеного на штабній карті білою плямою. Ставлячи своїх героїв у надскладні умови, автор демонструє читачеві не лише героїзм та виняткову витримку кадрових, він намагається розкрити і вмотивувати чинники радянського патріотизму людей, котрі залишилися на окупованій території. Про особисте життя командира ми знаємо мало. Він родом із Курщини, за час війни його декілька разів перекидали на фронт, але щоразу сміливий капітан повертався, виконавши завдання. Ім'я персонажа Олександр Сапожников — «можна Сашко Чоботаренко теж» — либонь творча знахідка письменника. В такий спосіб легко виводиться концепція про безболісність зміни українського прізвища на російське й навпаки. Думку про необхідність толерантного ставлення до російських прізвищ підкреслено й у родоводі Семена Лутакова, пращур котрого, приплентавши з голодних російських степів, одружився з «якоюсь Шульгівною». Варяг прудко засвоїв мову аборигенів, а вже діти його й не згадували про свою прабатьківщину. Неважко після цього зробити висновок, що росіяни, які при-

їздять зараз на нашу землю, по одруженню з українськими дівчатами також хутко стануть найсправжніми «хахлами».

Після стрибка з літака іспит на мужність першому довелося складати командирові. Як і годиться радянському керівникові, О.Сапожников вийшов з тої перевірки з честю. Само собою зрозуміло, перемогти труднощі йому допомагали прості люди, в чиїх душах палахкотіло почуття радянського патріотизму. Ось перша зустріч із селянами на окупованій території. Недовірою повняться очі в Микити та його бабці: «Раптом це не парашутист, а провокатор?» Але в серці старої радянської патріотки ворухнулась якась струна, і вона враз проймається довірою до незнайомого парашутиста. Бабця напоумляє онука відвести бійця куди слід. У правдивості його слів стареньку переконало й таємне посвідчення, яке призначалося спершу голові партизанського з'єднання, та, зважаючи на винятковість ситуації, було показане розвідникові у сільській хаті. Випадок, цілком можливий у житті, зовсім без снаги змальований у творі. Не рятують становища й патетичні роздуми капітана про покликання захисника Вітчизни та уособлення у старій жінці рис матері, тобто найсвятішого, чим він жив весь час; розтлумачуючи читачам сенс учинків свого героя, автор вказує, що той переживав велике потрясіння і бабусин вияв довіри став для Сапожникова актом визнання його визвольної місії. Письменник щосили пнеться натягти на копил своєї концепції (єдності Радянської влади і народу) вчинки селянки. Але ті потуги тільки ще раз демонструють його художню безпорадність. Колись Герцен сказав, що Україна приєдналася до Росії не з любові до неї, а з нелюбові до Польщі. Вчинки старої та її співвітчизників зумовлював, передусім, бузувірський гніт з боку фашистських поневолювачів. І саме тому радянському офіцерові (представникові меншого зла — адже в пам'яті людей були свіжі, ще не вивітрилися картини сталінської «демократії») відкрилося серце селянки, і вона зважилась провести його до партизанів. Бо тільки тому, що народ України стояв перед загрозою тотального винищення, ним було сприйнято толерантно прихід Червоної Армії і відновлення на своїх землях Радянської влади.

Надуманість і малопереконливість ситуацій у творі збільшується від сторінки до сторінки. Ось капітан полишає бабу з Микитою й потрапляє до дядька Панька. Цей небалакучий чоловік — досвідчений підривник, бо «складалося таке враження, що до мене (капітана Сапожникова. — *В.М.*) тут уже хтось був і, певне, не один». Без зайвих слів Панько переховує парашутиста, щоб потім переправити до «собаки з собак» старости Макогона, який теж виявився підпільником. Таким чином, під час рейду по степах України вкупі з героєм повісті переконуєшся, що німцям чинила опір мало не кожна хата.

«Стервом» називає дівчина Оксана забитого гітлерівського солдата, коли Сапожников переховувався в коноплях. Про хлопців та дівчат, що слухають Москву, розповідає Микита. В дядька Панька багато своїх людей. Далі — законспірований староста Макогон, викладач інституту Віталій Віталійович, якого не зломили труднощі перших років війни (арешт підпільного райкому, фашистський терор) і який зумів зорганізувати навколо себе загін народних месників. Єдине, чого бракує партизанам, так це вказівок із центру. Тут знову майже голе гасло: «Маси без партійного керівництва — безпорадні». Колись Леся Українка в листі до свого дядька М.Драгоманова зауважила: «Коли... тенденцію за волосся притягати, то

всім буде чутно, як її волос тріщатиме, нещасний». Не тріщать, а стогнуть і лунко рвуться ланцюги тенденційності та ілюстративності, що ними обплітає своє творіння Василь Козаченко.

Всі учасники нічного стрибка потрапляють до партизанів і людей, так або інакше пов'язаних з ними. На одній із партизанських баз захоплюють у полон Левка Невкипілого. Парфеня Замкового рятують троє піонерів; мати одного з них — член підпільної групи. Семен Лутаков, виявивши, що приземлився поблизу свого села, заходить до рідної хати. Стара ненька миттю збагнула, звідки прибув син, і покликала його дядька Романа — керівника терногородського підпілля. Ну, а Настя Невінчана впала мало не на руки Яринці Малиновській, активній учасниці руху опору. Не випадково й те, що жоден із персонажів не гине під час цієї операції. Район білої плями, тимчасово окупованої німцями землі, виявився незгасним вогнищем борні проти загарбників. Вчасно прибуле керівництво на чолі з капітанам Сапожниковим надало «стихійній» партизанській боротьбі міцності й згуртованості. Парашутисти ж «повністю і своєчасно виконали завдання командування і через сім місяців повернулися до своєї частини».

Плекаючи в юних читачів почуття радянського патріотизму, автор на перших та останніх сторінках книги наголошує на тому, що «порох нам і сьогодні слід тримати сухим!» І це не просто фраза. Повсякчас роздмухувана пропагандою думка про загрозу з боку капіталістичного Заходу знаходить своє місце у повісті. Навіщо ж це потрібно авторові й тим, хто стоїть за його спиною? Робиться це зумисне для того, щоб відволікти увагу мас від труднощів внутрішнього життя країни, а також утримати у стані боязні перед можливою війною. Для партійних неофеодалів завжди будуть до речі герої, котрі без особливих роздумувань падатимуть на дзоти, кидатимуться з гранатами під танки, скеровуватимуть охоплені полум'ям літаки на ворожі автоколони. Тому-то Василь Козаченко й пише: «Та... коли вже що... тоді наша дочка, як і ми колись, наказів не ждатиме». Отже, як і в першому випадку, знову веління письменникової совісті збігаються із вказівками партії.

Свого часу Аристотель дав формулу художньої творчості як здатності до обміркованого чи свідомого втілення істинного при ототожненні істини і краси. А от у повісті *Біла пляма* такої єдності, як її не шукай, не знайдеш. Навіть за тої кількості патріотизму, виявленого українцями під час війни, перенасиченість масовою ура-героїкою занадто помітна. І саме тому створити реалістичну картину визволення українського народу Козаченкові не пощастило. Вийшов натомість блідо забарвлений художніми засобами ілюстрований матеріал до псевдоісторичної *Истории Великой Отечественной*.

Ми розглянули твори лише двох із досить численного загону письменників, за чиєю допомогою радянські можновладці утверджують своє панування на Україні; ласі шматки, що перепадають найвідданішим, повинні стимулювати акт творення, і вони, природно, роблять свою справу. На обріях нашої літератури, окрім старих кадрів культівських часів (Натана Рибака, Леоніда Новиченка, Юрія Збанацького), з'являється чимало нових письменників-підприємців: Павло Загребельний, Микола Сингаївський, Олесь Лупій, Ростислав Братунь. Продукуючи романи, драми, поезії, статті на правильні теми, гурт оцих вельми далеких від культури свого народу митців «чесно» заробляє на хліб. Твори багатьох із них написані досить

вправною рукою графомана, тому непідготованому читачеві за напруженим сюжетом та розмаїтою образною системою важко помітити його ідейну недолугість і навіть реакційність. А це й потрібно авторові та верхнім «десяти тисячам» які спонукають його до письма відрегульованою системою заохочень.

Звернувшись до літературного доробку М.Нагнибіди та В.Козаченка, ми керувалися аж ніяк не художнім рівнем їхньої продукції, бо краще від лауреатів пишуть багато молодих панегіристів, а передусім комплексом ідей, котрі популяризуються в їхніх книжках.

Виставлені для громадськості як останнє слово української літератури, ці твори повсякчас чинять свою брудну справу. Але правди, скільки її не глуши, не приховаєш. Не можна затулити парараном високої ідейності продажність і заробітчанство митця, як не заховати словесною мозаїкою антигуманної суті твору. І як по лютій студеній зимі настає буйна тепла весна, так на зміну «торжествующей свинье» в нашу літературу прийде повнокров'я творчості її щирих майстрів. І тоді всьому світові явиться приховане доти по криївках джерело справжньої літератури, на яку лише й заслуговує великий народ України.

Київ, 1972 р.

КИЇВСЬКИЙ ДІАЛОГ*

— *Куди ти йдеш, лелеко?*
— *З тобою.*
— *А що їстимеш?*
— *Тебе.*

Східна притча

«Моя мова, мій народ, моя батьківщина», — я завжди повторюю ці слова своїм учням, коли розповідаю про Тараса Шевченка. Прищеплюючи дітям почуття патріотизму, плекаю в них шану й повагу до того, що нині у нас всіляко замовчується та переслідується. Я, за висловом мого приятеля, «несу крамолу. Сію зерна антирадянщини». І це все через незбагненну інколи й мені самому любов до України. Скептично всміхається Алік. Для нього мої переконання не що інше, як просто примха, вигадка експансивного інтелектуаліста. Він, як і я, виріс у Києві. Ми разом бігали на Дніпро по рибу, гралися у війну, ходили до школи. Та відколи я вступив до вузу, наші взаємини змінилися. Я став україномілом, він же ніяк не міг взяти втямки, навіщо потрібна боротьба за відновлення забутих традицій, поширення рідної мови (він називав це «насадженням»), зрештою, за самостійність. Алік

* Ця стаття інкримінувалася В.Марченку на суді (25—27 грудня 1973 р.) як злочин проти радянської влади.

вчився в політехнічному інституті. Був завжди далекий не те що від самвидаву та заборонених книжок (Єфремов, Грушевський, Донцов, Хвильовий), але і в цілому від української літератури. Ще у школі, відчувши відразу до примітивних писань Тичини, Рильського, Малишка, які в підручниках кваліфікувалися як шедеври національного письменства, він прийшов до висновку, що його рідна література стоїть на найнижчих щаблях розвитку. Через те з легкістю відмовився спершу від літератури свого народу, а відтак рідної культури і став потім захоплюватися всім російським. За моєї пам'яті цьому ренеґатству сприяло все, що оточувало нас в Києві. І кіно, і театр, і пісні. Алік — продукт системи. І наша суперечка відбиває ті роздуми, що чимраз більше починають хвилювати молодь України, молодь мого міста зокрема.

— Послухай, друже. Що ти прагнеш змінити? Твоя земля вже понад триста років приєднана до Росії, її, як повію, мацали і ґвалтували австрійці, поляки, угорці, румуни. Одне слово, всі, хто хотів. Українці — нація слаборозвинена, що тут вдієш. Тому їй потрібен надійний захисник, коли хочеш, опікун. Я особисто за Росію. Адже ти добре знаєш, що цих два народи близькі, як жодні інші на світі.

— Але ж ти забуваєш, що ця близькість стає загрозливою для меншого з них. Українці можуть загинути як культурна цілісність саме ось від таких братніх обіймів. Коли мова заходить про міжнародні стосунки, мені завжди спадають на думку слова німецького філософа Фіхте: «Кожна нація прагне поширити свої ідеї та їй властиві цінності до крайніх можливих для неї меж, бажає настільки, наскільки це в її силах, увібрати в себе все людство». Для мене взаємини між Росією та Україною, коли більший прагне поглинути меншого, яскрава ілюстрація до вищенаведеного твердження.

— А от я гадаю, що питання з денаціоналізацією не стоїть так гостро.

Алік збивається на стезю демагогії. Починає доводити, що йдеться ж бо не про тотальне винищення української чи там грузинської, казахської культур. Націям, які входять до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, надаються всі можливості для розвитку. Бідолашний технократ, він навіть не знає, що подібна суперечка велася вже понад п'ятдесят років тому. Роза Люксембург, глузуючи з «права» націй на відокремлення, казала, що воно нагадує їй право людей їсти на золотому посуді.

Алік продовжує свої розумування про свободу розвитку національних культур, про усвідомлення багатьма необхідності влитися в єдину сім'ю. Він не підозрює, що говорить уже передовицями *Правды*. Я тільки встигаю вставити репліку з цього приводу, як він обурюється:

— Чому ти хочеш зобразити когось дурнішим від себе?

Зауважую, що говорити, як написано в органі ЦК КПРС, — ще не завжди бути дурнем і падлюкою. Але коли людина боїться, що її ловлять на повторенні чужих думок, тоді шеляга не варта ідея, яку вона обстоює.

— Тобі хочеться змалювати справу так, ніби злиття націй процес природний, в усякому разі, не страшний, — починаю свої філіппіки я. — Але ж звідки бралася сила в українців, коли вони повставали на визвольну війну з Польщею? Чому італійці, ґарібальдійці повставали проти поневолення Австрією? Де, зрештою, бралася мужність у поляків після трьох переділів Польщі між Росією, Австрією та

Прусією бачити її незалежною? І не зважати на нашіптування сусідів про історичну приреченість польської державності?

— Але ж то були зовсім інші часи. Одна річ, коли йдеться про суспільства феодальне та буржуазне, й зовсім інша, коли ми говоримо про соціалістичне.

— Отже, по-твоєму, задля комунізму можна жертвувати культурою народу?

— Ти докопуєшся до прямої відповіді. Справді, такий висновок напрошується сам собою. Нагадую тобі місце з програми КПРС, де йдеться про наше майбутнє: «Комунізм — це високоорганізоване суспільство цільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування. Праця стане для всіх життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу».

— Пожертвувати своїми культурами в ім'я комунізму доведеться не лише українцям, але й усім іншим народам та народностям СРСР, крім росіян. А їх, якщо пригадаєш, понад 100. Отже, на «олтарі братства» буде справжня бійня з ягнят — культур малих народів. Гинутиме тьма неперехідних цінностей задля чужого й далекого кумира. Дозволь тоді запитати словами героя роману Достоєвського: «Чи можна будувати людське щастя на крові безвинно забитого маляти?» А в даному випадку мають зникнути надбання народів, які започатковували світову цивілізацію (вірмени), золота доба історії яких (грузини, узбеки) припадає на час, коли на місці російської столиці були непролазні хащі й трясовини. Навряд чи можна надання пальми першості росіянам визнати за соломонове рішення. Виходячи зі звичайнісінької доцільності, для комуністичного суспільства зберігати треба було б одну з найдревніших культур, що пройшла випробування часом. А коли глянути на справу з боку практичного, тоді всі переваги на боці мільярда китайців: і комуністи, і культурні, і навіть порох винайшли. Де вже за ними вгнатися «немытой России». Натомість — вона у виграші. Пам'ятаєш, в усі мови увійшло російське слово «спутник», хоча в космонавтиці, як у жодній з наук, доклали своєї праці українці, це передусім Кибальчич. Ціолковський власноручно писав у біографії, що він українець, і так само — Корольов. Ім'я Кондратюка викарбувано на вимпелі, покладеному американцями на Місяці.

— Мені здається, що в тобі зараз говорить націоналістична чванькуватість.

— Авжеж, коли в музеї Шевченка перекладачка з *Інтуриста* каже болгарам, що Кобзар «великий русский поэт», то це — вияв щирого братерства, радянського інтернаціоналізму. На зауваження про те, що віднесення Шевченка до російського письменства і його приналежність українському народові є речі далеко не тотожні, вона вибухає гнівним обуренням, звинувачує в буржуазному націоналізмі. Ця екскурсовод либонь солідарна з тобою? Бо ж дбає за єдність, а не розрізнення, прагне спокою й цілісності, а не непотрібних констатацій про національну приналежність. Річ давно відома, що нації з багатими культурними традиціями ніколи не стануть забирати й робити своїми чужих геніїв.

У жодній сучасній розвідці, статті, публікації, видрукуваній в УРСР, не згадується про українське походження композитора П.Чайковського (у своїй творчості він здебільшого спирався на мелос рідного народу, а до 9 років не знав іншої мови, крім української). Палкий український патріотизм М.Глинки в останні роки життя загальновідомий. На жаль, у хвилини духовної депресії митець спалив

свою оперу *Тарас Бульба*, що позбавило вітчизняну музичну культуру ще одного талановитого твору. А те, що найбільші наші маляри В.Боровиковський, Д.Левицький називаються «великими русскими портретистами», М.Ярошенко — «великим русским художником», виходячи з позицій сучасної радянської ідеології, повинно в мені пробуджувати почуття гордості за велику батьківщину — Радянський Союз. Полишаю поза увагою українське походження І.Рєпіна, письменників Ф.Достоєвського, А.Чехова, багатьох інших, хочу тільки запитати, чи це замовчування — не брутальне обкрадання нашого народу?

— Стара пісенька: ви нещасні, вас усі обкрадають. Та скажи, чому більшість із цих людей у своїх щоденниках не говорять про бажання бачити Україну самостійною? Чому Шевченко знайшов слова: «Я так її, мою Україну, люблю, що проклену за неї Бога, за неї душу погублю», а вони ні?

— По-перше, ми почали з того, що відзначили відсутність у радянських виданнях згадок про українське походження вищезгаданих людей. По-друге, ти дивишся на цю справу очима людини XX віку з її знаннями і світоглядом. Тут варто пригадати слова Леніна про те, що «кожне положення розглядати тільки а) історично, б) тільки у зв'язку з іншими, в) тільки у зв'язку з конкретним досвідом історії» (Ленін, т. 35, с. 200).

У добу В.Боровиковського та Д.Левицького про окремішність України не було мови через те, що хвиля національного піднесення давно пішла на спад, поступово згасала (не без сприяння російського царизму!) й національна свідомість нашої інтеліґенції. Ось чому цей період української культури не дав яскравих постатей. Все, власне, трималося на ентузіазмі окремих осіб. А культура — це таке явище суспільного буття, котре не може існувати без матеріальної підтримки. Згадай про золоту добу Риму, що припадає на правління Октавіана. Тоді в руках меценатствуючого імператора зосередилися незліченні багатства. Тоді буйним цвітом забуяли в Римі малярство, архітектура, музика, красне письменство. І так бувало завжди. У XVIII ст. митці з України були змушені тягтися до Петербурга. Де ще вони мали змогу здобути знання, щоб потім явити світові свій геній? На цьому моменті ловко грають сучасні оспівувачі підтримки, яку нібито надавав російський народ українському. Читаю статтю, такими зараз забито періодику республіки (*Літературна Україна* від 17 квітня 1973 р.). В ній барвисто описується, як геніям України Шевченкові й Гулаку-Артемовському допомагали росіяни. Як всяка інша, ця бридка фальсифікація побудована на елементах вірогідності. Скажімо, загальнознаний факт, що Кобзаря викупили з кріпацтва завдяки сприянню К.Брюлова, В.Жуковського та ще декількох росіян. Гулаку-Артемовському допоміг вийти в люди знову ж таки «геніальний російський композитор» М.Глинка. Та хіба не кощунство спекулювати цими вчинками й патетично виголошувати: «Чи могли б вони розвинути свої природні здібності, стати видатними діячами культури, коли б не подали їм щирої братерської допомоги сини російського народу».

Не побудований на кістках українських козаків Петербург, а місто-казка, де справджуються мрії усіх змалку «чимось» скривджених геніїв. Не столиця — тюрма народів, звідки розсилалися укази, що «не было, нет и быть не может», а справдішня школа-інтернат, де плекалися кадри «малорусской» інтеліґенції. Не-

наче й не було політики глобальної русифікації, не обернено на кріпаків народ України, не нищено кращих синів у катівнях тої самої північної столиці.

З окремих благодіянь кількох порядних людей сучасні ідеологи тчуть ширму, за якою намагаються приховати картину великодержавної сваволі та насильства. Воістину, велика зрада схожа на відданість.

А щодо діячів літератури та мистецтва пізнішого часу, які не почували себе українцями, живучи в Росії, тут знову ж відіграв роль застій у тодішньому національному житті. Бо навряд чи тобі вдасться пригадати видатного письменника, художника чи композитора — українця за походженням, які б у революційні роки нашого віку забули про свою батьківщину. Думка ширяла вільно, на піднесенні перебували всі ланки культурного життя. Недаремно 20-ті роки XX ст. відносять до другого українського ренесансу. Політика українізації, яка проводилася в перші роки радянської влади, сприяла тому, що навіть такий українець в четвертому коліні, як Маяковський, написав: «Разучите эту мову. Эта мова величава и проста». Не випадкові й слова А.Луначарського: «Українська музика та поезія є найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх гілок на древі світової народної творчості». А та величезна увага, з якою ставилося керівництво партії більшовиків до української справи! Адже не для краси в кабінеті Леніна зберігався тлумачний словник Б.Грінченка, твори Котляревського, Шевченка та ін. визначних письменників.

— Так ти хочеш сказати, що нинішня національна політика партії далеко не та, що була в перші роки Радянської влади?

— Зрозуміло. Крен у бік русифікації розпочався десь від 1928 р., коли було сфабриковано процес СВУ. Першими впали голови найпереконаніших патріотів, цвіту нації — Хвильового, Єфремова та інших, а далі вже почали стинати голови підряд. Це було особливо зручно під час сталінських репресій, коли руками кадебістських «душолюбів» винищувалася тотально українська інтеліґенція. Для оспівування партійних звершень залишили поетів-борзописців Тичину, Рильського плюс декілька десятків інших «майстрів пера». Кращих же було загнано до концтаборів, а там розстріляно, замордовано або потоплено в баржах. Про останній випадок розповідав присний нині лауреат Ленінської премії Є.Шабліовський. На баржу повантажили політв'язнів, серед яких були Л.Курбас та ще багато визначних діячів української культури. Потім її відвезли від берега в океан і там, відкривши кінґстони, затопили. Так у часи Сталіна дбали про наш ренесанс. А нинішнє партійне керівництво, намагаючись утримати статус-кво, забороняє навіть згадку про культівську сваволю, про український геноцид 1933 р., коли від голоду загинуло 10 млн душ.

— Гаразд, із критикою шовінізму за царату та перегинів часів культу можна погодитися, але що конкретного ти можеш сказати про сучасну асиміляторську політику щодо України?

— Нещодавно телеглядачів України сповістили, що друга програма буде цілком республіканського призначення. Це, звісно, подавалося як черговий захід піклування партії та уряду про розквіт духовного життя народу з метою урізноманітнення телепередач. Нововведення не забарилося дати себе взнаки. Адже програму другого каналу ретранслятори пересилають ледве чи на 30% території республіки. Але про таку дрібницю у пресі було замовчано. Радикальні зміни сталися негайно

у змісті цієї української програми. Якщо скористатися термінологією з підручника географії, раніше на екранах наших телевізорів був клімат напівпустельний з поодинокими оазами розважальних програм. Тепер ці нечасті позаідеологічні вкраплення зникли зовсім. Натомість з екрану линуть «наші славні п'ятирічки — мовби до дітей, до своїх дітей».

Алік — невиправний позитивіст. Тому всю провину за низьку якість передач намагається скинути на недосконалість організації.

— Винні ті, хто очолює телестудію.

Я запитую:

— Наші партійні керівники люди недурні?

— Здебільшого, — обережно відказує Алік.

— Вони також дивляться наше телебачення?

— Авжеж.

— Дбаючи за народне благо, вони зацікавлені в його покращенні?

— Річ зрозуміла.

— То невже з усієї республіки не можна знайти доброго сценариста, режисера, оператора, редактора, щоб передача вийшла гарною?

— Вочевидь, це справа не така проста, якщо на екранах нема нічого цікавого.

Це вже явне небажання зрозуміти мене. Але я продовжую:

— Тоді чому рівень передач центрального телебачення набагато вищий від нашого? Невже в Росії можна відшукати потрібних людей, а на Україні таких чортма? А якщо такі люди там є, чому ж їх не відряджають для піднесення нашого телебачення на належний рівень? Ми ж бо народи-брати. Але, вочевидь, хтось у Москві вельми зацікавлений у тому, щоб республіканська програма була нудною й нецікавою, натомість центральна — якнайкращою. Це неважко осягнути, коли пригадати передачі, що їх готувала українська телестудія інтербачення та й тепер дає інколи на всесоюзний екран. Ось воно, справжнє обличчя «братерської допомоги», така вона — «інтернаціональна» «ленінська» політика Кремля.

А справи русифікаторські на республіканській студії просуваються чимдалі успішніше. Інтерв'ю стали частенько вестися російською мовою. Це переслідує дві мети: 1) зменшити кількість українського тексту; 2) підсилити в радянського трударя впевненість у тому, що люди самі обирають, якою їм мовою говорити.

Цілковита відсутність народної пісні — ще один винахід русифікаторського генія. Після чергової наради в ЦК директор республіканського телебачення Власов вказав, що «нам потрібні твори, які оспівують сучасника. Побільше пісень радянських авторів».

Концерти народної пісні було кваліфіковано як «захоплення старовиною, відвернення уваги громадськості від нашого сьогодення». Відтоді з блакитного екрану зникли старовинні українські пісні, давно немає іскрометних танців.

У зв'язку з цим пригадай концерти-огляди талантів з областей, що проходили в Києві минулого року. Ось приблизна програма такого концерту-звіту. Його розпочинає щось панегіричне — кантата або уроча увертюра, присвячена партії, Ленінові (українською мовою). Далі — сюїта на тракторну чи шахтарську тему, військово-патріотична пісня (українською мовою). Арії з класичних опер на 90 відсотків виконуються російською мовою. Пояснення цьому стереотипне — «нету ведь

украинских текстов», а для того, щоб вони не з'явились, докладають зусиль у видавництві *Музична Україна*. Незаспівані російські народні пісні, нові естрадні твори російською мовою та давно відомі, перевірені пісні Білаша й Поклада йдуть десь посередині концерту. Потім організатори дають змогу проспівати й українську народну пісню. Завершує цей огляд талантів величальний гімн на честь дружби народів. Програма концертів була побудована в такий спосіб, що у кращому становищі весь час залишались всі російські номери. Безперечно, багато приємніше слухати гарну ліричну пісню, аніж кондову сюїту про братерство, подивитися запальну російську польку, ніж псевдохудожню *Українську урожайну*. І глядачі щиро аплодували Ю.Багатікову, коли він з душею співав *О таком парне* (*Я сегодня на заре встану*), Соні Ротару після її виконання *Я люблю тебя, Россия*. Натомість у залі позіхали й нудьгували під час сто разів чутої *Ой ти, дівчино, з горіха зерня*. Вже бачу твоє заперечення, Аліку. Поспішаєш сказати, що тут, можливо, винна інертність самих співаків. Далебі, ні. Коли соліст укрконцерту Авдєєв запропонував віночок малопоширених народних пісень, йому було категоричним тоном наказано виконувати заспівані твори Лисенка *Безмежнее поле* та ін.

Знаній на цілий світ народній пісні України, витворові мистецтва, в якому, за словами Гоголя, все: «і поезія, і історія, і батьківська могила», в концертах відводилося два, максимум три номери. Відповідальні товариші чудово усвідомлюють, чого їм треба боятися насамперед. Недаремно просто неймовірні перепони має подолати композитор, щоб його українська пісня зазвучала з великої сцени. Про це розповідав сам росіянин за походженням, автор *Цвіту ромен* Толмачов. Не розуміючи прихованих пружин політики винародовлення, він дивувався, що на радіо в Києві від нього вимагали пісню з російським текстом, бракуючи гарні українські твори.

Наші ідеологічні керманичі відшукали ідеологічну отруту й у західноєвропейських піснях. Так, артистам-гастролерам із соціалістичних країн суворо заборонено співати англійською, французькою, італійською та ін. мовами. Пропоновано російський текст або виконання рідною мовою. Коли югославські джазмени згадали про варіант українською мовою, на них злякано замахали руками. В московському держконцерті зарубіжним співакам роздаються твори Островського, Бабаджаняна, Френкеля і, природно, ніхто не згадує про те, що, скажімо, ансамбль *Но то що* провадитиме всі свої гастролі на Україні. В цьому теж є свій політичний сенс. Радянським трударям являють картину захоплення у світі всім російським — ще одна ілюстрація до тези про всеперемагаюче ленінське вчення.

Минулого й на початку цього року майстри Київської опери виступили по телебаченню із сольними концертами. Вечори російського романсу дали М.Гнатюк, Ю.Гуляєв. Співали Є.Мірошниченко, Б.Руденко, Н.Куделя, А.Солов'яненко, А.Мокренко. З дев'яти номерів своєї програми Н.Куделя виконала п'ять арій російською мовою, дві — італійською, одну народну російську пісню й одну пісню Н.Андрієвської мовою свого народу. Подібну статистику можна легко назбирати з кожного концерту, що ведеться зараз у Києві. Як тут не згадати слів Лесі Українки:

Наш хист — актор-кріпак в театрі у панів
Непевні жарти тне, сміється через силу,
Поклонами спиняє панський гнів.

— А які пояснення ти даси тому, що українці не бажають дивитися фільми рідною мовою?

— Кілька років тому я почув таке. «Є фільми погані, є — китайські, а є — студії Довженка». Ця досить дотепна констатація має своє підґрунтя, знову ж не відоме багатьом. Всі кінострічки на республіканських студіях у СРСР знімаються в обов'язковому порядку по-російському. Потім їх дублюють. Дубляж, як правило, робиться на вельми низькому рівні. Його технічний бік не йде ні в яке порівняння з дубляжем зарубіжних фільмів, що здійснюється на *Мосфільмі* або *Ленфільмі*. По-друге, чи не визначальну роль у взаєминах «фільм — глядач» відіграє ефект першої зустрічі. А трудящі УРСР пересічно бачать фільми російською мовою. Доцільно назвати тобі кількість копій, зроблених зі стрічок студії Довженка на Київській кінофабриці. *Білий птах із чорною ознакою* має 93 російських копії і 25 українських. *Олеся* — російських 841 і українських 98, *Ніна* відповідно — 1052 і 93, *В'язні Бомона* — понад 1000 російських і 87 українських. Навіть якщо виходити з даних офіційного перепису, за яким на Україні мешкає 45 мільйонів, тобто 1/5 всього населення Радянського Союзу, то й тоді вищезгадані цифри будуть не на користь ленінської національної політики КПРС. Отже, психологічна настроєність глядача зумовлена російським оригіналом. І річ ясна, що на український варіант він дивиться як на явище другосортне. Тому після перегляду тих нечисленних українських фільмів з'являються невдоволені, котрі вимагають ліквідації дубляжів національною мовою. У своїх листах вони висловлюють невдоволення, часом обурення, даючи нові козирі україножерам з Міністерства культури для відмови режисерам у накручуванні фільмів рідною мовою, зменшення кількості українських копій. Звідси й виходить, що українська мова в художньому фільмі звучить неприродно, фальшиво.

— А якщо фільм все ж таки знятий цією мовою? Чому не сприйняв глядач *Ночі на Івана Купала*?

— Режисер Юрій Іллєнко полюбляє кіно образне, поетичне. Його захоплення метафористичністю й зумовило якоюсь мірою те, що фільм не сприйнятий масовим глядачем. Але ця ускладненість має свої соціальні чинники. За химерною символікою, карколомним каскадом подій приховано ті ідеї, котрі митець ніколи не міг би висловити засобами звичайного кіно. В українській поезії аналогічне явище маємо у творчості Івана Драча. *Ніч на Івана Купала*, таким чином, була зрозуміла лише невеличкому загалу інтеліґенції. До того ж цензура зробила все можливе, щоб вилучити всі сумнівні та підозрілі моменти, фільм переробляли після перегляду тодішнім головою комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР Г. Івановим, уцільнювали після вказівок відповідальних працівників ЦК, краяли після показу в Москві. Ножицями «доброзичливців» нашої культури вирізано по живому тілу з останнього варіанту більше 10 епізодів. Зроблено це в моментах, найважливіших для ідейного розуміння. Нагадаю лише те місце, де Пидорка тягне канат, який потім сама відтинає. У фільмі показано лише перетятий канат і... чисте плесо води. (Злі язики подейкують, що в ЦК Іллєнкові радили вставити сюди «взяття революційним народом Зимового палацу» — для виховання мас у правильному дусі). В першому варіанті режисер показав Пидорку, яка тягне на канаті галеру з польськими шляхтичами, царицею Катериною II та її почтом, турками й татарами — усіма, хто

прагнув кататися на нашому безталанному народові. Вочевидь, алегорії *Ночі на Івана Купала* були б зрозумілими багато більшому числу людей, якби не таке бузувірське обчимхування стрічки. Навряд чи позаздриш радянським митцям після того, як дізнаєшся про умови, в яких їм доводиться творити. В офіційній пресі УРСР не повідомлялось, що фільм *Криниця для спраглих*, знятий за сценарієм Івана Драча, заборонено. Ні сном, ні духом не відають трудящі про існування забороненої стрічки *Київські фрески* режисера С. Параджанова. А ось свіженька історія розтерзання *Пропащої грамоти* режисера Б. Івченка. Знятий за мотивами творів М. Гоголя, фільм поетизує красу України. Директор студії ім. Довженка Цвіркунов, приїхавши з Москви, сказав: «Я був певен, що ми їдемо по нагороду. Адже везли річ, кращу від якої наша студія не знала вже десять років. Натомість привезли повеління «доробляти». Можновладним у Москві щось не сподобалося, і вони дали дозвіл демонструвати стрічку лише на Україні, за найнижчою категорією. Вочевидь, московські фахівці побоялися показати на союзному екрані той пристрасний спів про Україну, землю, за висловом поляків, «де ріки плинуть молоком, а береги повняться медом». «Дурной пример заразителен» — так закортить ще чогось подібного грузинам, литовцям. Та й чисто виховний момент. У людей плекається почуття патріотизму, пробуджується національна свідомість.

Але чому все ж таки надзвичайно низький чисто професійний рівень українських режисерів, акторів? Можна багато перелічувати фактів дискримінації українського кіномистецтва. Нікому б і на думку не спало підшукувати актрису на роль Наташі Ростової за принципом національного виключання. А для Лесі Українки міняли аж трьох, поки не зупинилися на Аллі Демидовій. Те, що національних героїв України грають російські актори, — не випадковість, підтверджує вся попередня практика ролей у фільмах студії Довженка. Самойлов грав Щорса, Мордвінов — Хмельницького, Олексу Довбуша — Кочетков, а он нещодавно образ Павки Корчагіна доручили відтворювати якомусь В.Конкіну. Про наявність акторського хисту в українців свідчать десятки ролей С.Гриценка, В.Авдюшка, Клари Лучко та багатьох інших нинішніх функціонерів московського кіно. Щодо заслуг українських режисерів, так тут навіть і складно бути марнослівним. Світове визнання здобула творчість О.Довженка. Чарльз Спенсер Чаплін назвав митця «найбільшим філософом кіно». Нагадаю, що в найми до сусідів пішли Сергій Бондарчук, Лариса Шепітько, Григорій Чухрай, Савва Куліш. Ось вони — дійові особи сучасної *Оргії*. Не важко збагнути, що митці, віддавши свій талант російській культурі, орють чужу ниву. Пустоцвітами відійдуть вони на чужині й не принесуть рідному народові жодної користі.

— Але чому ж, окрім тебе, декількох журналістів та письменників, ніхто більше не висловлює свого обурення? Адже за кращу долю має боротися сила людей. Чому нація не прагне звільнитися від чужоземного ярма? Де хвиля народного гніву? Ти не припускаєш думки, що ви — просто община нафанатизованих догматиків, яка в засліпленні за минулі кривди не бажає зрозуміти закономірностей історичного розвитку нашого суспільства?

— Ти не відкриваєш нічого нового, Аліку, коли звинувачуєш свого ідеологічного супротивника у фанатизмі й вузькоглядності. Ще середньовічні клерикали закидали єретикам багаточисленні гріхи, характеризуючи їх до того ж як істот, погрузлих

у патологічних збоченнях. З чимось подібним ми вже стикалися на початку нашої розмови. Ти хочеш переконати мене, що тільки обстоюване тобою найпередовіше і найпрогресивніше. Але давай облишимо голослів'я й перейдемо до речей конкретних. Ти вимагаєш народного гніву, революційного повалення існуючого режиму. Це — ще попереду. Але при цьому ти демонструєш елементарну політичну неосвіченість. Бо ж повстанню завжди передує сукупність певних об'єктивних умов, тобто революційна ситуація. Виникненню її сприяють саме голоси невдоволення перших, як ти висловився, сектантів-учителів, журналістів, письменників. Ці речники правди вказують своєму народові шлях до звільнення від рабства. Саме за це їх переслідують і ув'язнюють. Офіційна пропаганда шельмує й обливає брудом хули, зневажливо відвертається від них ошуканий народ. Як тут не згадати бабусі, котра принесла в'язанку хмизу до багаття Яна Гуса. Вона була впевнена, що знищує ворога, богохульника, який зазіхає на найсвятіші людські ідеали.

Відсутність елементарної законності, катування, насильства, вбивства без суду і слідства, всілякого ґатунку жорстокості, терор, геноцид — все це з арсеналу боротьби «братів»-росіян проти народу України. Та хіба жахливі сибірські хурдиги можуть похитнути дух істинних революціонерів? Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк та інші ув'язнені патріоти ніколи не служили хибній ідеї. Бо не може бути захист рідної мови, рідної землі явищем антигуманним, фашистським.

Сучасними керівниками КПРС давно забуті ленінські обіцянки народам царської Росії: «жодних привілеїв — жодній нації, жодній мові» (т. 24, тези, Д-31).

Хижа й по-варварському дика, невтримна теорія поглинання однією нацією інших буде наштовхуватися на все зростаючий опір українців, всіх народів неоімперії. І свідчення цьому — моя з тобою розмова, двадцятип'ятирічний киянине.

Київ, 1972 р.

Джаліл Мамедкулузаде

НАЦІЯ

Поняття *нація* в Ірані не існує. Скільки я словників не гортав, скільки між людьми не вештався — слова *нація* не чув і в жодній книзі не зустрічав. На тім місці, де у словнику має бути написано *нація*, пишуть *громада*. Тоді ж, коли в розмові треба згадати слово *нація*, пускають у світ поняття *громадяни*. І саме в цьому причина, що національна організація у нас з'являється як громадська організація, а замість національних проблем виникають вимисли окремих громадян.

У сеї розмови така коротка передісторія. З давніх-давен так велося, що націю складала людська громада, тобто кільканадцятеро громадян. З націями не рахувалися. Ще до середніх віків відомий стародавній філософ Демокріт уперше вжив слова *нація*, *нарід* і розтлумачив, що кожна країна має свого господаря, ім'я якому — нація. На деякий час ця тема була призабута. І аж у 1793 році християнського літочислення, коли найпередовішою нацією став нарід Франції, всі одностайно заговорили: *нарід*, *нація*.

По тому завдяки французькому шовінізмові на світі виховалося багацько національностей. Коругва націоналізму та незалежності заразила силу-силенну держав, у тім числі й ми помалу заворушилися. Але тут між нами виникла невеличка різниця. Ми вже не схотіли мавпувати інших і заснували власну фабрику свободи, для того щоб товари нашої фабрики не були подібні до французького чи там європейського волелюбства, як, скажімо, товари скловироблювальної або кравецької фабрики. А оскільки східна продукція завжди має якусь відмінність від західної, тож і між нашою незалежністю й незалежністю на Заході виникла незначна розбіжність, тому що ми будували фундамент нашої свободи на особистостях, а не на цілій нації.

Для цього ми протягом ось уже п'ятнадцяти років, прагнучи відшукати функціонера свободи, обрали з-поміж себе султана, без дозволу якого не можемо ані говорити, ані слухати й іменуємо оте все свободою. Що ж до нації, то вона спостерігала за всім скраю, бо до спостережень скраю звикала протягом тисячоліть.

Я зовсім не кажу, яка фабрика гарна, яка погана. Кому що любиться, те нехай і вибирає. Прошу пана, на вашу ласку. Якщо цю фабрику уподобав — цю бери, обидві — продукція сфабрикована. Але знай і зважай на те, що держава і нарід складаються з багатьох індивідуумів, іншими словами — з тих бідних і знедолених пиріжників, духанників, шевців та вуглярів, яких ніколи не беруть до уваги. І якщо ти обереш собі кумира з-поміж великих світу сього, продукція твоєї фабрики свободи нехутко піде до інших націй, фабрика зупиниться, і ти залишишся без діла. Тоді ти на мене не ображайся.

Київ, 1969 р.

Джаліл Мамедкулузаде

ПОШТОВА СКРИНЬКА*

Був дванадцятий день падолиста. Надворі постуденіло, та сніг ще не впав. Лікар, який востаннє завітав до нездужалої дружини хана, сказав, що стан хворої цілком задовільний і за тиждень можна рушати в дорогу. Хан квапився з від'їздом, бо мав у Єревані невідкладні справи. Крім того, він боявся, що піде сніг і тоді з хворою виїхати в поле буде зовсім неможливо. Хан узяв ручку й написав до свого єреванського друга Джафар-аги короткого листа: «Любий мій! Сподіваюся, що за тиждень буду з родиною в Єревані. Якщо це тебе не обтяжить, прибери, будь ласка, в моїм помешканні. Простели килими, затопи груби в покоях, звісно, провітривши їх до цього, щоб хвора не мала ніяких незручностей. Відповідай мені негайно телеграфом. Всі твої справи я владнав. До побачення.

Падолиста 12. Щиро твій Валі-хан».

Хан вклав листа до конверта, наклеїв марку, написав адресу й хотів був покликати нукера, щоб той відніс листа на пошту, та тут хутко згадав, що саме відіслав його в іншій справі. У цей час до воріт хтось заклямкав. Хан вийшов надвір і побачив, що стукає Норузалі, селянин з ханового села Ітканан[1]. Цей чоловік часто відвідував хана і щоразу не забував принести гостинців: чи то меду, чи борошна, локшини або масла.

От і цього разу Норузалі припхався з повними руками. Побачивши хана, він поставив свого патика за дверима й заходився відчиняти другу половину воріт. Прочинивши ворота та погейкуючи «гош-гоша», загнав на подвір'я нав'юченого вівлюка. По тому став розпаковувати в'юк. Двійко квохкаючих курчат полетіли до землі, сповнені чували з борошном було поставлено поруч, й лише тоді Норузалі обернувся до хана і двічі низько йому вклонився.

Хан і собі привітався: «Слухай-бо, Норузалі! Навіщо ти стільки привіз, тільки клопоту собі завдавав?» Норузалі, відв'язуючи мотуз із мішків, повагом одмовив: «Про що балакаєш, хане? Я до смерті твій боржник», — і почав струшувати з себе порох. Тут ханові спало на думку, що написаного листа на пошту може віднести Норузалі. Була вже перша година по полудню й пошту невдовзі мали зачиняти. Хан звернувся до гостя: «Норузалі, ти знаєш, де пошта?» — «Хане мій, я селюк, звідкіля мені знати, що то є пошт?» — «Тоді може знаєш, де сидить начальник волості?» — «Авжеж, знаю, чого ж не знати. Оце минулого тижня приходив скаржитися до начальника. От, їй-богу, староста наш препаскудний чоловік. Він не з нашого села і нас не дуже взагалі полюбляє. На тім тижні загубилося в мене двійко телят. Я й пішов...» — «Зажди, про це потім розповіси. Вислухай мене: навпростець від волості стоїть велика кам'яниця, а побіля дверей на стіні прибито таку невеличку скриньку. Ото і є поштова скринька. На ній довге вузьке вічко. Зараз на, візьми листа, піди туди, підніми вічко, вкинь досередини, зачини вічко й мерщій повертайся додому».

---

* Оповідання написано 12 жовтня 1903 р.

[1] Вкушений собакою.

Норузалі, боязко простягнувши руки, незграбно узяв листа обіруч, відступив до стіни будинку й нахилився з наміром покласти його на землю. «Не клади туди! — заволав хан. — Листа забрудниш. Хутко неси на пошту, бігом!» — «Хане, ласкавий мій, дозволь, я вівлюкові торбу з харчем дам, бо він як з дороги прийшов, так голодний і стоїть». — «Ні, ні. Потім вівлюкові свою торбу даси». — «Так, може, я йому ноги сплутаю, щоб дерев у саду не погриз. Боронь Боже, шкоди ще наробить». — «Ні, ні, не треба. Біжи мерщій, вкинь листа й вертай назад!»

Норузалі обережно поклав листа за пазуху, став і з жалем промовив: «Хане мій, серце, півників шкода, дозволь я їм хоч лапи розв'яжу й зерна підсиплю. У мене пашаничка є». Норузалі сягнув руками до кишень і витяг повні жмені зерна. «Ні, ні. Облиш усе. Біжи мерщій листа вкинь». Норузалі схопив патик і вистрибом, мов дитинча, побіг дворищем. Нараз, щось згадавши, зупинився й звернувся до хана: «Хане, любчику, там у хустці яйця лежать. Доглянь, будь добрий, щоб вівлюк, крутячись, не потовк їх». Ханові урвався терпець: «Годі тобі базікати. Час іде. Бігом листа віднеси!» Норузалі майже вийшов з воріт, коли хан гукнув вслід: «Ти ж гляди, Норузалі, нікому листа не давай, га! Нікому не давай і не показуй! Хутко до скриньки вкинь і назад повертайся!» — «Я ж не дитина, щоб чужим листи віддавати, — озвався Норузалі. — Ти мене зовсім за легковажного маєш. Та твого листа від мене і сам начальник не відбере». Це сказавши, Норузалі зник за воротями.

Хан пройшов до покою, де сиділа жінка. «Світло моїх очей, готуйся. Я написав листа до Єревана, щоб нам помешкання наготували. Тепер уже можемо їхати. Слава Богу, ти в мене одужала. Лікар казав, тобі конче треба змінити клімат». Так вони балакали про від'їзд, коли до помешкання увійшов нукер: «Хане, а чий то на обійсті стоїть вівлюк і речі лежать?» — «Ти, холопе, збери все й занеси додому. Це Норузалі з Ітканану гостинці привіз». Служка заніс яйця й кури до кухні, а вівлюка замкнув до хліва. Потім розв'язав чувал з борошном і, зачерпнувши в пригорщі, показав ханові: «Ех, і добре біле борошно!» Хан поглянув на борошно, потім наказав замкнути двері на вулицю й давати їсти. Обід забрав дві години. По обіді хан згадав про Норузалі. Він покликав нукера і спитав того, чи повернувся селянин. Але слуга відказав, що Норузалі як пішов на пошту, то ще не вертався. Хан подивував довгій затримці селянина, та подумав, що, можливо, він, укинувши листа, пішов на базар купити чогось із харчів. Минула ще година, але Норузалі не приходив. Хан наказав нукеру піти на пошту дізнатися, де подівся Норузалі і що могло його так затримати. Не минуло й півгодини, як нукер повернувся й заявив, що селянина ніде не бачив. Хан вийшов на балкон і, запаливши цигарку, став прогулюватися туди й назад. На думку йому спало, чи не трапилося чого з Норузалі, який так запізнився. Тільки він подумав, як біля воріт зупинився поліцейський десятник і, угледівши на балконі хана, гукнув: «Вельможний хане! Пристав велить, щоб ви зайшли до поліції. Треба поручитися за вашого селянина, інакше його посадовлять під арешт». Хан був настільки приголомшений почутим, що деякий час не знав, що й відповідати. І тільки трохи отямившись, забалакав: «Служивий, послухай! Той селянин добра людина! Що він міг вчинити лихого, щоб його забрали до арешту?» — «Я більше нічого не знаю. Краще підіть самі до поліції, то й дізнаєтеся, чи він добра, чи лиха людина», — сказав десятник і подався геть. Не обмовившись і словом жінці, щоб не турбувати її, хан одягнувся й пішов до поліції. Проходячи повз камеру з арештантами, хан зазирнув

крізь вічко й побачив у кутку бідолаху Норузалі, який, зігнувшись, сидів між в'язнів і, по-дитячому схлипуючи, плакав, витираючи сльози полою свитки. Хан вислухав від пристава пригоду з Норузалі, поручився за бідного селянина й забрав того додому. Норузалі, тільки ступивши на подвір'я, пішов, схлипуючи, до вівлюка, почепив йому торбу з харчем на писок і, сівши попід стіною, аж зайшовся плачем. Хан увійшов до будинку, потім з'явився на балконі і спостерігав за селянином: «Ну, тепер розповідай, Норузалі! Вельми цікава в тебе історія була. Хоч книгу пиши. Розповідай геть усе — від початку до кінця. Почни, як лист звідсіля виніс і аж до того, як до буцегарні потрапив...»

Норузалі підвівся із землі, наблизився до хана й, витерши з обличчя полою свити сльози, змолився: «Хане мій, заради дітей твоїх прости мене! Моєї провини немає й на шаг. Я, бідний селянин, звідкіль можу знати, що таке пошта, лист, скринька. Прости мене, хане, задля дітей своїх прости! Здоровий буду, працюватиму щосили, усе відшкодую! Схибив я, що вдієш! Так уже сталося. Усе від Бога правого! Присягаю, до смерті тобі служить буду, прости!» Нахилився, наміряючись поцілувати хана в ноги, та хан квапливо відступив назад: «Та годі, годі ж бо, чоловіче! Я хіба що кажу? Що ти лихого мені заподіяв, щоб я прощав?» — «Запастися мені на цім місці, більше за це яке може бути зло? Я твого листа віддав, а той гяур, син гяура забрав, поклав собі й пішов геть». — «Хто листа забрав і пішов?» — не зрозумів хан. «Отой син уруса, гяур, наволоч підла». — «Куди це він забрав і пішов?» — «Підійшов до великої кам'яниці, де скриньку припасовано на дверях, й намірявся зайти туди». Хан деякий час розмірковував: «А ти листа не вкинув, чи як?» — «Як це не вкинув? Щойно я листа запхав до скриньки, гяур підійшов, не знаю яким чином відчинив скриньку, листа забрав і поніс». — «А хіба у скриньці окрім твого інших листів не було?» — «Чому не було, багато листів було. Він усі їх і забрав». Хан зареготав: «Ні, Норузалі. Ти давай усе розповідай від початку до кінця. Як листа відніс, як укинув його до скриньки і через що з урусом посварилися?» — «Хане, ласкавий мій! Узяв я від тебе листа та й пішов до волості. Як ти мені наказав, відшукав кам'яницю зі скринькою, підійшов, підняв вічко. Хотів уже листа вкинути, та завагався. Щиро кажучи, боявся, щоб ти на мене не розгнівався. Стою й не знаю, кидати чи ні, бо забув у тебе поспитати, потім лишатися біля скриньки чи можна додому повертатися. Міркую собі, вкину листа й постою трохи, поки когось іншого на заміну не поставлю. Ти ж сам бачив, вівлюка я не погодував, курчат залишив пов'язаних, борошно покинув, воно все й зараз тут. Хане мій, коли твоя ласка, накажи служці, нехай-но ми чували до сараю затягнемо, бо не дай Боже дощ піде, все борошно змочить». — «Облиш, він сам усе зробить. Ти розповідай, що далі було?» — «От. Листа я не вкинув. Віко причинив і відійшов, став осторонь. Хотів спершу повернутися, спитати в тебе. Та побоявся, щиро кажучи, тебе розгнівати. Ще сказав би, дурний цей Норузалі, мов ішак. Словом, не пішов, сів трішки відпочити попід стіною, коли бачу, хлопчак-вірменин малий такий, років десять-дванадцять, підскочив до скриньки, вічко підняв, укинув туди точнісінько такого листа, як ти мені дав. Зачинив покришку й побіг геть. Скільки не кликав, скільки не питав його, безсовісного, навіщо залишає листа, укинувши його, той так і не відповів. Не знаю, може, він мови не зрозумів, а може, просто не схотів балакати, бо побіг, навіть не озирнувся на мене. Щойно хлопчик пішов, прийшла жінка московка, хутко вкинула свого листа і подалася геть. Тут я набрався

духу й кажу сам до себе, то напевно так і треба, щоб листи лишалися в скриньці. Поміркувавши це, кажу собі — з Богом, підійняв вічко, упхнув туди листа й налагодився йти. Та тільки я ступив кілька кроків убік, бачу, позаду мене один урус до скриньки підступає. Я гадав попервах, що й він хоче свого листа вкинути, але далі бачу, що ні. Той лайдак лихе на думці має, бо вже й руку до скриньки збоку запхав. Я враз здогадався — злодій хоче листи покрасти... Ти пробач мене, хане мій, що надокучаю тобі своїм базіканням, скажи нукеру, нехай мене в дорогу проводить, бо як споночіє, я до села не добреду». — «Далебі, встигнеш іще. Що далі було, розповідай». — «Отож я й кажу, хане мій! Той паскудник нахабно листи зі скриньки витяг, згорнув їх гарненько і кладе собі під пахву. Потім замкнув скриньку й зовсім налагодився йти. Я прудко до нього підскочив і схопив за руку. Кажу йому: «Ти куди це листи береш? Люди хіба для тебе їх сюди клали? Я ще не зосліп і не онімів, ану клади назад людські листи! Ще не здох Норузалі, щоб ти панського листа зумів від мене забрати. Негарно так робити. Людина чужого не повинна брати. Хіба у вашому шаріяті не записано, що красти — гріх». Хане, любий мій, пробач мені задля дітей своїх. Хай я піду собі з Богом, зовсім уже споночіло, додому завидно не встигну». — «Та не квапся ж бо так. Зараз підеш уже. Далі що було?» — «Ага, де це я зупинився... Гей, переймай, переймай! Віслюк увесь виноград погризе!» Норузалі побіг був по віслюка та нараз спинився, почувши голос хана: «Та не бігай, Норузалі! Розповідай, що далі було?» — «Та що було? Ага. І вже як благав я його, як просив. Казав, що уб'є мене хан, поверни хоча б мого листа. А він мені на відповідь: «Не дам!» Я бачу, цей злодій зовсім тікати наважився. Ну, тут мене лють узяла. Схопив я обіруч гяура за плечі, як вдарив обличчям об землю, в його так і заюшило. А потім надбігли з волості солдати, наскочили на мене, відлупцювали й укинули до холодної. Дякую красно тобі, хане, що заступився за мене. Якби не ти, давно вже були б мене до Сибіру відправили. В холодній в'язні сказали, що той урус — службова людина. Що я мав робити? Ну скажи, хто тут винен?»

Хан реготав, заточуючись, голос йому аж переливався. Надворі смеркло. Норузалі, який був з ранку голодний, навантажив порожні мішки на негодованого віслюка й поплентав додому, постукуючи кизиловим патиком. Три дні по тому до хана надійшла телеграма з Єревана: «Лист одержав і помешкання наготував». Хан спакувався й рушив у путь. Через півтора місяці Норузалі прикликали до суду по обвинуваченню «за образу дією службовця». Селянина було засуджено на три місяці ув'язнення, хоч Норузалі себе винним не визнав. Минуло три місяці, і ця звістка дійшла до Валі-хана. Хан, почувши те, на мить замислився.

З азербайджанської. Баку, 1969 р.

У відомій комедії *Мерці* (1903) письменник зриває маски із дволикого духівництва та компрадорської інтеліґенції, що свідомо відволікають народ від боротьби за свої права. Цей видатний твір має відверто антирелігійне спрямування, він увесь пронизаний войовничою непримиренністю до духовного гноблення народу, до релігійного фанатизму і невігластва. У п'єсі викривається усе найпотворніше у патріархально-феодальному світі, у світі фанатиків і святенників, гендлярів і егоїстів, у світі мерців.

Джаліл Мамедкулузаде

МЕРЦІ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Шейх Насруллах — 45 років.
Шейх Ахмед — його учень, 40 років.
Гаджі[1] Гасан — шанований у місті гаджі, 50 років.
Кярбелаї Фатма-ханум[2] — його дружина, 40 років.
Іскандер — його син, 22 роки.
Джалал — його менший син, 10 років.
Назли — його дочка, 12 років[3].
Зейнаб — служниця гаджі Гасана, 20 років.
Алі — служник гаджі Гасана, 18 років.
Гаджі Бахшалі — 45 років.
Гаджі Кярім — 50 років.
Гаджі Кязим — 50 років.
Машаді[4] Орудж — 35 років.
Тюкязбан — його мати, 50 років.
Мір Багир-ага[5] — 35 років.
Гейдар-ага — телеграфіст, 45 років.
Алібей — перекладач, 30 років.
Мірза Гюсейн — учитель, 40 років.
Кярбелаї[6] Валі — 35 років.
Чотири дівчини — дружини шейха Насруллаха, кожній 13—14 років.
Хворі, жінки, подорожні.
Дія відбувається в одному з містечок Ірану.

---

[1] Титул мусульманина, котрий здійснив паломництво до Мекки й поклонився чорному каменю, замурованому в стіні храму Кяаби.

[2] Пані, добродійка.

[3] Стосовно до віку Назли в автора суперечність: тут він говорить, що їй 12 років, а далі називає її дев'ятирічною.

[4] Титул мусульманина-шиїта, котрий здійснив паломництво до міста Машхад (іранська провінція Хорасан).

[5] Ага — пан, добродій, титул шляхтича.

[6] Кярбела — місто в Іраку, де, за переказом, було знищено й поховано імамів (потомків пророка). Паломництво до гробниць тих імамів у Кярбелу дає титул кярбелаї (кярба).

ДІЯ ПЕРША

Будинок г а д ж і Г а с а н а. Помешкання І с к а н д е р а: в кутку залізне ліжко, біля нього стіл, на якому кілька книжок. Обіч столу — два старі стільці. Д ж а л а л з у ч и т е л е м сидять навпочіпки один проти одного. Йде урок. Джалал, затинаючись, читає з книжки Сааді *Кюлістан*[7].

Д ж а л а л. Який подарунок ти мені привіз?

У ч и т е л ь (*голосно*). Приніс...

Д ж а л а л. Приніс. Я гадав... гадав, щоб пішовши...

У ч и т е л ь (*голосно*). Прийшовши...

Д ж а л а л. Щоб, прийшовши до зільника, полу свою квітками замикать...

У ч и т е л ь. Засипать.

Д ж а л а л. Засипать полу свою дарунками... дарунками для друзів. Коли я досяг дерева, то пахощі квітів сп'янили мене, і я заплив...

У ч и т е л ь (*голосно*). Зомлів.

Д ж а л а л. Я зомлів. Гей, вранішня пташко, навчися кохати у баби...

Ч о л о в і к (*одягнений у вбрання машаді квапливо заходить до покою, відсапується*). Дядько гаджі Гасан удома?

Д ж а л а л (*до чоловіка*). Тато пішов на базар.

Ч о л о в і к виходить. Учитель здивовано дивиться йому вслід.

Д ж а л а л (*повільно читає*). Навчися... кохати у обпаленої... баби...

У ч и т е л ь. Читай правильно: у обпаленої бабки... Вірші треба читати без помилок.

Д ж а л а л. У неї, обпаленої, душа згинула без стогону і квилінь.

Знадвору чути голос І с к а н д е р а: «Марс! Марс!» Увіходить до покою й кличе за собою собаку.

Д ж а л а л (*читає*). Вона згоріла... (*Іскандерові*). Братику, вийди, будь ласка. В нас урок.

Іскандер, схопивши собаку за вуха, тягне його до помешкання. Собака пручається, не йде.

Д ж а л а л. На Бога, братику, не заводь сюди пса. Дай нам спокій.

П'яний і веселий Іскандер відпускає тварину і, пошпуривши капелюха на ліжко, запалює цигарку.

---

[7] Зільник. Назва твору відомого перського поета XIII ст. Сааді Ширазького. За цією книжкою азербайджанські діти вивчали грамоту та перську мову.

У ч и т е л ь (*Іскандерові*). Добридень, Іскандере-бею![8] Добре, що ви завітали до нас. Уклінно прошу, напоумте мірзу[9] Джалала, аби до навчання краще ставився.

І с к а н д е р (*сідає на ліжко*). Будь ласка, будь ласка, я вчиню, як ви просите. Та скажіть по правді, хто тут мене слухатиме! Навіть пес, і той на мене не зважає: скільки кликав, а не пішов за мною. Ха-ха-ха... (*Регоче*).

У ч и т е л ь. І не кажіть таке. Мірза Джалал — хлопчина тямущий, він вас послухає. Адже я з ним стільки працюю, батько ваш клопочеться, тому треба робити так, щоб наша праця не загинула марно. Невже мірза Джалал не бачить, що людина без освіти не варта й копійки? Яка шана, яка ціна може бути тому, хто не має освіти?

І с к а н д е р (*регоче*). Невже мірза Джалал не бачить, що вчена людина в нас і копійки не варта? Ха-ха-ха... Хто в нас з освітою, той ціни не має, хто шану має, в того освіти катма.

У ч и т е л ь. Ні, ні. Це Іскандер-бей жартує, ну звісно, жартує.

Д ж а л а л (*учителеві*). Мірзо, далебі, брат мій знову п'яний.

І с к а н д е р (*підхоплюється з ліжка, наступає на Джалала*). Хто п'яний? Я? Я? (*Нахиляється до Джалала, хукає «хо», «хо»*). То що, я п'яний?

Д ж а л а л (*відхиляє голову набік, кривиться*). Їй-богу, братику, ти багацько вина випив.

І с к а н д е р (*сміючись, голосно*). От і збрехав, їй-богу, збрехав! Вина не пив, а горілочки випив. Ну, бачиш, от і збрехав!.. Ха-ха-ха...

У ч и т е л ь (*підвівшись, Джалалеві*). Оскільки ти сьогоднішнього уроку як слід не вивчив, нового нічого не загадую. Цей самий урок тебе взавтра питатиму.

Ч о л о в і к (*одягнений у вбрання машаді квапливо увіходить до покою, відсапуючись*). Дядько гаджі вдома?

Д ж а л а л (*чоловікові*). Немає.

Ч о л о в і к виходить. Надворі собака гавкає йому вслід.

І с к а н д е р (*підбігає до дверей*). Вкуси його! Кюш, кюш, кюш! Ха-ха-ха... Марс! Марс! Марс! Ф'ю, ф'ю! (*Нацьковує собаку*).

Д ж а л а л (*Іскандерові*). Слово честі, коли тато прийде, скажу йому, що ти людей собакою цькував.

І с к а н д е р (*дивиться якийсь час на Джалала*). А я скажу, що Джалал уроку не вивчив. Ха-ха-ха... (*Сміється, потім замовкає, дивиться на Джалала й підходить до нього*). Ні, ні, не казатиму. Ти ж знаєш, що я тебе дуже люблю (*гладить його по обличчю*). Ось тільки брата свого не слухаєш. Зараз, наприклад, поклав книжку перед собою й читаєш. (*Бере книжку*). Мабуть, батько твій за цю книжку карбованця віддав, щоб ти, дурненький, читав її. А от якби ти заніс ці гроші Карапетові, то дістав би дві пляшки горілки. А тоді узяв би та й приніс їх своєму братику Іскандеру. Я поклав би їх до кишені й одну пляшку пив би з ранку до вечора за твоє здоров'я, а другу — з вечора до ранку за здоров'я добродія

[8] Бей — шляхтич. Шанобліва форма звертання до людини дворянського стану.

[9] Писар, учитель. Форма звертання до людей, котрі одержали освіту або навчаються в учбовому закладі.

мірзи. Щоб вам легко вчилося, а я, горілоньки попивши, розважився трохи. (*До вчителя*). Хіба не так, мірзо?

У ч и т е л ь. Даруйте мені, Іскандере-бею! Може, з мого боку це і неввічливо давати вам поради, але, на мою думку, говорити дитині такі слова аж ніяк не годиться. Замість того, щоб напоумити брата навчатися сумлінніше, ви переконуєте його, що наука нікому не потрібна.

І с к а н д е р. Ха-ха-ха... навчатися... ха-ха-ха... Навчатися сумлінніше.

Джалал хоче забрати від нього книжку. Іскандер не дає.

Стривай, стривай, скажу лишень тобі дещо.

Я к и й с ь ч о л о в і к (*входить, засапаний*). Дядько гаджі Гасан удома?

І с к а н д е р. Вдома, вдома, заходьте.

Д ж а л а л (*чоловікові*). Брат каже неправду, тато пішов на базар.

У ч и т е л ь. А що сталося?

Чоловік, не відповівши, йде геть.

І с к а н д е р (*з книжкою в руці біжить за ним*). Гей, чоловіче! Гаджі вдома, не йди. (*Кличе собаку*). Марс, Марс, Марс! Кюш, кюш, кюш! Ф'ю, ф'ю, ф'ю! Ага, ага! Кюш, кюш, кюш! (*Тупотить ногами*).

У ч и т е л ь. На все добре. (*Виходить*).

І с к а н д е р (*сміється, вчителеві навздогін*). Мірзо, ти теж не йди. Благаю тебе, не йди. Краще з Джалалом науки штудіюйте! Хай він вивчиться та вченим стане.

Д ж а л а л (*підходить до Іскандера*). Дай мені мою книжку, братику.

І с к а н д е р (*розлючено й голосно*). Геть звідси!

Джалал, наляканий, вибігає з покою. Іскандер дивиться йому вслід, потім поволі йде, сідає на ліжко. Витягає з кишені пляшку і склянку. Наливає горілки, п'є. Потому розкриває книжку, дивиться в неї.

І с к а н д е р (*до книжки*). А-а, давня знайома. І я колись тебе вивчав. (*Читає*). «Падишахові його порада припала до серця, і він не стратив його».

І мені мій учитель радив: «Дитино, будь старанним, вчися». Але я не чув і разу від оцих дурисвітів: «Дитино, будь людиною!» Кожен з них тільки й торочить: «Учися, будь ученим». Та ніхто мені ще до пуття не пояснив, що таке наука? Наука ось вихилити цілу пляшку одразу (*п'є*). Фу! Пху! (*Кривиться*). Оце й уся наука.

Д ж а л а л (*просовує голову у двері*). Їй-богу, тато приїде, все розповім.

І с к а н д е р (*ховає пляшку і склянку до кишені*). Джалале, Джалале, ходи-но сюди. Послухай мене.

Д ж а л а л. Не піду. Ти п'яний.

І с к а н д е р. Джалале, ти знаєш, що Сократ казав?

Д ж а л а л. А хто такий Сократ?

І с к а н д е р. Сократ це був такий чоловік, котрий жив ще за старосвітських часів. Він казав: «Поки я не вчився, мені здавалося, я таки щось знаю, але коли я

трохи повчився, то переконався, що нічого не знаю». Ха-ха-ха... Невже і я не знаю, як горілку пити! Ти от зараз від мене тікаєш, п'яницею мене звеш, але Богом клянуся, і ти, коли вивчишся, гибітимеш у виннім льоху так само, як і я. Ха-ха-ха...

Назли (*з'являється на дверях*). Братику, на Бога, поменше пий цеї трутизни.

Іскандер. Слухаюсь, я залюбки! (*Прикладає руки до очей*).

Назли. Дуриш мене?

Іскандер. Богом клянуся, ні. Доки ти тут стоятимеш, я й краплі до рота не візьму. А коли підеш, отоді вип'ю.

Назли (*підійшла до Іскандера, взяла його за руки*). А я від тебе нікуди не піду.

Іскандер (*обіймає Назли*). Ласкава моя сестронько, Назли! З ранку до вечора сидиш ти вдома, набираєшся у тіток науки заміж виходити. Не зайдеш ніяк до мене, а я розповів би тобі про міста, де бував, і ти дізналася б, що діється на цім світі! Он поглянь, надворі сонце зійшло. Але навіщо це світло, коли ти його не бачиш. У лузі зазеленіла травиця, зацвіли дерева, але навіщо той луг із квітами без тебе. Твої плешиві брати, гуляючи по садочку, ласують овочами. А ти, моя сестронько, жуєш живицю і витанцьовуєш із своїми нечупарними сестрами.

Гей коханий, світе мій,
Серцю милий, дорогий!
Ти скажи, скажи мені,
Любиш ти мене чи ні? [10]

(*Підстрибує на одній нозі. Назли з Джалалом сміються*). Люба сестро! Нумо, дай мені руку й підемо звідси геть, куди очі дивляться. Чого ж ти стоїш?

То ж нащо вид ховають, чому од віч моїх тікають?
Ну, годі ж зволікать!
У тюльпанів щік твоїх, хвала Аллаху, вад нема,
У твоїх уст, у твоїх брів і в зору вад нема,
У твоїй шиї, у твоїх кіс ні крихти вад нема.
То ж нащо вид ховать, чому од віч моїх тікать?
Ну годі ж зволікать! [11]

Тяжко дихаючи, до покою входить збуджений Гаджі Гасан.
Назли та Джалал виходять.

Іскандер. Які новини, тату?

Гаджі Гасан (*заклопотано підводить голову*). Кажуть, кярбелаї Фатуллах воскрес.

Іскандер. Який кярбелаї Фатуллах?

Гаджі Гасан. Гаджі Рустемів син, кярбелаї Фатуллах.

Іскандер. Отой, що в Хорасані помер?

---

[10] Тут і далі — переклад віршів А.Чердаклі.

[11] Вірші відомого азербайджанського поета XVIII ст. Вагіфа.

Г а д ж і Г а с а н. Так. Той самий кярбелаї Фатуллах.

І с к а н д е р. Тобто як це воскрес?

Г а д ж і Г а с а н. Воскрес і квит. Ну, як ще можна воскреснути?

І с к а н д е р. Тобто зовсім воскрес і з могили виліз?

Г а д ж і Г а с а н (*роздратовано*). Так, так, воскрес.

Іскандер, відвернувшись, щосили намагається стримати сміх, але це йому не вдається, і він з реготом вибігає геть.

Г а д ж і Г а с а н (*обурено вслід Іскандерові*). А бодай тебе лихий узяв! Ось вам наші освічені. Либонь знову п'яний. А коли й не п'яний, то однак хіба в таке повірить? Нікому не йме віри: ні Аллаху, ані його пророкам! На його навчання я витратив стільки грошей, скільки він сам важить. А він десять років волочився по хтозна-яких усюдах, а тепер дивіться, до чого дійшов. Та ще всілякі мерзотники звинувачуватимуть правовірних мусульман, що ті не пускають своїх дітей учитися. Ось тобі й навчання. Нехай зараз прийдуть та подивляться на цих учених. Нехай тисячу разів проклятий буду, коли відпущу свою дитину ще раз у науку до гяурів. Хіба я, нещасний, одразу не знав, чим усе скінчиться? Так не дають спокою, їй-богу, не дають. Нехай би кожен своє робив, як знав. Таж ні! Причепляться до людини: гаджі, пошкодуй дитину. Слава Аллахові, маєш змогу, посилай його вчитися. А коли повернеться, так матиме добру посаду: інженером буде, лікарем буде, адвокатом буде, бозна-яким дідьком буде. Ну от, вивчився, хвала Аллахові! А зараз погляньте, що я маю! Вранці п'яний, увечері п'яний. Нехай зруйнує Аллах дім винуватця!

Входить г а д ж і Б а х ш а л і.

Г а д ж і Б а х ш а л і (*важко дихаючи*). Гаджі, ви чули, кярбелаї Фатуллах воскрес?

Г а д ж і Г а с а н (*зводиться на ноги*). Так, воскрес і навіть власноручно листа написав. Не знаю, не відаю, що й діяти. Сідай, будь ласка, гаджі.

Г а д ж і Б а х ш а л і. На все воля Аллаха! Таж чи й померлий йому не підвладний? Звичайно, воскрес.

Поквапно вбігає г а д ж і К я р і м.

Г а д ж і К я р і м. Гаджі, кажуть, кярбелаї Фатуллах воскрес? Чи це правда? Та хіба таке може бути?

Г а д ж і Г а с а н (*встає*). Авжеж, авжеж. Усе саме так. Сідай, гаджі. Панове, не стійте. Прошу вас, сідайте.

Усі сідають. Поквапливо вбігає г а д ж і К я з и м.

Г а д ж і К я з и м. Гаджі Гасане-аго! Кажуть, син гаджі Рустема воскрес?

Г а д ж і Г а с а н (*зводиться на ноги*). Так, так, гаджі-аго. Це щира правда.

Машаді Орудж і за його спиною гурт людей квапливо заходять у помешкання.

Машаді Орудж (*зводить обидві руки до неба; в одній руці у нього лист*). О всевладний Аллах, уславити твою могутність мій язик не здатний. Тисяча разів слава твоєму всесиллю!

Декотрі зазирають в лист і перемовляються поміж собою.

Декілька голосів (*одночасно*). То оце лист кярбелаї Фатуллаха? Прочитай-но, що він там написав.

Гаджі Гасан (*до машаді Орудажа*). Машаді, було б добре, аби ти цього листа нам прочитав. Нехай усі почують. Адже це, справді, річ нечувана і всіх нас вразила.

Машаді Орудж (*звівши руки догори, плаче, потім витирає сльози полою архалука й, нарешті, читає*). Мій рідний і любий брате машаді Орудже! Коли дійде до тебе мій лист, насамперед сповісти цю радісну звістку дядечкові гаджі Гасану.

Гаджі Гасан плаче.

Потім, коли жива-здорова наша матуся, обійми її міцно і скажи: «Ненько моя рідна, не ятри свого серця журбою, твій син кярбелаї Фатуллах воскрес». А тоді схопи обіруч нашого Мохаммеда Алі і скажи: «Не сумуй, бідолашний хлопчику! Ти вже не сирота! Твій батько воскрес і за кілька днів привезе тобі з Хорасана червоні сап'янці». А матері Алі, даруйте на слові! [12] Так, це пропустимо... Мій рідний і любий брате, машаді Орудже! Може статися так, що звістка про моє воскресіння тобі або якомусь скептикові видасться неймовірною. Хай тисячу разів прокляті будуть невіри, що піддають сумніву могутність Аллаха!

Усі присутні. Хай прокляті будуть!

Машаді Орудж (*читає*). Брате мій, машаді Орудже! Я та ще сто чотирнадцять правовірних, що вдруге з'явилися на цей світ, мусимо цілий тиждень ходити на прощу до святих, щоб потому з допомогою Аллаха повернутися на батьківщину. А поки я можу повідомити лише те, що у святому Машхаді є один благочестивий шейх, шановне ймення якого шейх Насруллах. Їхня світлість багато років вивчав потаємні науки в місті Ісфагані. Прибувши до Хорасану, він по кількох місяцях побожного схимництва та наполегливої праці осягнув усі джерела та витоки великого вчення і, нарешті, з ласки Аллаха наважився розпочати воскресіння мертвих.

Любий мій брате машаді Орудже! Коли на те воля Аллаха, про подробиці цієї події я оповім тобі сам, як повернуся. І почувши про все, ти будеш украй здивований. Знай лише те, що дня 18 місяця джамадійальахіра [13] о порі, коли місяць

[12] Про жінку в товаристві благочестивих мусульман говорити не заведено. Тому дружину називають *матір дітей* і при згадці про неї обов'язково перепрошують.

[13] Шостий місяць року за мусульманським місячним літочисленням.

наблизився до землі, їхня світлість шейх відвідав кладовище у святому Машхаді, де поховано померлих чужинців, що прибули на прощу. І коли шейх, відправивши службу для прикликання духа в тіло небіжчика, прочитав молитву й голосно промовив: «Мир вам, о мерці! Підведіться-но, вірні слуги Аллаха!»— всі ми нараз заворушилися і з ласки Аллаха й воскресли.

Люди починають плакати.

Що тобі ще сказати, брате?! Побачив я, що наді мною стоїть чорноокий, смуглявий правовірний мусульманин, шановне ймення якого шейх Насруллах Ісфагані.

Л ю д и. Слава тобі, Боже правий.

Г а д ж і К я з и м. Змилосердься, Господи, з убогих слуг твоїх.

М а ш а д і О р у д ж (*читає*). Мій побожний брате машаді Орудже! Пишу тобі цього листа, щоб попередити, що незрівнянний святий і вчений шейх Насруллах на початку місяця раджаба [14] їхатиме Джульфійським шляхом через Тебріз до священного міста Наджаф. Їхня світлість має намір зупинитися на кілька днів у нашому місті й, ушанувавши своїми відвідинами могили померлих, знову рушити в путь.

Люди ридають.

М а ш а д і О р у д ж (*читає*). Одразу як отримаєш мого листа, перекажи цю новину моїм співвітчизникам, а ще вельмишановному дядькові гаджі. Зустріньте його ласкаво в місяці раджабі 7 числа й виявіть їхній святості належні почесті. Нехай і моїх земляків не обмине благодать, послана Аллахом. Амінь. До листа руку приклав машаді Фатуллах, син гаджі Рустема, числа 19 місяця джамадійальахіра у святім місті Машхаді.

Звівши обидві руки догори, плаче. Люди також плачуть.

Слава Аллаху!

Г а д ж і Б а х ш а л і (*здивовано*). То це їхня світлість зволить до нас прибути?

Г а д ж і Г а с а н. Авжеж, авжеж. Так з листа виходить.

Г а д ж і К я р і м. І завітає до нашого міста?

М а ш а д і О р у д ж. Авжеж. І до нашого міста завітає. Тобто спершу заїде до нас, а потім подасться далі до Тебріза.

Г а д ж і К я р і м. Чоловіче, а коли він має прибути?

М а ш а д і О р у д ж. У листі написано, що він прибуде сьомого чи восьмого дня місяця раджаба.

Г а д ж і Б а х ш а л і. А нині яке число? Так їхня світлість за два дні зволить прибути до нашого міста?!

М а ш а д і О р у д ж. Та певно, що так.

---

[14] Сьомий місяць року за мусульманським місячним літочисленням.

Г а д ж і Г а с а н. То що ж ми поставали! Адже їхня світлість зараз у дорозі. Нема чого часу гаяти. Гаджі Кязиме! Гаджі Кяріме! Гаджі Бахшалі! Машаді Орудже! Хто тут є, усім кажу: не баріться, треба поспішати! (*Голосно*). Гей, Гейдаралі! Де поділися всі нукери[15]?

Н у к е р А л і з'являється в дверях і визирає з-за спин.

Г а д ж і Г а с а н. Гей, служко! Засип коням ячменю та засідлай їх! Гаджі, машаді, ви теж лаштуйтеся, не гайте часу. Треба хутко зібратися й виїхати назустріч їхній світлості.

Люди метушаться, прощаються й виходять.

Л ю д и (*одне одному*). Ходімо коней запрягати.

Г а д ж і Г а с а н. Гей, Гейдаре! Не стовбич! Мерщій, перекажи, нехай у покоях килими позастеляють! Гість приїздить.

Г а д ж і К я з и м (*до гаджі Гасана*). Гаджі, лиши, будь ласка, догляд за їхнею святістю на мене, нехай він моїм гостем буде. Боюся, що тобі це багато клопоту завдасть.

Г а д ж і Г а с а н. Та що ти, гаджі Кязиме, і не кажи таке, на Бога, не кажи. Клопіт заради такого святого чоловіка — одна втіха.

Г а д ж і Б а х ш а л і. Шановний гаджі Гасане, нехай їхня світлість у мене погостює.

Г а д ж і К я р і м. Клянуся Аллахом, я не погоджуся. Для їхньої світлості повинен прислужитися я і лише я.

Г а д ж і Г а с а н (*гаджі Кярімові*). Е ні, клянуся, на їхню світлість у мене більше прав.

Г а д ж і К я з и м. Ну гаразд, шановний гаджі Гасане. Зараз ніколи стояти. Треба збиратися. Гаджі, ходімо готуватися в дорогу.

Промовляючи: «Будь ласка, будь ласка», — всі виходять надвір.
У покої лишається сам гаджі Гасан. Нерішуче зазирає у двері,
а потім входить к я р б е л а ї Ф а т м а - х а н у м.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Гаджі, це правда? Кажуть, кярбелаї Фатуллах воскрес і їде додому?

Г а д ж і Г а с а н. Люба Фатмо, зараз не час теревенити. Приготуй усе в господі. На світі стовпотворіння. У Хорасані багато людей воскресло і кярбелаї Фатуллах також. Оце не сьогодні взавтра сам з'явиться. А шейх, котрий його воскресив, особисто у нас має зупинитися. Ото я й кажу тобі: не барися і дай лад у господі. (*Голосно і гнівно*). Та йди ж, кажу тобі, не стій.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Чоловіче, нехай благословить Аллах твого батька. Скажи, на ласку, чи воскрешатиме той святий і в нашому місті померлих?

Г а д ж і Г а с а н (*у дверях*). Не барися, жінко, Бога ради. Не знаю, воскрешатиме чи ні, це від його волі залежить. Хтозна, як воно все буде. (*Голосно*). Та кажу тобі, не стій. Іди хутчіш, готуй усе! Я пішов. (*Виходить*).

[15] Слуга, прислужник.

К я р б е л а ї Ф а т м а (*піднявши обидві руки догори, плаче*). Сотворителю всього живого на землі й на небі, великий Аллах! Ось уже півтора року, як ти забрав від мене мою донечку, квітоньку ясну, сповивши журбою моє серце. Боже милосердний, благаю тебе: поверни мені донечку Сару! О ти, хто воскресив кярбелаї Фатуллаха, яви й мені своє милосердя, воскреси мою донечку! Аллах, Аллах! (*Плаче, падає долілиць на землю*).

І с к а н д е р (*входить і повільно йде до матері. Зупинившись біля неї, сумно схиляє голову*). Бідолашна ненька!

З а в і с а

ДІЯ ДРУГА

Вітальня в домі гаджі Гасана. К я р б е л а ї Ф а т м а - х а н у м і служниця З е й н а б прибирають помешкання. Н а з л и, весело наспівуючи, бавиться біля них.

Н а з л и (*до матері*). Матусю рідненька, серденько, кажуть, наш гість мертвих оживляє. Любесенька матусю, скажи, чи правда це? (*Обнімає матір*).

К я р б е л а ї Ф а т м а. Доню, звідки мені знати? Я знаю те, що й ти. Облиш мене, бо ось-ось він сам має прибути. Зейнаб, хутчіш подушки неси, поклади їх із цього боку. Цей килим підтягни трішки вгору. Та хутко! Повертайся швидше!

Н а з л и. Бігме, мамо, не знаю, плакати мені чи сміятися. Знаєш, що я надумала. Їй-богу, я нашого гостя слізно благатиму і впаду йому до ніг (*плачучи*)... нехай він воскресить мою сестру Сару.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Донечко, що тобі сказати? (*Сідає, затуляє обличчя хусткою, плаче*).

З е й н а б. Господь з вами, ханум, не ятріть свого серця. Аллах милостивий! (*Плачуть утрьох*). Ой, аби знати, який то чоловік, що мертвих воскрешає? (*Трохи помовчавши*). Ради Аллаха, ханум, що я у вас запитаю? Може, ви скажете, чи той чоловік бідних теж воскрешає? Та ж я, ханум, мого маленького хлопчика досі забути не можу. Ніби ось зараз дитятко на очах моїх умирає. (*Плаче, хустиною витираючи сльози*).

К я р б е л а ї Ф а т м а. Далебі, я й сама нічого не знаю. Аллах милосердний і з нас змилостивиться. Не стій, Зейнаб. Іди скажи Алі, нехай води принесе. І поглядай на вогнище.

Зейнаб виходить.

Н а з л и. Їй-богу, матусю, моє серце наче хто пошматував. Як то було б гарно хоч один-єдиний раз побачити нашу Сару. Знаєш, як я її люблю. Тільки б я угледіла, що Сара заходить у двері, кинулася б їй на шию й гукнула: «Сестронько моя, ти тліла в землі!» Ой, ще трохи — і я збожеволію. Не знаю, плакати чи сміятися. Присягаю Аллахом, присягаю всіма пророками: все, що маю, бідним роздам! Оце й оце, і мій одяг, і золото — все, що маю, сюди принесу! (*Хоче бігти*).

К я р б е л а ї Ф а т м а. Доню, не поспішай поки що. Зачекай-но трохи. І не розкидай своїх речей, бо ось-ось мають гості приїхати. Ходи краще Зейнаб скажи, щоб сюди хутко бігла.

Назли виходить. З'являється, наспівуючи, І с к а н д е р.

І с к а н д е р. Як життя, мамцю?

К я р б е л а ї Ф а т м а. Ой, до лиха з таким життям. Горе від тебе мене в могилу зведе. І людські діти вчилися. Всі поставали розумними, путніми людьми. Кожен десь та служить, а ти: вдень — п'яний, вночі — п'яний. Їй-бо, тільки нас ганьбиш перед людьми. Пиячиш, верзеш, що тільки на думку спаде. Ні Аллаха не визнаєш, ані малого, ні старого не шануєш. Що це ти Назли вчора сказав? «Дайно руку, підемо гуляти!» Як же воно так? То це й дівчата можуть, як хлопці, ходити й де заманеться гуляти? Господи, я вчора це як почула, то ладна була могилу собі своїми руками викопати, щоб не бачити тебе.

І с к а н д е р (*регоче, хапає матір за плечі*). Тепер навіть хоч і помреш, не позбавишся. Бо шейх Насруллах, чи як його там, сьогодні приїде. Ти помреш, а він знову тебе воскресить. Ха-ха-ха... Тепер і смерть не допоможе. Ха-ха-ха...

Входять Н а з л и та З е й н а б. Іскандер іде, хоче сісти на подушки. Зейнаб намагається йому перешкодити.

З е й н а б. Не примни подушок. Їх сюди не для тебе поклали. Хіба ти не знаєш, який гість їде?

І с к а н д е р. Зейнаб, слово честі, я розкусив твою хитрість. Ось чого ти про гостя так піклуєшся: хочеш, щоб він і твого чоловіка кярбелаї Новруза воскресив? Слово честі, я тебе розкусив! Ха-ха-ха...

К я р б е л а ї Ф а т м а (*до Іскандера*). У що ти віриш, нещасний, щоб у це міг повірити? Жаль на тебе й дивитися. Краще йди звідси, не заважай нам. Зейнаб, цей килим трохи вгору натягни.

Н а з л и. Ради Аллаха, братику, хоча б сьогодні себе добре поводь. Соромно буде, коли гості приїдуть.

Входить М і р Б а г и р - а г а. Скидає взуття, вітається. Назли, закривши обличчя, вибігає.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Алейкассалам. Прошу сідайте, шановний аго.

Мір Багир-ага сідає.

І с к а н д е р (*біжить за Назли, гукає*). Гей, дівко, з тебе могорич. Наречений прийшов.

К я р б е л а ї Ф а т м а (*до Іскандера*). Припни язика. Не патякай дурного.

Мір Багир-ага схиляє голову.

І с к а н д е р (*ставши перед Мір Багиром-агою*). Я благаю тебе, дай руку. Ти — наський хлопець! Ще б пак, смак у тебе є: рівно дев'ять років, ані на йоту більше, тіло мов у ягняти, свіже, гладеньке, ніжне, а від губ — ще молоком пахне. Насолода! Їй-право, смак маєш. Ти — наський хлопець, дай руку!

М і р Б а г и р - а г а. Соромся! Хоч при матері таких слів не кажи.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Якби він знав сором, хіба таке казав би?

Мір Багир-ага підводиться.

І с к а н д е р. Ха-ха-ха... Будь ласка, не ображайся, коли ти свій хлопець! Не ображайся! Посидь трохи. Зараз я приведу тобі наречену. (*Йде до дверей, кличе: «Назли! Назли!»*)

М і р Б а г и р - а г а (*розлючено й голосно*). Припни свого язика п'яного! (*Виходить*).

К я р б е л а ї Ф а т м а. Ой, лишенько! Цей хлопець зовсім з глузду з'їхав! (*Голосно*). Алі! Забери звідси цього божевільного!

Н а з л и (*заходить*). Слово честі, братику, як не соромно? Що ти тут наговорив?

І с к а н д е р (*полускуючи пальцями, співає й пританцьовує*).

Покохав дівчину, а їй дев'ять літ,
На очах сурма, з брів дивує світ,
Ай джан! Ай джан! Ай джан!

Кярбелаї Фатма, роздратовано махнувши на сина обома руками, іде геть.

Н а з л и (*голосно*) Досить-бо! Годі вже, брате!

І с к а н д е р (*замислюється, потім бере Назли за руку й підводить її до вікна*). Он глянь, це хто?

Н а з л и. Звідки я знаю? Сам певно знаєш, хто.

І с к а н д е р. Ти добре подивися, хто це?

К я р б е л а ї Ф а т м а (*увійшовши, зупиняється у дверях*). Чи не досить уже? Посоромся й припини негайно. Подумай, сину, про себе хоч трохи. Як тобі було не соромно казати таке чоловікові. Адже він — сеїд[16], наш родич. Ну, хіба можна плести все, що на розум спаде? Так він, бідолашний, у цім місті сам, як палець. Хто ще тут є у нього, окрім нас?

І с к а н д е р (*лускаючи пальцями, вказує на Назли*). У нього в цьому місті є така гарна наречена, як Назли.

Н а з л и. Братику, присягаю Аллахом, я за Мір Багира не піду.

І с к а н д е р. Ха-ха-ха... (*Підходить до Назли, бере її за руки*). Яке ж ти дитя, сестро. Ходи, гуляй собі, ти ще нічого не знаєш. Настане день, і я побачу, як тебе вестимуть перед дзеркалом[17]. Нехай ти тоді запручаєшся (*показує*) і раптом

[16] Буквально *пан*. Спершу титул потомків Мухаммеда, а згодом — самозванців, які видавали себе за таких. Вони збирали з благочестивих мусульман податок *хумса*, встановлений шаріатом на користь потомків пророка.

[17] За мусульманським звичаєм, коли наречену ведуть у дім чоловіка, перед нею несуть дзеркало.

зупинишся. Тоді, сестронько, ти відчуєш, що тебе хтось підштовхнув ззаду і промовив: «Не зупиняйся, йди швидше!» Ти озирнешся й побачиш, що тебе штовхає твій батечко гаджі Гасан. Можливо, ти потім знову зупинишся й не підеш далі. Та одразу відчуєш вдруге, що ззаду тебе хтось підштовхує: «Не стій, ступай хутко!» Ти озирнешся й побачиш, що це твоя матуся кярбелаї Фатма. Коли ж ти вже дуже заголосиш і запручаєшся, усі дядьки, тітки, сеїди, мулли, сусіди, подружки, няньки, знайомі — кожний із свого боку затюкає на тебе: «Не ремствуй, припни язика! Бо бабай прийде й забере до себе!» Так у весільному гомоні поведуть тебе й віддадуть чужому чоловікові. Тоді де ти мене шукатимеш? (*Співає, лускаючи пальцями*):

Настане час тобі мене забуть,
З вовками в дружбі дні твої минуть,
Дівко, ой, минуть,
Сестро, ой, минуть!

(*Замовкає, на якусь мить замислюється. Потім зазирає матері у вічі*). Мамо, може, я сп'яну таке мелю?

Мати не відповідає.

Назли (*підходить, обіймає Іскандера*). Братику, коли ти й п'яний, я ніколи не вчиню всупереч твоїй волі.

Нукери (*заходять, тяжко дихаючи*). Ханум, вийдіть звідціля. Гості приїхали.

Кярбелаї Фатма та Назли зникають.

Гаджі Гасан (*у запорошеному одязі, важко дихаючи, заходить до покою, озирається. Здалеку чути слова молитви*). Всі біди на нашу землю з неласки Аллаха, їхня світлість у дорозі трохи занедужав. Дай Боже йому здоров'я, щоб нам не осоромитися. (*До Іскандера*). Іскандере, ти хоч сьогодні біля гостей добре поводься. Ми ж бо маємо і друзів і ворогів.

Іскандер. Це приїхав той самий шейх, що воскрешає?

Гаджі Гасан. Так, їхня світлість шейх Насруллах. Я не маю часу з тобою ляси точити (*хоче йти*). Подивлюся, чи все в домі наготовлено як слід.

Іскандер. Тоді поклопочися перед гостем, нехай він насамперед мене воскресить. Бо я також наче мертвяк.

Гаджі Гасан, не промовивши й слова, підходить,
бере Іскандера за руки й витягає його надвір.
Зростає людський гомін, метушня. Знадвору долинає кінське іржання. Підтримуючи шейха Насруллаха з обох боків, входять до покою гаджі Гасан, шейх Ахмед. Обережно посадовивши шейха на подушки, вони шанобливо стають осторонь. І гаджі, і всі присутні, запорошені з ніг до голови, важко дихаючи, стоять попід стінами. Шейх Насруллах нездужає. Ні на кого не дивлячись, він відкидається на подушки. Іскандер визирає з натовпу й роздивляється гостя.
Гаджі Гасан дає знак, щоб він вийшов. Іскандер не звертає на це уваги.
Шейх Ахмед обережно підходить до шейха Насруллаха,
присідає перед ним.

Ш е й х А х м е д (*тихенько*). Ваша світлість, як ви себе почуваєте?

Шейх Насруллах, не відповідаючи, хитає головою.

Г а д ж і Г а с а н (*боязко підступає до шейха Ахмеда*). Чи зволить їхня світлість, щоб чаю принесли?

Шейх Насруллах заперечно хитає головою.

Г а д ж і Г а с а н. Може, їхня світлість схоче попоїсти? Зварено добрий плов з курятиною.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*не дивлячись ні на кого, повагом відповідає по-перському*). Споживати страви під час недуги чоловік охоти не має. Пойнята хворобою людська душа не дістає втіхи від мирських принад. У той час вона не спроможна виконати навіть повелінь Аллаха. Які б не були смачні наїдки, нездужому цього не відчути, так само як і гяур не дістане задоволення від виконання обрядів, що дають змогу досягти благ потойбічного світу. (*Продовжує по-арабському*). А щоб настало жадане блаженство на тім світі, облиш піклуватися про те, що ти досі вважав прекрасним на миру, і думай про потойбічне життя так, аби забути світські марноти. (*На якусь мить замислюється, потім, позирнувши на гаджі Гасана, зненацька схоплюється з місця, лементує*). Який обід? Який плов з курятиною? Куди ти привіз мене, шейху Ахмеде? Хіба вони мусульмани? Який обід, який плов з курятиною? Невже ти не казав, що я споживаю один фінік на день?

Гаджі з ляку трусяться.

Ш е й х А х м е д. Так, о світлий шейху, казав.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*повертається до людей і волає*). Це що таке, сини перелюбства? Чим ви захоплюєтеся на цім світі? (*По-перському*). У моїх очах ваш світ мізерніший, аніж зілинка в роті сарани. (*Продовжує по-азербайджанському*). Це що таке? Чого ви прагнете? Адже смерть уражає навіть шаха! (*По-перському*). Ваше життя складається з шести утіх: ненажерства, пияцтва, перелюбства, наїзництва, напарфумлення й перевдягання. Амінь! (*По-азербайджанському*). Найсолодша їжа — мед, однак утворюється він із бджолиної слини. Ви п'єте воду, а в ній кишать тисячі мерзенних тварюк. Найкращий з ваших парфумів — мускус, котрий виготовляється з пупа газелі. Найшляхетніша з тварин — кінь, та той, хто його виїжджає, постійно в небезпеці. Найвишуканіший крам на вбрання — шовк, але утворюється він із черева смердючих хробаків. Що ж до великої користі шлюбу, тут справа дещо ускладнена. (*Замислюється, потім каже по-перському*). Найкорисніші ліки від жаги, породженої думками про красуню, є одруження. Сіга [18] — ось найліпший засіб, щоб захистити світ віри від вогню очей манірних жінок. (*Дуже голосно по-арабському*). Мен тезавваджа

[18] Мусульмани-шиїти мають два різновиди шлюбу: кябін, що оформляється на основі Корану, та сіга й моте, що вчиняються спрощеним робом і не накладають на чоловіка жодних зобов'язань. За шлюбом кябін правовірному дозволяється мати не більше чотирьох дружин одночасно. Шлюб сіга може бути укладений на будь-який строк (навіть на добу) й розривається на першу вимогу чоловіка.

еграза нісфі дінігі. Це значить, сини перелюбства, що кожен, хто одружується, зберігає половину свого благочестя від диявольської спокуси та власних згубних пристрастей. (*Замислюється, стиха*). Шейху Ахмеде, між цих людей я не бачу жодної із сестер. Оповісти цих нещасних, щоб вони прийшли сюди послухати за параваном повеління всемогутнього Аллаха.

Люди заворушилися. Запнуті в чадри ж і н к и одна по одній входять до господи і стають поза спинами чоловіків.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*голосно по-арабському*). Більшість грішників у пеклі неодружені суть! (*Тихо до шейха Ахмеда*). Шейху Ахмеде, не стає мені сил, розтлумач їм усе.

Ш е й х А х м е д. З настанов їхньої світлості стало відомо, що в геєну вогненну здебільшого потрапляють юнаки та дівчата, котрі уникали шлюбів сіга й моте.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*кричить шейху Ахмедові*). Голосніше, голосніше скажи. Два рукети [19] намаза [20] одруженого благочестивіші за сімдесят молінь непошлюбленого. (*Раптом зводиться на ноги і, простягнувши праву руку до людей, голосно по-перському*). Одружуйтеся, інакше обернетеся на ченців гяурів та слуг диявола.

Гаджі Гасан виступає вперед, падає ницьма перед шейхом Насруллахом.

Г а д ж і Г а с а н. Ми ладні виконати всі твої повеління! Помилуй нас.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*якийсь час дивиться на гаджі Гасана, потім плаче й каже по-перському*). Коли пророку Давиду довелося йти по кладовищу, він побачив, що янгол мордує небіжчика. І повелів пророк... (*Змовкає й опускається на подушки. Люди починають плакати*). Шейху Ахмеде, нема сил говорити.

Г а д ж і Г а с а н. Нехай зцілить тебе Аллах!

У натовпі чутно: «Поступіться, дайте дорогу!» Наперед виходять Г е й д а р - а г а та А л і б е й. Шейх Насруллах зводиться на ноги.

Ш е й х Н а с р у л л а х. А хто ці панове?

Г а д ж і Г а с а н. О світлий шейху! Гейдар-ага — начальник нашого телеграфу й вельми вчена людина. А це — Алібей. Він працює перекладачем у пана судді.

Шейх Насруллах рукою запрошує прибулих сісти. Вони сідають.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Як вам ведеться милістю Божою?

Г е й д а р - а г а. Нехай не позбавить нас Всевишній тіні такого вченого, як ви.

А л і б е й. Нехай продовжить Аллах ваше життя.

[19] Цикл молитви-намаза.

[20] П'ятиразова щоденна мусульманська молитва.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Коли людину покладуть до могили, писарі потойбічного світу пером смерті викарбують на вікові труни всі діяння небіжчика на цьому світі. (*Зненацька зойкнувши, хапається лівою рукою за бік*).

Здивовані люди мовчать. Шейх Ахмед зводиться на ноги і, кивнувши гаджі Гасанові, виходить з покою. Слідом за ним виходить гаджі Гасан. Тільки-но вони зникли за дверима, шейх Насруллах знову починає говорити.

Тоді Аллах правий поставить перед кожним сорок запитань. І одне з них буде таке: «Сину мій, чи покривши свою подобу вбранням гяура, ти не занедбав свій духовний світ, за котрим пильную я?» Не знаю, яку ви дасте відповідь на це запитання.

Г е й д а р - а г а. О ваша світлість! Ми — вірні слуги Аллаха. (*Повернувши обличчя до людей, стиха*). Їй-право, в їхньої світлості сила-силенна знань! Такої вченої людини я ще не зустрічав.

А л і б е й. Хай уславиться шейхова мудрість. (*По-російському*). Молодец.

Л ю д и. Він справді дивовижно мовить. Божий дар у чоловіка.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*до Гейдара-аги*). Добродію, а чи є в місті люди, окрім вас двох, які б вивчали науки у чужинців?

Г е й д а р - а г а. Ні, о світлий шейху, нема. Тільки нас двоє. Щоправда, син гаджі Гасана-аги у Франції навчався, та, на жаль, з того нічого не вийшло. І справді, пане шейху, коли людина опанує трохи іноземні мови, це не гріх.

Входять ш е й х А х м е д та г а д ж і Г а с а н.

Але якщо дитя мусульманина їде за кордон і залишається там на роки, то, звісно, воно втратить правдиву віру.

Г а д ж і Г а с а н. Ваша світлість, в усьому я сам винен і лише журюся від того.

Ш е й х Н а с р у л л а х. А чи син гаджі Гасана тут?

Г а д ж і Г а с а н. Ні, ваша світлість. Тільки він вас побачив, як утік і кудись заховався. Хай почорнить йому обличчя Аллах!

Ш е й х Н а с р у л л а х. Наставляти заблуканого на путь істинний — обов'язок кожного мусульманина. Гаджі Гасане-аго, покличте вашого сина. Я хочу його бачити.

Гаджі Гасан виходить. З юрби чути плач жінки.

Чого хоче ця нещасна?

М а ш а д і О р у д ж (*приступає трохи ближче*). Ваша світлість, це моя мати. Вона плаче за сином, її син — кярбелаї Фатуллах, що воскрес у Хорасані з вашої ласки.

Ж і н к а (*в чадрі, плачучи, виходить наперед*). Хай буде душа моя тобі в жертву, о світлий шейху! Я благаю в тебе лише сина свого.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*дуже голосно*). На все свій час, всьому своє місце!

Ш е й х А х м е д (*до жінки*). Іди з Богом, сестро, не завдавай шейхові клопоту. Зараз ще не час про це говорити.

Тримаючи сина за руку, г а д ж і Г а с а н заводить І с к а н д е р а до покою. Заклавши руки до кишень, Іскандер підходить до шейха, зупиняється й мовчки дивиться йому в очі.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Як звуть вельможного бея?

Г а д ж і Г а с а н. Ім'я вашого слуги Іскандер.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Пах-пах-пах! Іскандер! Іскандер-Румі! Іскандер-Зюлькарнейн![21] Яке чудове ім'я! (*По-перському*). Ні від кого з людей не вимагається такої моральної чистоти і взірцевої поведінки, як від султана й падишаха. Це потрібно для того, щоб захистити країну та спокій її мешканців, немов валом Іскандера, від небезпеки.

Все суще на світі цім
У словах набуває цін.
Бо як би змогла верба
Кращою стать між рослин?

Іскандере-бею, ви, певно, також посаду начальника обіймаєте? Чи не так?

І с к а н д е р. Ні, я зовсім не служу. Посади — он у цих панів (вказує на Гейдара-агу та Алібея).

А л і б е й (*до Гейдара-аги*). Мабуть, знову нажлуктився.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*Іскандерові*). То виходить, ви менш освічені, аніж оці панове (*киває на Алібея та Гейдара-агу*), бо не досягли навіть маленької посади?

І с к а н д е р. О так! У них океан знань. А тепер, Бог дасть, переймуть у вашої світлості науку воскрешати мертвяків, стануть освіченішими й поготів.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Гаджі Гасане, прошу вас, виженіть звідсіля нахабу. Цей богохульник сміє збиткуватися з мудрості Аллаха.

Гаджі Гасан та інші з лайкою виштовхують Іскандера з покою.

Г е й д а р - а г а. Ваша світлість, він уже геть стерявся, бо пиячить із ранку до вечора.

М і р Б а г и р - а г а. Що там пиячить, таж він і укривання в жінок заперечує. Каже, що жінки мають ходити з відкритим обличчям.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*дуже голосно*). Що?

Г а д ж і К я р і м. Ні, Мір Багире-аго, це ви вже занадто.

М і р Б а г и р - а г а. Як це занадто? Хіба не він учора своїй дев'ятирічній сестрі казав: «Ходімо на вулицю гуляти». Я на власні вуха чув.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*встає*). О, горе на мене! Я не можу лишатися в цьому краї! (*Кидається до дверей*).

[21] Олександр Македонський.

Люди переполошилися.

Г а д ж і Г а с а н (*падає до ніг шейха*). О, нещасний я! Ваша світлість, змилосердьтеся з мене. Я раден стерпіти всіляку кару, але не йдіть невдоволеним з мого дому й не залишайте мене на безталання.

Г а д ж і (*всі*). Ваша світлість, заспокойтеся. Ми враз виженемо його. Хай він до пекла западеться!

Дехто з людей вихоплюється з покою й біжить з прокляттями за Іскандером.

Г а д ж і Г а с а н (*їм навздогін*). Куди ви? Постривайте трохи! Гаджі Бахшалі! Гаджі Кязиме! Гаджі Кяріме! Заспокойте молодь! Я сам тому нечестивцеві завдам чосу.

Гаджі Гасан та інші виходять. У помешканні залишаються шейх Насруллах та шейх Ахмед.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Ахмеде, хто він, оцей Іскандер? Щось він мені не подобається!

Ш е й х А х м е д (*трохи поміркувавши*). Не бери собі в голову, шейху! Його тут ніхто й за людину не вважає. Ти не хвилюйся і знай своє роби.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*дивиться пильно на двері*). Шейху Ахмеде, спочатку скажи хазяїнові потай, хай мені їсти принесуть. А ще загадай, хай постіль наготують, я трохи спочину. І ще одне (*робить паузу*). Ти, мабуть, уже сам про все подбав. Я один спати ніяк не можу. Мені тіло геть усе болить (*потягується*). Треба масаж зробити. Слава Аллаху, ти сам добре знаєш, тож не барися, хутко все роби.

Шейх Ахмед виходить.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*сідає на матрац і, трошки поміркувавши, сам до себе*). Коли я кажу людям, що нездужаю, так декому здається, наче я їх дурю; але Аллах свідок... (*зупиняється*) я не ошукую нікого, бо таки нездужаю. Коли мені на людях стає погано, шейх Ахмед гадає, ніби я пошиваю їх у дурні, але йому, вбогому, й на думку не спаде, що моя недуга — то страшна хвороба. (*Замислюється*). Через неї я біля цього недоумкуватого Ахмеда здитинів, бо, як мале дитя, щодня вимагаю від нього плачем ласощів. (*Обіруч затуляє обличчя*).

Н у к е р заносить на круглій мідяній таці плов та інші наїдки. Поклавши все, йде геть. Ш е й х А х м е д увіходить, стає осторонь. Минає небагато часу, й на дверях з'являються дві ж і н к и в чадрах. Перешіптуючись, вони заводять д і в ч и н к у в чадрі і стають біля дверей. Заходить нукер і засвічує лампу. Входить г а д ж і Г а с а н.

Г а д ж і Г а с а н (*до дівчинки*). Не соромся, дочко, воля Аллаха. Тут нема чого соромитися.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*до шейха Ахмеда*). Шейху Ахмеде, будь з мого боку повірником і вчини обряд сіга.

Ш е й х А х м е д. Слухаюся.

Усі виходять. Дівчинка теж намагається вийти за всіма, але не може відчинити двері. Шейх Насруллах, підвівшись, повагом промовляє.

Ш е й х Н а с р у л л а х. На все твоя воля: хочеш — іди, хочеш — залишся. Твоя воля, чи після смерті потрапити до пекла, де скорпіони завбільшки з мула проліз уть у розколину біля твоїх ніг й увіп'ються тобі в тіло, чи потому, як покладуть тебе до могили, отверзеться райська брама і звідти вийде ніжний янгол для забави. Тої миті на його шиї урветься разок топазового намиста, яке ви збиратимете, нанизуючи на нитку кожну намистину. Аж відтак ви раптом побачите, що промайнуло сімдесят тисяч земних годин і настав судний день. (*Підходить до дівчинки*).

У помешканні сутеніє.

Тоді янгол візьме тебе за руку (*бере дівчинку за руку*) і з ласкавим усміхом промовить: «Чи відаєш ти, скільки вчинила на миру спасенних діянь?» (*Обнімає дівчинку*).

З а в і с а

ДІЯ ТРЕТЯ

Дія відбувається на міській околиці біля кладовища. Більшість людей, склавши руки на грудях, стоять босоніж в закачаних до колін штанях. Посередині — ш е й х Н а с р у л л а х зі старою книжкою в руці натхненно промовляє.

Ш е й х Н а с р у л л а х. У скарбниці людської могутності нема коштовнішого каменя над науку. (*Декламує перські вірші*).

Наука — проводир людських сердець,
Лугів душі приємний вітерець.
Наука глину й воду оживить
І райським пахом розум освіжить.
І той, хто витоки її знайшов,
Той чарівних джерел життя дійшов.

(*Зупинившись, обіруч підіймає книжку вгору, голосно*). Ось — книга! Ось — джерело знань! (*Зупиняється, тихіше по-перському*). На світі існують науки явні й таємні. Явні науки набули широкого розповсюдження, і більшість учених осягнула їхні закони та тонкощі. Таємні ж науки заховані в темних схронах, і тому не кожен у змозі опанувати їхню суть, збагнути всі секрети. Перша з цих наук — магія. Але нам до неї нема діла. Друга — наука заклинання духів. І до цієї нам діла нема. Третя — наука про привиди. Нам до неї теж нема діла. Четверта —

це наука про дива. І з цією так само. П'ята (*підводиться на ноги і, звернувши обличчя в бік кладовища, голосно каже*) — ріджаті амват (*якийсь час дивиться, потім стиха пояснює по-азербайджанському*), себто воскресіння мертвих. (*Сідає, продовжує по-перському*). Користь і найбільша цінність сеї книги в тім, чого бракує іншим (*піднімає книжку вгору*), — у раціональному зерні, і тому ця книжка є нині найпопулярніша й визнана всіма поважними вченими світу. Богом даною мені владою я, його покірний слуга Насруллах, син ваїза [22] Джафара з Ісфагані, уклав отсеє дослідження під назвою «Винайдення науки по заклинанню духів». Складається воно з п'яти частин. Перша — наука сімія, друга — наука рімія, третя — наука кімія, четверта — наука лімія, п'ята — наука хімія. Але до них нам діла нема (*На мить зупинившись, продовжує по-перському*). Воскресіння, себто повернення на цей світ по смерті. (*Дивиться на людей. Голосно*). Сідайте.

Всі разом сідають.

Декотрі нечестивці кажуть, що воскресіння мертвих відбуватися не повинно. Позаяк небіжчикові по смерті відпущено всі гріхи, його друга з'ява на світ втрачає свій сенс. Можливо, й серед вас є такі невіри. Якщо є, нехай вийдуть сюди. Я ось по цій книзі даватиму їм відповідь. Хто сміє говорити, що мерці не повернуться на цей світ?

Ш е й х А х м е д (*тихо до шейха Насруллаха*). По-арабському! По-арабському кажи.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*вигукує по-арабському*). Фаїза арафта хаза ва йовзагту лаке філ-гьовлі бір-рідж атіл-латі, їджтімаатішшіату алейка фі джаміїл агвам. (*Говорить по-азербайджанському*). І хто заперечує це, повинен заперечувати й те (*продовжує по-перському*), що коли Вседержитель прочитав молитву і провів рукою по спині вівці, вона окотилася сімдесятьма ягнятами. (*Плаче, потім каже по-азербайджанському*). Аллах, який за одну мить створює з однієї вівці сімдесят, у спромозі вбивати й воскрешати своїх слуг. (*Дуже голосно*). Хто заперечуватиме це? Нехай невіри вийдуть до мене, я відповідатиму їм по цій книжці.

Г а д ж і Г а с а н. Нехай згинемо ми за тебе, о шейху! Гяур той, хто заперечує могутність Аллаха!

Ш е й х Н а с р у л л а х (*гнівно й голосно*). Підведіться!

Всі негайно встають.

Хіба ви не чули, як сконало від чуми сімдесятитисячне плем'я? (*По-перському*). І сказав святий: «О Боже правий! Воскреси їх, щоб вони впорядили володіння твої. (*Продовжує по-азербайджанському*). Бо вони не уникли бича, насланого тобою, й загинули. Нехай вони воскреснуть! Нехай воскреснуть, щоб молитись тобі. Нехай прийдуть на цей світ і впорядкують твої міста». І відповів Господь (*каже по-перському, плачучи*): «Ти хочеш, щоб я воскресив їх задля тебе?» І сказав святий: «Так!»

[22] Проповідник.

Люди починають ридати.

Пас гакк-теала ішаяра зінда кярданід. Це значить, що великий Аллах їх усіх воскресив (*по-перському*). Як я вже сказав, вони вмерли і знову воскресли, щоб повернутися на цей світ.

Г а д ж і К я р і м (*плачучи*). Святий шейху! Я віддам за тебе своє життя! Благаю, поверни мого сина! Лише місяць як він помер на смуток мені, безталанному. Згляньтеся, о святий шейху!

Ще декілька людей, плачучи, підступають до шейха.

О д и н. Батька воскреси!
Д р у г и й. Воскреси мою неньку!
Т р е т і й. Воскреси мою сестру!
Ч е т в е р т и й. Воскреси мого брата!
Ш е й х Н а с р у л л а х (*дуже голосно*). Тихо!

Всі замовкають.

(*Зводиться на ноги і, звертаючись до кладовища, каже по-арабському*). Аз-замтю алейгкюм я аглад-гюбюр!

Люди вражено позирають на кладовище.

Шейху Ахмеде, візьми ручку та папір і запиши кожного, хто бажає воскресити своїх родичів чи знайомих.

Люди з'юрмилися. Кожний намагається вихопитись наперед. Зчиняється шарварок.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*дуже голосно*). Шануйтеся!

Ш е й х А х м е д (*бере ручку й папір*). В ім'я Аллаха всемилостивого й милосердного. Кожен, хто бажає воскресити на цей світ померлих родичів, нехай каже по черзі й розбірливо! Я запишу ім'я ось на цей папір і подам на розсуд їхньої світлості.

Люди знову захвилювалися, штовхаються.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*дуже голосно по-арабському*). Майте терпець, мусульмани!

Люди налякано замовкають.

Ш е й х Н а с р у л л а х (*до гаджі Гасана*). Гаджі Гасане, скажи-но йменя твоїх небіжчиків, нехай шейх Ахмед їх запише.

Г а д ж і Г а с а н (*шанобливо виступає наперед*). Мій батько гаджі Мехді. Вічна йому пам'ять!

У с і (*разом*). Вічна йому пам'ять!

Ш е й х А х м е д (*пише*). Батько гаджі Мехді.

Г а д ж і Г а с а н. Мати Сакіна.

Шейх Ахмед (*пише*). Мати Сакіна.

Гаджі Гасан. Син Джафар.

Шейх Ахмед (*пише*). Син Джафар.

Гаджі Гасан. Син Гейдар.

Шейх Ахмед (*пише*). Син Гейдар.

Гаджі Гасан. Дочка Сара.

Мір Багир-ага (*виступає з натовпу*). Не записуй її, не записуй...

Шейх Насруллах (*голосно*). Хто це сказав: «Не записуй»? Йому яке діло?

Мір Багир-ага (*виступає наперед*). Ваша світлість, та дівчина, даруйте на слові, моя дружина!

Шейх Насруллах. Та невже воскресіння дружини тобі не до душі?

Мір Багир-ага (*затинаючись*). Мій пане, річ не в тім. Але якщо гаджі Гасан людина нелукава, то чому він не велів записати свого брата гаджі Рзу?

Люди зацікавлено позирають на гаджі Гасана.

Гаджі Гасан (*гнівно до Мір Багира-аги*). То не твій клопіт. Брат мій: хочу — записую, хочу — ні, і це тебе не обходить.

Шейх Насруллах. Не треба багато сперечатися. (*До гаджі Гасана*). Гаджі Гасане-аго, чому ти свого померлого брата не велів записувати?

Гаджі Гасан (*похнюплюється і щось обмірковує*). Ваша світлість! Мій брат гаджі Рза помер п'ять років тому й, певно, вже зотлів давно. Коли він навіть і воскресне, що з нього за людина буде?

Шейх Насруллах (*дуже голосно*). Як це зотлів? Хто його призвів до цього? (*По-арабському*) Юнзур ілал-ізамі кейфа фашкарі га. (*По-перському*). Дивись уважно і ти побачиш, як Всевишній піднесе його кості з-під землі, ладнаючи кожну до свого місця, як він утворить із них цілий кістяк, прилучивши одну до одної, і як на тому кістякові наросте м'ясо. (*По-азербайджанському*). Як це зотлів? Хто його призвів до того?

Гаджі Гасан. Пане шейху, якщо ваша ласка, я піду поміркую.

Шейх Насруллах. Гаразд, іди поміркуй.

Гаджі Гасан, похиливши голову, виходить.

Шейх Насруллах (*до гаджі Бахшалі*). Гаджі Бахшалі-аго, ваша черга. Кажіть по одному ймення ваших небіжчиків, нехай шейх Ахмед запише.

Гаджі Бахшалі (*склавши руки, виходить наперед і плаче*). Батьком і матір'ю ладен пожертвувати для тебе, шейху! Одним-одна залишилася в мене, даруйте на слові, дочка. За все життя всемогутній Аллах явив і мені свою милість, пославши двох синів. Та обидва вони полишили мене, безталанного. Одного звали Джаліл, другого — Халіл. Джаліл мав десять літ, Халіл — вісім. Обидва вже й заручені були. Я саме готував Джалілові весілля, коли раптом, ні сіло, ні впало, ось тут на шиї (*показує*) вискочила в нього болячка. І скільки уста Джафар тих ліків не виписував, синочок мій так і не одужав (*плаче*). Бідолашний Джаліл!

Скільки я обітниць давав, скільки разів відвозив його до святого місця Кардаш — усе марно. Видно, така смерть йому судилася.

Шейх Насруллах. Гаджі Бахшалі, я не маю часу тут довго стояти.

Шейх Ахмед. Гаджі Бахшалі, багато не теревень. Кажи лишень, кого хочеш, я запишу.

Гаджі Бахшалі (*до шейха Насруллаха*). Пане шейху, та мені багато й не треба. Я прошу в тебе лише Джаліла і Халіла.

Шейх Ахмед (*пише*). Отже, син Джаліл і син Халіл. Записав. А ще хто?

Гаджі Бахшалі. Їх мені досить, шейху Ахмеде-аго.

Шейх Ахмед (*здивовано*). Та невже в тебе нема батька, неньки чи когось померлих із рідні?

Гаджі Бахшалі. Бачте, мої батько й ненька померли, коли були вже досить старенькі. Вони, бідолашні, так нажилися, що їм цей світ став осоружний. (*Повертається у бік кладовища*). Ах, мої укохані дітоньки! Їх могили і звідси видніють. Поховав я своїх діточок одне побіля одного. Бідолашний Джаліл, він, щоправда, був жахливий пустун, але любили вони одне одного дуже. Таку...

Шейх Насруллах (*роздратовано уриває мову гаджі Бахшалі*). Гаджі Бахшалі, якщо більше небіжчиків нема, відійди вбік.

Гаджі Бахшалі. Так, ваша світлість, більше нікого нема.

Кярбелаї Валі (*голосно*). Як це нема? А жінку свою Гюрнісу чом не велиш записати?

Люди здивовано позирають у той бік, звідки лине голос.

Шейх Насруллах. Хто це говорить? Виходь наперед!

Кярбелаї Валі (*виступає наперед*). Шейху, це я сказав. Запитай у цього гаджі (*показує на гаджі Бахшалі*), чому він не записує своєї жінки, що померла три роки тому. Її ім'я Гюрніса, і вона мені доводиться рідною сестрою.

Гаджі Бахшалі (*до кярбелаї Валі*). Забирайся до дідька, дурня шматок! Моя жінка, хочу — пишу, не хочу — не пишу. Тобі який клопіт?

Шейх Насруллах (*голосно*). Не треба сперечатися. Гаджі Бахшалі, відповідай прямо.

Гаджі Бахшалі (*трохи замислюється*). Ваша світлість, я прошу уклінно, дозвольте мені подумати?

Шейх Насруллах. Гаразд, іди подумай! Шейху Ахмеде, подивися, хто там ще бажає; запиши та вже закінчуй.

Гаджі Бахшалі та ще дехто з присутніх ідуть геть.

Кярбелаї Валі (*підходить ближче*). Пане шейху, я лише порох біля твоїх ніг. Запиши до списку мою сестру Гюрнісу. Нехай безталанна жінка воскресне й сама розповість вам, як знущався цей гаспид з неї. Тоді почуєте, чого це гаджі Бахшалі власну дружину воскрешати не бажає.

Гаджі Бахшалі (*вдруге з'являється з-поміж людей, гнівно й голосно*). Е-ех! І не соромишся, що таке пащекуєш! Гаразд, хай запишуть Гюрнісу, але за тієї умови, що й ти всіх своїх померлих запишеш.

К я р б е л а ї В а л і (*гнівно*). От і добре! І запишу!

Ш е й х А х м е д. Не треба зайвих балачок! Кярбелаї Валі, якщо хочеш писати — пиши, а ні — то йди собі з Богом.

К я р б е л а ї В а л і. Пиши. Батько машаді Мустафа.

Ш е й х А х м е д (*пише*). Батько машаді Мустафа.

Г а д ж і Б а х ш а л і. Дуже добре.

К я р б е л а ї В а л і. Син Зейнал (*плаче*).

Ш е й х А х м е д (*пише*). Син Зейнал.

Г а д ж і Б а х ш а л і. Дуже добре.

К я р б е л а ї В а л і. Дочка Пюста.

Ш е й х А х м е д (*пише*). Дочка Пюста.

Г а д ж і Б а х ш а л і. Дуже добре.

К я р б е л а ї В а л і. Амінь.

Г а д ж і Б а х ш а л і (*гнівно наступає на кярбелаї Валі*). Який такий амінь? А чому ж ти неньки своєї не записуєш? А хіба мати твоя не померла? Хто торік сивоволосу жінку на смерть замордував! Що, заціпило? Ачей злякався? Бо коли вона воскресне й поскаржиться властям, тебе за те неодмінно посадовлять до криміналу. Ну, то чом не записуєш? Чого стоїш витріщився?

Ш е й х Н а с р у л л а х (*голосно*). Не галасуйте! Кярбелаї Валі, бажаєш — записуй матір, а ні — тоді відійди вбік.

К я р б е л а ї В а л і (*схиляє голову*). Пане шейху, позволь мені піти подумати.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Гаразд, ходи й ти подумай!

Кярбелаї Валі та гаджі Бахшалі, люто позираючи один на одного, виходять. Юрма оступово розточується. Здалеку чути голос п'яного Іскандера: «Гаразд, ходи й ти подумай!» Промовляючи ці слова й жуючи кусень хліба, що витяг з кишені, з'являється І с к а н д е р. Він хапає за руки людей, які ще залишилися, глузливо зазирає в їхні обличчя. Люди мовчки, похнюпивши голови, виходять. Шейх Насруллах сходить з каменя, а шейх Ахмед ховає ручку й папір. Іскандер знову промовляє сам до себе: «Гаразд, ходи й ти подумай!» — і, побачивши шейха Насруллаха, регоче, ледве втримуючись на ногах. Потім уриває сміх і звертається до нього.

І с к а н д е р. Усі пішли, щоб подумати. На цьому майдані залишився тільки п'яний Іскандер. Бо цей майдан — майдан героїв. Треба мати хоробрість, щоб один сміливець, от як Іскандер, прийшов сюди і сказав: «Пане шейху, воскреси усіх мерців, що поховані на цім кладовищі». Ха-ха-ха... (*Обертається й дивиться на людей, що зникають удалині*). Дай руку, світлий шейху, станемо з тобою друзями.

Ш е й х Н а с р у л л а х. Йди геть! Я тобі руки не дам! Ти вживаєш вино.

І с к а н д е р. Пане шейху, ви повинні Богу дякувати, що я вино п'ю. Якби я його не вживав, так і розум у голові мав би. А тоді раптом очі розплющив і побачив би, що до нашого міста приїхав мюджтахід[23], який називає себе воскресителем

[23] Духовна особа, тлумач релігійних канонів.

мертвих і, заморочивши тим воскресінням голови побожних гаджі, щоночі бере собі в дружини одну дівчинку. Ха-ха-ха... Я помираю, дай руку! Якщо ти наський хлопець, дай руку! Ха-ха-ха..!

Шейх Насрулллах (*розлючено*). Згинь, нечестивцю! Присягаю Аллахом, прокажу зараз таку молитву, що на прах обернешся. Я з Божої волі чиню щоночі благочестиві діяння, а не гибію по шинках. (*До шейха Ахмеда*). Шейху Ахмеде, ходімо. Цей богохульник може ще багато блюзнити. (*Поспіхом зникає разом з шейхом Ахмедом*).

Іскандер (*якийсь час дивиться їм услід. Потім поволі йде, видирається на камінь, де сидів шейх Насруллах, і, скрушно ляснувши руками по колінах, каже*). Їй-богу, аби я вмів, як шейх Насруллах, говорити з тими мерцями, що отут лежать. Якби таке сталось, я звернувся б до кладовища й покликав (*голосно кличе*): «Мерці!» І тоді всі, що спали доти, повистромляли б голови з могил і запитали: «Що скажеш, Іскандере-бею?» Отоді я зробив би померлим такий заповіт. Я сказав би їм (*повертається до кладовища, гукає*). «Мерці!» Якось одного дня прийде сюди шейх Насруллах, стане над вашими головами і, прочитавши молитву, гучним голосом покличе: «Вставайте, благочестиві слуги Аллаха!» (*Зупиняється, потім стиха*). Я заповідаю вам, мерці: не зважайте на слова шейха Насруллаха. Послухайте краще п'яного Іскандера. А коли ви запитаєте мене: «Чому?» — я ладен вам відповісти. (*Зупиняється*). Гей, мерці! Нині ви тут спокійно спите й ані сном ні духом не відаєте, що на світі діється. Але, Богом присягаю, скоро вистромивши голови з могил, ви зведетеся на ноги, то дуже пошкодуєте. А коли спитаєте: «Чому?» — я вам зараз повідаю. Ну, добре, нехай ви воскресли. Дуже добре. Але ж, воскреснувши, ви на цім кладовищі не залишитеся й забажаєте, звісно, розійтися по своїх домівках. Дуже добре — ви пішли. А тепер дозвольте питання: чи впустять вас додому? Богом присягаю, що, прийшовши до своєї хати, ви побачите замкнені двері. Скажете: «Який тут клопіт?» Візьмете собі камінчик із бруку і постукаєте, щоб відчинили. Тоді з-за дверей вас запитають: «Хто там?» Еге ж, а ви й відповісте: «Хутко двері відчиняй!» — «Та хто ти? Як тебе звуть?» — «Відчиняй двері, я господар цього дому». — «Забирайся до дідька! Ми тебе не знаємо». — «Таж, чоловіче, як це не знаєш? Я кярбелаї Гюсейн Кулу! В мене тут жінка й діти». — «Багато не розпатякуй. Нікого в тебе тут нема. Твій брат гаджі Фарадж забрав твою жінку, а дітей послав до чабанів»...

Гей, мерці! Богом клянуся, жодного з вас до дому не впустять. До яких дверей ви не підійдете, побачите: зачинено. Будете благати: «Заради Аллаха, відімкніть двері, я тут чоловіка маю, я господиня в цій хаті», — вас знову проженуть зі словами: «Багато не розпатякуй! Геть відціля! Нам жінка не потрібна. На світі багато дев'ятирічних дівчаток. Навіщо нам така відьма, як ти? Твоє місце в могилі. Забирайся до дідька! Геть відціля!» Ха-ха-ха... (*Якийсь час мовчить, потім голосно*). Мерці! Послухайте п'яного Іскандера: як спали досі, так і спіть. Нехай упокоїть вас Аллах! Спіть, спіть!

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Перший акт

Будинок гаджі Гасана. Покій Іскандера. Г а д ж і Г а с а н та к я р б е л а ї Ф а т м а - х а н у м сидять у задумі.

Г а д ж і Г а с а н. Фатмо, підготуй Назли. Сьогодні її треба до шейха вести.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Гаджі, це так конче потрібно?

Г а д ж і Г а с а н. Так, конче.

К я р б е л а ї Ф а т м а. На Бога, гаджі, не знаю, що й гадати. Дивуюся, що шейх робить із стількома жінками. Таж він що не день іншу бере. А тепер вимагає ще й нашу доньку.

Г а д ж і Г а с а н. Коли їхня світлість щодня бере шлюб із іншою, то, либонь, нічого злого не чинить! Бо діє він за вченням Аллаха.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Авжеж, авжеж. Але боюся, Назли опинатиметься. Та й дитина вона ще зовсім.

Г а д ж і Г а с а н (*гнівно*). Не мели дурного! Дитина чи не дитина — мені краще знати. 18 числа місяця зілгаджа[24] їй дев'ять літ виповнилося й на десятий повернуло. Яка вона дитина? Ти мені туману не напускай, краще скажи прямо, що хочеш віддати Назли за Мір Багира-агу.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Далебі, ні. Я навіть і не згадую про те, щоб віддавати її за Мір Багира. Твоя дочка, ти й вирішуй. Але певно знаю, що Назли опинатиметься.

Г а д ж і Г а с а н. Ет, це пусте. Дівоче плем'я страх яке дурне, хіба вони тямлять, що добре, а що погано. Та й чи сестра п'яниці Іскандера може бути кращою від свого брата? Нехай ще Аллахові дякує, що йде заміж за такого добродія, як шейх Насруллах. Поріднитися із таким благочестивим шейхом — це честь, яка випадає не кожному. Не барися, Фатмо, йди до Назли й підготуй, що треба.

Дружина виходить. Гаджі Гасан, замисливши, нахиляє голову. Увіходить І с к а н д е р.

І с к а н д е р. Батьку, ти часом не збожеволів?

Г а д ж і Г а с а н (*гнівно*). Не верзи дурниць! (*Якусь мить мовчить, потім стиха*). Говори, якщо маєш щось путнє.

І с к а н д е р. Я хочу сказати, що цей шейх Насруллах своїми розмовами про воскресіння мертвих тільки морочить вам голови. А ти щиросердно повірив і ладен віддати цьому ісфаганському пройдисвітові все, що маєш.

Г а д ж і Г а с а н (*трохи поміркувавши*). Гаразд, уявімо на часинку, що я збожеволів. А Мір Багир-ага? Він людина вчена, чому він вірить у воскресіння мертвих? Отже, і він збожеволів? А чому вірить телеграфіст Гейдар-ага? І він збожеволів? Отже, всі божевільні, а ти один сповна розуму? Виходить, що тут, окрім тебе, розумних людей нема?

[24] Дванадцятий місяць мусульманського місячного року.

К я р б е л а ї Ф а т м а (*заходить*). Гаджі, не можу я з твоєю дочкою дати ради. Може, ти сам підеш з нею поговориш?

Г а д ж і Г а с а н (*гнівно*). Ти мене, жінко, слава Богу, знаєш. Я, коли розгніваюся, ні на що не подивлюся. Ходи мені зараз, підготуй дочку. Увечері вона піде до шейха.

Жінка хоче вийти.

І ще ось що. Перекажи Назли, нехай не робить так, щоб я їй потім прочуханки давав.

Фатма-ханум виходить. Іскандер дивиться на батька, потім плює і йде геть.

Г а д ж і Г а с а н (*гнівно*). А запалися б ті, що породили тебе. Он до чого докотився. (*Біжить за Іскандером, потім знову повертається до покою*).

П е р ш и й х в о р и й (*увіходить блідий, стогне й кашляє, спираючись на ціпок*). Салам алейкюм! Ах! Вай, вай, вай! Сил нема на ногах стояти. Допоможи мені, гаджі-аго, нехай збереже Аллах твоїх дітей. Скоро вже рік, як посіла мене осоружна хвороба (*кашляє*). У грудях біль була так схопить, що й дихнути не можна (*кашляє*). Я ночами від кашлю зовсім не сплю. А од молитов тільки ще дужче втомився (*кашляє*). Зласкався й допоможи мені, гаджі. Нехай продовжить Аллах твоє життя. Біля твоїх дверей я шукаю спасіння: або нехай пан шейх вкоротить мені віку (*зі стогоном хапається за груди, кашляє*), і я вже знайду спокій, або нехай зцілить мене. Життям я пожертвую задля цього. Не хочу нічого, тільки лише нехай зласкавиться поглянути на мене. І я видужаю. Та ще б мені малесеньку молитву написав[25], і по всьому. Ай, ай, ай! Дихати не можу.

Г а д ж і Г а с а н. Гаразд. Будь ласка, машаді. Але зараз їхня світлість молиться. Будь ласка, скоро він звільниться, я передам, щоб тобі, бідолашному, чимось зарадив.

П е р ш и й х в о р и й. Ах (*кашляє*). Ах, їй-богу, не знаю, що за лихо на мене впало. Зо два місяці тому ніби трохи покращало. Кашель зменшився, апетит...

Д р у г и й х в о р и й (*голова перев'язана хусткою, понуро входить й уриває їхню бесіду*). Салам алейкюм! (*До першого хворого*). Машаді Гюсейне Кулу, і ти тут? Добре вчинив, що прийшов. Для нас, безталанних, спасенний шлях через ті двері проходить. Хай не позбавить нас Аллах ласки дядька гаджі. (*До гаджі Гасана*). Гаджі, мене головний біль до краю вже довів, ані вдень, ні вночі спокою не знаходжу. Іду до уста Джафара, каже: «В тебе крові багато, треба робити кровопускання». Іду до Мір Багира-аги, каже: «В тебе недокрів'я, їж більше меду з халвою». Пробі, гаджі, зглянься на мене заради твоїх дітей. Попроси в їхньої світлості, нехай він хоча б отаку (*показує вказівний палець*) молитву напише, щоб у мене головний біль пройшов. Гаджі, поки я живий...

[25] Мусульмани вірять у цілющі можливості молитви, коли вона написана мюджтахідом навіть на клаптику паперу.

З дитиною на руках входить ч о л о в і к; дитина плаче. Уриває мову другого хворого. Потім з'являються інші х в о р і. В одного перев'язана голова, в другого — шия, в третього — рука. Дехто, стогнучи, сідає на підлогу. Всі разом благають гаджі Гасана.

Х в о р і. Дядьку гаджі, до твоїх дверей ми прийшли, шукаючи порятунку. Тільки їхня світлість може нам допомогти. Зглянься на нас.

Г а д ж і Г а с а н (*підходить до хворих*). Будь ласка, я для вас нічого не пошкодую, але зараз їхня світлість до себе ще нікого не звелів пускати. Прошу вас, вийдіть на подвір'я, зачекайте там у холодку під деревами. Авжеж, тільки-но їхня світлість зволить, я сповіщу вас, і ви самі розповісте про свої напасті. Маю в Бозі надію, що вийдете звідси дужими.

Х в о р і (*моляться на гаджі Гасана й повільно виходять*). Хай продовжить Аллах життя гаджі! Мир прахові твого батька! Нехай оборонить тебе Аллах від усього лихого!

Г а д ж і Г а с а н (побачивши у дверях нукера Алі). Алі, ти заніс попоїсти їхній світлості?

А л і. Ні, аго, добродій шейх ще після сну не вставали, двері й досі до їхнього покою замкнено.

Виходить.

К я р б е л а ї Ф а т м а (*входить*). Гаджі, я ледь-ледь умовила Назли. Але, їй-богу, вона стільки плакала, що геть змарніла і знеможилася.

Г а д ж і Г а с а н (*розмірковує, потім тихим голосом*). Скажи доньці, нехай не плаче. Мені зовсім не хочеться завдавати їй жалю. Ходімо я спробую її втішити.

Кярбелаї Фатма і гаджі Гасан виходять. Входить А л і. За ним ідуть дві с т а р і ж і н к и, потім ще д е к і л ь к а. В покої збирається з двадцять жінок у чадрах. Вони, перешіптуючись, присідають біля стіни. Алі виходить. Заходить Д ж а л а л із цукеркою в роті. Зупинившись на порозі, дивиться на жінок. Вони сидять мовчки, опустивши чадри. Джалал якийсь час розглядає їх, потім питає.

Д ж а л а л. Ви навіщо сюди прийшли?

Жінки, не відповідаючи, дивляться на Джалала.

О д н а з ж і н о к (*тихо*). Ми прийшли до шейха вчинити сіга.

Д ж а л а л. Що означає вчинити сіга?

Жінки сміються.

О д н а з ж і н о к. Це означає вийти заміж за шейха.

Джалал регоче й біжить з покою. Деякі жінки сміються також.
М і р Б а г и р - а г а з'являється у дверях, але, побачивши жінок, зникає.
Потім входить Ф а т м а у чадрі, а за нею М і р Б а г и р - а г а.

К я р б е л а ї Ф а т м а. Аго, будь ласка, сідайте.

Мір Багир-ага сідає, повернувшись до жінок спиною.

К я р б е л а ї Ф а т м а (*перемовляється пошепки з жінками, потім звертається до Мір Багира-аги*). Аго, ці сестри уклінно благають тебе переказати світлому шейхові, щоб він погодився дати їм своє ім'я, аби й вони не були позбавлені ласки Аллаха.

М і р Б а г и р - а г а (*вклоняється*). Будь ласка, будь ласка. Звісно, скажу. Це богоугодна річ. Всевишній завжди радо сприймає такі вчинки своїх слуг. Нехай благословить вас Аллах! Машаллах, сестри, машаллах! [26]

К я р б е л а ї Ф а т м а. Їй-право, всілякі балачки й передбачення — все брехня. Що кому судилося, так воно й буде. Хто б міг гадати, що Назли випаде талан бути за шейхом.

М і р Б а г и р - а г а (*вельми здивовано*). Як це? Вашій Назли?

К я р б е л а ї Ф а т м а. Що вдієш, аго. Сьогодні гаджі віддає Назли за нашого гостя.

М і р Б а г и р (*здивовано*). За шейха Насруллаха?

К я р б е л а ї Ф а т м а. Так.

М і р Б а г и р. Сьогодні?

К я р б е л а ї Ф а т м а. Слово честі, я з гаджі не змогла дати ради. Казала я йому, навіщо так квапитися, не роби цього. Тепер не знаю, що й діяти.

Мір Багир-ага відвертає голову,
дістає з кишені хусточку і, витираючи очі, плаче.

Г а д ж і Г а с а н (*з'являється у дверях*). Фатмо, відведи сестер до іншого покою, сюди має чоловік зайти.

Кярбелаї Фатма та жінки встають і виходять. Г а д ж і Г а с а н та І с к а н д е р заходять. Гаджі Гасан сідає, а Іскандер стоїть.

Г а д ж і Г а с а н (*до сина*). Іскандере, послухай лишень, що я скажу. Та й Мір Багир-ага не чужий нам. Ти добре знаєш, як тебе любить Назли. Тому зроби так, щоб вона сьогодні не плакала у цій господі. Я вже умовив її піти до їхньої світлості, але вона, сердешна, від плачу ніяк не заспокоїться. Каже, я нічого не знаю, нехай Іскандер спершу погодиться. Я сказав тобі все. Погодишся ти чи не погодишся — мені однаково. Ти з мене вже так назбиткувався, що я тебе й за людину не вважаю. Тепер вирішуй сам. Якщо хочеш, щоб дитині серце не ятрилось, поклич її сюди й ласкою заспокой. Одне слово, роби як знаєш.

Гаджі Гасан виходить. За ним, плачучи, з покою йде Мір Багир-ага.
Іскандер стоїть у задумі.
Н а з л и, увійшовши, якийсь час мовчить.

Н а з л и. Братику, дозволь мені тебе поцілувати. (*Хоче наблизитися*).

[26] Вигук, що означає схвалення, похвалу.

Іскандер сахається її і, не відповідаючи, дивиться сестрі в обличчя.

На Бога, брате, не гнівайся на мене.

І с к а н д е р. Коли хочеш, щоб на тебе не гнівався, стій там і не руш з місця. (*Дивиться на Назли, потім закладає руку до кишені, витягає пляшку горілки й наміряється випити*).

Назли підступає до Іскандера й хоче перешкодити.
Він розлючено штовхає її.

Забирайся!

Дівчина падає. Іскандер п'є з пляшки. Назли, плачучи, підводиться і простує до дверей. Іскандер каже: «Пуф», кривиться й тоді звертається до Назли.

Стривай-но! Не йди! Я тобі щось скажу! (*Відпиває знову і, сховавши пляшку до кишені, починає тихенько наспівувати та пританцьовувати. Потім, зупинившись, каже сестрі*). Назли, прошу тебе, підійди до мене. Ну, йди ж бо, замиримося. Тепер кажи, що ти хотіла. Я зараз твій раб. Ну, йди ж бо (*підходить до Назли й обнімає її*).

М а ш а д і О р у д ж (*ледве дихаючи, увіходить з телеграмою в руці й голосно питає*). Де дядько гаджі?

Назли вибігає. До покою вступають г а д ж і Б а х ш а л і, г а д ж і К я р і м, г а д ж і К я з и м, М і р Б а г и р - а г а, Г е й д а р - а г а та інші. Розгублено перезираються. Входить г а д ж і Г а с а н.

Г а д ж і Г а с а н (*здивовано*). Люди добрі, що сталося? Що маєте сказати?

М а ш а д і О р у д ж (*плачучи*). Дядьку гаджі, виявляється, що воскресіння кярбелаї Фатуллаха — обман.

Іскандер, регочучи, йде геть.

Г а д ж і Г а с а н (*до машаді Оруджа*). Що ти верзеш, як це обман?

К і л ь к а л ю д е й (*разом*). Так, так, обман!

Г а д ж і Г а с а н. На Бога, не кажіть таких слів. Бути цього не може. Це неможливо!

М а ш а д і О р у д ж. Їй-право, це так, дядьку гаджі! Ось телеграма, читай-но, що там написано. (*Витираючи сльози полою архалука, простягає телеграму гаджі Гасанові*). Дядьку гаджі, адже від кярбелаї Фатуллаха надійшов лист, що його нібито воскресив той шейх, і він сам хутко їде додому. Ну, ти знаєш, що я зателеграфував до Хорасана, аби довідатися, чому це затримується кярбелаї Фатуллах. Телеграму надіслав до гаджі Маммедалі. Бо коли б мій брат воскрес, то, окрім нього, ні до кого б іншого не пішов. І ось гаджі Маммедалі відповів: чи ви там зовсім подуріли? Де це чувано, щоб людина після смерті воскресала?

Г а д ж і Г а с а н (*бере телеграму й запитує*). Як це?

З натовпу чути регіт Іскандера.

Г а д ж і Г а с а н (*до Гейдара-аги*). Гейдаре-аго, мир прахові твого батька, розтлумач, будь ласка, що це за телеграма. Не йму віри, аби все, що ми бачили на власні очі, було маною. Слава Аллаху, ми ж не діти й бачили всі чудеса, що творив їхня світлість. Може, в телеграмі помилка?

В с і. Справді, це неймовірно. Тут щось не так. Далебі, щось незрозуміле.

Г е й д а р - а г а. Я уважно читав телеграму, там помилки нема. Мені здається, що треба про все сповістити самого шейха. Нехай він сам скаже. Тоді побачимо, хто міг надіслати таку телеграму і звести цей ганебний наклеп.

У с і (*разом*). Так, саме так. Істину зволили сказати. Треба сповістити про все їхній світлості. (*Замовкають*).

Г а д ж і Г а с а н. Ій-богу, порядна людина посоромиться шейхові такі слова й казати. Мені навіть незручно якось. Ні, так не можна. Тут слід інакше діяти. Я посоромився б і говорити про такі речі їхній світлості.

Г а д ж і Б а х ш а л і (*до гаджі Кяріма*). Гаджі Кяріме, в тебе краще вийде. Скажи сам усе шейхові.

Г а д ж і К я р і м. Ні, ні. Я на це не піду. (*До гаджі Кязима*). Гаджі Кязиме-аго, краще ти скажи.

Г а д ж і К я з и м. Слово честі, я боюся пана шейха. Хіба ти не знаєш, який він буває, коли розсердиться? Як закричить, то будинок аж хитається.

М і р Б а г и р - а г а (*виступає наперед*). Добродії, не розумію, чого ви злякалися? Адже шейх Насруллах не людожер! Якщо ваша ласка, я сам зараз піду до нього і скажу все, що зволите. (*Прямує до дверей шейха*).

В с і. От і добре! Хай упокоїть Аллах душу твого батька!

Г а д ж і Г а с а н (*підходить до Мір Багира*). На Бога, аго, будь обережний. Коли казатимеш про це, добирай слів, щоб не образити пана шейха.

М і р Б а г и р - а г а (*стукає у двері*).

Л ю д и наполохано відступають назад, більшість вислизає з покою.

(*Мір Багир-ага, стукаючи, тихо кличе*). Ваша світлість!

Г а д ж і Г а с а н (*здаля, злякано*). Мір Багире-аго, мо' йди, поворожимо. А що як шейха зовсім не слід турбувати?

Не чуючи, Мір Багир-ага стукає дужче. Всі заціпеніли в мовчанні. Іскандер хутко виходить наперед і штурхає двері. Двері до покою прочиняються. З переляку всі тікають, а перед глядачами з-під завіси з'являється покій шейха.

Другий акт

У покої шейха нікого не видно. І с к а н д е р входить, здивовано роздивляється довкола. Потім підступає до завіси, якою запнуто куток, піднімає її і виявляє чотирьох дівчаток, котрі починають плакати.

І с к а н д е р (*до дівчаток*). Де шейх?

Ті не відповідають, плачуть.

І с к а н д е р (*знову шукає шейха, роздивляється на всі боки, потім питає у дівчаток*). А куди гості пішли?

О д н а з д і в ч а т о к (*крізь плач*). Вони взяли вночі речі й сказали, що йдуть до лазні.

Іскандер мовчить, замислився. В цей час на подвір'ї зчиняється галас. За хвилину троє подорожніх, озброєні й запорошені з голови до ніг, входять до першого покою.

О д и н з п о д о р о ж н і х (*розлючено*). Де ці воскресителі мерців?

У покої зчиняється шарварок. Дівчатка плачуть. Хтось каже: «Утекли». Другий: «Як утекли? Коли?» Декілька чоловіків, підійшовши до дівчаток за завісою, втішають їх: «Чого плачете, дівчатка? Не бійтеся!» Потім один з подорожніх звертається до присутніх.

П о д о р о ж н і й. Брати-мусульмани! Заспокойтеся. Маю вам щось сказати. Послухайте, що в нас сталось, і допоможіть нам. Ми з Єреванського краю. Тепер зрозуміло, що ісфаганські пройдисвіти задурили вам голови так само, як і нам. Віроломно назвавшися мюджтахідами, вони протягом чотирьох днів були в нашім місті й усілякими ошуканствами брали щоночі по одній дівчинці, а потім, залишивши нещасних під кябіном, утекли. Допоможіть нам. Покажіть, куди вони подалися, щоб схопити їх і судити.

Дівчатка за завісою знову починають плакати. Дехто з присутніх разом з подорожніми прямують до дверей. Попереду — Мір Багир-ага.

М і р Б а г и р - а г а (*кричить*). Не гайтеся! Хутко! Біжімо на Джульфійський шлях! Кяльба Гасане, машаді Джафаре, Алі Гасане Кулу! Сідлайте коней, треба зловити цих мерзотників.

Частина людей та подорожні вибігають.

І с к а н д е р (*ставши посеред кімнати шейха, повторює слова подорожніх*). Брали на ніч по одній дівчинці, а потім залишили й утекли. Ха-ха-ха! (*Регоче, раптом замовкає і, повернувшись до дівчаток, якийсь час стоїть у задумі,*

потім підкликає людей до себе). Заходьте, заходьте сюди! Ну йдіть-бо! Ближче підходьте! І ти, гаджі Кязиме, і ти, гаджі Бахшалі — всі заходьте сюди. Будь ласка! І ти, і ти! Усі йдіть! (*Збирає людей у кімнаті шейха*). А зараз моя черга говорити. Послухайте, що я скажу.

Всі стоять мовчки.

(*Голосно*). Згасіть лампи!

У покої сутеніє. Іскандер підходить, зриває завісу і відкида її набік. Люди похнюпили голови. Дівчатка, сидячи на долівці, затуляють обличчя руками і плачуть.

Дивіться, дивіться! Добре дивіться! Уважно! У книзі вашої історії ця сторінка буде написана кров'ю. Коли потомки, гортаючи книжку, натраплять на цю сторінку, вони скажуть про вас: «Тьху вам в обличчя!» (*Плює в бік людей. Вони ще нижче схиляють голови, мовчать*). Даруйте, що п'яниця Іскандер поводить себе не зовсім пристойно. Та нині моя черга. Я не докоряю вам, що ви силоміць затягли цих бідолашних дітей до борделю (*вказує на дівчаток*). Безумовно, коли ви казали, що ведете їх до шейха, вони плакали, цілуючи ваші брудні ноги, і благали: «Татусю, зглянься на мене, не розлучай з ненькою!» (*До дівчаток*). Чи не так? Чи я неправду кажу? Та не за те я на вас гніваюся. Коли ви вели сюди своїх дочок, то гадали, що віддаєте їх до раю. Ісфаганські шейхи вас переконали, ніби кожен, хто ступить до цього благословенного покою, розмовлятиме після смерті через могильну браму з янголами. Але тоді, коли постало руба питання про воскресіння мерців і шейх Насруллах запитав про вашу згоду, ви, що прагнули раю по смерті, не погодилися воскрешати померлих братів, сестер, жінок та дітей. Чому ж? Чому ви не погодилися? Та тому, що замордували своїх жінок на смерть, що побрали собі за жінок дружин померлих братів, тому що привласнили майно померлих друзів. Ви не погодилися тому, що, коли б вони воскресли й побачили всі ваші діяння, то сказали б: «Тьху вам в обличчя!» (*Плює, люди нахиляють голови ще нижче*). Ви не думайте, що, кажучи ці слова, я вас осуджую, а себе хочу прославити. Ні, далебі, ні. Я знаю, що, власне, я — нікчема. Та облишимо поки мене. Подивимося, хто ви! Мене звуть п'яниця Іскандер, а вам яке ім'я можна дати? Я закличу собі у свідки гори і скелі, птахів і місяць, зорі і цілий всесвіт і запитаю в них, як можна назвати цих людей? І всі одностайно дадуть відповідь: «Мерці!». Я прикличу сюди всі народи і прохатиму, нехай поглянуть на цей гарем шейха Насруллаха, і всі люди одностайно поіменують вас: «Мерці!» І довго ще у майбутніх віках нащадки, згадуючи вас, казатимуть: «Мерці, мерці!» А зараз ідіть-но, відведіть ваших дочок до їхніх матерів. (*Голосно*). Гасіть лампи. (*Поволі сутеніє, Іскандер бере одну дівчинку за руку*). Чия це дочка?

Якийсь чоловік виступає з гурту.

Твоя? Йди, забирай!

Чоловік, плачучи, бере дівчинку за руку. Та, плачучи, йде з ним.

І с к а н д е р (*бере другу дівчинку за руку й питає знову*). Це чия дочка?

Ще один чоловік виходить з гурту, бере дівчинку за руку і йде з нею геть; дівчинка плаче. Люди стоять похнюплені, опустивши голови. Провівши останню дівчинку, Іскандер перехиляє пляшку з горілкою, п'є, а порожню пляшку розбиває об землю.

З а в і с а

З азербайджанської. Київ, 1971 р.

Азіз Шаріф

ПРО П'ЄСУ *МЕРЦІ**

Так назвав свою першу значну комедію великий азербайджанський письменник і громадський діяч Джаліл Мамедкулузаде. Цією назвою затаврував він усе відстале, темне, порочне, що було в житті азербайджанського народу до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Письменник-демократ народився 1866 р. в глухому повітовому містечку Нахічевані, на самому кордоні з Іраном. Народився він у сім'ї бідного трудівника — сторожа соляного складу і провів своє дитинство в колі дуже неосвічених, отруєних релігійним фанатизмом людей. І батьки письменника, і родичі, і сусіди, і все населення маленького містечка старанно відвідували мечеть, слухали проповіді мулли, фанатично й тупо додержувалися всіх релігійних обрядів; протягом місяця щороку вони постилися, не приймаючи від ранкової до вечірньої зорі ні їжі, ні води, п'ять разів на день здійснювали намаз, безперестанно шептали арабські молитви; мулли їх переконували, що за таку відданість ісламу вони будуть винагороджені в загробному житті, де одержать мальовничий куточок у раю й вічне життя в розкоші.

Маленький Джаліл, присилуваний батьками, з раннього дитинства сам виконував ці обряди, вивчав у мулли Коран, заучував напам'ять цілі розділи цієї книги, в якій не розумів жодного слова. Закінчивши перший курс навчання у мулли, Джаліл вступив до російсько-татарського училища, де вперше ознайомився зі справжніми науками — математикою, географією, природознавством, історією, літературою. Там він вивчав російську мову.

Після закінчення училища шістнадцятирічного Джаліла прийняли до Закавказької учительської семінарії у місті Горі поблизу Тбілісі. Через п'ять років старанного навчання Джаліл Мамедкулузаде закінчив семінарію, діставши звання учителя народних шкіл. Потім протягом десяти років майбутній письменник працював учителем у різних азербайджанських селах Єреванської губернії, де придивлявся до життя й побуту селян, до їхніх звичаїв, взаємин з поміщиками та

* П'єсу через її назву відмовилися поставити в Київському театрі української драми ім. І.Франка у 1972—75 рр.

царськими чиновниками. Тоді ж він уперше став випробовувати свої сили в літературі, написав декілька творів і серед них чудову повість *Пропажа осла*.

З 1897 р. Мамедкулузаде залишив педагогічну роботу на селі і присвятив себе громадській роботі в рідному місті Нахічевані, губернському місті Єревані і, нарешті, в тодішньому адміністративному центрі Кавказу — Тбілісі.

Усі ці роки Джаліл Мамедкулузаде багато займався самоосвітою, вивчав юридичні науки, як артист-аматор брав участь у виставах, був активним учасником громадського життя, друкував різного змісту статті й кореспонденції у бакинських і тбіліських газетах, писав для тбіліських газет *Шарки-Рус* (*Російський Схід*) азербайджанською та *Возрождение* російською мовами.

У період першої російської революції 1905 р. він не залишився осторонь революційних подій у Тбілісі, брав участь у робітничих організаціях, ходив на збори й мітинґи, друкував статті в лівій пресі, причому дві статті надрукував в органі більшовиків *Кавказский рабочий листок*, випускав революційні листівки, відозви, брошури.

І нарешті з квітня 1906 р. почав видання свого щотижневого сатиричного журналу *Молла Насреддін*, який став славною віхою в історії розвитку демократичної літератури, публіцистики і громадської думки на Близькому та Середньому Сході, в усьому мусульманському світі. Це був передовий, демократичний, революційний журнал, навколо якого згуртувалися кращі люди тодішнього Азербайджану — великий поет-сатирик Мірза Алекпер Сабір і його учні та послідовники — поети Алі Назмі, Алікулі Гамгюсар, Мамед Сеїд Ордубаді, Салман Мумтаз, письменники й публіцисти Наріман Нариманов, Омар Фаїк Неманзаде, Фірідун Когарлінський, Абдуррагім Ахвердов, Курбаналі Шарифов, Узеїр Гаджібеков та багато інших.

Добре і мальовничо ілюстрований чудовими художниками Оскаром Шмерлінгом і Роттером, журнал виходив до того ж простою розмовною народною мовою й широко розповсюджувався не тільки в Азербайджані й на Кавказі, а по всій Росії та в зарубіжних країнах. Журнал мав своїх читачів скрізь — від Каїра до Калькутти, від Казані до Багдада. Як жорстоко не переслідували журнал і монархічні уряди, і пануючі класи, і мусульманське духовенство, авторитет і вплив його серед передових людей того часу, серед трудящих мас росли з кожним днем, бо журнал сміливо виступав за права робітників, селян і всього трудового народу, за розкріпачення жінки, за культуру і прогрес проти монархічної деспотії, проти поміщиків і капіталістів, проти реакційних продажних політиканів, проти мусульманського духовенства, проти феодальних порядків, одне слово, проти всього, що насаджувало темноту і неосвіченість, фанатизм і мракобісся.

Демократизм і революційна спрямованість журналу *Молла Насреддін*, яким незмінно керував Джаліл Мамедкулузаде, здобули йому таку любов трудящих мас, що після встановлення в Азербайджані Радянської влади його видання було відновлено 1921 р. вже в Баку і тривало аж до 1931 р.

Одночасно з виданням журналу, в якому Мамедкулузаде друкував свої статті, фейлетони, оповідання та інші суто журнальні матеріали, він напружено творчо працював: написав декілька оповідань і свою славнозвісну п'єсу *Мерці*, а після Жовтневої революції — ряд оповідань і драматичних творів, серед них драми

Кеманча, *Книга моєї матері*, *Збіговисько божевільних*, *Події в селищі Данабаїн* та інші.

Помер Джаліл Мамедкулузаде 4 січня 1932 р. в Баку.

* * *

Усе своє свідоме життя, всю свою художню творчість від першого значного твору — повісті *Пропажа осла* до останнього незакінченого — *Мої спогади* Мамедкулузаде присвятив непримиренній боротьбі проти духовного гноблення народу, проти релігійного фанатизму і неуцтва. Цій боротьбі письменник присвятив і комедію *Мерці*, в якій мовби зібрав в єдиний клубок усе найбільш потворне, мерзенне, порочне в патріархально-феодальному світі, у світі фанатиків і неуків, торгашів і егоїстів, лицемірів і ханжів, у світі мерців.

Фабула комедії дуже проста. У якесь закутнє містечко приїздить духовний отець шейх Насруллах, якого темне фанатичне населення на чолі з поважними городянами приймає за чудотворця, здатного воскрешати мертвих; у надії скористатися його божим даром городяни оточують його шаною та увагою, беззаперечно виконуючи всі його бажання. Повіривши безглуздим нісенітницям шахрая-шейха про благості шлюбу, благочестиві фанатики щоночі доставляли шейху та його підручному як жінок своїх юних і навіть малолітніх дочок. Коли ж справа підходить до воскресіння мертвих і шейх Насруллах приступає до складання списку померлих, серед благочестивих правовірних городян виникає гаряча суперечка: виявляється, жоден з цих фанатиків, що прикривалися маскою благочестя й доброчинності, не хоче згодитись на воскресіння своїх небіжчиків, бо одному невигідне воскресіння старої жінки, оскільки він оженився на молодій, другому не хочеться, щоб воскрес брат, чиєю спадщиною він незаконно заволодів, третій проти воскресіння матері, яку довели побоями до могили, і т.д. і т.п. У кожного з цих правовірних мусульман, що так старанно моляться Аллаху і прикидаються мало не святими, знаходиться причина відмовитися від воскресіння небіжчиків.

Так в епізоді з воскресінням мертвих викривається вся порочність цього світу, де людина людині — вовк, де кожен піклується тільки про себе й заради невеликої особистої користі здатен занапастити кого завгодно, навіть рідного брата. І найстрашніше полягає в тому, що всі ці хижаки та егоїсти вважають себе праведниками, гідними нагороди, й чекають її від Аллаха; не маючи уявлення про людську честь, вони вважають себе втіленням честі.

І даремно єдиний видющий у цьому світі сліпих, освічена людина Іскандер, що зовсім став п'яницею, намагається зірвати маску з шахраїв, які відкрито й нахабно обдурюють городян-фанатиків: ніхто не хоче його слухати, навіть рідний батько сліпо вірить у святість шейха і зневажає сина за його невір'я та богохульні розмови; від нього відмовляється й лає навіть мати, розгубившись перед лицем незвичайних подій, які відбувалися по волі Аллаха з воскресінням мертвих. Хіба що одна сестра Іскандера, дев'ятирічна Назлі, приречена стати наступною жертвою брудної похоті шейха, вірить братові, ніжно любить і не осуджує його за пияцтво, шукає дружби з ним, співчуття, підтримки.

Так, страшну картину намалював Мамедкулузаде у своїй комедії *Мерці*. І страшна вона своєю правдою, своїм реалізмом, своїм узагальненням справжнього життя

фанатичного мусульманського середовища, в якому тільки й відбуваються такі неможливі в нормальному суспільстві явища, як віра у воскресіння мертвих, як неприховане розтління неповнолітніх дівчаток, як найбезсоромніша наруга над людською особистістю, над здоровим глуздом, над суспільною мораллю.

І читача надзвичайно задовольняють останні, сказані під завісу слова Іскандера, що звучать як суворий і справедливий вирок світу насильників і егоїстів:

— Я закличу собі у свідки гори і скелі, птахів і місяць, зорі і цілий всесвіт і запитаю в них, як можна назвати цих людей? І всі одностайно дадуть відповідь: «Мерці». Я прикличу сюди всі народи і прохатиму, нехай поглянуть на цей гарем шейха Насруллаха, і всі вони в один голос скажуть про вас: «Мерці»! І довго ще у майбутніх віках нащадки, згадуючи вас, казатимуть: «Мерці, мерці»!

У своїй комедії письменник затаврував ганьбою весь уклад життя, самий спосіб думок, моральний кодекс, родинні й суспільні відносини людей, що сліпо йдуть за дурисвітом, якому вигідно було назватися шейхом; у цих людей голови затуманені маячними проповідями духовенства; глухі до голосу здорового глузду, вони готові перегризти горло будь-кому, хто наважився б відкрити їм очі на дійсний світ, на справжні людські стосунки. Ці богомільні городяни з дитячого віку виховані у рабській покорі волі Аллаха; кожний їхній крок у житті регламентований шаріатом, що обіцяє їм за покору незчисленні блага в загробному житті. Ці блага призначені тільки тим, хто не мислить, не думає, не сумнівається, не ремствує, а вірить, підкорюється, терпить. А тих, хто не виконує велінь шаріату, хто прагне розмірковувати, сумніватися, протестувати, чекають на тому світі неймовірні, безкінечні пекельні муки. І у страхові перед цим пеклом, у надії на рай кожен правовірний аж пнеться, щоб здаватися благочестивим, старанним, покірливим. Внаслідок пройдисвіти, як-от шейх Насруллах і шейх Ахмед, мають можливість творити все, що їм заманеться, не боячись, що хтось насмілиться виступити й викрити їх.

І такі на перший погляд поважані й розсудливі люди, як гаджі Гасан, гаджі Бахшалі, гаджі Кярім, гаджі Кязим, які встигли здійснити подорож як паломники до Мекки і здобути там почесний титул гаджі, зажили серед городян славу вчених мужів, сеїдів, потомків пророка, як Мір Багир-ага, навіть такі інтеліґенти з російською освітою, як Алібей і Гейдар-ага, що служать перший перекладачем у повітового начальника, а другий — телеграфістом, всі ці люди, такі різні за своїм суспільним становищем, але однаково позбавлені властивості мислити й міркувати, властивості, яка відрізняє людину від тварини, — беруть на віру повідомлення про воскресіння давно померлого у священному місті Машхаді кярбелаї Фатулли, зустрічають шейха Насруллаха як справжнісінького чудотворця і святого, благоговійно слухають його беззмістовні промови, будучи враженими його удаваною вченістю, і покірно виконують його злочинно-аморальні вимоги, віддаючи йому на розтління малолітніх дівчаток. Ось до чого призводять релігійний фанатизм, сліпа віра у всемогутність Аллаха, рабська покора всьому, що віщує релігія.

У цьому й полягає антирелігійна спрямованість цієї п'єси, в якій викривається не тільки духовенство, не тільки віруючі, але й іслам, сама релігія, що створює умови, в яких люди змушені жити в темряві, позбавлені всіх людських достоїнств, без права мислити, жити як мерці.

На похмурому безпросвітньому фоні намальованої письменником картини особливо вирізняється образ Іскандера, єдиної в середовищі мерців людини, яка не втратила властивості до самостійного мислення, здатності критично ставитися до подій. Нехай він не часто тверезий, нехай не має яких-небудь певних світлих ідеалів і не провадить активної боротьби з навколишнім середовищем, нехай не завжди виступає з вдалою розмовою і сам називає себе мерцем і нікчемою, але на відміну від своїх односельчан він бачить увесь бруд і фальш цього життя, розуміє, що так жити не можна, і не хоче жити як інші.

А як жити? Про це Іскандер не знає. Незважаючи навіть на хорошу освіту, здобуту десь за межами батьківщини, ледве чи не у Франції, незважаючи на природний розум, який особливо виявляється в його монологах, він все ж не знає, як самому жити й до якого життя кликати інших. Навіть своїй сестрі Назли, яку щиро й ніжно любить, він не в змозі запропонувати щось реальне, розумне, щоб вберегти її від ганебної долі стати дружиною набагато старшого Мір Багир-аги або коханкою шейха Насруллаха. Інколи він дуже страждає, бачачи, як над любимою сестрою творять насильство, гірко переживає сльози матері, але щоразу тягнеться до пляшки, щоб втопити в ній своє горе.

Ця звичка до вина призвела до того, що він ніби змирився з умовами життя цього оточення й дозволяє собі інколи тільки посміятися над його потворством. Все йому байдуже! Ніщо не зачіпає його за живе, не гнівить, не обурює, а тільки викликає сміх, часом благодушний, часом знущальний, але ніколи не нищівний, ніколи не разючий. Навіть страхітливе своєю глупотою й безглуздістю повідомлення про воскресіння кярбелаї Фатулли, навіть поява власне винуватця цієї події, чудотворця шейха Насруллаха і його неприховано розпусні витівки не викликають в Іскандера нічого, крім безшабашного сміху. Це не сміх крізь сльози. Йому жаліти нема за чим, проливати сльози нема за кого. І він сміється веселим сміхом розумово нормальної людини, яка побачила щось потворне, таке, що не в'яжеться зі здоровим глуздом.

Наприклад, сцена на кладовищі, коли шейх Насруллах відпускає правовірних подумати: кого з рідних воскресити? Як весело й невимушено розмовляє Іскандер з шейхом, як пропонує йому руку, з жартівливою іронією набивається до нього у друзі, добре знаючи, що цим він ображає самолюбство пройдисвіта, який так вміло обдурює людей.

Аж до останньої сцени Іскандер сміється задирливо веселим, безтурботним сміхом. Аж ось наступає розв'язка: в жертву ненажерливої хтивості шейха призначена Назли, єдина в цьому світі жива істота, рідна і близька Іскандеру, а тут надходить телеграма, яка спростовує повідомлення про воскресіння кярбелаї Фатулли. Фанатичне оточення в замішанні. І ось тут, скориставшись із хвилинної розгубленості людей, з яких він завжди так презирливо глузував, Іскандер вперше рішуче виступає вперед і, не даючи своїм землякам опам'ятатися, виголошує над ними свій присуд. Тут вперше голос Іскандера звучить грізно, безпощадно, наказово, тут його сміх стає викривальним, саркастично нищівним.

Настав, нарешті, час торжества Іскандера, коли він може сказати всім цим гаджі, кярбелаям, машаді правду, назвати їх тим іменем, на яке вони заслуговують, показати їм у всій його мерзотності затхлий і смердючий маленький світ, де вони порпаються, пожираючи один одного, і оголосити їм справедливий присуд історії:

— У книзі вашої історії ця сторінка буде написана кров'ю. Коли потомки, гортаючи книжку, натраплять на цю сторінку, вони скажуть про вас: «Тьху вам в обличчя!»

* * *

Уже зі сказаного можна зрозуміти, чому ще 1916 р. під час першої ж постановки на сцені в Баку цю комедію захоплено зустріли передові люди всього Азербайджану. Цю комедію вже тоді називали новим словом в азербайджанській літературі, шедевром драматургії, безсмертним твором мистецтва. В той же час темні сили реакції, побачивши в комедії вбивчу картину наскрізь прогнилого патріархально-феодального світу, удар по релігії, повстали проти неї та її автора.

У 1921 р. в Тебрізі постановка комедії, яку підготували місцеві актори-аматори з демократів за участю самого автора, була на вимогу всесильного в Ірані духовенства заборонена властями.

Так бувало завжди зі справжніми великими творами мистецтва, які порушували щоденні проблеми сучасності, закликаючи на боротьбу проти панівного старого світу, передрікаючи наступ нових суспільних відносин.

Але не тільки цим, не тільки своєю передовою ідеєю, своєю революційністю й демократизмом цей твір Джаліла Мамедкулузаде заслужив назву великого і безсмертного. Безсмертя та велич твору ще й у його досконалій художній формі. Прогресивна, революційна ідея сама по собі, без втілення у відповідну форму не може створити високого мистецького твору. А в комедії *Мерці* майстерність митця виявляється в усьому — від першої сцени, коли Джалал сидить за уроком, до останньої, коли Іскандер повертає родичам збезчещених дівчаток. Протягом комедії кожна деталь, кожна репліка служить єдиній меті: зробити картину переконливою, образ повнокровним, слово вагомим. З цієї комедії, як і з пісні, слова не викинеш, все тут розраховано, як у досконалому творі архітектури, все має своє призначення, всі частини гармонійно зв'язані в одне непорушне ціле, жодне слово не б'є поза ціллю.

А скільки сцен, які вражають своєю глибиною, несподіванкою, влучністю, правдивістю, переконливістю! Ось хоч би кінець першої дії: мати Іскандера навколішках молиться Аллаху, щоб той воскресив її дочку Сару. Входить Іскандер, жартівник і веселун, зупиняється і з глибоким сумом вимовляє два слова: «Бідолашна ненька!»

І все. Замисліться над цією сценкою, над змістом двох слів — і перед вами відкриється широка картина життя людей темних, забобонних, обдурених духовенством, отруєних фанатизмом, безпорадних перед дійсністю, які замінили людський розум сліпою вірою у всемогутнього Аллаха.

Або перечитайте сцену першої зустрічі Іскандера з шейхом Насруллахом у другій дії, коли вільний від передсудів Іскандер кидає в обличчя шейху сповнені їдкої іронії сміливі слова про Гейдара-агу та Алібея: «...У них океан знань. А тепер, Бог дасть, переймуть у вашої світлості науку воскрешати мертвяків, стануть освіченішими й поготів».

Скільки внутрішньої сили і прихованого сарказму в цих небагатьох словах! У них звучить зневага до царських чиновників з місцевих городян, глузування з шейха Насруллаха та його вміння воскрешати мертвих. Ось чому вони викликають обу-

рення шейха і всього оточення. І так в усій комедії, від сцени до сцени, від епізоду до епізоду, в кожній репліці, в кожній фразі, в кожному слові!

А сцена воскресіння мертвих на кладовищі у третій дії, коли гаджі Гасан називає серед своїх покійників дочку Сару, яка мусить воскреснути, а Мір Багир-ага вигукує, щоб її не включали до списку! Вся ця сцена несе на собі відбиток геніальності письменника, який так несподівано й дотепно повернув хід подій, коли воскресіння мертвих не відбувається зовсім не тому, що воно взагалі неможливе і шейх Насруллах звичайнісінько обдурив правовірних, обіцяючи воскресити для них їхніх покійників, а тому, що самі правовірні не змогли дійти згоди про те, кого воскрешати з мертвих, а кого ні. А як майстерно зриває він маску благочестя з середовища благочестивих, як вміло викриває фальш, що проймає все суспільство і кожного його члена! В гострому конфлікті в цій сцені оголюється сама суть взаємовідносин у колі мерців. Тут кожна репліка, кожне слово служить одній меті: показати читачеві і глядачу всю глибину непролазної дикості, аморальності, жорстокості цього оточення — правовірних мусульман.

Таким чином, передова, революційна ідея в поєднанні з бездоганною, завершеною художньою формою і зробили цю комедію Джаліла Мамедкулузаде великим і безсмертним твором, який увійшов у золотий фонд азербайджанської класичної літератури.

Це вершина, якої будь-коли сягала азербайджанська література критичного реалізму.

З азербайджанської. Київ, 1971 р.

Анар Расул-огли Рзаєв

ЮВІЛЕЙ ДАНТЕ

— Ся ніч. Сей старий, се вогнище.
— Ся ніч. Сей старий, се вогнище.
— Ся ніч, сей старий, се вогнище.
— Ні, ні й знову ні!

Зала для глядачів була темною й порожньою. Посередині сиділо двоє — режисер і художник. Точніше, художник сидів ззаду на наступному ряді й дивився на сцену з-поза плечей режисера. Маленький стіл, освітлений млявим світлом лампи, стояв перед режисером. На столі побіч лампи в безладді олівці, аркуші паперу, попільничка, чорний внутрішній телефон без диска, пляшка «Бадлами», склянка. Йшла репетиція.

Режисер схопився з місця й великими кроками попрямував до сцени. На сцені у світлі лівого прожектора стояли без гриму, зодягнуті у звичайну одіж двоє акторів. Хутким скоком поминувши східці, режисер стрибнув на сцену, впритул підійшовши до літнього чоловіка, що стояв трохи осторонь, заговорив, намагаючись стримуватися:

— Фейзулла, батьку мій, братику! Ти якщо себе не шкодуєш, хоч на нас зглянься. З дев'яти годин ранку я тут, в роті ще й крихти хліба не мав. Кревні мої тобі в жертву, та ж і ми, нещасні. Всього діла тобі три слова вимовити, і цього ти до ладу не здатний зробити. Що ж тут, до біса, складного: «Ся ніч. Сей старий. Се вогнище». Й по всьому!

Фейзулла витяг нечупарну, зім'яту хустку, квапливо зітер з чола піт.

— Я зараз, зараз, — намагався заспокоїти режисера, — я зараз негайно й скажу, не хвилюйтеся тільки.

Режисер протарабанив цигаркою по коробці «Казбеку» і, дмухнувши на мундштук, вклав її до рота. Не запалював.

— Гаразд, скажи-но.

— Прошу, зараз, зараз.

Режисер креснув сірником, не обертаючись, кивнув акторові, який стояв позад нього:

— Репліку, Алікраме.

— А де ж?.. — з-поза спини режисера звернувся той до Фейзулли.

— Ся ніч, сей старий, се вогнище, — повторив Фейзулла.

— Тьху тебе в... — Урвавши себе на півслові, режисер скочив зі сцени, підійшов до столу і, втиснувши цигарку в попільничку, згасив її. З нагрудної кишені він витяг маленьку пігулку, поклав її до рота й запив водою, що налив до склянки.

— Не хвилюйтеся так, Бога ради, не хвилюйтеся! Зачекайте хвилинку, і я правильно скажу. Не знаю, що це мені сьогодні сталося, зовсім я голову втратив!

Режисер, нахилившись до художника, стиха промовив:

— Наче іншими днями вона в нього є.

— Можна? — подивився Фейзулла на режисера. Той не відповів, тільки ледве хитнув головою.

— Ся ніч! Сей старий! Се вогнище! — сказав Фейзулла й очікувально зиркнув на режисера. Жоден мускул не здригнувся тому на обличчі. Тупо вп'ершись поглядом у невидиму точку над сценою, режисер мовби нічого не бачив і не чув. Фейзулла невпевнено повторив:

— Ся ніч, сей старий, се вогнище.

Режисер сидів незворушний. Фейзулла втретє повторив свої слова.

— Чоловіче, товаришу, громадянине, мусульманине, вірменине, адже ти людина чи хто? А!.. — Вигукнувши це, він, затулившись рукою, застогнав. Актори, вже призвичаєні до його вдачі, знали, що коли режисер затуляє рота долонею, значить тамує в собі лайки, а крізь зуби стогне, щоб стриматися.

— Сеявуше, шануйся, — художник поклав руку режисерові на рамено, — заспокойся трохи.

Режисер вихилив воду прямо з пляшки. Трохи вгамувавшись, повернувся до художника:

— Ну, ти бачиш, бачиш мої тортури! Кажуть, що і в Брехта так було, і в Меєрхольда. Та хіба з цими йолопами станеш коли-небудь Меєрхольдом чи Брехтом? Три слова... Три жалюгідних слова я спозаранку не можу вивчити з отим бовдуром. Я тут, мов сука, з Фейзуллою Кябірлінським творю мистецтво для мистецтва.

Тремтливими пальцями нервово припалив цигарку, пожадливо затягся димом.

— Чоловіче, може б з тебе й вийшов добрий швець, чайханник, кухар, Бог зна, лазник, мюрдешір[1] в мечеті, та лише не актор, батьку, лише не актор!

Акторство — се мистецтво, чуєте, товариші, іскуство. Творіння. Творчество. Тут хист потрібно мати. Без темпераменту й палкості нічого не буде. З температурою 36,6° високого мистецтва не створиш. Для справжньої творчості необхідне кипіння, пломінь. Інакше голос надсаджуватимеш, а діло не піде. Любий мій, із зимним серцем образу створити неможливо. Голос ти маєш гучний, навіть занадто, йди собі в мечеть, ставай азаном[2].

Фейзулла занімів на сцені, розчервонілий, увесь залитий потом. За сорок років, що їх перебув на сцені, від багатьох режисерів та акторів доводилося чути образливі слова. Та згадка Сеявушем про мечеть, азана, мюрдешіра вразила старого Фейзуллу в самісіньке серце. Всі в театрі: і сам Сеявуш, і Алікрам знали, що Фейзулла з духовної сім'ї — батько його був муфтій. Цього, може, єдино не знав молодий художник — він прийшов до театру недавно.

Художник прошепотів:

— Сеявуше, заспокойся. Що він вдіє, бідолашний, якщо краще не вміє.

— А я, Богом проклятий, що маю діяти? — вибухнув Сеявуш. — В чім моя провина, що я своє молоде життя занапащаю поміж цих йолопів. Між двох ішаків мішок ячменю поділити не може, а на сцену преться.

— Годі-бо, Сеявуше. Він тобі в батьки годиться.

— Мій батько на таке не здатен. Бо він давно на тім світі з янголами чоломкається. А такого біс не візьме. Він ще тебе зі мною поховає, можеш бути певен. Такий сто років житиме. Та й чому б йому не жити? Хіба він має над чим голову сушити? Ти на нього покричиш, а він собі голову, мов телятко, схилить і стоїть мовчки, наслухається. А в душі, мабуть, кепкує з мене: хай собі погаласує бестія. Он глянь на нього, й оком не змигне. Та й справді, що там мистецтво, театр! Сорок років уже так ходить. Три слова промовить, платню дістане та йде собі бозбаш[3] їсть. І ще сорок років так ходитиме, злигодні житейські терпітиме. А ми, дурні, у пляшку пхаємося — мистецтво, новаторство, процвітання! Кому це все потрібно, Зейнале, світ повен фейзуллами.

Режисер розважив душу, трохи заспокоївся. Знову запалив цигарку, затягся, позирнув на сцену. Там покірливим монументом завмер Фейзулла. Він дивився на режисера так потішно й безрадно, що Сеявуш несподівано розсміявся. Спершу всміхнувся лише куточками вуст, а далі, забувши про все, щиро зареготав на весь голос.

— Ой, умираю, Кябірлінський. Ще для сміху ту репліку скажи.

Немов на відповідь посмішці навіженого Сеявуша Кябірлінський теж посміхнувся й навіть захихотів, але нараз замовк, не знаючи, як повестися далі. Не відав, чи режисер запропонував серйозно, чи жартома, чи він продовжує репети-

[1] Той, хто займається ритуальним миттям покійників.

[2] Служник, що закликає з мечеті до молитви.

[3] М'ясний суп з горохом.

цію, чи вже просто бавиться. Не знав, як казати. Сказати як уперше (тоді режисерові не сподобалося, бо він говорив, що треба по-іншому) чи сказати, як він вимагав раніше, або як пізніше, чи вимовити все зовсім по-новому? А чи й собі відбутися жартом? «Ні, нехай уже сам жарти править, бо як я пожартую, то хтозна, що з того вийде?» Скільки мав снаги, хисту, досвіду, зібрав усе й одним духом видихнув:

— Ся ніч! Сей старий! Се вогнище!

Від реготу режисера здригнувся.

— Браво, Кябірлінський! Оце по-парубочому! Слово чоловіка, можеш. Три години репетиції — як лялечка!

По тому Сеявуш, нараз урвавши сміх, споважнів, і всі одразу побачили, наскільки стомленим був режисер. Всі попередні промови, вогнисті апеляції, дотепи, жвава жестикуляція — все оте разом, як одяг, що заховує тіло, тримало його зібраним і зосередженим. А зараз зненацька він стояв перед ними безпорадний та стомлений, немов зім'ята й у зморшках одіж, яку скинули з тіла. Кволо вимовив:

— Гаразд, можете йти. Репетицію закінчено.

Фейзулла вийшов з театру разом з Алікрамом.

— Ти бачив, як він сьогодні казився? — спитав Алікрам. — Наче ми, крім нього, режисерів не бачили. Як волосся на голові, кращих від нього скуштували.

— А хіба в тебе є щось на голові, Алікраме, що такий приклад наводиш? — пожартував Фейзулла. Але ні він, ані Алікрам з дотепу не засміялися. Якийсь час ішли мовчки.

— Ти на базар не зайдеш? — запитав Алікрам.

— Ні.

— Чому це?

— Справу маю.

— Яка справа?

«Великий Аллах, лихо мені», — подумав Фейзулла. Йому не хотілося розповідати Алікрамові, що йде на дубляж до кіностудії. Знав, тому серце поточиться від заздрощів, лише про це дізнається. Та щось вигадати й брехати не міг. Фейзулла завжди заходив у скруту, коли треба було вигадувати відмовки чи якісь брехні. Бракувало йому фантазії. Старі актори знали цю рису вдачі Фейзулли і зразу ж, немов у дитини, викривали його неправдивість. Тому зараз він знехотя буркнув:

— Та таке.

Алікрам не відступав:

— А все ж таки.

— На кіностудію йду, дубляж у мене, — прямо сказав Фейзулла.

— Навіщо стільки грошей збираєш, чоловіче? Невдовзі вже й скрині не замкнеш.

— Е-е, не мели пустого, Алікраме. Бувай здоровий. Мій автобус приїхав.

Задні двері автобуса зупинилися прямо перед ними, але не відчинилися. Люди виходили через передні, беручи квитки. Автобус був без кондуктора. Пасажири вийшли, задні двері відчинилися, і Фейзулла в тісняві затиснувся досередини.

— Я голодуватиму, а на дубляж не піду. Справжньому акторові дубляж не пасує, це халтура!

Але Фейзулла тих слів уже не чув. Алікрам вимовив їх уже для себе. Його давно не запрошували на дубляж.

Ноги Фейзулли нили: зрання був на репетиції на ногах, до того ж мав уроджену плоскостопість, а в автобусі не було вільних місць на сидіння. Запах шкіри, нікелю, заліза, поту та ще якісь невиразні запахи, що бувають у міському транспорті, змішалися в незугарну суміш. Чомусь ці запахи збудили в пам'яті Фейзулли воєнні роки. Через плоскостопість його не взяли до армії. З усього складу працівників театру звільнення випало лише Фейзуллі. Ага, тепер зрозумів, чому ці запахи нагадали йому воєнні роки: в час війни Фейзулла рівно три роки працював кондуктором. По закінченні війни знову повернувся до театру. В міру того як автобус наближався до студії, людей меншало. Фейзулла сів.

Дві зупинки, що залишилися, проїхав сидячи. В кіностудії увійшов до ліфта, натиснув кнопку четвертого поверху. Коли ліфт проминав третій поверх, режисер сьогоднішнього дубляжу Ага Мехді, побачивши Фейзуллу, гукнув зі сходів:

— Кябірлінський! Кябірлінський!

Кябірлінський вийшов з ліфту на червертому поверсі, сходами спустився вниз. Біля Аги Мехді стояла незнайома Фейзуллі вродлива юнка. Ніжний аромат парфумів залоскотав ніс.

— Даремно приходив сьогодні, Кябірлінський. Дубляж на завтра перенесли. Джавад нині прийти не зміг, зайнятий.

— Отже, на завтра вирішили?

— Так, о другій годині ти зможеш прийти?

— О другій?

Фейзулла витяг свій записник, став перегортати сторінки. Останніми роками він уже на пам'ять не покладався. Аркуші пошарпаного записника були вщерть заповнені годинами всіляких щоденних справ, виписаними дрібними чорними літерами старої арабської абетки. Ага Мехді, підхопивши дівчину під руку, почав спускатися східцями вниз. Обернувшися, кинув до Кябірлінського:

— Можеш не обтяжувати себе. Якщо не зможеш прийти, не біда, когось іншого підшукаємо.

Кябірлінський склав записник:

— Ні, я вільний, прийду.

Ага Мехді байдуже відказав:

— Дуже добре! Якщо зможеш, приходь. — І щось прошепотівши дівчині, голосно зареготав. Засміялася й дівчина. Фейзулла ж розчув її слова:

— Ви шукаєте типаж. Ось вам відмінний типаж. З обличчя глупота так і сипле.

— Це правда. Але, крім обличчя, треба мати й невеличкі здібності!

Кябірлінський ледве спустився сходами. В душі кляв телефони кіностудії. «Три дні можеш телефонувати й не добудешся їх. Якби телефони працювали справно й можна було додзвонитися, то марно б галопом такої дороги не робив. Щось мені сьогодні не щастить. Подивлюсь, що зараз на радіо випаде».

На радіо мав бути о третій, а зараз було пів на другу. «Додому йти не варто. Додому прийду з радіо, буде в самий раз до обіду. Вчора жінка прохопилася, — здається, нині бозбаш наготує. Ото була б розкіш! Що може бути смачнішого над бозбаш. Ні, бозбаш кваплячись і похапцем їсти не можна. Треба сісти розважно, без

поспіху покришити хліб, щоб аж юшкою просяк, ложкою розім'яти картоплю з м'ясом і, коли все набере бурякової барви, отоді, отоді слід неодмінно голівку цибульки обібрати і — м-м-м! Смакота!»

Від цих думок рот Фейзуллі зволожився. Почвалав до кіностудійного буфету, купив хліба з ковбасою, заморив черв'ячка.

Біля будинку радіо вийшов з автобусу. Увійшов до крутоздибленого хмарочосу, проминувши половину сходів, зупинився перепочити, витер хусткою піт. Ось уже скільки років Фейзулла щотижня цього дня о цій годині приходив до Дому радіо на запис. Він постійно був виконавцем ролі Лиса в дитячих передачах. Зайшов до редакції, привітався.

— Чолом вам, дівчата гожі й хлопці молодці! Я готовий!

Це було традиційне привітання. Відгукнувся Маджід, товстий, опецькуватий парубійко з рудою чуприною, який сидів у кутку:

— Хай живе, дядечко Лис! А де ж наш котик Мастан?

— Прийде, прийде, — заспокоїв Фейзулла. — Чого турбуватися? Під ним машина, звідки б не був, устигне.

Ролю котика Мастана постійно виконував молодий актор, висхідна зірка сцени Джавад Джаббаров. Хоча на сцені він грав Гамлета, Ельхана, Отелло, проте не відмовився й від незначної, але палко укоханої маленькими радіослухачами ролі котика Мастана. Щотижня Джавад сумлінно з'являвся на запис, а те, що працівники радіо дражнили його «кіт Мастан», не тільки не дошкуляло йому, а навпаки, заохочувалося ним самим.

Редактор передачі Сафура, побачивши Фейзуллу, ледь зніяковіла.

— Дядьку Лисе, Сафура-ханум[4] має тобі щось сказати, але соромиться, — озвався Маджід.

— Ти ба, чого ж соромитися? Хіба я тут чужий-чужаниця?

— Та не слухайте ви його, дядечку Фейзулла, — втрутилася Сафура, — я вам сама зараз усе скажу. Річ у тім, що в нас п'єса на дві ролі... Ну, їй-богу, не знаю, як вам пояснити!

Серце Фейзуллі так і впало: «І чого мені сьогодні так не щастить? Вже як не везе, то не везе. Знову якесь лихо на мене, певно, мій голос комусь не сподобався».

— Що там, дочко? Кажи, не соромся.

— Знаєте, дядю Фейзулла, оцю передачу написав чужий автор. Він з нашою роботою не знайомий і ролю Лиса зробив жіночою. Нічого змінити не можна, бо на тім побудована вся дія.

На час Фейзуллі стислося горло:

— То як це, відтепер жінка гратиме Лиса? — спромігся видобути з себе.

— Ні, ні, ні, — поквапно заговорила Сафура, — авжеж ні. Ми хіба допустимо? Чи нам язики повідсихали?

— Жінка буде тільки цього разу, а далі ви знову повернетеся, — додав з кутка Маджід.

Сафура хутко скинула на нього очі й докірливо хитнула головою. Фейзулла присів на крайчик стільця.

---

[4] Шанобливе звертання до жінки в Азербайджані. Рівноцінне нашому пані.

— Що ж поробиш? Дайте хоч посидіти у вас, подих перевести. Оця ваша круча будь-кого до труни довести може.

— Лисе, лисе з хвостом, ніс у тебе — мостом, — промугикав Маджід.

Сафура глибоко зітхнула, немов скинула з плечей вантаж. Повернулася, сіла на своє місце. Фейзулла, відсапуючись, спочивав на стільці. Тяжко дихаючи, витяг з кишені носовичка, витер піт з чола та вусів.

З коридору долинув гомін. Було чутко дужий чоловічий голос:

— Прівєт, чинушо, прівєт! Як воно можеться, красуне? Здоров був, любчику! Ти як ся маєш? Довіку й ти будь здорова!

Очі Сафури засяяли:

— О, вже прителіпав волоцюга.

Двері розчахнулися навстіж. Ставний молодий чоловік увійшов до помешкання. Густа чуприна, тонкі вуса й насуплені чорні, мов сажа, брови над карими очима створювали з білою барвою обличчя разюче поєднання простодушної щирості з шельмуватим лукавством, легковажності зі статечністю. Він був із шиком убраний в червоного оксамиту піджак, з-під якого визирала сніжно-біла шовкова сорочка. Зав'язана під комірець в червону смужку краватка вдало пасувала до всього ансамблю. Як звичайно, намащене волосся було охайно зачісане назад. Товста обручка блискотіла, мінячись, на пальці.

— Добірному товариству — палкий привіт! Сафурі-ханум — особистий! Кябірлінський, прівєт! Хай живе, Маджіде!

— Прівєт, котику Мастане! — ошкірився Маджід.

— Та йди вже, записувати пора. Я зовсім була знервувалася, очікуючи на тебе, — промовила Сафура.

— Клянуся життям, гнав машину, як сто чортів. Знаєте, сидів я з друзями, та лишив усе, підвівся. Як вони благали, що не йди, залишся. Але я сказав — ні. Тут з вами висиджує Джавад Джаббаров, а щотижня цього дня о цій годині актор Джаббаров перетворюється на котика Мастана, і навіть сам міністр, якби захотів, не зміг мене затримати. Якщо ви двері зачинете, кріз вікно втечу. Мушу пірнути в ефір.

Всі засміялися.

— Котику Мастане, ти от до нас не заходив, а тут одна мишка об'явилася, — реготнув Маджід.

— Отакої, а я тебе чого вчив? Чому її не зловив і не з'їв? — щиро здивувався Джавад. Всі знову засміялися. Джавад урвав сміхунів:

— Гаразд, Сафуро-джан, Богом клянуся, в мене лише півгодини часу. Був на студії, дубляж задля тебе на завтра переніс.

— Правду каже, я свідок, — втрутився Кябірлінський.

— От бачиш, він каже, що може посвідчити мої брехні. Гаразд, давай-но хутенько запишемо, бо до школи мушу бігти, — дітлахи мене на збір запросили.

— Зараз почнемо, — заспокоїла Сафура, — за десять хвилин студія буде наша. Поки що з текстом познайомся.

Джавад узяв текст, неуважно гортаючи сторінки, став переглядати надруковане.

— Послухай-бо, Джаваде, — тихо сказала Сафура. — Знаєш, люди всяке плещуть...

— А що таке?

— Я хіба знаю, та кажуть, ніби ти й Заріфа...

— Великий Аллах, — Джавад відклав папери на край. — Що це за напасть така! Тільки в хаті після сну ногою ступнеш, а люди вже сто пліток про це пустили. Їй-богу, нічого такого не сталося. Хіба я навіжений, щоб полишити жінку з малими дітьми. Клянуся тобі, Сафуро, — він притишив голос, — сиджу одного вечора вдома, коли дзвонять. Ми саме телевізор дивилися. Жінка підійшла до телефону, нараз бачу, аж пополотніла вся. Питаю, що сталося? Відповідає, на ось послухай. Беру слухавку, чую, жіночий голос говорить: «Ти ось, незграба, вдома дітей висиджуєш, а твій правовірний чоловік біля мене зараз пиячить». Я їй кажу, сама тепер бачиш, які люди брехливі бувають. Так обдріхують порядного чоловіка, котрий вдома сиднем сидить. Я тут при тобі сиджу, а вони що кажуть! Усі їхні плітки в такий спосіб і вигадуються. Та хіба їй щось доведеш? Заллялася слізьми вся, плаче. «Якби чогось не було, не казали б». Мовляв, диму без вогню не буває. «Хоча б ти безокий, рябий чи кульгавий був, то й мені б велося спокійніше. Навіщо мені такий муж-миловид, аби моє життя на пекло оберталося». Та що тут... — Він узяв текст. — Гаразд, давай почнемо, я вже переглянув текст. Завжди на мене всі шишки падають.

— Ходімо, — підвелася Сафура.

Коли вийшли до коридору, Джавад запитав:

— А чого це Кябірлінський з нами не йде?

Сафура коротко розповіла йому всю історію. Джавад зупинився.

— Ні, так недобре, Сафуро-джан. Він і без того Богом скривджений, та ще ви з ним фіглі витинаєте. Чоловік літній, таку дорогу пройшов сюди.

— Ну, а що я вдію, коли цим разом нема ролі?

Вони зробили кілька кроків. Потім Джавад знову зупинився, обернувся назад і покликав:

— Кябірлінський, гей, Кябірлінський!

Кябірлінський вийшов з кімнати.

— Ходи сюди.

Кябірлінський поквапився в їхній бік. Сафура занепокоєно застерігла:

— Але, Джаваде, я ж тобі сказала, що нема ролі.

Джавад притулив до стіни сторінки тексту й витяг з кишені ручку.

— Ходи сюди, Кябірлінський. Зараз владнаємо сю справу. Не будеш лисом, то станеш шакалом — яка різниця! Аби твоїх одинадцять кербе було. Спритно! Скільки ти тут мав?

— Сім.

— І семерик гроші. Ти як на шакала подивишся?

— На шакала?

— А тобі що? Весь час був лисом, а один день можна й шакалом перебути, — зайшовся реготом Джавад. — Що, згода? Давай п'ять!

Посміхнувся й Кябірлінський.

— А як же...

— Хай тебе ніщо не хвилює. — Джавад зробив у тексті виправлення. — Дивись, ось тут нехай Лисиця говорить: «А, й ти тут, Шакале?» — «Гав, гав, Лисичко-сестричко, і я сюди прийшов. Гав, гав,» — і він, імітуючи голос шакала, пронизливо задзявкав.

— Джаваде, — Сафура докірливо звела очі на актора, — а якщо автор раптом скаже...

— Автор помилиться, — урвав її Джавад. — Якщо він буде щось перечити, всю провину беру на себе. Так і скажеш, Джаббаров Джавад вважав за потрібне доповнити цю п'єсу образом шакала. Й по всьому. Ну що? Малувато? Гаразд, ще й тут додамо... Де ж це?.. Ага, ось. Лисичка: «Ходімо, Шакале». — Він рвучко, мов термометр, струснув ручкою й дописав.

— Отже, Шакал: «Ідете, і я з вами піду!». Ось так. А в кінці: «До побачення, до побачення». Кябірлінський, і ти казатимеш «до побачення». А в проміжках приєднуйся до нас: «так», «ні», «ага». Найголовніше, щоб твій голос було чути. Ловко! Оце й усе. Ай-яй-яй! Спізнююся. Пішли. Можна сказати, з повітря тобі сім карбованців зробив, Кябірлінський. А ти мене не цінуєш. Хоч би у «Дружбу» зводив та могорич поставив. Га-га-га! Ох і викрутень же ти, Кябірлінський!

Повернулися до студії.

— Знаєш, — підійшла Сафура до Маджіда, — Джавад сам хоч і горлань, та серде в нього, мов у дитини, вразливе.

— Ну, я побіг від Ельдара могорич брати. Як не як, батько був лисом, а тепер пішов на підвищення, став шакалом.

Ельдар працював на радіо помічником режисера. У дні запису передачі Фейзулли хлопець зникав з очей. Всі знали цьому причину. Знали, що соромиться батька, правильніше не батька, а виконуваних ним ролей. Коли Фейзулла грав, йому доводилося імітувати голоси тварин, ролі яких він виконував.

Ельдар мав дев'ятнадцять років. Удень працював, увечері навчався в театральному технікумі. Парубок був стрункий і вродливий, але ледве помітно накульгував на ліву ногу. Все, що заробляв, Ельдар витрачав на вбрання. І хоч часом не мав на що запросити дівчат до кіна, але одіж завжди носив найостаннішої моди. Обличчя в Ельдара було завжди серйозне, що так не пасувало до його віку. Сказати б, навіть понуре. Батькові знайомі казали:

— Це син не Кябірлінського, а шаха Насреддіна. Аж заточується від гонору.

Але насправді Ельдар був не такий. Хлопець мав до хворобливого розвинене самолюбство, та боячись людського глуму й кпинів, окрім єдиного друга Айдина, ні з ким заприязнити чи зблизитися не прагнув. Головно через батька. Старий Фейзулла був його найболючішим місцем. Юнак носив шляхетне прізвище Алескєров, а не батьків псевдонім. Багато хто знав, що Ельдара можна дражнити «безбатченком», та особливо йому тим дошкуляв Маджід.

— Слухай, Ельдаре. Батько твій Кябірлінський, а ти ж чому Алескєров?

— То тебе не обходить.

— О, вже одразу й сердиться, спитати не можна.

Ось і зараз Маджід увійшов до Ельдара, що сидів у кімнаті, й голосно промовив:

— Вітаю, вітаю, Ельдарчику. З тебе могорич.

Ельдар, передчуваючи підступ, напнувся, мов струна.

— У чім річ? — нахмурив обличчя. Ще не встиг рудий Маджід розтулити рота, як Ельдар від самого його вигляду сповнився люттю. Маджід почав з цілковитою серйозністю:

— Я прийшов тобі сказати, що батько пішов на підвищення. Шикарну кар'єру старий робить: з ролі Лиса перейшов на Шакала.

Не встиг Ельдар сп'ястися, мов пружина, на ноги, як Маджід, хлопнувши поза собою дверима, умкнувся в коридор. Дівчата в кімнаті пирснули зо сміху. Та бачачи, як боляче переживає Ельдар, нараз принишкли.

— Далебі, Ельдаре, — сказав Айдин, — чого ти злостишся на цього нікчему? Адже сам знаєш, що він за один. Бачить, що то тебе дратує, навмисно ще дужче підструнчує. Не звертай на нього уваги.

Ельдар крізь зуби вичавив:

— Добре, за мною борг. — Запанував над собою й вийшов із помешкання.

Маджід ускочив на студію. Фейзулла, записавши ролю, вийшов до коридору й саме стояв розписувався у відомості за гроші. Маджід підійшов до нього й зупинився поруч.

— Кябірлінський, ти сина свого погамуй. Зовсім мені життя не дає.

— Що він тобі зробив?

— Сам бачиш, дядьку, я хлопець кволий, недужий. А він, Богу дякувати, парубок нівроку вигнав. Та гарно кажуть, що високий до неба, а дурний як треба.

— Сам, напевне, винен. Язичка свого ніяк не припнеш, а потім ще й скаржишся.

— Та що я такого зробив? Він до мене причепився, мов реп'ях, ще й чосу нахваляється дати. Здоровило клятий, якщо до щелепи раз прикладеться, до вух потрощити може. Є сила, то нехай ходе собі рівню шукає, а на мені нема чого випробовувати.

— Так ні сіло, ні впало він раптом і захотів тебе відлупцювати. Сам, мабуть, його перший зачіпаєш?

— Хто, я зачіпаю? Спитав, чого в батька прізвище одне, а в нього друге, то що, через це кожному писок слід товкти?

Фейзулла завагався, потім розважно відповів:

— Знаєш, дитино, з наших двох прізвищ правдиве тільки Алескєров. А Кябірлінський — то мій псевдонім.

— Мир прахові твого батька! По-людськи пояснив, і все стало зрозуміло. А навіщо ж битися, лихословити.

У цей час до них несподівано вийшов Ельдар. Маджід квапливо посунувся ближче до Фейзулли.

— І скажи йому, якщо зі мною своїх фіглів не покине, я прямо до голови піду.

— Синку, що за непорозуміння між вами?

Ельдар не відповів, люто зиркнув на Маджіда, та при батькові й людях стримав себе, тільки кинув:

— Хай то залишиться між нами, тату.

— Ну, ви бачили? Знову мені погрожує. Ось, будь ласка, я в твого батька спитав, і він мені геть усе пояснив. А ти уразливий який, зразу у пляшку лізеш, від дурниці скаженіеш. Фейзулла-мюаллім[5], — біля Ельдара зумисне казав «Фейзулла-мюаллім», але в цьому звертанні приховувався глум, — Фейзулла-мюаллім,

[5] Шанобливе звертання до людей освічених і старших за віком, дослівно *навчатель*.

боронь Боже не образьтеся на мене, та дуже це мене цікавить, чому така мода була в акторів обирати собі псевдоніми Араблінський[6], Кябірлінський?

Він вимовив це з цілковитою серйозністю, тамуючи тремтіння вуст, і лише десь на споді його очей стрибали лукаві бісики. Ельдар, миттю відчувши поглум, впинувся очима в Маджіда, аби закарбувати в серці все його обличчя. Руда чуприна й руді брови, очі без вій, безбороде м'ясисте обличчя було обсипане поодинокими волосинами й веснянками. З розлогих крил носа стриміло таке ж руде волосся. При розмові Маджід ошкірявся, і тоді з рота виблискували три передні золоті зуби. Драглиста шия, що коталася мов колобок, очі, які уникали прямого погляду, клапаті вуха, короткі руки з незграбними, опецькуватими пучками — все оте лізло Ельдарові у вічі, карбувалося в пам'яті.

Фейзулла простодушно вів далі:

— У ті часи була така мода, кожний собі якийсь псевдонім обирав.

Неспокійні очі Маджіда іноді схрещувалися з важким поглядом Ельдара, і тоді кожнен з них розумів, що хоче другий. Ельдар стояв зажурений, а Маджід радів. Щоб у Ельдара на очах так глумитися з Кябірлінського і бідний хлопець був не в спромозі нічого заподіяти, — такої насолоди Маджід уже давно не діставав. Щоправда, Фейзулла, нічого не підозрюючи, сам давав своєю розповіддю привід для Маджідових кпинів. Це приносило безмежну втіху останньому й без вогню спалювало Ельдара. Тим часом, не відчуваючи нічого лихого, Фейзулла щиро оповідав:

— Кожен запозичав собі якесь ім'я. Араблінський, Сарабський, Агдамський...

— Кябірлінський, — обережно підказав Маджід.

— Кий біс тобі Кябірлінський, — не витримавши, вибухнув Ельдар, — я твою пащеку розірву, тоді знатимеш...

Фейзулла з подивом позирнув на сина.

— Що він сказав такого, синку? Чого ти так злостишся?

— А ти, я просто не збагну, з місяця впав чи з Марса? Нічого не тямиш?

— Ні-і.

— Тобі легше, якщо так, — повернувшись, пішов геть. Із студії вискочив Джавад.

— Залишайтесь здорові, я побіг.

— Джаваде, голубе, ти в який бік їдеш? Мо' й мене підвезеш? — перетнув дорогу Фейзулла.

Джавад зупинився.

— Їй-богу, з приємністю взяв би, але дуже поспішаю. — Пробіг декілька кроків, потім озирнувся до Кябірлінського. — А втім, можна. Підвезу до Бакради.

— Красно дякую! Звідтіля я вже й сам добреду.

Внизу, коли минали вестибюль, хтось голосно загукав: «Кябірлінський! Кябірлінський!» Фейзулла, підвівши голову, побачив помічника режисера Маммеда, котрий прямував у їхній бік. Привітавшися з Джавадом, він підхопив Фейзуллу під руку.

— Сам Аллах послав мені тебе, старий. Ти ввечері вільний?

— Ні, а що?

— В тебе що, вистава?

---

[6] Славетний азербайджанський актор початку XX століття.

— Ні, вистави нема, але маю іншу роботу,

— Значить так, свою іншу роботу перенесеш на завтра. Ввечері по телебаченню даємо виставу. Садик занедужав, треба, щоб ти його замінив.

— Ні, таж...

— Не хочу знати ніяких «таж», ви мене у труну упровадите...

— Розумієш, Маммеде, я б із дорогою душею, але ввечері в мене з гуртком навчання.

— О котрій починаєте?

— О сьомій.

— Значить так, до восьмої я тебе звільню. Перенесеш свій гурток на годину пізніше, нічого лихого не трапиться.

Від дверей загукав Джавад:

— Їдеш, Кябірлінський? Я не чекатиму. Поспішаю дуже.

— Йду, йду, — відказав Фейзулла, потім повернувся до Маммеда. — Гаразд, Маммеде. Не можу тобі відмовити. Але ж треба підготуватися, чи велика роля?

— Та де там, тільки й назви, що роля. Мов зумисне для тебе. Там усього кілька слів. Листоноша заходить, каже «Я вам листи приніс» — і по всьому, ото й усього діла. Що тут готувати? Дякувати Богові, сорок років уже акторствуєш. Кябірлінський, серденько, не підводь, бо накласти мені тоді головою. Значить так, домовилися. О шостій ти приходиш.

— Авжеж, можеш бути певен. Якщо я сказав, прийду.

— Дай тобі, Боже, віку довгого. Ти один у своєму роді. Якби двоє таких було, в гарбу можна було б запрягти. Га-га-га... Не ображайся, старий. Дурію я. Моє обличчя тобі під ноги.

— Бувай здоровий.

Маммед побіг, потім озирнувся:

— Ізюм, себто виноград, — знову засміявся й кудись запроторився.

Засапаний Фейзулла вискочив з під'їзду. Джавад уже завів авто й рушав.

— Зажди, я тут, — замахав Кябірлінський вслід машині рукою. Наздогнав авто, всівся побіля Джавада.

— Згориш на роботі, старий. Вдень — радіо, ввечері — телебачення.

— Хочеш жити, вмій крутитися, хлопчику. — Фейзулла фамільярно підморгнув акторові. Задоволений собою, посміхнувся.

Джавад повернув голову, уважно подивився на нього. З-за великих чорних окулярів виразу Джавадових очей не було помітно. З пронизливим сигналом обігнали тролейбус, виїхали на стрімчастий узвіз. Порушив тишу Фейзулла:

— Джаваде, ти для мене мов син рідний. Хочу тобі по-приятельськи одну річ сказати.

— Кажи.

— Синку, ти добре Сеявуша знаєш, побалакай із ним, щоб хоч на людях краще зі мною поводився. Скажи йому, хай сивин моїх посоромиться. Я ж бо не хлопчисько якийсь, на сцені, можна сказати, посивів.

— А що він сказав такого?

— Та що сказав. Кричить, лає мене. І все на людях. А допіру ось перед художником. Той хлопець молодий і до мене завжди з шанобою ставиться. А Сеявуш

почав біля нього: ти такий-сякий. Якби ще самі були, нехай би, до біса, що хотів говорив. А то ж перед сторонньою людиною. Я ж у батьки йому годжуся.

— Та що ж він тобі сказав?

— Що сказав... Почав — ти, мовляв, до мечеті йди, азаном краще працюй. Я хіба винен, що мій батько муфтій був.

— Хто був?

— Муфтій. А ти хіба не знав?

— Ні, відкіль я міг знати?

— Я гадав, що знаєш. Про це всі знають, що тато в мене був муфтій. Я коли в актори пішов, він мене з дому прогнав. До смерті зі мною не забалакав. Я його живим уже так і не побачив. Тато в заповіті написав, щоб я до нього й на могилу не приходив. Та журився він за мною страх як. Мамця казала, що то «через тебе батька горе зсушило».

— А що тебе принадило актором стати, Кябірлінський?

— Хтозна? Я велику охоту до того мав. Ти на мене не дивися, що я зараз такий. Були часи, я в нашім районі і Октая, і Айдина, і шейха Санана грав.

— Не може бути?!

— Клянуся. Я в батька був одним-однісінький син, він сильно хотів, аби я муллою став, і ревно мене арабської та перської навчав.

— Треба було тобі муллою ставати, Кябірлінський. Знаєш, як мулли заробляють? Начитував би собі над мертвими заупокійні й був би кум королю.

Фейзулла посміхнувся. Віддавшись спогадам про давнє, похитав головою.

— Я Коран донині пам'ятаю.

— Невже? То чого ж ти муллою не хочеш стати?

Фейзулла з подивом пересмикнув плечима.

— Що ти балакаєш, Джаваде? Який з мене мулла?

— А хіба що?

— Ет, таке говориш. Де я, а де мулла?

— Та чому не вийде? Батько в тебе муфтій, вид благочестивий і Коран напам'ять знаєш. Що ще для мулли потрібно?

— Дивниці ти кажеш.

Джавадова несподівана пропозиція дещо збила Фейзуллу з пантелику. Нарешті він виклав головну причину:

— Та як же я можу стати муллою, якщо я в Бога не вірую?

— Дивак ти, Кябірлінський. Що з того, що не віриш. Адже ти добре знаєш, хіба мулли самі віруют? Ти мене краще послухай. В тебе з акторством все одно нічого не вийде. Іди краще паству стригти — паном житимеш. А про Аллаха не турбуйся, хочеш вірувати — віруй, не хочеш — обійдеться. Якби я Коран знав, і на день у театрі не залишився б. Паскуднішого ремесла над наше у світі не знайдеш. Треба або співаком, або музикою, або ашугом, або муллою ставати. Ніде стільки не заробиш, як на похороні чи на весіллі. Ось так, старий. Приїхали. Маєш свою Бакраду.

— Дякую дуже. Джаваде, вибач мені, ще кілька хвилин у тебе заберу.

— Кажи мерщій.

— Ти з Сеявушем побалакай, любий. Він на твої слова зважить. Хай мене не паплюжить.

— Гаразд, скажу.

— Ти знаєш, він викладав у театральному технікумові, а там мій син навчається. Сеявуш одного дня прийшов і каже до студентів, що на земній кулі нездарнішого актора ніж Кябірлінський ще не народжувалося. А в дитини і друзі, і вороги є, знітився весь, засоромився.

— Негаразд робить Сеявуш, я йому скажу.

— Ще одне, Джаваде.

— Ну.

— Маю до тебе одну справу.

— Що за справа? Кажи хутчіш, бо вже й так затримав мене сильно.

— Їй-богу, синку, тільки тобі звіритися можу, кому іншому хіба скажеш... Ти знаєш, я взагалі про такі речі не думаю, але якщо в тебе п'ятеро друзів, стільки ж пар лихих очей за тобою пильнують. Та ще й жінка під боком гризе...

— Не розтікашися, Кябірлінський. Во ім'я батька твого, по суті давай!..

— По суті, значить, у цім році мені копа виповнюється. Річ певна, я не Араблінський і не Аббас Мірза[7], та ж і в мене якісь заслуги є. Може б, мені звання яке, абощо? Сам знаєш, я до тих цяцьок не вельми ласий, але коли бачиш, як учорашні дітваки поставали заслуженими... Я, звісно, нічого не кажу, нехай їм щастить, та зараз ось і для себе трохи прошу, позаяк і я стільки літ на сцені кайлом розмахую. То може, й мені...

— Розумієш, Кябірлінський, зі званням тут трохи складнувато. Але про грамоту з місцевкому я з Сеявушем побалакаю. Ну, вибачай, запізнююся дуже...

— Спасибі, велике спасибі, дай тобі Боже довгих літ, — говорив уже сам до себе Фейзулла, бо Джавадове авто давно зникло з очей. Зайшов до будки телефону-автомату, зателефонував на карамельну фабрику. Він працював там керівником драмгуртка.

— Перекажи дітям, нехай збираються не о 7-й, а о 8-й. Почнемо в 15 хвилин на дев'яту.

Надійшов до свого будинку. Мешкали на другім поверсі старої кам'яниці. Тісне, похмуре дворище нагадувало зеленаву й ковзку ванну на жаб, що сповнювалась водою з вічно непричиненого крану. На подвір'ї, окрім крану, запертих на замок дверей убиральні, побіля великого сміттєвого ящика валялися порожні картонові коробки з продуктової крамниці. До другого і третього поверхів піднімалися залізні східці. Коли по них хтось важко ступав, здавалося, що то карбує крок ціла армія воїнів. Вікна другого і третього поверхів дивилися у дворище.

Фейзулла із сім'єю жив у кімнаті з невеличким передпокоєм. Передпокій слугував ще й кухнею, — там стояла маленька двоконфоркова газова пічка. Частина кухні була відгороджена параваном — тут містилася розкладачка, на якій спав Ельдар. Над ліжком висіли дві полиці, де стояли книжки з історії кіно та театру, лежали театральні й кіночасописи. Протилежну стінку Ельдар геть усю заклеїв витинками кінозірок, переважно жінок, з польських *Film'у* та *Ekran'у*. Поруч із ліжком на підлозі стояв магнітофон. Тут-таки валялися магнітофонові бобіни. То був чотириметровий світ Ельдара, світ, сповнений запаморочливих ідей та пахощів кухні.

---

[7] Видатні майстри азербайджанської сцени.

Кімната тонула в напівмороці. Світла, що падало з єдиного віконця, було замало на двадцятиметровий покій. Два вифарбуваних у темнобрунатний колір ліжка, велика страхітлива комода, вкритий вимережаним обрусом стіл із чотирма стільцями заповнювали помешкання. Ліжка стояли запнуті плюшевим рядном зі сценою викрадення юної красуні двома лицарями. Вичинений такою ж тонкою мережкою, як і серветка на комоді, обрус вкривав навкоси стіл під царатою. І фіранки на вікнах, і серветка, що запинала екран телевізора, були роблені з одного ґатунку білого полотна. Невеличкоекранний телевізор «Луч» притулився в кутку покою. Сіруватий килимець був прип'ятий гачками над ліжком. А червона дощана підлога прозирала крізь вичовганий килим. На стіні в золотих рамцях висіли люстро й фотознімки. По краях розмістилися невеличкі образки молодої Гаджари та Ельдара, а посередині поставало велике фото якогось чоловіка.

Це був померлий свояк Фейзулли, муж Гаджариної сестри Гамари, академік Іскандер Мурадаліев. Вже багато літ як Іскандер та Гамар загинули в автомобільній катастрофі.

Гаджар саме балакала на кухні із сусідкою Анаханим, коли туди увійшов Фейзулла. З покою й кухні війнуло сумішшю вологості, немитого посуду, олії та простого мила.

Анаханим, угледівши Фейзуллу, сказала:

— Доброго здоров'я, — а потім кинула до Гаджар: — ну, я побігла, сусідко.

Фейзулла увійшов до покою, здійняв піджак, охайно розвісив його на стільці, після цього повернувся до кухні, став умиватися над ночвами.

— Щось мені бозбаш у носі не крутить? — жартома зачепив Гаджар. Гаджар не відповідала. Фейзулла вже втратив надію, що вона відгукнеться, коли нараз Гаджар прорвало:

— Бозбаш? А може, плов із курятиною? Ти м'яса мені приніс, щоб бозбаш їсти? Чи я повинна з ковбаси тобі його готувати?

— Навіщо ти галас зчиняєш? Я гадав, ти сама м'яса купиш.

— Може, підкажеш, на які гроші? Оно вчорашня долма там залишилася, підогрій та з'їж.

— Долма? Ще краще.

Він пішов на кухню, поклав на вогонь учорашню, правильніше передучорашню долму. По хвилі тиші Гаджар завелася знову:

— Бозбаш! Бачте, йому бозбаш смакує. — Її вже годі було спинити. — І це в мене чоловік!

Клубок застряв Фейзуллі в горлі:

— Жінко, що ти прискіпалася до мене? Дай хоч поїсти спокійно.

— Їж. Бодай воно тобі в горлі застигло! Всі заміж виходять, щастя знаходять. Я ж чоловічка маю, що тільки ну!

Фейзулла стомлено підвів голову:

— Що тобі знову приключилося?

— А що може бути? Он Анаханим прийшла, розповідала про дім, про чоловіка, про життя своє. Як сир в маслі катається. Дивіться, як живе дочка кривого Сафтара і як — дочка Дурсун-бея.

Фейзулла спробував повернути все на жарт:

— Та чим я винен? Ти хіба не з власної волі закохалася й утікла зі мною?

— Бодай би ноги мені підломилися, коли я до тебе пішла, бодай би очі мені зосліпли, коли я тебе побачила. Попіл на мою голову, я ж тоді дитиною ще була. Ти прийшов до села, театр організував, а я й розум згубила. Адже я від Гамар у тисячу разів уродливіша була, то їй доля дала Іскандера, а мені — тебе...

Фейзулла виніс таріль з виделкою на кухню.

— Посоромилася б, жінко! Хоча б Гамар бідолашну не зачіпала.

— Чого це вона бідолашна?

— А хіба ні? В такій жахливій катастрофі загинути. І вона й Іскандер — бідолашні! Треба ж було, такими молодими померти.

Гаджар глибоко зітхнула, на якийсь час замовкла. Потім, ніби відповідаючи власним думкам, сказала:

— Зате й вік уквітчаний мала. Хай померла, то по-людськи хоч пожила. Власний будинок, господарство, меблі, гроші, пошана... Хоч п'ять днів світу зажила, то померла, щось побачивши. А я, коли взавтра здохну, що зможу сказати? Що я бачила на цім світі? Твою квасну пику, оце руйновище... Ось чого я набачилася. Люди ж тішаться... Ох, — урвала сама себе, — тобі кажи не кажи, як горохом до стіни.

Фейзулла налив чаю до малої грушкуватої склянки, заніс її до кімнати. Смакуючи, став пити.

— Ти сьогодні, жінко, бачу, в лихому гуморі. Чи не Анаханим тебе так підтроюдила?

— Мене підтроюджувати нікому не треба. Сама, слава Богу, не сліпа й бачу, як люди живуть, а як — ми.

Фейзулла допив чай, пішов помив склянку в умивальниці. Повернувся до покою.

— Ельдар учора додому прийшов такий, хоч мички мич. Тебе один викладач, що в них лекцію читав, так уже болотом обкидав, так упосліднював.

— Чув, мені Айдин розповів, товариш Ельдара.

— А що з того, що ти чув? Наче ти підеш убивати того вчителя. Хто на тебе взагалі вважає?

Фейзулла покірливо слухав. Найдошкульніші й найобразливіші слова, коли їх чуєш щоденно, з часом втрачають свою гостроту і слухати їх стає звичкою. Може, лише трішки надокучає і все.

Але Гаджар вони надокучити не могли.

— Каже мені, мамцю, чому наш батько такий маруда? Мене через нього всі зневажають. Якби я не мав батька, каже, то знав би, що сирота, і нічим лихим мені дорікати б не посміли. А так всі його бачать і знають, всі з нього глузують, сміються, а я мушу те все терпіти.

— Ельдар таке ніколи не скаже.

— Нехай Бог покарає того, хто збрехав.

Гаджар простягла руку до шматочка хліба, що лежав на столі, розім'яла його пальцями:

— Ось цим достатком клянуся, як дитина те сказала, мені серце аж кров'ю зійшло. Каже, мамцю, чим я від інших гірший, чому я — не син великої людини? Я, каже, молодий, уродливий, працюю з ранку до ночі, мов віл, ще й навчаюся.

Знаєш, каже, інколи буваю в компаніях, на вечірках. Дівчата мене очима так і пасуть. Ну і я, каже, одну вподобав. Познайомилися, побалакали. Все як слід. Вона тільки почне там про кіно, театр, книжки всілякі, а я вже підхоплюю й далі сам веду. Так одного разу підходить якийсь буциголовок — ні тобі освіти, ні розуму, та й на лиці хоч пацюків бий, таке тобі, що й три шага не вартий, та ба, він — великої шишки син. А як батько багач, то в кишенях грошики водяться й машина неодмінно є. Дивлюся, а він уже біля дівчини і пропонує, давай на машині покатаємося. І та дівчина до нього вже горнеться, зі мною ходити не хоче, бо...

— Було б дуже добре, якби з такими дівчатами й зовсім не знався, — вставив Фейзулла. — Що це за дівчина, яка за гроші й машину серце продає.

Гаджар якийсь час мовчала, спантеличено дивлячись на чоловіка. Потім змахнула обома руками й відмовила:

— Е-е, коли вже ти порозумнішаєш? Стояв, стояв і виповів: нате й мої штани в жлукто. Правду кажуть, як хто дурний, то це назавжди.

Фейзуллі нарешті урвався терпець:

— Та досить-бо, жінко. Ти багато балакала, я мовчав. Зовсім уже зухвалою стала, є ж якісь межі, бо і я маю гідність та самоповагу.

— Ой лишенько моє, він має самоповагу! Та Бог з тобою, замовкну. До тебе говорити — все одно що ціпом воду молотити.

Фейзулла скинув черевики, ліг, випроставшись, на ліжкові. Гаджар вийшла до кухні. Звідти долинув брязкіт ножів і виделок. Гаджар мила посуд. Фейзулла склепив повіки, задрімав. Трохи згодом Гаджар повернулася до покою. Витираючи вологі руки, промовила:

— Анаханим каже, всім акторам коли звання давали, чому твого чоловіка поминули?

Фейзулла не відповідав. Може, й насправді заснув, а може, тільки вдавав.

— Спи, спи, — вела своєї Гаджар, — хіба тобі що завдасть жалю?

Пішла на кухню, трохи перегодя повернулася назад.

— Ельдар каже, хоча б один раз за мого батька добре слово в газеті написали. Або зовсім не згадують, або пишуть що «Кябірлінський знову не справився зі своєю ролею».

Фейзулла поволі розклепив очі, пильно поглянув на Гаджар:

— Може і справді слід розповісти про все Ельдарові?

Гаджар перемінилася на виді, зблідла, мов крейда, зів'яла й нараз уся неначе зістарилася.

— Що ти плетеш, старий? Чи ти при своєму розумі? Прахом твого батька заклинаю тебе, не кажи цього більше ніколи.

Очі їй сповнилися слізьми. Витерла їх хусткою, вийшла до передпокою. Коли Фейзулла виходив з дому, не обмовилися й словом.

* * *

Рівно о шостій Фейзулла був на телестудії. Помалу посходилися всі актори. Чекали на режисера. Від яскравого світла й жару прожекторів приміщення студії нагадувало лазню. Мікрофони, немов груші з галузок, звисали на голови акторам. Моторний, невеличкий на зріст Маммед снував по студії, мов голка. Входив до

одних дверей, з'являвся у других, роздаючи накази та доручення направо й наліво. Його «значить так» лунало звідусіль.

— Значить так, ти ставай тут. Ти вийдеш звідсіля. Третя камера робить наїзд з цього боку. Значить так, друга камера перехоплює й дає крупний план. Значить так, коли я дам знак і відсигналю, ти натискаєш на кнопку, вмикаєш музику. Всі готові? Значить так, всі по своїх місцях! Ага, ось і Сеявуш-мюаллім прийшов.

Серце Фейзуллі стислося. Хто б міг знати, що на нинішню вечірню програму телебачення буде запрошено Сеявуша. Він не часто заходив до телестудії. Якби знав, що сьогодні Сеявуш режисер, хоч би там що, а від гри відмовився б. Сеявуш також, скоро зайшов, помітив Фейзуллу:

— Кябірлінський, друже мій, я від тебе тікаю, а ти де б я не прийшов за мною слідом з'являєшся. Чоловіче добрий, мо' перепочинемо одне від одного?

Всі засміялися. Від власного дотепу прийшов у добрий гумор і Сеявуш.

— Звідки ти доп'яв це одоробло, — стиха промовив, нахилившись до Маммеда.

— Значить так, Садик зателефонував, що сьогодні хворий. А тут саме Кябірлінський під гарячу руку трапився. Ну й схопив.

Сеявуш похитав головою.

— Він усього два слова каже, — переконував Маммед.

— Викресли.

— Що викресли?

— Слова Кябірлінського. Які в нього там?

— Та нічого особливого, він заносить лист і каже... Стривай, зараз подивлюся... Що він каже? — перегорнув текст, — значить так, «а ось ваші листи».

— Нехай мовчки прийде, віддасть листи та йде собі з Богом. Я коли його голос чую, блювати хочу.

Маммед засміявся й перекреслив усе. Потім наблизився до Кябірлінського.

— Фейзулла, твої слова ми скоротили. Значить так, ти мовчки виходиш ось із цього боку, бачиш, листи віддаєш і край. Зрозуміло?

— І «салам» не говорити?

— Ні, ні. На Бога, не наплутай. Тільки листи віддаси, усвідомив?

— Усвідомив, усвідомив. Будь ласка.

— Значить так. Кожний займає своє місце. За п'ять хвилин будемо в ефірі.

Актори поставали на місця, принишкли. Камери, наче жерла гвинтівок на ціль, спрямувалися на людей. Сеявуш, Маммед і звуковий режисер перейшли до пульту керування й спостерігали на внутрішніх екранах за сценою, яка експонувалася з різних боків. Час невблаганно, мов річка, що наближається до шлюзів греблі, стікав до семи годин.

Рівно о сьомій виходили в ефір.

Коли до сьомої лишилося 15 секунд, Сеявуш оголосив через внутрішній мікрофон:

— Увага! Ми в ефірі! — і натис кнопку. Звуковий режисер увімкнув музику. Перша камера показувала титри. Передача розпочалася.

Через сорок хвилин Сеявуш запалив і підвівся з місця. Передача закінчилася. Актори виходили зі студії. Кябірлінський, ухопивши Маммеда попід руку, відвів його набік.

— Маммеде, пробач, будь ласка, чи ти записав у відомість моє прізвище?

— Ну, звичайно, Кябірлінський! Соромся! Ти ж не дурно працюєш. Ще комунізм не прийшов, і ми поки що при соціалізмі живемо. До комунізму ми, так би мовити, у стадії руху. Перпетуум мобіле, зрозумів?

— Та ні, знаєш, я чому в тебе питаю? Кажуть, як щось до голови влізе, весь час за те думатимеш. Я одного разу вже отак виходив, таку ж невеличку ролю без слів грав. А в бухгалтерії моє прізвище викреслили.

— Ні, можеш бути спокійний. Я за цим простежу.

— Дай тобі, Боже, віку довгого! Бо той бухгалтер сучий син справжнісінький. Старий чоловік, від мене набагато старіший, а очі має завидющі, жах. Кажуть, навмисне окуляри надіває й по одному на екрані рахує, скільки душ грало та хто скільки слів вимовив. А потім бешкет зчинив, галасує, що я державні гроші на вітер розтринькувати не дозволю. Геть чисто тобі вантажник машаді Ібад[8]. Неодмінно на чужому карбованці зекономити хоче. І не скажи йому «дай».

— Ні, Кябірлінський, можеш бути певен.

— Дуже тобі вдячний. — Кябірлінський щиросердно потис руку Маммеда, попрощався з ним. Побажавши всім доброго здоров'я, він вийшов з приміщення. Віддалік побачивши тролейбус, що надходив до зупинки, чимдуж побіг і, якось-то наздогнавши, увіпхався досередини. Побіля «Азнафти» виліз, пересів на автобус. Десять хвилин на дев'яту був на карамельній фабриці. Вже три роки Фейзулла керував тут драмгуртком. У гуртку на той час було шість душ — чотири чоловіки і дві жінки. Один із чоловіків, Салман, був старий самітній вахтяр. Удома нудьгував, тому записався в гурток до Кябірлінського. Мухтар записався через свою жінку Розу. Роза була вірменка, по-азербайджанському говорила непогано, хоч і з акцентом. Але дуже прагнула опанувати правильну вимову, в чім їй допомагала щира приятелька Бахіджа. Роза записалася до гуртка через Бахіджу, літню удову, яка, на думку Кябірлінського, мала неабиякий акторський хист.

Уже три роки Фейзулла з гуртком готував драму «Октай Ель-огли». Фіранкиз грала Бахіджа, а роль Наді Кябірлінський доручив Розі. Роль Октая Фейзулла виконував сам. Решту ролей роздав Мухтару, Салману, табельнику Башіру й шоферу Давуду. Через те що в гуртку було мало членів, Кябірлінський решту ролей тимчасово виконував сам. Розі ж доручив ролю Наді й актриси Тамари, а Бахіджа мала грати і Фіранкиз, і сестру Октая Севар. Навчання в гуртку відбувалися раз на тиждень у червонім куткові фабрики. За червоний куток правила завішана всілякими гаслами, таблицями й картинами кімната. На стінці по червоному полотні були виписані слова: «Мистецтво належить народу!» На одному стенді, покреслений звивистими лініями й колами, висів річний план фабрики з назвою міст, до яких надсилається фабрична продукція. На другому стенді в золотій рамці красувався зроблений золотавими літерами на малиновім плюші напис: «Передовики виробництва». Серед двадцяти передовиків була приклеєна фотокартка шофера Давуда. Над рядом вишикуваних знімків Кябірлінський кнопкою приколов портрети Джафара Джаббарли і Станіславського. Замість

[8] Персонаж комедії *Не та, так ця*, який протягом дії п'єси весь час боявся, що пропаде належний йому семигривеник.

фіранок на вікнах теліпалися пожовклі газети. Від свіжовибілених стін линув запах вапна.

Коли Кябірлінський увійшов до кімнати, всі члени гуртка вже зібралися. Роза про щось жваво теревенила з Бахіджою. Давуд та Башір палили цигарки, а Мухтар тлумачив Салману етимологію азербайджанських слів.

— Візьми-от слово *колбаса*. По-нашому — *кол басан*, стиснутий рукою. Бо коли кишку наповнюють м'ясом, її треба натискати рукою, а зараз кажуть колбаса.

— Ти ба, отаке на світі, — подивував Салман.

— А що? Ось, к приміру, ти хто? Ну скажи, хто ти такий?

— Я звідки знаю, — розгубився Салман, — охоронник.

— Молодець, охоронник, по-нашому — *каравулчу*. І росіяни кажуть *караул*. Але все-таки це наше слово, *кара кул*, чорний раб. Або, наприклад, що таке *лошадь*?

Салман кліпнув очима:

— Не знаю.

— *Лошад*, тобто *алаша ат*, найсправжнісінька шкапина. Бачиш.

— Матері твоїй ковінька, які дива на світі, — захлинувся Салман.

Голос Кябірлінського перервав їх мову:

— Давайте, друзі, почнемо. Вибачте, що трохи спізнився. Запросили мене на телебачення.

— Я вас днями бачила по телевізору, — сказала Роза.

Кябірлінський замішався, незграбно відповів:

— Зовсім мені, теє... голову з тим задурили. Щоразу оце запрошують. То на телебачення, то в кіно. Відмовляюся часто. Кажу, стільки працювати не можу, дайте й іншим трохи. Словом... — Хотів сказати, що сьогодні прокатався в машині з Джавадом, бо знав, Бахіджі дуже подобається Джавад. Кябірлінський і сам був до Бахіджі не байдужий. Не знав тільки, в який спосіб це їй піднести.

Мухтар повернувся в бік Салмана:

— Ось молодиці носять шуби каракулеві. В чім тут заковика? А в тім, що *кара кюль* — чорна квітка.

Салман форкнув і вражено замотав головою.

— Гаразд, ту сцену підготували? — спитав Кябірлінський. — Коли цілком буде все в нас готове, покличу подивитися Джавада Джаббарова. Нехай побачить, як ми *Октая* граємо. Він мене сьогодні довгенько на машині катав. Каже, Фейзулла-мюаллім, я чував, у вас якийсь експериментальний гурток є, чому від нас із цим криєтеся? Я кажу, почекай, старий, ще не готово. Тільки-но підготуємо, покличу тебе, сам побачиш.

Бахіджа знітилася.

— Та що ви! Я перед Джавадом Джаббаровим засоромлюся. Ні, я не зможу грати.

— Чому це ти не зможеш? Дуже добре зіграєш, — переконував Кябірлінський. — Сама знаєш, Фіранкиз он в які часи не злякалася на сцену вийти. Бачиш, не встрашилася й не спасувала.

Мухтар кинув до Салмана:

— А в Москві є одна вулиця Арбат. То знаєш від яких слів? *Араба ат* — гарба і кінь.

— Гаразд, почнемо репетицію.

Вони репетирували те місце, коли Фіранкиз зі словами «я в неньки улюблениця» вибігала на сцену. Юну і граціозну Фіранкиз було важко уявити в огрядній, з товстими стегнами, грубошкірій Бахіджі, з вічно перекрученими панчохами й рідким волоссям, але Кябірлінського її гра цілком задовольняла.

— Дякую, дочко, все добре. — Потім, звертаючись до всіх, додав:

— Мистецтво — це значить горіти, горіти і творити. Тут хист і пошук потрібні. Та ще палкість. Так, так, палкість. З температурою 36,6 мистецтва не створиш. Треба кипіти, горіти і творити. Принеси сцені своє серце в жертву, хай воно спопеліє, аби тільки глядач повірив у створений тобою образ. Хто знає, що сказав Костянтин Сергійович Станіславський?

Вахтяр Салман глипнув оком на Мухтара. Роза вигукнула:

— Моя жизнь в искусстве!

— Молодець, — похвалив Кябірлінський. — А це означає, Салмане, що все моє життя належить мистецтву. Якщо мистецтва не стане, мені й життя не потрібне. Зрозумів, тютя?

Салман часто-часто закивав головою.

— Мистецтво, сцена, актор — то значні слова, — продовжував Кябірлінський. — Мистецтво — довге, життя — коротке. Бахіджо, коли ти промовляєш «я в неньки улюблениця», в залі мусить металом бриніти.

Нараз Кябірлінський замовк, замислився.

— Ви тих днів не пам'ятаєте, а я бачив. Небіжчик Джафар[9] усе, як було, описав. Зараз, хвала Богові, на одну жіночу ролю десять бажаючих знайдеться, а тоді ми й одної акторки не змогли відшукати, змушені були грати жіночі ролі самі. Я сам не раз грав Фіранкиз, Кюльтакін, Хумар...

— Ви — Фіранкиз? — пирснула сміхом Роза. Посміхнувся й Кябірлінський.

— Було й таке. В мене двоюрідний брат розбишака страшний був. То він сказав, ідіть перекажіть тому рогоносцеві, якщо він ще хоч раз в жіночих панталонах мютрюбом[10] на сцені заявиться, я його вб'ю і як капусту пошаткую все їхнє кодло артистів. Ми вночі на візку мусили тікати з села.

— І вам не страшно було, Фейзулло Худавердійовичу?

— Чи страшно було? Доню моя ласкава, хто на це звертав увагу? В ті часи за грішми, славою чи званням ніхто не гнався. Від села до села переїздили, виступаючи з театром. *Шамдан-бей*, *Зорак-лікар*, *З-під дощу та на зливу*, *Наш пожилець себе замордував*. Будили наш народ, прагнули людям очі розкрити. — Він глибоко зітхнув. — Кажуть, минулого не повернеш...

По кімнаті розлягся хропіт — то вахтяр Салман від довгого сидіння здрімнув. Мухтар штрикнув його ліктем, розбудив. Фейзулла закашлявся.

— Продовжуємо репетицію.

Несподівано почервонівши, він підхопився з місця, на скронях йому виступили вени, очі заметали блискавиці. Наштовхнувшись на Бахіджу, яка безневинно стояла перед ним, заволав:

---

[9] Джафар Джаббарли — азербайджанський драматург, п'єсу якого і ставлять гуртківці.

[10] На Сході хлопчик або юнак, який танцює в жіночому вбранні.

— О, чи це ти, моя Фіранкизочко? Чи не сню я? Та це ж змія, скорпіон! Святе небо! Хто тебе взагалі сюди допустив?

Бахіджа в заціпенінні, розгубившись від несподіванки, нараз якось поменшала. Потім чомусь заплакала.

* * *

Фейзулла дістався додому о дванадцятій.

Подвір'я втонуло в мороці. Хоч в око стрель. Вже всі поснули. Фейзулла помалу піднявся залізними сходами. Витягши з кишені ключ, прочинив двері, увійшов до помешкання. Гаджар не спала.

— Чого це ти так стережешся? Ходиш немов птах на крилах.

Фейзулла здивовано запитав:

— Що сталося?

— Зараза сталася. Чи я не знаю, чого ти на східці наступити боїшся, звук подати.

— Та сусіди ж сплять.

— За сусідів дбаєш? Авжеж. Бодай би в камінь обернувся той, хто тобі повірить. Ти тому так турбуєшся не загуркотіти, щоб оту свою сучку-полюбовницю не збудити. Хіба ж можна завадити солодкому сну Якут-ханум?

Якут-ханум була їхня сусідка з третього поверху. Відколи переїхали до цього будинку, Фейзулла, може, раз чи два зустрів ту жваву й гарненьку молодичку на східцях. Якось Якут-ханум несла цебро з водою нагору й зустрілася на сходах з Фейзуллою. Фейзулла допоміг піднести цебра до її квартири. Гаджар бачила все, як було, й відтоді не могла подарувати того чоловікові. Ось і зараз напосілася на Фейзуллу.

— Дитина, жінка — це йому байдуже, а тій хвойді він, ба те, сон пильнує...

— Годі-бо, жінко, я так завжди ходжу, коли додому запізно вертаюся.

— А де ти вештаєшся по ночах? Знову якісь відмовки вигадаєш?

— Був на роботі, а от погуляти ніде не вдалося.

Гаджар ще щось говорить, буркотить. Під її буркотіння Фейзулла розбирається, лягає до ліжка й, напнувшись з головою рядном, миттю засинає. Уві сні чомусь бачив Костянтина Сергійовича Станіславського.

* * *

Вранці Фейзулла попрямував до театру. Мала бути генеральна репетиція. Ельдар теж пішов на роботу. Гаджар залишилась вдома сама. Через якийсь час завітала Анаханим.

— Доброго ранку. Ти наче переш щось? І я була почала прати, та води не стало, нехай воно завалиться. Як тобі ведеться?

— Непогано.

Анаханим сіла на стілець, обвіяла обличчя руками.

— Ху, жарко... Вчора по телевізору твого чоловіка бачила. Знову, бідолашний, за цілий вечір рота не розтулив. Чого це йому завжди без слів випадає грати, Гаджаро?

— Я звідки знаю? Певно, в тім і вся трудність, щоб не говорити. В чоловіка мого такий хист є, що очима, бровами, на мигах вміє образ створювати. Всякому там молодику такої ролі не доручать. Тут треба мати досвід і практику. Коли така роля з'являється, мого Фейзуллу, де б він не був, знаходять і запрошують грати. Щоби такого фахівця зі стажем і досвідом знайти...

— Он як. Бо я собі думаю, чого він, сердешний, завжди мовчить і слова не скаже.

Гаджар витягла білизну, зібгала її і міцно-міцно викрутила.

— Анаханим, я тебе потурбую. Візьмися з того боку, давай витягнемо.

Жінки потягли білизну в протилежні боки.

— Отак увесь час і викликають, то на телестудію, то в кіно, — продовжила Гаджар. — Та часто не ходить, бо дуже за гідність свою дбає. Якби мій Фейзулла був хоч трохи нахабний, як інші, давно вже собі і слави б здобув, і майна.

— Ото ж я й кажу. Допіру донька приходить і каже, що в театрі дяді Фейзулли прем'єру ставлять. За квитками бозна-що робиться. Каже, мо' попрохай в дяді Фейзулли, щоб він і нам парочку дістав. То я їй те саме, що оце й ти мені сказала. Кажу, дядя Фейзулла чоловік сором'язливий, він і рота не розтулить, аби квитка дістати. Якби він міг, то неодмінно б тьоті Гаджар приніс, бо вона, нещасна, зовсім з хати не виходить.

Гаджар зашарілася, мов мак. Щоб Анаханим не побачила, нахилилася додолу, ніби щось підняти з підлоги. Підвела голову.

— Мені вже від того театру й так спокою нема. Я замолоду стільки надивилася, що до старості стане. Якби схотіла, чому б не приніс? Аби бажання було, то щовечора б ходила. Подай лишень ті ночви сюди. Дякую... Та врешті й телевізор є, можна спокійно подивитися.

— Ет, не кажи. Театр — то зовсім інше. Ти можеш дивитися телевізор, але в театрі ти дивишся, — вона підморгнула й засміялася, — і на тебе дивляться. Зодягнешся, мов пава: і сережки, й перстені — в усе, що маєш, вберешся та йдеш собі, щоб люди тебе побачили. Та ти, Гаджаро, не завдавай собі клопоту. Не треба мені ніяких квитків. Якщо я дуже захочу, своєму небожеві скажу, він мені хоч п'ятдесят здобуде. Це я тобі так, між іншим, сказала. Я на базар оце зібралася... Можу й тобі чогось узяти. Були добрі волоські горіхи. Я п'ять кіл купила, бо перед святами не буде. Ти кажи, не соромся, — якщо тобі щось треба...

— Ні, дуже дякую. Вранці сама ходила.

* * *

Обговорення вистави проходило із запалом. Здебільшого промовці схвалювали постановку, високо оцінюючи гру акторів, вказували на деякі незначні похибки. Кябірлінський, як і всі актори, витер грим, переодягнувся і, прийшовши, умостився скраю.

Коли вже закінчували обговорення, слово забрав один молодик. Фейзулла його не знав. Алікрам прошепотів, що це — театральний критик, закінчив у Москві інститут, а сам син когось із «великих».

— Їй-богу, молодець, — похвалив Кябірлінський. — Я коли таких соколів бачу, від щирого серця радію. Глянь на нього, мов соловей веде. Ось вона — опора нашої нації!

— Я хочу торкнутися одного питання, питання пнів... — зробив невеличку паузу молодий критик.

В салоні заворушилися, загомоніли: «Як? Що? Яких пнів?» Молодий критик, зачекавши, заки ущухне схвильований шепіт, з ледь помітним задоволенням продовжив:

— Так, так, пнів. Тих самих пнів, що, впавши посеред шляху розвою нашого мистецтва, стали перепоною його рухові вперед. Даруйте мені за гостроту, та врешті-решт цьому треба покласти край. — Налив з карафки до склянки води, відпив і стримано додав: — Ми шкодуємо деяких людей, та не шкодуємо нашого мистецтва, піклуємося за деяких осіб, але не піклуємося за наше мистецтво. Ми дуже дбаємо за престиж наших ветеранів, — з притиском вимовив слово «ветеран», — та не дбаємо за престиж нашої справи, нашої роботи.

Він знову зробив паузу, примушуючи людей похвилюватися. В багатьох тьохнуло серце — тут хіба взнаєш, чи назве чиєсь ім'я, чи просто на вітер побреше. Якщо говоритиме взагалі, всі неодмінно приєднаються до висловленої думки й виявлять свою щиру підтримку гучними оплесками.

— Візьмемо, наприклад, сьогоднішню виставу, — сказав молодий критик. — Вистава зроблена з відчуттям смаку, на цілком сучасному рівні. Відчувається творче осмислення ідей театру Брехта. Режисерові й художникові — «відмінно» та й Джавад Джаббаров створює образ, який залишається в пам'яті. Але недбала, незугарна гра лише одного актора руйнує роботу всього ансамблю митців, геть псує гарне враження. Я, — критик зазирнув до папірця, — маю на увазі актора Кябірлінського. Сеявуш-мюаллім, здається, у виставі він промовляє всього три слова. Е-е... Сей старий, ся ніч, се вогнище?

Сеявуш стомлено підвів очі.

— Так.

— Отож-то, цей актор вимовляє свої слова так мляво і з такою неохотою, що мимоволі запитуєш, навіщо він узагалі на сцену вийшов. І друге питання. Коли нарешті він і йому подібні актори підуть зі сцени на давно належний їм законний відпочинок?

При згадці про «давно належний і законний відпочинок» всі засміялися. Критик, теж усміхнувшись, продовжив:

— Це не є незначна справа. Я недавно розмовляв з цього приводу з товаришем Сеявушем. Він каже — адже шкода, як ти його викинеш геть? Товаришу Сеявуше! Ви шкодуєте одну особу, але забуваєте за театр, за мистецтво й за глядачів нарешті. Знаєте, як це зветься? Це — дрібний гуманізм!

— Дрібніший від чого? — відгукнувся з місця Сеявуш.

— Так, так. Дрібний гуманізм. Я навіть сказав би, буржуазний гуманізм.

— Ти, коли станеш директором, тоді виженеш, — кинув репліку Сеявуш.

Хтось засміявся. Критик зніяковів, але, не показуючи цього, одразу ж опанував собою.

— Просто не потрібно ліберальничати. — Сказав і пішов сів на своє місце.

— Отже, виставу приймаємо, — підвів риску голова комісії. — А вищезгадані товариші неодмінно виправлять зазначені недоліки.

Всі, хто був у залі, заплескали в долоні, підвелися з місць. Один за одним підходили, вітали Сеявуша, Джавада, художника.

— Ну ти бачив таке, бодай би його сказило, — озвався Алікрам.

— Дай цигарку, — кинув на відповідь Фейзулла.

— Та ти ж не палиш.

— Вряди-годи палю.

Вийшли до фойє. Там про щось палко сперечалися Сеявуш, молодий критик та художник. Кябірлінський притулився до колони, став, дивлячись на них. Слів було не чутно, але, видно, сперечалися про щось дуже гаряче. Кябірлінський спостерігав за ними й мимоволі замилувався. Всі троє — молоді, гарні, модно й елеґантно зодягнені. Юні, талановиті, — в них все життя й слава були попереду. Раптом художник щось сказав, всі троє зайшлися реготом й одразу ж прийшли в добрий гумор. Критик по-приятельськи плеснув по рамену Сеявуша, відокремився від них і, з кимось привітавшись, комусь усміхнувшись та потиснувши руку, жваво побіг східцями вниз. Кябірлінський поквапився за ним услід і ледве наздогнав аж у фойє.

— Салам алейкюм. Вибачте, ми з вами не знайомі, але мені дуже сподобався ваш виступ. Щиро вас вітаю.

— Дуже дякую, — неуважно відповів критик і був повернувся йти геть.

— Я хотів би задати вам одне питання, — затримав його Кябірлінський.

— Яке питання?

— Ви сказали, що Кябірлінського треба гнати?

— Так. А хіба я неправильно сказав?

— А як же тоді з ним буде?

— Що як буде? Вам хіба сподобалася гра Кябірлінського?

— Кябірлінський — це я.

— Ви... Кябірлінський? — критик затнувся від несподіванки, на якусь мить розгубився, потім опанував собою, сухо сказав: — Дуже приємно. Я без гриму вас не впізнав. Радий нашому знайомству. Але я залишаюся при своїй думці.

— Я вже сорок років актор, — видихнув Фейзулла.

— Це не аргумент. Стаж і талант різні речі. Я люблю одверту розмову, на мою думку, ви — не актор.

Фейзуллі чомусь запав у вічі крайчик синьої у смужку хустки, який визирав з нагрудної кишені піджака критика.

— Синку, ти — молодий, розумний, освічений. В тебе попереду все життя. Хвала Богові, й батька за спиною, мов гору, маєш.

Критик почервонів. Фейзулла повільно відважував слова:

— Але мені вже шістдесят, я утримую сім'ю. І крім оцього-от ремесла, ніякого іншого не знаю. Хотів уже був ставати або шевцем, або лудильником, або мийником у лазні. Та хіба то так легко? Знаєш, хто в шістдесят літ почне вчитися грати, в домовині заграє. Чи добрий, чи кепський з мене актор, але вже який є. Якщо мене звідси виженуть, я від голоду помру.

Було видно, що критик нудиться цією розмовою.

— Я не те хотів сказати, — намагався вийти із неприємного становища. — Можливо, в інших ролях вам удасться віднайти своє місце. Але нинішню ролю, на мою думку, ви зіграли невдало. Це була моя особиста думка, я її і сказав.

— Дякую тобі, дитино! Хай тебе Бог ощасливить! Ти сьогодні як справжній мужчина говорив. Та й моєї провини тут, клянуся Богом, немає. Позавчора...

— Даруйте, на мене на вулиці товариші чекають.

Кябірлінський підійшов до люстра, яке стояло в кутку фойє, довго-довго на себе дивився.

* * *

Ельдар, коли піднімався сходами на радіо, несподівано зустрів Айдина.

— Ти чув? — вигукнув йому Айдин. — Рена заміж віддається.

— Неправда, — задихнувся Ельдар.

— Хтозна, мені так сказали. Сьогодні, кажуть, прийдуть сватати.

Ельдар не відповів. Залишивши Айдина, піднявся сходами на другий поверх. Увійшов до порожньої кімнати, замкнув двері на клямку. Витяг цигарки. Тремтячими пальцями запалив сірник, пожадливо затягся димом, потім узяв слухавку, зателефонував. Номер був зайнятий. Поклав слухавку й негайно ж знову набрав номер. Знову поклав і знову набрав. На четвертий чи п'ятий раз дістав відповідь.

— Алло.

— Салам, я.

— Впізнала.

— Рено, я щось чув.

— То правда. Нині ввечері мене прийдуть сватати. — Вимовила це спокійним і ледь-ледь стомленим голосом.

Ельдар, неначе вперше побачив розбиту шибку, розхитаний засовень на рамі, панораму міста з будинків, димів, моря й кораблів крізь вікно. На подвір'ї водій ніяк не міг завести автомобіль. Мотор то завивав, як бормашина, то замовкав. Телефон поринув у тишу. Ельдар ручкою розписував папір, що укривав стіл: «Ельдар. Ельдар Алескєров. Алескєров Ельдар. Ельдар. Ельдар».

— Чому ти злостишся, Ельдаре? Ти ж пам'ятаєш нашу розмову? Хіба ти сам мені не сказав, що п'ять-шість років одружуватися ще не збираєшся? Хочеш їхати вчитися до Москви, знімати фільм. Хтозна, що тобі на думку після того ще спаде? Певно, за стільки часу й забудеш мене? За шість років всяке може статися. А зараз мене до гарної родини беруть. Та й хлопця я знаю, цілком пристойний. І мама мене гризе, не будь дурною. Вчора я...

Ельдар не дослухав. Поклав слухавку, вийшов з кімнати.

* * *

Джавада з Сеявушем викликали на радіо. У зв'язку в новою виставою повинні були давати інтерв'ю. Їх виступ записував на стрічку Ельдар. Він порався в операторській кабіні, розташованій позаду студійної кімнати. Джавад з Сеявушем сиділи посеред студії. Ця кімната відмежовувалася від решти приміщення товстими звуконепроникними стінами і двійчастими вікнами. Крізь скло було добре видно середину кімнати, але звук, хоч м'яча ганяй, не долинав звідтіля зовсім. Джавад з Сеявушем поринули в бесіду. Вони досить часто бували на радіо, та забули за одну властивість студійного приміщення. Зовсім пройшло повз їх увагу те, що коли мікрофони ввімкнені, то навіть пошепки вимовлене слово долине до сусідньої кімнати кількаразово підсилене потужними гучномовцями. Людині на студії здається, що її ледве чутно. Вона й не підозрює, що в сусідній кімнаті її

голос гримить, наче грім. Джавад і Сеявуш говорили про театр, про виставу, про майбутню прем'єру. Ельдар не дуже прислухався до їхньої розмови, впорядковував стрічки й апаратуру. Та нараз він насторожився. Мова йшла про нього.

— Ні, справді, він син Кябірлінського? — долинув голос Сеявуша.

— А ти хіба не знав? — відмовив Джавад.

— Звідки ж я міг знати. Це отой, що мій студент?

— Так, він. А ти ще в його присутності став тоді Кябірлінського лаяти. Мужик на тебе кріпко образився.

Засміялися.

— То не Кябірлінський, анекдот справжнісінький, — сказав Сеявуш.

— Одного дня хапає мене за руку, — почав розповідати Джавад, — каже, перекажи Сеявушеві, нехай мене не займає. О, добре, що пригадав! Крутиться в голові, що маю тобі дещо сказати, а далебі, був забув, що саме. Кябірлінському закортіло звання одержати. Каже тоді, мені ось шістдесят років виповнюється. Побалакай із Сеявушем, нехай мені якесь звання присвоять.

— Сказав би йому, що якби лисий знав, чим лікуватися, він би спершу своїй голові раду дав. — Обидва зареготали.

— Авжеж, я йому й кажу. Ти, чоловіче, не фантазуй. Коли такі тузи без звання ходять, як ти собі можеш вимагати? Але, крім жартів, Сеявуше. То безталанний старий. Може, якось своїм гуртом зібравшись, утнемо йому ювілей. «Благодарность» там чи вазу яку у складчину купимо, і квит.

— Це можна, — погодився Сеявуш. — Але знаєш, апетит приходить у час їжі. Ти даси благодарность, а він узавтра прийде, щоб платню збільшили. Збільшиш платню — подавай головну ролю.

— Бійся Бога, то не така людина, — заперечив Джавад. — Це дядько сумирний і своє місце знає. Бажає лише, щоб ми йому в театрі влаштували невеличкий ювілей, та й по всьому.

— Взагалі непогано. Нехай закличе собі родичів, знайомих, потішимо старого. Як звучить: *Отелло, Гамлет, Наречена вогню* — ювілейний вечір Фейзулли Кябірлінського. Третій воїн Фортінбраса — Кябірлінський. Четвертий воїн Отелло — Кябірлінський. П'ятий араб — той-таки Кябірлінський.

— Ти от кепкуєш, але, їй-богу, якби дали таку афішу, люди б неодмінно зібралися. Ніхто не знає Кябірлінського, але ім'я в нього звучить, як треба — Фейзулла Кябірлінський. Скажуть, то, напевно, видатний актор звідкись прибув.

— Авжеж, Кябірлінський, Араблінський, — сказав Сеявуш. Потім, озирнувшись, подивився крізь вікно. — Все це добре, та чого це чадо Кябірлінського нас стільки затримує? Хай запише, та пора вже на роботу йти.

Ельдар обіперся на стінку. Стояв блідий, губи йому геть знекровилися. Побачивши, що Джавад за склом махнув йому рукою, відвернувся й прожогом вибіг із кімнати. У дверях наштовхнувся на Маджіда. Маджід побачив перед собою Ельдара, ошкірився, показуючи золоті зуби. З великої родимки на підборідді випнулися золотаві волосинки. Маджідове «Привіт, Кябірлінський» і ляпас, відважений йому Ельдаром, співпали в часі. Айдин, що підскочив з другого кінця коридору, відтягнув Ельдара набік.

* * *

Увечері Айдин з Ельдаром сиділи за маленьким столиком у «Дружбі». Стіл закривали шашлик з риби, зелень, пляшка з-під горілки й повна карафка. Горілку з пляшки вже випили. Нове замовлення — триста грамів російської стояло поки що незайманим у карафці. Музики награвали ритмічну мелодію до танку, були й танцюючі. Якась юнка із хлопцем ніяк не могла дійти згоди в такті. Танцювали за новітньою модою, тому кожний імпровізував на свій лад і лише поглядом міг обійняти другого.

Ельдар захмелів, був у трохи піднесеному гуморі. Наче це ніколи й не був понурий, сумновидий юнак. Він усе балакав, балакав, балакав.

— Айдине! Ти собі гадаєш, я того кретина віддубасити не зумів би? Їй-богу, руки-ноги потрощив би й понівечив його до біса, та не хочу зачіпати, бо ще побіжить скаржитися, а мене за це з роботи виженуть. Ти розумієш, я звідси піти не можу. Два роки мушу відпрацювати, а за два роки...

— А що буде за два роки? — запитав Айдин.

Ельдар відірвав погляд від обрусу, замріяно позирнув у далечінь. Обличчя його враз набуло мрійливого вигляду. Затягся сигаретою, випустив звоями дим у повітря.

— О-о, за два роки я дістану диплома і чкурну до Москви, на вищі режисерські курси, тільки тут мене й бачили.

— А як ти туди потрапиш?

— А чому я маю не потрапити? Диплом треба — будь ласка, з кишені їм дипломчика дістану, гроші треба — будь ласка вам гроші. Там, кажуть, у комісії молодички сидять, мов пави, одну-другу заклею, справа як по маслу піде.

— Ах ти джигун! То ти туди волочитися їдеш?

— Ні, — скрикнув Ельдар. Вигукнув це так голосно, що люди з навколишніх столиків озирнулися на них. Ельдар з п'яною впертістю ще кілька разів повторив:

— Ні, ні, Айдине. Клянуся матір'ю, ні. Це тільки для того, щоб на курси потрапить. Лише поступлю, і край. Ніяких дівчаток, ніяких пиятик-гулянок — цього нічого не буде. День і ніч вчитимуся. Не спатиму, на воді й на хлібі залишуся, а витримаю до кінця. А по тому повернуся сюди, — він налив до чарки горілки, вихилив її одним духом. — Тьху, чорт, — перекрививши обличчя, відломив кусень хліба, — приїду сюди. А тоді побачимо. Тоді вже я спектакль даватиму.

Подивився у вічі до Айдина.

— Знаєш, що я зроблю із Сеявушем?

— Звідки ж я можу знати?

— Я візьму собі Сеявуша в заступники.

— Значить, міністром будеш?

— Я ще певне не знаю. Але хоч би як там буде, а сидітиму на великій посаді і зроблю Сеявуша своїм заступником.

— А якщо він не погодиться стати твоїм заступником?

Ельдар якусь хвильку розмірковував. Очевидно, у своїх планах він такого варіанту не передбачив. Нарешті промовив:

— А чому мав би не захотіти? Я йому яку захоче платню призначу, навіть більше, ніж собі, дам. Але тільки неодмінно, щоб моїм заступником. Натисну дзвоник, викличу його до себе. Він зайде, посміхнеться. Але не посміхнуся я. «Що у вас там такого смішного, товаришу Сеявуше? — спитаю. — Може, мені скажете, щоб ми разом

посміялися. Він скаже, ні, Ельдаре, це я так просто. Не Ельдар, а товариш Алескєров, я йому скажу. Це ви коли до мене в гості додому завітаєте, там будете Ельдар говорити, а тут — установа, тут я для всіх — товариш Алескєров. А вас особисто я попрохав би з'являтися на роботу вчасно. Сьогодні ви запізнилися на 15 хвилин».

— Фантазер. Так і злякався тебе Сеявуш.

Ельдар, задоволений, засміявся.

— А як ти гадаєш, що я з Джавадом зроблю?

— Теж у заступники посадовиш?

— Ні-і, я його лишу на сцені, нехай програє. Тільки згадуватиму на кожному обговоренні, що товариш Джаббаров знову грав на низькому рівні й зі своєю роллю не справився. Маджіда ж...

— Ану, ану! Ще ж Маджіда. Вмираю, що ти з ним хочеш вчинити?

— А Маджіда я в потилицю вижену з редакторства й нехай поакторствує, та тільки щоб грав одну-єдину ролю шакала.

Знову заграли музику до танців. Знову юнак із юнкою вийшли на середину зали. Одначе зараз музики грали повільний танок, і вони танцювали, обійнявшися. Дівчина притулилася до хлопцевих грудей, поклавши йому голову на рамено. Хлопець ніжно гладив їй волосся. Айдин з неприхованою заздрістю спостерігав за ними.

— Вип'ємо, — потягся з чаркою Ельдар, — на твоє здоров'ячко!

Випили. Айдин поцікавився:

— Гаразд, а сам же ти ким будеш?

— Я... мистецтвознавцем стану, Айдине. Я стану видатним мистецтвознавцем. Всілякі посади — все оте буде тимчасове. Головне для мене — режисура й акторство. Створю свій театр. Адже кажуть «театр Товстоногова» або «театр Охлопкова», от і в мене такий буде.

— І машина, само собою? — поцікавився Айдин.

— Звісно, й машина буде. Сам водитиму, і шофер буде. В день прем'єри щоразу квитки розсилатиму машиною. Ренці штук десять, нехай там чоловікові, татові, мамі, кому схоче віддасть.

— Твоє здоров'я, будьмо, — чокнувся Айдин.

— Будьмо! Я знаю, Айдине, ти гадаєш, я п'яний, але, їй-богу, ані трішечки не п'яний. Скільки не п'ю, не бере мене. Ти в душі, може, не ймеш віри, глузуєш з мене? Та побачиш, так воно й буде! Й ім'я, й машина, й багацько грошей!

— Звичайно, вірю, Ельдаре. Все буде, як ти хочеш. Та дуже пізно воно до нас прийде. Буде воно в нас тоді, коли вже наше життя хилитиметься до смерку. Якби оте все прийшло зараз, у наше сучасне життя.

Музики не квапляючись складали інструменти. Люди помалу розходилися. Частину ламп вже згасили. Подув морського вітру розмаяв фіранки.

* * *

— Як чіп п'яний приплентав, — сказала Гаджар.

— Де він напився, з ким?

— А я звідки знаю? — Трохи помовчала, потім знову:

— Бідолашний, з горя п'є. Молоденький ще, хочеться одягтися й погуляти. Що він бачив у житті, крім твоєї пики?

Фейзулла в темряві повернувся до ліжка Гаджар.

— Знаєш, жінко, я багато над цим міркував. Ти правду кажеш, чому хлопчик повинен через мене червоніти? Чому не розповісти йому щиро про все? Давай скажемо: синку, адже й ти син неабикого. І твій батько був значною особою.

У темряві не бачив виразу обличчя Гаджар, лиш несподівано відчув її руки на своєму обличчі. Гаджар міцно притисла долоню до його вуст і прошепотіла:

— Мовчи, мовчи ж бо!

Та Фейзулла й сам знав, що ніколи не одважиться розкрити правду Ельдарові.

... Іскандер Мурадалієв з жінкою Гамар та семимісячним сином виїхали на відпочинок до Шуші. В дорогу рушили смерком, щоб не докучала спека. Липень був у розпалі. Побіля Хирдалану, коли минали переїзд, де сошa перехрещується із залізничною колією, вже зовсім посутеніло. Потягу, який прудко мчав їм навперейми, не побачили. Через недбалість сторожа шлагбаум не був опущений. На переїзді водій перемкнув швидкість із другої на третю, мотор заглох, і машина зупинилася перед потягом, що насувався, грізний і невідворотний, мов фатум. Гамар, відчувши близький подих потягу, закричала й утратила свідомість. Останнім зусиллям волі Іскандер вихопив дитину зі змертвілих обіймів Гамар і шпурнув сина щосили набік, далі від залізниці. Дитина залишилася живою й здоровою, тільки скалічило ліву ніжку. Решта всі загинули. Коли Гамар занесли до мечеті, в неї з грудей точилося молоко.

Фейзулла й Гаджар дітей не мали. Хлопчика зберегли і зростили, переписавши на своє ім'я. Але правду від дитини приховали.

* * *

Вранці Ельдар сидів за столом, пив простоквашу. Голова йому лускалася від болю. Фейзулла голився. Коли вже, одягнувшись, виходив, його спинив голос Гаджар:

— Фейзулла, взавтра у вас прем'єра, принеси й нам, будь ласка, квитки. Два мені з Ельдаром, а два Анаханим просила.

— Я не піду, — кинув Ельдар.

— Гаджаро, серденько, не можу. Там за тими квитками вбиваються.

— Отак-так! Ти в театрі працюєш і до театру квитка дістати не можеш. Навіщо тебе, тюхтія такого, Аллах узагалі на світ сотворив?

— Ну, годі-бо, жінко! Не заводь знову. Анаханим не обіцяй, Ельдар не йде, а тобі вже якось квиток улаштую. — Вже на сходах почув кинуті в спину слова:

— Якщо мені квитка не принесеш, я твої баньки геть видряпаю.

* * *

— Ні, ні, ні! Жодного квитка не залишилося, — відмовив касир.

— Але ж я працівник театру.

— У театрі двісті сімдесят працівників.

Фейзулла піднявся до адміністратора.

— Клянуся, Фейзулла, на сьогодні й завтра нічим зарадити не можу. На наступні дні скільки забажаєш, залюбки дам...

Фейзуллі й зовсім руки опустилися, йти до Сеявуша не хотілося, але іншого виходу не мав. До кімнати головрежа раз по раз хтось заходив і виходив.

— Як це не зможе прийти? — кричав на когось Сеявуш. — Прийде. Ніде не дінеться, вечірня прем'єра — це вам не жарти.

Хтось відповідав:

— Та в нього сьогодні вранці теща вмерла.

— Хай йому всі родичі повиздихають, а ввечері щоб тут був мені! Ким я його заміню у цім шарварку?

Задзвонив телефон. Сеявуш підняв слухавку.

— Ні. Сьогодні ввечері. Взавтра — вдень і ввечері. Позавтра інша вистава. Отак. — Поклав слухавку.

— Аслане, — звернувся до хлопця, що стояв біля дверей, — у програмі запиши замість Салімова Гаджієва! Сабіре, накажи, щоб на стіл на сцені поставили не чорний телефон, а той гарний, білий. Що вчора був.

Знову задзвонили.

— Так, так, я. Будь ласка, добридень. Вибачте, зараз не маємо змоги. Зателефонуйте в понеділок.

Тільки-но поклав слухавку, як знову подзвонили.

— Так, так. Ні, ні, сьогодні нічого не вийде. Й одного квитка не залишилося. Знаю дуже добре. Я дуже шаную вашу газету, але нині це неможливо, замовлю на завтра.

Поклав слухавку.

— Аслане, хай Шаріфа-ханум до мене зайде. — Раптом побачив Фейзуллу, який топтався в кутку:

— Кябірлінський, а ти що мені скажеш?

— Сеявуше-мюаллім, я маю до вас одну справу, та все наважитися не можу.

— Не тягни, Кябірлінський. Кажи, що хочеш?

— Може б, ви мені на сьогодні одного квитка...

— Ні, — гостро урвав Сеявуш.

— Даруйте?

— Я сказав, що ні. Я квитків не роздаю, і даремно ти до мене з цим прийшов.

Задзеленькав телефон.

— Так, я. Йду. Пробачте. Зараз буду. І без тебе, Кябірлінський, в мене сьогодні голова, мов казан. — І хутко вибіг з кімнати.

Фейзулла поволі спустився східцями, вийшов з театру, поплентав до радіостудії. Зажурений, міркував, що він скаже Гаджар, як з'явиться додому.

— Пошто кручинишся, Кябірлінський? Гарніших у домовину кладуть.

Пізнав по голосу Маджіда.

— Е-е пусте, хлопче. Про своє думаю.

— Чекай добра від таких думок.

— Думаю, навіщо на цьому світі існують такі люди, як я.

— Отакої...

— Шістдесят років відсурмив, і ані діла путнього не мав, ані поваги до себе не зазнав. Узавтра здохну, ніхто й словом не згадає. А через місяць всі й ім'я моє забудуть.

— Що сталося? Звідки такий скепсис, Кябірлінський?

— Розумієш, людина часом кладе поперед себе шапку й замислюється. Отак, мов стрічку, життя розгортаю собі перед очима й бачу, що не тим шляхом пішов. Все своє життя я намарне згайнував, а зараз уже пізно.

— Та що сталося, старий? Чого це ти у філософію вдарився? Може, тебе хто образив, то, їй-право, Кябірлінський, я йому таких чортів задам, що місця живого не залишиться. Сам знаєш, ти ж мені не чужий.

— Ех, синку, сорок років у театрі працюю, а шани маю менше від посліднього гардеробника. Зовсім мене за людину не вважають. Одного-єдиного квитка я на сьогоднішню виставу попрохав, і того мені не вільно мати.

Вони простували по коридору. Ельдар, з'явившись попереду, побачив зайнятих розмовою Фейзуллу з Маджідом і прошмигнув повз них, відвернувши обличчя. Це не уникло уваги Маджіда. В очах хлопця засвітилися бісики, й він зловтішно посміхнувся.

— Не бери собі в голову, Кябірлінський. — По тому десь зник.

Фейзулла записав ролю, випив у буфеті кефір з булкою й вийшов із приміщення. Почувши, що його хтось кличе, Фейзулла озирнувся.

— А ходи-но сюди, Кябірлінський!

Фейзулла повернув назад. Маджід вийшов до нього на сходи.

— Знаєш, Кябірлінський, дуже ти мене вразив своєю розповіддю. Я оце пішов, побалакав у місцевкомі й дістав тобі запрошення на двох осіб, тільки не до вашого театру, а до Академії наук. І не на завтра, на сьогодні. Я ж тямлю, в тебе взавтра вистава, будеш зайнятий. А сьогодні бери собі жіночку попід ручки і шпаціруйте до Академії — там чудовий вечір буде. Бачиш, ось тут написано — «Ювілей Данте». Данте — це видатний італійський поет, жив сімсот років тому. А нижче я твоє ім'я дописав.

Фейзулла взяв у руки запрошення, подивився. І дійсно, на запрошенні були виписані слова «на двох осіб» і його ім'я з прізвищем.

«Шановний товаришу Фейзулла Кябірлінський!

Запрошуємо Вас на урочистий вечір, присвячений 700-річчю від дня народження видатного італійського поета Данте Аліг'єрі.

І частина. Доповідь про життя і творчий шлях Данте.

ІІ частина. Великий концерт.»

А від руки була приписана й дата вечора: «11 травня», тобто сьогодні.

— Вдягнися охайненько, причепурися. Кажуть, там і з уряду будуть, — напучував Маджід.

Фейзулла не знаходив слів. Тільки і спромігся видушити тремтячими губами:

— Дякую тобі, синку! Дуже дякую!

Розчулений, летів додому, мов на крилах. Але коли увіходив до покою, стримався й повагом проказав:

— Збирайся-но, жінко! Сьогодні підемо на ювілей Данте.

— Куди?

— На ювілей Данте. Ти хіба не чула, хто то такий? Данте — це великий італійський поет. Він жив сімсот років тому.

— А з якої це речі? — сказала Гаджар.

— А чи не ти мені казала, візьми мене в театр або на концерт? Та хіба театр або концерт можуть до цього дорівнятися? Ти уявляєш, що таке ювілей? Пишнота, свято! Буде доповідь і концерт. Казна-кому туди запрошення не дадуть.

— А тобі ж яким дивом дали? Може, помилилися?

— Раз і для нас музики грають. Шістдесят років я, мов віл у ярмі, працював, посивів увесь. А тут і ім'я моє записали. Особисто... Ну годі, готуйся-бо. Випрасуй мені чорний костюм.

Фейзулла говорив до жінки жвавим, несподівано помолоділим голосом, підносячи його навіть до наказу, та дивна річ — Гаджар без ремства сприймала цей тон, покірливо виконувала всі завдання чоловіка. Вона витягла зі скрині костюм, витрусила його. Змочивши водою, гарно випрасувала піджак, а рубчик на штанях довела до ідеальної рівності. По тому протерла вологою ганчіркою черевики Фейзулли й начистила їх до блискотіння.

На сьому були вже готові. Гаджар межи справами знайшла час забігти до Анаханим і повідомити тій свіженьку новину, що з Італії поет приїхав, ми йдемо до нього на вечір, а з Баку туди запросили лічених людей. Фейзулла отримав запрошення персонально.

Цього весняного вечора бакинські вулички були заповнені людьми. Юнаки гуляли, побравшися за руки, з дівчатами. І Фейзулла взяв Гаджар під ручку. Гаджар йшла вбрана в чорну панбархатову сукню, запнута білою шовковою хусткою. На ногах чорніли лаковані туфлі. Вперше ось уже за скільки років вони вийшли отак попід ручки прогулятися на вулицю. І Гаджар не буркотіла, а усміхалася.

— Здається, від нашого театру тільки мене й послали. Хлопці щось нічого не говорили. Якби їм квитки дали, неодмінно б похвалилися.

За чверть восьма Гаджар і Фейзулла зупинилися перед будинком Академії. Штовхнули двері, зайшли досередини. Здивувало, що не горіло світло й не видко було людей. Попрямували до широких мармурових сходів і зупинилися, почувши чийсь голос. Десь згори линув на цілий будинок сиплий спів:

Ай, вірменине, вір мені,
У фаетон мене візьми!

Фейзулла, придивившись, побачив співака. То був вахтяр. Він їх також побачив. Урвав спів, наблизився до Фейзулли:

— Кого хочеш, ара[11]?

Фейзулла простяг йому давно вже наготовлене запрошення. Той, навіть не подивившись, спитав:

— Що це?

— Ювілей, — коротко пояснив Фейзулла і, зустрівши бляклий погляд вахтяра, додав: — А хіба не тут сьогодні ювілей? Ювілей Данте?

Сторож вибухнув, мов розривний патрон.

— Авжеж! Щодня по одному ювілею буває! Одного дня Давудова, другого — Мамедова, а по тому у крамниці сірників нема... Вчора ось на руках купував. П'ять пачок — п'ятнадцять копійок.

---

[11] Фамільярне *друг, кореш*.

Фейзулла й Гаджар розгублено дивилися на вахтяра. Той, досхочу вибалакавшись, замовк. Потім повернувся в їхній бік:

— Ні, гарний мій. Сьогодні тут ніякого ювілею немає. Помилка вийшла. Напевно, іншого дня буде.

— Але ж тут написано «11 травня».

Вахтярові урвався терпець.

— Чоловіче, чого ти хочеш, дивна ти людина? Я сказав нєту тута, і край! Всі вже роботу закінчили, розійшлися по домівках, а тут нікого немає. Ідіть собі й ви додому.

Зі сходів долинули звуки кроків. Якийсь юнак в окулярах спускався згори.

— У чім річ, дядечку Арістакес? — звернувся, підійшовши до сторожа, юнак. Арістакес саме нахилився й наливав з алюмінієвого чайника до слоїка чай, щось наспівуючи. Підвів голову:

— Я звідки знаю? Кажуть, що прийшли на ювілей. Я їм пояснюю, що ніякого ювілею тут нема, а вони мені ще й перечать.

Юнак наблизився до Гаджар і Фейзулли, привітався. Потім, прочитавши простягнуте йому запрошення, всміхнувся.

— Хтось із вами пожартував, дядечку. Цей ювілей тиждень тому відбувся.

— Але ж, — намагався аби щось сказати Фейзулла, — тут написано «11 травня».

— То рукою неправильно написане. Хтось пожартував. — І, побажавши всім здоров'я, юнак вийшов з будинку.

Ай, вірменине, вір мені,
У фаетон мене візьми, —

знову на все горло заволав вахтяр. Звук від співу розлягався у порожнім приміщенні, мов у лазні.

Фейзулла з Гаджар вийшли на вулицю. Фейзулла не міг підвести на жінку очі. Тямив, що жінка зараз почне клясти: «Щоб тебе, бісового тюхтія, земля забрала. Я завжди казала, що ти... Хто тебе взагалі за людину вважає...»

Та Гаджар мовчала. Отак мовчки дійшли до станції метро.

— Метро, — промовила Гаджар.

— Так, — відповів Фейзулла. Ступав мов неживий.

Давно не чутим, лагідним голосом Гаджар звернулася до Фейзулли:

— Якщо твоя ласка, давай покатаймося на метро.

— Як бажаєш, — байдуже погодився. Потім запитав:

— Ти хоч раз була в метро?

Гаджар якусь мить помовчала, потім озвалася: — Ні, поки не довелося.

Щось подібне до посмішки майнуло Фейзуллі по обличчю.

— О, тоді ти тут до душі натішишся. Це щось надзвичайне!

Кинув п'ятак в автомат:

— Проходь!

Гаджар пройшла.

— А якби я п'ятака не вкинув, тебе б не пустило, тої ж миті в ноги б ударило.

— Та невже?

— Авжеж, що так. А ось подивися — рухомі сходи.

— А що це за штуковина? — запитала жінка.

Фейзулла, розпалившись ще дужче здивуванням Гаджар, немов досвідчений гід, демонстрував чудеса метро, тлумачив і пояснював їй усе й говорив, говорив.

А Гаджар щиро всьому дивувалася, захоплювалася й ахала з подиву.

Взавтра вона, певно, знову буркотітиме, сваритиметься, знову допікатиме Фейзуллі, але нині їй не хотілося сварки. Гаджар не хотіла, аби Фейзулла взнав, що вже два місяці по відкриттю метро вона щоранку їздить цією дорогою на базар.

З азербайджанської. Баку, 1969 р.

Анар (Анар Расул-огли Рзаєв)

СКЛЯНКА ВОДИ*

Одного дня до села над'їхало районне керівництво. Зібрали людей, розпочали збори. Бавовняр виступав. Чабан виступав. Виступали лісник, механізатор і зоотехнік. Та раптом один з міських поцікавився, а де ж це наші джувари поділися? Невже в такому великому колгоспі немає жодного передового джувара? Заметушилися на селі: як це нема, хіба таке можливо, щоб не було? Звісно, є, дайте лише час, з-під землі його викопаємо. Пішли люди до млина понад засохлим ставом, побачили джувара Джафара, який, зайшовши на слизьке, намагався вийти з непідмоченими холошами. Приставили Джафара просто на збори. З комісії сказали: «Просимо, товаришу джуваре. Всі виступили, зараз і ви повинні кілька слів сказати». Підштовхнули передовика до трибуни. Почувся джувар Джафар, немов пес у човні. Чоловік до того втратив тяму, що скинув з трибуни склянку з водою. Склянка розбилася, й вода розлилася по підлозі. Зовсім спантеличений джувар пробелькотав: «То не біда. Вода на щастя розливається».

Вимовивши це, хутко з трибуни зійшов, пішов, сів у кутку.

На завершення зборів з гарною промовою виступив один з прибулих.

— Я хочу нагадати вам одну річ. До зрошення, як і до всякої справи, треба мати свій особливий підхід. Ми зобов'язані вивчати широкий досвід передовиків джуварництва. Гордість вашого села джувар Джафар, виступивши тут до мене, промовив чудові слова: «Вода на щастя розливається!» Я руками й ногами підписуюсь під цими словами. Цінуйте воду! Вода — запорука нашої майбутньої перемоги! Хай живе чиста вода — символ народного гаразду! Слава воді — зорі нашого життя!

Отак і засвітилася зоря джувара Джафара. Незабаром послали його по обмін досвідом до Узбекистану. Композитор Владислав Оптимістов на слова поета Семена Смутнигаївського написав пісню, яку з успіхом виконував співак Анатолій

* Опубліковано в журналі *Україна*. — 1970, травень.

Зозуленко. Одного дня викликали джавара Джафара до міста. З нагоди двадцять другої річниці Самур-Давачинського каналу стихійно виник мітинг. Несподівано голова оголосив, що слово надається передовику джуварництва товаришу Джафарову. Вкрай розгубився джувар. Хто б міг гадати, що йому тут доведеться виступати! Що було діяти? Всі чекали на нього, джувар Джафар піднявся на трибуну, безтямно поводив перед собою очима й — о доле! — уздрів на самому крайчику трибуни склянку води.

— Візьмемо, наприклад, цю склянку води. — Рятівний чинник натхнення визволив з біди. — Добре кажуть у нас люди, коли воду наливаєш до глечика, вона стає питною. Зараз, к приміру, я цю воду можу випити, але ту ж саму воду, якщо вона постоїть три дні, я не питиму. Чому? Та тому, що нетеча, тобто вода стояча — недобра. Ми спорудили цей канал для того, щоб не було мертвоводу, щоб вода на однім місці не застоювалася. То нехай завжди тече і, як кажуть, річка річку миє! Хай оживуть степи й озера, славетні товариші-будівельники!

Присутні зустріли останні слова передового джувара бурхливими оплесками.

Тільки джувар Джафар вийшов з приміщення, сів він у нову «Волгу» й подався на нові збори. Збори були з приводу введення в дію нових тазиків у старих лазнях. Джувар Джафар видобувся з машини й попрямував до трибуни.

— У старі часи бідняків ошукували на воді, бо, так би мовити, водили до ріки й без води назад вертали. Ет, що там казати. Багато над чим можна помислити в нашій лазні. В цей день я щиро вітаю вас з небуденною подією — обладнанням старих лазень новими тазиками!

Після того джувара Джафара запросили виступити по телебаченню. «Виступлю, — погодився передовий джувар, — але, будьте ласкаві, поставте переді мною склянку води». За годину по тому він уже промовляв:

— Шановні телеглядачі! Візьміть, наприклад, цю склянку води...

Цілий тиждень демосфенив джувар Джафар по всіляких зборах. На зустрічі з піонерами говорив, що плине цей час, наче вода, тому треба добре вчитися. На нараді ветеринарів висловився, що коли кінь відчуває воду, він починає кульгати. «А ми з вами, товариші, тих коней стільки за свій вік перебачили, скільки води стікло до моря». На науковій сесії астрономів він висловив свою принципову підтримку вчених, які чисті, мов вода, а ясні, мов місяць. На зборах, присвячених питанням перекладу, зазначив, що воду черпають з криниці, а не наливають до неї. У співбесіді з кореспондентом газети про позитивного героя й позитивний ідеал так вирік свою думку:

— Я тій воді не йму віри, що повільна, а ту людину вважаю відсталою, що в землю дивиться...

Одного дня було скликано великі збори. Слово надали джувару Джафару. Давно вже минули ті часи, коли він, вийшовши на трибуну, втрачав спокій. Нині до трибуни просувався досвідчений промовець з багатим стажем неабиякої роботи. Джувар Джафар впевнено піднявся на трибуну, обпалив грізним поглядом залу й, відкашлявшись, почав: «Візьмемо, наприклад, цю склянку... — й нараз похлинувся на слові «вода». Горло йому пересохло, на обличчі зблід, мов сметана. Причиною метаморфози була склянка з... жовтогарячим чаєм, якого налили замість води. — Вода, річка, озеро... море... булька... тону...» — лепетав промовець.

Збирач чаю Джаміль, сидячи на тринадцятій лаві, з лоскітною насолодою спостерігав борсання конкурента, що заплутався в тенетах красномовства. Та врешті, не стримавшись, вигукнув:

— Ну, що там, серце? Не все рибоньці прямо плисти!..

Відтоді зайшла зоря джувара Джафара.

З азербайджанської. Баку, 1969 р.

Анар (Анар Расул-огли Рзаєв)

ЦІКАВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Молодий дослідник Сеф Сефеєв ось уже кілька літ провадить інтенсивне дослідження цікавої теми під назвою *Про одного невідомого поета*. Цими днями його дисертацію було завершено. Нижче пропонуємо шановним читачам уривок з цієї дисертації.

Перш ніж перейти до основної теми нашого дослідження, я волів би висловити свою щиру й глибоку подяку вельмишановним і видатним вченим, які виявили мені безпосередню підтримку своїми корисними порадами, батьківським піклуванням, глибоким розумом, чутливим серцем, лагідною вдачею, ласкавим ставленням і критичним пером, а саме товаришам А-ку, Б-ку, В-ку, Г-ку... (Загалом тридцять дві букви. — *Від редакції*). Також тим, хто брав близьку участь у написанні цієї роботи, товаришам: Телету Телетову, що допоміг знайти тему; Мюдгету Мюдгетову, що розшукав першоджерела; Агаду Агадову, що вказав на першоджерела; Асаду Асадову, що уточнив; Кюдрету Кюдретову, що вичитав рукопис; Гідаяту Гідаятову, що переклав рукопис; Фікрету Фікретову, що розтлумачив слова, імена та терміни; Ахмеду Ахмедову, що систематизував матеріали, здобуті в такий спосіб; Мамеду Мамедову, що узагальнив; Намету Наметову, що підвів підсумки; Шовкату Шовкатову, що написав дисертацію олівцем; Іззату Іззатову, що переписав чорнильною ручкою; Ісмат Ісматовій, що передрукувала на машинці, і нарешті Карапету Карапетову, що зробив оправу до дисертації, оголошую свою глибоку вдячність.

Моя наукова робота присвячена невідомому поетові, що жив у невідомім столітті в однім невідомім місті. За деякими гіпотезами можливо, що ім'я цього поета було Чінар. Ми його можемо умовно назвати Чінар Кірдімані Бейлаканійський. Ніяких сумнівів тут бути не може: якщо він з'явився на світ в місті Кірдімані, отже, Кірдіманський, якщо ж поет народився у місті Бейлакані, з таким самим правом йому можна дати ймення Бейлаканійський. Вкрай прикро, що в результаті довготривалих пошуків нам не пощастило знайти жодних відомостей про особу й життя Чінара Кірдімані Бейлаканійського, але сміливо можна сказати, що це був поет-митець, це була проникліва й вельми освічена, як на той час, людина, що володіла енциклопедичними знаннями й завжди виступала на боці експлуатованого народу.

На превеликий жаль, ми неспроможні з певністю стверджувати, чи належать кілька віршів, що ми маємо в наших руках, перу Чінара Кірдімані-Бейлакані, але поза всякими сумнівами — великий гуманіст і реаліст Чінар Кірдімані-Бейлакані посів навічно належне йому місце серед невмируших «солов'їв вірша». Деякі вчені твердять, що й афоризм «Вартість квітки солов'ю знати» вперше в історії літератури пустив в обіг саме Чінар Кірдімані-Бейлакані. Дехто з дослідників, йдучи далі, приписує йому ще афоризм «Коли в'яне квітка, соловейко плаче». Ми же робимо ще один сміливий крок і хочемо вважати фразу, автор якої досі був невідомий, саме витвором Чінара Кірдімані-Бейлакані. «Квітка у квітнику зроста» — на нашу думку, цю фразу вперше пустив в обіг Чінар Кірдімані-Бейлакані. Це твердження, висунуте нами, спирається на такі дані:

а) автор цієї фрази невідомий. Також невідомо, писав чи не писав цю фразу Чінар Кірдімані-Бейлакані. Звідси висновок: ми не маємо абсолютно ніякої підстави твердити, що дана фраза вийшла не з-під пера Чінара Кірдімані-Бейлакані, а якщо так, приналежність цієї фрази великому поетові не може викликати заперечень ні з чийого боку;

б) у творах Чінара Кірдімані-Бейлакані неодноразово зустрічаємо слова *квітка, квітник, росте*. Отже, ці образи, мова, манера висловлювання притаманні лише йому;

в) велична простота, глибока мудрість,спостережливість і сила узагальнення цієї думки свідчить саме про творіння великого генія, зрілого майстра слова, досвідченої людини, поета з широким світоглядом. Ми не знаємо, скільки років жив Чінар Кірдімані-Бейлакані. Можна припустити, що життя його було тяжким, нелегким, і тому зовсім не дивно, якщо на старості літ бувалий у бувальцях поет висловлює якусь мудрість.

Нижче пропонуємо нашому читачеві одну газель, написану розміром еруз везні із поки що невідшуканого збірника *Диван Чінара*.

Примітка. Цю газель узято з *Диван Чінара*. Та, на превеликий жаль, фактів, які підтвердили б, чи належить цей збірник саме Чінарові Кірдімані-Бейлакані, а також чи існував узагалі даний збірник, не збереглося.

Згідно з деякими гіпотезами, Чінар Кірдімані-Бейлакані й гошму написав. Нижче наводиться гошма, що, ймовірно, належить перу талановитого поета.

Примітка. Як бачимо, поет, виплеканий нашою народною літературою, прикрасив жанр гошми новими фарбами, збагатив новими засобами виразу й зумів наснажити народний розмір поетичними знахідками, що принесло до квітника нашої поезії свіжі духмяні квітки-вірші. З оригінальних творів Чінара Кірдімані-Бейлакані, яких, на превеликий жаль, немає в наших руках, дійшов лише один вірш під назвою *С буква*. Поезія написана вільним розміром, і вже самий цей факт переконує нас у хибності твердження про вільний розмір як модернізм у нашій поезії, адже ця форма знана в нашій літературі віддавна. Чінар Кірдімані-Бейлакані, створивши свою поезію вільним розміром ще кілька сотень, а можливо й тисяч років тому, зумів передбачити досягнення не лише новітньої літератури, але й новітньої техніки. Щоб переконатися в істинності нашої думки, досить звернути увагу на слово *телефон*.

Примітка. Як бачимо, Чінар Кірдімані-Бейлакані володів багатим та різностороннім талантом. На думку деяких вчених, людини на ім'я Чінар Кірдімані-Бей-

лакані взагалі не існувало. Ми поки що з цього приводу ані «так», ані «ні» сказати категорично не можемо. З'ясування цього питання в нашій кандидатській дисертації ми перед собою не ставили. Автор сподівається по захисті дисертації на ступінь кандидата філологічних наук продовжити свої дослідження з тим, щоб у дисертації на звання доктора філологічних наук довести остаточно наявність постаті поета Чінара Кірдімані-Бейлакані в нашій літературі.

Післямова. Автор висловлює свою щиру подяку Джюмшюду Джюмшюдову, що брав безпосередню участь у написанні газелей Чінара Кірдімані-Бейлакані, ашугу Мюршюду Мюршюдову, що написав гошму, кібернетичній машині «СС — вісімдесят вісім», що виробила вірш *С буква*.

З азербайджанської. Баку, 1969 р.

МИСЛИВЕЦЬ ПІРІМ

Народна казка

Чи було, чи не було, жив колись мисливець Пірім. Зрання до вечора полював він чи то в полі, чи то в горах, а чи в лісі. Одного разу пішов мисливець Пірім на полювання. Несподівано поперед нього з'явився джейран. Хутко налаштувавши лука, Пірім стрілив і забив джейрана. Приніс його додому, злупив шкуру й, настромивши на рожен м'ясо, заходився готувати шашлик. Щойно мисливець Пірім поклав рожна на вогонь, як нараз побачив, що шматки м'яса зачали зліплюватися в єдине ціле й обернулися на джейрана, який побіг геть. Страх як подивував з того мисливець Пірім. Аж протер очі, щоб переконатися, чи не сон це? Та бачить, ні, таки правда. За кілька днів по тому Пірім розміркував, що джейранова шкура вельми гарна й вирішив подарувати її шахові. Пірім узяв шкуру і приніс її до падишаха. Коли зібралися візир та радники, вони побачили, що то така шкура, якій ціни нема. І посіли візиря заздрощі до мисливця Піріма. Поклав він собі погубити мисливця. Через те сказав:

— О світло світу! Таку коштовну шкуру слід застеляти у прекрасному палаці, та ще й із слонової кості робленому. А як ти такого не маєш, то перш слід відбудувати палац із слонової кості, а тоді вже джейранову шкуру вдома застеляти.

Пірім мовив:

— Та звідки ж я дістану стільки слонової кості, візирю?

— Хто дістав таку джейранову шкуру, зможе дістати й слонової кості, — відповів візир. — Нехай мисливець Пірім її тобі принесе.

Падишах тої ж миті віддав наказ мисливцю Піріму, що як за сім днів строку Пірім палацу із слонової кості не вибудує, тут йому й смерть буде. Бідолашний Пірім, не тямлячи себе від горя, повернувся додому. Сказав сам собі: «І навіщо я ту джейранову шкуру відносив, щоб мені потім падишах таке наказував. Сам на свою голову біду накликав». Згодом, трохи спам'ятавшись, дійшов висновку, що треба

чимдуж тікати з цього краю й десь зникнути. Поклав до торби хліба, взяв у руки стріли й лук і рушив у дорогу. Ішов він та йшов, аж дістався до підніжжя якоїсь гори. Несподівано Пірім побачив, як удалині прегарна біла змія звилася з потворним чорним змієм. Здавалося, ще трохи, і чорний змій задушить білозмійку. Дуже стало жаль мисливцеві за білою змією, та ще й заздрощі пойняли його. Налаштував він лука й стрілив у чорного змія. Але на лихо схибив і стрілою поранив білозмійку. Чорний змій утік геть. На крик білозмійки збіглося безліч змій. Та білозмійка була дочкою самого зміїного падишаха. Через те падишах-змій віддав наказ, що того, хто поранив його дитину, де б він не був: на землі чи на небі, розшукати й до нього приставити! Тої ж миті змії обнишпорили цілий світ і відшукали мисливця Піріма. Плазуючи, вони погнали його до падишахового палацу. Зажурився вельми мисливець Пірім. Один із зміїв сказав:

— Чого журишся, мисливцю? Дістаєш за те, що сам накоїв.

— Ех, змію, — відмовив Пірім. — Я хотів білозмійці добро вчинити, а воно навпаки вийшло, тому й журюся.

Змій сказав:

— Піріме, якщо падишах змій дізнається, що та справа торкалася його честі, він тоді з тебе провину зніме.

Пірім помітив, що шлях, яким вони йшли, виходить з-під величезної гори. Пройшовши трохи далі, вони вийшли прямо до місцеперебування шаха. І побачив тоді Пірім, що тут є такі дива, яких не зустрінеш по цілім світі. Вся земля мінилася від сяйва злота-срібла та коштовностей, а вгорі сидів на золотім троні один змій. На голові в нього корона, вся дорогоцінностями всипана, поглянеш — очі сліпнуть. Ото й був падишах змій. Обіч нього різнобарвні великі й малі змії звивалися з шурхотінням та шипінням, так і наміряючись кинутись на людину. Мисливець Пірім з ляку не міг і дрижати, бо попід ногами було стільки змій, що їм і ліку не склав би. Перед дверима стояла поранена мисливцем Пірімом білозмійка. Змія різко забалакала:

— Гей, Піріме, я знаю, ти мене не навмисне ранив, ти поцілив у чорного змія, та стріла влучила в мене. Зараз, коли падишах усіх змій запитає тебе, чого ти бажаєш, ти не злякайся й скажи, що бажаю дві речі: твій зеленокаменевий перстень і ще — щоб ти плюнув мені до рота. Хоч як батько гніватиметься, ти не лякайся й лише ті дві речі проси.

Падишах змій, піднявши голову, сказав:

— Сину, як сталося, що ти поранив мою дочку?

Мисливець Пірім відповів:

— Падишах змій, я дочку твою не навмисно ранив. Помітив я, що один чорний змій любиться з красунею білозмійкою. Шкода мені стало, тому я й хотів того чорного змія поцілити, але на лихо стріла в білозмійку влучила.

Почувши ті слова, падишах сказав:

— Мисливцю Піріме, оскільки ти боронив честь моєї доньки, я не вбиватиму тебе. Натомість жадай, що хочеш.

Мисливець Пірім відказав:

— Велика моя провина, мій падишаху, і я мушу померти. Плюнь мені до рота, аби я вмер, то буде мені найкраща дяка.

Падишах сказав:

— Але ж, мисливцю, моя слина вельми отруйна. — Він покликав змію й мовив: — Плюнь-бо на цей камінь, щоб він подивився.

Тільки-но змія плюнула на камінь, як від пекучої отрути камінь розкришився на дрібні уламки. Падишах сказав:

— Ти бачив дію отрути?

Мисливець Пірім одмовив:

— Я згоден, плюй!

Падишах не мав що робити і плюнув Пірімові до рота. По тому падишах сказав:

— Мисливцю, чого ще від мене жадаєш?

— Нехай здоровий буде падишах, — мовив мисливець Пірім, — волів би ще одну річ від тебе, та соромлюся казати.

— Не соромся, кажи, — підохотив змій.

— Боюся, що не даси, — відмовлявся Пірім. — Присягни матірним молоком, тоді скажу.

Змій побачив, що Пірім не поступиться, і був змушений клястися матірним молоком. Пірім сказав:

— Падишаху, ти маєш два перстені: один із зеленим каменем, а другий — із жовтим. Я жадаю той зеленокаменевий.

Лише ці слова падишах дочув, як стій на ноги скочив, очима заметав блискавиці, жало на цілу п'ядь висолопив, аж піна йому з рота виступила, гнівно гукнув:

— Кажи-бо, хто тобі розкрив ту таємницю.

— Ніхто, я сам знав, — озвався Пірім.

Змій присягнув і вже не мав вороття. Мусив віддавати перстеня. Пірім натягнув перстень на палець і сказав:

— Падишаху, що тобі з того перстеня, ти чому не хотів із ним розлучатися?

— Відай, Піріме, — одмовив змій, — що мій плювок — то чисте закляття. Кому я до рота плюну, той розумітиме мову всіх птахів, звірів і трав, а хто на палець надягне цей перстень, що лише забажає, тої ж миті буде йому виконане. Ось через те я його й віддавати не хотів.

Вийшовши від падишаха змій, мисливець Пірім несподівано відчув, що розуміє мову всіх трав, квітів, дерев і тварин. Одна змія, узрівши мисливця Піріма, витягла голову з нори й озвалася до нього:

— Гей, мисливцю Піріме, тут є сорок глеків золота, на яких я лежу й охороняю. Якщо хочеш, забирай те золото.

З допомогою змії Пірім обстежив усе золото, що було під землею. А те, яке дрібніше, витяг і з собою забрав. По тому подався до Індії. Вийшовши до берега широкого озера, Пірім помітив багацько слонів, які, п'ючи воду, залюбки купалися. Тоді мисливець Пірім відправив до падишаха змій послання, питати, що мені вдіяти, аби ці слони повмирали, а я забрав їх кості собі? Падишах змій послав Пірімові на допомогу свого візиря. Візир сказав:

— Гей, мисливцю Піріме, треба нам це озеро залляти медом, а коли слони увійдуть у нього, вони загрузнуть у меді й там залишаться. А потім я всім зміям накажу з'їсти м'ясо слонів, кості ж лишаться. Кожна змія візьме по одній кості й наступного дня тобі вибудують палац із слонової кості.

Тоді мисливець Пірім, узявши знайдене золото, почимчикував на базар і, віддавши гроші всім продавцям меду, які були там, наказав їм вилити свій мед до слонячого озера. За день вони налили в озеро стільки меду, що воно стало багнисте, наче трясовина.

Коли слони прийшли й забажали скупатися, вони загрузли всі до одного. Падишах змій наказав візирові, щоби всі змії, які є на світі, зібралися до нього й, пожаливши слонів, умертвили їх, а м'ясо їхнє поїли. По тому кожна змія узяла собі одну кістку, і на ранок розкішний палац було вибудувано.

Бачачи, що будинок готовий і доручення падишаха виконано, мисливець Пірім хутко попрямував до падишаха й мовив:

— Нехай здоровий буде падишах. Я вибудував тобі палац із слонової кості.

Падишах поглянув і побачив, що дійсно, то такий палац, подібного якому немає на цілім світі. Палац був настільки високий, що дном впирався в землю, а верхівкою торкався хмар. Візир, бачачи, що мисливець Пірім повернувся додому живий та неушкоджений, ще дужче запалав до нього злобою. Падишах переїхав до нового мешкання й спитав у візиря:

— Ну а зараз чого мені бракує, візирю?

Візир відповів:

— О світло світу, до такого красного палацу необхідна гарна дівчина, така, як дочка китайського імператора. Коли та дівиця в цім домі буде, тоді тобі більше вже нічого не знадобиться.

Падишах знову прикликав мисливця Піріма й наказав, що зараз йому треба привести дочку китайського імператора. Не мав що робити Пірім, пішов собі геть з палацу. Взяв удома хліба й попростував собі світ за очі. Чи мало, чи багато йшов, на півголки шляху пройшов. На дорозі зустрів Пірім одного чоловіка. То був такий здоровезний чолов'яга, мов див[1]. На кожній нозі в нього прив'язано по жорну, ще й одне велике — до шиї. Чоловік цей не йшов, а підстрибував, мов птах, так наче він і не мав на ногах величезних жорен.

— Братику, навіщо ти почепив собі ті жорна до ніг? — наблизившись, озвався Пірім до чоловіка.

— Ех, мисливцю Піріме, давай потоваришуємо. Я розповім тобі свою біду, а потім піду з тобою, куди схочеш, — сказав чоловік.

Пірім погодився.

— Був я падишахів пеглеван, — почав свою оповідь чоловік. — Бігав я так прудко, що на цілім світі мене ніхто випередити не міг. Одного дня покликав мене до себе падишах, дав листа й наказав вручити візирю падишаха Деркага й того ж дня повернутися додому. До землі падишаха Деркага треба сім днів щосили бігти. Але я сходив туди й назад за день. Додому коли вертався, то побачив, що моя жінка спить, обійнявшись з чорним рабом падишаха, під деревом. Витяг я меч і забив раба. Жінка ж моя втекла й заховалася в лісі. Шукав я її три дні, а вона тим часом побігла до падишаха і сказала, що твій пеглеван вже повернувся, але до тебе, свого володаря, йти не хоче. Розлютився тоді падишах і віддав наказ причепити ці жорна мені на шию й до ніг, аби я нікуди бігати не зміг.

[1] Казкова кошлата людиноподібна істота, інколи багатоголова.

Коли чоловік, розказавши своє горе, закінчив, мисливець Пірім оповів йому про свою біду. Так ішли вони та йшли і вийшли до берега річки. Щоб перейти через річку, Пірім із шаховим гінцем зрубали деревце в лісі й перекинули його на той бік. Несподівано вони помітили, що одна велика крилата мурашка наблизилася до них зі своїм мурашиним почтом і промовила:

— Мисливцю Піріме, я падишах усіх мурашок. Коли мої війська переходили з цього берега на другий, вони завжди захлиналися й більшість з них гинула. Ти спорудив цей міст, і відтепер мої мурахи можуть переходити річку. За це ми тобі безмежно вдячні. Якщо тобі щось знадобиться, ми станемо тобі у пригоді.

Падишах мурашок був укритий волоссям і мав крильця й лапки. Він висмикнув із крильця луску й віддав її Пірімові, сказавши, що коли той опиниться у скруті, нехай запалить луску, і всі мурашки одразу прийдуть йому на допомогу.

І знову двоє друзів рушили в дорогу. Йшли вони та йшли й досягли землі китайського імператора. Прийшли до палацу, всілися на посольській лаві. Слуги сповістили імператора, що якихось двоє чоловіків сидять на посольській лаві. Той розпорядився:

— Підіть та приведіть їх до мене.

Слуги привели мисливця Піріма та його товариша.

— Хто ти такий? — звернувся імператор до Піріма.

— Я мисливець і прийшов забрати в тебе твою дочку.

— Я маю три умови, — сказав імператор. — Якщо ти їх виконаєш, віддам тобі дочку. Якщо ж не зумієш, тоді я тебе вб'ю.

— Я згоден, кажи, — відмовив Пірім.

— Перша умова така: у 12 лантухах лежать упереміш ягоди 12 ґатунків. Ти маєш посадити 12 грядок і за годину зібрати все, щоб знову розкласти окремо до кожного лантуху. Друга умова така: моя дочка бігтиме, взявши в кожну руку по одному жорну, ти також візьмеш до рук по жорну й повинен будеш випередити її. Якщо випередиш, віддам тобі дочку. А щоб виконати третю умову, ти мусиш здобути великий рубін із рота сина змііного падишаха, яким він бавиться.

Мисливець Пірім погодився на умови імператора. Найперше він спалив луску, віддану йому падишахом мурашок, і зібрав до себе всіх мурах. За одну годину мурахи посадили та зібрали на 12 грядках ягоди 12 ґатунків ще й розділили їх окремо.

Імператор побачив, що Пірім виконав першу умову. Тоді на майдан вийшла імператорова донька із жорном у кожній руці. І була то дівчина вроди надзвичайної. Аж очам було боляче від такої краси — прудконога, білолиця з гнучким станом грім-дівиця.

Мисливець Пірім зрозумів, що йому сеї дівчини не подужати, тому вдався до хитрощів:

— Нехай здоровий буде падишах. Тут є мій молодший брат, дак він і на ногах і на шиї камені носить. Тож нехай дівча попервах із ним позмагається. Якщо вона його подола, вже й зі мною нехай біга.

Дівчина погодилася. Розпочали змагання. Шаховий гінець із жорнами на ногах прибіг, випередивши дівчину.

— Імператоре, — озвався Пірім, — твоя донька не змогла випередити мого молодшого брата, тож коли я вийду на майдан, вона й поготів не зуміє.

Імператор погодився з мисливцем Пірімом. Третя умова була вельми трудна. Мисливець Пірім знав зміїну мову, отож він, покликавши їх, попрохав допомогти. Візир зміїного падишаха сказав:

— Рубін, що тобі треба дістати, належить синові падишаха чорних змій. А змій той виходить завжди вночі й бавиться рубіном, підкидуючи його вгору й ловлячи знову ротом. Відібрати в нього рубін дуже тяжко. Ми заховаємося за горою, а вночі ти заб'єш змія стрілою, а ми захопимо рубін.

Пірім та змії дочекалися того часу, коли впала глупа ніч. Лише чорнозмій підкинув до неба схований під язиком рубін, мисливець Пірім поцілив змія стрілою. Білі змії, схопивши хутко рубін, віддали його Пірімові. Але раптом звідусіль залунав такий рев, неначе небо провалилося на землю. То насувалася з усіх боків навала чорних зміїв. Сорок днів і сорок ночей тривав бій поміж зміями. Ріками текла кров. Мурахи допомагали мисливцю Піріму в цій битві, — пролазячи в рани, вони ссали кров чорних зміїв. Нарешті чорні й білі змії, упевнившись, що їм одне одного не подолати, повернули кожні у свій бік.

Мисливець Пірім відніс рубін китайському імператорові. Бачить імператор, всі його умови виконано. Не маючи що робити, віддав мисливцеві дочку. Мисливець Пірім узяв дівчину й попрямував до свого падишаха. По дорозі Пірім оповів всі приключки, що йому випали.

— Гей, мисливцю Піріме, — промовила дівчина. — Якщо ти хочеш мене до падишаха завести, так я туди не піду. Давай його заб'ємо, щоб позбавитися від нього.

Мисливець Пірім сказав:

— І як же нам його забити?

— То не твій клопіт, — відмовила дівчина. — Я сама його вб'ю.

Побачив падишах, що мисливець Пірім привів дівчину, й зажадав був прийти до неї, але дівчина мовила:

— Я пройшла довгу дорогу і втомилася, дай-но мені сім днів строку, по тому одружимося.

Падишах погодився. Дівчину відвели до будинку із слонової кості. Того самого дня вона знайшла одного землекопа й викопала одразу за дверима будинку глибокий колодязь. А згори закрила його матою. Сама ж нікого через ті двері не впускала, буцімто зберігала їх для шаха.

Сьомого дня падишах, гарненько причепурившись, зібрався йти до дівчини. Дівчина прочинила двері і провела падишаха до тих самих дверей. Скоро лиш падишах ступив ногою досередини, як із ляском провалився в колодязь. Другий день настав, а від падишаха нема жодної звістки. Нарешті візир пішов до дівчини, позвідатися, де падишах. Дівчина й візиря прийняла через ті самі двері. І він, скоро лиш ступив ногою досередини, полетів із гуркотом прямо на дно. Дівчина хутко послала служку прикликати мисливця Піріма. Після того мисливець Пірім з імператорською дочкою побралися, стали жити-поживати й добра наживати.

Мисливець Пірім, зажадавши чогось, лише мусив подивитися на перстень, що носив на пальці, — тої ж миті йому дивовижа з'являлася. Пірім подивився на перстень і зажадав ще кращого палацу, аніж нинішній падишахів. Тої ж миті з тріском і шорхотом, одна цегла золота, одна — срібна, виник палац, рівного якому жодний падишах на світі не мав. Всередині було так гарно й пишно, що, поглянув-

ши, можна було згубити розум. Один в одному сорок покоїв були сповнені золотом-сріблом, рубінами, яхонтами, топазами, перлами та всілякими коштовностями.

Якось, пригадавши старе ремество, забажав Пірім піти на полювання. Сказав дружині. Жінка як ці слова почула, затялася в один голос: «І я з тобою хочу». Скільки Пірім не переконував — дружинонько, в тебе ж одна дитина збоку, а на другу чекаєш, куди ти така підеш? — жінка не відставала й годі. Нарешті одного коня собі осідлав, а дружині налаштував жеребну кобилу із лошам побіля неї, аби в дорозі жінку не потурбувала й часом не скинула із себе. Жінка малого сина всадовила позаду себе, сама теж усілася на кобилі, й рушили всі в дорогу. Пірім їхав попереду, жінка позаду. Несподівано Пірімів кінь кинув задній кобилі: «Гей, кобило, ти чого позаду чвалаєш, випередити мене що, не здатна?» Кобила відповіла: «Гей, дурнику. Та хіба ти не бачиш, що одне лоша в мені, друге біля мене, а на мені вагітна жінка ще й дитина мала. Як я тебе з таким вантажем обжену?» Почувши ту балаканину коней, Пірім голосно розреготався. Жінка, бачачи, що чоловік сміється, запитала:

— Скажи-но, ти чого сам до себе регочеш?

Пірім уже хотів їй був усе розповісти, та нараз його кінь зупинився. Зазирнувши попереду, він помітив змію, яка піднялася, звиваючись, і сказала: «Мисливцю Піріме, ти затям собі, що коли розкриєш сю таємницю, не животіти тобі на білім світі».

Нічого не сказав Пірім дружині. Але тій немов шлея під хвіст зайшла:

— Ти ж мене не кохаєш. Бо якби кохав, то сказав би, чому сміявся. А зараз, якщо так, я побіля тебе більше не залишусь, а повернуся до батька додому.

І, не тямлячи себе від злості, вона повернула назад. Що не говорив Пірім, але погамувати дружину так і не зміг. Отак і вертали вони додому: жінка попереду, а позаду неї — геть зажурений мисливець Пірім. Та коли він міркував, що діяти, чи розкривати таємницю жінці, чи ні, несподівано на дорозі вздрів одну курку, яку кликав до себе півень. Півень ще раз покликав її до себе, але курка й цього разу не пішла до нього, а побігла геть.

— Попіл на твою голову, — розгнівавшись, гукнув навздогін курці півень. — Гадаєш, кращої від тебе нема? Ти не будеш — то інша буде. Не хочеш прийти, то забирайся до дідька, я не мисливець Пірім, який за жінкою біга, благаючи.

Лише почув ті слова Пірім, промовив до півня:

— Півнику-братику, та що ж мені вчинити, аби жінку до себе вернути?

Півень відказав:

— Нічого. Ти, як додому повернешся, відлупцюй її добренько, а потім скажи, щоб забиралася на всі чотири сторони.

Запам'ятав Пірім півневу пораду й, повернувшись додому, так і вчинив. Побив жінку, а потім вигнав її з хати. Походивши трохи поночі надворі, жінка, каючись, повернулася додому й мовила:

— Пірімочку, я вже не питатиму в тебе жодних секретів. Якщо то така таємниця, дак можеш мені й не розповідати.

Відтоді стала дружина мов шовкова. Та минуло декілька днів, і жінка знову почала губи копилити, нарікаючи: як ти мене вважаєш своєю дружиною, мусиш і секрети свої розповідати. Своїми ремствуваннями жінка так заморочила Пірімові голову, що врешті-решт не втримався й розкрив їй тайну. Відтак мовив:

— Ех, дружино, знай, що не животіти мені після цього на світі, дикі звірі мене пошматують і зжеруть.

— Чоловіче мій, — спробувала зарадити лихові жінка. — Не бійся того. Зробимо під землею схрон, пересидиш там якийсь час, а потому знову вийдеш.

— То неможливо, жінко, — відмовив Пірім. — Я мушу полювати.

І мисливець Пірім, узявши лук та стріли, пішов до лісу. Раптом бачить, до нього біжить зграя вовків. Поблизу випасав овець чабан. Підбіг Пірім до чабана й, розповівши йому все, заблагав допомогти. В чабана було п'ятнадцятеро псів, кожний дужий, мов дракон.

— Не бійся, братику, — сказав чабан. — Ми собак спустимо на вовків, вони їх усіх передушать.

Тим часом вовча зграя, пащеки розтуливши, немов військо до них підступала. Чабан спустив собак і нацькував їх на вовків. З одного боку Пірім з чабаном та собаками, з другого — вовки зачали битися. Але вовків стало так багато, що їх винищити була несила. Собаки одна за одною падали знеможені, стікаючи кров'ю від ран. Що могли вдіяти бідолашні тварини, коли їх була п'ятнадцятка, а вовків — над тисячу. Бачить чабан, кінець їм наступа, й заховав мисливця Піріма під наметом. Але то не врятувало його від смерті. Вовки розірвали Піріма на шматки. Пірімова дружина, це почувши, побивалася страшенно.

З азербайджанської. 1970 р.

Валерій Марченко

ПРО СУЛЕЙМАНА САНІ АХУНДОВА

Творчість Сулеймана Сані Ахундова (1875—1939) поки що мало знайома українському читачеві. Тим часом творчий доробок С.С.Ахундова складає одну із найяскравіших сторінок азербайджанської дитячої прози, а його оповідання дотикаються тих важливих проблем народного буття, що не втратили своєї актуальності і в наш час.

Народився Сулейман Сані Ахундов в місті Шуша в сім'ї збіднілого бея (шляхтича). Дитячі роки майбутнього письменника минули в селищі Сеїдлі, на околиці міста Агдама. Закінчивши Горійську гімназію, він з 1894 р. працює викладачем у школах Баку. Понад сорок років учителювання тісно переплелися в житті Сулеймана Сані з активною громадською та літературною діяльністю. Написання оповідань чи драм і навчання дітей були для нього складниками святого обов'язку митця — служіння рідному народові.

Творчий шлях Сулеймана Сані розпочався драмою *Скнара*, що вийшла друком у 1899 р. Вже у своїх ранніх творах письменник не лише висміює людські вади — скупість, безкультур'я, розпусту, — він зачіпає й болючі питання тодішньої азер-

байджанської дійсності, викликаючи обурення і протест проти сваволі панівних класів, проти несправедливої політики уряду.

Доробок Ахундова поділяється переважно на твори двох жанрів: прозового і драматичного. П'єси *Дібта-бей*, *Тюркська єдність*, *Соколине гніздо*, *Любов і помста* посідають важливе місце в історії національного театру й дають змогу простежити за тими проблемами, що хвилювали країну на початку XX ст. та в буремні дореволюційні роки. Але найвидатнішим досягненням Сулеймана Сані Ахундова стали його оповідання, написані для дітей.

Прозовий цикл *Страшні оповідки* можна сміливо назвати кращою книжкою для дітей у дореволюційному Азербайджані. Появу *Оповідок* зумовила хвиля революційного піднесення в Росії, яка поставила ряд конкретних вимог перед прогресивною азербайджанською інтеліґенцією. Одними з найважливіших питань були освіта та створення літератури для дітей рідною мовою. Сулейман Сані Ахундов активно співпрацював у заснованому 1911 р. журналі *Мактеб*. Тут він уперше друкує свої оповідання *Ахмед і Малейка* (1912), *Аббас і Зейнаб* (1912), *Нурaддін* (1912), *Чорнявка* (1913), *Ашраф* (1914), що ними захоплювались не лише малюки, а й дорослі. Письменник змалював неповторну красу рідної землі, подав зразки вірної дружби й мужності.

Ведучи маленьких героїв тернистими шляхами життя, митець непомітно прищеплює читачам думку про необхідність чинити добро, а не зло, любити життя, людей, бути завжди чесним і справедливим.

На перший погляд невинним є захоплення малюків розбійниками. Та проникливе око літератора-гуманіста за звичайним дитячим бажанням почути «казку про розбійника» добачає нерозуміння страшної суті людини-варвара, котра стала на згубний шлях злодіянь і вбивств. Тому ще на початку оповідання *Аббас і Зейнаб* читаємо застереження, що «розбійниками стають неосвічені і брутальні люди». Письменник показує, як жертвами сліпої помсти людиноненависників стають ні в чому не винні діти.

У своїх творах Ахундов торкається і проблем експлуататорського суспільства — жадоби до наживи, визиску тощо. Однією думкою — забрати у хлопчика гроші — охоплені Аміраслан та Кюльпері в оповіданні *Нурaддін*. Щоб розбагатіти, вони ладні вбити хлопчика. Та зло мусить бути покаране — цей присуд виносить саме життя. Вішають на шибениці за лиходійство Аміраслана, стає старчихою Кюльпері. Винагороджується лише Нурaддін, котрий на зло завжди відповідає добром.

Лиха й нещастя сиплються на героїню оповідання *Чорнявка*. Від отих бід та невдач дівчинка могла озлобитися на всіх. Одначе цього не сталося. Перед читачем — щире й сміливе дівчисько, котре без хвилі вагань віддає своє життя за подругу.

Характерно, що Сулейман Сані ставить дітей у виняткові умови: без батьків залишається Ашраф, у нестатках, поміж заздрісних, жорстоких людей живуть Нурaддін та Чорнявка. Це зумовлено потребою краще розкрити духовні якості героїв, їх чисту незаплямовану душу.

Утвердження високих ідеалів у людини — так, певно, можна сформулювати ідейну спрямованість *Страшних оповідок* С.Ахундова. І не біда, що, йдучи за просвітницькими гаслами, письменник подеколи захоплюється абстрактним моралізу-

торством, сентименталізмом. Слід пам'ятати, що в часи написання *Оповідок* азербайджанська дитяча проза робила свої перші кроки. Але високе гуманістичне звучання творів Сулеймана Сані Ахундова, ті прекрасні ідеали — вірність своїм переконанням, щира дружба, вміння відрізняти друзів від ворогів, правду від кривди, — які проповідує письменник, роблять ці твори особливо цінними.

Сулейман Сані Ахундов

СТРАШНІ ОПОВІДКИ*

АХМЕД І МАЛЕЙКА

Стояв лютий. Від страшенної холоднечі всі поховалися по хатах. Зібравшися на вечерю в теплій їдальні, родина гаджі Самеда чекала на батька. Він у сусідньому покої закінчував свою роботу.

П'ятдесятилітній гаджі Самед був людиною напрочуд лагідної вдачі. Його родина складалася з жінки, старої матері, дев'ятирічного сина та семирічної доньки. Син гаджі Самеда Маммед навчався в міській початковій школі, а дочка Фатьма цього року мала вступити до першого класу жіночої школи. Гаджі Самед, усупереч іншим батькам-азербайджанцям, надавав великого значення освіті та вихованню своїх дітей.

Нарешті він закінчив роботу й увійшов до їдальні. Коли гаджі Самед сів до столу, почали вечеряти. Свічка спливала. В родині після вечері заведено було пити чай. Тоді гаджі Самед читав для всіх книжку або газету. Інколи ж розповідав про останні події в губернії. Отож коли батько начепив окуляри й узяв до рук газету, всі замовкли, сподіваючись, що зараз почують якісь новини. Але гаджі Самед читав газету мовчки.

Зрештою Фатьма не втерпіла й звернулася до бабусі:

— Бабцю, розкажи мені якусь страшну казку.

Маммед на те прохання сестри сказав:

— Хочеш послухати страшну казку, а чому ж як бабуся розповідала про Малік Маммеда й згадала дива, ти до неї на руки полізла?

— От і ні, я тоді зовсім не злякалася, — відповіла Фатьма.

Тут гаджі Самед відклав газету.

— Гаразд, доню, цього вечора я замість бабуні розповім тобі одну страшну казку. Тільки з умовою, щоб ти не боялася.

— Ні, татуню, я не боятимуся, кажи.

Сьорбнувши трохи чаю, гаджі Самед розпочав:

— Чи було те, чи не було, на північнім сході, серед лісу-перелісу, на березі річки, що звалася Татарка, стояло село. Люди, які жили в тому селі, обробляли землю,

* Опубліковано у видавництві *Веселка*. — Київ, 1971.

сіяли жито і пшеницю, візникували. У тім самім селі, про яке казка мовиться, жив-був один чоловік, на ймення Нураддін. У того чоловіка була жінка Хадіджа, син Ахмед та донька Малейка. Нураддін був бідний землероб і мав одного коня. Тоді, коли казка мовиться, весна та літо видалися страх які посушливі, і хліб у тому краю вигорів геть дощенту. По навколишніх містах і селах почався голод. Ще до осені Нураддін запріг коня у воза й подався до міста фурманувати. Гроші, що він там заробляв за чотири дні, надсилав п'ятого дня додому.

Ахмед навчався в сільській школі, тож листи, які надходили від тата, він читав без особливих зусиль. Якось Ахмед відписав татові листа, в якому прохав, щоб той привіз для нього башлик, а маленькій сестрі — рукавички. І хай тато надішле ті речі якомога швидше. Та минули п'ять днів, минув тиждень і десять днів, а від тата не було жодної звістки. Хадіджу пойняв страх. Вона витратила всі гроші, і в них не було чого їсти. Аж одного вечора, коли надворі мела віхола, а Малейка й Ахмед нетерпляче дожидали тата, хтось постукав у двері. Вигукнувши «Тато приїхав!», діти кинулися до дверей. Та замість тата до світлиці увійшов закутаний у кожух, у башлику й рукавицях їхній сусіда Шахабаддін. Він фурманував у місті разом з Нураддіном. Хадіджа побачила його, і серце їй стислося від тривоги.

— Дядю, а де наш тато? — запитали діти, але відповіді не почули. Шахабаддін викликав жінку за двері й розповів, що її чоловік разом з конем та возом зірвався в безодню. Наприкінці Шахабаддін витяг з кишені шість карбованців, віддав їх жінці й хутко пішов геть. Від розпачу Хадіджа не могла й слова вимовити. Вона увійшла до хати і, пригорнувши своїх діток, гірко заридала. Їхнє голосіння зливалось із ревом та стогоном бурі.

— Нене, як же ми будемо жити без тата такого голодного року? — запитав Ахмед у матері. — Таж ми з голоду помремо.

— Не бійся, синку. Я все спродам, а вас голодними не залишу, — заспокоїла Хадіджа сина. Діти повкладалися й незабаром заснули.

Але до світанку не могла заснути тої ночі Хадіджа. Сумні думки обсіли жінку. Як пережити голод з дітьми-сиротами?

Минув якийсь час. Шість карбованців було давно витрачено, і Хадіджа стала помалу спродувати речі. Та одного разу жінка повела очима довкола й побачила, що в хаті порожньо, а діти сидять голодні. Йти позичити хліба до сусідів? Але і в них нічого немає. Від голоду бідолашні діти геть змарніли, а колись червоні щічки Малейки зблідли... Хадіджа мовчки сиділа в кутку, обхопивши коліна руками. Горе висушило їй сльози. Настав вечір...

Раптом Фатьма кинулася в обійми до батька:

— Не кажи далі, таточку! Я боюся!

Гаджі Самед погладив доньку по голові й мовив:

— Не бійся, доню, кінець буде гарний. Слухай-но. На чому я зупинився?

...Так от, Хадіджа роздягла Малейку й поклала в ліжко, сподіваючись, що вона засне. Але голод не давав дівчинці заснути. Тоді Хадіджа, щоб якось заспокоїти доньку, сказала:

— Донечко, заплющ очі і спи, а вночі янгол через димар принесе тобі хлібця.

Малейка заплющила очі й незабаром справді заснула. Ахмед з Хадіджею і не задрімали. Минула перша година, і раптом щось із гуркотом упало крізь димар.

Мати й син здригнулися від несподіванки і схопилися поглянути, що там таке. В печі лежала торба. Хадіджа тремтячими руками розпустила зашморг. Усередині було повно хліба, овочів, курчат та багато інших смачних речей. Подивившись на те, Ахмед сказав:

— А знаєш, матусю, це нам янгол послав.

Хадіджа від подиву не знала, що й відповісти. Коли вона витрусила торбу, звідти випав паперовий згорток. У ньому були золоті червінці. Мати з сином не знали вже, як і дивуватися. Тут Ахмед глянув на папір, у який було загорнуто гроші.

— Матусю, тут щось написано, послухай-но.

Ахмед почав читати листа:

«Люба дівчинко Малейко. Я старий мандрівник. Біля вашої хати з моєї брички зіскочило колесо, і я вирішив, поки його лагодитимуть, трохи перепочити у вас. Біля дверей я почув, що казала тобі твоя ненька. Тоді я повернувся назад, наготував оцю торбу і вкинув усе вам у димар. Живи, дівчинко, будь здорова і не забувай мене, старого діда. На все добре. Мандрівник Джамальаддін».

У цей час Малейка прокинулася й запитала:

— Мамо, чи прислав нам янгол хліба?

— Авжеж, доню, тільки не янгол, а дідусь Джамальаддін.

І Хадіджа виклала перед Малейкою смачні наїдки.

Тієї ночі вони довго не могли заснути з радощів, та врешті-решт, щасливі, поснули.

— А зараз і ви, любі дітки, лягайте спати. Адже вранці вам треба йти до школи.

З тими словами Самед закінчив свою розповідь.

АББАС І ЗЕЙНАБ

Після вечері Маммед і Фатьма зробили письмову роботу і, приготувавши на завтра решту уроків, сиділи, раз у раз позираючи на батька. Відгадавши їхні думки, гаджі Самед мовив:

— Знову казку хочете?

— Авжеж, татуню, — сказав Маммед.

— Тату, нині нам учитель читав казку *Алі-баба та сорок розбійників*, — озвалася Фатьма. — Будь ласка, розкажи й ти нам що-небудь про розбійників.

— Добре, доню. Тільки затям собі, що розбійниками стають неосвічені і брутальні люди. Як серед звірів є хижаки — вовк, тигр і лев, так і розбійники — це хижаки між людьми. Та розбійники ще немилосердніші, жорстокіші й дикіші, ніж тварини. Ось послухай-но казку, і ти сама побачиш.

Стояв погідний весняний ранок. Над сонним селом Каядібі ясно світила вранішня зоря. Розташоване на півдні Закавказзя, за високими горами, це невеличке сільце тулилося до берега річки. Аж ось з мінарету залунав клич азана. Орачі, що підвелися до схід сонця, вже виходили із сохами на свої поля. Коли вони рушили в дорогу, вранішня зоря запалахкотіла ще ясніше. З долин та річок здіймався туман. З-за гори поволі вибиралося сонечко. Його проміння вже впало на верхів'я протилежної гори, хоч самого сонця ще не було видко. Потроху воно викотилося геть усе й, осипавши світ іскристими золотими піщинками, збудило тих, хто ще спав. На

луках та пасовищах прокинулися бджілки й метелики, які спали, заховавшись у пуп'янках квітів, защебетали пташки. Їхній солодкий спів тішив серце орачеві, і він, повагом орючи поле, разом з ними співав своєї журливої пісні. На схилі гори чабан пас овець і теж вигравав на дуді тужливу мелодію. Сонце помалу котилося вгору. Його золотаве проміння оберталося на сріблясте. Прокидалися селяни Каядібі, й кожен квапився до своєї роботи.

— Аббасику, поглянь лишень, скільки я зібрала!

— Молодець, сестронько, а зараз посидь. Треба зв'язати все в оберемок. Я продам гуланчар[1] на базарі й куплю тобі багато солодких родзинок.

— І горішків.

— Авжеж, і горішків куплю.

Брат із сестрою поклали зібраний гуланчар побіля себе і, вмостившись на горбку, заходилися зв'язувати його в оберемок.

Цих двоє діток були сироти. Від батька їм не залишилося нічого, окрім старої хатинки. Фатьма, їхня мати, пряла й тим заробляла на хліб. Діти змалку як могли помагали своїй неньці. Аббасові було десять, а Зейнаб — сім років. Малий Аббас щодня ходив до лісу рубати дрова й, завдавши собі на спину важкі оберемки, носив їх на базар, продаючи за дрібні гроші. Два дні тому він назбирав два чималих жмутки гуланчару і, продавши їх за копійку, віддав гроші матері.

Сьогодні, коли брат намірився йти до лісу, Зейнаб і собі стала прохати неньку відпустити її з Аббасом. Фатьмі дуже не хотілося пускати доньку з дому, бо вона боялася розбійника Сафара.

Чотири роки тому в бійці з кимось із каядібійців було забито Сафарового брата. Хто саме йому вкоротив віку — ніхто не знав і не відав, через те Сафар звинуватив у вбивстві ціле село. Одного дня каядібійці дістали від Сафара такого жахливого листа:

«Гей, каядібійці! Присягаюся моїми батьками! Честю моєї неньки й сестри присягаюся! Доки я не знищу геть усе ваше кодло від старого до малого, доки не спалю й не зруйную дощенту ваше село, доти не житиму спокійно! Чекайте свого часу!»

Всі до смерті злякалися тої страшної клятви, бо Сафар був людиною скаженої вдачі.

Незабаром Сафара за вбивство заслали до Сибіру, і чотири роки про нього не було ні слуху, ні духу. Та нещодавно він утік із Сибіру і, назбиравши ватагу таких, як і сам, розбишак, узявся знову до розбійницького ремесла. Селяни Каядібі були ним дуже налякані.

Ось уже кілька днів Фатьма не мала роботи й хоч-не-хоч мусила відпустити дітей з дому. Зраділі братик і сестричка побігли до лісу.

Фатьма була дуже розумна й лагідна жінка. Своїх дітей вона виховувала ввічливими та охайними. Діти росли гарні й чемні, як їхня мати, тож не одна жінка на селі потай заздрила Фатьмі. Аббас був стрункий, худорлявий, блідий хлопчик з сірими очима. Зейнаб — чорнобрива, повненька, рум'янолиця дівчинка з двома довгими кісками. Понад усе на світі Аббас любив свою сестричку. Дня не минало, щоб він не купив їй чогось зі свого заробітку.

---

[1] Спаржа, різновид їстівної трави.

Роздивившись у лісі, Аббас мовив:

— Зейнаб, тут гуланчару мало. Нам не дадуть за нього й копійки. Ходімо, я знаю недалеко гарну місцину, там назбираємо чимало, а я ще дровець нарубаю.

— Я втомилася, братику.

— Ходімо помаленьку. Там ти відпочинеш, а я сам збиратиму.

В одну руку Аббас узяв сокиру й мотузок, другу подав сестричці, й вони попрямували до лісу, що ріс на схилі гори. Незабаром діти вийшли на мальовничу галявину, вкриту ніжно-зеленим моріжком та запашними квітами. Барвисті бабки й бджілки перелітали з квітки на квітку, бавилися під весняним сонечком. У траві, мов коралі, виблискували мурашки. Пахощі квітів, щебетання пташок, ласкавий подув весняного леготу — все те сповнювало людину невимовною втіхою. Галявина одним краєчком тулилася до скелі, з якої плюскотливо стікав додолу струмок. Бризки води летіли в сонячнім сяйві, немов скалки алмазів. Цей струмок називали ручай-дзюркотун.

Як тільки Зейнаб угледіла заквітчану маками галяву, вона забула про втому, випустила братову руку й, крикнувши лише: «Ах, які гарні квіти!», — кинулася до них.

Аббас поклав мотузку на землю й заходився збирати гуланчар.

Зейнаб то зривала квіти, то, щось вигукуючи, ганялася за метеликами. Та незабаром, утомившись, дівчинка сіла серед маків плести віночок. Тим часом Аббас забрів геть у кущі далеко від галявини. Наближалося до полудня. Зненацька в горах лунко загуркотіло. Аббас подумав спершу, що то грім, але в небі не видно було ані хмаринки. Не минуло й хвилини, як гримнуло знову і так гучно, що, здалося, розкололося навпіл небо й от-от упаде на землю.

Придивившись, Аббас помітив, що то летять градом постріли з вершини гори на село й луки, на орачів, які засівали поля, на чабанів, які випасали овець.

— Розбійники! — гукнув Аббас. Він хотів був заховатися в ярку, та раптом згадав, що залишив Зейнаб саму на галявині, зовсім на видноті. Аббас мерщій кинувся до сестри, щоб заховатися з нею у Ведмежій печері. Він наспів саме в ту мить, коли Зейнаб з розпущеними косами, мов самітна сарна, гнана мисливцями, бігала по галявині й гукала: «Аббасику, братику!» З гір на неї летіли невблаганні розбійницькі кулі. Аббас голосно крикнув: «Сестро, Зейнаб, я тут, не бійся!»

Зейнаб вчула голос брата, подалася до нього, та зненацька зойкнула і впала на землю. Аббас підбіг до сестри; з грудей у Зейнаб сочилася кров, а квіти й трава навколо ставали червоні, як маки.

— Аббасику, водички!

— Устань, сестронько, підемо до дзюркотливого струмка.

Зейнаб спробувала підвестися, але не змогла. Аббас насилу взяв сестру на руки, щоб віднести її до струмка, але не ступив і двох кроків, як розбійники знову стали стріляти в них. Щоб захистити сестру від куль, Аббас поклав її в невеличкий рівчак. Завжди рожеве, мов мак, обличчя Зейнаб геть зблідло й скидалося на білу лілею.

— Аббасику, мені в грудях пече, дай води, — застогнала Зейнаб.

Стогін сестри ятрив Аббасові серце.

— Зараз, сестричко, зараз! Я принесу тобі води.

Аббас побіг до джерела. Кулі без упину свистіли над ним. Він набрав води в ярмулку й заквапився назад. Хлопчик боявся бігти, щоб не розхлюпати воду. Вже

чути було, як стогне Зейнаб: «Води!», коли раптом Аббас, мов підтятий, упав на землю. Підступна куля влучила йому в лівий бік і вийшла на спині. Аббас спробував підвестись, але, не ступивши і трьох кроків, упав знову. Проте він доповз до сестри, зазирнув їй в обличчя й побачив розтулені вуста, які немов ще благали: «Води, братику!»

Аббас обійняв Зейнаб і, цілуючи її, вимовив:

— Сестричко, Зейнаб, розплющ оченята, це я прийшов.

...Минуло шість годин. Вщухли рушничні постріли. У горах заклубочився дим. То куріли підпалені хати й сади села Каядібі. Ще шість годин тому тут усе зеленіло й квітувало, а тепер лишився самий попіл. Селяни повтікали геть, сховалися в горах та лісах. Так жорстоко помстився за свого брата розбійник Сафар.

Зайшло сонце, визирнув місяць. Навколо запала тиша. Наполохані людською жорстокістю, звірі й пташки не зважувалися вилізти із своїх нір. Тільки місяць сумно дивився на згарище.

Було вже за північ, а якась жінка все шукала чогось у горах, лісах і долинах. То була Фатьма.

— Зейнаб, Аббасику! Дітоньки мої любі, сирітки мої! Де ж ви? Одгукніться, — голосила Фатьма.

Але закривавлені брат і сестра лежали обійнявшись у маках і вже не чули плачу своєї неньки.

НУРАДДІН

Був вечір. Родина гаджі Самеда лаштувалася пити чай. Маммед, скінчивши писати, уважно перечитував написане й виправляв помилки. Фатьма сиділа у глибокій задумі, обхопивши голову руками.

— Над чим це ти замислилася, доню? — запитав гаджі Самед.

— Нам учитель загадав на завтра скласти казку, щоб з її змісту виходила така думка: «Чини людям добро, а подяка сама тебе знайде!» Послухай лишень, чи гарно в мене вийшло.

— Гаразд, розповідай, донечко!

Фатьма розказала свою казку. Гаджі Самед, вислухавши її до кінця, похвалив.

— Тату, — озвався Маммед, — а мені наш учитель загадав скласти оповідання за приказкою: «За добро відплатити добром здатен кожний, але відповідати добром на зло може тільки наймужніший». Я прочитаю, якщо дозволиш.

— Читай-но, синку, що ти написав.

Маммед прочитав, Гаджі Самеду сподобалась і синова оповідка.

— Татку, а яке з наших оповідань краще? — запитала Фатьма.

— Ану, доню, і я своє розповім, тоді й подивимося, чиє буде найліпше.

— Розкажи, тату, розкажи! — хором гукнули Фатьма з Маммедом.

— Якось жив-був на Кавказі крамар на ймення гаджі Насір, — розпочав гаджі Самед. — І мав він молоду жінку Галіму. То була гарна молодиця, ще й на вдачу предобра. Та не було на цілім світі безщаснішої за цю жінку, бо вона не мала дітей. Але нарешті знайшовся і в неї син. Того дня, як він народився, зраділий

гаджі Насір щедро подавав жебракам милостиню й тішився без міри. Назвали сина Нурадді́ном.

А що вже кохали батько й мати свою дитину! Мов найдорожчий скарб.

Щороку гаджі Насір їздив на ярмарок продавати крам. І коли повертався додому, завжди привозив дружині і синові гостинці. Одного разу гаджі Насір привіз синові книжку *Кюлістан* завбільшки з сірникову коробку. Коли Галіма поцікавилася, де він роздобув таку химерну річ, гаджі Насір відповів:

— Якось повертався я додому з базару, аж бачу, стоїть на мосту чоловік і гірко плаче. Я зупинився і спитав, що сталося. Чоловік розповів мені таке: «Я небагата людина. Родом з Ірану. Вдома я ледь-ледь назбирав триста карбованців і приїхав сюди, щоб накупити краму й у своєму селі перепродати його. Та годину тому в мене з кишені витягли всі гроші».

Серце мені пойнялося болем від лихого талану того чоловіка. Дістав я свої гроші й кажу: «Бери, чоловіче, ось тобі триста карбованців. Іди, купуй товар і не відмовляйся від добром набутого. Як заробиш, то мені гроші повернеш. А тепер молися за мого малого Нурадді́на».

Чоловік поцілував мені руки, спитав, як мене звати і звідки я, та й пішов собі зовсім щасливий. Увечері, коли я сидів удома, пив чай, він з'явився знову: «Гаджі, я не маю для дарунка нічого дорожчого за цю річ, — промовив він і простяг мені книжечку. — Нехай *Кюлістан* Сааді буде на згадку від мого сина Рагіма твоєму любому Нурадді́нові». І ще раз подякувавши, чоловік пішов.

Галіма обшила книжечку тканиною й повісила її на шию синові.

— Сину мій, — сказала вона, — коли ти виростеш, прочитаєш сам ту книжечку.

Нурадді́н помалу зростав. Коли йому сповнилося вісім років, гаджі Насір послав сина до школи. Хутко Нурадді́н став найкращим учнем. До друзів він ставився завжди приязно, і за це всі любили й поважали його.

Через якийсь час торгівля гаджі Насіра почала занепадати. Та вірна Галіма, цілком поклавшись на чоловіка, нічим не журилася.

Якось Галіма після лазні застудилась і тяжко заслабла. І хоча гаджі Насір скликав усіх відомих лікарів, зарадити хворобі вони не змогли. На дев'яту ніч Галіма померла з ім'ям Нурадді́на на вустах.

Раніше Галіма щовечора сама роздягала сина і вкладала спати. Він обіймав неньку за шию, цілував її і, побажавши: «На добраніч, мамо», солодко засинав. Того вечора хлопчика роздягала служниця Бахар. Нурадді́н згадав матір, і на очі йому набігли сльози. Минула північ, а хлопчик ніяк не міг заснути. Наплакавшись, він поринув у мрії. «А що, як моя матуся воскресне?.. Може, вона зовсім і не вмерла, а вони не знають? Учитель нам колись оповідав, що буває такий сон, схожий на смерть. Декілька днів, навіть місяців людина лежить, неначе мрець, а потім знову воскресає. Часто людям здається, ніби той недужий помер, і вони ховають його. Може, й моя матінка отак заснула? А всі думають, що вона померла, й поховають її. Ні, ні, я не дозволю... Вранці треба сказати татові, щоб матусі не ховали, може, вона зовсім не вмерла?»

З тими мріями Нурадді́н заснув і проспав аж до полудня. Коли хлопчик прокинувся, Галіму вже поховали. Щоб не завдавати синові жалю, гаджі Насір затаїв від нього час похорону. Коли Нурадді́н прокинувся, в сусідній кімнаті мулла

тужливим голосом співав молитви з Корану. Монотонний голос мулли заколисав Нурадділа і якийсь час тримав у солодкім півсні. Та нараз хлопчикові спало на думку: для кого це читають Коран? І тут він згадав про смерть матері. Всі нічні думки блискавкою промайнули в голові, Нурадділ підхопився з ліжка. Тут увійшла до покою Бахар.

— Бахар, скажи-но, неньку вже поховали? — запитав Нурадділ.

— Так, серденько. Краще б я замість неї померла, хай би мене замість неї поховали... — сумно відказала дівчина.

Тепер Нурадділ уже не вірив, що мама оживе, але думка, що її поховали сонну, залишилася в його серці. Коли люди, що приходили ввечері на поминки, розійшлися, він розказав батькові про свій сумнів. Та гаджі Насір розвіяв його надії.

Після неньчиної смерті Нурадділ зовсім перемінився. Раніше балакучий, сміхотливий та ласкавий, він став сумний, пригнічений і потроху відцурався своїх шкільних товаришів. Спершу друзі вважали, що це через тугу за матір'ю, і сподівалися, що згодом він знову стане таким, як раніше. Та минув місяць, минув рік, Нурадділ був усе той самий... Лише його знання вражали вчителів. Часто Нурадділ задавав своїм учителям такі запитання, що вони неспроможні були відповісти.

Через кепський стан батькових справ Нурадділ уже не їздив до школи бричкою, та анітрохи тим не журився, бо ніколи не був пихатим і чванливим. Хоч гаджі Насіра дуже тішила синова старанність до науки, але страшенно непокоїло, що хлопець такий понурий. Батько вже й не знав, як розрадити Нурадділа.

Нарешті гаджі Насір вирішив одружитися. «Треба взяти біднякову дочку, щоб стала Нурадділові доброю матір'ю й принесла нам щастя», — міркував гаджі Насір.

Один випадок незабаром допоміг йому здійснити свій задум. Якось гаджі Насірові довелося в одному місті закупити дещо в крамаря. За двадцять верст відтіля на селі жив добрий знайомий гаджі Насіра Імамверді. Вони давно не бачилися. «Якщо я вже так далеко забився, слід і до приятеля завітати», — подумав гаджі Насір і розпитався у селян, де стоїть хата Імамверді.

Імамверді було років шістдесят. Колись він жив заможно, але останнім часом його обсіли борги, й він мусив усе спродати.

— Сам бачиш, гаджі Насіре, — сказав Імамверді, запросивши гостя сідати, — втекло від мене всеньке майно, крім оцієї старої хатини. І з дітей нікого не лишилося, тільки одна-однісінька дочка.

— Якби в мене справи йшли, як раніш, я допоміг би тобі, друже.

— Знаю, знаю, — відказав Імамверді. По тому, обернувшись до дочки, мовив: — Кюльпері, ану дай нам чогось попоїсти. Гаджі Насір либонь голодний з дороги.

Поки Кюльпері готувала обід, Імамверді усе балакав з гостем.

Кюльпері була присадкувата, злющого норову чорнявка. Їй було вже двадцять три роки, та через свою лиху вдачу вона й досі сиділа в дівках. На селі ніхто не хотів її сватати. Після довгої розмови Імамверді з гаджі Насіром поклали, що бути їмріднею.

Через два дні гаджі Насір привів Кюльпері додому як свою жінку й, цілуючи Нурадділа, мовив:

— Синку, це твоя нова мама. Йди до неї, поцілуй руку й запроси ласкаво до нас.

Від тих слів Нурадділ зблід і затремтів усім тілом. Перед ним зринуло обличчя коханої неньки.

— Ой, тату, як хутко ти забув мою матусю! — скрикнув хлопчик плачучи і вперше не послухався батькового наказу.

Немов стріла вп'ялися синові слова в серце гаджі Насіру, очі йому затуманилися слізьми. А Кюльпері страх розлютилася:

— Оце так приймають молоду? Ти мене сюди що, на поминки привіз?

— Не гнівайся, Кюльпері. Твоя правда. Я мав підготувати Нурадцина до твого приїзду, щоб він був тому радий. Це роблять родичі, а в мене ж нікого немає. Тепер ти будеш хазяйкою в нашій господі, але, благаю тебе, стань моєму синові доброю матір'ю й полюби його всім серцем. Нурадцин вихований, чемний хлопець. Він тебе слухатиметься. А плаче він того, що згадав матір. Ходімо лишень до наших покоїв, я тобі все покажу.

Сказавши це, гаджі Насір повів Кюльпері до іншої кімнати.

Відтоді як Кюльпері вступила до Насірової господи, на бідолашного Нурадцина посипалися напасті. Свою лиху вдачу Кюльпері виявила дуже скоро. Зрання до вечора, ані пучкою не кивнувши, вона тільки й знала, що лаяти служниць та нукерів. Та найбільше перепадало бідолашному Нурадцинові. Його вона все лаяла та штурхала. Але лагідний хлопчик на те не зважав. Навіть батькові не скаржився, намагався бути при ньому бадьорим та веселим, щоб старенький не журився. Згодом Кюльпері й зовсім знавісніла. Нукер, який десять років вірно служив гаджі Насірові, не витримавши знущань, пішов з двору. Якби не було Нурадцина, давно б утекла й Бахар. Але віддана служниця не забула, яка добра була до неї покійна пані, й терпіла всі прикрощі, аби лише не кидати малого Нурадцина.

Відчуваючи, до чого привело друге одруження, засмутився й гаджі Насір. Щоб менше бачитися з Кюльпері, він удосвіта їхав на базар і повертався додому аж увечері. Торгівля, що приносила самі збитки, та безладдя в господі підточували сили крамаря, й він танув на очах, мов віск.

Нурадцин, уникаючи Кюльпері, більшість часу проводив у школі.

— Постривай лишень! — верещала Кюльпері. — Не сьогодні-завтра здохне твій клятий батько, і все опиниться в моїх руках. Ти й на хвилину тоді в школі не залишишся!

Майже рік тривало таке життя в домі гаджі Насіра. Якось Нурадцин пізно прийшов додому. Розлючена Кюльпері кинулася лупцювати хлопця. Несподівано до кімнати увійшов гаджі Насір. Вихопивши сина з рук Кюльпері, він гнівно закричав:

— Невдячна! Я ж тебе, бідну дівку, від злиднів урятував і оженився з тобою, щоб ти стала моєму синові матір'ю, приголубила його. І, далебі, не на те, щоб ти була катом Нурадцинові. Клянуся непорочною душею Галіми, ти й дня не залишишся після цього в моїй хаті! Збирай свої речі, я розлучаюся з тобою. — Сказавши це, гаджі Насір, вкрай схвильований, попрямував на базар.

Не минуло й півгодини, як з крамниці прибігли зі звісткою, що гаджі Насір помер від розриву серця. Невдовзі покійного принесли до хати.

Нурадцин добре бачив, що Кюльпері лише про людське око подряпала собі обличчя, голосила й припадала до батька. І це тяжко вразило хлопця. Він спершу хотів розповісти про все людям, та, згадавши батькові слова, що про родинні справи розповідати чужим непристойно, передумав і, заховавшись у найдальший куток,

стояв там у самотині. Хлопець навмисно тамував свій плач, аби хоч тим допекти Кюльпері. Дивлячись на ту його незворушність, усі подумали, що в сина черстве серце, а голосіння і сльози Кюльпері сприйняли за щиру правду. І батьків похорон, і панахида минули для Нурадцина мов уві сні.

* * *

На третій день після смерті гаджі Насіра Кюльпері поцілувала Нурадцина і, простягаючи йому гроші, сказала:

— Синочку мій! Ти вже над тими книжками не засиджуйся, йди собі до школи, а після уроків візьми товаришів та погуляйте гарненько. Сьогодні до нас мають прийти батькові боржники, то я буду зайнята. Ти вже йди, синку, не стій тут.

Нурадцин зрадів тому наказу й, підхопивши свою торбу, прудко вибіг з хати. Всю дорогу він розмірковував над поведінкою Кюльпері. «По батьковій смерті Кюльпері стала до мене страх яка ласкава. Аби раніше така була, то батькові серце не розірвалося б і він би й досі жив. Чому вона так перемінилася? Чи не тому стала така добра, що боїться гніву свого батька Імамверді? Дідусь гарний чоловік і мене дуже любить. Аби ж то знаття, чи надовго стане тої лагідності в Кюльпері? Коли б не почала вона знову мене лупцювати, як дідусь Імамверді поїде. Хто мене тоді захистить? Бахар якщо й захоче, то Кюльпері вмить її прожене, бо тепер на все її воля».

Отак роздумуючи, Нурадцин дістався до школи. Причину тої зміни в Кюльпері хлопець так і не зміг визначити.

Кюльпері добре тямила, що раз вона не мала дітей, то всі товари й майно залишаються Нурадцинові, а він як недоліток переходить під владу свого опікуна. Отож лукава жінка очікувала на те опікунство й таки досягла свого.

Кюльпері сподівалася дістати від чоловіка багато грошей. Одначе коли підрахували, що залишилося після сплати боргів, виявилося, що Нурадцин успадкував трохи грошей та будинок від батька, а також меблі й на дванадцять тисяч коштовностей — від матері. Кюльпері була настановлена до хлопчика опікуном.

Тільки-но Нурадцин повернувся додому, Бахар усе розповіла йому. Аж тепер Нурадцин збагнув, чому так змінилася Кюльпері.

— Не бійся, серденько, — сказала Бахар. — Поки ти живий, Кюльпері й копійки твоєї не зможе взяти і не скривдить тебе, бо тоді не бути їй опікуном.

Нурадцин дуже зрадів тому. Слова Бахар справджувалися. Кюльпері більше не знущалася з Нурадцина й поводилася з ним лагідно. Та Бахар хоч і заспокоїла хлопця, сама не вірила Кюльпері ані на гріш. Не було сумніву, що жінка замислила щось лихе. Бахар потерпала, щоб та лиходійка не вчинила чого Нурадцинові. Відчувши те, Кюльпері вирішила будь-що спекатися служниці. Але вигнати її ні з того ні з сього вона не зважувалася, тому що Бахар змалку росла в домі гаджі Насіра, всі її шанували й зовсім не мали за служницю.

Імамверді більшість свого життя прожив на селі, тому ніяк не міг призвичаїтися до міста. Тут йому було сумно й нудно. Нарешті старий сказав дочці:

— Кюльпері, зараз у тебе все налагодилось, і я тут більше не потрібен. Я не люблю міського гомону. Отож і поїду собі з Богом. А ви, як тільки Нурадцина відпустять на літо, приїжджайте до мене. Нехай він ці три місяці на свіжім повітрі побуде, здоров'я набереться.

Кюльпері охоче погодилася на те. Імамверді поцілував на прощання Нурадцина й сказав:

— Синочку мій, учися добре і складай іспити. Аллах милостивий, приїдеш і побачиш, яке гарне наше село. Я зроблю тобі вудку, ловитимеш рибу в річці, купатимешся, а в лісі збиратимеш полуниці, малину, гриби.

З тим Імамверді поїхав.

Хоч після від'їзду дідуся Нурадцин посмутнів, але з його обіцянки дуже радів, бо ніде, окрім свого міста, ще ніколи не бував. Про річку та ліс хлопець читав лише у книжках, тому нетерпляче очікував на літні канікули. Кюльпері також страшенно раділа з того. Правда, для тої радості вона мала свої підстави.

Нарешті настав день, якого так довго чекав Нурадцин. Три дні збиралася Кюльпері в дорогу. Ці готування дуже занепокоїли Бахар, бо Кюльпері запакувала у скрині всі речі з дому, щоб забрати їх із собою.

— Пані, навіщо на три місяці набирати стільки речей? — запитала Бахар.

— Хоч це й обтяжливо, але тут залишати усього не можна, — відповіла Кюльпері.

Бахар сподівалася, що хазяйка візьме і її на село, та коли все було готове, Кюльпері сказала:

— Бахар, ти залишишся в місті. Тут я ні на кого, окрім тебе, покластися не можу.

І хоч як Бахар благала, Кюльпері не поступилася. Прохав і Нурадцин, але даремно.

— Ні, ні. Я будинку нікому, окрім Бахар, довірити не можу, — відмовляла Кюльпері. — Таж і ми не на прощу до Мекки збираємося. За три місяці знову назад повернемося. Зоставайся здорова, Бахар! Пильнуй гарненько домівку!

Обійнявши Нурадцина, Бахар розцілувала його.

— Щасливої дороги! Хай тебе Бог боронить од усілякої напасті! Хтозна, чи зустрінемося ми з тобою знову? — Сльози здушили Бахар, і вона не могла далі говорити.

Поїзд рушив. Попервах Нурадцин трохи сумував за Бахар, але поступово, роздивляючись з вікна вагона на нові, раніше не бачені краєвиди, забув про свою журбу. Поїзд мчав із великою швидкістю. За вікном, мов зубці у гребені, мерехтіли дерева. Краєвиди без упину змінювалися. То простягалися вкриті зеленою травою поля, то височіли гори, то темніли ліси і яри, то сріблилися річки. Нурадцин тішився неймовірно, бо нічого схожого раніше не бачив. Адже досі він нікуди не виїздив з курного, задимленого міста.

За два дні до цього Кюльпері написала батькові в листі, коли від'їжджає, і прохала, щоб Імамверді узяв бричку та воза й чекав на них у місті. Але коли вони на другий день подорожі зійшли з поїзда, на вокзалі ані батька, ані будь-кого із знайомих не зустріли. Це дуже занепокоїло Кюльпері. Вона звеліла нукерові Джафарові найняти двох вантажників, щоб перенесли їхні речі до зали другого класу. Кюльпері брала моторного Джафара, щоб він супроводжував їх у поїзді, а після того повернувся додому. На вокзалі вони чекали годин зо дві, та все марно. Кюльпері дедалі більше непокоїлася: вона боялася, що їх можуть обікрасти. Хоч у місті Кюльпері мала знайомих, але й на них не покладалася. Нарешті, втративши

надію на батька, Кюльпері надумалась їхати в село сама. Вона послала Джафара, щоб він найняв бричку й гарбу. В гарбу Кюльпері поклала речі й посадовила Джафара, в бричку сіла сама з Нурадднном і з великим страхом рушила в дорогу. Від міста до села було недалеко: двадцять верстов. Але по шляху, що тягся горами й лісами, шастали розбійницькі ватаги, і їх найбільше боялася Кюльпері. Щоб раніше дістатися додому, вона квапила візників, обіцяла дати «на чай», і вони гнали коней чимдуж. Але те, чого боялася Кюльпері, з нею й сталося. Коли навантажена гарба звільна котилася по нерівному, із спусками та узвозами шляху, на одному закруті несподівано поламались вісь і колесо. Сонце вже сховалося за горами, і Кюльпері, ще дужче налякавшись, заголосила:

— Боже ж мій, що зі мною буде? Що ж я, нещасна, вдію між оцих страшнющих скель? І що це сталося з батьком, що він досі не приїхав? Краще було б мені зоставатись у місті й чекати на нього.

— Пані, — озвався візник, — ну, як таке вже трапилося, то, може, ми поїдемо в село й покличемо кого на допомогу?

Кюльпері на це не погодилася.

— Ні, ніколи. Я не покину тут речей без нагляду. Треба іншої ради.

— Нема іншої ради, — відказали візники. — Якби хоч вісь не зламалась, то ми б колесо перев'язали й помалу дісталися б до села. А тепер тільки на ласку Аллаха надія.

Від цих слів Кюльпері ще дужче розхвилювалася. Настав вечір. Похолодало. З ущелин звільна посунув туман. Ніхто не приїздив. Залишатися тут на ніч було лячно.

— То що, ніч на шляху ночуватимем? — спитала Кюльпері у візників.

Ті мовчали. Після того як гарба поламалася, Нурадднй усе щось обмірковував. З-поміж своїх однокласників хлопчик вважався найкмітливішим.

— Я придумав, — сказав Нурадднн до Кюльпері. — Якщо хочете, можу сказати. В гарбу запряжено четверо коней. Ми перевантажимо речі на них і поїдемо далі. Хазяїн гарби нехай залишається тут, а ми з села надішлемо йому допомогу.

Ця порада всім припала до душі. Найбільше раділа Кюльпері: Нурадднн так просто розв'язав усі труднощі. Не гаючи часу, навантажили коней і рушили далі. Та найстрашніше місце — їхати вісім верстов лісом — було попереду. Коли валка під'їхала до лісу, зовсім смеркло. Першим їхав Джафар з навантаженими кіньми, а слідом за ним бричка. Кюльпері аж тремтіла від страху. Хоча Нурадднн був не з лякливих, та і його охопив жах. Навколо стояла мертва тиша, не чути було навіть як листя шелестить на деревах. Кров холола в жилах від тої моторошної німотності. Раптом жахливий гук розітнув лісову тишу. Од того гуку здригнувся Нурадднн, а Кюльпері скрикнула.

— Не лякайтесь, пані, — мовив візник. — То сова.

— А щоб тебе Аллах скарав, що за мерзотний голос! — закляла Кюльпері.

До кінця лісу лишалося дві версти, коли перед Джафаром постав озброєний верхівець.

— Стій! Злазь із коня, бо стрілятиму.

— Аміраслан-ага, не стріляй, то я.

— Ти, Джафаре?

— Так, я, пане.

Верхівець завісив рушницю за спину й підступив до Джафара.

— Хто це мандрує?

— То, пане, Кюльпері-ханум. Он вона й сама їде на бричці. Наша гарба в дорозі поламалась, і довелося перекласти речі на коней. Скільки ми в місті діда Імамверді виглядали, а він так і не приїхав. Мусили самі рушати в дорогу.

— Ти, Джафаре, жени помалу, а я разом з бричкою поїду.

Амірaслан хльоснув коня. Побачивши верхівця, Кюльпері жахнулася:

— То вже наша напасть.

— Не лякайтеся, пані, то, певно, хтось із ваших людей нас зустрічає, — заспокоїв візник Кюльпері.

Амірaслан, наблизившися до брички, голосно гукнув:

— А що, сестро, як я вас трошки пограбую?

Почувши знайомий голос, Кюльпері радо скрикнула:

— Амірaслане, братику, невже це ти? Як добре, що ти прийшов! А тато де? Він мав найняти бричку й зустріти нас. Не знаю, чи листа мого не отримав, чи щось інше скоїлося.

— А я й не відав, що ви приїдете. Виїхав ще вранці з дому. Певно, дядько й досі не приїхав, бо повінь на річці моста знесла. Мені Джафар оповів про вашу пригоду. По вантажу видно, що ти, сестро, вже назад не вертатимеш? Це правильно, треба, щоб людина дотримувалася свого слова.

Кюльпері, щоб змінити тему розмови, сказала:

— Братику, а ти Нурадділа й не помічаєш?

Тільки зараз, помітивши Нурадділа, Амірaслан зрозумів натяк Кюльпері й мовив:

— Ласкаво прошу, Нурадділе! Ти, мабуть, злякався мене?

— Чого б це я мав лякатися? Хіба можна людині людини боятися? — відказав Нураддін.

— Навчений хлопчик може й злякатися.

— Ні, ви помиляєтеся. То ненавчений хлопчик може злякатися. А навченому всі таємниці відомі, і його нічим не злякаєш.

— Гаразд. Якщо ти вже такий паливода, то сідай на мого коня, а я трохи у бричці перепочину, — підморгнув Амірaслан Кюльпері. Та Кюльпері, хоч і зрозуміла, чого хоче Амірaслан, спершу не погодилася:

— Ні, ні. Ще кінь понесе.

— Кінь цей не з брикливих і помалу чвалатиме за бричкою. Та якщо Нураддін боїться верхи...

— Я не з полохливих, я вже казав!

Нарешті Кюльпері погодилась. Амірaслан зліз з коня й підсадив на нього Нурадділа. Хлопець, тільки-но опинився в сідлі, взяв коня в остроги. Кінь зірвався у чвал. Кюльпері злякалась, але Нураддін тримався міцно. Амірaслан кивнув йому вслід:

— Молодець, бісів хлопець!

По тому сів у бричку й вони про щось тихенько загомоніли.

Аміраслан був єдиний син молодшого брата Імамверді Танрикулу. Тим-то батьки змалку пестили Аміраслана, і він зростав мазунцем. Для малого Аміраслана не існувало слова «ні». Будь-яке його прохання батьки негайно виконували. Коли Аміраслан помічав якусь іграшку в чужих дітей, йому купували те саме, бо інакше його нічим не вгамуєш. Наслідки такого виховання хутко далися взнаки. Коли Амірасланові виповнилося дев'ять років, батько придбав для нього торбу й букваря. Зодягнувши сина в усе нове, Танрикулу послав його з подарунком до мулли[1] вчитися. Та через три дні Аміраслан подер букваря й утік зі школи. Хоч як благали його батьки вчитися, нічого не виходило. А коли батько раз аж надто заповзявся, Аміраслан відповів:

— Тату, я до мектебу[2] не піду. Там мулла прив'язує учням ноги до фалакки[3] й лупцює щосили. Краще я піду до російської школи.

Тих, що навчалися по-російському, Танрикулу зневажав. До цієї думки його привчав богослов Молла. Молла Іман полюбляв казати:

— Танрикулу, не пускай свого сина до російської школи. Там з мусульманських дітей роблять справжніх росіян. Вони запускають собі чуприни й носять шапки. А замість Сааді, Гафіза там навчають про якихось шакалів та лисиць.

Танрикулу вважав Моллу дуже набожним, і синове бажання піти до російської школи збило його з пантелику. Він не міг знехтувати порадою Молли, але й урвати синову науку рука не піднімалася. А що, як піти до Алі-бея? Алі-бей був старий і вчений чоловік. Танрикулу вельми шанував його й кожну складну справу обмірковував з ним. Коли Танрикулу ввійшов до Алі-бея, він побачив там ще одного чоловіка. У присутності незнайомого Танрикулу не хотів радитися з Алі-беєм. Та коли Алі-бей сказав, що це його щирий приятель мірза Гасан, і познайомив їх, Танрикулу виклав їм свій клопіт. Порадивши віддати сина до російської школи, Алі-бей сказав:

— Чоловіче, ти нікого не слухай. Якщо хочеш, щоб син став людиною, посилай його до школи. А щодо Молли Імана, то його думки хибні й безглузді. З жодної дитини ще в тій школі росіянина не зробили. Якщо твоя ласка, то нехай їхній учитель розповість.

Мірза Гасан, усміхаючись, мовив:

— Якщо за ісламом виходить, що носити чуприну й шапку на голові погано, тоді все, що каже Молла Іман, — щира правда. Але дивно мені, з якої книжки він узяв ті слова. Це думка неабияка, якщо Молла Іман її вигадав самотужки. Давай, братику, нехай твій син приходить хутчіше. Не пошкодуєш.

Послухавшись ради двох чоловіків, Танрикулу надіслав сина до школи. Та Аміраслан довго в школі не витримав. Розбещений, лихий на слово хлопчак дошкуляв усім учителям. Не минало дня, щоб Аміраслан з кимось не посварився чи не побився. В покару вчителі залишали Аміраслана без обіду. Але в усьому були винні Аміраслановi батьки, бо за ті три години, що син проводив у школі, вони звільнили його від будь-якої домашньої роботи. Старі виконували кожну його примху. Та

[1] Священнослужитель, в азербайджанському селі часто ще й учитель.

[2] Школа в мусульман.

[3] Дерев'янка, до якої прив'язували ноги винного в чомусь учня й били киями по п'ятах.

врешті Амірaслана виключили зі школи: він поранив ножем одного учня. Танрикулу ще кілька разів віддавав сина до різних шкіл, але змінити щось було запізно.

Амірaслан був старший від своєї двоюрідної сестри Кюльпері на два роки. Брати домовились одружити своїх дітей, ще коли вони бігали малюками. Та Імамверді не подобалася Амірaсланова поведінка. Обурений небожевим гультяйством, Імамверді в усьому обвинувачував брата.

— То не виховання. Дитині не можна все дозволяти. Хай втямить, що заборонено, а що ні. Згодом ви самі пошкодуєте, — вичитував братові Імамверді.

Амірaсланові було шістнадцять років, коли одне за одним померли його батьки, і в юнака, окрім бабусі Пюсте, нікого з рідних не лишилося. По батьковій смерті Амірaслан успадкував чимало майна та грошей. Але шалапутний син хутко процвиндрив свій спадок у карти й гулянки.

Хоч як старався Імамверді навести небожа на правильний шлях, це йому не вдалося. Тоді дядько перестав з ним родичатись і навіть зачинив для Амірaслана двері своєї хати. Доки в Амірaслана водилися гроші, він і близько не підходив до двоюрідної сестри. Та пропивши й прогулявши все своє добро, він надумався одружитися з Кюльпері. Проте на його домагання Імамверді рішуче відмовив:

— Доки я живий, тому не бути.

Серце Кюльпері належало парубкові, вона хотіла побратися з ним й утекти. Але Амірaслан не погоджувався на це, бо не так прагнув узяти Кюльпері, як дядькове майно, що було можливе лише за згоди Імамверді. Зрештою Амірaслан покинув Кюльпері й оженився на багатій удові. Та незабаром він розтринькав увесь жінчин посаг і розлучився з нею. Амірaслан, ступивши на згубний шлях гультяйства, постійно потребував грошей. Помалу нероба призвичаївся до злодійства і вже не раз попадав за те до в'язниці. На цілу губернію не траплялося жодного грабунку чи злодійства, до якого не доклав би рук Амірaслан. Такий-от був чоловік, який сидів у бричці й мирно розмовляв з Кюльпері.

Брат із сестрою домовилися, що Амірaслан знову свататиме Кюльпері. Якщо Імамверді й цього разу не дозволить, то Кюльпері піде за Амірaслана без батькової згоди.

* * *

Нураддін порівнявся з Джафаром і смикнув коня за поводи. Та пещений, норовистий огир не послухався слабосилого хлопчика й, настрахавшись темряви, помчав ще дужче. Нураддін зрозумів, що власними силами йому коня не спинити. Схопивши обіруч вуздечку, він міцно вчепився за луку сідла, щоб хоч не впасти з коня. Джафар, побачивши, що Нурaддінові непереливки, спробував був перепинити коневі дорогу, але не встиг. Колись Джафар слугував у Амірaслана і добре знав норов цього коня. Коня звали Джейранбасан[4], і звичайно то був сумирний коник. Та коли він розпалювався, ніякий кінь уже не міг його наздогнати. За одним із закрутів на дорозі зненацька з'явився чийсь віз. Джейранбасан круто звернув у ліс і, скинувши додолу Нурaддіна, помчав далі. Від удару об землю бідолашний хлопець зомлів. Машталір зупинив воза. З нього зіскочив дідусь Імамверді й підбіг до

[4] Той, що випереджає джейранів.

потерпілого. Хлопчик лежав непорушний. Нахилившися, старий зазирнув дитині в обличчя і вражено скрикнув:

— Святий боже, це ж Нурадцін! Та чому він їхав верхи?

Імамверді квапливо поклав голову хлопчика собі на коліна й розхристав йому груди.

— Синку мій, це я, дідусь Імамверді.

Нурадцін кволо застогнав і, опритомнівши, упізнав дідуся Імамверді. Старий оглянув хлопчика з усіх боків, чи не поранено його, і коли торкнувся до правого коліна, Нурадцін зойкнув:

— Не займай, дідусю, болить! Мабуть, ногу зламав.

— Ні, синку, не бійся. Нога ціла, тільки, певно, вибита, — відказав Імамверді й обережно переніс малого на воза.

Тим часом під'їхали всі інші. Імамверді, побачивши, що Кюльпері з Амірасланом сидять у бричці, гнівно закричав:

— Де ваш розум був? Чи ж то можна садовити дитину саму на шаленого коня й пускати лісом серед ночі?

Амірасланодразу перепросив дядька, узявши всю провину на себе, потім зіскочив з брички й пішов шукати коня. Кюльпері намагалася якось підлеститися до батька.

— Не гнівайся, таточку, то вже такий талан. Гарба на дорозі поламалась. А ти не приїздив...

— А що міг я вдіяти? Довелося цілий день чекати на тім боці річки, поки моста полагодять. Уранці повінь його знесла.

— А чи це теж не талан, тату? Слава Богу, хоч так обійшлося. А Нурадцінаповеземо до костоправа Кара Гюсейна, він йому ніжку вправить.

Нурадцінапоклали в подушки на возі Імамверді, і валка виїхала з лісу. На небі засвітив місяць. Не минуло й двох годин, як вони досягли села Кюллюджі. Там уже всі спали. Селяни засинали тут із заходом сонця й прокидалися, коли сонце сходило. Вихваляючи своє село, дідусь Імамверді не перебільшував: чисте повітря, прозора вода, гори, сади, ліс могли хоч кого втішити. Розташована по верхів'ю гори, Кюллюджа зі сходу була оточена буйними садами та лісом, із заходу — розлогими ланами, а з півночі — розкішними пасовиськами. З гір до села стікали прохолодні струмки. Соковиті кюллюджанські овочі славилися по всіх околицях. У тім селі попереду кожної хати, окрім саду, був ще й гарний присадок, в якому жінки вирощували запашні квітки. Якби позирнути на те село збоку, то воно, зіп'яте на верхів'ї гори, скидалося на чудовий квітник. Через те, очевидно, і мало наймення Кюллюджа[5]. Садиба дідуся Імамверді містилася на невеличкім пагорбі в горішній частині села. Звідси відкривалися прегарні краєвиди. На дворищі височіли дві будівлі: стара хатина та двокімнатний, з ґанком попереду кухні новенький будиночок. Коло будинку ріс чарівний садок з розкішними деревами та запашними квітами. Посеред ставка з-під землі вибивалося джерельце з зимною водою, що стікала до водойми. З тієї водойми дідусь Імамверді зрошував сад та город. У будинку Імамверді наготував один покій для Нурадцінадругий — для Кюльпері. Дідусь добре знав, що вивих треба вправити негайно, бо інакше вигоїти ногу буде важко. Через те

[5] Квітникове.

одразу по приїзді послали садівника Мехді, щоб він неодмінно привів костоправа, навіть коли той і спатиме.

За якийсь час прийшов Кара Гюсейн. Він був майже одного віку з дідусем Імамверді й за сорок років праці зажив на всі околиці слави неабиякого лікаря.

Помацавши Нурадднінову ногу, Кара Гюсейн мовив:

— Права нога вийшла з колінної чашечки.

Він з хрустом вправив ногу на місце й, обіклавши її з чотирьох боків планицями, міцно обв'язав. Нураддін, тамуючи біль, навіть не застогнав.

— Оце справжній молодець! — похвалив його Кара Гюсейн. По тому наказав домашнім, щоб тримали коліно в такому стані три дні й не чіпали його. — Я приїду й сам усе розв'яжу. — А Нурадднінові звелів: — Мій розумний синку, ти ногою не воруши, то вона не болітиме й хутко загоїться.

Попрощавшись, Кара Гюсейн пішов.

Минала ніч, але Нураддін від болю в нозі не міг заснути. Біля нього сидів дідусь Імамверді. З другої кімнати долинало хропіння Кюльпері. Нарешті сон здолав і хлопчика... Коли він розплющив очі, сонце світило у вікна.

— Доброго ранку, синочку, — підійшов до Нурадднна дідусь Імамверді, — чи спокійно спалося? Болить ще нога?

— Трошки болить, дідусю.

— Не хвилюйся, синочку. Аллах милостивий, за кілька днів одужаєш і підеш гуляти. Подивись лишень, який у твого діда гарний сад.

Мовивши те, Імамверді розчинив віконце й визирнув назовні.

Чисте ранкове повітря та пахощі квітів сповнили покій. Дзвінко щебетали пташки, умостившись понад плесом водойми. Біля самого вікна росли черешня й шовковиця. Гілля черешні так близько нависало до вікна, що можна було до ягід дотягнутися рукою. А дерево рясно всипали червоні черешні. То щебечучи, то скльовуючи ягоди, на шовковиці й черешні сиділо кілька пташок. Нураддін замилувано стежив за ними. Він знав тільки горобців, усі інші з-поміж тих пташок були йому не відомі. Несподівано Нураддін помітив, як мати горобчиха з зеленою комашкою в роті сіла над вікном, і звідти долинуло чиєсь цвіріньканння. Повернувшись, Нураддін побачив, що четверо горобенят повистромлювали голови з гнізда й голосно цвіринькають. Мати прилітала й сідала на краю гнізда, а діти, роззявивши як могли жовті дзьобики, зчиняли неймовірний писк. Горобчиха віддавала комусь одному комашку й відлітала. Трохи згодом, знову з комахою в роті, сідала на край гнізда. Цього разу вона віддавала комаху іншому горобеняті, наступного разу — третьому й четвертому. В такому порядкові мати годувала дітей і жодного разу не сплутала черги.

Це гороб'яче гніздо і пташата, що жили в ньому, стали єдиною розвагою для Нурадднна. Якось одне з горобенят ненароком випало з гнізда й, безладно тріпочучи крильцями, залетіло до покою. Саме тоді увійшов до Нурадднна дідусь Імамверді.

— Дідусю, подивися, горобеня з гнізда викотилося й до нас упало. Дай його мені.

Імамверді підняв горобеня й простяг його Нурадднновi.

— Маєш час добре вимуштрувати його.

— А як горобців муштрувати, дідусю? Навчи мене!

— Гаразд, синку!

Імамверді взяв горобеня, поклав на підлогу, потім відступив трохи набік і почав насвистувати. Почувши посвист, горобеня й собі цвірінькнуло, але на дідів поклик не полетіло.

— Зараз воно сите, через те й не слухає. А хай трохи зголодніє, тоді миттю прилетить, як свисну. Нумо краще для нього помешкання приготуємо.

Дідусь Імамверді приніс з полиці порожню коробку з-під тютюну, жмуток вати й віддав усе Нурадінові:

— Ось тобі й житло для горобеняти.

Нураддін радо влаштував горобеня в коробці.

— Дідусю, а коли мій горобчик зголодніє, що я йому дам їсти?

— Пожованого хліба, шовковиці, а найкраще комашок. Я їх із садка принесу.

В цей час до покою зайшов Джафар із тацею, на якій були чай, хліб, бринза та свіже вершкове масло. Поставивши все перед Нурадіном, він спитав про його здоров'я, а потім сказав:

— Паничу, сьогодні я їду додому. Може, хочеш щось переказати?

— Повітай від мене Бахар, але не кажи, що я ногу вивихнув, бо то її схвилює. Та ще, коли твоя ласка, привези мій зошит для малювання й коробку з фарбами. Я хотів був узяти, але забув удома.

— Будь ласка, паничу. Я сам усе те привезу. А поки що залишайся здоровий. Пошли тобі Аллах швидше одужати. — З тими словами Джафар вийшов.

Третього дня прийшов Кара Гюсейн і розмотав Нурадінові ногу.

— Зараз, синку, твоя ніжка вже здорова, і я не перев'язуватиму її більше. Та якийсь час мусиш іще ходити помалу, не стрибати й не бігати. Днів зо два не виходь надвір, обережненько гуляй по хаті. Посидь на ґанку, подивися на дідів садок, а потім я заберу тебе погуляти до свого саду.

Коли Кара Гюсейн прощався, Імамверді простяг йому гроші, але костоправ не взяв.

— Я ніколи не візьму від тебе грошей, поки ми друзі. До того ж Нурадінів батько багато доброго мені зробив, а я йому ще нічим не віддячив. Тепер я свій борг повертаю й більше нічого не хочу.

Кара Гюсейн пішов. Дідусь погладив Нурадіна по голові й мовив:

— Бачиш, мій синку, як гарно робити людям добро. Дітям віддячують за батькове благодіяння. Ось і цей будинок, в якім ти сидиш, я збудував з допомогою твого батька. Тому я разом із садом заповідаю його тобі. Це всьому селу відомо. По моїй смерті садиба буде твоя. І Кюльпері це аж ніяк не стосується.

Кюльпері, яка саме проходила попід вікном, почувши останні слова, запитала:

— Що то мене не стосується, тату?

— Ходи сюди, я й тобі скажу.

Коли дочка ввійшла, дідусь Імамверді мовив:

— Я кажу Нурадінові, що оцей дім, в якому він перебуває, і садок у майбутньому тобі не належать. Це мій заповіт, я і тебе повідомляю, дочко, аби ти його виконала. Далебі, ти й сама добре знаєш, що все те збудовано на гроші його батька.

— Я виконаю твою волю, тату, — відповіла Кюльпері, — але й у мене є одне прохання до тебе.

— Будь ласка, дочко, що там?

— Я сама не казатиму, тобі Аміраслан скаже.

— У мене з Амірасланом не може бути ніяких справ. Ти це й сама добре знаєш. Ще відтоді, як ви приїхали, він, мов для того, щоб виправдатися за нещастя з Нурадді́ном, унадився сюди ходити. Так ти йому від мене перекажи, щоб він більше до нас не потикався, бо я його вижену.

— Тату, не гарячкуй. Він у тебе сьогодні одну річ прохатиме. Ти вволи його прохання, бо і я того хочу.

— А я тобі кажу, що з Амірасланом у мене нічого спільного бути не може.

— Ну, тоді вибачай. Що нам буде треба, ми й без тебе вчинимо.

— Кюльпері, кажи прямо, що ти хочеш?

— Нині Аміраслан прийде мене сватати, і я прошу на те твого дозволу.

— Ніколи.

— Тоді й без тебе обійдемося.

— Поки я живий, тому не бути.

— Побачимо. Я вже не маленька, мені двадцять п'ять років і що схочу, те й учиню. Я бажала все те зробити з твого благословення. А не хочеш — тоді я із себе провину скидаю. Тільки прошу — не ставай мені на заваді.

Це вимовивши, Кюльпері сердито грюкнула дверима й пішла з хати. А дідусь Імамверді сів на стілець і над чимсь тяжко замислився.

Незабаром з'явився Аміраслан. Дідусь Імамверді вийшов до другого покою, і що там відбувалося, Нурадді́н не знав, він лише чув сердитий дідусів голос.

* * *

Кюльпері, яка ще рік тому заздрила звичайній новій ситцевій сукні у сусідських дівчат, тепер приїхала на село зодягнена в шовкове вбрання із золотими та коштовними прикрасами на голові. Парубки, які раніше і близько не підходили до Кюльпері, тепер юрмилися біля неї. Та понад усе жінка бажала якось привласнити собі майно Нурадді́на.

Минуло три дні. Кюльпері одружилася без батькової згоди й перейшла жити до Аміраслана. Всі речі, які вона привезла, забрала із собою до чоловіка.

Кюльпері не заперечувала, щоб Нурадді́н залишився в дідуся Імамверді. Нурадді́н страшенно зрадів з того, бо Кюльпері, відтоді як вони сюди переїхали, знову стала недоброю. Доччин непослух тяжко вразив Імамверді.

Нога в Нурадді́на зовсім загоїлася, і він то спостерігав у садку, як збирають мед бджоли, як длубається в листі шовкопряд, то зривав з дідусем смачні овочі, то бігав на річку ловити рибу й купатися або ж ходив до лісу по малину і гриби.

Куди б Нурадді́н не йшов, він скрізь носив із собою горобеня. Дідусь Імамверді нафарбував горобеняті крильця червоною фарбою, і хлопець назвав горобеня Червонець. Пташка й собі так звикла до Нурадді́на, що куди б хлопчик не пішов, вона без поклику летіла за ним.

Щосуботи в Кюллюджі відбувався базар, на який збиралися селяни з усіх навколишніх сіл. Хто хотів щось купити, а хто — продати. Дідусь Імамверді з

Нурадді́ном теж ходили на базар. Нурадді́нова шкільна форма привертала до себе загальну увагу, особливо сільських дітей. Нурадді́нові подобалося бути з дідусем, і він дякував Аллахові, що Кюльпері не забрала його із собою. У налитому, мов сливка, хлопчикові не можна було впізнати колись блідого від задушливого міського повітря Нурадді́на. За місяць личко його округлилося й порожевіло, мов мак. Та, на жаль, те розкошування тривало недовго. Кюльпері чомусь передумала й вирішила забрати хлопця до себе. Дідусь Імамверді на те не погоджувався, і поміж дочкою та батьком щодня з цього приводу точилися сварки. Це дуже гнітило Нурадді́на, й нарешті він сказав:

— Дідусю, не сваріться з Кюльпері, я згоден жити в неї. Піду й щодня до тебе бігатиму.

Хоч-не-хоч старий мусив погодитись, і Нурадді́н переселився до Аміраслана в хату. Невдовзі Аміраслан процвиндрив на пиятики узяті проханнями чи погрозами гроші Кюльпері. Він знав, що жінка потро́ху прибирала до рук майно гаджі Насіра й хотів поступово перебрати все собі, та його крутійство хутко виплило назовні, і між подружжям почалися сварки. Побачивши, куди все повернуло, Кюльпері розповіла Амірасланові про свої наміри щодо Нурадді́на й зажадала від чоловіка допомоги. Зраділий Аміраслан сказав:

— Якби ти не крилася від мене з тим, я давно б уже знайшов вихід. А втім, не журися, я і так щось придумаю.

* * *

Нурадді́н гадав, що коли тільки захоче, то й зможе піти до дідуся Імамверді. Але вже другого дня побачив, що помилявся. З одного боку Кюльпері, а з другого — баба Пюсте, якій звеліли пильнувати бідолашного хлопця, не давали Нурадді́нові спокійно дихнути. Зате Аміраслан, маючи своє на думці, ставився до Нурадді́на з приязню й далеко від себе не одпускав. Куди б не йшов, завжди брав хлопця із собою. Якось Нурадді́н пішов з Амірасланом у садок. Підвівши хлопця до черешні, Аміраслан попрохав його нарвати ягід. Коли Нурадді́н з повною пазухою хотів був спускатися додолу, Аміраслан сказав:

— Нурадді́не, поглянь, як багацько черешень на отій гілці, що ти тримаєш рукою. Полізь одломи ще й ту гіллячку. Так її і додому понесемо.

— Гілка тоненька. Боюся, щоб не зламалася.

— А хвалився, що не боягуз. Та гілка й мене витримає.

Спалахнувши від тих слів, Нурадді́н подерся вгору. Та скоро він досяг верхівки дерева, як гілка тріснула й полетіла додолу. Якимсь чудом хлопець зачепився проміж двох галузок і врятувався од видимої смерті. Коли Нурадді́н спустився вниз, Аміраслан, поклавши гілку на плече, кинув:

— Ходімо, Нурадді́не. Цього разу Аллах оборонив тебе від смерті, — й розгонисто зареготав.

Хоча Нурадді́на здивували слова «цього разу» й регіт Аміраслана, але він тоді ще нічого не зрозумів.

Іншим разом Аміраслан, покривши попоною Джейранбасана, покликав Нурадді́на:

— Хлопче, поведи-но викупай мого коника в річці та й сам покатаєшся трохи.

— Я боюся твого Джейранбасана, — сказав Нураддін, — і ніколи не поїду на ньому.

— Далебі, ти полохливий став, — мовив Аміраслан і скочив на коня. — То сідай за мною, поїдемо вдвох купатися.

Нураддінові страх як подобалося купатись, тож він одразу погодився. На березі Аміраслан роздягнувся, сів на коня й поплив на найглибше місце. Потім, відшукавши очима Нурадділа, гукнув:

— Якщо не боїшся, давай і тебе покатаю.

Нураддін залюбки погодився. Аміраслан посадив його на коня, а сам схопився за недоуздок. Направивши коня на найглибше місце, Аміраслан кілька разів пірнув. А коли кінь досяг бистрини, Аміраслан різко шарпнув недоуздок. Кінь сахнувся і скинув хлопчика із себе. Нураддін зник під водою, та одразу ж випірнув і поплив за течією. Аби він глянув у цю мить на Аміраслана, то помітив би в його очах лиховісні вогні. Коли Нураддін, досхочу наплававшись, вийшов на берег, Аміраслан запитав:

— Де це ти так навчився плавати?

— Дідусь Імамверді навчив. До того як я до вас перейшов, ми з ним щодня на річці купались. А зараз бідний дідусь занедужав.

— А ти звідки знаєш, може, бігав до нього?

— Ні, вчора від садівника чув.

— Я тобі ще раз кажу, щоб ти й близько не підходив до нього. Одягайся мерщій, ходімо.

Бачачи, що Аміраслан сердитий, Нураддін похапцем одягся. Коли верталися додому, Аміраслан над чимось глибоко задумався й не обмовився до хлопця і словом.

Після перших невдач Аміраслан, проте, не кинув свого лихого наміру й став шукати новий спосіб укоротити віку Нурадділові. Нічого не підозрюючи, хлопець вважав ті пригоди звичайними, аж поки один випадок не насторожив його.

Якось, повертаючись з базару додому, вони з Амірасланом побачили гадюку, що, скрутившись, спала на тину.

— Поглянь, який гарний вуж, Нурадділе, — сказав Аміраслан. — Візьми його, хай наш їжак із'їсть. Ти не бійся, вужі неотруйні й людей не кусають.

— Я знаю, що вони неотруйні. Але то не вуж, а гадюка.

— Ні, ти не знаєш, це вуж.

— У вужів жовтава смужечка на голові, а не така чорна.

— Це тобі хто сказав?

— Дідусь Імамверді. Він мені не раз у садочку вужів показував.

Аміраслан зареготав.

— Ти боїшся вужів і через те кажеш, що то змія.

Не відповівши на ті слова, Нураддін кийком, що тримав у руці, вдарив змію по голові й забив її.

— Ану глянь тепер: змія це чи вуж?

У цей час двоє чоловіків, які йшли дорогою, теж подивилися на гадину й сказали:

— Звісно, це змія, та ще й гюрза до того.

Обдивившись змію з усіх боків, Аміраслан погодився:

— Справді, це не вуж, я помилився, бо гюрза дуже подібна до вужа.

Нураддін і на те нічого не відповів, але в думці йому майнуло: «Якби я тебе послухав, то лежав би отут на дорозі вже мертвий».

По тому випадкові Нураддін запідозрив Аміраслана й став за ним пильнувати.

Якось Нураддін підхопив горобчика і, сказавши, що гратиметься в садочку, побіг перевідати дідуся Імамверді. Дідусь лежав на матраці страшенно виснажений хворобою. Сердешний старенький обійняв Нурадцина і з радощів заплакав. Коли Нураддін розповів йому про все, що з ним сталося, Імамверді пойняла тривога. Та коли він почув про випадок зі змією, старенький, не стримавшись, кволо вигукнув:

— Ні, тебе більше не можна до них пускати! А я нездужаю й не маю сил оборонити тебе від тих двох упирів. Синку, тобі треба негайно повернутись у місто до Бахар. Інакше ти загинеш. А зараз іди, я поміркую, що робити. Але стережися Аміраслана.

Дідусь Імамверді обійняв і поцілував Нурадцина. Сльози, мов краплі дощу, зросили щоки й сиву бороду старого.

Смутний повертався Нураддін додому й все міркував над тими пригодами. «Це вже напевно, що не без лихого наміру Аміраслан посилав мене то по тонкій гілці дертися, то на бистрину затяг, а то замість вужа намовляв узяти змію в руки. Авжеж, він хоче моєї смерті. Тільки не розумію, що я йому заподіяв і який зиск він матиме від моєї смерті». І тут раптово зринули в пам'яті слова Бахар: «Не бійся, серденько, поки ти живий, Кюльпері й копійки в тебе взяти не зможе». «А якщо я помру? То моє майно перейде до Кюльпері? Звісно, так воно і є. Як це я раніше до того не додумався?!»

На подвір'ї Нурадцина перестрів Аміраслан.

— Звідки це ти йдеш?

— Із саду, — відповів Нураддін і, зашарівшися, похилив голову, бо вперше в житті збрехав. Відчувши, що хлопець збентежився, Аміраслан знову грізно спитав:

— Кажи правду, де ти був?

— Ходив до дідуся Імамверді.

— Ти як посмів не послухатись мене? — загорлав Аміраслан люто, вдарив хлопця кийком і, штурхнувши до комори, замкнув двері на замок.

Через два дні в дідуся Імамверді від паралічу відібрало мову. Кюльпері з Аміраслаком квапливо вдяглися й побігли до нього, але Нурадцина із собою не взяли. Тепер від приязні Аміраслана не лишилося й сліду, він часто бив хлопця і при найменшій нагоді замикав його до комори.

Увечері з натяків Аміраслана та Кюльпері Нураддін здогадався, що хоч мову старому й одібрало, та надії, що він скоро помре, немає. Зрадівши почутому, Нураддін поклав собі: «Нехай мене вб'є Аміраслан, а взавтра я неодмінно побіжу до дідуся».

З тою думкою Нураддін заснув. Він спав в одному покої з бабою Пюсте. Вранці, розплющивши очі, хлопець побачив, що старої нема, і, зрадівши, хутенько одягнувся. Схопивши горобеня, прудко вибіг у садок, щоб проскочити городами до дідуся Імамверді. Та, добігши до гранатового куща, хлопець нараз зупинився, бо почув голос Аміраслана:

— Я тобі знову кажу, — казав той до Кюльпері, — іншого виходу, як отруїти, нема.

«Бідолашний дідусь! Ці мерзотники хочуть його отруїти! Ні, я не дозволю, добре, що я дізнався про їхні наміри».

Аміраслан заговорив знову:

— Саме зараз слушна нагода. Дядькові відібрало мову, він нездужає, Бахар — далеко. Хто здогадається, від якої хвороби помер Нураддін?

Почувши ті слова, Нураддін зблід, волосся йому наїжачилося.

З жаху бідолашний хлопець не міг перевести дихання й стояв блідий, як мрець.

— Ні, Аміраслане, — відповіла Кюльпері, — я так не можу. Кажу тобі, тут я на вбивство не піду.

— Але іншої ради нема. Ні за мусульманським, ані за цивільним законом, поки Нураддін живий, майно його до тебе не перейде. Послухай, а що як так зробити: я посилаю Нурадділа до криниці по воду. Ти ж знаєш, там до дна більше як сорок аршинів. Коли Нураддін братиме воду, я пхну його вниз. А всім розголосимо, що він сам упав у криницю й утопився, коли набирав воду. Якщо ти згодна, то я сьогодні це й зроблю.

Кюльпері якусь мить стояла мовчки. Та мить видалася Нурадділові роком. «Якщо Кюльпері не погодиться, — подумав Нураддін, — забуду всі кривди, що зазнав від неї, і довіку доглядатиму її, мов рідну».

— Я згодна, — відповіла Кюльпері.

— То ходімо. Я поведу тебе до старого, а сам повернуся надвечір додому. Ти залишайся на ніч у батька, щоб ні в кого не виникло підозри на тебе.

Аміраслан і Кюльпері пішли. Трохи згодом з-за куща вийшов Нураддін. Озираючись навколо, він боязко попрямував стежкою. «Навіщо ж мені тепер іти до дідуся Імамверді? Він сам майже при смерті, то хіба захистить мене від тих убивць? Ні, треба тікати до Бахар, іншого рятунку нема». Вирішивши так, Нураддін швидко подався до лісу. Аж там серце йому трохи заспокоїлося. «Якщо я не зіб'юся з дороги, то до вечора дістануся до міста».

Пройшовши години дві лісом, Нураддін натрапив на річку. Вночі випала сильна злива, і в річці було повно води. Нураддін відшукав вузьке місце, знайшов довгу ломаку й перекинув її над водою, наче місток. Та коли хлопець переходив по тому «містку», нога йому раптом підсковзнулась, і він шубовснув у воду. В тому місці ріка була дуже глибока, з крутими берегами. Нураддін спробував плисти, але в одежі це було дуже тяжко. Коли він кілька разів пірнув і випірнув, йому потрапила на очі гілка, що звисала над водою. Загубивши кашкета, мокрий як хлющ, Нураддін, учепившись щосили за ту гілку, дістався нарешті до берега й ледве живий простягся на землі. Після короткого відпочинку хлопчик скинув одіж, викрутив її і розстелив на сонці. Коли все висохло, Нураддін одягнувся й довго йшов униз за річкою, щоб відшукати свого кашкета, та ані кашкета, ані горобеняти, котре раніше сиділо в нього на плечі, не було й сліду. Облишивши марні пошуки, хлопець попрямував до міста. Але цього разу він збочив з дороги і довго блукав лісом. Минуло дві, три години, а він раз у раз повертався на те саме місце. Хлопець уже був зовсім утратив надію вийти з лісу. Аж присмерком Нураддін відшукав дорогу й, пройшовши трохи, вибрав собі поблизу гіллясте дерево, де можна було переночувати. Вимостивши місце у плетиві гілля, Нураддін, дарма що був голодний, миттю заснув. Серед ночі його збудив страшний зойк. Нураддін підхопився зі свого ложа

й мало не впав додолу. Серце йому так стукотіло, що, здавалось, от-от лопне. Небавом зойк повторився, та Нураддін уже не злякався. «Сова виє. Коли до села їхали, вона також нас лякала», — подумав хлопець.

Та Нураддін уже не міг спати. Боліло все тіло. Темрява ночі й жахнота лісу можуть налякати й дорослу людину. Але Нураддін був задоволений. «Якби я не підслухав розмови Аміраслана з Кюльпері, лежав би вже мертвий на дні глибокої криниці. Коли б дістатися швидше до Бахар, я б зовсім заспокоївся».

Нураддін замислився. Картини минулого одна за одною поставали перед очима. Ось він ще маленький. Щодня тато й мама приносять йому подарунки, щоб він бавився. А ось, уперше надягнувши шкільну форму, він збирається до школи. Ненька обіймає й цілує його, а сама аж плаче з радощів. Як хутко промайнули ті щасливі дні!.. Настали чорні часи. Мама померла, прийшла Кюльпері. Помер тато, прийшов Імамверді... По тому Бахар... Переїзд... Амірaслан... Знову Імамверді... Кюльпері... Баба Пюсте... Розлука й журба так стиснули серце безталанному сироті, що він більше не витримав і гірко заридав. Сльози трохи заспокоїли хлопця, і він непомітно заснув. Удруге Нурадцина розбудили ворони.

Трохи вище від того місця, де спав Нураддін, було вороняче гніздо. Вранці, коли мати ворона відлітала по харч для дітей, вона раптом помітила якусь тінь на дереві. Перестрибуючи з гілки на гілку, ворона упевнилася, що та тінь — людина, й зчинила такий лемент, що за кілька хвилин до її гнізда злетілися ворони з усього лісу. Вони приєднали і свої голоси до того крику — ніби збирались оглушити весь ліс.

Розплющивши очі, Нураддін спершу не міг збагнути, де він. Потім, остаточно прокинувшись, згадав, що ночує на дереві, й потягнувся. Його рухи ще дужче роздратували ворання. Особливо лютували господарі гнізда. Налітаючи на Нурадцина, вони так дзьобали його в голову, що, здавалось, от-от скинуть додолу. Бачачи, що тут йому непереливки, Нураддін поліз додолу. Вороняче каркання привернуло увагу старого жебрака, який шкандибав дорогою. Помітивши старого, Нураддін припав до дерева.

— Синку, руйнувати пташині гнізда гріх, — сказав жебрак.

— Я гнізд не займаю, дядечку, — відповів Нураддін.

— А що ж ти отак рано там робиш?

— Я тут спав цієї ночі.

— А чому ж ти спав на дереві?

— Я заблукав у лісі, тому й залишився тут на ніч.

— Злазь із дерева, хлопче, я відведу тебе додому.

Нураддін, затремтівши всім тілом від тих слів, мовив:

— У мене нема дому, дядечку. Я сирота.

Помітивши, як хлопець злякався, жебрак сказав:

— Ти не бійся мене, синку, бо і я жебрак без роду-племені. Ходжу собі по селах, старцюю. А зараз іду до міста.

Щире обличчя старого, його проста мова підбадьорили Нурадцина, й він зліз із дерева.

— Кажи-бо, синку, хто ти такий і куди йдеш?

— Дядечку, я вмираю від голоду. Дай, коли маєш що, попоїсти, а тоді я розповім тобі все.

Жебрак витяг з торби шматок черствого хліба, цибулину й подав те все Нурадінові. Хлопець жадібно їв, і йому здалося, що ніколи в житті він не куштував нічого смачнішого. Вгамувавши трохи голод, Нураддін розповів про всі свої знегоди.

— Дядечку, якщо ти мене одведеш додому, Бахар дасть тобі все, що тільки схочеш, — закінчив Нураддін.

— Не бійся, синку, я одведу тебе додому. Але ти потерпи трохи. Ваше місто страшенно далеко, а грошей на поїзд у мене нема. За двісті верстов звідси є велике місто, де живе один мій родич. Ми підемо до нього, може, там дістанемо грошей. А зараз ходімо.

Тут погляд старого впав на Нурадінове вбрання.

— Е-е, ні, так не годиться. Треба щоб і ти зовні був схожий на жебрака.

Сказавши те, старець витяг з торби якусь одіж. Зодягнувши Нурадіна в жебрацьке рам'я, він ще й пов'язав йому голову хусткою.

— Ось тепер ти готовий. Ходімо.

Старець так переінакшив Нурадіна, що годі було його впізнати. Так вони йшли з годину, коли позаду застукотіли копита. У вершникові змертвілий од жаху Нураддін угадав Аміраслана.

— Дядечку, рідненький, це Аміраслан мене шукає. Не стій, біжимо!

Нураддін уже намірився був тікати, але жебрак схопив його за руку.

— Що ти робиш? Хіба ж так можна? Не бійся, він не впізнає тебе в цьому вбранні.

Аміраслан, наблизившися, гукнув до старого:

— Гей, чоловіче, ти не бачив тут хлопця? Він такий завбільшки, як той, що з тобою, тільки в сірому костюмі, зеленому пальті і в форменому кашкеті.

— Ні, аго, не бачив. Ми зрання з онучком оцим шляхом мандруємо, але такого хлопця не зустрічали.

Аміраслан замислився, трохи постояв і, шмагнувши коня, повернув назад. Тільки тоді Нурадінові одлягло від серця.

— Добре, дядечку, що ти мені одежу змінив. А то Аміраслан убив би мене й у лісі закопав.

— Треба тобі, синку, і ймення змінити, бо Аміраслан, либонь, одразу в поліцію повідомить, що ти зник. Якщо тебе питатимуть, як тебе звати, відказуй — Елааддін. А що робиш — жебракую. Зрозумів?

— Так, дідусю.

До полудня лишалася година, коли Нураддін і старий розклали на узліссі вогнище і, напікши грибів, пополуднали. Після короткого перепочинку рушили далі, увійшли в місто й заночували там. Отак, жебраючи від села до села, через дванадцять днів Нураддін і Джанналі дісталися до міста, де мешкав родич старого.

Не можна було й пізнати колись гарненького й чепурного Нурадіна у брудному, запорошеному з голови до ніг жебракові. Бідолашний хлопчик застудився й від недуги ледве шкандибав.

П'ять днів шукали Джанналі та Нураддін того родича, але ніхто не знав, де його можна знайти. Нарешті якийсь чоловік сказав їм, що той помер і похований громадським коштом, бо не мав ані копійки за душею. Тепер усі надії були втрачені.

Якось Джанналі, присівши на розі вулиці, послав Нурадцина жебрати самого. Досі Нурадцин не простягав руки по милостиню, бо старий робив це сам. Блукаючи з одної вулиці на другу, Нурадцин ніяк не наважувався попросити що-небудь.

Але й повернутися назад з порожніми руками він соромився. Нурадцин переходив широку вулицю, аж раптом спіткнувся і впав. У цей час вулицею мчала бричка. Коні, яких машталір уже не міг зупинити, підім'яли хлопця. Перехожі з криком підбігли до нього. Нурадцин лежав нерухомо, весь залитий кров'ю. Хтось із жалем сказав:

— Померло бідолашне старченя.

— Ні, лише трохи придушило, — відповів інший.

Люди вклонилися панові Рагімові, котрий хутко виліз із брички і проштовхувався наперед.

— Від марних балачок хлопцеві краще не буде. Покладіть його сюди.

Кілька чоловіків перенесли Нурадцина на бричку.

— Жени мерщій додому, — звелів машталірові Рагім, сідаючи поруч Нурадцина.

Вдома Рагім негайно викликав відомого міського хірурга. Лікар роздягнув й оглянув усього Нурадцина. Після того, промивши й перев'язавши рани, сказав:

— Нічого страшного немає. Днів за десять він одужає. Але хлопець кволий і дуже брудний. Він потребує лікування й домашнього догляду. Зараз його водити до лазні не можна, отож спробуйте добре вимити хлопчика вдома.

Коли лікар пішов, Рагім покликав свою дружину Рахіму:

— Жінко, цю дитину я мало не вбив.

У цей час Нурадцин, розплющивши очі, здивовано позирав навсібіч. Він не міг зрозуміти, де він і як тут опинився.

— Як тебе звати, синку? — лагідно спитала Рахіма й погладила його по голові.

— Не треба, жінко, його поки що розпитувати, — озвався Рагім, — хлопець дуже кволий. Краще нагрійте води та дістаньте мило. Хлопчика треба добре вимити, як лікар наказував.

Коли слуга все налаштував, Нурадцина роздягли й почали мити. Рахіма зняла з шиї Нурадцина щось зашите у тканину. Тканина була така стара й брудна, що її одразу подерли й викинули геть. Зсередини на підлогу випала невеличка книжечка.

— Подивись-но, що це? — простягла чоловікові книжечку Рахіма. Рагім, глянувши на неї, скрикнув:

— Слава Богу, я знайшов його!

Повернувшись до Нурадцина, запитав:

— Ти Нурадцин, синку?

— Так, — ледве чутно відказав хлопчик.

— Звідки ти його знаєш? — здивувалася Рахіма.

— Рахімо, це дитя, що ми знайшли, — син гаджі Насіра, Нурадцин. А в моїх руках *Кюлістан*, про який я тобі розповідав.

— Сам Аллах послав нам цю дитину.

— Твоя правда. Так воно і є.

Рагім з Рахімою викупали хлопця. Чисто вимитий, він заспокоївся й міцно заснув.

* * *

На позичені в гаджі Насіра гроші Рагім хутко розбагатів і з року в рік розширяв свою торгівлю. Ще відтоді він став продавати хутра. Задля цього Рагім їздив до Бухари, і там доля сприяла йому. За чотири роки Рагім нажив багато грошей, але смерть забрала всіх його дітей і, позбавивши спадкоємця, зробила крамаря найнещаснішою людиною. Нарешті, зважившись на благання жінки, він розпродав за шість місяців усе майно й переїхав з Рахімою до міста, звідки вона була родом. І тут торгівля в Рагіма йшла щонайкраще.

Нурадцін швидко одужував і звівся на ноги раніше, ніж сказав лікар. Тільки тоді Рагім з Рахімою зважилися спитати Нурадцина, що його призвело до старцювання.

Нурадцін розповів їм про все, що з ним сталося. Слухаючи його оповідь, старі тільки зітхали. Наприкінці Нурадцін попрохав Рагіма, щоб той одвіз його додому, до Бахар. Рахіма, поцілувавши хлопчика, мовила:

— Нурадціне, синочку мій! Ось уже тиждень, як ти живеш у нас. Далебі, я така рада, що почуваю себе на сьомому небі. Синочку, я для тебе все зроблю, що хочеш, тільки б ти не покидав нас. Хтозна, що там з тобою ще може скоїтися.

Коли Рахіма закінчила, Рагім, взявши до рук Нурадцінів *Кюлістан*, запитав:

— Чи ти знаєш, синку, історію цієї книжки?

— Авжеж. Тато розповідав мені.

— Тоді прочитай, що тут написано на обкладинці.

Нурадцін узяв книжку і прочитав: «Благо, коли ти вкинеш рибу в море й вона про те не знатиме, а відатиме лише Аллах!» І підпис: «Рагім».

— Той Рагім, синку, це я. І той Рагім, що загубив гроші і плакав на мості, також я. Твій батько гаджі Насір вчинив мені добро, а тепер я повертаю борг тобі, його синові. У нас немає дітей. Коли хочеш, я можу відвезти тебе додому. Та Кюльпері — твій опікун, і тебе знову до неї відпровадять. Бахар не зуміє тебе оборонити, бо вона лише служниця. Як хочеш, я напишу Бахар — хай вона приїде сюди.

Хлопець з радістю погодився.

І для Нурадцінa знову настали чудові дні. Рагім віддав його до гімназії, тож хлопець, як і за батькового життя, став ходити до школи. Якось, повертаючися після уроків додому, Нурадцін побачив на вулиці Джанналі. Він дуже зрадів старому й довго розповідав про себе, що з ним трапилося після їхньої розлуки.

— Дідусю, ти вчинив мені добро, і я віддячу тобі тим самим, — сказав хлопець і повів Джанналі додому.

Той вчинок Нурадцінa вельми втішив Рагіма:

— Ти завжди так повинен робити, синку. Ніколи не забувай за простих людей!

Джанналі зодягли в нове вбрання і наставили садівником.

Рагім дотримав свого слова. Якось увечері, саме коли всі пили чай, у дверях постала Бахар і розгублено втупилася в Нурадцінa. Схопившися з місця, хлопець кинувся до дівчини.

— Ти не впізнаєш мене, Бахар?

Лише тоді дівчина отямилася.

— Ти живий, Нурадціне? — крикнула вона й міцно обняла хлопця.

Трохи заспокоївшись, Бахар заходилася розповідати.

— Ти й не знаєш, Нурадділе, — всі, навіть поліція, вважають, що ти загинув. Через три дні після твого зникнення селяни виловили в річці твій кашкет і віддали його Амірасланові. Тоді він повідомив поліцію про твою смерть. За якийсь час Кюльпері й Амірасланприїхали до нас, забрали всі речі, які ще лишалися вдома, а мені сказали: «Бахар, ти вже нам не потрібна. Можеш іти куди хочеш». Я пригадала все, що коїлося в нас удома протягом року, і заголосила до сусідів, які збіглися на мій плач: «Ой людоньки, це вони, душогуби, винні в Нурадділовій смерті!». Амірасланпокликав городового і прогнав мене. Отож треба зараз же повідомити в поліцію, що ти живий, і розквитатися з ними.

— Ні, Бахар, того не слід чинити, — не погодився з дівчиною Рагім. — На все свій час. Тепер усе, що я маю, Нурадділове, й він не потребує ані грошей, ані майна.

Після чаю чоловік з жінкою вийшли до другого покою, залишивши Нурадділа з Бахар удвох. Коли дівчина дізналася про всі злигодні, які випали на долю Нурадділа, в її серці ще більше зміцнів задум помститися Кюльпері та Амірасланові. Рахіма, вподобавши вдачу Бахар, її спритність та хазяйновитість, віддала в її розпорядження весь будинок.

* * *

Відтоді минуло десять років. Був кінець весни. В будинку Рагіма зранку лаштувалися до великого банкету з нагоди закінчення Нурадділом гімназії. Бахар, Рагім та Рахіма накривали на стіл. І навіть Джанналі, прикрасивши покій квітами, що виросли під його доглядом, тут-таки допомагав як міг. Нураддін, зодягнувши новеньку студентську форму, роздивлявся на себе в дзеркало, що висіло в сусідньому покої. Трохи згодом він зайшов і до їдальні, щоб показати своє нове вбрання. Рагім, Рахіма та Бахар аж завмерли на місці від такого видовища.

— Хай тебе боронить Аллах від лихого ока, — обіймаючи Нурадділа, мовила Рахіма. А він підхопив її на руки й носив, мов маленьку дівчинку, по кімнаті.

О другій годині завітали гості. Трохи згодом Нураддін запросив молодь до їдальні. Ніколи не чутно було в господі Рагіма стільки гомону, юнацького сміху та веселої балаканини, як того дня. Надвечір гості розпрощалися, і Нураддін пішов погуляти до міського саду. Ввечері, коли всі готувалися пити чай, Нураддін, увійшовши, сказав:

— Батьки, а я до вас ще гостю привів. Будьте ласкаві, прийміть її.

— Твої гості нам завжди любі, синку, — відказав Рагім.

— Я знаю, тату, але ця гостя особлива. Боюся, що ви не приймете її.

— Прийму, кажи, нехай зайде.

Нураддін вийшов і за хвилину увів до покою жебрачку.

— Мамо, чи ти знаєш, хто ця жінка?

— Кюльпері! — скрикнула Бахар, і очі її спалахнули мстивим вогнем.

— Так, Бахар, Кюльпері. Слухай, як я розквитаюся з нею, — відказав Нураддін й обернувся до Кюльпері: — Я прощаю тобі, Кюльпері, всі кривди й муки, що ти завдала мені. Зараз, окрім співчуття, я до тебе нічого не маю.

Почувши те, Кюльпері впала до ніг Нурадділа й заридала:

— Милосердна душе, Нурадділе! Аллах покарав мене за мої гріхи, і тепер я мушу жебрати задля шматка хліба.

Нураддін підвів Кюльпері, посадовив, і вона почала розповідати.

— Правда, я хотіла твого майна, але не твоєї смерті. То Аміраслан, той шайтан, приневолив мене до лихого. Врешті-решт він порішив штовхнути тебе в криницю.

— Чи ж не для того, вражино, — вигукнула Бахар, — ти вмовляла мене зоставатися в місті?

— Вгамуйся, Бахар, нехай докаже, — втрутився Нураддін. Кюльпері розповідала далі:

— По тому, як витягли твого кашкета з води, всі впевнилися, що ти утопився в річці. Бідолашний мій батько від тої звістки помер. І коли ми стали господарями твого майна...

— Та не зуміли розділити? — поцікавилася Бахар.

— Ні, Аміраслан за кілька років усе програв у карти. А тоді попродав ті будинки, що були в місті, за ними й сільські, і все чисто розтринькав. Коли вже нічого не залишилось, Аміраслан вигнав мене, а сам приєднався до зграї розбійників. Скількись там пограбував, але незабаром його зловили й повісили.

— Недарма ж кажуть люди, — таки вставила слово Бахар, — ночви для води — від води й репаються.

— А мене один чоловік узяв із собою до міста, а потім кинув саму й десь зник. Відтоді я пішла жебрати на вулицю. Що мені ще судилося на цім світі, лише Аллах відає.

Кюльпері похилила голову й гірко заплакала.

— Не плач, Кюльпері, — мовив Рагім. — Ти жінка гаджі Насіра й була замість матері Нураддінові. Заради їхньої пам'яті, — адже Нураддін тобі простив усе, — залишайся у нас. — По тому повернувся до Нураддіна: — Синку, тепер я спокійний, бо сьогодні бачив наслідки свого виховання. Коли я всиновлював тебе, то якогось подвигу не вчинив, а лише віддячив добром за добро. Це обов'язок кожної людини. Одначе ти й на зло відповів добром. А на це здатен лише справжній мужчина. — З тими словами він обійняв і поцілував сина.

Гаджі Самед, скінчивши оповідати, запитав:

— То чия оповідь, скажіть тепер, найкраща?

— Звісно, твоя, твоя найкраща! — хором загукали Маммед та Фатьма.

ЧОРНЯВКА

В одному з містечок Закавказзя жив лимар Уста Зейнал зі своєю дружиною Шарафнісою. Колись давно вони змушені були покинути свою батьківщину Іран й оселитися тут, на Кавказі. Своєю працею Уста Зейнал утримував усю родину.

Крім дружини, він мав ще й шестирічну доньку Туту. Дівчинка була чорна, мов шпак, і негарна. Ще змалку мати пестливо прозвала її Чорнявка, поступово і всі, забувши про її перше ймення, стали називати дівчинку тим ім'ям. Чорнявка мала розбишацьку вдачу, не любила гратися з дівчатками і завжди бігала до хлопчаків. Діти побоювалися хороброї Чорнявки, бо навкулачки її ніхто не міг подужати: била влучно й дошкульно. Мати не раз говорила сусідам:

— Моя Чорнявка у воді не потоне й у вогні не згорить.

Водночас Чорнявка була дуже щедра й ласкава. Що б дівчинка не дістала, вона неодмінно вділяла своїм друзям.

У місті, де мешкав Уста Зейнал, часто траплялися землетруси.

Якось узимку в тих краях стався страшний землетрус, що зруйнував багато будинків. Землетрус був уночі, тому чимало людей, які мирно спали, загинули під руїнами власних будинків. На ранок з навколишніх сіл до міста прийшли на допомогу селяни з ломами, кайлами, заступами й заходилися розбирати руйновища. З-під куп каміння витягали вбитих та поранених. Одна група людей стала розбирати й будинок лимаря. Першою витягли мертву Шарафнісу, за нею Уста Зейнала. Копаючи далі, натрапили на якусь дірку. Звідти вилізла геть роздягнена маленька дівчинка. То була Чорнявка. Вгледівши мертвих батька й матір, вона гірко заридала. Та люди, заклопотані розшуками своїх рідних, не звертали уваги на горе дівчини.

За два дні до землетрусу в передмісті напнув свої шатра циганський табір. Одна циганка привела Чорнявку до табору й, одягши та нагодувавши її, посадила біля вогнища. Коли цигани дізналися, що дівчина сирота й зовсім не має рідні, вони поклали залишити Чорнявку в себе. Ясаман, котра взяла Чорнявку, була вродлива молода жінка, напрочуд веселої та лагідної вдачі. Всі цигани любили Ясаман. А от її чоловік, Юсіф, нікому в таборі не подобався. Норову лихого й жорстокого, Юсіф заробляв на хліб тим, що ходив з муштрованим ведмедем, який умів танцювати. Ясаман співала й танцювала, приграючи собі на бубні, і приносила цим таборові великий прибуток.

Коли Ясаман завела Чорнявку до свого шатра, Юсіфа там не було: разом з частиною табору він ще зранку вирушив у дорогу. Решта циган також лаштувалися кочувати далі. Ясаман дуже хвилювалася, бо не знала, як чоловік прийме Чорнявку.

Нарешті всі цигани вирушили в дорогу. Побоювання Ясаман були немарні. Коли табір прилучився до основної групи циган і Юсіф дізнався про Чорнявку, він страшенно розлютився й наказав Ясаман у першому ж селі покинути знайду. Жінка благала Юсіфа, щоб дівчинка зосталась у них, але він і слухати не хотів. Чорнявка в душі була тому й рада: вона боялася Юсіфа. Ще б пак! Його жахливе обличчя, вирячкуваті очі могли злякати не тільки дитину, а й дорослого. Ясаман, знаючи чоловікову корисливість, пообіцяла, що Чорнявка принесе їм великий зиск.

— Знаєш, що я гадаю, Юсіфе? Я навчу Чорнявку співати й танцювати, гарно вберу її, і ми ходитимемо разом. А всі зароблені гроші я приноситиму тобі.

Юсіфові сподобалася та думка, і він погодився залишити Чорнявку в таборі.

* * *

Циганське життя припало до вподоби Чорнявці. Сьогодні тут, завтра вже на новому місці, то на березі річки, то на узліссі розташовувалися цигани. І їхнє кочове життя, і дивовижні казки по вечорах — усе оте полюбила Чорнявка. Спершу дівчинка боялася Юсіфового ведмедя, але згодом, призвичаївшись, міцно потоваришувала з ним. І ведмедеві сподобалося бавитися з Чорнявкою. Ясаман виконала свою обіцянку і навчила дівчинку співати й танцювати. Глядачі завжди милувалися чудовим голосом і темпераментними танками Чорнявки. Коли вбрана в барвисту циганську одіж дівчинка оббігала коло глядачів з простягнутим бубном, він одразу

наповнювався грішми. Той успіх малої Чорнявки дуже тішив Ясаман. А Юсіф був задоволений набутими грішми, проте завжди знаходив якусь причіпку, щоб присікатися до обох.

Чорнявка мала вперту вдачу. Хоч не раз діставала прочуханки від Юсіфа, але своїм не поступалася. Тільки однієї Ясаман в усьому слухалася Чорнявка, віддячуючи їй за любов та ласку. Дивуючись затятості дівчинки, Юсіф сказав якось дружині:

— Такий ломус ведмідь, і той з ляку перед моїм батогом танцює, як я схочу, а з тим дівчиськом нічого не можу вдіяти.

— Напевне тому, що ведмідь — тварина, а це — людина, — відказала Ясаман. — Так, як ти поводишся з твариною, з людиною чинити негоже. Якщо тварині досить грубого кия, то для людини слід шукати лагідне слово й теплу ласку.

Та Юсіф не зважав на правдиві слова дружини:

— Ет, не в цьому річ. Не я буду, якщо за два дні не зроблю з неї покірне телятко.

І Юсіф ще більше лупцював Чорнявку. Щоб позбутися тих знущань, дівчинка вже декілька разів збиралася тікати, але не траплялося нагоди.

* * *

Минуло вже понад два роки, відколи дівчинка стала жити в циганським таборі. Своїми співами й танками вона вславилася на всі околиці. Коли Юсіф надто вже дошкуляв Чорнявці, Ясаман застерігала його:

— Навіщо ти кривдиш бідолашне дівча? Доведеш врешті-решт до того, що вона втече й позбавить тебе дармових грошей.

Ті слова завжди впливали на Юсіфа, і він на якийсь час давав Чорнявці спокій.

* * *

Стояв липень. Від страшної спеки люди, тварини і птахи шукали затінку й прохолодної води. Табір циган напнув шатра в гірській ущелині на березі стрімкої річки. Був полудень. Усі займалися своїми справами. Юсіф з ведмедем побрів до ближнього села. Ясаман, нагрівши води, прала одіж на березі, Чорнявка купалася в річці. Плюскотлива річка прудко стікала з гір, але дівча, призвичаївшись, вже не лякалося стрімкої течії. Ясаман випрала одіж і розвісила її сушитися на кущах. Наміряючись вимити голову, вона розплела довгі коси й гукнула Чорнявку, щоб та злила їй води на голову. Але дівчина, захопившись купанням, не почула її голосу. Ясаман знову покликала Чорнявку. Та й цього разу дівчинка не відповіла. В цей час до жінки долинув гуркіт прибутної води. Почувши грізний шум, Ясаман кинулася до річки. Чорнявка саме стояла під двометровим водоспадом.

Помітивши, як згори по річці з гуркотом та ревищем котяться кущі, дерева й каміння, Ясаман щосили закричала:

— Доню, тікай мерщій, сель[1] іде.

Чорнявка вийшла з-під водоспаду, та не встигла ступити кілька кроків, як невідворотний сель підхопив і поніс її. Ясаман, мов соколиця, кинулася в річку. У воді

[1] Повінь, бурхливий потік.

вона на якийсь час загубила дівчину, але згодом на поверхні з'явилась голова Чорнявки. Пірнаючи, Ясаман допливла до Чорнявки, ухопила дівчинку за волосся й підтягла її до свого плеча. Хоча Ясаман і добре плавала, прудка течія, каміння й великі кущі, що котилися за селем, не давали плисти. Почувши лемент Ясаман, цигани кинулися їй на допомогу. Але розбурхана стихія страхала. Ось вода винесла жінку й дівчинку до великого каменя. Чорнявку відірвало од Ясаман і викинуло на камінь, а Ясаман течія понесла далі. Зрештою цигани витягли обох з води і непритомних поклали поруч на березі. Обличчя в них були бліді, наче неживі. Довелося довго морочитись, поки жінка й дівчинка опритомніли. Хоча Чорнявку побило камінням і її тіло вкрилося синцями, переляку в її очах не було. Сердешна Ясаман була поранена в голову. Та, щойно опритомнівши, вона спитала: «Як Чорнявка?» Один циган підхопив дівчинку на руки й показав її Ясаман.

— Дивися, Ясаман. Жива твоя Чорнявка, заспокойся.

Ясаман пильно глянула на дівчинку, очі її заплющились, і жінка знову зомліла. Цигани перев'язали Ясаман і віднесли разом з Чорнявкою до шатра.

Коли Юсіф надвечір повернувся додому й дізнався про те, що скоїлося, він брутально вилаявся:

— Я так і знав, що через цю паскудну дівку нас якесь лихо спіткає.

— Нічого страшного нема, — намагалися заспокоїти Юсіфа цигани. — Їм потрібен спокій, і ти не галасуй, а краще ходімо звідсіля. Нехай тут залишиться Гюснія — слабих доглядати.

Всі цигани, крім подруги Ясаман Гюснії, вийшли з шатра. Чорнявка цілу ніч стогнала та зойкала й лише на ранок угамувалася. Зате Ясаман вся тіпалася в лихоманці, і вірна Гюснія й на мить не стулила очей біля подруги. На ранок температура в Ясаман піднялася до 40°. Жінка тремтіла, як пташка, що потрапила в тенета, а свідомість до неї так і не повернулася.

Від нічного дощу повітря вранці було чисте й ясне. Після вчорашньої повені річка знову ввійшла в своє русло, і її лагідний плюскіт поєднувався із дзвінкоголосим щебетом пташок. Водоспад, котрий учора так уподобала Чорнявка, мінився в сяйві сонячних променів. Нарешті Ясаман розплющила очі. Колись яскраві, мов маки, її щоки тепер злиняли й скидались на бліді троянди. Впізнавши Гюснію, жінка кволо мовила:

— Гюсніє, де Юсіф?

— Надворі, сестронько. Покликати його?

— Поклич... Усіх поклич... Помираю я...

— Не бійся, сестронько, ти не помреш. Сьогодні я, що б там не було, приведу до тебе лікаря.

Гюснія вийшла надвір, і за якийсь час до шатра ввійшов Юсіф з іншими циганами. Усі намагались підбадьорити Ясаман, але вона сказала:

— Я вмираю, любі... Юсіфе, дай-но мені руку... Вислухай мій заповіт... І присягайся, що дотримаєш його. — Трохи перечекавши, вона заговорила знову: — Ось уже чотири роки я твоя жінка, Юсіфе. За цей час я не знала від тебе нічого, крім лайок та бійок. Ти занапастив мою молодість. Хоча ти мордував мене, я прощаю тобі все. Але присягни й ти мені, що віднині не кривдитимеш Чорнявки.

Ясаман урвала мову, і в шатрі запанувала тиша. Юсіф сказав:

— Тут, перед своїми друзями, я присягаю тобі, що виконаю твій заповіт.

Обличчя Ясаман просвітліло, і вона звернулась до Гюснії:

— Я залишаю Чорнявку тобі, сестронько. Доглянь за нею. Ах, темніє мені в очах... Душно як... Юсіфе... Гюсніе... Чорнявко...

В мареннi Ясаман і померла.

* * *

По смерті жінки Юсіф попервах дотримувався своєї обіцянки, але згодом його лиха вдача знову далася взнаки. Як могла, боронила дівчинку від злого цигана Гюснія. Та вся біда була в тому, що Юсіф задля заробітку йшов з табору зрання й повертався додому надвечір. І коли Гюснія зазирала в обличчя нещасної Чорнявки, вона без слів розуміла, чого натерпілася та за цілий день. Останнім часом Юсіф і зовсім пустився берега. Він пропивав у шинку всі гроші, що вони заробляли з Чорнявкою за день, і п'яний вертався до табору. В такі години білий світ був немилий дівчині.

Одного дня, коли Юсіф та Чорнявка простували дорогою, їм назустріч трапилося кілька молодих хлопців на конях. Юнаки їхали в місто на весілля. Вони зажадали від цигана, щоб він з Чорнявкою заграв і потанцював для них. Юсіф погодився. Пісні й танці Чорнявки так припали до вподоби юнакам, що вони наввипередки сипали дівчині в бубон срібні та мідні монети.

— Живи довго й здорова будь, Чорнявко, — кинули хлопці на прощання й пустили коні чвалом.

Зраділий Юсіф забрав у дівчини гроші й, поклавши їх до кишені, сказав:

— Ти, дочко, постій біля куща з ведмедиком, милостиню позбирай, а я піду до села куплю щось поїсти і принесу тобі горішків та родзинок.

Чорнявку та обіцянка не тішила, бо вона знала, що Юсіф іде пиячити. Але дівчина не перечила. Вони зійшли з дороги, і Юсіф, вибравши великий кущ, прив'язав до нього ведмедя.

— Ти посидь тут, моя розумнице, — сказав він дівчинці, — я незабаром прийду.

Коли Юсіф пішов, Чорнявка простяглася в холодку й невдовзі солодко заснула. Ведмідь спершу лежав спокійно, тоді звівся на задні лапи й став шарпати ланцюг. Гілка, до якої ведмедя було припнуто, не витримала його ваги й зламалася. Звір, відчувши себе вільним, трохи погуляв поміж кущів, а потім побрів до лісу.

Минуло понад дві години, як Юсіф пішов до села. Чорнявка ще спала. Нарешті Юсіф, геть п'яний, хилитаючись, повернувся назад. Побачивши, що Чорнявка спить, а ведмедя нема на тому місці, де він його прип'яв, Юсіф щосили копнув дівчину під бока. Чорнявка, нічого не тямлячи, схопилася на ноги.

— Кажи, де ведмідь, тварюко?

Бідолашній дівчинці з ляку відібрало мову, й вона нічого не могла відповісти.

— Ну, постривай лишень. Знайду ведмедя, тоді я з тобою розквитаюся.

Уважно придивившись до куща, Юсіф помітив, що ведмідь щез разом із гілкою, до якої його було припнуто. Він зрозумів, що ведмедя не вкрали, а той сам утік, обломивши гілку.

— Йди поперед мене. Ведмідь утік до лісу. Ми там його знайдемо.

Чорнявка пішла, вся тремтячи від жаху. Усю дорогу Юсіф то лаяв дівчину, то щось белькотів сам до себе. Вони обшукали увесь ліс, але й сліду ведмедя не знайшли. Несподівано Чорнявка почула ведмежий рев.

— Чуєш, дядьку? Ведмідь реве по цей бік долини.

— Нічого не чути, брехухо.

— Та послухай-бо, ось він знову реве.

Цього разу почув і Юсіф.

— Справді, то ведмідь.

Вони попрямували на голос. Через лісове відлуння здавалося, що ведмідь реве значно ближче, ніж то виявилося насправді. Нарешті вони знайшли його. Ланцюг обвився навколо дерева, і ведмідь, намагаючись випручатися, голосно ревів. Підскочивши до ведмедя, осатанілий Юсіф, як то бувало завжди, почав бити його палицею. Звір заревів ще дужче, щосили рвонувся і, висмикнувши голову з обручки, важко впав на Юсіфа. Не минуло й хвилини, як розлючений ведмідь пошматував свого господаря на клоччя. Побачивши це, Чорнявка кинулася геть. Але, злякавшись, вона побігла не на дорогу, а в лісові хащі. Ведмідь покинув Юсіфа й подався слідом за Чорнявкою. Бідолашна дівчинка затремтіла всім тілом і чимдуж помчала далі. Ведмідь уже був від Чорнявки за кілька кроків, як дівчинка вибігла до глибокого яру. Тільки-но Чорнявка спустилася вниз, ведмідь з'явився на краю яру. Не знайшовши спуску, звір котком покотився додолу. На схилі кручі зяяв отвір якоїсь печери, і Чорнявка шурхнула туди. Вхід був широкий, та чим далі вглиб печера звужувалася.

Скотившися в яр, ведмідь подерся вгору до печери. У ведмедя задні лапи коротші за передні, отож лізти вгору йому набагато легше, ніж спускатися вниз. Клишоногий досяг печери й посунув усередину. Поповзом Чорнявка забилась у найвужчий закуток печери, куди ведмідь протиснутись не міг. Щось мурмочучи, звір ліг і незабаром заснув.

Чорнявка аж трусилася від жаху. Але боялася вона даремно. Лють у ведмедя минула, і він просто хотів побавитися з дівчинкою.

Більше двох годин пролежала Чорнявка в печері. Налякана ошалілим від люті ведмедем, вона так прищулилася в закутку, що вже й тремтіти не могла. Нестача повітря, жах перед ведмедем довели дівчину мало не до млості. А ведмідь сопів собі та спав. Зненацька Чорнявка почула собачий гавкіт. Замуркотів і ведмідь. Невдовзі собаки вже гавкали біля входу, але в печеру заходити не наважувалися. На конях, гигикаючи, прискакали мисливці. Зачувши рев ведмедя з печери, вони налаштували рушниці й стали нацьковувати на нього псів. Підбадьорені собаки вдерлися в печеру, але за хвилину з виском повибігали назад. Кількох із них було поранено. Та мисливці цькували знову:

— Вперед, Ахтар! Халли, вперед! Кюлюш, узяти!

Наважившись, собаки ще раз кинулися в печеру, вчепились у ведмедя, і клишоногий разом із псами вихопився назовні. Три постріли пролунали одночасно. Бідолашний звір, наче підтятий дуб, упав додолу.

— Це я влучив! — вигукнув один з мисливців.

— Помиляєшся, Гюсейнкулу-аго. Ведмедя вбито моєю кулею.

— Пробач, Селім-бею, я цілився ведмедеві в голову. Б'юсь об заклад, його вбила моя куля.

— Потерпіть, друзі. Зараз усе буде відомо, — вимовив перший мисливець і зіскочив з коня. З допомогою слуг він уважно оглянув труп ведмедя, перевертаючи його з боку на бік.

— Нема чого сперечатися, любі мої. Ваші кулі у ведмедя не влучили. — По тому озирнувся і наказав слугам: — Хутко злупіть з нього шкуру. Рагім-бею, чи ж я не запевняв тебе, що з цього полювання не повернуся без ведмедя? А ти мені що про свій ліс казав? Ще й поглузував з мене, що тут і зайця не вб'єш. А це що?

В цей час Рагім-бей, уважно придивившись до ведмедя, сказав:

— Я й далі своєї правитиму, Гюсейнкулу-аго. То не лісовий ведмідь, а приручений.

— Цього не може бути! Звідки ти це взяв?

— Ось поглянь, у твого ведмедя шкура нашийником витерта. Хіба не так, Селім-бею?

Селім-бей поглянув на ведмедя і погодився з Рагім-беєм. Пани весело зареготали. Гюсейнкулу-ага спершу вважав це жартом, та, обдивившись ведмедя, упевнився, що приятелі кажуть правду. Тим часом Чорний, дворовий пес, який пристав до мисливського гурту ще з дому, забіг до печери з рештою собак і зчинив там шалений гавкіт. Зачувши те валування, Гюсейнкулу-ага мовив:

— Здається, там ще один ведмідь.

Беї наготували рушниці й підступили до входу. Аж тут Чорний витягнув до них за ногу дівчинку. Побачивши таке, мисливці страшенно здивувалися. Собака облишив Чорнявку, але та лежала непорушна. Беї схилилися над дівчинкою. Вона розплющила очі, тільки не могла збагнути, що з нею.

— Ти чия, дівчинко? Як ти опинилась у печері? — спитав Гюсейнкулу-ага. Чорнявка не відповідала.

— Хіба ти не бачиш, Гюсейнкулу-аго, — сказав Рагім-бей, — що дівчина ще не отямилася? І що ти питаєш? Я й так знаю, що сталося. Хіба не видно з її обличчя та одягу, що вона циганка? Оцей упольований нами звір — звичайнісінький циганський ведмідь. Цікаво тільки, де подівся його хазяїн?

Селім-бей уважно подивився на дівчинку й сказав:

— Так, я бачив цю дівчинку. Це табірна співачка й танцюристка Чорнявка, а господар її — циган Юсіф. Три місяці тому я пропонував їй гроші й дарунки, щоб пішла до мене, та вона зі мною й балакати не схотіла, а зараз сама до рук трапила. Далебі, я даю вам сьогодні банкет.

Почувши такі слова, Гюсейнкулу-ага відказав:

— А хіба я не вмію банкети давати? Як по правді, то дівчинка належить мені, бо мій пес її відшукав.

Поміж беїв спалахнула суперечка.

— Навіщо сперечатися, Гюсейнкулу-аго? — сказав Селім-бей. — Ти й сам добре знаєш, що твоя жінка Періджахан-ханум циганки в дім не пустить.

— Чого ж це не пустить? Хто у нас господар — вона чи я? Врешті-решт я можу віддати дівчинку старому Пірі.

На тому суперечку й припинили. Гюсейнкулу-ага доручив дівчинку нукерам, а сам з беями полював далі. Та за чотири години, що вони провели в лісі, окрім трьох зайців та одної лисиці, їм більше нічого не трапилося. Отож мисливці вирішили повертатися додому.

Заспокоївшись, Чорнявка розповіла про всі злигодні, яких довелося їй скуштувати. Коли Гюсейнкулу-ага почув, що дівчина сирота, він мовив:

— Ну й гаразд. Тепер ніхто її від мене не забере.

* * *

Надвечір Гюсейнкулу-ага з Рагім-беєм та Селім-беєм під'їхав до свого дому. Валування псів, крики мисливців, перегуки нукерів та конюхів злилися в суцільний гамір. На той лемент без дозволу ґувернантки вибігла дочка Гюсейнкулу-аги Агджаханум. Вгледівши Чорнявку, яка стояла осторонь, вона підійшла до неї. Дівчатка пильно оглянули одна одну. Вони дуже різнилися між собою: в одної батьки — беї, в другої — бідаки. Одна тендітна, пещена, звикла, що за неї завжди хтось усе зробить; друга, з міцним мов криця, тілом, уже скуштувала, почім ківш лиха, й знала, як заробляти на хліб. Погляд першої немов благав у всіх пробачення, друга ж — неначе закликала всіх до бійки. Агджа-ханум простягла свою ніжну руку Чорнявці, і дівчинка міцно потисла її. Не витримавши дужого потиску, Агджа-ханум тихенько скрикнула й засміялася. Їм не треба було багато часу, щоб подружити.

Гюсейнкулу-ага зовсім забув про Чорнявку й весело гомонів з друзями про полювання. Та недовго пощастило дівчаткам побути вкупі. Періджахан-ханум визирнула у вікно й побачила, що її дочка жваво розмовляє з якоюсь циганкою. Це сильно розгнівало пані, й вона сердито покликала ґувернантку до себе:

— Чому ви забуваєте про свої обов'язки, добродійко? Подивіться-но, з ким товаришує моя дочка, доручена вам на виховання. Заберіть негайно її в дім, і цієї ночі вона залишиться спати без свічки.

Усю в сльозах Агджу-ханум ґувернантка завела до покою. Звелівши Чорнявці: «Ходи за мною, циганко», — Періджахан-ханум увійшла до Гюсейнкулу-аги і глузливо спитала:

— Де це ти сю принцизну діп'яв? Вона вже познайомилася з твоєю донькою, й обидві дуже мило поговорили.

Гюсейнкулу-ага розповів, як знайшов дівчинку, і наприкінці додав:

— Періджахан, змилуйся над дочкою. Поглянь, до чого ти її довела. Таж у неї зовсім немає друзів. Нехай вона з цією дівчинкою поїздить верхи, тілом зміцніє, сили набереться. Ця дівчинка не циганського заводу, а якби навіть і циганського, що в тім лихого? Чи біля панянки не може бути служниці? Та й ґувернантка завжди буде з ними. А щоб чогось поганого не вчинили, це вже ти допильнуй.

Та слова ті не справили на Періджахан-ханум ніякого враження.

— Ти колись обіцяв мені, що до виховання доньки не втручатимешся. Чому ж ти не дотримуєшся обіцянки? Ця дівчинка має звідси піти — і по всьому.

— Ні, ця дівчинка залишиться тут, — підвищив голос Гюсейнкулу-ага.

— А я тобі кажу, щоб тут і духу її не було! Інакше мене тут не буде, — розлючено відказала Періджахан-ханум.

Селім-бей, скориставшись із нагоди, докинув:

— Тоді давайте її мені.

— Тому ніколи не бути, Селім-бею, — відказав Гюсейнкулу-ага. — Як я вам сказав, так і вчиню. Чорнявка залишиться в мого садівника Пірі.

— На таку умову і я пристаю, — погодилася Періджахан-ханум. — Тільки щоб Агджа-ханум не водилася з нею, бо ще набереться від циганки поганих звичок.

На тому батьки зійшлися й віддали Чорнявку до садівника Пірі.

Садівникова хатина стояла посеред панського саду. Садівникові Пірі було років сімдесят, вдачі він був напрочуд лагідної. Старий доглядав той сад ще при батькові Гюсейнкулу-аги. Все своє життя Пірі провів у садку і на панський двір заходив тільки у справі. Боячись Гюсейнкулу-аги, слуги тремтіли перед ним. І тільки дядечко Пірі нікого не боявся й боронив усіх від панських кривд. За те вся челядь любила й шанувала його. Коли йому доручили доглядати Чорнявку, старий садівник дуже зрадів. Він приготував у своїй хатині місце для дівчинки, нагодував і втішив її. Того дня Чорнявка довго не могла заснути. Потім запитала старого:

— Дідусю, чому це пані не дозволяє своїй доньці гратися зі мною?

— Донечко моя, вони — беї, ми — біднота, вони — пани, ми — нукери. Яка в нас може бути з ними дружба? Ти забудь про Агджу-ханум, доню, забудь. Вона тобі не рівня.

Але дівчинку ті слова не вдовольнили, і вона заговорила знову:

— Що ж я заподіяла Агджі-ханум, що її матінка розгнівалася на мене? Цього вечора їй не дадуть їсти, залишать бідолашну голодною. Коли була жива моя мама, мене іноді карали, та тільки за пустощі. Але ж Агджа-ханум нічогісінько не накоїла.

Так і не зрозумівши, Чорнявка заснула. Ті самі думки не давали заснути того вечора й Агджі-ханум. Ні мамині, ні ґувернантчині повчання не переконали її. «Чому я не повинна бачитися й розмовляти з тою дівчинкою? Що з того, що я бейова дочка? За віщо вони залишили мене без свічки? Чорнявка розповідала всілякі дива. Казала, навчить мене грати на бубні й танцювати. Ах, чому ненька не дозволила мені більше з нею побалакати?»

Агджа-ханум напнула ковдру на голову й гірко заплакала. За якийсь час дівчинка заснула.

* * *

Дядечко Пірі змалечку звик уставати разом із сонцем. От і нині він, як завжди, хутко підвівся, розпалив вогнище, поставив чайник води на вогонь, а сам пішов у садок. Дядечко Пірі безмежно любив цей сад. Чимало дерев у ньому старий посадовив і виростив власноручно. На весь сад не було й двох однакових дерев, що приносило велику славу його власникові Гюсейнкулу-азі. Коли до Гюсейнкулу-аги приїздили гості, він водив їх оглядати свій сад.

Щоб до саду не лазили злодії, дядечко Пірі мав вірного помічника. Це був той самий Чорний, який витяг Чорнявку з печери. Страхітливий з вигляду, він був і дуже хоробрий. З ляку перед ним до саду ніхто не заходив. Чорний мав незвичайну вдачу: той, кого не милував дядечко Пірі, був і його особистим ворогом. Якщо садівник рекомендував нову людину як свого друга, Чорний бігав навколо, приязно виляючи хвостом. І навпаки, злісно гарчав на того, в кому пізнавав ворога. Впевнившись, що собака відчуває безпомилково, дядечко Пірі не раз казав:

— Я відрізняю друзів од ворогів разом із Чорним.

Старий садівник ніколи не прив'язував Чорного на ланцюг. День і ніч пес гуляв на волі, але поза межі саду не виходив. Лише коли Гюсейнкулу-ага вибирався на полювання, Чорний одразу прилучався до мисливських псів, і повернути його назад міг тільки старий садівник.

Дядечко Пірі, коли виходив у сад, двері не зачинив. Чорний ускочив у хату й помітив, що там спить хтось чужий. Нашорошивши вуха й напружившись для стрибка, пес повернувся в той бік. Упізнавши Чорнявку, він замотав хвостом, підійшов до неї і сумирно простягся поруч. Коли Чорнявка відчула, що хтось лиже їй руку, вона прокинулась і, не впізнавши спросоння Чорного, закричала. На той крик до хати вбіг дядечко Пірі.

— Чого ти кричиш, доню? Хто тебе налякав?

— Дідусю, тут ведмідь.

— Ні, доню, то — Чорний. Що б тут ведмідь робив?

Гукнувши Чорному «геть», садівник вигнав його надвір.

— Спи, донечко, ще рано.

— Ні, дідусю, я вже не спатиму, бо звикла рано вставати.

— Ти добре робиш, дитино. Щоб бути дужою, людина завжди повинна рано вставати.

Одягнувшись, дівчинка запитала:

— А де можна вмитися, дідусю?

— Отут, біля нашої хати, джерельце тече, ходи туди вмиватися.

Чорнявка пішла до джерела. Дядечко Пірі, застеливши скатертину, розклав сир, хліб, масло і налив дві склянки чаю. В цей час до хати увійшла свіжовимита Чорнявка.

— Ось, доню, утрися та сідай, чаю поп'ємо.

Дядечко Пірі простяг дівчинці рушника, Чорнявка втерлася, сіла за стіл, і вони удвох заходилися снідати. Після чаю дідусь запропонував Чорнявці:

— Ходімо, донечко та, доки сонце не припекло, по садочку погуляємо, назбираємо яблук і груш.

Дядечко Пірі узяв одного кошика собі, а маленького віддав Чорнявці. Коли Чорнявка з дідусем вийшли на подвір'я, до них, метляючи хвостом, підбіг пес. Чорнявка погладила його по голові й повісила свого кошика йому на шию. Чорний закрутив головою й скинув кошика додолу. Чорнявка підняла його й знову почепила. Чорний нахилив голову — кошик і цього разу полетів на землю.

— Не клопочися, доню, — озвався дядечко Пірі. — Чорний привчений до волі, тобі його не вимуштрувати.

— Ні, вимуштрую, дідусю. Ось побачиш, як я його навчу.

Сказавши те, Чорнявка присіла перед собакою і, дивлячись йому у вічі, заговорила:

— Чорненький, розумненький, візьми-но кошика.

Чорнявка знову повісила кошика псові на шию, — цього разу Чорний не закрутив головою, а пішов поряд з дівчинкою. Та зраділа й загукала:

— Молодець, Чорненький! Ти бачиш, дідусю?

— Бачу, донечко, і дуже з того дивуюся. Чорний досі нічиїх наказів, крім моїх, не виконував. А зараз він тобі навіть кошика носить.

— Це що? Ти побачиш, чого я його ще навчу. Коли я жила в циганським таборі, то муштрувала ведмедя, мавпу та інших звірів. Головне, дідусю, тварину

треба вчити ласкою, з биття нічого путнього не вийде. Знущатися з тварини не можна. Он Юсіф ведмедя бив, а що з того вийшло?

Дядечко Пірі вже трохи знав історію Чорнявки. Тепер дівчинка розповіла йому все про своє життя. Злигодні, що випали на долю безталанній сироті, збудили в серці старого Пірі співчуття й любов до Чорнявки.

Свіже ранкове повітря, пахощі фруктових дерев, пташині співи — все те приносить людині втіху. Старий Пірі виріс і жив серед цієї природи, тож ніхто не давав йому сімдесяти років.

Чорнявка й садівник підійшли до яблунь. У дівчинки спалахнули очі, коли вона побачила червоні пахучі плоди.

— Які чудові яблучка, дідусю!

— В нашому садку, доню, все є. Можеш їсти, що хочеш, тільки натщесерце не годиться, бо можна захворіти. А зараз лізь на дерево і рви яблука, а я збиратиму.

Чорнявка хутко видерлась на дерево й почала зривати яблука додолу. Але й за себе не забувала, досхочу ласуючи смачними плодами.

Незабаром дядечко Пірі сказав:

— Досить уже, доню. Злазь та підемо нарвемо ще трохи бруслив, груш і винограду.

Чорнявка скочила з дерева. Зібравши яблука в кошик, вона знову повісила його Чорному на шию. Та тільки-но старий з дівчинкою підійшли до груш, як Чорний, скинувши кошика, блискавкою метнувся вбік. Нахилившись по яблука, Чорнявка побачила мале кошеня, яке тікало від Чорного, а той ось-ось мав схопити його. Чорнявка мерщій майнула за ними, гукаючи собаку, але Чорного ніяк вже не можна було спинити. Навіть дядечка Пірі пес не послухав. В останню мить, коли Чорний майже наздогнав свою жертву, кошеня прудко видерлося на грушу й таким чином урятувалося від грізної небезпеки. Чорнявка радісно засміялася й заплескала в долоні від задоволення.

— А що, Чорний, вхопив облизня? Ну, як ся маєш? — піддражнювала вона пса.

Побачивши, що лишився ні з чим, Чорний зчинив такий шарварок, немов хотів гавкотом зігнати кота з дерева до себе. Кошеня, хоч і було на безпечній відстані, не могло відвести очей від страхітливого пса й аж тремтіло від жаху. Чорнявка полізла й собі на дерево. Кошеня помітило це, але не втікало. Чорнявка піднялася вище, прямо перед нею зіщулилося на гілці гарненьке плямисте кошеня. Дядечко Пірі зібрав у кошика розкидані яблука й підійшов до дерева. Чорний уже не гавкав, але й очей з кошеняти не спускав.

— Дідусю, подивися, яке гарне кошеня! Я заберу його до нас?

— Бери, донечко, бери. Тільки нарви ще трохи груш і злазь.

Чорнявка нарвала груш і, притискаючи кошеня до грудей, злізла на землю. Попервах Чорний гарчав на кошеня, але, завдяки зусиллям Чорнявки, поступово звик до нового товариша і згодом навіть подружився з ним.

Нарешті коли було нарвано всього досить, дядечко Пірі мовив:

— Тепер це треба віднести панам. Ти піднесеш мені до хвіртки, а далі я вже й сам упораюся.

— Хіба мені не вільно заходити до панів?

— Ні, донечко. Якщо ти підеш туди, це може не сподобатися Періджаханханум. Ще скаже, що ми не слухаємося її.

Чорнявка провела дядечка Пірі до хвіртки, потім, міцно пригорнувши кошеня, пішла погуляти садочком. Проходячи повз огорожу, Чорнявка побачила, що Агджаханум сидить біля ґувернантки й знехотя читає якусь книжку. Раптом на лавку, де сиділа дівчинка, прилетів чудовий метелик. Агджа-ханум нишком замахнулася впіймати метелика, але не впіймала. Ґувернантка ж сердито схопила дівчинку за руку й повела в дім. Чорнявка постояла трохи — може, Агджа-ханум повернеться назад, та вихователька прийшла сама й, сівши на лаві, почала читати книжку. Чорнявка зрозуміла, що Агджу-ханум знову покарано й залишено вдома. Серце дівчинки пойнялося співчуттям до Агджі-ханум, а вихователька стала її особистим ворогом.

Панська кам'яниця, вибудувана за новітньою модою, була простора і світла. Напроти парадного ходу стояв старий будиночок на три кімнати, який залишився Гюсейнкулу-азі у спадщину від батька. Вікна в будинку були маленькі, з різнокольоровими шибами. Тут ніхто не жив. Двері до двох покоїв були завжди замкнені, але третій, прикрашений старовинною зброєю й оздобами, Гюсейнкулу-ага тримав незачиненим. Сюди він частенько приходив по обіді відпочити. В покої було єдине вікно, що, на відміну од звичайних, відчинялося догори. Крізь його дрібні барвисті скельця світло досередини майже не проникало, і там панував напівморок. Це помешкання вдома всі називали «дідів покій». Коли Агджу-ханум хотіли покарати за якусь провину, її посилали сидіти до цього покою. Гуляючи вподовж огорожі, Чорнявка підійшла впритул до будинку, і її увагу привернули жовті, блакитні, зелені та червоні скельця у вікнах дідового покою. Через високу огорожу Чорнявка не могла добре розгледіти, що в тому помешканні, тому хутко видерлася на дерево й зазирнула у вікно, її помітила Агджа-ханум і, щоб якось привернути до себе увагу, стукнула по шибці пальцем. Несподівано скло розбилось і з брязкотом посипалося на землю. Обидві дівчинки перелякалися на смерть: Чорнявка принишкла серед листя, Агджа-ханум зачаїлася в покої. За якийсь час вона визирнула з розбитого вікна й тихенько покликала Чорнявку. Чорнявка вигулькнула з листя й запитала:

— Агджа-ханум, тебе сюди вихователька посадила?

— А ти звідки знаєш?

— Я з-за огорожі дивилась, як ти книжку читала. Потім ти захотіла зловити метелика, а вихователька розсердилася на тебе й повела в дім.

— Правда. Мама й Марія Іванівна, коли гніваються на мене за віщось, завжди замикають сюди. Яка ти щаслива! Ех, якби мене не покарали, я теж би в садку гуляла.

— Але ж коли тебе тут не замикають, ти собі вільно по садочку гуляєш.

— Ні, я гуляю тільки з Марією Іванівною. Ні з ким чужим мені гратися не дозволяють. А я не люблю з нею гуляти.

— Що ж подієш, — відказала Чорнявка, — тобі не дозволяють бавитися зі мною.

— А що в тебе на руках? — поцікавилася Агджа-ханум.

— Котик. Я знайшла його вранці в садочку.

— Який він гарненький, — зітхнула Агджа-ханум.

— Хочеш, я тобі його подарую?

— Дуже! Давай крізь цю дірку.

— Я звідси не дістану. А якщо піду у хвіртку, мене помітять і не пустять.

— Ану подивися, чи не можна перелізти через паркан?

— Зараз.

Чорнявка злізла з дерева й почала шукати дірку в огорожі. Несподівано під парканом вона натрапила на русло висохлого струмка. Чорнявка насилу протислася крізь вузьку лазівку на заднє дворище панського будинку і підійшла до вікна.

— Як ти пройшла? — запитала зраділа Агджа-ханум. — Я не люблю цієї кімнати й боюся тут сама бути. Якби можна було відчинити вікно, ти залізла б сюди і ми з тобою досхочу набалакалися б. Але мені одній сил не стане, бо його треба піднімати вгору. Піду лишень погляну, чи не замкнула двері Марія Іванівна?

Агджа-ханум підбігла до дверей, штовхнула їх, і вони розчинилися.

— От і добре. Швидше заходь!

Чорнявка озирнулася на всі боки й хутко заскочила в дім. Зраділі дівчатка обнялися й весело защебетали. Марія Іванівна так захопилася книжкою, що, замість одної, не заглядала до Агджі-ханум протягом двох годин. Та зараз її неуважність була вельми до речі Агджі-ханум. Щоб не наразитися на небезпеку, дівчинка час від часу вибігала надвір перевірити, чи не йде гувернантка.

Визирнувши так одного разу, Агджа-ханум побачила біля самісіньких дверей матір. Розгублена, бліда від страху, вона не знала, що й казати. Періджахан-ханум, ідучи подвір'ям, помітила розчинені двері до дідового покою й вирішила зайти побалакати з Гюсейнкулу-агою.

— Не заходь сюди, мамцю, не йди, — перепинила її Агджа-ханум і розплакалася. Здивована Періджахан-ханум пішла до Марії Іванівни й дізналася, що дочку покарано. Періджахан-ханум, гувернантка й за ними Агджа-ханум увійшли до помешкання.

— Ти через нього отак злякалася? — спитала Періджахан-ханум, показуючи на кошеня. — Яке симпатичне котенятко! Хай залишиться в тебе, я дозволяю.

Чорнявка десь поділася з кімнати, і Агджа-ханум трохи заспокоїлася.

Тим часом дівчинка, незручно скулившись під канапою, лежала на підлозі. Коли всі вийшли з покою на обід, Чорнявка зосталася сама в замкненому приміщенні.

Тільки-но зачинилися двері, дівчинка одразу вилізла з-під канапи й підійшла до дверей, щоб і собі вискочити надвір. Та двері були зачерті на гак, і Чорнявка зажурилася. Вона намагалася відчинити вікно й щосили шарпала два довгі залізні прогоничі, якими його було замкнено, та з цього нічого не вийшло. Знесилившись, дівчинка впала на канапу. Чорнявка розуміла, що коли таємниця викриється, Періджахан-ханум вижене її геть, а свою доньку люто покарає. Тому по короткому спочинкові дівчинка знову взялася за вікно. Цього разу, уважно роздивившись, як воно зачинене, Чорнявка висмикнула з пазів прогоничі й з усієї сили стала підіймати раму вгору. Хоча це було важко для дівчини, але звикла до фізичної праці Чорнявка все-таки впоралася. Закріпивши раму гачком, дівчинка вислизнула назовні. Потім повернулася назад через двері, зачинила вікно, вийшла надвір і замкнула двері на гак, як це було до цього.

До саду вона пролізла крізь ту саму дірку над рівчаком і хутко побігла додому.

Агджа-ханум, до краю перенервувавши за свою подругу, не могла знайти собі місця. Навмисне розлила юшку на чисту скатертину, сподіваючись, що її знову покарають і відішлють до дідового покою, але з цього нічого не вийшло. Помітивши, як зблідла дочка, Періджахан-ханум занепокоїлася:

— То не біда, донечко. Адже ти не навмисно юшку на обрус розлила. Чи ти часом не захворіла?

Періджахан-ханум притулила долоню до доччиного чола.

— Так і є — температура. Поїж трохи юшки, тоді заснеш. Сьогодні ти вже нікуди не підеш.

Агджа-ханум від того розхвилювалася ще більше:

— Ні, матусю, я зовсім не хвора. Не посилай мене, будь ласка, спати.

Гюсейнкулу-ага докорив жінці:

— Із цілком здорової дівчинки ти робиш недужу.

— Я благаю тебе не втручатися до виховання дочки.

— А хіба я не батько?

— Батько, але ж ти неук. А яке виховання може дістати дочка від нетямущого батька?

Гюсейнкулу-ага рвучко схопився на ноги і з такою люттю грюкнув по столу кулаком, що підскочили тарілки.

— Замовкни! Бо я зараз покажу, хто господар у цьому домі. Я... — Не докінчивши, він щосили брязнув тарілкою об підлогу й розлючений вибіг з їдальні.

— Іди, п'яниця... москаль! — закричала йому вслід Періджахан-ханум.

Налякана тією сваркою, Агджа-ханум заплакала.

— Відведіть дівчинку до спальні, — наказала ґувернантці Періджахан-ханум, — і покладіть спати. Потім перевдягніться, ми поїдемо до міста дещо купити.

Ґувернантка з Агджею-ханум пішли, а Періджахан-ханум вийшла до свого покою. За якийсь час вона й вихователька сіли у бричку й рушили на вокзал.

По від'їзді матері Агджа-ханум якийсь час дивилась у вікно на вокзал. Його було збудовано на землях Гюсейнкулу-аги, й Агджа-ханум часто ходила гуляти туди з ґувернанткою. Скоро пролунав паровозний свисток. Отже, мати поїхала, і до вечора її не буде. Можна йти звільнити Чорнявку.

Агджа-ханум хутко вдяглась і побігла надвір. Коли вона підійшла до дідового покою, то побачила, що двері незамкнені. Дівчинка обережно прочинила двері й зайшла в помешкання. На канапі лежав Гюсейнкулу-ага й курив сигару. Окрім нього, в покої нікого не було. Це і втішило, і здивувало Агджу-ханум. Батько помітив її.

— Що, доню, втекла з-під арешту? І правильно зробила. Ти тої навіженої матері не слухай, ходи краще побалакаємо зі мною.

Агджа-ханум зраділа, що батько в доброму гуморі, й кинулася на руки Гюсейнкулу-азі. По тому зазирнула під канапу і, не помітивши там Чорнявки, ототеріла з подиву.

— Що тебе так здивувало, доню? — запитав Гюсейнкулу-ага. — Ми з тобою просто так погомонимо.

— Ти тут давно, тату? — спитала Агджа-ханум.

— По обіді прийшов.

— А коли ти заходив, двері були відчинені?

— Ні, я сам відчинив.

— І тут нікого не було?

— Було оце рябе кошеня, — Гюсейнкулу-ага показав на котика, що сумирно спав у нього за спиною. — Ти про нього питаєш?

— Ні, тату, не про нього, — відказала Агджа-ханум, узявши кошеня на руки.

— Тоді про кого?

Агджа-ханум не відповіла й замислилася.

— Що тебе непокоїть, донечко? Діти від батьків не повинні нічого приховувати.

Агджа-ханум відчувала, що батько, наперекір Періджахан-ханум, дозволить їй гратися з Чорнявкою, тому й наважилася йому все розповісти. Обійнявши батька за шию, вона спитала:

— Татуню, а ти мамі не скажеш, про що я тобі розповім?

— Не скажу, доню.

Оповівши батькові про все, що сталося, Агджа-ханум поцікавилася:

— Як же Чорнявка звідси вийшла?

— Мені треба поговорити з Пірі. Ходімо зі мною. Там побачиш Чорнявку й дізнаєшся сама, як вона звідси вибралася.

З тими словами Гюсейнкулу-ага підвівся з канапи. Батько та безмежно щаслива дочка перетнули весь сад і підійшли до хатини садівника. Дядечко Пірі сидів на порозі і плів кошика, а Чорнявка з вимитим посудом поверталася від джерельця до хати. Побачивши Гюсейнкулу-агу, вона дуже злякалася. Дівчинка винесла з хати подушку й поклала її на зеленому моріжку: Гюсейнкулу-ага сів і, озирнувшись на дівчат, кинув:

— А ви, цокотухи, марш у садок гратися!

Чорнявка схопила бубон і побігла з Агджею-ханум далі від хати. Побравшися за руки, дівчата залюбки бігали і гралися під деревами. Агджа-ханум розповіла подрузі про все, що з нею сталося, а та, у свою чергу, розказала, як вибралася з дідового покою. Тут-таки вони домовилися, що зустрічатимуться там щоразу. Чорнявка почала вчити Агджу-ханум грати на бубні, співати й танцювати. Втомившись, подружки посідали на моріжок і весело розмовляли. Агджа-ханум ще ніколи так не розважалась, але, пригадавши, що от-от повернеться мати, дівчинка посмутніла.

Незабаром до дівчат підійшли Гюсейнкулу-ага та дядечко Пірі, і вони всі разом пішли дивитися на пасіку. Подружки уважно стежили, як працюють бджілки. Показуючи на один вулик, старий Пірі застеріг:

— Ви тут обережно ходіть, бо в цьому вулику бджоли страх які злі.

На іншому вулику бджоли аж кишіли, з'юрмившися довкола льотка.

— Ми вчасно прийшли, — сказав дядечко Пірі. — Зараз бджоли роїтися будуть. — І звелів Чорнявці: — Доню, збігай-но принеси ту білу торбу, що я колись тобі показував.

Чорнявка побігла. Невдовзі бджоли стали відвалюватися од вулика й великими клубками відлітали геть. Садівник подався за ними назирці. Зрештою бджоли вмостилися на гілці черешні. Не минуло багато часу, як вони, громадячись одна на

одну, звисли з дерева, немов величезне виноградне гроно. Чорнявка принесла торбу. Всі підійшли ближче до дерева.

— В кожному вулику є одна бджолина матка, — пояснював дядечко Пірі Агджі-ханум, — яка зветься цариця. Коли в одному вулику з'являється дві цариці, зчиняється колотнеча. Тому новоявлена шахиня має летіти шукати іншого притулку. Слідом за нею летять і новонароджені бджоли. Дивись-но, як військо оточило свою царицю. Зараз ми візьмемо її до нового вулика, а з нею і бджілок перенесемо. — І звернувся до Чорнявки: — Доню, залізь на дерево, збери тих бджілок у торбу й міцно зав'яжи.

Чорнявка, мов кішка, видерлася на дерево.

— Дідусю, а бджоли не покусають Чорнявки? — запитала Агджа-ханум садівника.

— Ні, панночко. Якщо бджіл не дражнитимеш, вони тебе не зачеплять.

Чорнявка накрила всіх бджіл торбою й затягла зашморг.

— А тепер потруси гілку, — гукнув знизу садівник. — Нехай бджоли змішаються, а гілку відламай і неси сюди в торбі.

Чорнявка зламала гілку й спустилася додолу. Дядечко Пірі забрав у неї торбу й попрямував на пасіку. Там він випустив бджіл у порожній вулик.

— Агджа-ханум, я назву цей вулик твоїм ім'ям, і мед з нього буде тільки для тебе. Приходь, коли забажаєш, я тебе частуватиму.

Агджа-ханум невимовно зраділа цьому подарункові. А Гюсейнкулу-ага сказав:

— От тобі і бджоли, доню. А зараз ходімо, бо ось-ось мати над'їде.

* * *

Увечері Періджахан-ханум та ґувернантка повернулися з міста.

— Ну, от бачиш, — мовила Періджахан-ханум, угледівши веселу дочку, — послухалася мене, нікуди не ходила й одразу порожевіла. Поглянь, доню, що я тобі купила.

Солодощі, іграшки й гарна лялька, привезені матір'ю, дуже сподобались Агджі-ханум. Дівчинка вирішила, що неодмінно поділиться усім з Чорнявкою. Але це можна було зробити тільки в дідовім покої.

З цього часу завжди лагідна й слухняна Агджа-ханум, аби тільки зустрітися з Чорнявкою, раз у раз пустувала й робила шкоду, і ґувернантка відсилала її до дідового покою.

Звісно, те, що здоров'я дочки кращало, тішило Періджахан-ханум, одначе неслухняність Агджі-ханум, а через те й часті покарання непокоїли матір. Коли вона сказала про це чоловікові, Гюсейнкулу-ага глузливо відповів:

— Хіба дві дорослі жінки не дадуть собі ради з малим дівчиськом? Треба частіше її карати й посилати до дідового покою.

І сам Гюсейнкулу-ага, ніби розсердившись на дочку, посилав її під арешт, а потай давав про це знати Чорнявці.

* * *

Зате дядечкові Пірі ця таємна дружба дівчат була зовсім не до душі. Він розумів, що Гюсейнкулу-ага, котрий нікого, крім беїв, не вважав за людей, гідних себе, дозволяв гратися доньці з Чорнявкою на зло своїй жінці. Поза тим старий відчував, що тільки-но це все виявиться, Періджахан-ханум одразу вижене Чорнявку геть. Не подобалося садівникові й те, що пан примушував Чорнявку, вбрану в циганську одіж, танцювати й співати перед гістьми. Дядечко Пірі страшенно сердився за це на Гюсейнкулу-агу, але що-небудь змінити не мав змоги. Гніватися на пана за Чорнявку в старого були всі підстави.

Одного дня на бучний банкет до Гюсейнкулу-аги з'їхалося багато гостей. Великий оркестр і співаки розважали публіку. Та Гюсейнкулу-ага прислав по Чорнявку, аби ще й вона показала своє мистецтво. Застуджена дівчинка саме лежала в ліжку, і дядечко Пірі не дозволив їй іти. Розлючений тим непослухом, п'яний пан удруге послав нукера, щоб той, хай навіть і з ліжка, привів циганку на банкет. Безсилий що-небудь зробити, дядечко Пірі зодягнув Чорнявку в циганське вбрання і з бубном у руці послав до пана.

Чорнявка сама страшенно любила танці, їй подобалися ті забави, і вона виходила до танцю, немов лицар на арену. Тільки-но дівчина почала танцювати, як усі, вражені її мистецтвом, негайно вмовкли. Рухи танцюристки були такі стрімкі, що глядачі подеколи губили Чорнявку з очей. Але вона завжди пам'ятала науку Ясаман. Ось дівчинка закрутилася так шалено, що видалася суцільною строкатою кулею, і зненацька впала на одне коліно, руку з бубном звела догори, другу поклала на пояс — і завмерла як стій. Так звичайно закінчувала танок Чорнявка. Гості голосно заплескали в долоні й стали прохати дівчину затанцювати ще. Чорнявка не погоджувалася. Навіть прохання Гюсейнкулу-аги не зрушило її з місця. Усі вже втратили надію умовити Чорнявку, аж раптом до кола вступила Агджа-ханум і звеліла оркестрові грати ту саму мелодію. Музики заграли, й Агджа-ханум розпочала свій танок. Її рухи були плавні й легкі, усе свідчило, що вона — учениця Чорнявки. Зробивши декілька па, дівчинка жестом запросила Чорнявку, й вони стали танцювати разом. Звістка про це миттю поширилася по всьому домі. Слуги, припавши до вікон та дверей, стежили за танком дівчат. Прочувши те, Періджахан-ханум і собі поквапилася на видовисько. Та дівочий танок викликав у неї лише злість.

Коли дівчата закінчили танцювати, залунали щирі оплески. Зраділий Гюсейнкулу-ага пригорнув дочку. Всі навперебій хвалили дівчинку, гладили її по голові. Трохи згодом Періджахан-ханум послала по дочку служницю. Гюсейнкулу-ага зрозумів, що жінка хоче покарати дівчинку. І справді, за кілька хвилин з сусіднього покою долинув крикливий голос Періджахан-ханум. Не стримавшись, Гюсейнкулу-ага перепросив у гостей і пішов туди. Агджа-ханум гірко плакала, а над нею стояла розлютована Періджахан-ханум.

— Відповідай мені, хто тебе таких танців навчив?

— Будь ласка, я тобі відповім, — утрутився Гюсейнкулу-ага. — Її навчила Чорнявка. То й що з того?

— А де вони бачилися з Чорнявкою? Хіба я не заборонила зустрічатися з нею?

— Ти заборонила, але я не забороняв. Хто в цьому домі господар, врешті-решт: я чи ти? І хто взагалі може мені заборонити тут наказувати?

Періджахан-ханум ще ніколи не бачила чоловіка в такому гніві.

— Якщо так, мені нема чого в цьому домі робити.

— Як знаєш. Хочеш лишатися — лишайся, а ні — полотном дорога. Тільки знай: я робитиму те, що схочу.

У сусідній кімнаті почули сварку, і Селім-бей та Рагім-бей як давні друзі прийшли тамувати сімейну незгоду. Гюсейнкулу-агу відвели до іншого покою.

Збентежені сваркою, гості помалу розходилися. Рагім-бей із Селім-беєм залишилися примирити подружжя. Коли злість ущухла, Гюсейнкулу-ага спитав дружину:

— Чому ти не дозволяєш дочці танцювати? Кому від цього стане гірше?

— Якби моя донька танцювала так, як Агджа-ханум, — вставив слово Селім-бей, — я б її озолотив. Та що вдієш, коли вона така ж незугарна до танців, як і її батько.

— Діти створені для танців і сміху, — підтримав приятеля Рагім-бей. — Яка користь від такої мовчунки, як моя дівка?

— Та хіба я не хочу, щоб дочка танцювала? — урвала Рагім-бея Періджаханханум. — Але коли внучка аги Мехді Агджа-ханум водить дружбу з циганкою — то вже справжнісіньке неподобство. Залишити після цього тут Агджу-ханум я не можу. Зараз же їду до міста й віддам Агджу-ханум до пансіону, а Гюсейнкулу-ага нехай зостається тут, бо він міста не любить.

Гюсейнкулу-ага не мовив на те ні слова.

* * *

Наступного дня Агджа-ханум з матір'ю виїхали до міста. Бідна дівчинка не змогла навіть попрощатися з улюбленою подружкою. Від'їзд Агджі-ханум дуже засмутив Чорнявку. Розлука з подругою, сварка її батьків — все це тяжко пригнітило дівчинку. Після того випадку на банкеті Гюсейнкулу-ага вибрався з маєтку й гостював то в Рагім-бея, то в Селім-бея. Вдома з'являвся мало й танцювати Чорнявку більше не примушував. Та й самій Чорнявці вже не хотілося танцювати.

Цілими днями бродила вона по садку, і завжди в тих прогулянках її супроводжував Чорний. Вірний пес так полюбив дівчинку, що й на крок не відступав од неї. Дядечко Пірі, бачачи їх удвох, щоразу сміявся:

— Спізналися двійко чорнявих.

Після одного випадку Чорнявка ще дужче полюбила собаку. Якось, узявши козубець, дівчинка зібралася в ліс по малину. Чорний, як звичайно, ув'язався за нею. Чорнявка не боялася звірів, бо собака завжди захистив би її від нападника.

Назбиравши повний козубець малини, вони повернули додому. Той ліс перетинала залізниця. Минаючи колію, дівчинка спіткнулася й упала, розсипавши між рейками малину. Збираючи ягоду, Чорнявка й не помітила, як з'явився швидкий потяг. Та Чорний побачив схилену дівчинку й потяг, що невблаганно насувався на неї. Собака блискавкою метнувся до Чорнявки і з розгону, пхнувши дівчинку грудьми, котком покотився разом з нею під укіс. Дівчинка боляче подряпала ноги об глід й, обурена такою злою витівкою Чорного, сердито гримнула на пса. Та, вгледівши потяг, Чорнявка збагнула, від якої страшної небезпеки врятував її розумний собака. Дівчинка обійняла свого вірного друга, вибачилась перед ним і поцілувала в чорний ґудзик носа. По тому Чорнявка вибралася на колію й побачила, що від козубця на землі валяються самі тріски. Та зраділій дівчинці було зовсім не шкода тої втрати.

Звістка про цю подію долинула й до міста. Щиро рада щасливому порятунку своєї подруги, Агджа-ханум прислала в листі до батька невеличкий золотий папірець з написом: «Це дарунок від мене Чорному».

* * *

Минали останні дні літа. Агджа-ханум незабаром мала йти до пансіону, тому вона попрохала матір, щоб та дозволила провести ці кілька днів на селі.

— Гаразд, — погодилася Періджахан-ханум на прохання дочки, — я теж з тобою поїду. Хочу трохи відпочити, бо в оцій міській метушні не маєш і хвилини спокою. Але, доцю, ти повинна порвати всілякі стосунки з тою циганкою. Ти — бейського роду, і тобі не личить водитися з тою дівкою. Он і тато, як приїздив до міста, вже каявся, що вчинив таку помилку. Казав, що то тільки на зло мені дозволив зустрічатися Агджі-ханум з Чорнявкою. Інакше він ніколи не дав би дозволу товаришувати своїй дочці з якоюсь служебкою. Хай лишень зберуть урожай у садку, і я одразу вижену і Чорнявку, і старого Пірі.

Ті материні слова засмутили Агджу-ханум. Її вже не тішила поїздка в село. Тому коли наступного ранку мати збудила її, Агджа-ханум сказала:

— Мамцю, я не хочу їхати на село.

— Чому? Хіба не ти мене вчора прохала? Вставай, не будь ледаркою.

Дівчинка знехотя підвелася й стала повільно вдягатися. Періджахан-ханум повідомила про їхній приїзд телеграмою. Тому коли потяг зупинився, Агджа-ханум помітила на пероні батька й покликала його до себе. Вискочивши з вагона, вона побачила й Чорнявку, яка стояла осторонь. Скориставшися з того, що Періджахан-ханум клопоталася коло речей, Агджа-ханум підбігла до подружки.

— Мерщій повертайся назад, щоб нас пані вдвох не бачила, бо знову біда буде, — квапила Агджу-ханум Чорнявка.

— Гаразд, потім побачимося!

Агджа-ханум сіла у бричку, і вони рушили додому. Коли пани приїхали в маєток, на подвір'ї стояла шерега наляканих слуг, які очікували на приїзд грізної пані. Серед них був і дядечко Пірі. Не помітивши серед зустрічаючих Чорнявки, Періджахан-ханум глумливо зауважила:

— Ось, доню, чого варта твоя приятелька. Бачиш, як швидко вона забула тебе.

Агджа-ханум спокійно вислухала матір і нічого не відповіла на ті слова. Наступного дня до маєтку приїхала й Марія Іванівна. Збираючись на село, Агджа-ханум мріяла, що весь цей час пробуде разом з Чорнявкою. Нездійсненність того бажання завдавала їй великого жалю.

* * *

Сумувала й Чорнявка — навіть з хатини нікуди не виходила.

Зійшло сонце. Чорнявка прокинулась, але з ліжка не вставала.

— Чому так довго спиш, доню? Чи не захворіла, бува? — запитав дядечко Пірі.

— Ні, я здорова, дідусю. Просто вставати нема охоти.

— Подивись, яке гарне сонечко, — мовив садівник, прочинивши двері. — В такий час тільки лежні сплять.

Чорнявка підвелася й стала повільно вдягатися. Умившись та напившись чаю, вона вийшла до арика. І справді, сонце світило, як ніколи. Прогулюючись по садку, Чорнявка натрапила на мурашину купу. Деякі з мурах мали крильця і злітали вгору, сідаючи на купу то в однім, то в іншім кінці.

— До чого ти так придивляєшся, донечко? — підійшов до дівчинки дядечко Пірі.

— Мурашок спостерігаю. Чому декотрі з них мають крильця?

— Це не назавжди, незабаром вони відпадуть. Нині у мурашок весілля. А коли мурахи відкладають яйця, то в самиць виростають крила.

Почувши про мурашине весілля, Чорнявка заплескала в долоні й щиро засміялася. Разом з нею засміявся й дядечко Пірі.

— Так, так, доню, мурашине весілля. Ходи візьми бубон та заграй для них.

Дівчині сподобалася ця думка. Вона хутко збігала до хати й за якийсь час уже танцювала з бубном навколо мурашника. Дядечко Пірі з усмішкою дивився на неї.

У цей час Агджа-ханум сиділа з вихователькою у квітнику. Марія Іванівна читала книжку, а дівчинка ліпила з піску хатки. Нарвавши квіток, Агджа-ханум заходилася обсаджувати ті хатки. Несподівано з саду долинув звук бубна. Дівчина думала побачити свою подругу й визирнула за огорожу. Прислухаючись до співу Чорнявки, Агджа-ханум не помітила золотавої змії, що скрутилася на осонні. Раптом гадина, стрімко розгорнувшись, укусила бідолашне дівча за руку. Агджа-ханум страшно крикнула й побігла до вихователькі. Той крик почули слуги й Періджахан-ханум. Не тямлячи, що робить, Марія Іванівна побігла по воду. Стогнучи, слідом за нею подалась Агджа-ханум.

— Постривай, Чорнявко, — перепинив дівчинку садівник, — не грай. Що це за лемент у маєтку?

— То Періджахан-ханум, — відказала Чорнявка й щодуху помчала з саду.

Вибігши на подвір'я, вона побачила сполотнілу Агджу-ханум, з руки якої капала кров. Періджахан-ханум плакала й просила слуг:

— Благаю вас! Висмокчіть хто-небудь отруту з її рани.

Та ніхто не хотів наражатися на таку небезпеку. Тільки Чорнявка, почувши це, кинулася до Агджі-ханум і припала вустами до її руки. Дівчинка висмоктувала отруту й спльовувала її на землю. Від жаху всі заціпеніли. Цілуючи Чорнявку в голову, Періджахан-ханум примовляла:

— О золота дівчинко! Не дай померти моїй донечці! Врятуй її!

А Чорнявка, і трохи не зважаючи на той плач, докладала всіх зусиль, аби врятувати від смерті кохану подругу. Через якийсь час вона так висмоктала рану, що кров уже зовсім не йшла.

Агджа-ханум наче забула про змію й попросила в матері:

— Мамцю, зніми шнурок, він мені руку перетиснув.

— Не можна, донечко. Отрута по всьому тілу розійдеться, і ти помреш. Потерпи лишень. Я зараз дам телеграму, щоб тато привіз лікаря з міста.

Періджахан-ханум квапливо написала телеграму й віддала, щоб віднесли на станцію. Коли перев'язували рану Агджі-ханум, надійшов дядечко Пірі. Довідавшись, що сталося, він дуже занепокоївся й зазирнув в обличчя Чорнявці.

— Дідусю, ви бачите, що трапилося? — жалібно сказала Періджахан-ханум.

— Я все бачу. Бачу й те, як ви, аби врятувати від смерті своє дитя, наразили на небезпеку цю беззахисну сирітку, — різко відповів садівник.

— Що ти верзеш, діду? Таж Чорнявці нічого не сталося.

— Подивися краще, пані.

У цей час Чорнявка, спершися на старого, сказала:

— Горить мені всередині, дідусю. Пити хочу.

— Ходімо, серденько. Може, я ще зможу тобі зарадити чимось.

По тому, озирнувшись до слуг, наказав:

— Негайно принесіть кисляку. Я зроблю айран[2] дитині на питво.

— Зараз, дідусю, — відказав хтось із слуг і побіг по молоко.

— Дідусю Пірі, я тебе прошу, не забирай звідси Чорнявки, нехай вона тут побуде. Я дала чоловікові телеграму, він привезе лікаря, — спробувала зупинити садівника Періджахан-ханум.

— Відступися! Геть! Досі, щоб твоє паненя не набралося поганих звичок, ти не дозволяла цій дівчинці й близько підходити до свого двору. А тепер я не дозволю їй залишитися в цьому кублі нелюдів.

З тими словами дядечко Пірі взяв Чорнявку за руку й пішов з нею додому.

* * *

Вдома дідусь Пірі роздягнув дівчинку, поклав у ліжко й раз у раз напував її айраном. Та через ранку на яснах змііна отрута вже потрапила до організму Чорнявки. Життя в дівчинці, яка пожертвувала собою задля подруги, ледь-ледь жевріло. Проте дядечко Пірі не втрачав надії врятувати дівчинку.

— Якщо я помру, дідусю, поховай мене на зеленім горбочку, що біля нашого саду. Я дуже люблю те місце. Звідти геть усе видно, і квітів там усіляких багато.

— Не бійся, доню. Ось приїде лікар, дасть тобі ліків, ти одужаєш і житимеш довго-довго. Ще мене, старого, на тім горбочку поховаєш.

Гюсейнкулу-ага приїхав з лікарем. Оглянувши Агджу-ханум, лікар сказав:

— За неї вам нема чого боятися. Отрута не розповсюдилася по тілу, бо своєчасно була видалена. Ну, температура, звісно, трохи буде.

Батьки зітхнули з полегкістю й повели лікаря до хатини садівника. Запалені очі Чорнявки були заплющені.

— Стан хворої надзвичайно тяжкий, — сказав лікар, обдивившися дівчинку. — Висмоктуючи отруту, вона не всю спльовувала, а й ковтала її. Тепер отрута, змішавшися з кров'ю, пішла по цілому організму. Навряд чи дівчина одужає.

Весь зігнувшись од таких страшних слів, дядечко Пірі промовив:

— Скажи мені, лікарю, як назвати жінку, котра, щоб урятувати від смерті своє дитя, наражає на смерть чуже?

— Мовчи, старий собако. Моя дочка твоїй циганці не рівня, — загорлав Гюсейнкулу-ага.

Лікар, угамувавши сварку, напоїв своїми ліками Чорнявку і звелів старому, щоб той теж давав їх хворій.

---

[2] Кисляк, розведений водою.

— Не хвилюйтеся, дідусю. В дівчинки дужий організм, я певен, вона подолає отруту, — сказав на прощання лікар і вийшов слідом за панами.

Дядечко Пірі, прочинивши двері, сів у Чорнявки в головах. Мов рідну, полюбив дівчинку самотній дідусь. Чорнявка була світлим, радісним променем у його житті. Та зараз сяйво того променя повільно згасало... І причиною тому були пани, які змалку завдавали йому самих страждань. Розплющивши почервонілі очі, Чорнявка востаннє глянула на сонечко, усміхнулась і навіки склепила повіки. Чорнявка померла!

— Полетів соловейко з хати, — вимовив дідусь Пірі й гірко заридав.

АШРАФ

Гаджі Самед щойно скінчив вечірній намаз. У їдальні Маммед з Фатьмою дзвінкоголосо виспівували: «Тюрок я, й батьківщина моя неозора». Гаджі якийсь час прислухався до пісні, по тому ввійшов до їдальні. Діти, урвавши спів, підвелися на ноги.

— Яка чудова пісня, — похвалив гаджі Самед. — Ви прислухайтеся до цих слів: «І той тільки щира людина, хто любить свою батьківщину!» Ця пісня нагадала мені цікаву історію про одного хлопчика.

— Розкажи, тату, розкажи! — хором загукали Маммед і Фатьма.

— Гаразд, розповім. Ця історія буде повчальна для вас.

Мати поналивала чаю й розставила склянки на столі. Сьорбнувши трохи, гаджі Самед почав:

— Жив-був собі колись у невеличкім містечку, що притулилося над берегом Чорного моря, крамар гаджі Казим. Він торгував килимами з Царгородом. У нього були діти, та всі дочасно померли, крім єдиного сина Алімердана. Хлопець чемний і ставний, Алімердан крамарювати не любив, але гроші марнувати міг без ліку. Щоб запобігти лихові, батько надумав оженити сина, хоч юнак усіляко ухилявся від того.

— Сину мій, — умовляв Алімердана старий. — Після смерті твоєї матері у нашому домі немає господині. Одружуйся, нехай молода невістка дасть лад у нашій хаті.

Аби припинити нелюбі йому балачки, Алімердан відказував:

— Гаразд, тату, я згоден, тільки щоб дівчина була освічена й вихована. Якщо знайдеш таку в нашому місті, одразу і зіграємо весілля.

Ставлячи ту умову, Алімердан добре знав, що в їхньому місті такої дівчини нема. Ця хитрість допомогла йому на деякий час угамувати старого, хоч батько й розумів, що син просто знайшов відмовку, бо в самого Алімердана ніякої освіти не було. За чотири роки, проведені у школі, Алімердан ледь-ледь навчився писати рідною мовою.

У цьому ж місті мешкав старий друг гаджі Казима, збіднілий поміщик Джамальаддін. Свого часу предки його мали великі маєтки, та за життя Джамальаддіна багатство те помалу спливло й залишило про себе в князя і його дружини тільки приємні спогади. Дружина князя Кяміля-ханум була дочкою анатолійського Тофіка-паші, а з боку матері доводилася Джамальаддіну навіть родичкою.

Гаджі Казим особливо здружився зі шляхетним та статечним Джамальаддіном останнім часом. Отож крамар і пішов за порадою до свого приятеля. Коли гаджі Казим розповів, що син хоче одружитися лише з вихованою, освіченою дівчиною. Джамальаддін пообіцяв знайти таку наречену. Але його обіцянка не дуже втішила гаджі Казима, бо він знав усіх городян і розумів, що такої дівчини, якої хотілося синові, тут нема. Та випадок допоміг гаджі Казимові. Вже третій день у Кямілі-ханум гостювала її сестра Наджіба-ханум. Окрім Наджіби та Кямілі, Тофік-паша мав ще трьох дочок і двох синів. У їхній родині всі діти виховувалися в належній скромності й пошані до батьків.

Обміркувавши все і зважившись, Кяміля-ханум запропонувала Наджібі вийти заміж за Алімердана. Дівчина погодилася. Не сумніваючись, що батьки погодяться на той шлюб, Кяміля-ханум написала додому листа з проханням поблагословити Наджібу й Алімердана.

Надзвичайно радий, що дівчина дала згоду і є можливість поріднитися з таким шляхетним родом, гаджі Казим залюбки дав дозвіл на синове одруження. Цього разу батькову волю було вволено, і Алімердан радо пристав на такий шлюб. Незабаром і від батька Наджіби-ханум надійшов лист із благословенням.

Весілля синові гаджі Казим справив бучне й пишне.

Наджіба, сімнадцятирічна анатолійка, була не лише гарна, а й освічена та розумна. Кожен порух дівчини свідчив, що її недарма назвали Наджіба[1].

Алімердан палко покохав Наджібу й зовсім відцурався своїх лихих звичок. Життя молодого подружжя стало взірцем для всього міста.

Навесні 1901 р. в них знайшовся син Ашраф. Сталося так, що народження хлопчика спричинилося до смерті його дідуся гаджі Казима. Гаджі Казим мав слугу Гасана. Старий виняньчив Алімердана, і всі називали його «нянька Гасан». Щиро люблячи свого пестунчика, нянька Гасан і тепер упадав коло Алімердана, незважаючи на свій вік. Гаджі Казим часто казав, що коли в Алімердана народиться син, то Гасан його няньчитиме. Та обіцянка дуже тішила старого слугу. Коли Наджіба народила хлопчика, нянька Гасан, перший дізнавшись про це, побіг до діда. Гаджі Казим саме повернувся з базару, і засапаний Гасан гукнув йому ще з порога радісну новину. Від щасливої звістки гаджі Казим так розхвилювався, що в нього розірвалося серце.

Цей трагічний випадок справив на всіх гнітюче враження, та особливо карався старий Гасан.

— Ех, якби я не казав йому тої новини, серце б у нього не лопнуло.

Після батькової смерті Алімердан передоручив усю торгівлю головному прикажчикові Азімові, а сам господарював удома та виховував сина.

Хутко минуло шість років. Ашраф зростав вродливим і дужим хлопчиком. Завдяки материнському вихованню Ашраф був не тільки охайний, але й дуже ввічливий та слухняний. Без дозволу старших він ніколи нічого не брав, не лаявся, не мав ніяких лихих звичок. На рум'яній щічці в Ашрафа висіялася родимка. Коли він усміхався, родимка зникала в ямці, і це надавало хлопчикові надзвичайної привабливості. Батько й мати пристрасно кохали свого єдиного синочка. Вони щодня міняли йому

[1] Шляхетна.

вбрання, йдучи з ним на прогулянку. Батько купив Ашрафові маленьку двоколісну бричку, в яку запрягали віслюка, і нянька Гасан катав хлопчика по місту. Всі городяни скоро взнали й полюбили хлопчика. Алімердан, сміючись, розповідав знайомим:

— Я найпопулярніша особа серед дітей нашого міста. Де тільки мене побачать, одразу гукають: «Он іде Ашрафів тато!»

А няньку Гасана ті похвали й захоплені погляди на Ашрафа страшенно сердили.

— Ще дитину зурочать! — скаржився старий слуга Наджібі-ханум.

А та із сміхом відказувала:

— Не бійся лихого ока, нянечко Гасане, то не біда. Головне пильнуй, щоб хлопчик із лихими дітьми не водився.

— Ой, ні, панійко, треба стерегтися поганого ока. Я вже знаю, скільки разів від того лихо бувало.

Розуміючи, що нянька Гасан людина щира і проста, а забобонний тільки через свою неосвіченість, Наджіба-ханум не сперечалася зі старим. Та одного вечора, роздягаючи Ашрафа на ніч, вона помітила, що на його шиї висить клаптик тканини з пришитим до неї образком.

— Хто це тобі повісив, синку? — спитала здивована Наджіба-ханум.

По-змовницькому примруживши очі й лукаво посміхнувшись, Ашраф сказав:

— А ти нікому не скажеш?

— Ні.

— Це нянька Гасан повісив і звелів, щоб я нікому про це не розповідав. Тоді мене ніхто не зурочить.

Хоч то й було всупереч вихованню Наджіби-ханум, але любов старого до Ашрафа, його упевненість, що без того образка хлопця неодмінно зурочать, зворушили її, й Наджіба залишила амулет у сина на шиї.

Після смерті батька справи в Алімердана пішли дедалі гірше й гірше. І головною причиною тому була його нехіть до торгівлі. Алімердан прагнув руху та простору. Змалку він був страшенно закоханий у море, йому, крамаренкові, над усе хотілося бути моряком. Ще за життя батька він часто їздив у справах до Царгорода. І ці подорожі ще більше принаджували його до моря. Бачачи, що торгівля килимами не йде на лад, Алімердан вирішив здійснити свою юнацьку мрію. Він розпродав з лавки всі товари і, придбавши корабель, вирушив у плавання.

Нова робота була до душі Алімерданові. Зате Наджібі чоловікове захоплення завдавало лише журби. Коли на морі здіймалася буря, бідолашна жінка цілу ніч молилась і не спала. Постійний страх за чоловіка до знемоги виснажував Наджібу, і вона марніла на очах. Та хоч як благала дружина Алімердана покинути те ремесло, він не погоджувався.

— Наджібо, коли надійде смерть, вона відшукає мене будь-де: чи то в затишній хатині, чи в бурхливім морі.

— Заради мого спокою не плавай по морю, — правила своєї Наджіба-ханум. — Ти можеш посилати кого іншого, а сам лише перевірятимеш рахунки.

— Ні, люба, так не можна. Хіба ти не знаєш, до чого призвів наші справи прикажчик Азім? Далебі, мені нічого не станеться.

Але ті слова не заспокоювали жінку. Алімерданів будинок стояв на самісінькому березі. Звідси, скільки сягав зір, було видно море. В ті дні, коли батько був у

рейсі, мати з сином виходили на балкон і подовгу видивлялися в бінокль, чи не повертається його корабель додому. Батькова любов до моря передалась і синові. Навіть з-поміж іграшок йому найбільш подобалися пароплав, човен і шлюпка.

В їхньому садку був невеличкий ставок, і Ашраф разом із старим Гасаном часто каталися на човні, а інколи вудили рибу. Коли Алімердан повертався з плавби додому, він ніколи не згадував про труднощі й небезпеки, що чатують на моряків у морі і яких так боялася Наджіба. У своїх оповіданнях він завжди вихваляв море, і це ще дужче збуджувало в Ашрафові любов до небезпечного, але й романтичного фаху мореплавців. І навіть з казок няньки Гасана Ашраф уподобав найбільше ті, в яких розповідалося про море. Ця любов страхала Наджібу.

— Я не відпущу тебе, Ашрафе, в те буремне й жахливе море, — казала вона синові. — Я відвезу тебе в Царгород і віддам до офіцерського училища. Ти будеш, як твій дідусь, офіцером.

— Ні, мамо, я не хочу. Я вчитимуся на капітана, матиму свій корабель і візьму няньку Гасана до себе матросом, — відповідав матері Ашраф.

Синова відповідь дуже тішила Алімердана, і він казав дружині:

— Даремно стараєшся, люба. Він піде батьковою стежкою.

Та морська торгівля не принесла зиску Алімерданові. То його корабель зіштовхнувся в тумані з іншим і потребував дорогого ремонту, то, навіть коли й щасливо діставався до порту, він мусив платити штрафи за спізнення. Незабаром Алімердан заліз по вуха в борги й марно сушив голову над питанням, як вийти зі крутного становища. Щоб не хвилювати жінки, він приховував від неї тяжкий стан своїх справ і поводився бадьоро й весело. Але Наджіба відчувала в Алімердані якусь нещирість, і це її тривожило. Ще наполегливіше стала вона прохати чоловіка відступитись од небезпечного ремесла. До цієї думки поступово схилявся й Алімердан.

— Наджібо, даю тобі слово, що тільки-но владнаю свої справи, я негайно кину те мореплавство, — пообіцяв він нарешті дружині. Та обіцянка трохи заспокоїла жінку.

* * *

Надворі стояв листопад — пора штормів на Чорному морі. Три дні від ревища й стогону моря у місті не могли заснути. Навіть старожили казали, що такої бурі вони не пам'ятають. Алімердан мав уже повернутись, але його не було. Цілі дні видивлялася Наджіба в бінокль на море, а ночами молилася за щасливе повернення чоловіка. Жах перед розбурханим морем пойняв і малого Ашрафа.

— Нянечко, — звертався він до старого Гасана. — Я вже не хочу бути капітаном!

З дня на день тривога Наджіби посилювалася.

— Що ж там скоїлося, Гасане? Таж Алімердан мав повернутися три дні тому.

— Не бійся, панійко. Аллах милостивий, усе обійдеться. Капітан у них досвідчений і знає Чорне море як своїх п'ять пальців.

Але це не заспокоювало Наджібу. Намагаючись якось довідатися про долю свого чоловіка, вона розпитувала капітанів, судна яких заходили до їхнього порту, але все даремно. Кожен новий корабель, що з'являвся на рейді, бігав зустрічати і

старий Гасан, поки зрештою натрапив на *Трапезунді* на чоловіка, який міг щось сказати про Алімердана.

Того вечора Гасан повернувся додому геть зажурений. Передчуваючи погане, Наджіба-ханум схвильовано запитала:

— Що ти дізнався, Гасане?

— Нічого доброго, пані. В місті Н. нашого пана заарештували під час розвантаження судна й конфіскували всі товари. Але за віщо, чому, цього ніхто до ладу пояснити не може.

Через три дні до міста прибуло їхнє судно, а згодом привезли й Алімердана. Поліцейські власті одразу ув'язнили Алімердана і нікого до нього не допускали. Від тих усіх переживань Наджіба занедужала. Врешті-решт їй дали дозвіл на побачення з чоловіком.

— Наджібо, я сам винен у всьому, — сказав при зустрічі Алімердан. — Останнім часом мої справи геть заплуталися, я багато заборгував, хоч усе приховував од тебе. Тут мене один лихвар і піддурив. Він найняв мене за грубі гроші перевезти заборонений товар з Туреччини до Росії. Коли ми прибули до Н., я домовився з хазяїном, що він увечері забере все із судна. Я саме вивантажував товари, коли прийшла митна поліція й обшукала корабель. Вони знайшли контрабанду, а того лихваря й слід прохолов. Уся провина впала на мене, я був заарештований. Але ти не журися, Наджібо. Піди заспокой Ашрафа. Аллах милостивий, усе минеться!

По шести місяцях ув'язнення Алімерданову справу розглядав суд. Його було засуджено на п'ять років заслання в Сибір до Томської губернії. На збори і впорядкування справ поліція дала два тижні.

Алімердан, спродавши все майно, розквитався з боргами ще й залишив трохи грошей на дорогу. Він хотів, щоб Наджіба та Ашраф до кінця його заслання жили в Кямілі-ханум, та вірна дружина не побажала розлучатись з чоловіком. Хоч як благали Каміля-ханум та Алімердан, вони так і не переконали її. Зрештою Алімердан, вичерпавши усі докази, погодився з дружиною. Нянька Гасан також не схотів розлучатися з усіма.

— Я попоїздив по світу та й по-російському вмію говорити, — сказав старий слуга. — А з вас жоден тої мови не знає, то як ви там без мене обійдетеся? Я вам у пригоді стану.

І на те прохання Алімердан мусив відповісти згодою.

Одного чудового дня на початку літа Алімердан, Наджіба-ханум, Ашраф та нянька Гасан прощалися на вокзалі зі своїми родичами і знайомими. Коли пролунав останній гудок і потяг рушив, якась жінка скрикнула й поточилася на перон. То Кямиля-ханум, не витримавши думки, що сестра від'їжджає до страшної чужої країни, знепритомніла на вокзалі. Побачивши це у заґратоване вікно вагона, Наджіба в розпачі кинулася на груди Алімерданові.

Алімердан від журби й смутку годинами сидів нерухомо, втупивши очі в одну точку й тяжко замисливши. Душу йому краяли сумніви: як житимуть у тому студеному Сибіру теплолюбні кавказці Наджіба й Ашраф.

А от Ашраф не мав чого сумувати. Від няньки Гасана хлопчик дізнався, що хоч вони й житимуть у чужій країні, але батько не сидітиме там у в'язниці, а ходитиме вільний.

Їхній вагон відрізнявся від інших: вікна в ньому були заґратовані, на дверях вагона стояв солдат. Солдат щось говорив Ашрафові й весело посміхався. Ашраф не знав російської мови й нічого не розумів. А от нянька Гасан любісінько розбалакував із солдатом. Інколи старий виходив на станцію купити чогось попоїсти Ашрафові. Він брав тоді з собою прогулятися й Ашрафа.

На шостий день подорожі потяг зупинився на великій станції. Нянька Гасан познайомився з одним сибірським мусульманином, і вони жваво про щось гомоніли. Ашраф, підхоплений людським потоком, вийшов на станцію. Гасан за балачкою й не помітив, як зник хлопчик. Була неділя, і на станції юрмилося повно народу. Одні оточили танцюристів, які хвацько витанцьовували під сопілку, інші стежили за витівками китайського фокусника. Ашраф теж підійшов до гурту й зачудовано дивився на дивовижні штуки, які виробляв китаєць. Незабаром пролунав свисток, потяг рушив, та Ашраф цього не помітив. Старий Гасан усе розбалакував з новим знайомим і не побачив, що хлопчик залишився на станції. Штукар закінчив свою виставу і став збирати гроші. Люди помалу розходились. Ашраф повернувся назад і побачив, що потяга немає. Розгубившись, хлопець заплакав. Його гладили по голові, запитували, хто він та як сюди потрапив, але Ашраф не відповідав, бо нічого не розумів. З Ашрафової черкески хтось здогадався, що він кавказець і, напевно, відстав від свого потяга. Покликали жандарма. Коли Ашраф побачив озброєного, з шаблею жандарма, він перелякано скрикнув і притиснувся до якоїсь літньої жінки. Жінка погладила хлопчика по голові й поцілувала в чоло. Бідолашне дитя тремтіло від переляку й на руках у жінки. Ашраф гадав, що ті люди покликали жандарма навмисно, аби він його заарештував. Жалісліва жінка хвилювалася разом із хлопчиком. Софія Олександрівна, — так звали ту жінку, — та її чоловік їхали до міста Самари. Микола Іванович викладав там у гімназії природознавство. Вони чекали на свій поїзд. Налякавшись жандарма, Ашраф ніяк не міг угамуватися. В цей час до них підійшов Микола Іванович. Довідавшися про все, він сказав жандармові:

— Цей мусульманський хлопчак, напевно, відстав від потяга, який ішов до Сибіру. Ви повідомте своє начальство, щоб на наступну станцію дали телеграму, а дитина нехай побуде з нами. Ось, прошу, моя візитна картка.

Жандарм прочитав на картці: «Микола Іванович Барсов, учитель природознавства гімназії міста Самари» — й, козирнувши, пішов. Розійшлися й люди. Двоє дорослих насилу заспокоїли Ашрафа і тепер розважали хлопчика, як могли. Щоб якось дізнатись, як його звати, Микола Іванович розпочав здалеку. Показавши пальцем на дружину, він мовив: «Софія», потому, ткнувши себе в груди, сказав: «Микола». Ашраф збагнув, чого він хоче і, не чекаючи на запитання, показав на себе: «Ашраф». Задоволений кмітливістю хлопця, Микола Іванович погладив його по голові. Через півгодини після того, як дали телеграму, надійшла відповідь, що кавказький потяг на підході до станції зійшов з колії, є багато вбитих і поранених. Вимагали надіслати допомогу. В цей час прибув самарський потяг. Микола Іванович попрохав у поліції, щоб йому дозволили взяти Ашрафа з собою. Він написав розписку, в якій зобов'язувався повернути Ашрафа батькам на першу ж їхню вимогу. Залишивши на станції розписку і свою адресу, Микола Іванович забрав хлопчика до Самари.

Коли Наджіба розплющила очі, вона побачила, що лежить у вагоні, вкрита кількома ковдрами. За два дні, які вона була непритомна, нещасна жінка так ослабла, що не могла й поворухнутися. Бачачи, що дружина потроху оживає, Алімердан зрадів невимовно. Щоб не схвилювати Наджібу, він не наважувався нічого говорити. Тут двері до купе відчинилися, й Наджіба помітила озброєного солдата. Алімердан підвівся й зачинив двері. Наджіба кволо промовила:

— Який лихий сон я бачила!.. Неначе наш вагон перекинувся...

Алімердан не став переконувати дружину, що то був не сон.

— Люба моя, ти дуже хвора. Лікар зовсім заборонив тобі розмовляти. Вже два дні, як ти не мала й ріски в роті. Краще попий молока.

Алімердан нагодував Наджібу булкою з молоком, і за якийсь час вона заснула. А сумний чоловік сидів біля неї у глибокій задумі: що він скаже, як дружина одужає й запитає, де Ашраф?

* * *

Тим часом Ашраф з подружжям Барсових прибув до Самари. У вагоні хлопчик не раз починав плакати, але Микола Іванович умів вчасно розважити Ашрафа. Коли потяг в'їздив до Самари, бідолашний хлопчик побачив пароплави, що плили по Волзі, й знову згадав свою батьківщину. Та цього разу Ашраф не заплакав, а, показуючи на судна рукою, сказав Софії Олександрівні:

— І в нас такий корабель був. А в мене був човен, ми на ньому каталися з нянькою Гасаном.

Софія Олександрівна, окрім слова «човен», нічого не зрозуміла. Лагідно обійнявши хлопчика за плечі, вона сказала:

— Гарний мій Ашрафе! Ось приїдемо додому, я тобі на базарі теж човна куплю. Гратимешся ним у нас на річці. Я тобі вдома багато всіляких іграшок накуплю.

І Ашраф з усього почутого збагнув тільки одне слово «човен».

Будинок Барсових стояв на березі ріки. З балкона відкривався чудовий краєвид. Зрання до вечора Волгою пливли пароплави, баржі та човни. Ашраф з цікавістю стежив за ними з балкона.

* * *

Без належного медичного догляду та від дороги Наджібі погіршало. Старий Гасан з тяжкими ранами лежав нерухомо у спеціальному санітарному вагоні. Без свого слуги Алімердан був як без рук. Не знаючи російської мови, він нічогісінько не міг зробити. Нарешті довга подорож закінчилася, й вони прибули до Томська. Тут їх звільнили з-під арешту й передали під нагляд місцевої поліції. Алімерданові запропонували покласти до лікарні хворих Наджібу та старого Гасана. Перекладач, котрий усе пояснив Алімерданові, був місцевий парубок Габібула; він працював писарем у тутешній поліції. Алімерданові не хотілося віддавати своїх до лікарні, і він попрохав перекладача підшукати йому окреме помешкання. Габібула запропонував жити в нього, на що Алімердан радо пристав. Габібула мешкав разом з молодою дружиною Кюльсум. Алімерданові та хворим було відведено три просторих покої. Кюльсум щиро заходилася коло Наджіби, і завдяки дбайливому доглядові жінка стала поволі одужувати. Поправлявся й нянька Гасан.

Тепле й лагідне ставлення родини перекладача до хворих зворушило Алімердана, і він полюбив Габібулу, мов брата. Проживши деякий час у Томську, Алімердан познайомився з кавказцями, які мешкали тут. Більшість із них були заслані до Сибіру так само, як і він. Дехто, призвичаївшись до місцевих умов, залишився в Томську назавжди й повертатися додому вже не хотів.

* * *

Був сніжний і завійний день. Наджіба-ханум, сидячи на стільці, сумно дивилась у вікно. Сніжний смерч носився вулицею, а завивання вітру в комині додавало жінці ще більшої зажури. Хоча Наджіба дивилася на непривітний пейзаж північної зими, перед очима в неї стояли сонячні краєвиди любої батьківщини. Алімердан зі старим Гасаном мовчки сиділи у тому самому покої.

Несподівано Наджіба-ханум, повернувшись до слуги, запитала:

— Гасане, коли сталася катастрофа, у що був одягнений Ашраф?

Нічого не відказавши, старий похилив голову, і з його очей покотилися сльози.

— Наджібо, — перебив жінку Алімердан, — навіщо ятрити дідусеві серце і згадувати про смерть сина? І так у нього, бідолашного, не сходить смуток з обличчя.

— Пробач, рідний. Я запитала тому, що цієї ночі мені приснився Ашраф. Він мовби попросив: «Скинь з мене, матусю, оцю чорну черкеску, а надягни білу».

Гасан, підвівши голову, хотів був щось сказати, та, видно, передумав і похнюпився знову.

Коли старий слуга видужав, Алімердан розповів йому, що потяг потрапив у катастрофу і що Ашрафове тіло розшукати не пощастило. Почуваючи себе винним у смерті хлопчика й не бажаючи тривожити Наджіби-ханум, Гасан ніколи не заводив мови про Ашрафа. Але це не могло затьмарити пам'яті матері про сина.

* * *

Завдяки зусиллям Миколи Івановича й особливо Софії Олександрівни Ашраф став потроху говорити російською мовою. І чоловік, і жінка були страшенно раді успіхам хлопця. Софія Олександрівна більшу частину дня проводила з Ашрафом. Надходила зима. Волга поступово вкривалася кригою. Теплолюбному Ашрафові страшенно дошкуляв холод, тому Микола Іванович придбав йому добротне зимове пальто. Софія Олександрівна щодня ходила з ним гуляти. Хлопчик побачив, як діти катаються з гори на санчатах, і попрохав Софію Олександрівну купити і йому такі самі. Через кілька днів Ашраф мав свої власні санчата.

Настав грудень. Школи зачинилися на двотижневі канікули. Вільний від уроків, Микола Іванович щодня тепер гуляв з Ашрафом. Якось він прочитав у газеті, що відкривається цирк.

— Ти знаєш, — сказав він Софії Олександрівні, — сьогодні ввечері відкривається цирк. Треба повести Ашрафа, розважити хлопця.

— Авжеж. Це для нього буде велика радість.

Увечері, гарно вбравшись, усі троє пішли до цирку. Приміщення було вщерть заповнене людьми. Та Ашраф не вперше бачив цирк. Вдома нянька Гасан кілька разів водив його дивитися такі вистави. Тому зараз цирк нагадав йому рідну домівку, і хлопчик, заховавши обличчя в колінах Софії Олександрівни, гірко заплакав.

— Чому ти плачеш, дитино? — пестливо погладила Ашрафа по голові Софія Олександрівна. — Ось побачиш, як буде цікаво.

Незабаром розпочалася вистава, і Ашраф, забувши про все на світі, щиро реготав з витівок блазня. Дивлячись, як тішиться хлопець, раділи і старі. По закінченні вистави вдома Ашраф показував ті штуки, які він бачив у цирку.

Різдвяні канікули минали весело. На Новий рік Софія Олександрівна та Микола Іванович подарували Ашрафу гарні іграшки.

Та недовго тривали ті щасливі дні. Якось Микола Іванович пішов до школи й повернувся з уроків смутний та чимось пригнічений. Софія Олександрівна схвильовано запитала, що сталося. У відповідь Микола Іванович простяг їй наказ губернського інспектора про переведення його із Самарської гімназії до повітової гімназії у Казань.

— Це призначення зовсім не означає, що мене понизили, — сказав Микола Іванович, — навпаки. Казань — то культурне місто, там і університет є. Але ми так довго живемо в Самарі, що якось звикли до неї.

Та що було робити? Микола Іванович і Софія Олександрівна спакували речі, і скоро вся сім'я вже була в Казані. Микола Іванович і раніше кілька разів приїздив сюди у службових справах. Але дружина його бачила це місто вперше, отож ще здалеку чудова панорама Казані викликала захоплення в Софії Олександрівни.

— Справді, — погодився Микола Іванович, — казанський пейзаж пречудовий. Але тутешній клімат не зрівняти із самарським. Улітку тут дуже жарко, а взимку — надзвичайно холодно. Це одне з найбрудніших міст на Волзі. Я боюся, що тобі поведеться зле.

— Ет, пусте, — відказала жінка.

Барсови найняли будинок поблизу школи й замешкали там. Але те, чого побоювався Микола Іванович, незабаром стало справджуватися. Від несприятливого казанського клімату Софія Олександрівна часто нездужала.

— Потерпи, люба, — казав дружині Микола Іванович. — На літні канікули я відвезу тебе назад до самарських садів. Буду проситися на старе місце, а якщо не дозволять, піду на вислугу.

Через хворобу Софії Олександрівни життя Ашрафа текло нудно й нецікаво. Цілісінькі дні сидів хлопець у приміщенні, розважаючись іграшками та малюнками. Товаришів, з якими можна було б погратися, в Ашрафа не було. Микола Іванович, повернувшись після уроків додому, весь вільний час віддавав хворій. Лише кілька разів, на прохання Софії Олександрівни, він виводив Ашрафа покататися на санчатах. Та нарешті люта казанська зима з її морозами й віхолами закінчилася. Весняне сонечко стало пригрівати землю й повітря. Розтанув сніг. На Казанці й Волзі скресла крига. Зазеленіли вруна, зацвіли дерева й сади. Софія Олександрівна одужала й часто виходила з Ашрафом погуляти. Посеред Казані був парк *Російська Швейцарія*. Його найдужче вподобав хлопчик, бо своїми високими деревами цей парк нагадував Ашрафові Кавказ. В одному з куточків парку було зроблено спеціальний майданчик для дітей. Якось Софія Олександрівна вбрала Ашрафа в черкеску й пішла з ним на прогулянку. Полишивши хлопчика самого, Софія Олександрівна розбалакалася з одною жінкою і, здавалося, забула про нього. Ашраф сів на лаву й сумно спостерігав, як граються діти. Двоє малюків — хлопчик і дівчинка

підбігли до зажуреного Ашрафа й запросили його пристати до їхнього гурту. Але він відмовився. Той сад і діти, які бавилися тут, нагадали хлопчикові його батьківщину, тата, маму, няньку Гасана, і Ашраф, похилившися на лавку, гірко заплакав. Коли діти побачили, що незнайомий хлопчик плаче, вони підбігли до нього. Один малюк простяг йому свою іграшку, другий віддав цукерку, а маленьке дівча заходилося втирати своєю хусточкою йому сльози. Серед тих дітей вирізнявся один хлопчик. Вбраний у звичайний європейський одяг, він носив на голові білу феску. Всі називали його Мустафа. З Ашрафового вбрання Мустафа здогадався, що той теж мусульманин, і запитав у нього мовою, схожою на рідну мову Ашрафа:

— Ти музулманин?

Ашраф рвучко підвів голову й по-азербайджанському відказав:

— Так.

— А як тібі назівать?

— Ашраф.

— Які тібі рік?

Ашрафові важко було збагнути швидку говірку хлопчика, і він насилу зрозумів запитання:

— Мені сім років.

У свою чергу Мустафа й інші казанці не зовсім добре розуміли мову Ашрафа.

— А тата маш?

— Ні, мій тато помер.

Мустафа схопив Ашрафа за руку й потяг за собою:

— Досіть плакав. Зі мной ході.

Ашраф підвівся й пішов за ним. Поступово він розповів усе про себе. І хоч Мустафа всього не зрозумів, але головне збагнув. Батько Мустафи, Бюрганетдін, був заможний татарський крамар. Мустафа був одинак. Він щодня ходив гратися до *Російської Швейцарії*, щоб навчитися добре говорити по-російському. Напіврідною, напівчужою російською мовою Мустафа сказав Ашрафові, щоб він прийшов у парк і завтра. Зраділий Ашраф на знак згоди кивнув головою. Відтоді хлопці стали зустрічатися в парку щодня й щиро потоваришували. Коли Софія Олександрівна не мала часу, вона посилала служницю відвести Ашрафа на прогулянку. Завдяки Мустафі Ашраф незабаром добре говорив татарською мовою.

Скоро познайомилася з Мустафою й Софія Олександрівна. Його вихованість і чемність припали жінці до душі, і вона заохочувала їхню дружбу. Пам'ятаючи про те, що Ашраф мусульманин, Софія Олександрівна хотіла через судові органи відшукати його батьків або родичів і сподівалась на допомогу Бюрганетдіна. Невдовзі Ашраф став частим гостем у Мустафи. Особливо сподобалися йому батьки маленького татарина. Мама Мустафи, Аїша, жаліла безталанного Ашрафа й завжди пригортала та голубила хлопчика, журячись над його лихою долею. Щирим серцем полюбив Аїшу, таку схожу на його матір, і Ашраф. При зустрічах з нею хлопець кидався до жінки, мов до рідної. Через Ашрафа зблизилися з цією сім'єю й Барсови.

Але спокійне життя в Казані тривало недовго. Софія Олександрівна незабаром знову заслабла і, прохворівши місяць, в розпалі весни померла. Її смерть дуже пригнітила Миколу Івановича. Щоб якось розвіяти журбу, він зібрався на літні

канікули подорожувати по Європі. Бюрганетдінова родина відрадила його брати з собою Ашрафа, і Микола Іванович, залишивши хлопця на їхнє піклування, поїхав сам. Скоро минули літні канікули, але Микола Іванович не повертався. Бюрганетдін пішов до шкільного начальства довідатися, що сталося. Його повідомили, що Микола Іванович Барсов нагло помер у Парижі. Ця сумна звістка всіх дуже засмутила.

Ашраф залишився в Бюрганетдіна й зажив разом з Мустафою.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ НАРОДНІ УСМІШКИ

Якось хан справляв бучну учту. Був там присутній і Молла Несреддін. Хан, побачивши, що Молла з кимось розмовляє, і прагнучи його засоромити, уїдливо спитав: «Знову казка — які брехні плетеш?» — «Так, ласкавий хане. Про твою справедливість розповідаю», — не забарився відповісти Молла.

ЗУБНИЙ БІЛЬ

Молла йде вулицею, обличчя йому перев'язане хусткою. Приятель, що трапився на дорозі, співчутливо запитує: «Що з тобою, Молла, чи була не захворів?»

Молла, зойкаючи, відповідає: «Дай тобі Боже здоров'я, братику. Чотири дні клятий зубний біль мене зі світу зводить». — «Якби твій зуб у моїм роті був, сто разів би вже висмикнув його до цього часу». — «Авжеж, якби він був у тебе в роті, і я б висмикнув».

ДО СЕРЕДИНИ НЕ ПОПАДАЙТЕ

Спитали якось у Молли: «Гей, Молла, коли труну з мерцем несуть, де краще йти: спереду чи ззаду?» — «То вже як вам буде завгодно. Тільки до середини не потрапляйте. І щоб не в п'ятницю».

* * *

Якось Молла Насреддін, відкривши фарбарню, зайнявся фарбленням. Одного дня заніс до нього замовник краму на хустку й каже: «Молло, пофарбуй мені ось це!» — «В який колір хочеш?» — «Бажаю, щоб було такого кольору, якого нема ніде на світі». — «Як це нема ніде на світі?» — «Ну, знаєш, такий, щоб не червоний був і не чорний, щоб не синій і не зелений, не жовтий щоб і не білий. Збагнув?» — «В який твоя воля буде, у той пофарбую». — «От і гаразд. Коли прийти забрати?» — «Знаєш, ти такого дня приходь, щоб не субота була і не неділя, понеділок щоб не був і не вівторок, не середа й не четвер, і щоб не в п'ятницю».

КУДИ ДІВАЄТЬСЯ МІЙ ГОЛОС

Якось Молла, видершись на високе дерево, що було сили проспівав пісню, а потім хутко зліз додолу й щодуху побіг. Здивовані такою витівкою Молли люди запитали: «Молла, нехай щастить тобі, скажи тільки, куди це ти біжиш?» — «Біжу дізнатися, куди дівається мій голос», — на ходу відповів Молла.

ХВОРЕ ВОЛОССЯ

Один чоловік, зайшовши до Молли, каже: «Молло, мені страшно болить волосся». — «А що ти сьогодні їв?» — «Хліб з льодом». — «Ти ані їси по-людськи, ані хворієш», — відповів Молла.

* * *

Молла Насреддін спитав перед проповіддю: «Чи знаєте ви, мої чада, що таке істина?» Дехто із слухачів відповів «знаємо», дехто — «не знаємо». Тоді Насреддін сказав: «Нехай ті, що знають, пояснять і навчать тих, що не знають» — і цим закінчив свою проповідь.

1970 р.

Ісі Маліказаде

БАТЬКО

Велике вагадло старого настінного годинника відбило сім ударів. Тіло хлопця напружилося, рука з виделкою зупинилась у повітрі, завмерши над таріллю.

Несміливо зиркнув на матір. Погляд жінки, сповнений надії і тривоги, був прикутий до золотавої клямки сталевого кольору високих дверей. У такі хвилі її імлисті очі не бачили нічого іншого, окрім тої золотавої клямки на дверях. Вона не чула нічого, окрім рипіння тих високих дверей, нічого!

Мати опустила вії, відвела погляд набік. Хлопець тяжко зітхнув. Але горло було йому здушено, і їжа вже не смакувала. Кинув виделку до глибокої тарелі. Жінка повернула голову на брязкіт. Їхні погляди перетнулися. Безмовно зрозуміли одне одного.

«Щоразу, мамо, ти отруюєш мені вечерю. Наче навмисне не відводиш очей од дверей. Він ніколи вже не повернеться». — «Сину мій, я призвичаїлася до того за ці роки. Даруй мені, ніяк не одвикну. Він приходив щовечора о сьомій, разом з ударами вагадла». — «Він уже не повернеться. Цілий рік, як він нас полишив. Минув рік, а ці двері не прочиняються. Даремно ти сподіваєшся на це».

— Прохолоне страва, Кяраю!

Хлопець відсунув від себе таріль. Хоч у такий спосіб хотів показати, що жити так неможливо й нестерпно. Бути дома о цій порі для нього ставало катуванням.

Але й залишати матір одну не міг. Боявся, що удари годинника доведуть жінку до безуму. Було бажання розтрощити того старого годинника на друзки й викинути геть раз і назавжди. Та чи витримала б це мати? Щовечора удари годинника повертають їй у спомини солодкий світок минулого.

Батько пішов. Чому пішов? На кого він образився, з ким посварився? Збагнути цього Кярай не міг та й не дуже прагнув. Що нараз сталося цьому завжди тихому, мовчазному й на вигляд наче неласкавому чоловікові? Кярай ніколи не чув суперечок або сварок поміж батьками. Не відчував останнім часом і зміни в їхніх стосунках. Але одного дня, повернувшись додому, не побачив батька. Мати пояснила коротко:

— Він не повернеться.

— Чому?

— Йому тут було мало щастя.

Кярай не обурювався, не ремствував. Лише замислився над цим. «Дивись-но, що приключилося цьому несміливому чоловікові? В сорок сім років він подався за якимсь великим щастям, за великим коханням!»

Мати побивалася, але не голосила. Її спокій передався Кяраєві. Хлопцю видавалося, що по батьковім відході в їхнім покої нічого не змінилося. Єдине, що залишилося на згадку про батька, — то рожева пластмасова скринька на підвіконні. В ній тримали ліки від серця. Коли батько від них пішов, скриньки із собою не забрав, певно, забув. По тому вона зникла. Мати кудись її заховала. Два місяці минули, і скриньку знову пристосували за призначенням. Мама, немов забуваючи про присутність Кярая, то витирала зі скриньки порох, то прочиняла її і подовгу уважно дивилась на ліки.

Вдома про батька розмов не заводили. Кярай про батька нічого не питав, не заговорювала й мати. Від одного сусіда Кярай почув, що батько живе з одною акторкою. Акторка ця зовсім не з відомих і виступає завжди в незначних ролях. Місяць по тому той самий сусіда знову перестрів Кярая.

— Не чув?

— Що?

— Та акторка від твого батька, мов слизька рибка, вислизнула. Чоловік ні в Алі плову не поїв, ні з Валі не покуштував. Живе собі зараз самотою.

Ці слова не порадували й не засмутили Кярая. Нічого не сказав за це й матері.

Батько, як пішов від них, кілька разів заходив до Кярая у школу. Балакали з ним якось мимохідь. Поруч нього Кярай чувся якось незручно й несвойо. Останнього разу, коли зустрілися, батько виглядав дуже смутним і безпорадним. Узяв Кярая за руку, довго бродили вулицями, поки не опинилися поза кінотеатром *Ватан*. Зупинилися перед старою кам'яницею.

— Ходімо додому. Маю до тебе одну справу.

Від самої гадки про зустріч з акторкою віч-на-віч Кярай збентежився. Нараз відчув до неї страшну відразу. Він збагнув, що то зимні руки батькового «великого кохання» вдерлися до тепла їхньої родини й заморозили крижаним подувом його любов до матері та дитини.

Висмикнув від батька свою руку.

— Ні, я поспішаю.

Чоловік журно глянув синові в обличчя, болісно зітхнув.

— Зачекай на мене. Я зараз повернуся.

Кярай дивився у спину батькові, що важко ступав по камінних східцях. Коли чоловік піднявся на другий поверх й увійшов до високих дверей, у хлопця виникло бажання піти звідси геть. Але щось підсвідоме не дало зрушити з місця. Повернувся батько. В руках тримав якийсь пакунок.

— Візьми ось, це тобі черевики купив.

Кярай узяв пакунок. Батька полишив стояти на вулиці, сам німотно пішов геть.

Під час їхніх коротких, поквапних зустрічей Кярай читав у мовчанні карих батькових очей безліч невимовних запитань. Відчував у його голосі тремтіння й ніжність. Але говорив до батька сухо, тримаючи себе немов із чужим. Дав собі слово, що про нього не думатиме, а серце своє замкне від журби.

Відколи Кярай перейшов до десятого класу, з батьком уже не зустрічався.

Проминув час, і вдома відчулась порожнеча. Усвідомив, що відхід батька забрав не тільки їхню любов, а й їхні радощі. В покої оселилася грузка тиша. Скорбота непомітно звила собі гніздо, і журба, що по краплі точить людину, завітала в їхню оселю.

Мати знову працювала вихователькою в дитсадку. Вдома стало повно їсти, пити. Та й убратися було в що. Але чогось бракувало.

Останнім часом втратив смак до їжі, не міг звеселитися. Виною тому був старий настінний годинник з довгим вагадлом. Щодня в той самий час його дзвін вихоплював їх із моря злагоди і спокою, вкидаючи до океану споминів. «Хто дозволив вам за все забути? Пригадуйте, що вас покинуто. Падайте, знесилюйтеся, виснажуйтеся!»

Сім ударів. Цим вечором Кярай був засмучений украй. «Хоч би він і зовсім не надходив, оцей вечір! Щоб не відбивало сім годин! Нехай вони геть зникнуть з мого життя й западуться десь! Викину к бісу цього годинника! Його дзвони доведуть мене до божевілля!»

Мати сумно зітхнула, побачивши, як син відсторонив таріль з їжею. Підвелася, підійшла до вікна. Виструнчившись, дивилася в темряву вулиці. Пальцями погладила скриньку. Кярай вгледів її пальці, що тремтіли й немов чогось шукали.

Грудкою в горлі стислася печаль. Підвівся. Перевів погляд з матері на настінний годинник, який ніколи не відставав і ніколи не поспішав. Прожогом кинувся з покою.

Не тямив, куди йде. Тікав, одвернувши голову, аби сховатися від навісної тиші будинку. Нині все його дратувало. Все стало бридким і надокучливим: й удари годинника, й повні суму погляди матері, й вулиця в сутінках, і без'язикі люди-роботи, що простували нею.

З бічної вулиці з виттям вихопився холодний осінній вітер, лизнув йому обличчя, вкинувши до тіла озноб. Підняв комір куртки. Винуватив зараз батька, що через нього має вештатися вулицями, полишивши затишок теплої кімнати. «Він у такі літа шукає щастя, а ми мусимо страждати. Так йому й треба, що акторка покинула. І правильно вчинила».

Журлива мелодія з ресторану *Ширван* привернула його увагу. Ноги самі зупинилися перед великою шибою, з-поза якої видніли тюлеві фіранки. Прислухався до музики, що долинала з-за шерехатої стінки. Нічого не розібрав. Виття вітру

заглушало звуки музики. Кярая оповив смуток. Видалося, неначе він потрапив на далекий, безлюдний острів. А поруч — ні мами, ні батька, і немає з того острова вороття, тут йому прийдеться жити до скону. І ніхто не дізнається про його життя. Злякався цієї думки, затяжився нею. Щоб не чути дзижчання вітру, хотілося затулити вуха. Побачив поперед себе усміхнене знайоме обличчя, збентежився. Впізнав однокласника Кявуса. Простяг йому руку.

— Дай лишень цигарку.

Кявус здивовано відкопилив губи, витяг з кишені пачку *Наркіза*. Кярай узяв сигарету, вклав її до рота. Кявус запалив мініатюрну запальничку, затулив її од вітру долонею. Припаливши, Кярай затягся димом. Задихнувся, аж померкло в очах. Він ще й не палив цигарок. Інколи запалював побіля однокласників, та й то головне для того, щоб не прозвали образливим «мамин синок». Почути таке про себе не дозволяла йому гордість.

— Може, вип'ємо, Кяраю?

— Нема грошей.

— Ходімо, я пригощу.

Увійшли до ресторану.

Кявус з Кяраєм не були близькими друзями. Бридився його масними балачками про дівчат. Охайний, завжди дбайливо випрасуваний Кявус був чимось не до вподоби Кяраю. Але зараз він про це не згадав, бо не бажав того. В цей час Кявус став йому найріднішим і найближчим. Адже Кявус відлучив його від смутного голосіння вітру, вихопив із далекого відлюдного острова.

Стіл заповнили наїдками, поставили і пляшку горілки. Кявус наповнив чарки, підняв свою:

— Давай.

— Як, не поївши?

— Не поївши п'ють, щоб швидше дійти до кондиції. Коли ситий, кайфу не відчуваєш.

Кярай пригадав, що голодний, бо не доїв мамин обід. Подивився на чарку в руці. В житті ще не пив горілки. Кілька разів батько давав йому вино. Але зараз прагнув упитися. Вихилив келишок. Покривився. Закусив солоним огірком.

— Поспішаю на здибанку. Давай хутенько ще по одній.

Кярай не відчув нічого, коли випив другу чарку. По тому мозок затуманило. Тіло оповила солодка млість. Хотів заспівати, пошкодував, що не вміє. В такт до музики накивував головою. Кявус зібрав у роті дим, потім випустив його прямо в обличчя Кяраю.

— Ти чого собі дівчину не заведеш?

Кярай пересмикнув плечима. Голос Кявуса, наче нитка на веретено, влазив до його вух, нанизувався, тремтів і поступово розвіювався. «Чого собі дівчини не заведеш?» Із зусиллям ворухнув на відповідь язиком, губами:

— Я несимпатичний. І до того ж худий, кволий. Ніс у мене довгий, я соромлюся дівчат і обходжу їх стороною.

— Дивак, і від тебе гірші є.

— Ні, я дуже несимпатичний. Та й на зір слабую. Мати каже... Мати мені хоче окуляри припасувати. А я їх терпіти не можу. Налий та краще вип'ємо.

Він з трудом тримав важку, сповнену гудучими джмелями голову.

— Окулярів не носитиму... Хоч би й зовсім сліпий стану.

— Ти куди після школи збираєшся? Мене батя в Москву влаштувати хоче. А ти як?

— Я... В Баку залишаюся.

— До якого інституту поступати збираєшся?

— Ще не знаю.

— Дивак ти, Кяраю.

— Я ще нічого не знаю.

Наповнили келишки, спорожнили й знову наповнили. Притулившись одне до одного сигаретами, припалили. З-за блакитнуватих сувоїв диму Кярай не бачив нічого, окрім розплесканого обличчя Кявуса. Сам не помітив, як вийшло, що пекучий біль серця вилив товаришеві, поділився всім. Кявус зло промовив:

— Якби мій батько таке вчинив, я б його власними руками задушив.

— Він шукає великого щастя... Нехай шукає. Якщо знайде, все одно загубить... Ех, налий, вип'ємо.

— Пиймо, бо я запізнююся.

Кярай чув інші слова. Вони обірвалися йому в голові й стояли гнівні, страшні. «Якби мій батько таке вчинив, я б його власними руками задушив». В оркестрі лопнула струна якогось інструменту. Здалося, наче то старий настінний годинник пробив сім ударів.

Повернув голову, на яку навалився весь тягар світу, шукав мамин погляд. Зовсім зблизька, закутане в пасма диму, побачив бліде мамине обличчя. Помітив її очі, прикуті в напруженому очікуванні до золотавої клямки високих сірих дверей. Серце пойнялося гнівом. Намагався пригадати батька, але це йому не вдавалося. Замість батька в уяві виникла рожева пластмасова скринька. Вона росла, росла, змінюючись, зненацька набрала вигляду серця й почала битися. Те серце тремтало так хутко, що не витримало й лопнуло.

— Не йдеш?

Гуркіт великого барабану з оркестру гримів Кяраєві в голові.

Де подівся Кявус? Чи попрощався з ним? Не тямив. Вклав до кишені куртки ножа, міцно затис його в руці, похитуючись, рушив геть. «Таким тупим ножем і хліба не вріжеш... Нічого, скільки сили стане, вдарю».

Йшов, зрідка позираючи на небо. Купа хмар тяглася за ним навздогін. Від жару всередині геть ізсохлися язик та губи. Знайшов розшукуваний будинок. Увійшов до напівтемного під'їзду. Піднявся нагору. Коли ступав на кам'яні східці, губи шепотіли: «Вб'ю, вб'ю, вб'ю його!»

На другім поверсі підійшов до нових дверей. Руки з кишені не витяг. Рвучко пхнув двері коліном, потім навалився всім тілом, прочинив.

Світло на час засліпило його очі, по тому уважно розглядівся. Побачив себе в маленькім, тіснуватім покої. Батько сидів згорблений на залізному ліжкові. В одній руці тримав недолиту склянку з водою, в другій — маленьку чорну пляшечку, з якої по краплі наливав до склянки ліки. Чоловік, повернувшись подивився на сина. На перекривленому од болю обличчі з'явився дивний вираз. Не відриваючи од сина повних хвилювання очей, підніс склянку до тремтячих синіх вуст. Руки йому трусилися.

Кярай розглядав сорочку, напнуту на бильця стільця, підлогу, засмічену клаптями паперу. Черенок ножа зледенів у руці.

Чоловік уважно дивився на сина. Радіти чи сумувати? Кадик судомно метнувся йому по шиї. Очі пойнялися вологою. Німо дивився на сина.

З азербайджанської. 1970 р.

Ленгрен

ЯК ОКУЛЬБАЧИТИ ЧОЛОВІКІВ

Чому саме окульбачити, а не, скажімо, здобути? По-перше, так краще звучить, а, по-друге, чоловік не фортеця й нема чого здобувати.

Хоча чоловік загалом істота мало психічно ускладнена, та однак вимагає до себе певного тактичного підходу, звісно, коли хочемо затримати його на довгий час. Через свою душевну простоту чоловік не докладає особливих зусиль, аби відрізняти одну жінку від другої.

Для тих, хто цікавиться, я дозволю собі дати кілька життєвих порад.

Один із найбільш перевірених методів — вияв зацікавленості фаховими справами об'єкту наших прагнень. Це подобається кожному, якщо він не учень середньої школи чи взагалі не любить згадувати про «каторгу» в більш інтимних умовах.

Вся штука тут полягає в тому, щоб, хвацько запитуючи про осцилопентагноавтомонтилограф, не прохопитися голосом, навіть у формі вигуків подиву: «Боже! І чого тільки люди не вигадають?!» Вистачить зосередженого обличчя з виразом цілковитого розуміння співрозмовника...

Одначе якщо невігластво у справах фахових чоловік спроможний витримати з гідністю, то в царині особистих уподобань наруги зі святощів він не терпить. Товариські хроніки Ліпін Шльонських відзначають факт брутального розірвання заручин якимось Генріком П. на матчі II футбольної ліги між командами *Вперед* Ліпіни — *Єдність* Ратибір, коли наречена вищезгаданого уболівальника *Вперед* Гелена У. на 56-й хвилині гри при стані 3:0 на користь *Вперед* запитала: «Геню, а які тут наші?..»

Ні в якому разі не можна просити коханого навчати вас гри в шахи або в теніс, якщо він фанатичний прихильник цього виду спорту. Чоловік, може, й погодиться, але важко припустити, що в такий спосіб вам поталанить відлучити його від улюбленого хобі.

Не треба вибирати в ресторані лосося у креветках чи індика з чорницями, бажано чогось скромнішого, наприклад, квасольки по-бретонськи. На що, зрозуміло, він не пристане, пропонуючи чогось іншого, тоді у свою чергу можна згодитися або вибрати страву того самого класу... Гаразд, а коли молодий чоловік схвалить квасольки по-

бретонськи? Нічого не вдієш. Та врешті-решт квасольки винятково корисний харч. Правда, якщо ми плекаємо стосовно юнака поважні наміри, треба поміркувати, чи варто зв'язувати своє життя з людиною, в якої така слабка ініціатива?

Особливу увагу належить також звернути на вміле підкреслення своєї господарської значущості, що вигідно вирізнятиме вас із загалу інтелектуалісток, не здатних відрізнити омлета від яєшні. Річ ясна, що при тім не можна занедбати показу духовної глибини й широкості культурних зацікавлень. Короткий зразок розмови:

— Що ви гадаєте про вплив Кафки на проблеми, які непокоять нашу молоду ґенерацію?..

— Якщо ваша ласка, то прошу в пані чаю...

— Приготувати цейлонську чи ви споживаєте також і заварену по-російському?

Проте підкреслення своїх домогосподарських талантів необхідно чинити до міри і з тактом.

У часи, коли знайомство перебуває на так званій приятельській нозі, також не варто допускатися тактичних помилок... Якщо вуста не раз бувають спільником жінки, то язик не завжди. Улюблене жіноче заняття — оповідати про себе — не здається мені особливо доцільним.

Ось такі вони, п'ять життєвих порад у справі окульбачення чоловіків... Чому тільки п'ять? І так багато. Коли тільки замислитися, скількох чоловіків в історії людства окульбачили жінки перед написанням цього порадника, то можна дійти висновку, що автор доливає води до океану.

З польської. 1971 р.

Ленгрен

ЯК ПОДОРОЖУВАТИ ЗАЛІЗНИЦЕЮ

Як чоловіки, так і жінки в години, що безпосередньо передують подорожі залізницею, можуть мати певні відхилення від норм психофізичного стану: прискорений пульс, підвищений голос, а також характерна безладність рухів — крутіння довкола вертикальної осі власного тіла та кімнати, де відбувається пакування валізки. Ця недуга, особливо обтяжлива для оточення того, хто від'їздить, зникає цілком у залізничному вагоні по проїзді кількох станцій... Ясна річ, коли подорожній сів до свого потягу. Щоб запобігти хворобі, яку вчені німці називають Reisefieber, рекомендується зберігати філософічний спокій та душевну рівновагу. Під жодним приводом не дозволяйте собі піддаватися паніці. Виїзд із дому, власне, не пожежа, котра може наступити пізніше, якщо ви залишили не вимкненою праску або електропічку в замкнутому помешканні.

Вибираючись у подорож, насамперед не користуйтеся таким підступним знаряддям, як годинник. Покладіться цілком на відчуття. Для відвернення уваги найкра-

ще в день від'їзду робити щось абсолютно не пов'язане з подорожжю, наприклад, прибирати, і тільки в останню хвилину, продиктовану вищезазначеним відчуттям, хапайтеся за пакування речей. Практика показує, що навіть половина з того, що ми мали намір забрати, як правило, до багажу не вміщується. Тому не варто ламати собі голову над методичним упорядкуванням нутра валізки. Скоріше покиньте все, як є, і, хутко натиснувши віко коліном, замкніть увесь балаган, щоб більше вже до цієї проблеми не повертатися. Якщо після того, як ви замкнули валізку, виступатимуть якісь шматки, ретельно відчикрижте їх ножицями, що по приїзді на місце принесе вам силу сміху при вдяганні.

На вокзалі не дайте себе ошукати численними інформаційними таблицями, котрі залізнична адміністрація виставила на кожному кроці у наївному гаданні, що це стримає нас від багаторазового перепитування співробітників залізниці про деталі подорожі. Пам'ятайте, що в цьому житті нас уже не раз підвело друковане слово, а поза тим навіщо тоді взагалі існують залізничники? Збоку можна було б додати, що жінки на голову перевершують чоловіків у користуванні усною інформацією. Вроджена нехіть до розпізнавання рангів та мундирів дає їм право здобувати залізничну інформацію не лише у військових, а також у лісничих, пожежників та поштових службовців. Якщо ж поблизу не виявляється нікого з блискучими ґудзиками, вони опитують будь-кого, хто не має в даний момент нічого кращого робити...

Звичай користуватися усною інформацією звільняє вас від обтяжливого послугування розкладом залізничного руху. Досить того, що платимо за квиток, навіщо мордувати себе ще розв'язанням головоломок. Якщо випадково наштовхнетеся на добродія, котрий вивчає книжку з розкладом залізничного руху, будьте обережні: то, напевно, дивак, якому невідомо що може стукнути в голову. Зрештою, пам'ятайте, жінки практичніші від чоловіків, а хіба хто коли-небудь бачив, щоб жінка користувалася тією книжкою?

Багато важить у подорожі вміння захопити місце у вагоні. Як правило, застосовується метода стадна, а це значить: треба бігти туди, куди біжать інші, виходячи із слушної думки, що як інші біжать до якогось вагону, то либонь там є вільні місця. Якщо, одначе, виявиться, що вагон уже повний, не треба змінювати його на інший, бо якби всі отак розмірковували, то в тому другому вагоні могла б утворитися ще більша тіснява. Проте коли нормального осіннього чи весняного сезону ще можна застосовувати певну тактику при посадці до вагону, то в час відпусток потяг напханий пасажирами завжди, з якого б кінця ви до нього не підійшли. Тут варто дати кілька необхідних порад на період епідемії відпусток. Насамперед не слід довіряти запевненням пасажирів, що місце зайняте. Часто трапляється так, що запитуваного турбує добір співпасажира з точки зору статі, а ми просто не вдовольняємо його естетичного постулату або ж не маємо надто привабливих зовнішніх даних. Трапляються також досить часто особи, що багато захоплюють.

Так само не довіряйте запнутим фіранкам або замкненим дверям. Ви спитаєте, звичайно, що робити, коли двері замкнені? Як це що? Гупати, шарпати, грюкати. Якщо ж ви, мандрівнику, є людиною не вельми міцної фізичної статури, можете, надавши голосові відповідної грізної тональності, зажадати відчинення дверей іменем закону... Врешті-решт маєте право їхати, сидячи... на підлозі.

Якщо інформаційні написи на перонах або назовні вагонів ще можуть вам де в чім придатися — ну хоча б для переконання, чи надана вам інформація правильна, — то цього не можна сказати про написи всередині вагону, які є швидше невеличкою розвагою для людей, котрі полюбляють почитати в дорозі щось кумедне. І хоча здебільшого це загальновідомі тексти, хто з нас не посміхнеться, прочитавши напис: «Не вихилятися!», «Для некурців» чи «Купе для матері та дитини».

А *propos* матері й діти. Уникайте займати місця в купе, де знаходяться діти, нехай навіть і власні. Ці в інших умовах, можливо, й милі створіння, в замкнутому просторі залізничного купе випромінюють енергію, накопичену за всеньке життя, аби здеморалізувати пасажирів, для яких оте все — давно минулий етап і які воліли б нині спокійно розв'язувати свої кросворди.

Недовіру до близьких не варто ширити занадто далеко. Пам'ятайте, що з хвилини, коли персональний склад купе уклався, у подорожніх наступає радикальна зміна вдачі. Цілком стороння людина після певного часу готова поділитися з вами булкою або м'ятними цукерками, в гіршому разі — розповісти вам усе своє життя. Не уникайте отож і ви виявлення дрібних люб'язностей до попутників, однак не піддаючись чиїмось забаганкам. Адже ми не мусимо мінятися місцями тільки тому, що комусь там не до вподоби сидіти в напрямку, протилежному до руху потяга. Додаткової пильності та фізичної витривалості вимагає подорож між першим та п'ятнадцятим днями місяця під час відпусток. Ось кілька життєво необхідних порад на той незвичайний стан.

По-перше, ставай біля вікна — так легше вивантажувати речі й супроводжуючих осіб.

По-друге, не піднімай ногу — потім не знайдеш, де її поставити.

По-третє, не дай увіпхнути себе до 00. Радість від захоплення сидячого місця затруюватимуть передавані над головами дітлахи, котрим треба буде скидати трусики. Трохи гірше, коли подорож затягнеться, тоді починають передавати й стареньких.

А взагалі, по-четверте: бери собі відпустку в інший час.

З польської. 1971 р.

Генріх Сєнкевич

МОРЕПЛАВСЬКА ЛЕГЕНДА

Був корабель, який називався *Пурпура*, такий великий та сильний, що не боявся ані бур, ані бурунів, хоч би й найстрашніших.

І плив він невпинно з напнутими вітрилами, спинався на спінені вали, крутив потужними грудьми підводні запони, на яких розбивалися інші судна, — і плинув у далечінь з вітрилами в сонці так прудко, що аж піна журчала йому по боках, а за ним тяглася широка й довга світлиста доріжка.

— Розкішне судно, — казали моряки з інших кораблів. — Немов левіатан хвилі тне.

А часом запитували залогу *Пурпури*:

— Гей, люди! Куди прямуєте?

— Куди вітер жене ! — відповідали матроси.

— Обережно! Там вири й скелі!

У відповідь на пересторогу вітер доносив лише слова пісні, такої ж бурхливої, як сама буря: «Весело пливемо, весело!»

Щасливим було життя залоги на тім судні. Матроси, довірившись його вимозі й силі, глумилися з небезпек. На інших суднах панувала сувора дисципліна, а на *Пурпурі* кожний робив, що хотів. Життя там було безперервним святом. Щасливо перебуті бурі та покрушені скелі вселяли ще більшу впевненість.

— Нема, — казали, — таких рифів і таких бур, котрі б змогли розбить *Пурпуру*. Нехай переверта море ураган — *Пурпура* плистиме й далі.

І *Пурпура* дійсно пливла, гордовита і прекрасна. Цілі роки минали — та їй вдавалося не лише самій бути не зламаній, але ще рятувати інші судна й надавати притулку потерпілим на своєму борту.

Сліпа віра в її сили щодень більшала в серцях команди. Моряки зледащіли від щастя й занедбали мистецтво мореплавства.

— *Пурпура* плистиме й сама, — казали вони. — Навіщо працювати, навіщо доглядати судно, пильнувати стерно, щогли, вітрила, линви? Навіщо жити, працюючи в поті чола, коли це судно як божество — невмируще?

Весело пливемо, весело!

І пливли так довгі роки. Аж нарешті з плином часу залога зовсім розбестилася, занедбала своїх обов'язків, і ніхто не побачив, що судно почало псуватися. Солона вода пожерла балки, міцні скріпи заслабли, хвилі пообдирали борти, спорохнявіли щогли, а вітрила порвалися на вітрі. Проте стали підноситися голоси розсудку.

— Стережіться, — казали деякі з моряків.

— Нічого. Плистимем за хвилею! — відповідала більшість.

Та одного разу вибухнула така буря, рівної якій до того на морі не бувало. Вихорі змішали океан з хмарами в один пекельний замет. Підвелися водяні стовпи й полетіли з гуком на *Пурпуру*, страшні, спінені й киплячі. Наздогнавши судно, вбили його аж на дно моря, потім шурнули до хмар, потім знову скинули на дно. Лопнули зослаблі скріпи судна, і несподівано страшний крик пролунав над палубою: «*Пурпура* тоне!»

І *Пурпура* тонула насправді, а залога, одвикла від праці й ремесла мореплавців, не знала, як її рятувати. Але після першої хвилі жаху лють закипіла в їх серцях, бо кохали одначе ці моряки своє судно.

Отож зірвалися всі стріляти з гармат до вихорів і спінених хвиль, а потім, схопивши хто що мав під рукою, почали шмагати море, котре хотіло затопити *Пурпуру*. Лютою була битва того людського розпачу зі стихією. Та хвилі були сильнішими від мореплавців. Змовкли залиті гармати. Велетенські вири, ухопивши багатьох борців, укинули їх у морську безодню. Залога зменшувалася з кожною хвилиною — проте боролася. Затоплені, напівзасліплені, покриті горою піни, мореплавці билися на смерть.

Часом їм не ставало сили, але по короткім спочинкові вони знову кидалися до бою.

Але і їм нарешті впустилися руки. Відчули, що смерть надходить. І настала хвиля глухого розпачу. І споглянули на себе ці мореплавці, мов божевільні. І тоді ж голоси, котрі перед цим застерігали про небезпеку, залунали знову ще дужче, так дужо, що рик хвиль не міг їх заглушить.

Ті голоси сказали:

— О засліплені! Не з гармат вам стріляти до бурі, не хвилі шмагати, а судно лагодити треба! Ставайте на дно: там працюйте! *Пурпура* ще не вмерла!

Від таких слів струснулися ці напівумерлі й кинулися всі на спід і розпочали працю від споду. І працювали вони від ранку до ночі в поті чола, прагнучи надолужити давню бездіяльність і засліплення.

З польської. 1971 р.

ЛІТЕРАТУРНІ ОКРУШИНИ

Одні книжки смакуються, другі — поглинаються, треті — жуються й пережовуються.

Френсіс Бекон.

Бути добрим — благородно. Вчити інших, як бути добрим, — і благородніше, і менш обтяжливо.

Марк Твен.

Жінки надихають нас на бажання зробити шедевр і відвертають нас від його виконання.

Оскар Уайльд.

Песиміст — людина, котра гадає, що всі такі ж бридкі, як вона сама, і через це всіх ненавидить.

Бернард Шоу.

Я люблю роботу. Вона зачаровує мене. Я можу сидіти й годинами дивитись на неї.

Джером К. Джером.

Класика — це те, що кожен волів мати прочитаним, але ніхто не хоче читати.

Марк Твен.

З англійської. 1971 р.

II

ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ 1974–1982 рр.

ЗВИЧАЙНИЙ СТРАХ

Їх було троє, вишколених слідчих проти самого мене — по-дилетантськи невправного в замітанні слідів, не обізнаного з кодексами, не здатного навіть путньо збрехати. Від перших днів відсидки у будинку, змалку і всім відомому як Короленка, 33, я по-своєму розв'язував питання революціонерів: «Що робити?» Впевнений у вилученні лише *Київського діалога*, я звернувся до ЦК ВЛКСМ із заявою, пояснюючи, що написав статтю з націоналістичних позицій, і прохав узяти участь у моїй долі. Тоді ж, не без задньої думки, що в ЦК партії гуманніші, а ще мало обізнані з усіма витівками КДБ, написав Щербицькому стосовно факту арешту й непомірно жорстокої кари, яка загрожує мені за антирадянську статтю.

Наступного дня я вже шкодував, що поквапився з відсиланням заяви до першого секретаря, бо майор Сірик запропонував мені дати пояснення з приводу документа *За параваном ідейності*. Лейтмотивом допиту було: скільки ще? Я присягався, що тільки дві написав, та Олександр Сірик уже не йняв віри в мою щирість. Я ж, віднікуючись, під час розмови думав, як було б добре дописати в заяві Щербицькому ще й *За параваном ідейності*.

Коли за столиком допитуваного переглядав свої статті, спало на думку, що їх ніколи не прочитають люди, заради яких, власне, писалося. Це було настільки гнітюче, що повернувся до камери з головним болем. Виходило, все — намарно. Я розбивався об неподоланний мур, і ніхто не дізнається про мої зусилля. Переді мною бовванів термін у концтаборах, що з хворими нирками віщувало один кінець, а я не мав чим шпурнути наостанку в моїх мучителів. Голос волаючого в пустелі — а саме таким виглядало аналізування моїх творів у покоях КДБ — мене не задовольняв.

В уяві постали колишні друзі. Юрій Косенко на першому ж допиті зізнався, що в його присутності я припускався висловлювань ворожого змісту. Так, я казав про колоніяльне становище України у складі СРСР, обстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природніх ресурсів, а також ідейною необхідністю. Я пошкодував, що стільки часу терпів того слимака біля себе, не набив йому пики й не переспав з його жінкою. У своїх мріях про відплату я завжди — жорстокий і цинічний.

Потім простяглася низка допитуваних приятелів та знайомих, чиї одкровення просто приголомшували. Кагебісти прагнули мати докази моєї антирадянської агітації та пропаганди (це у приватних розмовах — sic!), і вони витягали потрібні їм зізнання зі свідків, а відтак із мене. Хисту в тій справі їм, поза сумнівом, не позичати. Критика щасливого сьогодення, влади, устрою пашіла з моїх крамольних

* У розділі збережено орфографію автора. — *Прим. ред.*

творів. Тому зміст протоколу звичайно зводився до того, що у своїй статті ім'ярек звинувачений заперечує необхідність керівної ролі партії, виступає з нападками на письменників, які пишуть методом соціялістичного реалізму, глумиться з почуття радянського патріотизму тощо.

У тій ситуації я вирішив промовчувати, заспокоюючи себе тим, що моя «укрита злість, облудлива покірність» знайдуть вихід належного часу. Не знав я тільки тоді, що не утверджуване спротивом мріяння не дає користі, а призводить до поразки так само, як і негайна капітуляція.

Валерій Дяченко, ба навіть мій кузен в один голос запевняли: я припускався висловлювань антирадянського, націоналістичного характеру. Переді мною проходив неначе сьогочасний вертеп, де нікчем та мерзотників грали ті, що в житті лише удавали порядних людей.

Мій новий співкамерник, довідуючись про хід допиту, щоразу викладав свій погляд на речі:

— Бачиш, які козли. Не можуть язика потримати за зубами. Тобі сидіти бозна-скільки, а вони в КГБ приходять сповідатися. Нікого не шкодуй, думай про себе.

Я не раз чув цю концепцію еґорайка і до арешту, тому мовлене Борисом Івановичем Гаркушею не викликало підозри. А тим часом мій неокріплий потяг обстоювати правду помалу поступався перед бажанням самозбереження. Слідчі прицільно вивалювали на мене зізнання, добуті з розпластаних друзів, викликаючи неґативну реакцію і проти тих, хто спершу заперечував зв'язок зі мною.

Це виявилося, зокрема, в епізоді з поетом Віталієм Конопельцем. Мій кузен Талік, запевнений, що від правдивих показів мені буде тільки краще, виклав благодійним чекістам, що я давав йому Дзюбине *Інтернаціоналізм чи русифікація*? Цей напад одвертости обійшовся мені, зрозуміло, недешево. Мою душу одразу обступили запитаннями — у кого брав, кому давав? І щоразу по-дружньому, майже зі співчуттям у голосі нагадували про покарання. Я сказав, що «так званий трактат» узяв у канадця Павла Гриня, який учився зі мною в університеті. Хоч це було й негарно — підкладати свиню канадському комуністові, я вирішив, що нашу студентську дружбу можна піддати такому випробуванню: кагебістам до нього — зась, а мені — істотна полегкість. Слідче тріо аж ногами засовало, коли я сповістив їм про такого давця Дзюбиного твору. Вони ж бо так шукали коло мене джерело націоналістичної зарази, а тут — іноземець, та ще й українець. Суцільна пандемія!

Допит проводив майор Сірик. Старші лейтенанти Похил і Селюк уважно дослухалися до кожного слова моєї імпровізованої оповіді. На їхніх обличчях легко читалося: «Знаємо ми цих євро-канадських комуністів!»

Про того без вини винного гостя на землі батьків допитували неодноразово, додавши зрештою, що й з ним я провадив антирадянські розмови. Підстава? — я не міг не відгукнутися схвально про Дзюбину працю.

Я дійсно не міг. Розлопуючи наші взаємини з Віталієм Конопельцем, виявив, що і в його присутности я припускався крамольних висловлювань.

Повернувшись після того до камери, я замислився: що міг сказати їм Віталій ще? Бо слідчий наостанку кинув: «У нас буде про що побалакати наступного разу». Тепер мені здається дивним, що кожен нововиниклий епізод справи я сприймав з неймовірним напруженням. Той хід Похил зробив, швидше за все,

навмання. Але з допомогою стукача в камері легко перевірити його наслідки. На Конопельця вони, напевно, мали оперативні відомості. Він проходив свідком у справі заарештованих 1972 року киян. Отож зараз вони прагнули дізнатися про якісь не відомі їм факти.

Я ходив весь вечір замислений. Невеселі думки точили мене й наступного дня.

— Щось неприємне? — співчутливо запитав Гаркуша. Людина, з якою разом їси, гуляєш, миєшся, спиш, ділишся одержаним пакунком, а головне, яка в тій самій біді, що й ти, мені здавалось, не може бути лихою. Тим більше, він не одержував додаткових передач, а на фіктивну інформацію, яку я сказав йому для перевірки, слідчі чомусь негайно не зреагували. Тому я іноді не бачив підстав критися від нього. Ми вийшли на прогулянку, і я сказав:

— Бачиш, боюся, щоб хлопець не розпатякав дещо.

— А що таке? — байдуже запитав Гаркуша.

— Та давав мені одну річ читати. Невже всипле?

Як казали в давньому Римі, а також на університетських лекціях латині, котрі слухали випускники юридичного факультету Похил та Селюк: *sapienti sat*[1].

За якийсь час мене викликали на допит і оголосили: Конопелець показав, що передав мені читати *Інтернаціоналізм чи русифікація*? Мені б елементарно, обурившись, зажадати очної ставки, заперечувати все підряд, а я похнюпився і ствердив: так, було. Натомість вигадане з канадцем перетворилося на окремий епізод, і всі мої намагання реабілітувати ошельмованого комуніста успіху не мали. Епізод інкримінували й на суді.

З Федором Гарвазійовичем Похилом я міг би бути на приятельській нозі, — річ певна, до того. На 7 років старший за мене, він, хоча родом із села, цілком адаптувався до атмосфери міста і в мові навіть вживав суто київських зворотів, дотепів... З людьми такого ґатунку я збавляв час у балачках про спорт, жінок та інші речі, де б не виказувалася неблагонадійність. Від пересічного *homo sovieticus* він вирізнявся хіба небагатослівністю, коли мова заходила про його особу. І, тим не менше, це був стовідсотковий кагебіст.

Ми розбирали ту частину *Київського діалогу*, де йшлося про голод 1933 року. Похил одним махом вивів у протоколі, що я звожу наклеп на радянський суспільно-державний лад, спотворюю картину минулого українського народу.

Настрополивши себе, що обуха батогом не переб'еш, я тривалий час не заперечував навіть найбільш обурливих висновків кагебістів стосовно моїх творів. Але тут мені терпець урвався. Я запитав Похила, на якій підставі він робить висновок, що голод 1933 року не був штучно створений?

Він сказав, що це загальновідомо, а його особисте джерело інформації — мати-селянка, яка сама пережила лихоліття, тому звинувачувати партію й уряд у такому злочині — злочинно.

Я запитав, чи відомі йому злочини партії, розголошені самою партією на XX та XXII з'їздах?

Він пояснив: то — трагічні помилки часів культу особи Сталіна, зрештою, викриті й засуджені.

---

[1] Розумному досить (*лат.*).

Я сказав, що його тлумачення сталінізму не оригінальне, бо, переказують, одразу по з'їздові до мавзолею поклали вінок з посвятою: «Посмертно репресованому — від посмертно реабілітованих».

Похил злісно глянув на мене:

— А я вам кажу, в цьому нема підстав звинувачувати всю партію!

— А кого ж звинувачувати, що силоміць позабирали харчі й заморили голодом 9 мільйонів, у той самий час продаючи за кордон зерно за ціною, нижчою від собівартости? Нічого собі викриті помилки, про які ані словом самі не згадують, та ще й судять інших за згадку!

На це Похил не мав чим крити, і гонор слідчого заграв бурхливо. Він почервонів і ляснув долонею по столі:

— Ну, досить цих теревенів! У вас маніякальність із цим голодом!! Ви усвідомлюєте, що обстоюєте твердження, яке суперечить давно і загальновизнаному? Та ви просто соціально-небезпечний, і вас слід направити до психіатричної лікарні!

У мене всередині все похололо. Вони запроторять мене до божевільні! У камері я згадав Василя Рубана, який навчався в університеті на два роки старше за мене. Його виключили з 3-го курсу. Потім, уже працюючи в *Літературній Україні*, я зустрічав його у Спілці. Рубан приносив свої оповідання, намагаючись їх опублікувати. Мені переповідали зміст його самвидавського роману, де зображено кагебістів досить реалістично і через те, зрозуміло, для них неприйнятно. Його заарештували 1972 року, але він відмовлявся давати покази. Це, наскільки мені відомо, стало головною причиною, що його вкинули до божевільні. Судом дістав 7 + безконечність. Я знав Рубана особисто, розумів, що божевільня — то відплата за його непримиренність. Але, скажімо, із запровадженими туди Плющем, Плахотнюком я знайомий не був, і думка, що в отих, напевно, із психікою щось негаразд (неможливо, щоб кагебісти пакували туди людей так безоглядно!), — така думка в мене з'являлася.

Та зараз я на власному досвіді переконувався, що потрапив у лабети до тих, хто здатний на який завгодно злочин, коли стати їм упоперек дороги.

— А що ти гадаєш? — повернувся до заторкуваної ним раніше теми Гаркуша. — і згноять у дурдомі. Ти цих песиголовців не знаєш. Он мені розповідали на зоні, одного дядька тримали щось із двадцятеро літ. Звідти скарги не випускають, від дурних. Роблять, що хочуть. Отож не заїдайся з начальством, а скачи, враже, як пан скаже.

Я любив життя. І від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар на гибіння серед божевільних мене хапали дрижаки. Знову став перед альтернативою: конформна, без заперечень позиція чи обстоювання своєї думки аж до загину за неї. До другого я був не готовий.

Увесь свій вік я погоджувався. У піонерах я виконував те, що мені казала вчителька й старша вожата. Комсомольцем слухався комсорга та вчителів. Студентської пори наді мною верховодили викладачі, різномасті комсомольські ватажки, представники парткому. В газеті мусив виконувати вказівки голреда, відповідального секретаря, секретаря парторганізації. Спільним знаменником цього мого духовного життя була оголошувана непомильність при самовидній брехливости. Аби не опинитись у ролі вічного блазника на мотузці, почав тоді шукати власну позицію.

Що ж, критичне сприймання дійсности я в собі розвинув. Та, як виявилося в КДБ, самого розуміння для того, щоб залишитись особистістю, — не досить. Надалі я підписував протоколи без конфронтації.

— Ви не могли не давати читати Дзюбиного *Інтернаціоналізм чи русифікація?* матері. Правда? — Сірик уп'явся в мене поглядом. Я відвів очі й одразу зрозумів, що виказав себе.

— Валерію, ви повинні щиро розповісти все, бо зрозумійте: кожен наш сумнів свідчитиме проти вас, і ми не зможемо звітувати, що ви до кінця одвертий, не затаїли чогось. Невже вам так хочеться казна-скільки сидіти за ніщо?

Я був у глухому закуті. Все, що написав, вони мали, а зараз, мов кішка з мишкою, бавилися зі мною, вимагаючи потвердження очевидного.

— Невже вам хочеться, щоб почалися неприємности у вашої мами? Невже потрібно ще навколо неї крутити веремію?

Я гадав, що збожеволію. Ну, нехай мені мордуватись, але чому ж іще мамі? Я сказав, що давав читати, але вона відмовилася. Ох і ох! Я повернувся до камери і тільки там уповні усвідомив, що вчинив. Я не оборонив найдорожчої у світі істоти, сам виказавши її. Сірик зіграв на моїй любови до матері, почутті, відомому йому, а я безвладно дав себе ошукати. Де був мій розум? Але розум тут ні до чого. Тут потрібна воля, якої виявилося так образливо мало.

Мама потім розповідала, що коли їй дали прочитати протокол допиту, вона стривожилася за мене. Тому що я не міг дати таких показів добровільно. Напалася на Сірика, в який спосіб він домагався від мене зізнань? Але той з цілковитою певністю заспокоїв її, що до мене не застосовують жодних фізичних засобів. Він казав правду. Для них важливо було перемогти духовно. Фізично — було неактуально.

Я не з ліку боягузів. Мені стало сміливости самому битися проти чотирьох, і почуття гідности не залишалося для мене абстрактним загальником. Але в тій ситуації я чувся безпорадно. Я не здатний був відшукати опертя, щоб не падати далі.

Ні до, ні після того в моєму житті не коїлося нічого подібного. Гаркуша, немов хор з античної трагедії, правив своєї:

— Що ти потерпаєш, як когось зберегти? Дбай лише про себе!

Я майже переконав себе, що від мого програшу нікому не буде лиха. До певної міри воно так і було. Я йшов по справі один, від мене лише вимагали підтвердження щодо моєї усної пропаганди та аґітації у присутности свідків. Ті ж, нажахані моїм арештом, переважно ганили мене, націоналізм і, щоб продемонструвати відданість радянській владі, давали покази російською мовою. Далебі, яка мала втрата на світі — заломиться ще один, хто прагнув бути порядним!

Падіння закінчилося після процесу. Судовий фарс, коли наклепом назвали навіть розмову про знищення радянською владою кращих українських письменників (ішлося про репресії часів культу особи Сталіна), мої ж більш ніж скупі пояснення головуюча просто уривала; відчуття гіркоти за поведінку приятелів, які белькотали щось про мої ворожі висловлювання, зустріч віч-на-віч з брутальністю конвою та псами, що охороняли мене від суспільства за намагання висловитись, — усе це справляло шокуюче, витверезувальне враження.

Увечері я сидів на ліжку, гортаючи зошит із виписками з прочитаних у тюрмі книжок. Увагу мою привернула Євангелійна цитата: «І згадав Петро сказане слово Ісусове: «Перш ніж заспіває півень, — відречешся ти тричі від мене». І вийшовши звідти, він гірко заплакав».

Я перечитав знову. Це була найпотрібніша рада в моєму становищі. Переді мною відкривався шлях до спасіння. Я міркував над цим уночі, а вранці, після підйому, жартівливо тупцяючи, заспівав: «Високий та струнки, ум-та-рі-та-рі-та, ще й на бороді ямка!».

Генка Бурилін, мій новий співкамерник, здивовано зиркнув на мене:

— Ти ж уперше сидиш. Ото зух! Дістав вісім пасок — і співає! — Він покрутив головою, не знаходячи пояснення для мого доброго гумору.

Минув тиждень, і мене покликали в кабінет до начальника СІЗО. Там стояв лише високий, з імпозантною зовнішністю чоловік. Він відрекомендувався майором, співробітником республіканського управління КДБ. Після чергових фраз про самопочуття та гумор (з вимови я здогадався, що переді мною — уродженець Закарпаття) майор перейшов до справи:

— Валерію Веніаміновичу, як би ви поставилися до пропозиції співпрацювати з нами?

Я отетерів. Тільки цього бракувало. Мало що я одступився від власних ідеалів, що недоумкувато погоджувався з їхньою блювотиною, — я ще повинен увінчати себе лаврами донощика. Я відповів — пропозиція мені не підходить. Він не дуже наполягав.

— Поміркуйте, не поспішайте з відмовою. Адже ви розумієте, це вплинуло б на ваше дострокове звільнення. — Я глянув на нього.

— Скажіть, а чому ви все-таки дали мені 8 років? Статті за кордон та й нікуди взагалі не потрапили, на суді «в пузир», дослухавшись ваших порад, не поліз, а за розмови, подібні до моїх, вам треба б хапати не одного зі Спілки письменників.

Він, збираючися з думками, помовчав.

— Ну, по-перше, вам не дали максимуму. А ще, — блимнув зубами, — за нахабство.

Це визначення, вочевидь, включало в себе й те, що не здався напочатку, що хитрував під час слідства, і — і... я пригадав ту розмову з Гаркушею, яка безперечно вплинула на вирок суду. З моїм лихим генієм ми ходили на прогулянці, коли, виведений з рівноваги його глузливим «Ну й чого ти досягнув? Дали по сраці й мовчатимеш тепер, хвоста підібгавши?», — я спалахнув:

— Даремно гадаєш, що мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай-но вийду, — все, що робили зі мною, опишу!

...Наглядач вів мене по коридору, а я всміхався. Я подумав, яке то щастя, що, наковтавшись із ковбані страху, не захлинувся ним навік, а, попри все, мріяв про правду.

Урал, 1975 р. (?)

ЧОМУ ПЕРЕКЛАД?

Зацікавлення прийшло ще в дитинстві. Певно, як чув на бабусине *добридень* звідусіль *добрый день* та *здравствуйте*. Відшукати український відповідник останньому тоді не міг. Зате в пам'яті залишилось почуте не знати від кого «вот по-украински так не скажешь». Білінґвізм, він схиляє до роздумів. У нашій родині часто пригадують завзяття, з яким я в п'ятирічному віці обстоював необхідність говорити *спички* замість *сірники*. Не замислювався над тим, але свідомість фіксувала ходи якоїсь гри, що зовні здавалася легкою й безпечною, а насправді була двобоєм величезних сил і потуг. У 10-му класі взявся перекладати з російської підручник фізики. Термін угоди з видавництвом закінчувався, а зморена працею мати не давала вже ради з отим додатковим заробком. Отож мусили працювати вдвох. Чи були ми голі й голодні? Мабуть, ні. Але й ситими та нормально вдягненими — тим більше. Наш місячний бюджет, що складався із ста карбованців, міг задовольнити хіба турецького святого. Отже, перший дотик до штуки перекладацької спричинило вельми банальне бажання уникнути злиднів. Спричинило, але не визначило. Потяг, а відтак любов до іншомовних літератур з'явилися після знайомства з книжкою Джером Джерома *Троє в одному човні*. Пригадую, як читали ми цю дотепну повістину на дніпровому пляжі. Власне, то було не читання, а унаочнення поняття «гомеричний регіт». П'ятеро нас, людей різного віку, уподобань, професій, качалися на піску від сміху, нічого не можучи та й не намагаючись із собою зробити. Повз нас проходили люди, здивовано пересмикуючи плечима. Дехто, зупинившись, спершу скептично прислухався до читця, та невдовзі сам заражався і впадав у веселий транс. З того часу в мені оселився пієтизм до англійського гумору, а пам'ятна фраза Джером Джерома «Я люблю роботу. Вона просто зачаровує мене. Я годинами можу сидіти й дивитися, як хтось працює» стала моїм крилатим супутником-дороговказом у плавбі по житейському морі.

Краса рідної мови уповні явилася мені саме з перекладу. Заграні до нудоти пісні з «дівчиноньками», «зіроньками», «квітоньками», тракторні вірші шкільних хрестоматій докучили гірше гіркої редьки. Не бачив кращої альтернативи, тож був схильний піддати неласці всю українську поезію взагалі. Диво сталося, щойно прочитав збірку неокласика Зерова. Польські, грецькі, французькі вірші постали переді мною світом нормальних людських взаємин. Упевнився у милозвучности рідного слова, у його здатности передати найвитонченіші почування. А потім була любов. Руки в неї ніжні-ніжні. А ще величезні сірі очі. Я торкався її обличчя й не знав, чи не сню — почуття до тої десятикласниці зі школи, де викладав, освітило моє двадцятиріччя. Розлуки й розчарування приходили після того не раз. Але біль нерозділеного кохання так ясно відчув уперше. «Що в імені тобі моїм?» Цими словами говорили не Пушкін і не Зеров. Їх шепотів я, коли вона перестала писати листи, коли довідався, що зустрічається з іншим. Якщо шукати ліки від кохання, то кращих за роботу не знайти (при умові, звісно, що вона до серця). Захопився творчістю чи не найвидатнішого драматурга тюрків Джаліла Мамедкулузаде. По-українському мали заговорити мулли й жандарми, дервіші й вояки, музики й кати. Мусульманський Схід з його екзотикою вливався в мене мов п'янкий трунок — я став орієнталістом. Переклад п'єси *Мерці* вийшов удалим. Бо під час роботи ще глибше збагнув акту-

альність ідейних засад автора, та й езопівський сарказм його алегорій був новаторським не лише для традиційної східної літератури. Головне — відчути духовну спільноту з автором оригіналу, зболіти його болями, і наслідок вийде щонайкращий. Саме тому проблеми Азербайджану початку віку стали мені близькими і зрозумілими. Не міг залишатись байдужим до трагедії народу, одурманеного фанатизмом, засліпленого облудниками-поводирями, і не міг не страждати разом з єдиним живим у царстві мертвих «вічно п'яним» Іскандером. Власне, з працею над цією п'єсою прийшло усвідомлення, що переклад — засіб самовираження. Після цього поклав триматися обраного курсу. Заглибившись в історію, розшукав перших драгоманів східних літератур. Крізь які тільки перепони випало пробиватися цьому невеличкому пагонові вітчизняної культури! «Буде исправится в образе мыслей», — написав власноручно цар Микола I на вироку Миколи Гулака. Мордований тюрмою та засланням, під суворим поліційним наглядом, здавалося, цей кирило-мефодієвець не знайде сил щось діяти. Та в його руках переклад зробився не лише притулком, сховком, а й знаряддям опору. Азербайджанський лірик Фізулі, фольклорна поезія народів Закавказчини заговорили по-українському завдяки співпраці Миколи Гулака та його спільника Олекси Навроцького. Відірвані від свого народу двоє впертих малоросів робили справу, збагнути яку було дано не кожному з сучасників. Піонери політичного, громадського та культурного життя України середини минулого віку, вони залишилися взірцем для потомків. Показали, яким повинен бути справжній інтелігент. І не випадково саме на одному з перекладів О.Навроцький написав своєму однодумцеві:

І у нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Вкраїні.

Ось такий він, переклад... Тільки покликаний до життя думкою, стає він явищем мистецтва, здобуває загальне визнання. Річ для боротьби й ніколи — кон'юнктури. Третього тут не дано. Тому й маю я таку прихильність до перекладу.

Урал, 1975 р.

ТЕ, ЧОГО Я НЕ ВСТИГ СКАЗАТИ

Гадаю, *Київський діалог* — найкраще з усього, що я написав до свого 25-річчя. Він став підсумком багатьох роздумів і рубіконом, за яким залишилися наміри про невтручання та безпечне, «чисте» літературознавство. Спонукувала мене, мов іронія, безжальна національна кривда.

Диспут на політичні теми був тим, чого в нас ніколи не робили офіційно. Пригадавши трактати українських полемістів середніх віків, я обрав форму, котра найбільше відповідала задумові. Мову вели двоє: автор та мій перевесник —

зрусифікований киянин, чиє життя, мрії, сподівання були мені добре відомі. Ми говорили про національне гноблення у тій його формі, що існує тепер, поряд, причому аргументацію опонента я прагнув добирати найтиповішу.

Мені подобається Схід. Власне, через орієнталістику (тут і Ніцшева *Так мовив Заратустра*) я прийшов до розуміння не лише наявности вічних добра і зла, але їхньої всеохопної боротьби. Переконався, що цієї незниклої непримиренности не здатна подолати жодна комуністична забезпеченість та ситість. Усвідомив, що навіть на відлюдному острові, поза соціальним оточенням, класами індивідуум може перетворитись на втілення сатанинськости або, навпаки, людськости в найвищому її вияві. А проте в діалозі йшлося про речі житейські, тому епіграфом до нього я взяв перську притчу:

— *Куди ти йдеш, лелеко?*
— *З тобою.*
— *А кого їстимеш?*
— *Тебе.*

Мій співрозмовник, чужий до сантиментів технократ, бере одразу бика за роги.

Він. Ти філолог, тому й дбаєш про збереження рідної мови. Це твій хліб, ремесло — всілякі українські приписи-правописи, а прикриваєшся високими матеріями. Я вірю у відмирання мов, і наша дійсність є її унаочненням. Мільйони українців уже перейшли на російську, мине трохи часу — заговорить нею й решта.

Я. Справді, я філолог і з тонощами будови синхрофазотрона не знайомий. Але в цьому випадку гуманітарна професія дала мені змогу мати доступ до не відомих тобі джерел суспільно-політичної думки, здобути докази проти твоєї ворожої народові теорії. Ти ось кажеш: ця мова не потрібна, а потрібна та. Але ти забув або не знаєш, що подібних порад за свою історію українці мали безліч — від турків, поляків, німців, мадьярів... І всі підкріплювали необхідність переходу на свою мову не лише переконливими теоріями, а й різноманітними практичними заходами. Наприклад, відзначали нагородами. Як би тобі сподобалося: фірман Корнійчуку-гірею за визначний внесок у розвиток інтернаціоналізму та дружби між українським і турецьким народами? Мова — святиня, що існує разом із самим народом. Зректися рідної мови можна, але що з того виходить — досить глянути на приклад єврейства.

Що ж до теорії прогресивности відмирання мов, так тут я можу з тобою на час погодитися. Дійсно, нехай відмирають задля прогресу. Але чому така вузька перспектива, чому дискримінувати росіян? Як інтернаціоналізм, так для всіх. Нумо цілим Союзом заходимося переймати мову, скажімо, братнього китайського народу, їх, як не є, — мільярд, комуністи. Ну, там трохи з нашою партією не згодні, але колись-таки помиримось. А зате як тоді гарно буде, всі розмовляють однією китайською мовою: і українці, і білоруси, і росіяни. Стане з нас єдина могутня держава. Серце її буде в Пекіні. Присягнемося в дружбі великому китайському народові, що визволив з вічного рабства, врятував, просвітив та ще там що. Не без того: знайдуться, мабуть, і серед росіян людоненависники, горлорізи, організують націоналістичні банди, яку-небудь РПА. Але це, як двічі по два, ясно, — вони захищатимуть інтереси світової реакції, а в інтересах їхнього власного народу запровадити «общепонятный язык». З незвички великороси трохи помучаться, та дарма —

обтешуться. Особливо після того, як у тролейбусі в Москві казатимуть: «Ух ты, жлоб! З села прыихав. По-человечески научись говорить сначала».

Якщо ж не китайську, можна англійську. Все-таки Америка — надзвичайно розвинута індустріальна країна. А ще Англія, Австралія. Власне, цілий світ знає англійську, та й кількісно це вдекількаро більше від росіян. Ні, напевно, краще на англійську мову переходити. Що за біда — відімруть російські пісні та частушки? А Толстого, Достоєвського, Чехова давно перекладено. Зіллємося в спільноанглійському морі в ім'я світлого майбутнього. Є ще один варіант — заговорити мовою великого Маркса, так би мовити, данина фундаторові ґеніального вчення. Але це — гіпотетично, у продовження теми. Ну, а стосовно того, що мільйони українців уже говорять по-російському, — це, зрозуміло, наслідок, не причина.

Він. У чому взагалі виявляється насильницька русифікація? Адже зовні процес цілком добровільний.

Я. Очевидно, тут треба було б розпочинати з минулого. Одначе я не стану оповідати про знищення під час і після громадянської війни т. зв. експлуататорських класів. Але хіба вони не народ? Не характеризуватиму нищівного котка Другої світової війни, який витолочив нашу Україну як жодну іншу країну, боротьби проти українців на Західних землях у 40—50-х роках. Не спинятимусь на розстрілах без ліку інтеліґенції в 30-х роках. Хоча тільки від радянських людей приховано аксіоматичну істину, що коли весь народ — тіло, інтеліґенція — його мозок. У нас загальновизнано: мозок — це партія на чолі з недорікуватим Брежнєвим. Не аналізуватиму я й морального терору, в якому весь час жила, живе нація. Згадаю лише найбільший, найжахливіший злочин, скоєний проти нашого народу за Радянської влади. У світі чимало говорять про два геноциди XX сторіччя: різанину турками вірмен у 1916 році та винищення євреїв німецькими фашистами. Загиблим поставлено пам'ятники, і старі й малі в них знають, оплакують свою національну трагедію. Тільки українці, які за применшуваними підрахунками втратили 9 мільйонів від штучно створеного голоду 1933 року, не сміють згадати про волаючу до неба кривду. І наша молодь знає про це не більше, ніж про минуле Африки.

Він. Звідки тобі відомо про 9 мільйонів?

Я. У Києві я зустрів колишнього Скрипникового секретаря. Старий зі слізьми на очах згадував, як улітку 1933 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, вийшовши з якого, більшовицький нарком сам назвав оту страхітливу цифру. Так наші люди розплачувалися за небажання вступати до колгоспів. Це було сатанинськи нещадним ударом по нації. Від нього не одужати за десятиліття, коли не століття.

Він. А можливо, то був не штучно створений голод? Так склалися обставини в державі?

Я. Розповідали, що попри всі дроти, «границу на замке», в Галичині, довідавшись про страшне лихо, зібрали кілька ешелонів харчів для голодуючих на Сході. Коли делеґація західних українців з'явилася до радянського посла у Варшаві з проханням передати продовольство конаючому людові, той сказав, що на Радянській Україні — квітуче життя, а всі розмови про голод — фашистські вигадки. Ніщо так не деморалізує, як голод. Та й що за мораль здатні утверджувати людожери? Чого варті батьки, які з'їли своїх дітей? А канібалізм не просто був — він був тоді розповсюджений. Моя тітка, пухкенька молода кияночка, випадково врятувалася

одного дня від зашморгу, яким «м'ясники» душили на подвір'ях своїх жертв, призначених потім на виробництво ковбаси!

Він. Проте воно хай важке, але минуле. Чому зараз не чутно протестів?

Я. Не чутно тому, хто не хоче чути й знати. Почнімо з того, що за підсовєтську історію ми не все жили покірливими закланними вівцями. Була збройна боротьба під проводом і Петлюри, і Бандери, і інших діячів, було постійно викорінюване від початків Радянської влади «неіснуюче» націоналістичне підпілля, «агітація та пропаганда», за яку в наші дні раз по раз судять за статтею 62 КК УРСР. Лютий ворог збратаних радянських народів — український буржуазний націоналізм, немов міфічна гідра, в якої на місці відтятої голови виростають нові, продовжує отруювати більшовикам щасливе сьогодення. До речі, відтяті голови — це не публіцистична метафора. Про страти націоналістів, учасників УПА-ОУН оголошують у пресі впродовж 35 років по закінченню війни. Ну а що громадськість ніц не знає про зміст і розміри протестів, — це вже особливість тоталітарного режиму, що зосереджує у своїх руках усі засоби інформації. У Софьи Власьевны, як називають сов. власть москвичі, загалові відомо тільки те, що дозволяють керманичі. Тому й не дочуєшся через глушилки «голосів», тому й не дізнаєшся, за віщо насправді зняли Шелеста. То що вже там казати про долю антирадянщиків! Офіційного концерту української народної пісні роки, як не десятиріччя в Києві не було. Я маю на увазі, концерту з винятково народних пісень, без неодмінних у репертуарі російських та радянських.

Він. Але, може, в цьому відіграє ролю принцип конкуренції? Більше виконують тих, бо українські меншовартісні. По правді, так мені вже в печінки в'їлися *Ой, гоп, ти-ни-ни, Бо вода холодная ломить кості, Гриць мене, моя мати...*

Я. Україна здобула світове визнання співучої нації, безперечно, не завдяки названим пісням. Крізь сито цензури перлини нашої пісенної творчости, як правило, не проходять. Причин тому декілька. Одна з них — ідеологічна, зміст. Крамолу чи небажаний підтекст часто вбачають у найпростіших рядках, через те краще не пущать взагалі. Прегарна *Чом, чом, земле моя* у виконанні Гнатюка прорвалася без останнього патріотичного куплету. Старовинна сумна козацька пісня, яку виконував на літературних вечорах А.Мокренко, в ефір і на велику естраду так і не вийшла. Учасники самодіяльного хору *Жайворонок* були в розпачі, коли Музично-хорове товариство, заопікувавшись ними, перекроїло їхній пісенний репертуар. Друга вагома причина — перестраховницький бюрократизм, звідси прагнення до посередности. Нове, незвичне — це завжди дебати, можливо, критика. Краще вже старе, але сто разів перевірене. І тоді стає у пригоді *Ой, гоп, ти-нини*. Талановиту нову пісню, навіть про кохання, доводиться проштовхувати з титанічними зусиллями. Найяскравіший приклад — *Червона рута*. Понад рік вона пролежала у Костянтина Огнєвого, і народний артист республіки не наважувався пустити її у світ. Розповідаючи ж про вишукані пісні — музика Вадима Смогителя, слова Миколи Воробйова, які виконувала колись Марія Стеф'юк, — можу тільки розвести руками. Справді гарні, покладайся на слово. Однак дещо можна і перевірити. Зі Львова якось підряд було кілька передач на інтербачення з чудовою добіркою українських естрадних пісень. Студію одразу засипали листами подяки, проханнями передавати ще. Проте нічого подібного більше не транслювали. Ви-

являється, припинили вказівкою з Москви. Голубий вогник мусили загасити, щоб не роздмухувати жовто-блакитного вогнища. Тим концертам бракувало російських номерів. Отже, і тут, як бачиш, не звичайна конкуренція. Я мав також цікаві відомости про копіювання фільмів студії Довженка на київській кінофабриці. Співвідношення між кількістю російських та українських фільмокопій — разюче, часто в двадцять-тридцять разів. Хоч, як відомо, суверенний український народ має право голосу в ООН і лише в 4 рази менший від решти вавілонського СРСР. З десяти пісень, які виконувала заслужена артистка Ніна Місіна в програмі республіканського телебачення, були дві українською, решта — італійською та мовою старшого брата. За такого становища навіть поширюваний постулат — національне за формою, соціалістичне за змістом, як бачиш, до українського радянського мистецтва не прикладається.

Одне з найперших запитань на першому допиті було: кому давав читати *Київський діалог*? Після довгої ретельної перевірки в матеріялах слідства записали, що з антирадянським документом я встиг ознайомити лише друкарку Л.Ширяєву. В один із наступних днів Сірик поцікавився, чи виготовляв я ще якісь документи ворожого змісту? Я бадьоро спростував це припущення. Тоді на стіл лягла стаття *За парараном ідейности*. Слідчий запропонував дати пояснення з цього приводу.

«Кепські справи», — подумалося.

Де було знати, що паралельно з обшуком удома кагебісти одразу проведуть і в моїх друзів та знайомих. До неблагонадійних потрапила й Віра Філякевич. Аполітична лікарка, яка перебувала на гарматний постріл від суспільних нутровищ, здавалася мені ідеальним кладезем для сховку самвидавівських рукописів. До літа ми не бачилися з нею, мабуть, з півроку. І от треба ж було виникнути їй саме на час стеження за мною. З тону слідчого я зрозумів, що статтю вилучено не через добру волю моєї приятельки. Отак і виникають прислів'я типу: людина стріляє, а Бог носить кулі. Що ж, зараз за авторство мусив давати звіт сам.

Є на світі речі, яких не можна терпіти. Коли тобі брешуть — стримаєшся раз, два, ну три залежно від темпераменту та інстинкту самозбереження. Але коли з тебе день у день роблять дурня, змушуючи послужливо притакувати, настає момент вибору. Мій вибір журналіста стосувався сучасного літературного процесу на Україні. По-руч із редакцією, де я працював, розташувалося приміщення 800-членної СПУ, яка вже на початку 70-х тішила ідеологів своєю одностайністю. Я був присутній на різного рангу спілчанських засіданнях, де не дискутували, а тільки схвалювали. Поза стінами коїлася національна трагедія — гинула мова, культура, а червонопикі «інженери людських душ» наввипередки вихваляли якусь анемічну збірку поезій або з поважним виглядом розбирали стан неіснуючої літературної критики. Звичайно, учасники нарад мали виступити і з пропозицією, наприклад, видання журналу *Київ*. Наскільки мені відомо, ця думка виникла ще за часів другої жовтневої революції, тобто після повалення восени 1964 року Микити Хрущова. У праві на життя подібній пропозиції, звісно, ніхто не відмовляв. Тим більше, коли йдеться про можливість ширше друкувати тих самих відданих партії членів Спілки. І ширяє ця благочинна ідея на зборах у будинку літераторів ось уже четверту п'ятирічку. Переказували, що відповідь одного працівника апарату ЦК звелася до того, що в

таких справах поспішати не можна. Ну, а крім того ж вічні тимчасові труднощі — брак паперу. Зрозуміло, правління СПУ цій партійній лінії контрарґументів не наводить. Замість зайвих балачок та базікання вони краще даватимуть гарні твори народові. Рідна партія високо поціновує гідних у вигляді Державної премії, яку «на честь геніального співця дружби народів» названо Шевченківською.

На початку 70-х найдостойнішими виявилися Василь Козаченко та Микола Нагнибіда. Незнані не тільки поза межами республіки, але навіть і своїми читачами-бібліоманами, при тому що їхні твори розповсюджують масовими тиражами, два лауреати бундючно походжали по Спілці, приймаючи вітання від менш відомих та більш залежних колеґ. У циклі партизанських повістей, за які Козаченко здобув свою найбільшу в житті грошову нагороду, йдеться про війну. В статті я аналізував найбільш розхвалену й типову для способу мислення автора повість *Біла пляма*. Не потьмарений психологізмом сюжет цього визначного явища сучасної української радянської літератури можна переповісти в кількох словах. На окуповану територію закидають радянських парашутистів. З легкістю читаються сторінки книжки про їхнє перебування у ворожому тилу. Учасники групи ходять, повзають, конспіруються, не забуваючи, звісно, сказати кілька пристрасних гасел та розповісти, як ведеться на Великій землі. Парашутистів радо переховують, досить наплювательськи ставлячись до гестапо, усі — від старого до малого. В цьому районі активно, правда, дещо неорганізовано, діють підпільники, котрі спрагло шукають зв'язку з Москвою. Коли представник центру продемонстрував *Правду*, на терені одразу спалахнуло жадання збройної боротьби. Монолітному загалові радянських людей протистоїть фашистська орда та жалюгідна зграя запроданців-поліцаїв. У останніх звіряче нутро, всі п'яниці й боягузи. Одне слово, «біла пляма», якою на карті в штабі було позначено цей район СРСР, виявилася цілком радянською землею, де безнастанно очікують приходу Червоної армії і флоту.

Питання, чому та книжка нудна й фальшива, поставила мені одна знайома вчителька. Справді, що хибного в повісті? Адже все зображене нерідко відбувалося в житті. І відчайдушні парашутисти, і віддані партії антифашисти-підпільники, і симпатії серед окупованого населення до Радянської влади, і звиродніння деяких поліцаїв. Корінь зла — в підміні типового нетиповим. В цьому разі було спотворення дійсности на догоду комуністичній ідейности. Це та притягувана за волосся тенденційність, проти якої у творчости застерігала Леся Українка. Людей слід зображувати такими, якими вони є. Співчутлива бабця-селянка на Кіровоградщині цілком могла прийняти й переховувати пораненого, але робила це не з любови до колгоспів, які принесе згодом врятований комісар, а тому, що доброта властива людській природі, і хоч за переховування парашутиста в хаті загрожує розстріл, моральний обов'язок не видати живу душу перемагає страх. Бо саме християнським розумінням любови до ближнього пояснюється не поодиноке — численне рятування від німців червоноармійців у Західній Україні, де, як відомо, любови до радвлади не було до й довго після їхнього приходу.

Образи поліцаїв у повісті змальовано навіть не чорними — смоляними барвами. Ґенезис та спонукальні чинники в зображенні цих учасників війни не виникають, як правило, й у творах більш маститих радянських авторів. Де вже тут нашому теляті, Василю Козаченкові, котрий творить для дітей та юнацтва, психологізувати.

Згадано, ті, хто пішов на службу в німецьку поліцію, люто ненавидять радянську владу. Тай уже. Про те, що для такої людини попелом Клааса, який стукає в груди, могла стати смерть родини від голоду в 1933 році, чи то в кагебістській катівні замордували його брата-вчителя за націоналізм, або те, що батька, котрий запізнився на завод, запроторили на 10 років на Колиму за злісне порушення трудової дисципліни, наш письменник, звісно, писати не стане. Цікаво, спадало йому коли-небудь на думку, що поліцаї, зрештою, не чинили нічого суперечливого духові сталінської доби? Вони вбивали комуністів так само, як це робило НКВД, тільки при цьому були вдягнені в іншу форму. Щодо хоробрости радянських вояків, здається, ні в кого заперечень не виникає. Її живив патріотизм: німці були загарбниками. Прикметне інше. Смерть зі Сталіним на устах з комуністичною переконаністю — й ідентичні загибелі за фюрера та нацистські ідеї. Фанатизм — породження тоталітарних систем. Видаючи любов до рідної влади і КПРС за щось природне, автор знову ж таки спотворює дійсність. Такої любови не було в масово загнаних до сталінських концтаборів, не було її й у тих, хто пережив більшовицькі репресії, не існувало її, всеосяжної, і за гітлерівського панування. Палку любов та патріотизм мали виявляти згодом мільйони нещасних, яким після приходу армії-визволительки довелося жити зовсім не з білою плямою в біографії — «перебував на окупованій території».

Під час вручення високої партійно-державної нагороди Василь Козаченко запевнив, що й надалі буде вірний обраній темі. Страшне перо не в гусака.

— Ну, а що ви мали проти Нагнибіди? — посміхнувшись, запитав слідчий на одному з допитів. Дійсно, хіба мені так залежало зачіпати цього пііта, коли ім'я їм легіон, і всі республіканські газети та часописи повняться віршами, нічим не гіршими і не кращими. На початку 70-х владу в Спілці було передано особам творчо нездалим, проте активним у т. зв. громадській роботі. Темі партійности літератури, виправданій уже хоча б із міркувань фінансово-службових, Нагнибіда присвятив не лише збірку *На полі битви*. Приступними йому поетичними засобами Нагнибіда присягнув на вірність партії, сказав щире слово про вождя трудящих, написав про зміни на оновленій землі, що тішать око, про любов до праці й наприкінці трохи про кохання. Одне слово, все як у простих радянських поетів. Ленін для нашого автора — початок і кінець, наріжний камінь й овид життя людського; якби не було Леніна, він, Нагнибіда, не уявляє, як би взагалі все на світі цьому розвивалося. Адже ті лиха, які терплять трудящі у країнах з протилежним суспільним устроєм, а саме: експлуатація, голод, духовне зубожіння, — для радянського суспільства не властиві. Якщо ж наші люди й перенесли якісь тимчасові труднощі, то провина в цьому того самого світу капіталу.

Микола Нагнибіда — старшого віку чоловік, і це за його пам'яті втілювалися в життя всі переваги соціалізму, які принесли незчисленні смерті й страждання українцям. Тим не менше він стверджує шлях, накреслений Леніним, як єдино правильний. Подиву гідна відданість ідеалу. Майже як у Джордано Бруно. Залишається тільки випробувати на вогнищі.

Нагнибіда вважається співцем робітничої теми. Свою трудову діяльність він розпочинав колись у паровозному депо, і це дало йому підстави просторікувати про приналежність до пролетаріяту. Праця, за поетовим зізнанням, для нього — все. Із цим кредо Нагнибіди можна було б легко погодитися, якби воно лишалося його

особистою справою. На превеликий жаль, гасло «щастя — у праці» стало неуникною реальністю цілого народу. Тим часом далеко не всі земляки майстра пера поділяють думку про подібне призначення людини. Твердять, що праця є лише одним із видів людської діяльности й ґенералізувати її на шкоду іншим хибно у плані теоретичному і шкідливо, злочинно — у практичному. Але поет є поет. Він пише про своє перше кохання. Схвильовано зізнається, що ніжне почуття виникло замолоду, що його не могли похитнути ні час, ані відстань і що він проніс його крізь усе життя. Наладнавшись виявити наприкінці вірша другу половину формули «Коля +», раптом дізнаємося, що предметом пристрасти палкої було Запоріжжя, «збудоване руками юності місто моє». У мене нема підстав сумніватися у щирости поета. Звичайно, не скажеш, що після освідчень Нагнибіди Беатріче у Петрарки або Лаура у Данте відійшли в тінь, але те, що в них з'явилася грізна суперниця, — незаперечно.

І ще я подумав, як моє життя вдало склалося. Було б жахливо, якби я назавжди закохався у табуретку, що ми витесували у школі на уроках ручної праці. Десь далі, в наступних віршах автор натякає ще на одну пасію, точно зараз не пригадую, але, здається, тепловозобудівний завод. Проте це вже свідчення легковажности й несталости у його почуттях. Хоча серцю не накажеш. Оце, власне, все, що в січні 1972 року я написав стосовно творчости двох лауреатів, чия ідейність є звичайнісіньким параваном — запиналом найдревнішої на світі професії.

Читали мою статтю: друкарка, не тямуща ні в політиці, ані в літературі, двоюрідний брат, який після знайомства зі змістом відмовив її зберігати, моя приятелька Зося, з якою ми саме з'ясовували Міцкевичеве питання: «A czy to przyjazn, czy to kochanje?»[1], і, як казав Остап Бендер, «еще одна женщина зубной техник» — Віра Філякевич.

Урал, 1975 р.

ЯК УСЕ ЦЕ СТАЛОСЬ

Телефон задзеленчав, власне, коли я мав уже йти з роботи. Я взяв слухавку. Моя приятелька Вірочка оксамитово зашелестіла, що ми не бачилися цілу вічність, що це все через мене — я поганий і що такі перерви...

— Не йдуть на користь справі миру в усьому світі, — зробив я спробу звести її зі стежки війни. Нарешті після п'яти хвилин звинувачень Вірочка угамувалась і вимовила:

— А я тобі знайшла друкарку. Пам'ятаєш, ми говорили?.. — Я кашлянув. Після паузи якомога веселіше подякував і запитав, коли вона мене з нею познайомить.

— Я тобі зателефоную днями, — долинула відповідь.

Справді, за пару днів вона мені знову зателефонувала і сказала, що сьогодні ввечері ми повинні йти до друкарки. В призначений час на розі Орджонікідзе та

[1] Чи це дружба, чи це кохання? (*польськ.*)

Жовтневої революції я очікував ту фантастично сексапільну бабку, як схарактеризував її, лікарку-стоматолога, один мій знайомий актор з театру юного глядача. І хоч Віра запевнила, що вже готова і вийде за мить, чекати треба було п'ятнадцятихвилинний мінімум. Спершись на дерево, я стояв недалеко від приміщення редакції. Мій колега Вадим, котрий вийшов з роботи і замислено подивився на мене, промовив: «Бон шанс». Згідно з його схемою, викладеною якось у перерві між моїми численними телефонними розмовами, моє дозвілля заповнюють або феміни, або удавання, що я працюю над дисертацією. Сьогодні він вирішив — черга першого. З нудьги я почав колупати кору каштана.

— Валерію Веніаміновичу! — покликали мене ззаду. Я озирнувся. Біля «Волги», мабуть, щойно вийшовши, стояв співробітник КДБ Юшкевич.

— Не сполохайте казки, капітане. В мене це, здається, серйозно.

Він засміявся. Ми потисли руки. Балачка повелася про те і се, запитував більше він. У принципі його запитання не містили ніякої ворожости, нічого й у поведінці не підказувало про необхідність обачности. Звичайна випадкова зустріч. Звісно, я не забув, як він безуспішно намагався завербувати мене.

Але розійшлися ми тоді полюбовно і, здавалося, підстав для підозр на мій рахунок у них бути не повинно.

Капітан запитав, що я поробляю.

— Та ось бачите, — скрушно хитнув я головою. — Попрацювати часу не вистачає. Пам'ятаєте, ото дитячу книжечку *Страшні оповідки* видав, а зараз лише окремі новелки й устигаю перекласти.

Він розуміюче підтакнув, не зводячи з мене очей.

— Добрий день! Я не запізнилася? — старанно вимовляючи слова, привіталася до нас Вірочка. Дитя зденаціоналізованого Києва, вона взагалі говорила російською мовою. А тут цей приступ українськости перед одним із тих, для кого самий факт мовлення по-українському — сигнал до пильности. Я згадав, що через жінку нас колись вигнали з раю. Ми розкланялися з куратором письменницької спілки і попростували в бік Хрещатика. Вірочка (цього разу доречно) притислася до мого рамена.

— Хто цей симпатяга, письменник? — довірливо поцікавилась вона.

— Щоб не мій майбутній слідчий, — з гумором потопельника пожартував я. — Знав би цей симпатяга, який я твір несу зараз друкарці!

Вірочка подивилася на мене такими очима, що я відчув: дійсно, ще довго перекладатиму самі новелки.

Випускниця істфаку КДУ, зараз учителька, яка підробляла друкуванням у товаристві *Знання*, Люда Ширяєва мешкала на вул. Обсерваторній у старому будинку з високими стелями, як заведено казати в Києві. Вона винаймала кімнату в якоїсь трохи зсунутої бабці, що, проте, не заважало їй почуватися влаштованою. І не без підстав: жила-бо в центрі міста, у помешканні з вигодами, платячи лише тридцятку місячно. На столі в неї стояла друкарська машинка — знаряддя майбутнього злочину.

Ми познайомилися. Люда виявилася інтеліґентною, милою дівчиною. Вона одразу защебетала, що їй би хотілося більше того, чого вона ніде не може прочитати. Вони з Вірою вже десь запопали Дзюбину *Інтернаціоналізм чи русифікація?* і були «в курсі дєла» щодо національних проблем. На моє запитання, чи можна їй довіряти, Віра забожилася, що то дуже чесна і порядна дівчина.

Потім моя приятелька відкланялась, посилаючись на якісь нагальні справи, і ми залишилися вдвох для з'ясування деталей. Я пояснив, що принесену статтю треба надрукувати у трьох примірниках, що про неї нікому не слід розповідати, а тим більше показувати. Все повинно бути, як у народників із *Землі та волі*. Прикладом з історії означив я конспіративність дій.

— Я така рада, що можу чимось вам допомогти, — сказала вона. — Знаєте, люди, що займаються цим (адже так благородно — обстоювати правду!), здаються мені надзвичайними.

— Ну, все далеко не так ідеально, та й множини нема. Просто пишу статті, — спробував я розвіяти ту апологетизацію.

Ми попрощалися, домовившися, що Люда зателефонує, коли закінчить. Я вийшов з будинку, розмірковуючи над тим, на який п'єдестал підносить мене дівчина і яку, власне, мету переслідую сам. Ну що особливого? Написати статтю з громадських позицій і передати її за кордон для публікації. Невже це настільки безмежно страшно — говорити, що думаєш? Невже потрібно збирати всю духовну силу, мужність, щоб висловитися, зрештою, про всім відомі речі?

Десь днів за десять Люда потелефонувала до редакції.

— Це ви? — Я відповів ствердно. — Я надрукувала **ту** статтю! — вимовила вона з притиском. Намагаючись якось зітерти нотки значущості, я промимрив вдячливу фразу, але вийшло в мене, здається, не досить природньо. Ми домовилися про зустріч.

Не знаю, що в отій коротенькій розмові насторожило мене. Я мав певність, що для журналіста, перекладача, яким мене знало КДБ, передрук матеріялів — цілком звичайна річ. Мої переговори про статтю не повинні були викликати підозри — так диктувалося логікою фаху.

Те, що редакцію прослуховували, я знав з технічної особливости, на яку вказав один телефоніст, що працював налагоджувачем підслухачок для КДБ: в разі підключення з лінії обов'язково долине коротенький зуммер, коли зняти слухавку. А крім цього, те, як товариші з держбезпеки (той самий Юшкевич) цікавилися у співбесідах життям та поведінкою моїх співробітників, поза сумнівом, не могло не підкріплюватися засобами сучасної техніки.

Еге ж, якби молодість знала... Невідомими для мене були оперативні дані тих, хто полював за моєю думкою. Не знав я, що мої одверті висловлювання стосовно сьогодення вже стали надбанням установи з промовистою абревіатурою. Фіксувалися й контакти з Володимиром Голобородьком, до якого в КДБ мали неабиякі претензії. Отже, припущення, що Марченко здатний писати не тільки за, але й проти — не виглядало неймовірним. А головне, слово *друкарка* діяло на них мов на бика червоне. Адже в заарештовуваних останніми роками дисидентів-антирадянщиків це була постійна дійова особа слідства.

Увечері, майже наприкінці роботи, мене несподівано покликав відповідальний секретар Воложенінов, сказав, що в книгарні на Брест-Литовському проспекті відкривається виставка, присвячена білоруському книгодрукуванню, отож треба зробити репортаж у номер.

Ще сподіваючися встигнути до умовленої години, я помчав на свято книжки й вислухав нуднющі виступи як майстрів пера, так і поліграфістів «синьоокої посест-

ри України». «Міроприємство» тяглося нестерпно довго. Далебі, робота за гроші перешкоджала роботі для душі. Час зустрічі минув, і я вирішив, що доведеться статтю забрати іншим разом.

Літо того року в Києві було якесь навдивовижу яскраве. Виходячи на вулицю, я часто спинявся, милуючись буйством зеленої повені, магнетичною блакиттю неба. На думку чомусь спадало: набачитись, надивитись на ту привільну красу. На два вихідних я поїхав на дачу, де батьки звитяжно обробляли город. Під лагідним сонечком я спроквола надряпав репортаж і, уникаючи докірливих поглядів працюючої родини, пішов на озеро. У неділю ввечері я заїхав до Люди, але її не застав. Бабця-господиня щось шамотіла про те, ніби з Людою приходив «гарний, такий гарний молодий чоловік» і вони подалися кудись на цілий день. Інформація з вуст старої не спонукувала до гри уяви, а крім того, мені не подобається, коли вихваляють моїх потенційних суперників. Поклавши собі іздзвонитися взавтра, почимчикував додому.

Вночі мені наснився один із тих снів, що після них завжди цілий день болить голова. Я йшов крізь якийсь похмурий міський лабіринт. З кожним кроком заходячи далі, опинився між височенних сірих мурів і тут почув, як позаду клацнув замок. Я роззирався, аби знайти двері, — ніде нічого не було. Потім мури довкола повільно почали рости, і небо, віддаляючись, перетворилось на маленький недосяжний клаптик. Я залишався сам на цьому зодягнутому в камінь дворищі. Зненацька я почув розпачливий мамин плач. Заметався по цементові в пошуках виходу, але даремно. Звідкілясь згори мати покликала мене, і, підвівши голову, я побачив її високо у вікні з простягнутими крізь ґрати руками.

Вставши рано геть розбитий, я поквапився до друкарні. Три хвилини від будинку до тролейбусної зупинки я пройшов звичним маршрутом. У пам'яті відбилося: на подвір'ї якось незручно, при в'їзді стояла «Волга» та ще й з людьми в кабіні. На п'ятій зупинці я вийшов з тролейбуса пересісти на метро. Назустріч мені прямував капітан Юшкевич.

— Добрий день, Валерію Веніаміновичу.

Я привітався.

— Як ваші справи, як ся маєте?

Я відповів, що непогано.

— Знаєте, тут виникла одна справа, в якій ви повинні нам допомогти. Давайте-но проїдемо.

Ну анічого ні в тоні, ні в манері цього кагебіста висловлюватися не віщувало лиха. До нас підступив бурмило з виразом обличчя, з якого легко зробити висновок, що заняття спортом пішло на шкоду його інтелектові.

— Знайомтесь, це теж наш працівник, — дружньо відрекомендував капітан.

Бурмило простягнув руку.

— Сюди, будь ласка.

Ми сіли до «Волги». В машині точилася безжурна балачка про останні досягнення київського *Динамо*, перспективи взяти золото цього сезону тощо.

Я гадав, що після чергового цеу[1] стосовно збільшення кадрів українській секції ВЧК заманулося знову спробувати мене на стиснення. Запропонував завезти по

---

* Ценное указание (*рос.*).

дорозі до друкарні мій матеріял, але капітан заявив, що потрібно спершу заїхати до управління. В цій машині командував парадом не я, отож поїхали на Володимирську, 33.

Вартовий на дверях перепитав:

— Це — Марченко? — і мої супутники повели мене далі в приміщення.

У кабінеті начальника підвідділу Коваля сиділо декількоро в цивільному. Всі мовчки витріщилися на мене, щойно я переступив поріг.

— А, здрастуйте, здрастуйте, Валерію Веніаміновичу! — Коваль з люб'язним усміхом вихованої людини потис мені руку. — Проходьте, сідайте, будь ласка.

Я сів навпроти нього. Перші речення громадянина начальника були радше з лексикону служби сервісу, аніж з організації, яка півстоліття вселяє жах цілому світові. У тому ж максимально ґречному тоні відповідав і я, доки не послідувало запитання:

— А що Ви пишете?

— Дисертацію, переклади, статті в газету, — відповів, не затинаючись.

— А ще що? — продовжував допитуватися підполковник.

— Листи друзям, — пригадав я.

— А ще які статті Ви пишете? — Коваль був суцільна цікавість.

— Та які ж? У газету, наші журнали.

— А що у вас у портфелі? Ви дозволите поглянути?

Зараз моя згода чи навпаки не могли вплинути на його намір жодним чином. Він витрусив усе з портфеля на стіл і заходився читати — все, написане пером. Чернетки від колишніх журналістських рейдів, а також останній репортаж про білоруську книгу він похапцем перебіг очима і, не виявивши чогось вартого уваги, відклав набік.

— Ну, осьо чемненька стаття. Такі б і писав завжди, а то пишеш казна-що. Так ти нічого з приводу своєї журналістської діяльности нам розповісти не хочеш?

Натис кнопку збоку столу. До кімнати увійшов середнього віку чоловік у цивільному.

— Саша, возьми Марченко и поговори с ним у себя, — звернувся до нього.

Чоловік кивнув мені:

— Ну що ж. Ходімте, побалакаємо, Валерію Веніаміновичу.

Однією з особливостей київського КДБ був білінгвізм: працівники говорили зі мною по-українському й тут-таки переключались на російську у спілкуванні між собою. Це, пояснили мені згодом, тільки підтверджує добровільність їхнього переходу на російську мову.

У кабінеті мій новий співрозмовник представився: Олександр Сірик, майор республіканського управління КДБ.

— Отже, Валерію Веніаміновичу, Ви розумієте, що закликано Вас сюди неспроста і що зараз Вам пропонується обирати самому свою долю: або Ви в усьому зізнаєтесь й розкаєтесь у скоєному, або ж відповідатимете за всією суворістю закону.

— Мені немає в чому вам зізнаватись, — не кліпаючи, подивився я у вічі майорові.

— Але, Валерію Веніаміновичу, Ви не повинні бути впертим. Таж нам відомо багато про Вашу діяльність. Ви молодий чоловік, перед яким життя тільки розпо-

чинається, і самі себе кидаєте в жахливу прірву. Повірте, тюрма — не місце для такого інтеліґентного хлопця, як Ви.

— Будемо сподіватися, до цього не дійде, — оптимістично докинув я.

— Так, але для цього ви повинні розповісти все про ті антирадянські документи, які ви виготовляли.

— Я таких не пам'ятаю.

— Ну як же? А ось стаття, де дискутують двоє, діалог...

«Фіу-у-у, — свиснув я подумки. — Значить, Людка попалася».

— Навряд чи зможу я допомогти Вам: подібних речей я не писав. — У голові майнуло, що розколотися першої ж години перебування в КДБ було б вельми несолідно.

Ми балакали із Сіриком від дев'ятої до дванадцятої години. Кілька разів нас уривали телефонні дзвінки. То цікавилися станом справи Коваль та начальник слідчого відділу полковник Туркін. Нарешті мій майор сказав з металом у голосі:

— Гаразд. Тоді з Вами доведеться розмовляти інакше. — Він набрав номер телефону: — Так. Не зізнається. Подавати ордер на підпис? Гаразд.

І покотилася лавина. За якихось півгодини мені пред'явили ордер на затримання з підписами голови КДБ Федорчука та прокурора УРСР Глуха. Ще за годину я вже сидів на залізному ліжку в камері й обмірковував, як усе це сталось. Надвечір повели на перший допит. Сірик поклав переді мною рукопис моєї безталанної статті, питаючи, що я можу показати з цього приводу?

Я подумав про друкарку. Бідна дівчина, їй ця халепа так просто не минеться. Згодом з її показів, з якими дістав змогу ознайомитися під час закриття справи, довідався, що відбувалось того фатального вечора, коли я не прийшов на побачення. Люда чекала мене на умовленому місці понад півгодини. В цей час до неї підійшов якийсь чоловік і ламаною російською мовою запитав, як пройти до готелю *Дніпро*. Вона пояснила. Потім сама поволі пішла вулицею. Несподівано біля кінотеатру *Україна* до неї підступили два співробітники карного розшуку, які, продемонструвавши посвідчення, запропонували дати пояснення з приводу її зустрічі з іноземцем. Дівчину завезли до Печерського райвідділу міліції, де оглянули все в її торбинці. Виявлений мій рукопис *Київський діалог* та три примірники машинопису начальник Печерського райвідділу міліції передав із супровідним листом до управління КДБ при РМ УРСР.

Отже, зловили нас просто. Неважко зміркувати, що в разі якби в неї виявили якийсь некрамольний переклад абощо, міліціонери б чемно перепросили за помилку, кагебісти б переконалися, що в моїй скромній особі мають справу з вірнопідданим, а доноси про словесні ескапади списали б на традиційне вільнодумствування в шинку.

І не з'явитися б тоді кримінальній справі № 60, розпочатій 25 червня 1973 року проти Марченка В.В., що народився в м. Києві 16 вересня 1947 року, неодруженого, освіта вища, працював у відділі зарубіжних літератур газети *Літературна Україна*.

Урал, 1975 р.

ЗЛОДІЇ

Двері позаду мене грюкнули, і я почув клацання засувів, якими відгороджувалося від мене суспільство розвинутого соціалізму.

У маленькій тісній камері на ліжку сидів чоловік. Вдягнений по-домашньому в простий спортивний костюм з відстовбурченими на колінах шароварами, він не скидався на зарізяку-арештанта, хіба що бліде обличчя виказувало: мало буває на повітрі. Приголомшений зливою впалих на мене за день подій, я не одразу знайшовся на слова вітання. Але чоловік, зацікавлено й не без зичливости дивлячись на мене, перший простягнув руку:

— Добридень. Мене звуть Валентин.

Я назвав себе.

Вочевидь, знуджений за спілкуванням, він сипнув був питаннями «звідки, що та як?», але, відчувши мою пригніченість і небажання вести балачки, замовк і тактовно втупився в книжку. З науковою проблемою психологічної несумісности йому стрічатися, може, й не доводилося, зате на тонкощах камерних взаємин він знався. В цьому я пересвідчився не раз. Я сів на відтепер моє ліжко, пригадуючи почуті уранці слова майора та його колег: «Тоді сидітимеш». Ця фраза поступово заступила решту, і я почав усвідомлювати, що потрапив у міцні тенета й виборсатися звідси ніяк.

— Сталося! — спало на думку мовлене на розп'ятті. Я підвівся й, підійшовши до правил поведінки, вивішених на стінці в кутку, поринув у читання. Увагу мою привернув пункт про те, що вагітним жінкам замість загальної одногодинної прогулянки дозволяється двогодинна, а також додаткова передача. Письмо, пунктуація — знайомі атрибути газетярського побуту — допомагали позбутися зимного оціпеніння.

Я озирнувся на співкамерника:

— То тут і вагітних тримають?

— Аякже, й мамки сидять, — охоче відірвався він від книжки.

— А дітей куди? — Ця ситуація якось не вкладалася мені до голови.

— До дитбудинку. А не схоче, то є спеціальні табори, де вони з дітьми й сидять.

Я стояв, розмірковуючи над почутим, і зненацька подумав, що переді мною відкривається світ, якого я не знав. Тобто раніше у свідомости плавали поняття: тюрма, табір, строк, але конкретно наповненого змісту вони для мене ніколи не мали.

— Коли на етап підеш, надивишся на їх, ріднесеньких, — продовжував мій співкамерник.

— То це ж виходить, що дітки без вини сидять у тюрмі? — не міг я взяти утямки.

— Виходить, — саркастично погодився він.

— Ганебно, — вимовив я емоційно.

— Бандити, — поправив мене новий знайомий. Я з подивом глянув на нього і запитав, за віщо він сидить. — О, це довга історія, — відповів ухильно. — Ще маємо час, набалакаємось.

Ми справді розмовляли з ним весь час, який залишався в нас між сном та допитами. Умудрений і досвідченіший Валентин одразу збагнув, що я не підсаджений аґент, отож розмови наші набули невимушеного характеру. Він одверто оповідав про свої колишні походеньки, власне, все життя аж до арешту. Слідство в нього вже завершилося, і з'ясовано було по справі «від і до», як він сам зауважив, знову всміхнувшись. Валентин говорив зі мною по-російському, я — по-українському, але я не помітив у нього частої в українців-перекинчиків зневаги, а тим більше ненависти до моєї мови. Ми тільки з'ясували, що я — націоналіст (тобто той, хто відданий рідній мові), і цього було досить, щоб питання для нього вважалось розв'язаним. Він пам'ятав, що за національністю українець, але те, що в нього вдома побутує чужа мова, сприймав як доконаний, який нікому не завдає шкоди, факт. Моє обстоювання хоч не шанував, та розумів як гідну права на існування пристрасть, таку ж, як, скажімо, гра в карти. Для нього головним у людині було особисте бажання, решта має бути зруйнована, мов Карфаген. Без особливої настирности розпитуючи про мої спонукальні чинники, Валентин дивувався, що я сідаю за таку дурницю — боротьбу за зникаючу мову. Я сказав, що для мене це важливіше, ніж машина і дача. Він співчутливо глянув на мене:

— І даремно. Прожити вік треба в розкошах. Це єдине, чого варто жадати й прагнути. Все інше — марнота марнот, — резюмував він цитатою з Еклезіаста. Коли я повідомив йому про це, він посміхнувся: — От бачиш, я йду дорогою, заповіданою предками. Дуже шкода, що не читав Біблії.

Я пояснив, що в ці слова Еклезіаста вкладено ідеалістичний, а не матеріялістично-гедонічний зміст. Його реакція була несподіваною:

— І ти туди. Мені, знаєш, із цим ідеалізмом громадяни начальники в печінки в'їлися! Думай, як гарно буде жити в майбутньому, а зараз працюй. Однакова в них пісенька, що в зоні перед зеками, що тут — на трибунах. Я от удома диспут мав із матір'ю. Вона мені кричить: «Злодюго, сякий-такий. Як тобі не сором красти?» Ну, я спочатку віднікувався: «Та нє, мамо. Навіщо ці розмови?» А вона в плач: «Я щастя своєму синові хочу, щоб жив, як усі люди, а не по тюрмах сидів!» Ну, тут мене й заїло: «А якого ти щастя для мене хочеш? Гарувати на заводі й не мати за віщо дітей м'ясом нагодувати? Ось ти вік звікувала в цеху, закіптюжена, зчорніла, а що заробила? — Шарпнув дверцята шафи, тицяю на її благенькі речі: — Цих два плаття ситцевих та пальто, яке носиш п'ятирічку і семирічку, черевики, які небіжчик-батько з фронту приніс? Ну, яку винагороду маєш за свою працю?» Вона спершу не знала, що сказати, потому знайшлася: «Зате чесно». — «Е-е, чого бідний? Бо дурний!» — Він махнув рукою на безнадійність подібних суперечок. — Ось мета, — сяйнув очима, — гарно справу обробити, зірвати великий куш і гуляй до несхочу! Щоб грошей не шкодувати, щоб вино річкою, щоб по жінках, як по килимах... Сам — у чорному костюмі, лакових туфлях... А тоді нехай хоч потоп!

— Не бачу в тому краси, — сказав я.

— А я в тому, чого бажаєш ти! — парирував він.

І тоді я подумав про життєві шляхи цього 33-річного киянина.

Доля покоління народжених на початку 40-х років, натомлених війною та безнастанними злиднями, постала переді мною у світлі пригаданої розмови з двоюрід-

ним братом, 1939 року народження, котрий зауважив, що добру половину їхнього класу переїхало колесо тюремної машини.

— За віщо ти вперше сів? — запитав я Валентина.

— Пограбування, — кинув він коротко. — Обмолотили *Промтовари* на Куренівці. І хоч я, тоді 16-літній пацан, лише стояв на атасі, — вліпили десятку. Отак з 56-го на лісоповалі в Сибіру і розпочали переконувати, що праця на них — справа чести, доблести і геройства. Отак на власному горбі я зазнав, що то є ідеалізм.

— Це зовсім інше, це — ошуканство й визиск, — заперечив йому.

— Ну, знаєш, мліючи від захвату, співати *Реве та стогне Дніпр широкий*, коли сам голодний і погано вдягнений, я теж не буду.

— І даремно, — в запалі повторив я фразу, якою розпочалася дискусія.

— Ми не зрозуміємо один одного, — розсудливо озвався Валентин. — Бо кожен має свої переконання. Я не збираюся нав'язувати свої. Це-бо у звичаях «ментів». Але й не стерплю, якщо ти чи будь-хто лізтиме до мене в душу. Ось поти моє, — він повторив Франковий вислів, тільки в російському перекладі. — Я краду в держави, а не з кишені вимученого роботяги. Мені дають за це строк. Одначе доки вони мене зловлять, я живу у своє задоволення. Ті ж, що судять мене, — лицеміри самі. Вони заплющують очі на крадіїв-міністрів, які жиріють народним коштом — їм і квартири кращі, і їжа не з мого порожньоприлавкового гастроному, і дітей не шлють цілину орати, а до інститутів повлаштовували. То чим я гірший від того феодала, що прикрився «партійною квіткою»? — смішно розтягуючи слова, переінакшив він назву партквитка.

Якось по обіді, спинившись посеред камери, він став читати поезію. Спершу я подумав, що це одна з блатних екстравагантностей, бажання пустити пил у вічі. Але, придивившись до виразу Валентинового обличчя, я помітив, що для нього це не є хвилева забаганка. Він читав вірша з явним замилуванням, відчуваючи ритм і роблячи правильні логічні наголоси, виказував справжній акторський хист. Що Єсеніна обожнюють у таборах, мені відомо було давно, та тільки зараз, під час цієї декламації, я відчув, чим так привабив поет кримінальників. Замкнені за дроти та ґрати, люди прагнули краси чистої і ясної, як у Єсеніна. А понад це імпонувала його залюбленість в оту властиву їм відчайдушність, розуміння їхньої тоскноти, через яку і потяг до забуття в пиятиці, гульбиських.

— Гарна поезія, — сказав, закінчивши читати, Валентин. — А от української такої нема. І взагалі нема ніякої.

Я сказав, щоб він не брався судити про те, чого не знає.

— Як це не знаю? — обурився мій співрозмовник. — Та я перечитую кожну збірку віршів, що мені зустрічається. Ось і в тутешній бібліотеці знайшов Тичину, Рильського, Малишка. Та таке все казенне, нещире. Правда, в Рильського я натрапив на цікаву штучку.

І він, на мій величезний подив, продекламував *У жаркі дні збирання винограду її я стрів*.

— Ти любиш вірші? — перепитав я. Він не без вдоволення відповів:

— Так.

— Шкодую, що не в змозі продемонструвати тобі кращих здобутків української поезії. Для цього ми повинні були б походити до бібліотеки Академії наук,

беручи видання дореволюційні, а чи 20-х років. Тоді ти змінив би свою думку про меншовартість літератури твого рідного народу.

— Але що крамольного в лірици? Якби були у когось із наших твори, як у Єсеніна, сумніваюсь, щоб їх не друкували.

— Можеш відкинути всілякі сумніви. У ганеного тобою Тичини та й того ж Рильського, у книжці якого тобі вдалося відшукати єдину пристойну поезію, є цілі збірки чистої лірики, що здобула світове визнання.

— І тим відданим партії лауреатам не вільно друкувати все своє?

— Як бачиш. Тобто десь у немасовому десятитомнику розділ лірики буде поміщено, але далеко не всю, та ще й з редакторськими виправленнями.

Валентин дивився на мене розумним поглядом. Для нього вперше постала проблема свободи творчости в СРСР. І раптом він знову почав неквапливо: «Что тут долго говорить? Что тут спрашивать? Вот стою я перед вами, словно голенький. Я с племянницей гулял, с тети Пашиной, и в кино ее водил, и в Сокольники».

Він читав поему Галича про гріхопадіння члена партії, якого пропісочують за аморалку на партзборах, так кумедно відтворюючи драматичну сторінку біографії простої радянської людини, що я не міг нареготатись, слухаючи знайомий твір.

Вдруге він сів за афери та спекуляцію. Мав у Москві на складі знайомство, звідти перевозив до Києва дефіцитні імпортні речі, які реалізували за значно вищу ціну. За його розповіддю, навар був непоганий. Потім були ще «колючки» того ув'язнення за чергову розбіжність у тлумаченні способу життя між ним і владою. І ось зараз, вчетверте — справи валютні, чому й опинився в КГБ.

— Так життя ж не матимеш, Валентине! Це наче в потопельника, — виринув, повітря хапнув і занурився, доки води не наковтався. Знову виринув, повітря хапнув і знову — під воду, аж до того часу, коли вже сил не стане плисти.

— Таке життя, — розвів він руками, не переконаний. — От і ти відтепер плистимеш у цій річечці. А не схочеш ковтати та занурюватися, ставай їхнім. Бо зі своїх рук, брате, вони без мита не пускають.

Ми не побули разом і тижня. Одного ранку крізь відчинену кормушку коридорний прошепотів:

— Хто тут на «Л»?

— Ленін, — так само пошепки відповів йому Валентин.

— Не глумися мені, а кажи прізвище, коли по-людськи запитують, — підвищив голос прапорщик.

— Ну, я, — похмуро озвався Валентин, по-злодійськи примруживши око.

— Збирайся з речами, швидко!

— Мабуть, повезуть до столиці на очну ставку, — висловив він здогад. — Як би там не було, а не згадуй злого і хай тобі щастить видертися з якомога меншим строком.

Я побажав йому того самого. На прощання ми міцно потисли руки.

Спогад про співкамерника, якого поселили після Валентина, і зараз викликає в мене почуття, подібне зазнаному від дотику до слимака. І не через те, що пізніше виявилося: Гаркуша був «квочка», підсаджений вивідувач. Усе, що він доніс про мої погляди, зв'язки, діяльність, мало що важило тоді і вже зовсім нічого зараз. Підступність його ролі полягає в тім, що в найскрутніші часи мого блукання в

лабіринтах слідства він зробив найбільше, щоб віднадити мене від засад моральности, відштовхнути від протистояння злу. Але про це згодом. Отож коли десь через півтора місяця перебування разом з Гаркушею я заявив слідчому, що знаю напевно, хто підказав їм обговорюваний епізод справи, в камері залишився один.

Самотність — річ приємна для філософів, стерпна для тренованих, стосовно ж пересічних в'язнів, а саме до таких, щойно сівши, належав автор цих рядків, дефініція «людина — істота суспільна» є цілком слушна. І коли по тижню самотности через камерний поріг переступив новий мешканець, я навіть зрадів. За час, проведений у КГБ, я вже зрозумів, що з нашим братом, політичним, мені в парі не бути, тому ще до знайомства міг з упевненістю сказати: знову злодій. Справді, Гену (повне ім'я Генріх Бурилін, росіянин, 1946 року народження) було привезено з табору у зв'язку з нововідкритими обставинами якоїсь справи. Чи то була його власна справа, а чи йшов свідком по справі іншого, новоприбулий не з'ясовував, а я, згідно з неписаним звичаєм, не мав права допитуватися. Про слідство арештант розповідає рівно стільки, скільки вважає за потрібне. Теж киянин, із своїх двадцяти семи років чотирнадцять перебував в ув'язненні, у що я легко пойняв віри увечері, коли він, скинувши верхній одяг, залишився в трусах і майці. Його тіло густо вкривало татуювання. Я не без цікавости поглянув на ті малюнки та написи. Чогось особливо химерного не знайшов: орел, який несе в пазурях голу жінку, — на грудях, на правому рамені — портрет Леніна, на лівому — жіноча голівка з перманентом та підписом «Люся», на гомілках — кинджал, обплутаний зміями, та написом із стрілкою вниз «они устали». Новий знайомий терпляче зносив мої зиркання. І хоч з міркувань такту розглядати відкрито я не наважувався, мені стало ясно: він довго не лягає під ковдру навмисно, аби я міг розглянути все одразу й до останку. Вдовольнивши цікавість, я сказав, що в нього витатуйовано відомі наколки. Він погодився:

— Так, малювалося все ще в дитячій колонії, а там мастаків не було. От якби зараз на «строгачі» (зона суворого режиму), то наколки б зробили і кольорові, і за змістом — куди цим!

— А що, й зараз, якби мав місце, обколовся б? — запитав я.

— Не весь. Пару, але щоб був клас! — Він підніс руку до грудей, стуливши кулак, відтак енергійно струснув кистю й розчепірив п'ятірню. Цей жест означав найвищу оцінку. Взагалі рухами рук, спритними і зграбними, з довгастими гнучкими пальцями мій співкамерник неодмінно супроводжував мову. Ця манера жестикулювати нагадала мені часто бачених у дитинстві біля винних рундуків підпилих злодіїв, так само і в них були руки, зігнуті в ліктях, кисть виробляла неймовірні оберти, вигини, помахи, довершуючись еквілібристикою пальців на рівні обличчя.

— Так тебе привезли із зони?

— Угу.

— А за що сів?

— За кишеню.

— І багато вкрав?

— Купив, — поправив він мене жаргонним.

— Ну, скільки було грошей, коли попався? — допитувався я.

— Та п'ятнадцять карбованців.

— І оце заради них варто було діставати 6 років?

— Якби знав, де впадеш! — мотнув він головою. — Вони за мною стежили. Я на свободі не походив і пари місяців. Ми з приятелем удвох ускочили. І він же влаштований був незлецьки, працював зав. овочевим магазином, а от бачиш, не пофартило (фарт — доля, щастя). Зранку підпили. Я його й потягнув, щоб прикривав. З Нивок доїхали до площі Перемоги. Звідти пішли на базар. Знаєш, де? — Я підтвердив. — А там я одну жінку пригледів. Телиця. Купувала щось і гаманець зверху поклала. Я його поцупив тихо. А коли почали мене «в'язати», встиг «покупку» у смітник відкинути. Вони без речдоку взяли, аж потім, за кілька днів принесли знайдений гаман і отак судили. Свавільно, за показами самих оперативників з карного розшуку, бо потерпіла нічого до пуття сказати не могла. Виявила тільки, що нема грошей, а хто, як украв — ані бельмеса. На суді їй суддя усе підказував, що говорити.

— Але ж та жінка працювала. Може, то були її останні гроші до получки, а ти хотів забрати?

— А, нічого. Вона собі ще заробить, — вимовив він безжурно. У його очах не було місця для жалю.

— Ти багато працював по кишенях? — спитав я.

— Перед третьою посадкою понад рік.

— Бувало, що чимало крав одразу?

— Траплялося. Пам'ятаю, сів якось у трамвай на Політехнічній. Гуляючи їхав, не для справи. А переді мною дівчисько протиснулося, років чотирнадцять-п'ятнадцять. Не дуже вбрана та й зовні якась хирлява. А мене щось наче підштовхнуло: буде! Вона гаман у кишені пальтечка тримала. Я помітив, як лапала, чи на місці. З нею було легко. Мале, задивилося на щось за вікном. Коли взяв, відчув — чимало. Відійшов у кінець вагону. А вона в цей час виявила, що гроші пропали. Плач, сльози. Я аж пошкодував був спочатку, хотів підкинути. А потім подумав: чи мене пошкодують, коли судитимуть? І мерщій на зупинці зліз. 300 карбованців виявилось.

Я обережно спробував усовістити:

— І не шкода було дівчинки? Ти ж уявляєш, скільки батькам треба за них гарувати, відмовляючи собі в усьому? А може, вона вдвох із матір'ю живе? Тоді взагалі катастрофа!

— Якби я так міркував, красти б не став, — спокійно сказав він. — Чи мене обходять чиїсь сльози? Купив. Добряче. От і гаразд!

— А смаленого вовка доводилося побачити?

— Мало місце, — так само без надміру емоцій згадував він. — У тролейбусі на Повітрофлотському попався. Здоровило з орденськими колодками, мабуть, фронтовик, помітив, що я до одного пуріца з каракулевим коміром поліз. На весь тролейбус заволав, пару раз і по пиці вмазав. Тьху! — сплюнув він презирливо. — Водій, спинивши прямо на мості, двері відчинив, а вони вивели, щоб до міліції тягти. Ну, я й шугонув прямо з мосту.

— Там же метрів десять, коли не більше!

— А що зробиш? — спитав він по-українському. — Стрибнув. Добре, внизу клумба була. Потім побіг, а там рух шалений, мало під машину не потрапив. Та минулося, слава Богу!

— Покажи, як ти крадеш.

— Ставай.

Я став, як стою завжди в метро чи тролейбусі, він наблизився до мене. Пхнув злегка з лівого боку, ненароком торкнувся спини і, ніби змушений від тісноти стояти впритул до мене, поліз до правої кишені штанів. Справді, його ледве можна було відчути. Кілька секунд — і вже носовичок з гребінцем опинилися в його руці і блискавично зникли в його кишені.

— Краще працювати з напарником. Тоді «покупку» сплавляєш одразу, а сам спокійно залишаєшся на місці.

— І багато виходило на місяць?

— Двісті-триста. Щоправда, іноді не щастило, тоді сидів на бобах. Я любив, коли йшов фарт, заскочити в гастроном, двоповерховий, на розі Червоноармійської та Саксаганського, взяти там великий торт і принести додому. Моя жінка жила на Нивках, у кінці Щербакова. Ну, ясне діло, пару пляшок, шпротики, ковбаса... — Він за звичкою відстобурченою долонею й пальцями «мельтешив» у супроводі мови. Зараз я вже знав, чому вони в нього такі зграбні.

— Ти сказав «жила». А де вона зараз?

— Не знаю, — байдуже знизав плечима. — До мене в зону приїздили допитувати про неї. Нібито десь зникла, лишивши малого самого вдома. Вона останнім часом плуталася з наркоманами. Я їм того, звісно, не сказав, але, гадаю, понесло її десь «на мурку» (привільне злодійське життя).

— Невже тобі сина не шкода?

— А що йому станеться? Вже сім років має. Вмерти від голоду не дадуть, виросте...

— Собі на радість, батькам на втіху, — подумав я вголос.

Гена дивився у вікно, скрививши кутик рота, з виглядом, що свідчив про його цілковиту байдужість, коли не зверхність до заторкнутої теми. Я зрозумів, що в нього вже про це розпитували або хтось із адміністрації в зоні, або на суді — і припинив розмову. Звичні людські почуття були чужими для цього молодого чоловіка, що зріс по той бік добра. А не керуватись засвоєними змалку законами злочинного світу він не мав підстав. Його життя було назавжди пов'язане з крадійством, отже, тюрмою. Мені відомі були подібні долі. Зростав з матір'ю, без батька. А та, працюючи пралею, ледве заробляла на хліб. Завжди голодний, а в самотньої неосвіченої матері ще й без виховання, перебував під цілковитим впливом вулиці. Звичайно, не з кращого її боку. Гультяй і бійкар, учасник витівок зі скандальним, часто хуліганським присмаком, учитися не встигав. Був переведений до школи важковиховуваних, перероствків. Злодійська кар'єра його розпочалася з нишпорення по кишенях у гардеробі та цуплення пончиків у шкільному буфеті. Підрісши, грабував голубники. Птахів викрадали, як правило, породистих: «пошгарів», «турманів», чия ціна на пташиному базарі стояла високо. Потім нападав увечері на самотніх перехожих жінок, видираючи з рук торбинки або хапаючи хутряні шапки з голови. Зрозуміло, його життя й діяльність не минали повз увагу міліції. Спершу Гену взяли на облік, відтак колонія, пограбування продуктового ларка — знову колонія і зона для дорослих. Таким чином, у достовірности наколки «тюрьма — не мать родна» він мав нагоду переконатися з раннього дитинства.

Іноді мені здавалося, що в його погляді, який я ловив на собі, виникає вираз осуду, бридливости. Але він жодних претензій не висловлював, і я ставив те на карб неминучому в'язничному очуженню. По кількох місяцях нашого перебування разом він зізнався:

— Знаєш, я спочатку був вирішив, що ти «півень» (педераст).

— Чому? — Мене аж у зимний піт вкинуло.

— Бачиш, ти носиш труси з квітчастої тканини, співаєш часом жіночих пісень (*Ой чорна я си, чорна*), зрадів, коли з дому передали напахчений парфумами носовичок...

Я слухав уважно. Бо він розкривав мені бачення того незнаного світу, який відтепер ставав моїм і де за кожну похибку можна було гірко поплатитись. У цьому я переконався буквально найближчим часом. Мені не давали паперу та ручок ні для чого іншого, крім написання заяв. Знуджений читанням бібліотечної радянської літератури, я пристав на Генину пропозицію пограти у доміно «телефон». Гра, нескладна на перший погляд, вимагала, проте, хисту й досвіду. Тим не менше я неодноразово вигравав. І ось зранку, як звичайно, до камери зайшов черговий прапорщик і нагримав на Генку за неохайно застелене ліжко. Коли мент пішов, я хвацько вилаявся і, бажаючи виказати свою запеклість, зло запропонував співкамерникові:

— Може, зіграємо на нього?

Річ певна, я промовляв ті слова не з метою їхнього здійснення. Це була поза молодика, звиклого до безвідповідального базікання. Я присвиснув і хотів додати ще щось лоскітно-ризиковане, та відчув якусь зміну у приміщенні. Я поглянув на Гену. Він дивився на мене колючим невідривним поглядом, змусивши затнутись.

— Я-то зіграю на нього. І я виконаю те, що має статись. А от чи вистачить на це духу в тебе? Ти, Жорику? (Зневажливе прізвисько молодиків панського вигляду).

Отетерілий, я враз усвідомив, яку змолов дурницю. Бавлячись словами, я не просто важив на чиєсь життя. Я запропонував моєму партнерові смертельну гру, бо за напад на охоронця слідувала неодмінно найсуворіша кара. А крім того, у цей спосіб я випробовував його дух: чи наважиться утвердити найвищу злодійську доблесть, сплачуючи картярський борг убивством?

Я перепросив. Але мій співкамерник ще довго не міг оговтатись, зиркаючи на мене скоса і важко дихаючи. Що слово важить много, після цього я затямив добре. І не тому, що злякався. Як казав один кримінальник, всі люди поділяються на два типи: на тих, хто здатний убити людину, і тих, хто не здатний. Я належав до останніх.

Вже після суду якось увечері Гена сказав:

— Ну ось, незабаром тебе візьмуть на етап. Моя тобі порада, ти по-українському у вагонзаку не розмовляй.

— Це ж чому? — настала моя черга зціпити зуби.

— Та засміють хлопці. Ти ж знаєш, як у нас ставляться до тих, хто по-українському балакає? Почнуть дражнити: іди свиней пасти або що. А поки ти розтлумачуватимеш, іще й відлупцюють.

Він мав рацію. Та коли він одного разу заявив: «Я скуштував, почім фунт лиха, і знаю життя. А що ти, з татом-мамою зрісши, розумієш у ньому?» — я скептично

похитав головою, подумки відмовляючи злодієві у праві мати рацію. І лише по роках ув'язнення, численних зустрічах з гидотою, ненавистю, кривдою та взірцями людяности, я переконався, що мій перевесник значною мірою мав слушність. Тільки розібратися в пізнаному та зберегти себе, на жаль, не зумів.

Урал, 1975 р.

ШЛЯХИ, ЯКІ МИ ОБИРАЄМО

Свій день народження я відзначив у камері під час слідства. Двадцять шість. Чи конче мусило статися, щоб не минула мене ця чаша?

Енергійна активістка Люда, секретарка з приймальні голови СПУ, запропонувала обрати мене секретарем спілчанського бюро комсомолу. Що дає це звання, було відомо, як відомо, й до чого зобов'язує. В газеті я ще міг лавірувати. Уникати одіозно-пропагандистських матеріалів, ховатись за псевдонімом, хоч такої практики керівництво не схвалювало, зрідка писати на догоду, але принаймні не виявляти ентузіазму. В інтересах справи можна було випробувати шлях адвоката Мартіяна. Та які знання, ідейний чар мав я для неминучого духовного протистояння? Священики-місіонери, перш ніж стати на путь праці во славу Господню, закінчують по два-три теологічних університети. Наші націоналісти з ОУН змалку виховувались на засадах релігійности, а отже, високої моральної стійкости. Всі борці-революціонери читають свою нелеґальну літературу. Я жив та виховувався за тоталітаризму, коли нічого подібного не існувало. Моя заборонена література зводилася до промарксистської *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Дзюби та кількох недосконалих статей української дореволюційної критики. І виходило, що за місце мусів заплатити душею. Я відмовився. Вочевидь, не кожному із спілчанських комсомольців були властиві гризоти футуристично-ідеологічного характеру, бо за заповітну посаду мертвою хваткою вчепився мій колеґа Ігор Кравченко, який щойно відслужив рік в армії і завершував роман *Солдатський острів*, — не читаючи, можна здогадатися про його військово-патріотичний зміст. Ми зібралися на комсомольські збори, які раніше звичайно проводилися для ухвали рішень, заготовлюваних заздалегідь меткою Людочкою. Я сидів біля друкарки Тані, яка зажила заслуженої слави дівчини з найкращим бюстом у спілці. І поки доповідачка з кулеметною частотою вистрілювала підсумок нашої розмаїтої, але нездійсненої діяльности (її талант до канцелярської синоніміки просто захоплював), палко намагався схилити сусідку до давно назрілого культпоходу в кіно, вона ж вишукувала день, вільний від навчань на вечірньому відділі в університеті. Отже коли ми, на обопільну втіху, віднайшли середнє арифметичне щодо дати зустрічі, засідання доходило кінця. Але тут слово забрав Ігор Кравченко. Він з несподіваним пафосом почав говорити про свою службу у війську, відчуття товариськости, яке пронизує тамтешнє життя, ідейну загартованість воїнів тощо. В цьому здерев'янілому чиновникові я ледве пізнав колишнього однокашника, який

не цурався ні жарту, ні чарки. Все ще не знаходячи пояснення тому, що відбувалось, я лагідно запитав у Люди, з чого це він запалав любов'ю до політнавчання. Та, сумно глянувши на годинник, сказала, що Кравченко випробовує на нас реферат *Інтернаціональне виховання в Радянській армії*, який доручено йому підготувати парткомом задля вступу до кандидатів у члени КПРС. Він терзав нас півгодини. Таня, яку після років праці у приймальні титана радянської прози Юрія Збанацького словом уразити було важко, якийсь час прислухалась до потоку казенної мудрости, що струмував з вуст нашого ровесника, а далі з подивом хитнула головою: «Ну, демаго-ог!»

Цей трамплін, як можна бачити, діє безвідмовно. З посади комсорга Кравченко став членом КПРС, видав нецікавий і нехудожній роман *Солдатський острів*, вступив до СПУ. Після нього аналогічну кар'єру зробив поет Микола Луків. Щоправда, в цьому випадку, напевно, модифікація — за кордон у нас випускають навіть не кожного члена СПУ.

Під час кореспондентських поїздок на різні Декади, Свята, Дні я міг бачити майбутнє тих, хто йде в літературу подібним шляхом. Це — участь у помпезних, без крихти щирости вечорах, до яких зовсім байдуже доставленим туди в добровільно-примусовому порядку і там-таки вихвалюваним трударям. Це — роль дворушника, який виголошує не свої думки і діє часто не за своїми переконаннями. Це — пиятика за столом святкової учти, що за неї треба платити у вищезазначений спосіб. Це — легше, заможніше життя, ніж у селянина, робітника, вчителя, інженера. Але, Боже ж мій, якою ціною!

З Михайлом Саченком, доки він не перейшов до театрального інституту, ми два роки навчалися на філфаці. Отже, спускаючись після лекції на Хрещатик і зустрічаючи тепер уже богемного Миха, я не проминав нагоди потеревенити. Я знав, що він ходить у приятелях Параджанова. Знав, що відомий режисер схвально відгукується про його студентські фільми. Не знав я лише подробиць Михайлових взаємин із КГБ. А взаємини, виявляється, були вельми напруженими. І довідався я про те з цілком несподіваного джерела. Моя близька приятелька Милка, випускниця театрознавчого факультету, малася з Саченком на дружній нозі. Більше того, як і кожний справжній віршотворець, Михайло за предмет обожнювання обрав красуню Милку. Своє почуття він вважав піднесеним та чистим і, як запевняє прекрасна дама, ніяких сяких-таких видів на неї не мав. Вона-бо була заміжня і тоді щойно народила сина. Ймовірно, в Києві повторювалася *love story* з давньої італійщини: Петрарка — Лаура. Судити про її поетичне вирішення ми зможемо згодом. Якщо, звичайно, вірші не вилучено під час обшуку як речдоки злочинного мислення. Отже, зітхання безутішно тривали протягом 1972 року (я обмежусь періодом, що стосується висвітлюваної теми), й ось одного літнього дня Милка, зв'язавши мене страшною клятвою, що нікому нічого не скажу, розповіла: Михайло зізнався їй — його вкотре вже викликали на Володимирську, 33, а зараз узяли підписку, що він ніколи більше не писатиме віршів. Крамоли він не писав і раніше, запевнила Милка, то була вишукана талановита лірика, яку видрукували за кордоном. Вона ще раз вирвала з мене клятву, що нікому не скажу, і дала прочитати вірш, який Михайло присвятив їй. За роки, що минули відтоді, ні в пресі, ні в періодиці я не зустрічав прізвища Саченка. Можна й не напружувати уяви: якби він зрадив своїй Музі, його творче життя набуло б друкованих форм.

Одного дня на допиті мова пішла про антирадянські висловлювання в присутности вчителя української мови та літератури Віктора Кириленка. Я зрозумів, що хтось із свідків-співкурсників дав його в переліку імен, і зараз Сірику залишається доконувати обов'язок. Вітька був хлопець спортовий, і навіть фахові дисципліни його цікавили постільки-поскільки. Про політику я з ним ніколи не говорив у силу хоча б розбіжности уподобань житейських, не кажу вже, що на цім світі не конче з усіма варто говорити про політику. Події з моїм однокашником розгорталися подальшим чином: Кириленка ревно допитали стосовно особи заарештованого, але, знаючи мене лише за батьковим прізвищем Умрилов, яке я офіційно змінив по закінченню університету, він не міг збагнути, що то за один — Валерій Марченко та чому той вів з ним, незнайомим чоловіком, антирадянські розмови. Врешті-решт (я це все згодом вичитав у протоколі допиту) Віктор згадав, що на російській філології вчився Василь Марченко, з яким він був знайомий, і вдався до експресивного фразеологічного звороту — через дорогу навприсядки, і що, можливо, той Василь Марченко й проводив антирадянські розмови, але він, Кириленко, цього не пам'ятає. Я зрозумів, тут Вітька натякає на той свій стан, коли після любої серцю чарчини-другої — бо хто ж є на світі, щоб був без гріха? (Возний з *Наталки-Полтавки*), — увесь «об'єктивний світ сприймається через суб'єкта» (професор Я.Білоштан) не вельми виразно. Нелукавий і добродушний Вітька Кириленко. Він чи не єдиний з допитаних університетських знайомих знайшов у собі сили не погодитись з вимогою кривосвідчення. Хоч міг би, як і інші свідки, згодом виправдовувати намови, підказані кагебістами: той все одно сидить, а нам — жити. За свою непоступливість він поплатився. З республіканського УКГБ на нього в Кривий Ріг надіслали «бомагу» для вжиття належних адміністративних заходів.

А чи можна було мовчати взагалі? Пригадалась доля двох поетів, якою її знав я. Микола Воробйов ходив до університету погано вдягнений, з оберемком книжок під пахвою і дивакуватим виглядом, властивим більшости студентів філософського факультету. З однією проте істинною відмінністю. У виразі його очей не було затурканости. Ми, кияни, які не мешкали з ним у гуртожитку, з подивом витріщались на цього невисокого лисуватого молодого чоловіка, який, переказували, прочитав усього Леніна. Навіщо? Відповіді на цю загадку сфінкса я не чув, бо особисто з Воробйовим знайомий не був. Ті, що дружили з ним, розповідали, що ведеться йому на стипендію не жирно, віршів же друкують обмаль. Чому й гонорару — мишчині слізки. Потім він перевівся до нас на філологічний факультет. Я став бачити його частіше. І серед нас більше заговорили про його творчість. Мої однокурсники читали його недруковані вірші і в один голос запевняли, що це — європейський рівень. Поезія його — глибинна, самобутня — піде в віки. Про Коротича, Олійника, навіть Вінграновського так ніколи не мовилось. Мій товариш з молодшого курсу Валентин обрав собі тему курсової роботи «Поетичний світ Миколи Воробйова». Науковий керівник запитав його, на який друкований матеріал Валентин має намір спиратися у своєму дослідженні. Студент сказав, що, головним чином, на ще не відомі загалові твори, а також кілька публікацій у *Дніпрі*, *Літературній Україні*, дитячому журналі *Барвінок*. Викладач сказав, що подібну роботу він може готувати самостійно, для себе, а у вузі існують вимоги щодо наукових студентських

робіт і одна з них — обирати за об'єкт дослідження обов'язково визнаних і друкованих письменників. От якби у Воробйова вийшла книжка...

— З такими віршами, як у Сингаївського, — кепкував Валентин, переказуючи подробиці співбесіди.

— Та ще добре перевірена й вихолощена, — докинув я.

— Отоді б я написав натхненно і з любов'ю, — зареготав товариш.

Одного разу в редакції *Дніпра* я спостерігав за нечастою суперечкою автора з видавцем з приводу цензурної сваволі.

— Я вимагаю, щоб жодних виправлень без моєї згоди не робилося, — стоячи посеред кімнати, різко говорив Воробйов, — ти не маєш права панахати вірші, як тобі хочеться.

— Та зрозумій, що інакше їх не можна було друкувати! — не витримавши, бовкнув правду-матку заввідділом поезії В. Коломієць.

— Нічого не хочу знати! Мої вірші мусять бачити світ такими, як я їх створив. Врешті-решт я в суд подам. — Воробйов вийшов, грюкнувши дверима.

— От чоловік, — трохи з осудом і жалем подивився йому вслід друкований майстер пера.

Це відбулося десь наприкінці 1971 року. Відтоді поезія Миколи Воробйова не з'являлася друком навіть у спотвореному вигляді. Він одружився. Залишив університет. Працював сторожем на баштані. На обговоренні його творів у СПУ Василь Стус сказав, що поезія не може розвиватись нормально, коли поетам затуляють роти.

На факультеті блискавично поширилась чутка: виключають Кордуна і Рубана. Філологічний в університеті ніколи не міг похвалитися надміром чоловіцтва. Ті ж, хто носив штани, часто не відповідали дефініції «дужча стать». Причин тому багато і їх висвітлення — окрема тема. Але, на щастя, серед лічених хлопців, котрі пробивалися на філфак, можна було зустріти й непересічні особистості. Саме до таких належали Віктор Кордун і Василь Рубан. Підставою для виключення стало порушення ними правил поведінки в гуртожитку. Але всі розуміли, що визначальне тут — націоналізм. Хлопці були з хребтом, і в парткомі, звичайно, знали, що їхня творчість — не за канонами соціалістичного реалізму. На пам'яті ще був скандал із виключенням з п'ятого курсу Миколи Холодного одверто за політичними мотивами, і настрашений деканат волів спекатися потенційних протестантів під малославним побутовим приводом... Творча атмосфера в Києві за Шелеста була трохи вільніша, і в *Літературній Україні* вдалося терміново опублікувати добірки віршів ганених студентів. Тоді ще студкомітет прийняв рішення обмежитися суворою доганою. Але ніщо вже не здатне було вплинути на рішення університетських бонз. Наказ про виключення затріпотів на дошці оголошень під деканатом. Мені подобалися вірші Кордуна. Він не писав банальностей про «моє село», не захоплювався заяложеними образами та з примітивним римуванням своїм першим коханням. Погляд його на світ був сучасний, а ще іронічний. Поет дивився на гарну жінку — і сповнювався пожаданням, у позитивному контексті згадував західних малярів-модерністів, та й традиційні теми: любов, Батьківщина в нього звучали напрочуд свіжо. Це була тонка осмислена лірика, і зачарований нею, я в іншому світлі побачив Кордуна та його ескапади — звичайні парубоцькі витівки. Зрештою, свою серйозність він довів тим, що після виключення поступив і з успіхом завершив театрознавчий факультет інсти-

туту ім. Карпенка-Карого. Минув час. Він працював редактором у видавництві *Мистецтво*, і його суспільне становище виглядало цілком благополучно. Взимку 1972 року я зустрів його на вулиці. Ми були не настільки знайомі, щоб виливатися до споду, і розмова точилася в колі проблем, порушуваних на сторінках *Літ. України*. Потім я мимоволі поцікавився, як ся має його Муза. І тут раптом він почав розповідати, що написав кілька збірок віршів, сам передрукував їх, оправив у палітурки й у такому вигляді давав читати приятелям. Я не зрозумів тоді, чи потрапило щось із тієї поезії за кордон, але цей самвидав вилучили в когось із заарештованих, і зараз його вже не вперше викликали до КГБ. Він був схвильований, проте у розповіді добирав слова. І було боляче дивитись на вродливого інтеліґентного чоловіка, який посеред засніженого Хрещатика з гіркотою викладає історію свого неймовірного гріха, що невідомо ще чим закінчиться. Замовкнувши, Кордун глянув на мене. Я вловив у його очах якийсь причаєний холодок. Мене мов струмом ударило: він боїться, аби я не доніс. Перше бажання розрадити, підтримати на дусі цього зацькованого чоловіка одразу пропало. І я не став запевняти його, що не доношчик. Чому я, чесна людина, мусів це декларувати? Я стояв, мимрячи щось про лихі часи, а до чого ж паскудно було на серці! Навряд чи мав тоді Кордун когось близького, щоб відвести душу. З його колишніх друзів у Києві не залишилось нікого, публіка у видавництві, де працював, — безмежно міщанська. Він довірився мені, бо мав дужчу від страху потребу вибалакатись. Ми попрощались. Кордун попростував геть зовні рівною ходою. Проте я відчув, які кішки шкребуть у нього всередині.

Слідчий Похил якось запитав, чи я знаю Михайла Григоріва. Запитувалось це без мети долучити свідка до справи, отож я підтвердив факт побіжного знайомства.

— Також наш клієнт. — Похил задоволено примружився.

— А в чому справа? — поцікавився я.

— Та були в нього деякі похибки, — скомпонував фразу товариш слідчий добірною українською мовою.

— На царині поетики? — підтримав я в тон йому.

— Не тільки, — пролунало багатозначне. — Але відслужив хлопець у війську, залишився в Ризі, зараз працює робітником. Ось написав мені листа — дякує за науку.

Мова в юриста непомітно для нього самого набрала казармової чіткости. Приятель Миколи Воробйова, Віктора Кордуна, Михайла Саченка, інших гнаних та голодних поетів КДУ кінця 60-х років, Григорів — не найприваблівіша постать з того гурту вже через самий потяг до зеленого змія. Тим не менше Михайло писав вірші, які спонукали взятися до секретів поетичної творчости оперативних працівників держбезпеки. Він крутився у колі особливо небезпечних Світличного, Стуса, був завсідником культурних заходів, куди вчащали люди у вишиванках, на кшталт вечора 22 травня біля пам'ятника Шевченка, зрештою, його походження — Західна Україна, Карпати — мало сприяло створенню позитивного враження у КГБ. Виключити його з університету було легко через незлагоди з навчанням. А військо тоді у вершителів творчих доль на Україні ще вважалося дійовим перевиховним засобом.

Та й по поетові — «дякує за науку».

Урал, 1975 р.

МОЯ ЧАРІВНА ЛЕДІ

У неї блакитні очі і, коли зустрічаєшся з її поглядом, виникає нечасте відчуття довір'я та взаєморозуміння. Приваблива зовнішність підкреслена атестацією «прімастюардеси республіки», — було від чого згубити голову.

Ми завітали до мешкання Марини випадково. На дворі стояла надокучлива зимова мжичка і, перебравши всі можливости розваги, я з моєю приятелькою Світланою вирішили згаяти час у її друзів Перваків. Природно, я не плекав ілюзій щодо інтелектуальної вагомости вечора у товаристві стюардес. І тим більшою несподіванкою було зустріти вродливу, інтеліґентного вигляду жінку, яка вміла говорити на різні теми. Почувши мою мову, вона здивовано скинула очима на Світлану, однак швидко зорієнтувалася і сама перейшла на українську. Та незвична в Києві толерантність зворушила мене, і я подумки поставив їй другий плюс. Марина не давала згасати нашій бесіді. Відтак показала свою бібліотеку. Побачивши серед книжок томик Леніна англійською мовою, я розреготався: «Вивчаєте Леніна?» У погляді Марини я спостеріг захоплену цікавість. Марина витлумачила мою фразу інакше, аніж я мав на думці, — сприйнявши її як виступ проти доктрини. Вона повела мову про роботу, як доводиться їм пекти раків перед іноземцями через убогість совєтського сервісу. «Ми не спроможні конкурувати із Заходом. Там чудові проспекти, ілюстровані журнали, барвисті листівки. А те, що пропонуємо ми, жалюгідне. Зате цю книжку знайдете у кожному літаку. Наче хунвейбіни носимося з вождем перед іноземцями, а вони тільки глузують з нас». Такий спосіб мислення мені, річ ясна, імпонував і я чимраз більше захоплювався розумною жінкою. Далі вона розповіла, як за власною ініціятивою змальовує пасажирам «матір міст руських» — столичний Київ. Відзначила, що їй завжди подобається, коли розмовляють чистою українською мовою. Я зауважив, що як на родину українських інтеліґентів у них мало видань вітчизняної літератури. Спосіб мого мислення, вочевидь, їй припав до вподоби також, бо Марина стала палко пояснювати, що дуже-дуже любить Шевченка. Тепер я вже виразно бачив її у своїх обіймах. Цього просто вимагала спільнота наших духовних поривів. Але вона не знаходить у сучасних письменників нічого вартого уваги. В чому причина? Хто винен? Про це вона хотіла б від когось довідатись. Я був радий чути щиру стурбованість незадовільним станом української культури, приємно дивувала мене зустріч з однодумцем там, де найменше цього сподівався. А я, песиміст, мав намір іти на вулицю з ліхтарем: шукати в Києві українця. Треба усе пояснити цій щирій людині. Таж, певно, вона, як і багато інших моїх ошуканих земляків, не знає, що в нас діється насправді. І я заговорив про те, як творчим інтеліґентам замкнено вуста, як задихаємося ми за муром брехні, не маючи жодної змоги сказати правду. Адже й зараз в Совєтському Союзі діється те саме, що в 1937 році. Так, Івана Світличного й Івана Дзюбу заарештовано лише за їхні переконання. Я говорив те, що носив завжди в душі, забувши про обережність, знехтувавши гірким досвідом моїх попередників в царині вільнодумства. Завершив я нашу розмову короткою лекцією з історії українського національного визвольного руху. На питання Марини про жорстокість бандерівців я розважливо пояснив:

— Судячи про ОУН, треба завжди мати в уяві ідеали, що вона обстоювала.

Коли ми вийшли від Перваків пізно ввечері, Світлана зауважила:

— Навіщо ти так розбалакався? Міг би й припнути язичка.

— Але ж вона твоя приятелька?

Нічого не відповіла, тільки похитала головою: такі речі не пояснюють.

...По тому ми декілька разів бачилися з Мариною та її чоловіком. Я аналізував різні вади соціялізму, бідкався над неможливістю щось змінити і щоразу зустрічав у лагідному аквамарині її очей зацікавлення та розуміння.

Під час слідства Первак, у числі інших, допитували про мою антисовєтську діяльність. Її зізнання були стенографічною копією наших розмов. Та я не гнівався на неї, пояснивши собі цю точність переказу на рахунок страху перед КГБ.

А потім відбулося те, що буржуазна преса називає — суд над дисидентом. Вирок можна було читати на обличчях прокурора та головуючого. Тож я слухав однотемні звинувачення з інтересом лише щодо того, наскільки вдало свідки демонстрували незгоду з моїми націоналістичними висловлюваннями та думками. Вони мусіли вибороти собі місце на щасливій совєтській землі. Моє місце було вже точно визначене. Більшість свідків, свідомі своєї нещирости, кидали на мене вибачливі погляди, розповідаючи, що я їм давав читати, що говорив про події у Чехословаччині, як характеризував совєтський суспільний устрій.

Марина з'явилася «елеґантна як рояль». Авжеж, я не чекав сповіді дочки віку, тим паче монологу української Жанни д'Арк. Я був настроєний слухати щось у стилі попередніх промовців. Однак вона стала розпинати мене мов вдову за подушне. І, як казав той єврей, що застав свою жінку з коханцем у ліжку, — це мені якось одразу не сподобалося.

Кидаючи гаслами, що зробили б честь найдикішим сталінським часам, вона з реакційним буржуазним вченням вирішила, очевидь, звести остаточні рахунки саме на моєму процесі. З її виступу я збагнув, що український націоналізм ледь-ледь животіє і незабаром повинен зникнути з лиця землі. Мене як носія ідеології, зрозуміло, така перспектива вельми засмутила. Я вже був намірився плакати — тяжко ридати, коли чергова шпилька цієї партійної амазонки пробудила в мені чоловіка. Я пригадав один із передсудових вечорів, коли Марина ніжно стискала мої руки й говорила речі переважно компліментарні. Не відмовив собі у задоволенні поцікавитися, чи у вищезазначений спосіб не присипляла вона тоді клясового ворога. Їй шаленству після цього не було меж. Через мене похитнувся її престиж, роками створюване благополуччя. Та й у совєтському суді прислухалися до таких подробиць. І вона почала плести те, чого взагалі не було під сонцем. Первак стала бридка і, далебі, мені здалося, що вона закувікає й побіжить по залі мов той рудий носоріг з відомої п'єси Йонеско.

Мій адвокат, який намагався змалювати мене заблуканою овечкою в монолітному гурті совєтських людей, встав на мій захист. В його голосі бринів метал, коли він поцікавився: «Якщо Марченко припускався антисовєтських висловлювань, то чому ви не сповістили завчасно совєтські органи?» Питання стояло руба й уникнути його було ніяк. Марина попросила у судді дозволу не відповідати, але та, не знаходячи підстав, відмовила. І тоді в залі пролунала фраза інтимности: «Свого часу я дала знати відповідним органам». Адвокат озирнувся на мене зацькованим звіром, з чого я зрозумів, що істина його друг, але робота дорожча. Ну ясно, у

функції совєтських юристів відкриття аґентів не входять. Мені ці слова з'ясували багато. Тепер я знав, чому КҐБ розпочало свої дізнання з моїх друзів — льотчика Віктора Потеряйла та його дружини, ось звідки обізнаність з моєю вдачею та родинними взаєминами. Але зрештою, хіба існування інституції стукачів у СРСР для мене новина? Первак скінчила спецвідділ на факультеті іноземних мов Київського державного університету. Викладала на курсах стюардес для закордонних летунських ліній, обслуговувала здебільшого урядові рейси. Де був мій розум, коли мене так клясично шили в дурні? Повинно було мене насторожити вже тільки те, що в 1972 році вона супроводжувала академіка Писаренка в поїздки до Лондона чи Парижа. Так просто в Совєтському Союзі за кордон не випускають.

Ну, а моя кагебістська сага? Тричі на різних рівнях пропонувалося мені стати таємним співробітником. Капітан Юшкевич так старанно пояснював мені свого часу, чому саме моя скромна особа привернула увагу органів КҐБ. Адже *Літературна Україна* — центр, навколо якого обертаються всілякі людці. Я ж, молодий, розумний чоловік, працюючи в цій газеті, маю перед очима всіх входящих. Мушу стати термометром, за допомогою якого досліджуватиметься суспільство. Термометром я не став з тим щасливим наслідком, що зберіг власну гідність й опинився в концтаборі. Але це в минулому. Не сідає той, хто нічого не робить. Я ж намагався бути громадянином і дещо зробити. Тепер з Уралу можу радити єдине: обачніше користайтеся послугами аерофлоту. А коли вас все-таки обслужать, як мене, заспокойте себе піснею:

Викупана в сонячному плесі,
Стюардесо, стюардесо!

Урал, 1975 р.

ПРО ШТУКУ ПЕРЕКЛАДАЦЬКУ

Я був ще драгоман-початківець, і низький художній рівень друкованого в нас пояснював здебільшого браком інтелектуальности в авторів. І ось я дивлюсь на справу своїх рук у журналі *Україна*, приголомшено вираховуючи: що ж у перекладі залишилося мого? Замість тонкої сатиричної мініатюри *a la* Ходжа Насреддін на папері спочивало партійне за змістом «гумористичне оповідання». Іронічність азербайджанського оригіналу з пересміюванням відомих гасел, кепкування з неуцтва доповідача, героя праці, залишились солодким рахат-лукумним спомином. Проза відзначеного міжнародними преміями Анара наказала довго жити.

На мою претензію у відділі художньої літератури — «Чому вийшло гірше, ніж було спочатку?» співробітниця з вибачливим усміхом пояснила:

— Крім мене, твори читає й виправляє начальство.

Подібне становище в періодиці (газети в Києві відмовляються категорично від перекладів) змусило мене шукати шляхів до видавництва. Я міркував, що, скажімо,

у *Веселці*, пробившися з чимось вартісним, вже не потерпатиму, що класику обтинатимуть також. Отже, втішаючись ілюзією, я вирішив запропонувати дитвидаву азербайджанські казки.

Розмова із заввідділом зарубіжної літератури звелася до з'ясування видавничих планів, за якими ці казки можуть побачити світ після вже затверджених не раніше як за чотири роки.

— Тобто наприкінці наступної п'ятирічки, — конкретизував я видавничу перспективу.

Відтак редакторка поцікавилася щодо змісту пропонованих казок, і я, в надії справити враження, заходився пояснювати, що укладач книжки — відомий учений-фольклорист О.Багрій. Оригінал, рідкісне пореволюційне видання, подароване мені в Баку, становить справжню антологійну збірку з розмаїттям сюжетів і тем.

— А якого змісту казки?

Я зрозумів, чого від мене вимагалося, і сказав, що хоч персонажі переважно шахи та принцеси, але є й чимало алегоричних творів, де у вчинках звірів пізнаються людські характери, і що там, як і завжди в казках, ідеться про одвічну боротьбу добра і зла.

Жінка монотонно спитала:

— А просто про дружбу між людьми, красу праці, покарання шаха-тирана немає?

Я переглянув книжку і, не знайшовши жодної на згадані теми, відповів заперечливо.

— Ви ще маєте час, пошукайте по інших збірках. Треба, щоб такі казки були.

— Але це ж найкращі, добірні. Може, давайте не полохати казки? — Я намагався виглядати якомога переконливішим. — Одну збірку зробимо не таку, як попередні.

— Неможливо, — похитала головою заввідділом, — такої книжки ніхто не пропустить до друку.

— Прочитав я твої *Страшні оповідки*. Сла-бень-ко! — розбиваючи останнє слово на склади, кинув мені співробітник Володя.

Я спалахнув:

— Ти не маєш права так казати. С.С.Ахундов — дитяча класика, і його твори — це набагато краще, ніж будь-що інше.

— А за великим рахунком, громадянине?

Я не мав що відповісти цьому розумному чоловікові. Він сказав усе те, що під спудом сиділо в мені. Хіба я сам не знав: сентиментальність, однобічний дидактизм, зображення тяжкого життя в дореволюційному суспільстві — не те, чим я повинен живити нашу малечу. Адже *Оповідки* з їхньою всепрощенською любов'ю та всеядною дружбою були водою на млин кожноденної пропаганди. Я ошукував себе виправданнями, ніби то класика, нехай і не загострена полемічно, і що абстрактна доброта має право на існування. Вічні теми, вічні почуття — я не скоїв нічого підлого. Тим часом набував собі ім'я задля здійснення досконаліших речей у майбутньому. Проте, знехтувавши моєю працею, Володимир, цей іронічний філософ, мав рацію. Не торкаючись сучасних проблем, переклад ставав мертвим капіталом, у кращому разі.

До видавництва *Мистецтво* я з'явився, маючи в доробку дві опубліковані книжки, і в ранзі співробітника *Літературної України*. Йшлося про видання

винятково цікавих п'єс азербайджанського письменника Дж. Мамедкулузаде. Доля його драматургічної спадщини чимось близька до долі нашої Лесі Українки. Геніальні твори не знайшли визнання й поширення за кордоном через відсутність авторитету в літератури бездержавної нації. Крім того, він не зажив і ніколи не міг зажити слави Джамбула, Самеда Вургуна, інших сталінських співців-акинів.

Читаючи Мамедкулузаде в оригіналі, я пересвідчився, що в цьому разі визначення «непересічний талант», «самобутнє явище», широко прикладувані до радянських письменників, не розходилися з дійсністю. Його п'ятериця: *Книжка матері*, *Мерці*, *Кяманча*, *Будинок для божевільних*, *Події в селищі Данабаш* відповідають найвищим митецьким критеріям, а головне, перекладаючи їх, я відчував цілковиту єдність із тим, що утверджував автор.

Отже, я запропонував начальникові відділу драмтворчости *Вибране* Дж. Мамедкулузаде. Посилаючись на свій досвід, запевнив, що переклад буде на належному рівні, обіцяв і широкий розголос книжці через свої журналістські зв'язки. Але співрозмовник охолодив мій запал простою довідкою, що *Мистецтво* не публікує творів класики, їм потрібно про сучасність. І якби я підшукав якусь п'єсу про нафтовиків Каспію, велич праці і т.д., — вони могли б виділити місце в серії *Бібліотечка сучасної драматургії*.

Я замислився — переді мною постав китайський мур. Усі подальші слова про естетичні, громадські вартости тут були не чинні. І тоді я сказав, що в цю бібліотечку може підійти одна з п'єс Мамедкулузаде. Я сказав, що він — сучасний радянський драматург, хоч помер 1933 року (а обставини?!). Ось і Корнійчук помер, але ж творчість корифея буде завжди жива. Я назвав Мамедкулузаде «непересічним талантом» і «самобутнім явищем» з когорти славетних Джамбула та Самеда Вургуна. Я запевняв, що в ювілей 50-річчя СРСР їхньої «бібліотечки» не можна уявити без азербайджанського співця єдиної родини.

— Гаразд, — про віщо п'єса? — піддавшись на пропаганду, зацікавився завідділом.

— Письменник таврує релігію — опій для народу, — натхненно продовжував я. — Головний герой комедії виступає проти віджилих звичаїв, забобонів, висміює вади буржуазного суспільства. До того ж, — докинув я ще аргумент, — це письменник хрестоматійний, його зараз вивчають у середній школі.

— Ну що ж, — підбив підсумок мій працедавець, — у нас нема творів на антирелігійну тематику, і ця буде до речі.

У тих самих висловах я підготував анотацію для угоди з видавництвом. Я пнувся із шкіри для того, щоб річ шекспіровського рівня потрапила до українського читача, могла з'явитися на вітчизняній сцені. Мамедкулузаде глумився з людської глупоти, що на ній паразитують пройдисвіти. Огидний сифілітик, прикриваючись ідеалами святости, панує над раболіпним загалом, який очікує чуда. Правду говорить людям лише вічно п'яний Іскандер. Проте єдиного живого в цьому царстві мертвих ніхто не хоче слухати. Після такого перекладу мені годі було закинути, що виховую рабів.

Негайно ж я запропонував написати передмову, але видавці пояснили, що у *Мистецтва* сутужно з фондами і краще б передрукувати якусь уже відому. Я згадав блискучий есей Анара, опублікований 1966 року в *Новом мире*. Там

писалося про велич і славу так, як того гідний Мамедкулузаде. Мені відмовили, як я зрозумів, через те, що — *Новый мир*. Після редакційних роздумів вирішено було взяти статтю безпечного літературознавця з Москви, поміщену в російському виданні п'єси. Про що мене і сповістили. В ній ідейний зміст твору викладено подібно до моєї анотації.

Я неухильно пошивався в дурні. Переклад, який я віддав на редагування, було покреслено починаючи мало не від заголовка. Коли я став домагатись пояснення, на якій підставі робили виправлення, редакторка ламаною українською відповіла, що вона звіряла з російським перекладом. Доступними для неї поняттями пояснив, що той перекладач може знати азербайджанську мову гірше від мене. Тоді вона сказала, що має претензії до моєї української. Мимохідь вона поцікавилась, чи я знайомий з Г.Кочуром, і, коли я відповів ствердно, з тріумфом оголосила на всю кімнату: «Так я й знала — «злецько швидкуєте».

Цей одіозний вислів був символом засуджуваної тоді мови перекладних видань. Хто пам'ятає літературне життя кінця 60-х — початку 70-х рр., той неодмінно мусив звернути увагу на кампанію з погромницьких статей, рецензій щодо перекладачів, яка прокотилася республіканськими газетами й часописами. Під приціл було взято запроваджувану в життя групою ерудованих і авторитетних майстрів художнього перекладу тенденцію розвитку і збагачення мови. У творах зарубіжних авторів, які інтерпретували українською М.Лукаш, Г.Кочур, Є.Попович, А.Перепадя, зарясніли рідковживані лексичні звороти, архаїзми, діалектизми, запозичення з інших слов'янських мов. І класика, і модерні західні романи, попри ту ускладненість, користувалися дедалі більшим попитом.

Перекладацький бум не залишався поза увагою компетентних органів. 1972 року Держкомвидав окотився постановою про посилення відповідальности видавництв за якість мови перекладів художньої літератури. Серед загальників про поліпшення, вдосконалення, протистояння засміченню літературної мови сказано було і про намагання відірвати українську мову від братньої російської. А це вже пахло не літературною критикою. Я знав: постанову вже спущено до виконання і перед тим, як здати переклад, переглянув його «у світлі рішень». Надмірностей не було, персонажі говорили звичайною українською мовою. Але так не вважала та, з котрою ми опинилися по різні боки лінґвістичних барикад. Для редакторки-росіянки, далекої від розуміння мовних нюансів, моя літературна мова мало чим різнилася від критикованих крайнощів. Помахом пера з перекладу викреслювались «далебі», «бігме», «справді-бо» — відповідники численним азербайджанським присяганням та божбі. Вона залишила тільки «їй-богу». Мотивація — обійшлося ж одним цим у російському тексті. Словосполучення «по тому» скрізь замінювалась на прислівник «потому». Як аргумент мені тикали під носа *Орфографічний словник*, де прислівник, звісно, написано одним словом. Було ще досить місць спотикання, після яких я, крім усього іншого, дійшов висновку, що жінці не можна давати влади.

Мені посприяв випадок. Я прийшов до видавництва ставити підпис на остаточному варіанті, а непримиренний противник «незрозумілих для народу слів» саме пішла у відпустку. Нібито для сумліннішого прочитання я взяв п'єсу додому і все повиправляв, як було спочатку. Швидкована злецькою потребою здавати книжку в набір редакторка після відпустки мало що встигла змінити.

Щоправда, своє останнє «прощавай» у вигляді спотвореного прізвища автора-Мамедкулізаде (як у російському виданні!) вона таки зробила.

Колега-перекладач, вітаючи мене з виходом книжки, заздрісно сказав:

— І як ти примудрився твір, написаний 1903 року, просунути в *Бібліотечку сучасної драматургії*?

Урал, 1976 р.

ЗНАЙОМТЕСЬ: БАНДЕРІВЕЦЬ

Замість передмови я хотів би зацитувати документ, який переконливо свідчить, що права людини в СРСР не лише здійснюються, але й охороняються.

Виписки з вироку: «*Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік 12 листопада 1954 року, воєнний трибунал Прикарпатської воєнної округи на закритому судовому засіданні в м. Станіславові, в складі председника підполковника юстиції Яшина, народних засідателів сотників Свиридова і Лакенка, секретар сотник Ващенко, без участі сторонніх розглядав справу за обвинуваченням: Басараба Дмитра Павловича на підставі ст. 54–1а КК УРСР на 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах з позбавленням прав...*

Відписка вірна. 12.XI.54 р.»

Я веду розмову з Дмитром Басарабом. В послужбовому списку цього сивого 56-річного чоловіка 7 років партизанки та підпілля, 23 — концтаборів, 31 — як востаннє бачив рідну домівку. Моє перше питання з розряду: як дійшов до життя такого?

— Через непередбачливість, — відповідає, криво всміхаючись. — Слід було б чекати, доки XX з'їзд засудить свої помилки, а я одразу радянську владу за грудки хапав. Тата енкаведисти забрали наприкінці 1939 року. Маму і п'ятьох сестер — тоді ж на Сибір. Я з братом мусили втікати за кордон. Виявилося, що в світі існує така штука, як класова боротьба, і ми — виразники ідей ворожого класу. Коли раніше дивився на свого малописьменного батька, й на думку не спадало, що він може бути чиїмсь недругом. Заповідав молитися, шанувати маму, батьківщину та землю, що нас годує. Вчив вирощувати хліб. А таки мав заздрісників — розстріляли, а я й досі не знаю місця його поховання. Десять років старцювала на засланні мама з малими дітьми. Жили в державі, де день і ніч співається про щастя; їли те, чого українцям не випадало їсти за всю писану й неписану історію. Старша сестра влаштувалася на фабриці, де видавали на обід миску зупи, зумисне відтягала їсти до кінця робочого дня, щоб прибігши додому виблювати все, погодувати тим родину. Хто дасть мені відповідь, у чому їхня провина?

Шукав рятунку за кордоном і мій брат. Перехід через Сян день у день забирав життя двох, трьох, сімох українців, хто мав нещастя бути мислителем-українцем, кому не поталанило з соціяльним походженням, решті ж випало стати щасливими будівниками комунізму. А кидалися люди під кулі, оплачуючи життям волю, бо не

мали її на землі. Братові поталанило — більшовицька куля не влучила, видобувся з ріки мокрий, але радий, і потрапив просто в руки фашистів. Повели до комендатури. Втікачів за домовленістю передавали назад в СРСР. Два бандитські уряди уклали «законну» угоду: Україна як географічне поняття — так, як народ — ні. Двоє німців конвоювали його до совєтського раю, туди, де справджуються всі мрії. На мості вже чекали прикордонники, «парни с открытыми русскими лицами», і він побіг знову. Скочив убік, кущами пробиваючись до лісу. По ньому стріляли і ті, і ті — обидві «дружественные страны», але марно. Взагалі доля берегла нашу родину. Після війни ще всі живі, окрім невідомо де та за віщо вбитого батька. Одним ми відбулися. А от решті краян...

— 1945 року ви мали нагоду залишитися у Німеччині, що спонукало вас замінити безтурботне життя заможного бюргера на повне небезпек життя вояка УПА?

— Свідомість того, що там, далеко на Сході, наші люди гинуть за Україну...

— На що розраховували й чи не була боротьба проти російського уряду справою від початків приреченою на невдачу?

— Мені не раз доводилося чути подібні сумніви як з боку чужинців, так, на жаль, і від власних українців. Гадаю, що в хвилині, коли на карту поставлено питання: бути чи не бути нації? — аптечні виважування розрахунків недоцільні. Ми не мали права датися зліквідувати себе без опору. Покорою загарбника не задобриш. А чим винагородили ту братію, яка «мовчить, витріщивши очі», ми бачили з недавніх подій на Східній Україні. І хай нас було сотні тисяч в УПА супроти декількох мільйонів армії більшовиків, ми билися, твердо переконані, що зламаємо хребет Москві.

— Чи пахне тут звичайним фанатизмом?

— Я не вельми добре знаюся на історії (я не політик і навіть не член ОУН), але доля всіх, навіть наймогутніших імперій єдина — скін. При цьому неминучі жертви, якими українці й заплатили за доконання історичної справедливости. Ця істина живила мій дух усі довгі роки боротьби й полону. Піддавати ж її сумніву зараз не маю підстав...

Слава Україні!

Урал, січень, 1976 р.

КЛОПОТИ З РЕДАГУВАННЯМ

Влаштовуючись до *Літературної України*, я перебував у полоні тих самих ілюзій щодо можливости підвищення естетичних вимог, урізноманітнення тематики, повернення від провінційности до загальноважливих проблем. У відділі інформації, де працював перший час, я ознайомився з тим, що можна писати і чого ні. Наприклад, моя фраза із замітки про літературний вечір, що «Микита Шумило говорив про необхідність захищати й розвивати рідну мову», після виправлень перетворилася на «говорив про необхідність плекати красу і милозвучність україн-

ської мови». З інформації про зустріч СПУ з істориками АН УРСР зник перелік останніх археологічних знахідок, які засвідчували ознаки міста та його український характер на території Києва в V ст. н. е. Тодішній заступник головного редактора Воложенінов мотивував викреслення гіпотетичністю згаданих тверджень. У повідомленнях із засідань правління СПУ не практикувалось конкретизувати. Їхній зміст належало висвітлювати в якнайбільш розпливчастих висловах.

Причому ніхто мені так прямо не наказував. Але після начорно покресленого матеріалу й зауважень щодо неправильності написаного треба було бути дурнем, щоб не розуміти, чого вимагає начальство.

Цифри майже повсюди залишалися такі, як «у 5 разів більше» або «мільйони примірників у наступній п'ятирічці». Навіть називана директором *Радянського письменника* загальна кількість назв видрукуваних за рік книжок зникла в остаточній редакції. А коли йшлося про видавничі плани, то тут вимагалося справжньої віртуозності письма. Зрештою, сумнівне своєю конкретністю місце інформації просто скорочували. Пам'ятаю, як на обговоренні планів *Рад. письменника* у 1971 і 1972 рр. згадували поетичну збірку Ліни Костенко і як вона щоразу так і не виходила друком. Наскільки мені відомо, та книжка не бачила світу аж до 1978 року.

В редакції загальна присутність на партійних зборах була бажана. А от відвідини щотижневої політінформації, яку проводив О.Носенко, належали до загальнообов'язкових. Так само обов'язково було сидіти на урочистих зборах, присвячених річниці Жовтневої революції, 1 Травня і т.ін. Примусово-добровільною, як участь у суботниках, була присутність на частих зборах партактиву письменників, митців і т.п. Таким чином забезпечувався належний ідейно-політичний рівень працівників редакції (тут я подав далеко не повний перелік форм охоплення).

Більшість моїх колег були членами СПУ і через непростежувані капіляри взаємин чергова ідеологічна кампанія ставала відомою нам заздалегідь. Подібна обізнаність, тим не менше, не рятувала від помилок. Я настільки захопився зображенням газетярського конформізму, що й термінологію вживаю тогочасну редакційну. Отже, про «помилки». Співробітники *Літературної України*, люди творчі й часто обдаровані, мали глибокий пієтет до української культури. І той внутрішній потяг часто не годні були заглушити ні висиджування на кондових партзборах, ні ідіотичні заклинання ідеологів про красу праці, велич робітничого класу, ані власне борзописання про щасливу дійсність. Від Миколи Петренка надійшла інформація, що в селі на Львівщині, батьківщині Петра Конашевича-Сагайдачного, за підтримки та згоди обласного товариства охорони історичних та культурних пам'яток вирішено встановити монумент славному гетьманові. Тут-таки подано короткий опис майбутнього пам'ятника, прізвища авторів, митців зі Львова, і кількома словами — про схвалення земляків-селян. У відділі це повідомлення заперечень не викликало. Сагайдачний був визначною історичною особою, якій, ми знали напевне, останнім часом закидів у націоналізмі не робили. Отож небезпека ніби не загрожувала нізвідки.

Тим не менше грім ударив. Як завжди, після виходу газети головний редактор пішов «на килим» до ЦК. Звідти Іван Зуб повернувся чорніший чорної землі. За якийсь час друкарка вивісила наказ про догану львівському кореспондентові

М.Петренкові за подання неперевіреної інформації. Виявляється, пам'ятник мали споруджувати заввишки 12 м, а на все вище 5 м потрібен спеціальний дозвіл Москви. У метрополії ж на Сагайдачного наклали вето зі словами:

— Це той самий, котрий на нас разом із поляками ходив?

Не щастило зі знанням ідеологічних вимог і завідуючій відділом мистецтва Раїсі Скалій, у минулому комсомольській працівниці. За публікацію невеличкої рецензійки Романа Корогодського їй влетіла догана — «за ідейно хибний матеріял». Ми губилися в здогадах. Вичитували його і з О.Дмитренком, і з А.Боженком. Намарне. Рецензія не містила жодних проти, лише хвалила монографію правовірного академіка Рибакова. Скринька відчинялася просто. Корогодський був підписант, тобто підписував усілякі небажані звернення до партії й уряду. Про це знали в ЦК та КГБ, але ж у газеті не відали ні сном, ні духом.

— Здуріти можна, — висловила своє враження заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць.

Згодом Рая пішла на виставку малярства, присвячену славетному ювілеєві створення СРСР, і з-поміж численних учасників її вгараздило записати ім'я того, хто щойно став «неповерненцем» до СРСР. Наступна догана віщувала позбавлення преміальних.

— Газета — як «порохова бочка», — безрадісно констатувала цього разу Ганна Заєць.

На партзборах колективу мовилося про втрату партійної пильності у зв'язку з прикрим недоглядом. На летючці ж голред подібних політичних ляпсусів не з'ясовував. Як правило, разом з мірою покарання називалося погрозливе своєю невиразністю формулювання наказу. Лише в особистій розмові із штрафником Зуб міг пояснити ширше.

Одного разу мені довелося бачити й нашого керівника у передінфарктному стані. В передсвятковому номері давали інформацію ТАРСу про Брежнєва, і верстальник наплутав кілька букв у титулі. Похибку проґавили коректор, черговий «свіжоголовий» редактор. Зуб виявив усе останньої миті, коли газету мали вже пускати до друку. Після відповідного розпорядження він сидів на стільці з виглядом врятованого від неминучої загибелі.

Праця у відділі зарубіжних та братніх літератур здавалася мені цікавішою. Тут я сподівався мати більше справи з власне літературою. Я охоче читав надіслані до редакції прозу і поезію, знайомився з рецензіями та критичними матеріялами. Мої приятелі-перекладачі, приваблені змогою протекції, завантажили мене своїми творами. З класикою я відмовляв одразу. Згідно з правилом, у газеті друкували лише короткі врізи, часом разом із кількома віршами лише до сотрічних ювілеїв найвизначніших.

Мені почали нести переклади Іво Андрича, Генріха Бьоля, Жана Поля Сартра, Ганса Маґнуса Ексценбергера — кращих із тих, кого в нас згадували як проґресивних. Про величезну більшість всесвітньознаної прози, поезії, драматургії перед начальством марно було згадувати, не те що пропонувати. Я так і пояснював ситуацію друзям. Проте із творів тих, здавалося б, хвалених та визнаних майстрів пера я нічого не годен був проштовхнути. Все апріорі відкидали або моя заввідділом, або, якщо вдавалося умовити її — на спробу, Зуб чи його заступник.

Одного разу у відділ зателефонували з пропозицією написати ювілейну статтю до 200-річчя англійського романіста Семюеля Кольріджа. Довідавшись, що свої послуги пропонує доцент педінституту іноземних мов (це істотно зменшувало сумніви в компетентності), я замовив статтю. Шедевру від півтори сторінки машинопису російською мовою (я мусів перекладати) сподіватись було важко, проте свою інформативну роль написане про Кольріджа здійснювало. Перевіривши дати і зміст на предмет ідейності, я здав готовий матеріал до секретаріату. В запланованому номері газети стаття не з'явилася. Я зайшов до Зуба, бо відповідальним за матеріял був я. На моє запитання, чому не помістили ювілейного матеріялу, тим більше — дату відзначало ЮНЕСКО, голред розважливо поцікавився: чи перед тим, як здавати статтю до набору, я заглядав до енциклопедії? Я відповів заперечно. «Тоді подивіться і прочитайте!» Я знайшов потрібну сторінку і вичитав, що Кольрідж належав до представників течії реакційного романтизму. Коментарі були зайві.

На мої пропозиції надрукувати психологічне оповідання Сомерсета Моема чи добірку лірики італійця Сальваторе Квазімодо зазначалося — «у газети спрямування публіцистично-критичне». Це заввідділом переповідала мені керівну вказівку з останнього засідання.

Архіважливим моментом публікації, як виявилось, було прізвище перекладача. В газеті на дух не проходили Кочур, Лукаш, Світличний, Стус. За те, що, бажаючи матеріяльно підтримати свого однокашника, дав Михайлові Саченку для перекладу вірш сучасного азербайджанського поета, і в досить безбарвній з художнього погляду добірці з'явилося поруч із іншими перекладачами його прізвище. Зуб влаштував рознос мені та моїй начальниці. Як потім вона довідалася в партійно-письменницьких кулуарах, до Саченка мало претензії КДБ у зв'язку з публікаціями його на Заході.

Працівник Інституту літератури АН УРСР Юрій Покальчук, кандидат наук без плям у біографії, приніс до редакції оповідання Френсіса С.Фіцджеральда. Я уважно перечитав його, передивився по абзацах на предмет акровірша і суворо запитав, чи бере автор перекладу на себе усю відповідальність за ідеологічну невиразність пропонованого твору. Ми пореготали, і я сказав, що з любові до Фіцджеральда й задля друга Покальчука буду пхати твір до того, коли — або зі щитом, або на щиті. Оповідання було суто ліричне і далеко не найкраще з доробку американського прозаїка. Проте я щиро виконував обіцянку, наполегливо проштовхуючи його до друку. Нарешті моя заввідділом не витримала і, скоротивши на третину, підключилась до моїх зусиль. Тепер вона почала вписувати оповідання до заявки на наступний номер. Зуб прочитав скорочений твір, але згоди на вихід у світ не дав. Відкинути в кошик у нього не було самовидних підстав, а на його німотну нехіть під'южувана мною начальниця (до речі, секретар партбюро газети) відповіла настирливо повторюваними заявками. Зрештою, оповідання набрали і відклали до запасу в друкарні. Я міг не змигнувши дивитися Покальчукові у вічі — перед ним і Фіцджеральдом совість моя була чиста.

Потім мене заарештували, слідство в КДБ тривало понад півроку. Потім відбувся суд, я приїхав до табору, де передплатив газети і журнали на наступний рік. Одного дня влітку на сторінці *ЛУ* я несподівано натрапив на знайоме оповідання, тільки скорочене приблизно втричі. Його надрукували більш ніж через два роки після того, як Покальчук приніс свій переклад до редакції.

Представників Головліту я бачив не так часто. Тобто вони сумлінно читали у своїй кімнатці в друкарні на вулиці Леніна кожну газету перед її появою у світ. Але всі зауваження, а такі, завдяки ідейному гартові співробітників, виникали вельми рідко, висловлювали безпосередньо Зубові або відповідальному секретареві Лупію.

Тим не менше це німотне буття порушилось одного разу, коли до редакції завітав співробітник Головліту. Візит, як можна було здогадуватись, зумовлювався активізацією на ідеологічному фронті одразу після зняття Шелеста. На зборах речник усвідомленої необхідності висвітлив актуальні вимоги до працівників преси, зокрема, *Літературної України*. Він назвав низку прізвищ письменників (репресованих або які перебувають на еміґрації — Чупринка, Мельничук тощо), яких не можна згадувати взагалі. Винниченка та ще значно меншу кількість дозволялося вживати лише в неґативному контексті. Особливу увагу цензор вимагав звернути на тематику, присвячену охороні природи. В газеті не повинно більше з'являтися нічого критичного щодо будівництва гребель та загнивання водосховищ на Дніпрі, знищення лісів у Карпатах.

На запитання когось із нас, чим викликана така нова лінія, він відповів відверто:

— Радянський Союз підписав міжнародні закони про охорону природи, і публікації критично-загостреного змісту завдадуть нашій країні шкоди.

Всі подібні матеріали він радив пересилати до ЦК партії.

І за все це я одержував 100 карбованців на місяць.

Урал, 1976 р.

ДОВКОЛАЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

Мені передали телефонну слухавку, я за звичкою одразу сказав:

— Я вас слухаю.

З того боку дроту чоловічий голос ввічливо вимовив:

— Це товариш Марченко?

Я запевнив, що так.

— Я хотів би з вами зустрітись. Ви не можете приділити трохи часу?

— Будь ласка, приходьте в редакцію.

— О ні, я волію десь не в приміщенні.

— А хто ви?

— Ви мене не знаєте, але я вас знаю з вечора Лесі Українки. — Щось у тоні мого співрозмовника підказувало незвичайний характер побачення.

Я погодився, і ми зустрілись на вулиці недалеко від будинку редакції. Незнайомий представився мені співробітником органів безпеки і на доказ простягнув службове посвідчення. В ньому я прочитав про звання та посаду капітана Юшкевича. Не без трепету душевного поцікавився я, чим зобов'язаний такому візиту. Але

товариш капітан не квапився відповідати. Він запитав, як мені сподобався вечір Лесі Українки і як ся має мій брат Віталій?

Тоді я одразу пригадав: на вечорі в оперному театрі в мене виникло непорозуміння з кагебістом у цивільному, який не пускав до партеру (там сиділи урядові персони, хоч далеко не першої величини). Я висловився у тому дусі, що нехай заступає дорогу бандитам, а не чесній людині. Мій старший двоюрідний брат Віталій, підійшовши на ту суперечку, заштовхнув урядового охоронця між ряди. Знаючи, що на вечорі кагебістів повно, бо запрошення на такі ювілейні урочистості доводилося затверджувати на Володимирській, 33, я потяг родича подалі від джерела конфлікту. Ну ось, а зараз капітан нагадав той пам'ятний вечір, ту зустріч неждану.

А які мої творчі плани? Чи я одружений і чому ні? Чи маю намір вступати до аспірантури? Одне слово, він провів опит за справжнім соціотестом. З'ясування відомостей із моєї анкети, очевидно, слугувало вступом до справи. Тому я намагався давати вичерпні відповіді. Розмова наша тривала досить довго. Серед іншого капітан торкнувся питання, чи приходять до редакції з пропозиціями підписувати всілякі звернення та відозви. Чи доводилося мені читати щось із самвидаву? Хто серед газетних працівників припускається націоналістичних висловлювань?

Попри всю мою недосвідченість, зорієнтуватися й відокремити подібні оперативні запитання було нескладно. І, звісно, тоді я мусів говорити з максимумом уважності. Відтак аж послідувала пропозиція співпрацювати з КДБ. На моє запитання, чим пояснюється моя кандидатура (мені тоді спало на думку: невже в мене така підла пика?), він пояснив, що я перебуваю в самому центрі культурного та літературного життя республіки і що в нашу газету прагнуть мати доступ люди, настроєні вороже до радянської влади. Я спробував відпаснути цей м'яч комусь із колег, сказавши, що окрім мене, в редакції є ще молоді й перспективні працівники — Кравченко, Дмитренко.

— Нам потрібна людина здібна й розумна. Киянин, навколо якого обертається творча молодь, а ви саме такий.

Бачачи моє небажання, він запропонував не поспішати, подумати над пропозицією. По тому ще двоє співробітників переконували мене в потрібності й важливості пропонованої місії. На випробування мені пропонувалося дати оцінку роману Анатолія Мороза *Дівчина на перехресті* (згодом ту книжку було вилучено з обігу), оповідання Юрія Щербака у *Вітчизні* про безпросвітне життя селянина, який духовно оживає, потрапивши у Києві на виставку дивовижних американських атракціонів, роману Івана Білика *Меч Арея* (також згодом вилучений з обігу). Я робив примирливо-нейтральні висновки, намагаючись відвести звинувачення щодо ідейної шкідливості творів.

Кульмінативним пунктом обробки стала пропозиція стежити за діяльністю мого співробітника і товариша Володимира Голобородька. Тут уже я остаточно вперся — дав категоричну відмову. Після цього вони взяли підписку про нерозголошення державної таємниці, і КДБ не турбувало мене до дня арешту.

На відміну від більшості членів Спілки письменників, чий зовнішній вигляд завжди був контрастом до оспівуваного ними щасливого життя, Юрій Щербак вдягався гарно. От і зараз він стояв у кімнаті нашого відділу, елегантний і трошки самозакоханий, ховаючи до кишені ключі від власної машини і про щось розваж-

ливо розмовляючи з моєю начальницею. Мова перейшла на останні події в *Радянському письменнику* (Радписі, як його називали жартома), пов'язані з кампанією осуду роману Білика *Меч Арея*.

— М-да, двадцятеро книжечок на історичну тематику пішли під ніж: і верстки і рукописи, — з видимим жалем вимовив Щербак. — Зняли головного редактора, редакторові — догану, розпочалися «проработки».

І тут він звернув увагу на те, що я взяв ручку й став писати. Подібна дія мала виглядати цілком природно, адже я сидів на роботі за своїм письмовим столом. Та, мабуть, він помітив у виразі моїх очей одверту зацікавленість щойно почутим. Цей огрядний, у модному строї чоловік якось відразу знітився. Вже не існувало ні розважливої мови, ні незалежного вигляду. Полохливо глянувши знов на мою ручку, папери, він промимрив декілька незв'язних речень і вишмигнув з кімнати.

— А ви кажете, не гіркий письменницький хліб, — докірливо сказав я Ганні Заєць, яка здивовано подивилась на мене.

Я ще встиг прочитати зарубаний роман Іваничука про Кальнишевського. Справа в тім, що твір віддали на рецензію моєму дідові, професорові історії Михайлові Марченку. Якийсь час уже наверстаний роман лежав у нього вдома, і я, після високої дідової оцінки, не поминув нагоди ознайомитись. Цей роман написаний у кращих Іваничукових традиціях, де кожна наступна сторінка захоплювала дедалі більше. Хто міг знати, що цій книжці без палітурки за якихось пару місяців доведеться впасти жертвою партійного вандалізму? Пригадую, що якось, зустрівши в приміщенні Спілки Іваничука, ми із співробітником поцікавились:

— Як там зараз у Львові?

— Та знаєте, як то було за давнини: у Москві стрижуть нігті, по губернських містах тнуть руки, а в провінції летять голови.

Він похитав скрушно головою і далі перевів мову на побутові теми.

Працівника відділу публіцистики Івана Білика викликав новий заступник головного Анатолій Хорунжий. Ми довідались — ідеться про *Меч Арея*, що вже набрав розголосу. Хорунжий запропонував авторові виступити з осудом помилок, яких він нібито припустився у творі, посилаючись при цьому на некомпетентність в історії України. Білик відмовився, вказавши, що він писав роман після сумлінного опрацювання різноманітних джерел — слов'янських, західних, античних, а також сучасних досліджень. Окрім того, його роман читали поважні історики й не мали заперечень. Серед рецензентів книжки — тодішній директор Інституту історії АН УРСР Федір Шевченко.

— Іване Івановичу, ви повинні публічно визнати свою помилку, — з солдатською прямотою гнув офіційну лінію заступник головного.

— Нехай нас розсудить історія, — примирливо запропонував Білик.

— Не історія, а ви самі, і тепер, — спалахнув начальник.

Безпартійний Білик пішов з кабінету — залишившись при своїй думці. Реагувати на негативне явище в літературному процесі співробітники редакції мали на відкритих партійних зборах. Головним звинувачем виступав, зрозуміло, головний редактор. Висновок Зуба був категоричний: роман написано з хибних ідейних позицій, з помилковими твердженнями. Знову вергав громи і блискавиці Анатолій Хорунжий. Олесь Лупій казав:

— Покайся, Іване!

У тоні, який завдало керівництво, говорили Олег Воложенінов, Ігор Кравченко. Решта партійців-співробітників намагалися казати так, щоб нічого не сказати.

Несподівану підтримку Іван Білик знайшов в особі редакційного художника Петра Костюченка. Фронтовик-кулеметник, він і зараз пішов у цю атаку війни за творчість, не згинаючись. Гаряче говорив, що Білик чи не найрозумніший письменник у всій Спілці, що його роман — плід довготривалих роздумів та дослідницьких пошуків і що треба пишатись, маючи такого цікавого письменника. Для простодушного і малопоказного Петра ця промова, хоч, може, того він і сам не усвідомлював, була злетом громадянськості. Щоб не розбирати ще й поведінки Костюченка, на партбюро тихцем вирішили кваліфікувати той виступ як судження людини, необізнаної з літературою. А от із виступом на зборах Василя Шевчука справа виглядала інакше.

Не можна сказати, що Іван Білик і Василь Шевчук були близькими друзями. Вони сиділи поруч на роботі, відвідували ті самі заходи у Спілці, ходили на гостини, коли хтось із співробітників запрошував на родинне свято, і я був не раз свідком їхніх дотепних кпинів з приводу манери письма кожного з них, але єднала цих двох чоловіків залюбленість у свій фах та ще невисловлювана взаємоповага. Обидва небезпідставно вважали себе письменниками. Отже, опозицією члена СПУ, автора помітного роману про Сковороду знехтувати було неможливо.

Шевчук пропонував поставитись до обговорюваного твору як до явища суто мистецького. Він сказав, що існує незаперечне право письменника на домисел, фантазію і що саме завдяки цьому набули свого життя всі романи на історичну тему.

Звіт про газетні партійні збори мали читати у ЦК. І щодо Василя Шевчука негайно вжили рішучих заходів. Його викликав секретар парткому Спілки. З ним, зокрема, розмовляли на партбюро в газеті. Василь Шевчук, перепросивши тет-а-тет у Білика, змушений був подати в партійні органи заяву, де в письмовому вигляді засудив ідейно шкідливий *Меч Арея*.

— Низа та Евріала з них не вийшло, — неголосно сказала коректорка Валя, коли я в друкарні розповідав цю історію поразки письменників. Іван Білик змушений був звільнитися з роботи.

Інженер за фахом і тямущий перекладач за уподобанням, Олесь Шевченко нарікає мені: розмовника слов'янських мов, який він уклав, ніхто не хоче друкувати. Республіканські видавництва відмовляються тому, що це видання не їхнього профілю. В Москві задум схвалили і погодилися прийняти книжку до друку, але без українського та білоруського розділів. Після такого обтинання настала черга автора відмовитися.

Зараз він виклав переді мною величезний стос перекладеної поезії югославських, болгарських, польських, словацьких, сербо-лужицьких авторів і запропонував вибрати що-небудь для нашої газети. Я передивився вірші. То були твори класиків і наших сучасників, написані про що завгодно, тільки не про партію, велич праці, дружбу народів.

Я сказав, що його доробку «до друку не схвалено» — це була звичайна редакційна відписка авторам на ненадруковані в газеті матеріяли. Клієнт не виказав явного розчарування, лише сказав:

— Я цього очікував, бо бачу, що друкують у вашій газеті.

— На газету не кивай, — повчально сказав я. — Відомий тобі наш працівник Іван Білик має чотири грубезних ненадрукованих романи. Заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць не може опублікувати книжки про Соломію Крушельницьку. Заввідділом мистецтва Раїса Скалій не проштовхне ніде монографії про Леся Курбаса. У Вадима Пепи відхиляють скрізь збірку нарисів з історії українського козацтва.

Справи з виданням книжок не були кращими і в інших галузях науки. Я міг судити про це навіть на прикладі самої своєї родини. В діда лежала відхилена монографія з історії української культури. У трьох кандидатів наук: старшої маминої сестри, доцента вузу — педагогічне дослідження про українську синоніміку, у молодшої сестри — дисертація з демографії України, у мами — методична праця про вивчення наступності і перспективності на уроках мови.

У тролейбусі чолов'яга, який стояв, похитуючись, поряд, почувши мої бідкання приятелеві про безплідність зусиль, щоб проштовхнути у видавництві переклад, з п'яною безцеремонністю сказав:

— І нащо було ото писати?

Однак і це не схилило мене до думки, що істина — у вині.

Урал, 1976 р.

ШЕРШЕ ЛЯ ФАМ *

Уважаемый господин редактор!

Я делаю этот шаг [...] не из побуждений чувственного порядка, равно как и не из жажды новизны. Опубликовать матримониальное объявление меня побудила статья в *Moscow News* (№ 32 за 1976 год), в коей черным по белому доказывается право жителей СССР вступать в брак с гражданином любой страны. Естественно из сообщения советской печати сделать вывод: это право выбора местожительства также всецело в распоряжении супружеской четы. Я не хочу жить в этой стране. Поэтому и обращаюсь к женщинам мира словами молитвы: из бездны взываю. Предлагаю вам следующий текст. 39-летний шатен, выше среднего роста, образован, неглуп, без широких претензий ищет подругу жизни с целью создать семью. Возраст, рост, цвет кожи, социальное происхождение — значения не имеют. Обучен шить на машинке, могу мыть посуду, натирать полы, стирать белье, топить печь и котлы, работать на лесоповале, писать книги и музицировать. Умею, как говорят домохозяйки, из ничего сварить обед (лагерную баланду, заправленную крапивой и подорожником, ребята называли объедением). В конце концов, если моя кухня не понравится, мы можем ходить в столовку бургомистрата. За детьми обязуюсь ухаживать безусыпно. А если у пожелавшей сочетаться брачными уза-

* Переклад з української мови у *Хронике текущих событий* (Москва).

ми окажется парализованная любимая бабушка с гноящимися язвами, я готов быть круглосуточной сиделкой. Бич прочих семей — сцены и ревность невозможны по той причине, что в случае развода меня могут водворить назад в Советский Союз. Согласен на слепую, безногую, прокаженную итальянскую коммунистку без права на развод. И если позаимствовать у поэта условное наклонение: да будь он и негром преклонных годов! Мой адрес для переговоров и уведомления: Москва, учр. 5110/1-ВС. Я внимательно прочитал все вышеизложенное и подумал, что кагебисты, быть может, после этого заявления и выпустят меня из СССР, но стерилизуют непременно. У классовой борьбы ведь свои приемы. Что ж, тогда придется уповать исключительно на духовную сторону супружеской жизни.

С любовью. Особо опасный государственный преступник Валерий Марченко.

Урал, 1976 г.

Прошу опубликовать на юмористической странице любой западной газеты.

АНТОН ОЛІЙНИК

(Спогади)

Антон з болем розповідав друзям про занепад національно-визвольного руху, про винародовлення краю. Сталінський десятирічний план боротьби проти націоналістичного підпілля дав свої плоди. Тут, у тюремній камері, було вперше поставлено питання: «Що робити далі?» Не виникло розпачу від поразки, бо достеменно знали: то не поразка ідеї. Сила перемогла силу, як сказав Гоголь на розпач свого Тараса Бульби. Усвідомлювали: необхідно шукати інший шлях. Не революційна, еволюційна теорія буде тепер потрібна. А для цього мусять вчитися. Домоглися викладачів для вечірньої школи, де з особливою наполегливістю студіювали гуманітарні дисципліни. З тюремної бібліотеки, що якимсь чином уникла цензурного погрому, мали змогу брати розкішні дореволюційні видання. Вивчали класичну філософію і літературу, історію, іноземні мови. Поступово Антон визначає для себе і предмет зацікавлення — соціологію. Його улюбленими [авторами] були Кант, Гегель, Донцов, американський дослідник Пейн. Вчився наполегливо, день у день, і по трьох роках тюремного ув'язнення зріє на ерудованого політолога і... трибуна. Можна стверджувати з певністю: Олійник досяг того, що зветься абсолют. У непіддатливій для тортур плоті хлопського сина ярів могутній козачий дух, обрамлений витонченим інтелектом.

Антон повернувся до табору в Мордовію 1955 року. Хрущовська реформація після XX з'їзду [партії] трохи покращила в'язенські будні — було перегорнуто чергову сторінку історії радянських концтаборів. Дикі, брутальні більшовики, одягнувшись у костюми з краватками, переконували народ і світ, що вони тепер не ті, що раніше. Вовки убралися в овечі шкури.

Антон, як і всі націоналісти, не плекав ілюзій стосовно долі України. Шліфував хист полеміста в суперечках з численними комуністами-ревізіоністами, котрі, заскочені поз'їздівською демагогією про «от зараз уже насправді воля слова», мов гриби по дощу, з'явилися в країні, а відтак у таборі. З неспростованою логікою викривав перед опонентами гнітюче-ортодоксальний характер їхнього марксистського суспільства на відміну від демократії.

1961 року у 19-ому [таборі] вирішили відзначити ювілей Тараса Шевченка. Що то мав бути не просто літературний вечір, а політична акція, відали кілька зеків. Здогадувалися й кагебісти, але задати тону не зуміли. Антон повів справу так, що заборона святкування і вшанування пам'яти Кобзаря виглядала б шовіністичним утиском. Цього не міг собі дозволити майор Малишкін і тим більше в управлінні Дубровлагу. В центрі сцени обрамлений жалобною стрічкою величезний мальований портрет поета. У вишиванках, із суворо-урочистим виразом облич, опадистими хвилями від нього постали хористи. Щось жалюгідне про світову велич революціонера-демократа белькоче політрук Малишкін. Новосад хутко засмикує завісу, аби відділити його від сцени. Посміхаючись, гукають ущипливі зауваження зеки. Але нарешті на трибуну сходить Антон. Чисто поголений, в елегантному строї (тоді ще дозволялося), овіяний тим світлом духовості, про який і зараз згадують, коли заходить мова про нього, наш Антон говорив своє слово про Шевченка. В залі, де сиділи представники з управління, адміністрація табору, панувала гробова тиша. З непослабною увагою слухали зеки, хоч дехто і не все добирав по-українському. Але таким вражаючим, по-людськи зрозумілим стало кожному життя поета, його самотність серед принижено-покірної рабськості співвітчизників і поезія — крик зболеного болями України серця, що не один із старих вояків зронив сльозу. Вливалися в оповідання Шевченкові вірші. Кликали на прю з кривдою. Володимир Безуглий — *Кавказ*, Трохим Шинкарук — *Розрита могила*, Юрко Скирук — *Юродивий*. А голос Олійника то припинявся, заглушений могутнім співом, то знову зринав, послідовно ведучи слухачів до великої тайни шевченківського генія. І всім було ясно, чому нищівно відгукнувся Тарас про Богдана Хмельницького, і за що зарізав своїх покатоличених дітей прославлений Гонта, і чому прихильності вчорашнього раба шукала княжна. Якийсь час зала вражено німувала. Відтак хтось жартома, але з шанобливістю проказав: «Майора Олійникові!» — «Майора! — підхопила решта захоплено. — Майора!»

Такий вибуховий вечір не пройшов незауваженим. Не помітити небезпечного таланту Олійника вже було неможливо. Невдовзі по цьому в поліцейській газеті для в'язнів з'явилася замітка, підписана начальником політвідділу Дубровлагу Комаровим. У ній ішлося про тих, котрі не стали на шлях виправлення і перешкоджають нормальному життю та праці загалу в'язнів. Названий першим Олійник, як стверджувалося, серед безмежжя книжок не виявив таких, де б розповідалося про колоніалізм в Африці. Зводячи наклеп на російський народ, намагається посварити два братні народи. Ухиляється від суспільно-корисної праці. В подібному контексті згадується [Василь] Підгородецький, Шинкарук, [Юрій] Литвин. Ця замітка в році, коли МВД розпочало масову кампанію ліквідації особливо небезпечних рецидивістів, могла свідчити лише одне. Над Антоном нависла смертельна небезпека.

Втеча. Думки Антона постійно снували навколо неї. Його очі світилися, виказуючи: він нетутешній, тимчасовий. Оперативник Биранець, закликавши якось до себе Василя Підгородецького, застеріг: «Я знаю, ви з Антоном маєте намір утікати. Пам'ятай, Антона й тебе назад не приведуть. Розстріляють там, де будете схоплені». Коли Василь переповів Олійникові пересторогу офіцера, той, всміхнувшись кутиком рота, промовив: «Самі знаємо, що розстріляють. Радянська влада гуманна, але гуманізм її не безмежний».

Врешті план втечі було розроблено. Нешироκий, але досить глибокий рукав відходив від річки Явас і, перетнувши промислову зону, впадав назад до неї. Тут [нерозбірливо] сировину для табірної меблевої фабрики. Найбільш підходящим виявилося місце входу. Одразу за дротом було приварено грубі ґрати, далі — густий (30—50 см) частокіл закопаних паль, а над усім цим лежав щільний дерев'яний поміст. Потрібно було зробити між палями прохід і перетяти ґрати. За два десятки метрів від вишки, з двогодинними та позачерговими обходами наглядачів завдання вимагало нелюдських зусиль. Пиляти треба було у воді, бо це гасило скрегіт, але для підводної роботи мусили змайструвати водолазне спорядження (маску із поліетиленового міха, шланг на повітря, який кріпився над поверхнею), — його знімали й одягали на щоразову робочу зміну. І ще хтось мусив пильнувати за наглядачами та стукачами. А ще допомагати у праці. Антонові в його зухвалому намірі допомагало із тридцятеро (нечувана для втечі кількість втаємничених!) зеків.

— Знаєш, — він звернувся одного разу до Степана Сороки, — мені таке химерне наснилось. Я ходив до одного дядька з Київщини, аби розтлумачив. То він каже, сон віщий — мене судитимуть і розстріляють. Схибив, певно, старий. Судити на кару смерти вони не зможуть, бо не мають за віщо. А от застрілити, як зловлять, на місці — то так. Але дідок уперся, каже: розстріл буде по суду. Диво!

Гурт зеків розташувався спочити на пляжі в пообідні хвилини. Дочекавшись слушної нагоди, двоє зграбно проникають до брами. Працюють енергійно, час від часу дослухаючись, чи не чути співу. Вартовий заспівує, щойно до помосту наближається хтось чужий. Після місяця безнастанної праці лазівку прорублено. Йти вирішили двоє: Антон та Роман Семенюк.

І ось нарешті 12 серпня. Цього погідного вечора на проводи втікачів зібралося із сорок в'язнів. Антон сидить на чолі столу ледь збуджений, з сяючими очима. Несподівано до бараку ввіходить старий Афанасов. Робить здивований вигляд, хоч про вечірку негайно дали знати стукачі, запитуючи, в чому справа? «Та от, у Антона день народження», — пояснює хтось із зеків. Олійник простягає горня з бурштиновим чаєм, пропонує: «Випийте, громадянин начальник, за моє здоров'я». Той, відмовляючись, посилається на те, що не бере чаю в рот. Роман, котрий мав чудовий голос, заспівує сумну *З полтавського бою розбитий Мазепа втікав.*

Наступного дня, о 17-й годині, вони вирушають. Першим пірнає Роман, за ним Антон. Друзі бачать, як вони перетинають ріку, як, обтріпуючись, вилазять на тамтешній берег. Найзухваліша втеча за історію політтаборів останнього двадцятиріччя здійснилася. В їхньому розпорядженні було чотири години, бо вже о 21-й годині оголосили місцевий розшук. Та продуманий до найдрібніших деталей план не підвів. Враховувалася навіть імовірна одночасна втеча з побутових сусідніх таборів і засідки на шляху в зв'язку з нею. Попутна машина хутко довезла їх до

Рязані, далі квитки на потяг і перегони по містах Росії. За два тижні Віктор Солодкий дістав листа з Дніпропетровська, де була фраза «привіт від затрясок». Так колись при ньому діалектно, чим викликав у всіх сміх, назвав Романюк кнопки на жіночій кофтині. Зона тріумфувала...

«Бо тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде». То пригадалися Антонові слова поета. Вони пливли пароплавом, милуючись мальовничим краєвидом осіннього Подніпров'я, дослухаючись до тонів рідної мови в юрбі незнайомих, але таких близьких краян. Збуджений Олійник забалакував з людьми, розпитуючи про біди й клопоти. Он 17-річне дівчатко. Взявши з сільради довідку про місце проживання, вона хотіла втекти від колгоспного безправ'я. Намагалась поступити до технікуму — невдача, рівень бо знань учнів з провінції далеко відстає від міських. На роботу до Запоріжжя брали лише з постійною пропискою. Здобути ж пашпорт затурканій селянці коштувало майже тих самих зусиль, що й у становищі Антона (вона так і висловилася — мов ув'язнена). Вчитель з Харкова журився: в отій першій столиці радянської України нема жодної української школи. «А я справу одну впорав», — гигикнувши, шепотів на вухо Олійнику веселун-шофер. Звірявся, як спритно вкрав з підшефного колгоспу машину сіна, як перепродав його, а зараз ось: «Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю». Коли співрозмовники дізнавалися, що перед ними націоналісти з концтабору, пропонували заїхати до себе. [...] Всовували сміливим втікачам, хоч ті всіляко відмовлялися, гроші.

А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення, і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське *перепрошую*. Про все те Олійник чудово знав ще за дротом, проте, певно, в нормальної та тверезодумної людини часом *emotio* [1] обов'язково переважає *ratio* [2]. Не стримався, зайшов на східці Софійського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну... і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. «Він гадав, що він — сам Степан Бандера», — згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри східці, роззираючись до натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за сто метрів від республіканського КГБ.

Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвильований однокурсник. «Ти знаєш... там, біля Софійського собору... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію...» Від захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1966 року.

Під Львовом вони завітали в гості до брата Василя Підгородецького. Той, не вагаючись, переказав, що друзі з табору радять, аби втікачі притаїлися на півроку десь у схроні. Але Олійнику, Олійнику! Де поділася його залізна витримка й розсудливість? Воля, либонь, не тільки солодка, вона й хмільна. «Не на те я рвався з неволі, аби ховатись по криївках. Мені ще на Рівенщині один боржок треба сплатити. Дуже вже в пам'ять запав один кагебіст. Скількох наших хлопців поморудував, а дівчата, ним зґвалтовані, — їх також не можна забути. А відтак під морем

[1] Почуття (*лат.*).

[2] Розум (*лат.*).

на Трапезунд. Певно, досвід наших запорожців, перших випробувачів субмарин, мені в генах передано, ге? А на Заході в ЗЧ ОУН і «за работу, товарищи!»

— Оточені, — простогнав Антон, показуючи рукою на луг перед лісом. Роман заціпеніло стежив, можливо, за сотнею військовиків, котрі з автоматами навперейми перебіжками наступали на хутір.

— Не стріляй, Олійнику! — надсадно репетував з-поза дерева червонопикий полковник. — Не стріляй! Все одно не втечеш.

Антон звільна опустив берданку додолу. Десятком патронів, заряджених заячим шротом, супроти калашникових не навоюеш. «Ех, лиха доля! Парнути ген того ляйтенантика, котрий, нахабно вишкіряючись, налаштовує на «бандита» кайдани. Та пощо?»

Отже, з листопада місяця він в Рівненській тюрмі. В 1965 році КГБ мало час, тому новорозпочата справа провадилась без поспіху й ретельно. На допит викликалися в'язні з табору (Підгородецький, Солодкий, Мельник), в архіві добиралися потрібні матеріяли. Передчуваючи, що з цього зашморгу не випручатись, Антон вирішив дати покази. Списав два грубезних томи, кожен вчинок, [кожну] рису світогляду нотував, старанно розтлумачуючи. Такою непересічною першокласно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу. Туди ж було прикладено й нариси з української філософії, соціології, винесені з табору.

З усього цього доробку поставав аристократ духу, раб волі, націоналіст. А за законами класової боротьби подібній ідеології у праві існування відмовляється. Рік тривало слідство. Щоб заломити запеклого оунівця, вихователі вживали найрізноманітніших заходів. Була очна ставка з дорослою вже дочкою, якій наказали розповідати про щасливу дійсність. На сестру, працівницю торгівлі, відкрили справу за розтрату. Найвищі чини КГБ пояснювали Антонові: його майбутнє у власних руках, і, не криючись, двічі додавали про замовчану альтернативу. Аби довести, що з ним не жартують, вирок сестрі встановили в 6 років ув'язнення. Засуджено було господаря, що надав їм притулок. Не менш суворо розправилася народна влада і з Іваном Підгородецьким. Тут мали значення і помста за непримиренність брата Василя у таборі, і бажання показовим судом (справжній підклад якого добре усвідомлювався всіма) застрашити односельців з націоналістичного села на Львівщині, і, зрештою, відплата за співчуття чи, як трактувало КГБ, співучасть у злочині. Десять років за розкрадання лісу — державного майна в особливо великих розмірах. З тим самим успіхом його могли судити й за участь у замаху на Кірова, просто кагебістам було неохота.

— Ти знаєш, Олійнику, — говорив до нього полковник Скоробогатько, — яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок всередині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку.

У бригаду слідчих увіходив і Голобородько, той самий, з ким так жадав зустрічі перед втечею за кордон Антон. Ех, не дійшли руки! Внаслідок «нововиявлених обставин» справи, за якою Олійника було осуджено вперше, слідство просувалося

успішно. Свідки дружно дали покази, що звинувачений, тодішній провідник СБ, неодноразово брав участь у допитах. За його наказом знищувалися партійні й радянські діячі, чимало співробітників МГБ. Спростування та протести Олійника, що в час підпілля він був провідником юнацтва ОУН і що функціонерами СБ були його брати, до уваги не бралися. В районній та обласній пресі в 1966 році виходили друком статті про бандерівський терор, про людиноненависницьку націоналістичну ідеологію. Реагувала громадськість.

Ухвалою Рівненського обласного суду Антона Олійника засудили на кару смерти.

Урал, зона 35, 1976 р.

ГУМОР — ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНО

Розмовляю з однокашницею Оксаною, яка працює редакторкою на радіо. В її віданні розважальна програма *Від суботи до суботи*. Ми обоє далекі від того, щоб заглиблюватись у тему, чи цікава робота. Я слухав, що виходило в ефір під її прізвищем, вона бачила паперові плоди моїх зусиль. Від нудоти лекцій за університетських часів ми рятувалися анекдотами.

— Оксано, — підхожу я до неї між парами, — народна бувальщина з діалектологічної практики.

— Давай! — заохочує вона.

— Дія відбувається у віддаленій місцевості Карпат. Вівчар жене отару плаєм і раптом над полониною злинає далекий дівочий голос: «Агій, Іванку-у-у!» — «Йо, Марічко!» — «Чувись, москалі в космос полетіли?» Над горами трембітають трембіти, а Іванко обнадієно кличе до любки: «Вшисткі?»

— Відмінно, — виставляє мені моя приятелька оцінку з діалектології.

Зараз від пори студентського пересмішництва нас відділяв поріг праці задля хліба насущного. Та, розраховуючи на протекцію, я все-таки поцікавився, чи здатна вона щось путнє проштовхнути? Блиснувши очима, Оксана відказала:

— Що-небудь смішне про виробничий конфлікт на колгоспній фермі ти б міг описати свіжими барвами та новими образами?

Вона була сама сатира, про що я їй сказав. Ми похихотіли над нашими творчими можливостями.

Потім моя приятелька розповіла, як, знуджена примітивом, спробувала запропонувати річ для душі на чергове висилання. Гумореска була в кращих традиціях 12-ї сторінки *Литературной газеты*, та й автор належав до публікованих там, але завредакцією її відхилив. Коли Оксана висловилась, що оповідання дотепне і його залюбки надрукують у Москві (так з часом і сталося), завредакцією сердито сказав:

— Не думайте, що тільки ви одна розумна.

Один росіянин якось із подивом сказав моєму приятелеві (вони обидва — інженери з київського НДІ):

— Українці — народ з витонченим гумором. І чому раптом таке захоплення Остапом Вишнею? Я читав його і не знайшов нічого, крім пошлого зубоскальства.

Мій приятель сказав, що, на жаль, кращого гумору в нас не друкують. І тоді співрозмовник запитав:

— Невже гумор може бути небезпечний?

— Мабуть, так, бо в тридцяті роки була знищена вся редколегія *Червоного Перця*.

Нічим іншим не переконати у талановитості чи неталановитості твору, окрім як дати змогу читачеві переконатися особисто. Що з того, що я на повен голос запевнятиму: на Україні є обдарований гуморист Володимир Голобородько? Що з того, що добірки його афоризмів друкували в українській періодиці, в Москві та інших республіках? Проте яка користь з отих малесеньких публікацій, коли його книжку на багато аркушів відхилено у видавництвах Києва, і талановитий письменник залишився великим німим для свого народу?

«Людина-свиня», — дав він свою рецензію на В.Волчкова після того, як той, навішавши на його афоризми негативних ярликів, де «ідейно невиразні» був чи не найм'якшим, зарубав книжку. Треба відзначити, що у Влодка, на відміну від видавничого рецензента, характеристика відповідала дійсності. З потворно обвислим черевом і небажанням змін (цього разу літературних), Волчков напрочуд скидався на відгодованого кнура.

Зараз я намагаюсь пригадати фрази, якими ми захоплювалися тоді, але в пам'яті збереглися лише ті, що фігурували в показах свідків моєї справи: «Комунізм — це радянська влада плюс русифікація всієї країни»; «Там, де насаджують одну мову, люди перестають розуміти один одного»; «Часом і маршалові можуть нагадати про солдатський ранець»; «Черга дисциплінує». А рукопис цілої книжки в нього вилучили під час обшуку.

Треба було бачити, як загорівся Голобородько, коли в газеті дозволили випустити *Веселу п'ятницю*. З його численними знайомствами, знанням та любов'ю до справи цих півшпальт він сподівався наснажити щонайдобірнішим гумором. Але, але... Всі матеріяли, які він пропонував, як завжди, старанно переглядали заступник головного і сам голред. Переважної більшості із кращого не схвалювали, а причини відмови мусив винаходити у відповідях сам Голобородько. Та хоча така перспектива з надрукуванням відохочувала від подальшої співпраці багатьох, авторів не зменшувалося. Письменники, художники-карикатуристи, просто аматори-гумористи, приваблені веселим заголовком, надсилали й несли свої твори до редакції. Врешті-решт Зубові в ЦК наказали припинити цей сміх, і *Весела п'ятниця* більше не виходила.

— Що ми будемо робити з цим націоналістом? — Вимахуючи як листівкою аркушем машинопису, Голобородько стоїть у кімнаті перед парторгом газети. Та злякано дивиться на нього.

— Яким націоналістом?

— Ну, Олексою Носенком. Цим проповідником ворожих ідей, який на політінформації перед нами у квітні 1972 року книжку Шелеста *Україно наша Радянська* вихваляв та ще позитивну рецензію на неї написав.

Парторг сиділа обімліла, не знаючи, що відповісти.

— А я проти своєї совісті не можу піти і друкувати автора, який стоїть на хибних ідейних позиціях. Нехай він спочатку привселюдно визнає провину, — продовжував виявляти свою партійну пильність Голобородько. Нахилившись до мене, він лукаво підморгнув:

— Дам я цьому холуєві, щоб до нашого гумору з критикою не сікався.

Я приніс Влодкові добірку висловлювань англомовних письменників, перекладених для часопису *Вітчизна*, де він на позаштатних засадах вів розділ гумору *Зенітка*.

Прочитавши фразу Джером К. Джерома «Я люблю роботу. Вона просто зачаровує мене. Я годинами можу сидіти і дивитися, як хтось працює», він сказав:

— Це твій посильний внесок до дня комуністичного суботника?

Ми посміялися. Я тоді не знав, що цією публікацією у червневому числі *Вітчизни* за 1973 р. закінчується моя кар'єра радянського журналіста і перекладача. За свої думки належало відповідати. Щоправда, я не гадав, що це обійдеться мені в шість років уральських таборів та два роки заслання у Казахстані.

Казахстан, зима 1979 р.

ЩО ДАЛО ЙОМУ ЗМОГУ ВИТРИВАТИ?

Що дало йому змогу витривати? Питання раз у раз постає в моїй голові, поки цей худорлявий, на диво стрункий у свої п'ятдесят два роки чоловік, простуючи поруч по табірній стежці, розповідає про себе. Ох доле, доле! Чом же ти така немилосердна до моїх краян? З вісімнадцяти літ — підпілля, партизанка, підпілля, табір. Предовгі чверть віку зі страйками, голодівками, карцерами і безкінечною до одуру працею. Говорить неквапно, чітко формулюючи речення. Мені зненацька спало на думку, звідки той шарм співбесідника, приємність від спілкування із старими бандерівцями — та ж попри все вони непереможені. І зараз мов у себе з боївкарями, мов на мітингу у визволеному від більшовиків селі кидав слова: незалежність, московська імперія, Україна. Відсутній напріч страх, натомість — цілковита певність.

Не гаючись, запитую чи націоналізм, відстоювані ОУН ідеали принесли народові якусь користь? Чи не краще було влитися в річище радянської державності й уникнути багатьох жертв, намагатися робити те саме в межах можливого?

— Наша нація вже мала нагоду на собі спробувати переваги радянського способу життя. Я вже не кажу про цілковиту ліквідацію решток переможених класів (буржуа, петлюрівців та ін.), голодний геноцид українських селян в ім'я колективізації 1933 року, але знищення поголівно власного партактиву, коли, якщо знаєте, в 1958 році до краю білих снігів НКВД переправило з-під Житомира цілий з'їзд КПЗУ. Так що експеримент з комунізмом нам боком виліз. ОУН дала народові єдину дійову

зброю. Боротьба, хай виснажлива, тривала і не звитяжна на зараз, але вже це унеможливлювало статус українця як бидла [...] без права ремствування. Я знаю, що кажу, в 1947 році ми відстрілювали до ноги валки з солдатами, котрі приїздили на село за продподатком. Ми зірвали їх намір вивезення всіх харчів (по західних областях України здача сільськогосподарської продукції, як пригадую, була виконана чи на 50%) і врятували населення. А де подібного супротиву не чинилося, там постала пустка і масовий загин, як у Молдавії. Представництво в ООН навіть у такому маріонетковому вигляді, і що в Києві майже половина шкіл українські, і те, що в університеті збереглося право на рідну мову, — також наслідок визвольних змагань. А інакше ми мали б здобутки, рівні з братнім казахським народом.

— Що Ви скажете про вбивства мирних жителів, які нібито практикувалися членами ОУН в повоєнні часи?

— Вже хоча б з огляду на те, що ми націоналісти, руйнація нашої основної підпори — підтримки мас виключалася. Таємні аґенти, активісти, які насильницькими методами заганяли селян до колгоспу, комісари, які, покриваючи сталінський бандитизм, заліпляли брехнею всім очі, — ось побіжний перелік тих далеко не мирних жителів, що з ними нещадно боролися. Але на війні як на війні — можливі і трагічні помилки, прорахунки. Волів би про них не згадувати, але де подітися. В 1945 році я, тоді ще рядовий стрілець, діяв на своєму терені в Радзивілівському (тепер Червоноармійськ). Підрайоновий над нами поставив одного Голуба. УПіст зі стажем, бездоганно зарекомендував себе ще в боях з німцями — не довіряти такому здавалося неймовірним. Та плід виявився з червинкою, будучи мобілізований після приходу червоних до армії, він був викритий і погодився на співпрацю. Додому друг Голуб повернувся з легендою дезертира і, маючи повну довіру, проліз у СБ. Один по одному арештовувались люди. Наші симпатики, часто з родин підпільняк, після короткого допиту розстрілювались. Річ певна, для маскування Голуб вбивав осіб, вірних владі також. Але чотирьох було замордовано без вини. Його слідчі прийоми здивували мене. В поведінці допитуваних не відчувалося нічого підозрілого, бракувало доказів, тим не менше зверхник затверджував смертний вирок. Я звернувся до знайомого провідника пропаганди, виклавши йому свої сумніви. Справою зацікавилися в обласному проводі, особисто Черник, начальник штабу УПА. [...] аґента було викрито (про його діяльність розголошено в комунікаті), та людей, на жаль, не повернеш. [...] Порив жертовних галичан. Це — гідне захоплення, схилення, проте більшість залишилась байдужою, бо ставала на бік радянської влади. Либонь, справді українці не здатні до державності. Що ж, за всіх революцій нації поділялися на два табори: борців та неборців, котрі в кращому разі лишались мовчазними спостерігачами, в гіршому — використовувалися супроти своїх. Хіба можна, однак, звинувачувати українців із східних країв, що, не передихнувши від 300-річного московського рабства, втрапили у стократ нещадніше ярмо деспотизму? Се плоди рабського побуту, і тільки. Треба було бачити того самого східняка, коли ним опанував дух волелюбства. Сталося так, що доля розкидала нашу родину по обидва боки Збруча. Ми з моїм двоюрідним братом Павлом, який мешкав в Одесі, виховувались, маючи досить туманні уявлення один про одного. Старший за мене, він розпочав війну в чині лейтенанта, потрапивши в полон, втік з німецького концтабору і розшукав нас на Поліссі. Партизани, на жаль, академій для виховання

кадрів не мали, тож військовий досвід здобувався щонайдорожчою ціною, і кожен військовик був у нас на вагу золота. Брат Павло був активний, став інструктором вишколу, а згодом курінним УПА. Його коротке життя обірвалося в одному з боїв проти совєтів у Горбинських лісах. Юнаки української партизанки наче метеорити спалахували, щоб осяяти пітьму над безталанним краєм, і так от вирушали у безсмертя. Стосовно жертовності галичан, то вона лише підтвердження відомої істини: людина народжується бути вільною. І те, що без своєї держави на землях із 7-мільйонним населенням виникла 500-тисячна армія УПА-ОУН, яка нічим не поступалася, а багато в чому перевершувала, скажімо, партизанські з'єднання Броз Тіто в Югославії, понад десятиріччє підпілля ОУН, яке активно діяло в умовах сталінського терору, поза сумнівом — найзмістовніші, найславетніші сторінки історії України. Я певен, кожен, хто загинув у нашій боротьбі, загинув недаремно.

Він переконливий, а тим небезпечний для влади та жінок (приклалося мимохідь).

— Навесні 1978-го Ви завершуєте свій термін, табір є табір і все-таки — про радощі життя, якась світлина, незабутня подія минулих літ?

— Зустріч з міністром МВД Кругловим (перевірити прізвище, в 1955 році. — *В.М.*), який приїздив до Воркути вгамовувати наше повстання. Я жартую, звісно. Що ж, взагалі-то доля сувора зласкавилась до мене, пославши вірну дружину. А сталося все так. По закінченню сільськогосподарської академії в Києві Марію направили працювати на Рівенщину, й вона потрапила на мій терен. За родом служби, як кажуть, тоді надрайоновий провідник ОУН мусив зустрітися з нею для проведення роз'яснювальних бесід. Ми запізналися, а незабаром прийшла любов. Далі, коли вже я був засуджений і опинився в таборі, написав до неї додому на Кіровоградщину. Попри великий страх її батько листа не спалив, а сповістив про нього доньку. Ми стали листуватися. В квітні 1956-го я дістав перепустку на розконвойку, й Марія приїхала до мене. Знайомий краянин, що звільнився і вже довгий час мешкав у місті, передав у наше володіння свою кімнату, на весілля я покликав друзів і відгулялося воно із співами, горілкою, як належиться. Але коли Марія навідалася додому й показала весільну знімку, батьки жахнулися — там була вона сама посеред сорока мужчин. Ми не мали знайомих порядних жінок, а бозна-кого я кликати не хотів. Побратися, до речі, запропонувала вона. Перед шлюбом я застеріг мою Марію, що мій хрест тяжкий і нестиму його я до кінця. Але жінка є жінка, завжди виправить на свій копил. Казала, що за десять літ таки мусять статися зміни: мене помилують або переглянуть вирок. Життя наше складається з ілюзій. Вона поїхала, розрахувалася на старому місці й повернулася до Воркути. Влаштувалася (і це незважаючи на свою вищу освіту) спочатку робітницею розчищати сніг на коліях, відтак стрілочницею. Одного вечора до нашої хати завітали два офіцери: старший лейтенант медслужби й майор КГБ, які супроводжували до Воркути етап з Дніпропетровська. Вони виявилися знайомими Маріїного брата, який, занепокоєний небезпечним шлюбом, послав їх подивитися на бандерівського лиходія, себто мене. Атмосфера попервах нависла напружена, але посідали за стіл — помалу перечепилися балачкою. Після першої чарки майор не витримав: «А все ж ви — зрадники України». Як і кожен з них, відчуваючи хисткість власної позиції, прагнув жужмом вивалити на мене весь бруд антинаціоналістич-

ної пропаганди. Я слухаю його, не перебиваючи. А коли «источник иссяк», розпочав сам. Я шмагав у хвіст і в гриву, я торкнувся історії України княжої доби, зупинився на національно-визвольній війні Богдана Хмельницького і далі, далі аж до кривавої сталінської веремії. Видно, у крамолі приховане щось лакоме. Мене завжди цікавило, чому холуї так полюбляють, коли ріжеш правду-матку. Підсвідомий потяг до чистоти чи що? Попереді мною сиділи добродушні п'яненькі хохли, які розуміли, що все так і було, і які, щоб не вскочити в халепу, все-таки заперечливо хитали головами. Ет, прокляття над нашим людом — «самі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Розійшлися ми наступного ранку лепшими друзями. Вони часто по тому приїжджали до Воркути, приходили на гостини. Незабаром мене знову повернули до табору, повезли в Мордовію, сюди, на Урал. Марія щороку приїздить на побачення. А їй-богу, медовий місяць у нас був чудовий.

В цьому інтерв'ю я із своїми запитаннями, здається, в ролі Мефістофеля. Отже, продовжуючи взяту ноту:

— Чого Ви особисто досягли завдяки цим переконанням? Згубили життя по таборах без домівки, зраджений. Адже тоді на Львівщині Вас схопили в хаті зв'язкового, який підсипав порошку в страву. Спільники, розсіяні по неозорому СРСР, навряд чи озвуться до Вас. Та Ви — банкрот!

— Ваш перелік неповний. Мої батьки з братом були зіслані до Сибіру, тато й мама померли невдовзі по поверненню. За недонесення про моє місце перебування на 6 років потрапила до табору молодша сестра. Я хворий, не маю зубів, а до моєї жінки, яка приїхала в Ромни, вже підходили прості радянські громадяни, викрикували, що в неї чоловік — бандерівець, з руками по лікті у крові. Отже, я не матиму спокою й після виходу до великої зони. Що ж, мимоволі не забудеться, що живеш у класовій ідеології. Але яке б величезне зло не було, це не резон, щоб його сприймати. Я гордий, як тоді в 1947-му, коли, даючи звіт до центрального проводу, підсумував: лише на терені мого Червоноармійського району за той час впало 370 душ, а ще понад 200 до тих пір, поки КГБ вдалося схопити мене. Я тішуся, що попри тортури їм тоді у Львові не вдалося витягти з мене зв'язок до обласного проводу. І ще я без міри щасливий, що весь час неволі не залишався самотній — поруч були однодумці, а за дротом, там, на Батьківщині — дружина, що вірила в мене! Я кажу Вам, що Олекса Киселик у виграші, бо за мною правда, і це — щонайбільша нагорода.

КДБ, Київ, Володимирська 33, 1977 р.

ЦЕ НЕЗЕМНЕ ДОВГОТЕРПІННЯ

— У польській тюрмі сидіти було набагато легше, — зненацька втрутився добродій Степан, який, проходячи мимо, зупинився. Доти лише наслухав до нашої суперечки з капітаном Пацковим. Ішлося про умови утримання в концтаборах СРСР.

— Та звідки вам знати? — не розрахувавши в запалі полеміки на неспростовність відповіді, огризнувся ДПНК.

— У Мамчура — п'ять років ув'язнення за український націоналізм, — не без приємності підтвердив я компетентність свідка.

Щоб залишити поле непереможним, Пацков, якому дозволялося вести політичні дискусії із зеками, став переконано рахувати табірні доброчинності: в нас не б'ють, м'ясо видають за нормою і працюють як на волі. Угледівши, що від хвіртки до приміщення наглядачів прямує хтось з офіцерів, він, пославшись на справи, хутко пішов геть.

На наші розпитування, як вони сиділи за Польщі, Степан Мамчур відповідав із сумовитою незворушністю. Втома на обличчях людей із понад двадцятирічним терміном часом здавалась просто кричущою.

— Ми були на своїй землі, широко листувалися та й побачення з родичами відбувалися без такої пекельної напруженості, — звільна пригадував старий каторжник. — З політв'язнів сиділи комуністи й націоналісти. Примусити працювати ніхто не мав права, і весь вільний час витрачали ми на самоосвіту та політнавчання. Прикупляти харчі надавалася змога необмежена, хоча й тюремний раціон не йде у порівняння з отим, що маємо тут. Але хіба варто зіставляти, чиє ярмо краще? «Була Польща, була Польща та й стала Росія», — закінчив він рядком пісні свій порівняльний екскурс до історії ув'язнень українців.

Згодом, коли ми якось слухали передачу народної музики з Києва, я поцікавився, що підтримувало його всі 5 літ до звільнення аж у 1939 році? Не письменник і не маститий політик, чиї справи помітні і чий дух може живитися підтримкою та схваленням багатьох. Рядовий член ОУН, якого посадили за переховування забороненої літератури, — і ось така затятість?

— Я сидів з однодумцями, — спокійно пояснив він. — Освічені й неписьменні, провідники й нікому не знані члени організації були полонені всенаснажною і безплатною ідеєю — звільнити Україну. Я молився за неї більше, ніж за себе. Отой дух волі перекреслював інші малоістотні матеріяльні пожадання. Ну — хата, ну — гроші, ну — добре поїсти, але ж — під чужинецьким чоботом! Свідомість цього мучила, і я знав, що мушу щось робити, щоб змінити принизливий стан. А для того треба мати незганьблене відступництвом ім'я. Отак і сидів.

Восени 1941 року Мамчура після короткочасного вишколу разом з групою інших пропагандистів направили на багатостраждальні східноукраїнські землі. Завданням тих жертовних людей було ширити серед населення правду про національні права, необхідність національної згуртованості та опору всім окупантам задля вільної соборної Вітчизни. Задуми «жовтоблакитників» цілковито суперечили намірам німецьких визволителів, які стверджували, що тільки вони несуть нове життя та світле майбутнє. Під Вінницею запідозреного в підривній діяльності Мамчура схопили гестапівці. Навчений на допитах у польській дефензиві, він зумів дати раду з фашистами. Не маючи доказів, його відпустили, і Мамчур повернувся до рідного села на Львівщині. Головна причина численних провалів та невдач учасників їхнього тодішнього рейду на Схід, на думку Мамчура, полягала у несприйнятті там звичних, загальнозрозумілих понять. Здичавілим від нечуваних більшовицьких репресій та голоду людям самостійність України здавалася згубною, ворожою ідеєю.

І дуже часто на всі пристрасні заклики слухачі тільки безпорадно розводили руками: хіба що вдієш проти такої сили?

— Що німці не втримаються, ставало ясно вже 1942 року. Перед очевидністю повернення більшовиків націоналістичне керівництво почало готуватись до тривалої боротьби, що, на мою думку, було єдино правильним рішенням, — згадував старий оунівець. — Захищати нашу культуру від каннібальського руйнування, зберегти мову та віру, чинити якомога довше опір не знаному в історії винародовленню українців — того вимагала доба. І тим вимогам ми слідували, як зуміли. Більшовики тепер закидають: мовляв, ми не воювали або мали контакти з фашистами. Неправда! Воювали і більш ніж достатньо. А що не стільки, скільки з Радянською владою, нехай вибачають. Треба бути сліпим і безумцем, аби витрачати сили на конаючого Гітлера, коли на нас сунула оскаженіла червона навала. Коли ось-ось мала розпочатися щаслива радянська дійсність з її масовими виселеннями до Сибіру, голодом, винародовленням... Ми скуштували всього того, що раніше наші краяни на Східній Україні, але й «товарищи и братья» скуштували того, чого раніше не знали: земної відплати за злочини. Через це й піняться злобою, згадуючи наші національно-визвольні змагання. Через це ми й «кати», й «душогуби»: заважали, бач, нове життя будувати.

По війні засвічений оунівець мусив перейти на нелеґальне становище. За завданням організації їздив по всій Україні, придивляючись, куди та як партія веде. Мав терміново опанувати російську мову, бо, коли в зрусифікованому Києві говорив по-українському, це привертало увагу. І якщо на поблажливо-зверхнє «ви з села?» не давав стверднї відповіді, висловлювався наступний здогад: «значить, ви із Західної?», і на обличчі співрозмовника з'являлась коли не підозріливість, то настороженість. Адже в тих краях були бандерівці, і (навіть подумать страшно!) є такі, хто не хоче радянської влади.

Про той випадок на початку 50-х років у Львові добродій Степан згадував з просвітленим видом. Він стоїть у кімнаті оперуповноваженого райвідділу міліції, куди потрапив через безглузду необережність — перейшов вулицю у недозволеному місці, й ось сатанинське колесо, закрутившись, підминає під себе. У Мамчура не було документів. Його вже обшукали й не знайшли нічого вартого уваги: ключі, носовичок, декілька зім'ятих карбованців. На шиї у нього висіла ладанка з образом Божої Матері. Офіцер, неуважно виклавши на столі речі, спинив погляд на ладанці. «Що це?» Степан пояснив. «А-а, предмет культу-у», — іронічно прогув той і, взявши ладанку, злегка підкинув на розчепіреній долоні, розповідав Мамчур.

«Я заблагав у Пречистої, щоб порятувала мене». Одразу по тому задзвонив телефон. Чолов'яга, зрозумівши, з ким говорить, виструнчився і відповів, що негайно йде. Він наказав затриманому, щоб сидів на місці, а сам вийшов. Перечекавши якийсь час, визирнув з кабінету. В коридорі нікого не було. Не гаючись, він проминув відстань до сходів і крізь проліт подивився на світлий прямокутник виходу. На дверях стояв міліціонер. Набравши якомога байдужішого вигляду, Мамчур пройшов повз останню перепону. На вулиці обличчя його враз змокріло від поту.

— Віра порятує і народ, — розглядаючи надіслану німецьку стереовидівку із зображенням Ісуса Христа поміж дванадцятьох апостолів, міркував уголос добродій Степан, — тільки вірити слід ревно, без сумнівів і, головне, всім.

По тому він оселився в Ірпені під Києвом. Тут мав перебувати на зв'язку. Вже одружений, з двома маленькими дітьми, Мамчур заходився давати раду з господаркою. Що то таке — вибудувати хату самотужки, без заощаджень — можна лише уявити. Розшукати дефіцитні дошки та колоди, дістати цеглу, якої і близько нема у госпмазі, придбати цвяхів, котрі майже на вагу золота, а ще бляхи, а ще фарби... Працював з рання до ночі без спочину, щоб мати окрему хату, щоб бути напоготові. На роботі інженер, росіянин з Києва, ділився, як воював на Західній проти націоналістів та які вони запеклі, що не хотіли живими здаватися, та які лихі — заманулося, бач, відділитися.

— А що, то хіба недобре? — наївно поцікавився у свого начальника Степан.

— Мы никому не дадим развалить наше государство! — послідувала категорична відповідь.

Цей, як і безліч співплемінників, мешкав у його столиці, їв хліб, зібраний стражденними колгоспниками з його землі, але навіть не думав говорити з ним його рідною мовою. Вони знали одну мову — хамів, і через це вирішували за народ Мамчура, як йому краще жити. Вкотре вже змовчав, хоч від образи защеміло серце. Не в силі правда — засвоївши від перших кроків у боротьбі цю біблійну мудрість, не раз мусив пригадувати протягом життя.

1957 року його заарештували. Питання щодо конспіративної організації у тоталітарній державі вирішувалось на користь останньої. На суді йому пред'явили звинувачення в антирадянській діяльності, участі в бойових операціях проти партизанів-ковпаківців, радянських парашутистів. Ворожою і, зрозуміло, такою, що підлягає суворому покаранню, було розцінено його працю станичного в мережі ОУН.

— Не розстріляли, але на 25 років білих ведмедів пасти відправили, — резюмував вирок суду добродій Степан.

Як не дивно, в таборі перший час відітхнув з полегкістю. Зникло граничне напруження, що ним жив довгі роки підпілля. Вже не мусив зважувати кожне слово, пильнувати, чи не шастають по сусідах та довкола хати кагебістські вивідувачі, потерпати за родину. На зоні ж у часи хрущовських пільг велося більш-менш стерпно. Працюючи, мав змогу заробити й надіслати дещицю згорьованій родині. В кількатисячному гурті політв'язнів, незрідка одверто непримиренних до рідної радянської влади, почувся нарешті — серед своїх. Тут для нього, як і кожного новака, розпочалося життя за новими табірними законами. Але Степанові Мамчуру не було потреби замислюватись над своєю подальшою поведінкою. Все було обмірковано й вирішено замолоду. Зараз він простував шляхом, де не існувало дороговказів, окрім єдиного непомильного. Добродія Степана, щиросердого й побожного, знали багато хто в Мордовії. Належав-бо до того рідкісного ґатунку людей, на яких можна покластися за будь-яких обставин. Він з найперших у зоні підійшов тоді до митрополита Йосипа Сліпого дістати благословіння і допомогти, чим здатний.

— Я стриг нашого Владику, — згадував мені багато літ згодом уже в уральському таборі, — не хотів, щоб пащекувала на нього кумівська наволоч у перукарні. І ще на дієту я готував йому картопляні котлети, — посміхнувся. І стільки душевного тепла, стільки гордості за свою причетність до святості й чистоти світилося в його звернених у минуле очах, що мені мимоволі спало на думку: «божиста сутність людини».

Минали дні, місяці, роки. Нескінченна низка років ув'язнення, що назбирувалися в десяток, два десятки... Зникала чоловіча сила. На баланді, без «підігріву» з-за дроту надто не напрацюєшся. З деревообробного виробництва мусив іти санітаром до табірного шпиталю. Можливо, там він був найпотрібніший. Бо мало кому вистачало терплячості доглядати чужих людей, і лише Мамчурові з його сумлінням християнина завжди залежало на тому, як почуває себе хлопчина, що обварився, впавши до чану зі скипілим варом, чи вражений паралічем немічний дідо. Для нього було внутрішньою потребою піднятися серед ночі, щоб провідати слабого, тихо поправивши постіль. І, подавши туалетне причандалля, піти.

Існує таке безвідрадно-сумне слово — депресія. Чимало хто з в'язнів через цю саму депресію згубили право називатися людиною. Це невимовно прикро бачити, як колись звитяжні, повні, здавалося, нездоланної відваги борці після десяти, ...надцяти, навіть двадцяти трьох років підписували папірці з проханням про помилування. КГБ ставило різні вимоги до заломлених, і конче треба було робитись доносником на ближнього. Але по-сатанинськи всеохоплюючий знаменник був спільний — кожен мав засудити націоналізм, отже, незалежність України.

Диво тому й диво, що в існуванні білкових сполук неодмінно постає феномен людськості. Мамчур переживав свою скрутну годину з глибокою релігійністю. У молитвах шукав жаданої втіхи, посиленою вірою намагався відігнати занепад, розклад. І мав рацію: сей страшний тягар витримати під силу було тому, з ким Бог. Безсріблянництво й невибагливість його загальновідомі. Сто карбованців, надіслані друзями з Москви, без вагань переказав на рахунок монастиря на Україну. Якщо когось із переслідуваних у таборі позбавляли ларка, добродушний Степан квапився з допомогою серед перших.

Ще не на часі висвітлювати участь Степана Мамчура у русі опору в'язнів в ИТУ[1] ВС-389/35 на Уралі. Але все, що він зробив, поза сумнівом, згодом знайде належну високу оцінку. Зболений хворобами Мамчур передчував, що не побачить Батьківщини. І хоч ми одностайно запевняли — він мусить жити, щоб бути разом з нами, він казав, що його невичерпному довготерпінню настає край.

Після кончини сеї людини ми цитували одне одному його слова:

— Друзі, хочу померти за вас.

Серце українського мученика перестало битися 10 травня 1977 року на 26-му році польсько-радянського ув'язнення.

Урал, 1978 р.

[1] Исправительно-трудовое учреждение (*рос.*).

ВІРИТИ — І ТІЛЬКИ

Серед моїх знайомих є чимало, котрі, називаючи себе атеїстами, запевняють, що ні дива на цьому світі, ані забобонні зобов'язання перед потойбічним не примусять їх ступити на стезю релігійності. Існує бо родина, робота, розваги — видимий вічний цикл, що його, з поправками на поступ, здійснювали прадіди, батьки. Виходячи з реальних данностей, слід влаштовувати своє життя.

Тут я на час полишаю надідеалістичну думку про покликання розумної тростини. Тож чи стає людина щасливою від розкошів і ситості? Правильна відповідь на це відома, але не матеріялістам, не кажучи про слухняних членів КПСС. Виходячи з реальності, далебі, смішно говорити про щастя можновладця, скажімо, Ботвина[1] в Києві, котрий має повну чашу плюс царські можливості для задоволення матеріяльних потреб. Хто не зна, що він до інфаркту боїться спіткати долю Шелеста або навіть Маланчука і що шлях в опалу для йому подібних є щодень очікуваним пеклом на землі? Але в цьому випадку муки одинака на соціальному полюсі — виняткова ситуація.

Проте навряд чи можна назвати щасливим таксиста або перукарку — представників верстви, яка перетворилася на суспільних паразитів, їхнє задоволення життям — на рівні щастя блощиці, яка спочиває, насмоктавшись крови. Зрештою, вони гнітяться власним становищем, відчуваючи коли не недосконалість подібного *modus vivendi*[2], то дотичність його до статей карного кодексу.

Чи щасливий прораб великого будівництва? Сумніваюсь. Робітник заводу *Більшовик*, що знайшов істину у вині? На це питання надаю змогу відповісти моїм опонентам.

Тому-от очевидно, що трифазовий цикл із родини, роботи й розваг зводиться до заперечення біблійного «не хлібом єдиним». І тут я переходжу до каменя спотикання: а що таке — потреба духовності? Можливо, це гонитва за так само недосяжною примарою?

Мій власний досвід виявляє, що без пожадань духовних життя стає нецікавим. Без Віри, духовних обітниць життя стає небезпечним і лихим. Втративши орієнтири, людина втрачає і відповідальність за вчинене. Хто знає Бога, — не вкраде золотої обручки, випадково покладеної і забутої господинею на столі у кімнаті, де гостя залишили на часину самого, не займе дівчини, зустрітої сам на сам у відлюдній місцині, і не напише в газеті, що з дня на день життя кращає, коли у гастрономі тижнями, місяцями нема м'яса. Релігійна людина шануватиме як батьків, так і сусідів своїх, ширячи повсюди моральні норми, яким слідує за переконанням.

Я міг би довго перелічувати доброчинності вірного, що ґрунтуються на десяти заповідях Господніх, але зараз важливо не це. Подиву гідне, що те, в чому я пересвідчився, проживши з гаком років, давно відомо людству. Ще від викупної жертви Ісуса Христа існує непомильний дороговказ, про який у нас не відають, яким нехтують, одержавши про релігію спотворену або просто брехливу інформацію.

---

[1] Ботвин — перший секретар Київського міськкому КПУ.

[2] Спосіб життя (*лат.*).

В таборі я бачив, на що перетворювались ті, хто не знав, і навпаки, якими сильними та щедрими душевно виявились ті, що пізнали Бога. Євген Пришляк, цей український Монте-Крісто, провів дев'ять років в одиночці Володимирської тюрми. Що замінювало йому відсутність калорій у баланді й тепла в камері? Як міг перебути предовгі роки націоналіст Підгородецький серед звироднілих кримінальників-росіян у Тобольському централі? Відповідь одна — це люди з непідвладною жодним тортурам вірою. Сила духа заступала умови, без яких людина, здалося б, не може існувати.

Ті самі мої знайомі можуть заперечити:

— Ну от, вони такі праведні, вірні, чом же Господь їх не визволить?

Тут треба розпочинати з історії гріха. Омину його початки біля дерева добра і зла, а також розбрат, війни, величезні кривди й несправедливості між народами упродовж цілого людського віку і торкнуся лише сьогочасності.

Отже, чи маючи коханку, другу, ще, як до законної дружини, так і при ній, не порушують відоме «не чини перелюбу»? Прошу звільнених від релігійних пут лічити свої доброчинності.

Те, як мій сусід-робітник із трамвайного депо крав фарбу, щоб пофарбувати собі підлогу, очевидно, не варте і згадки, якби я зненацька не подумав, що у всіх моїх сусідів, представників класу-ґеґемону я бачив удома незліченні знаки технічного проґресу з місця їхньої роботи. В цьому контексті фах шофера згадувати просто зайве, я маю на увазі посади багато менш прибуткові: електриків, теслярів, слюсарів. Отже, з'ясовано і з постулатом «не крадь».

Господь заповідав: «Хай не буде тобі інших богів при мені». Товаришів членів партії, комсомольців, піонерів прошу встати. «Кто остался на трубе?» — інваліди, не здатні підвестися за станом здоров'я.

Наступне — «возлюби ближнього свого». Тут далеко й ходити не треба. Треба лише у тролейбусі (в Києві, Харкові, Одесі чи Донецьку) звернутися українською мовою:

— Передайте, будь-ласка, на квиток!

Насмішливі з принизливою зацікавленістю погляди, ущипливі або дратівливо-обурені відповіді пасажирів будуть щонайкращою ілюстрацією і, до речі мовити, до тези з Кодексу будівника комунізму «Людина людині...» За те, що співвітчизники підпрацьовують у вихідні дні, бо не в змозі жити на одну зарплату, треба подякувати системі, за яку боролися наші діди.

Щодо того, чи свідчать неправдиво проти ближнього свого, я міг би подати довгий список учасників власного судового процесу, здебільшого випускників КДУ, які запевняли, що під час розмов зі мною нібито гостро заперечували й вимагали, щоб я припинив націоналістичну агітацію (це коли я казав, що в Києві не почуєш української мови).

Про п'яниць, блудниць та убивць, яким, згідно зі Святим Письмом, вготовано антитезу Раю, питання порушувати нема сенсу.

Після переліку навіть не всіх десяти заповідей прошу озирнутися на своє життя і зіставити його з моральними нормами християнської релігії. Очевидно, подібну паству не поблагословить жодний парох, не кажу вже про Творця.

Зараз хочу з'ясувати, чи допомагає Господь отим ворохобним, чия Віра непідвладна жодним тортурам, їхня мука — це жертва во ім'я спасіння всього

народу. І байдуже, як трактувати її: спокута чи офіра задля осягнення прийдешнього.

І померлий у концтаборі легендарний український політв'язень Михайло Михайлович Сорока, і скромний, малопоказний Степан Мамчур, що віддав Богові душу на двадцять першому році своєї відсидки у радянському або двадцять шостому, якщо додати термін у польському концтаборі, і тисячі тисяч загиблих у національно-визвольній боротьбі впали, протидіючи несправедливості та насильству.

І тоді, якщо пов'язати життя людське з силами духовними, а саме існуванням Диявола з його облудною ідеологією-спокусою, все стає самовидним. Бо якщо жінок тримають у концтаборі 25 років — це злочин і це — від Диявола. Якщо мільйони селян, для того щоб загнати їх до колгоспу, спершу забравши хліб, навмисне заморили голодом, то це — сатанинська справа. Якщо для того, щоб підкорити християн за класовим принципом, їх вивозять ешелонами на заслання, щим курить-ся фіміам нечистому. І коли Біблії не можна прочитати в бібліотеках цілої України, значить, сам чорт святкує на цій землі.

Поставлена перед вибором людина повинна вчинити згідно зі своїм сумлінням. Принести себе в жертву Духові — найвищий акт віри, приступний небагатьом. Те, що згадувані мученики знайдуть у Господа блаженний Рай, відомо, як відомо, що вони здобудуть визнання та вдячність у нащадків. І програшу тут не видно. Бачу хвали гідну самопожертву та винагороду за неї. А тих, хто такого не розуміє, прошу до столовки попоїсти борщу.

Я намагався з'ясувати, чому прийшов до розуміння Бога і чому обстоюю необхідність духовної поживи. Сподіваюсь, ці роздуми придадуться моїм краянам, бо давно настав час для повалення облудних кумирів. Відмовившись від комуністичної жуйки, слід нарешті вдихнути цілюще повітря Віри і будувати своє життя на засадах справжньої людськості.

Урал, січень 1979 р.

ФІЛОСОФ І ПРАЦЯ

З останніх арештів українців вирізняється справа В.Лісового за паразитичний спосіб життя — тунеядство. Василь — особа оригінальна, власне, дивакувата, на то його цілковите право філософа і за фахом і за покликанням. У таборі він завжди керувався моральними нормами, від цього щоразу заходячи в суперечність із режимними вимогами ИТК РСФСР. Якщо він ніс на роботу чай (зеки мають право на 10-хвилинну перерву, в час якої і пилося) і, скажімо, капітан Рак під час обшуку вилучав ту дрібку «на перевірку», Василь міг завернути з вахти і піти до бараку, зовсім не зважаючи, що за «невихід на роботу» його каратимуть. І справді, покарання за порушення підвальної засади концтабірного режиму сипалися на нього, як із рогу достатку. Лісовий неодноразово і частіше від багатьох інших

в'язнів-дисидентів сидів у карцері, ПКТ[1], саме за небажання усвідомити, що його щастя — в праці. Можливо, в умовах переслідувань і цькувань у зоні він знаходив кращим, прирікши себе на голоднечу, в самотині ізолятора супокійно міркувати над своїми філософськими теоріями. А можливо, страйк він вважав єдино відчутним протестом проти безнастанної сваволі адміністрації. Про це він не поширювався. Василь просто чинив згідно з сумлінням і ще міг незворушно вислухати наші застереження про необхідність брати гнучкішу дипломатичну позицію, яка б не давала змоги мучителям, чи пак перевихователям, виснажувати до краю голодом та холодом. А наступного дня ми бачили, як знову Василя «пов'язали» за чергову відмову. Як і всі мрійники-ідеалісти, він часто міряв життя нереальними категоріями. Скажімо, він вивчав німецьку та англійську мови не для того, щоб, як мали намір більшість з нас, прорватися на Захід, а для того, щоб мати змогу читати згодом у бібліотеці Інституту філософії АН УРСР закордонні книжкові надходження. На думку йому не спадало, що з ярликом націоналіста-антирадянщика його до цієї бібліотеки не підпустять на гарматний постріл. У таборі (ми були з ним на Уралі: і на Всесвятській, і в Кучино) він читав багато, але там це явище загальне, от хіба те, що мав схильність до спеціяльної літератури з філософії, вирізняло його з-поміж решти бібліоманів. Він переклав українською мовою *Слово о полку Ігоревім*. Хоч на моє запитання, чи знайомився з добіркою перекладів *Слова*, видрукуваних окремою книжкою у *Науковій думці*, він відповів заперечно. Що ж, може бути, та необізнаність уберегла його дітище від епігонства, навіть мимовільного, маститих вітчизняних перекладів. На жаль, тоді я не мав змоги проаналізувати працю ретельно. Це було влітку 1978 року на Всесвятській. Після ж усього слухання можу стверджувати, лишилося враження цілком кваліфікованого перекладу. Наскільки відомо, його позиція щодо права людини на працю не змінилася й на засланні. Він вимагав забезпечення роботою за фахом. Кандидат філософських наук ніяк не бажав рахуватися з тим, що за тоталітарного соціалізму закони на папірці — одне, а дійсність — інше. Товариші міліціонери попереджали його, щоб краще щасливо працював (у подібних випадках вони мають залізний арґумент: «і не таким хребта ламали»), але він відмовлявся від посад слюсаря, вантажника, якими його забезпечували з метою перевиховання. Відомо, що гуманізм радянської влади не безмежний, і зараз Василь Лісовий спокутуватиме провину у місцях вельми віддалених. Нема сумніву, що на засіданнях МОП[2] радянські представники висловлять гнівний осуд поняттю «примусова праця». Бажаю, щоб при тому їм було згадано справу В.Лісового.

Урал, 1979 р.

---

[1] Приміщення камерного типу.

[2] Міжнародна організація праці.

ОДЕКОЛОН У ФЛАКОНАХ

Цих чоловіків можна було примітити здаля. І не тому, що, обшарпані, брудні, кудлаті, з підпухлими писками, відрізнялися від дещо пристойніше вбраних радгоспних робітників. Вони були росіяни і тут, серед майже поспіль казахського населення, привертали увагу, як це неодмінно стається, коли серед публіки, скажімо, на Хрещатику з'являється представник тропічної Африки. Отже, уперше я побачив їх, що сиділи на землі за декілька метрів навскоси під сільської крамнички, весело горлали якоїсь застільної пісні і при цьому допомагали собі енергійною жестикуляцією. Місце гуляння, а головне, вигляд учасників не викликали сумніву щодо їхньої соціяльної приналежності. Переді мною були бичі [1] — тип людей, поширений у цілому світі і який у нас, зрозуміло, має особливі риси. Скільки їх у СРСР? Точні відомості про це могла б надати радянська феміда, яка щороку напаковує ониМИ ИТУ за бродяжництво. В тому, що їх тисячі, пересвідчуємося із зустрічей по тюремних камерах та етапах. Що це суспільне явище, визначаєш після першої ж розмови.

Отже, обраний ними спосіб життя. Щоб уникнути задоволення знайомства та братання з п'яними землячками, я, не спиняючись коло їх порозтулюваних від подиву на мою появу ротів, попростував до крамниці. Були це культпромтовари. За якийсь час почулося рипіння східців і до приміщення за мною прошкандибав один із учасників бенкету, старшого вже віку чоловічок. Він хитрувато глянув на мене, привітався голосно до всіх, потім люб'язно підморгнув продавщиці:

— Соню-сонечко, виглянь у віконечко і дай ще на два карбованці парфюмерії.

Я з цікавістю спостерігав, як та видобула з-під прилавку три флакони «Сирени» і вручила їх гречному покупцеві.

— Дай тобі, Боже, коханця гарного! — подякував той, розпихаючи товар по кишенях.

Лише зараз я збагнув, звідки ці нудотливі пахощі коло веселого товариства. Знатьця, на «чорнило» та горілоньку витрачатись фінанси не дозволяли. Пився одеколон і, як оптимістично висловився, відкорковуючи, старий: «Піде за перший сорт».

З прочинених дверей мені було видно, як до алюмінієвого горнятка з водою він долив пахучу рідину і, несамовито розмішавши, випив. Коли я вийшов надвір, художня частина тривала. Старший, його звали Петро, тягнув задоволено, дослухуючись до злетів та падінь власного співу: «Во-от и не доехал я до дому, затерялся где-то в камыше. А-ах, што мне делать парню маладому? Коль пришла-ась девчонка по душе?»

Зупинившись недалеко в очікуванні попутньої машини, я мав нагоду прослухати частково автобіографічний спіч Петра, з якого стало ясно, що він — колишній льотчик, учасник війни, має кілька нагород та поранень. Бачачи побільшення аудиторії, Петро закасав сорочку і хотів продемонструвати останні співпиякові Васьці, але того бойові шрами не привели в священний трепет, бо він ліниво послав кореша подалі. Анітрохи не ображений, Петро заправив сорочку й продовжив

[1] Бывший интеллигентный человек (*рос., жарг.*).

розповідь про воєнні часи, коли слава та честь ставилися вище від усього і коли кожен знав порядок та дисципліну. Ностальгія за сталінізмом у речників з партактиву чи уламків керівництва жахливої доби мені була зрозуміла. Одначе ось цей голос мас, навіть в особі здеґрадованого фронтовика, становив певну загадку. Згнітивши гігієнічні упередження, я вже зовсім був намірився забалакати до степового оратора, тим більше Васька не міг завдати шкоди моїм соціологічним амбіціям, позаяк з упертим виразом спостерігав за етикеткою на флаконі, що валявся між його колінами, коли з-за недалекої будівлі складу вийшла чудернацька на вигляд особа. У безформних табірних черевиках, подертому чоловічому піджаку та спідниці, замащеній до блиску зовнішнього дна сковорідки, вона, без тіні зніченості й не звертаючи на сторонніх уваги, підійшла до знайомих і присіла, вульгарно розчепіривши ноги. Виведений приходом гості із сомнамбулічного стану Васька виступив у ролі джентльмена, наливши їй одеколону з водою.

— Пий, Валюхо, — заохотив він. Гостя без вагань перехилила в себе вмістиме алюмінієвого горнятка. Все, що можна було винести з цієї сцени, так це легкість, з якою вона ковтнула пійло. Бо, скажімо, для Васьки це був свого роду ритуал. Йому обов'язково потрібен був період адаптації. Васька, відставивши у випростаній руці горнятко, дивився на нього, судомно сковтуючи грудку, що викочувалася з глибин шлунку. Було помітно, він ковтав суміш спершу подумки, долаючи опір підступної грудки, й аж відтак підносив горнятко до вуст. Із зусиллям волі, в цьому було щось героїчно-жертовне, він припадав до тихого одеколонового плеса і пив до дна, нещадно шматований іриніями, які вислав у марних спробах самозахисту організм. Валюха закуски не питала. Натомість розповідала про Костю, її чоловіка, — поняття вельми розпливчасте в умовах цілинних обширів. Машина, що під'їхала, забрала мене від п'яного гурту «земляків», з якими засланницька доля прирекла мене жити серед казахів.

З Петром та Ваською ми запізналися за кілька днів по тому. Крізь вікно я вгледів, як нерозлучна пара, похитуючись, підійшла і спинилася коло будівельних матеріялів, згромаджених недалеко від мого гуртожитку. Жестикулюючи та раз по раз показуючи на цеглу, колоди та лантухи з цементом, вони щось жваво обговорювали. «Красти прийшли», — вирішив я, присуваючись до шибки, щоб краще спостерігати за розгортанням злочину. Але чи то зосередженість і відсутність у обох полохливості, чи то надмірна затримка на місці виказували, що мета їхньої з'яви тут інша.

— Що це буде, пасажири? — виходячи надвір, порушив я хід їхніх робочих дебатів.

— Тут буде місто-сад, — блиснув несподівано знанням шкільної програми Васька.

— А до того комуністичного далеко? — уточнив я.

— Шпитальну кочегарку будуватимемо, — захихотівши, блиснув відсутністю передніх зубів Петро. Як видно, сьогодні майстри-будівельники приступати до роботи наміру не мали. Ми стали балакати про шляхи, які привели їх до казахського аулу. Як і слід було сподіватися, — табір, відтак заслання. Десь там у Росії покинуто матір, дружину, дітей. Десь там за порогом моралі залишилися охайність, сором, гідність, родинні почування — все те, без чого немислима людина. А тут у

брудних лахміттях переді мною стояли волоцюги, яких казахи зневажливо кличуть *раптамак*.

— Ну, пора й знайомство відзначить, — підморгнув мені по-змовницьки Васька.

Пропустивши повз вуха моє зауваження, що непитущий, будівельники дружно заквапилися до своєї хижі. У невеличкій цегляній прибудові, коморі шпиталю, змішалися пахощі земної цвілі й парфумів. На двох ліжках, виданих напрокат завгоспом, лежали матраци з ковдрами, які від первісного стану лікарняної чистоти перебували на астрономічній віддалі парсеків. В кутку на цвяшку висіли величезних розмірів брезентовий дощовик Петра та менш рваний і брудний, порівняно з робочим, піджак Васька. Цим парадний гардероб господарів обмежувався. Щоправда, попід стіною, розчавлені лихоліттям, горбатіли брудні чоботи. Але виглядало це швидше як комірний реквізит, спадок попередніх мешканців, а не перемінне взуття не обтяжених власністю моїх знайомих. Із ящика-столу звисав колись білий рушник, який притьмом асоціювався у мене з Веселим Роджерсом джентльменів удачі.

— А для гостя в нас є ось що. — З боку імпровізованого столу Петро видобув почату пляшку вина й, обволікши її замилованим поглядом, встановив на дошці. — Господарі ж розчавлять звичне, — оголосив він меню прийому і поруч з пляшкою поставив одеколон. Тут я з усією категоричністю почав відмовлятися, що не п'ю. Свою антиалкогольну філіппіку мусив перервати, щоб забрати в Петра пляшку, з якої він уперто намагався налити мені в горнятко вина.

— Це неспроста, — здивовано покрутив головою Петро. — Знать це, ти хворий. — В його розумінні моя недуга уразила не якийсь один анатомічний орган, а значно ширше.

Господарі випили свій одеколон. Довідавшися, що я з України, Петро згадав, що під час війни був на постої в Білій Церкві, проходив Житомир. Жуков, Тимошенко, Малиновський, командир полку, піке, зайшов у хвіст, віражі — він захлинався від цих слів, з ненаситою жадібністю оповідаючи побачене-пережите. Повінь спогадів охопила його, і Петро охоче розгортав переді мною картини того життя, в якому, він знав, йому не було чого ганьбитися.

— У нас, льотчиків, — повторював не без задоволення, і той зоряний час залишався, вочевидь, останнім його підпертям у сучасному.

З усіх подальших розмов п'яного та неп'яного (невоєнна тема у Петра не йшла) мені вдалося лише дізнатися, що має дружину й сина. Черговий раз бувши під шафе, сказав: також льотчик, однак більше цього фаху про сина не згадував. Що жив і працював нормально до середини 50-х і що занапастила його гірка. Сидів. Украв і знову сидів, аж доки не опинився в Казахстані. Тут ведеться вільніше — простори. Начальства, що пильнує за працевлаштуванням, небагато, то й лихий із ними. Нехай вони нам (цебто росіянам) дякують, що до культури привчили. Цей контрапункт світогляду властивий чи не всім тутешнім бичам. На ньому тримаються рештки їхнього самоутвердження. Расовий та ще мовний бар'єри значною мірою очужують забулдиг-росіян від остракізму казахів. У власних очах, принаймні, вони не гнітяться від того образливого приниження, яке чимало, безперечно, відчували б удома. Тут вони — парії і водночас — частка великодержавної спільноти, з якою мають рахуватися корінні мешканці, казахи. Протягом палкого багатохвилинного монологу друга Васька із глибокодумною зосередженістю

споглядав етикетку на винній пляшці. Я міг битися об заклад, що мені відоме теперішнє бажання цього майже сорокарічного чоловіка. І, справді, минуло ще пару хвилин, як, голосно позіхнувши і хруснувши розведеними руками, він сказав:

—...би! — Що в цензурному тлумаченні виглядало: зараз йому потрібна жінка.

На відміну від гомінкого і щирішого Петра, Васька — натура менш психічно-ускладнена. Його перехняблена, відвисла додолу щелепа (наслідок відплати за брутальну репліку в бік дівчини одного спортсмена) мала б служити йому нагадуванням про пристойність та стриманість, одначе цього не сталося. Васька — цинічний і нахабнуватий, за що неодноразово битий казахськими джигітами. Його екзистенція так само складалася із сумної взаємозамінної пари: крадіжка — табір. Останнього у Васьки було за спиною чотири. Уперше сидів за хуліганство. Справа, яку він оповідав, цілком звичайна. Після роботи зайшли десь до їдальні, випили, потім додали, в цей час хтось на когось криво подивився і хтось щось не так сказав. От і сталося. Щелепи того разу йому не зачепили, натомість одержав строк. За колючками він дійшов висновку, що красти краще, ніж працювати, і відтоді розпочалася його безуспішна злодійська кар'єра. Вочевидь, пристрасть розглядати етикетки після випитого згубно позначилася на його хисті не залишати слідів. Як правило, його ловили на місці злочину або після нетривалих розшуків. Тим не менше на моє запитання: чи не доцільніше заробляти гроші, працюючи, Васька сказав, що в «обмолоченій» крамниці за раз він бере стільки, скільки ніколи не одержить на заводі. А крім того, коли п'єш, хто ж буде тримати на роботі і платити гроші?

— Так не пий!

— Ну да. — Він подивився на мене, наче я запропонував йому зрадити батьківщину.

— А лікуватися від алкоголізму пробував? — запитав я.

— Було. Так вони ж, суки, дають якісь чеські пігулки. Після них, коли вип'єш, і в трубу зіграти можна. Беруть підписку, що попередили.

— Ну, то стримався б на час.

— Ага, — мотнув він з пересердям головою, — іди радісно працюй та читай, що в газетах написано.

— А так хіба краще?

— Мені так весело. — Він глянув крізь відчинені двері вдалину з якоюсь чудернацькою ясністю в погляді, і я подумав, що витягти з прірви, куди падає, цього чоловіка вже не здатний ніхто.

Сказати, що на будівництві кочегарки існував рух, означало б вступити в серйозний конфлікт з дійсним станом речей. Будив Петра з Василем нестерпний гомін післясніданкової лікарні. Вони виходили з хижі, чухаючись і позіхаючи, мружачись, довго витріщались на сонце, аж відтак заходили на фундамент і брали до рук кезлю або молоток. У цей час завгосп-казах, видавши куховарці харчі й на тім закінчивши свою працю на нині, задавав з-під стіни, де він втомлено присів на колоді, якесь запитання. Тем для розмови з того і другого боку вистачало і, звичайно, тримати в руках важку сокиру і водночас розмовляти було недоцільно. Тому Петро, а потім Васька або навпаки відкладали інструмент і також присідали перекурити. Обмін думками з найрізноманітніших питань і часто з доволі несподіваними висновками тривав приблизно годину. Так, завгосп Амангелди, згадавши, що в 43-му році у

крамниці можна було купити харчів більше, ніж зараз, гучно висякався і сказав: «То вже краще хай буде війна. Хоч наїмося!»

Петро розуміюче кивнув головою, зауваживши, що в їхньому полку на предмет продуктів було не проблема. Він тоді мав навіть шоколаду скільки завгодно. А одного разу інтендант на честь його дня народження видав чотири американські тушонки, так закуска в них виявилася першорядна. Потім завгосп згадав про якісь свої справи і подався додому, а члени будівельної бригади, опинившись перед альтернативою: труд на сонці чи відпочинок у холодку, без вагань обрали останнє. В цей час до них міг завітати якийсь селянин, чий допитливий погляд перед тим довго блукав по будматеріалах. І ось уже Петро після нетривалих переговорів підтюпцем біжить до лантухів з цементом, жваво сипле порохно до свого мішка і, бурмочучи під ніс йому одному відомі міркування з приводу чиненого, з важкою ношею чимчикує геть. Згодом він повертається з хлібиною в одній руці, консервами в другій та пляшками, які бадьоро стримлять з усіх кишень.

— Гуляй, Вася! — захоплено констатує йому назустріч Васька.

— А мо, приголубиш з нами для настроєності? — побачивши мене, заклично махає Петро рукою.

Він не уявляє, як це можна відмовитись від такої благодаті. Через годину з прибудови долинають слова старовинної російської пісні про стареньку матір, яка невтішно очікує сина з війни і не знає, що той навіки заснув серед квіток у полі.

І була ніч, і настав день, Васька з гіркого похмілля не кращим чином уторував свій шлях до туалету і впав у нещодавно викопану для опалювальних труб фосу. З глибин землі залунав його зляканий глас: «Петре! Петре!»

Нічого не підозрюючи, Петро вигулькнув назовні, довго не в змозі второпати, звідки той його кличе. Він з осудом став питати: навіщо Васька сховався і клеїть дурня досвіт сонця? Озвірілий Васька почав шпурляти з фоси чим попало і тим привернув увагу до місця свого погребу. Петро став навпочіпки і вхопив простягувану знизу руку. Зібравшись на силі, він шарпнув її на себе й убік, наміряючись одним махом визволити друга на поверхню. Але, позаяк він смикав і згинав тільки долоню, сподіваний успіх одразу не настав. Вимушений потурати задумові зверхника і безладно деручись по прямовисній стіні, Васька дико заверещав:

— Рука, суко! Ти ж її зламаєш!

Лише після того, як він почав бити другою рукою Петра по халявах чобіт, той впустив його, обурюючись, чому Васька б'ється. Васька каменем упав на дно, і небо зашарілося від вивергнутих ним лайок. Не бажаючи вислуховувати безпідставні образи, Петро зневажливо махнув рукою на яму: «Е, моряк!» — і подався геть з незалежним виразом.

Васька не заслужив ганебного прізвиська, бо народився в тайговому містечку в Сибіру і моря за своє недовге, хоча й бурхливе життя так і не побачив. Тим нестримніші були прокльони та погрози на Петра, що покинув його в біді. Визволяв Ваську з «темницы сырой» нейтральний завгосп.

За місяць над фундаментом ледь видніла цегляна кладка, що робилася в перші дні появи будівельників на об'єкті, а також у наступні, коли траплявся інтервал між прийманням збуджувальних напоїв. Радгоспний прораб, відвідавши будівництво, почав допитуватися в мене, як Петро та Васька працюють. Все там було ясно з

першого погляду, але в радянських чиновників існує якась органічна потреба в доношництві. Він питав так, наче від мого нашіптування його власний висновок набуде остаточної завершеності. Я сказав, що працюють натхненно.

Минав час. Хутко сплило літечко. Жовтава жовтина вкрила листя лікарняних дерев. Одного дня до Петра і Васька, які пересувались поза вибудуваним муром, нагадуючи матросів на пароплаві у хитавицю, підійшла головлікарка. Свого часу їй було обіцяно кочегарку на 1 вересня.

— Ну, як тут справа рук ваших? — уїдливо поцікавилась вона.

— Будуємо і стоятиме п'ятсот літ, — авторитетно запевнив її Петро. — Можете на нас покластися, — продовжував він, намагаючись заповнити неприємну паузу.

— А у вас що, іменини були? — відступила жінка від стіни, мало не попалена могутнім струменем одеколонного перегару. Це Васько був обернувся до неї, принаджений інтеліґентною розмовою,

— А я на твої п'ю? — зненацька аґресивно зреагував він. Лікарка знизала плечима, не знайшовши одразу потрібних слів. — Ну, так і не лізь під гарячу руку. А то ходять, заважають, а потім — давай, давай! — вмотивував він своє небажання до подальших розпитувань.

Мабуть, час здачі виявився надто прострочений, бо того ж дня Петра і Васька попрохали очистити приміщення.

У Казахстані виробничі бригади, скомплектовані бичами, — звичайне явище. Зрозумілий і інтерес до такого ґатунку робсили у підрядників-бригадирів. У моєму районі то — переважно приїжджі чеченці, котрі не лише добирають місцевих, але умисне мандрують по великих містах, шукаючи безпритульних і безталанних, зманюючи сталим (150 крб.) місячним заробітком, добрими харчами та відсутністю документів при оформленні на роботу. В радгоспі ж цей бригадир, укладаючи угоду на будівництво, скажімо, ферми, оговорює оптом значно вищу ціну. Надлишки, отже, йому. Через безвихідне становище — нестачу робочої сили — радгоспне начальство мусить пристати на пропоноване ділками, хоча будують часто не просто неякісно, а халтурно. Як ось у випадку з двома моїми рамтамаками.

Згодом аульчани назвали той рукотворний пам'ятник Петровасилівським палацом. Його крутоздиблені стіни були горбкуваті й щербаті від робленої з п'яних очей кладки, підвалини — неповні через брак розкраденої частки цементу. Домурована вже іншого розміру цеглою та з дахом, настеленим аварійною радгоспною бригадою, кочегарка врешті-решт запрацювала, й лікарня отримала своє довгоочікуване опалення.

— Ми зробили все, що могли, — стоїчно висловився якось при зустрічі взимку Петро, вказуючи рукою на кочегарку.

Увечері того дня у Петра й Васька відбувся прощальний банкет. Надійшли Валюха з Костиком та його братом Вітькою. З сусідньої ферми прителіпав кульгавий Рокосовський, який дістав маршальське прізвисько за своє давнє армійське звання старшого лейтенанта. Запрошували й мене, але я вкотре відмовився, посилаючись на органічне несприйняття алкоголю. З напоїв там було пару півлітрів вина та кошик флаконів з одеколоном. Готувалася й гаряча страва. Васько поліз на шкільне горище, наловив голубів. Сяк-так обскубані, вони потрапили до місткої бляшанки

з-під повидла, що правила моїм сусідам за каструлю, і від булькаючого варива з помешкання бичів полинули незвичайні кухонні пахощі. Пиятика розпочалася задовго до того, як у геть закіптюженій бляшанці на столі запарувала юшка. Костик не бачив підстав чекати, й одеколон полився до жадібно підставлених горнят.

—А-та-та-та-та! — Васько зробив спробу витворити співзвуччя із животворною мелодією. І після першої, і після наступних закусювали самим хлібом. Потім пили, їли, знову пили. Рокосовський, родом з України, заспівав пісню про рушник і заплакав. Петро, як міг, його розраджував, а потім сам трохи просльозився. Коли Костик та його брат, повалені випитим, поснули на піску за хижею, Васько розпочав активно домагатися від Валюхи кохання. Незважаючи на безсумнівну прихильність ідеї полігамії, вона цього разу заприндилась, і Васько не міг досягти свого, хоча прагнув посилено. Між ними зчинилася голосна суперечка з обопільним звертанням до покладів тюремного фольклору, і наприкінці лише втручання Петра з Рокосовським урятувало даму від образи чином. Рокосовський повів Васька надвір, вирішивши, вочевидь, з ним серйозно поговорити, і всівся на колоду під моїм вікном.

— Василю! А ти знаєш, що за люди Валера і Валентина Серафимівна? Чи ти не знаєш? — зробив він витримку, щоб подивитись на ефект від свого запитання.

Про мене та члена Гельсінської групи з Тбілісі В.С.Пайлодзе знали вже всі на селі і, звичайно, волоцюги знали про нас також досить. Але Васько мовчав. Можливо, він не хотів повторювати відомі речі. Та, швидше, він не хотів говорити взагалі. Рокосовський тим часом повнився інтеліґентними думками.

— Нє, Василю! Ти попереду скажи: чи знаєш, що за люди Валера та Валентина Серафимівна? Адже Валера та Валентина Серафимівна — політичні. Вони борються за ідею.

Запала пауза, під час якої промовець збирався з думками. Я писав у своїй кімнаті листа і мав змогу добре чути все, що мовив на подвір'ї наш симпатик. Та Васько знову не підтримав бесіди.

— Ну от бачиш, ти й не знаєш, хто такі Валера та Валентина Серафимівна. А вони ж люди політичні й борються за ідею.

Відчувалося, що Рокосовському припала до душі та дефініція. Він повторював її, чітко вимовляючи кожне слово, замилувано прислухаючись до витвору власного мислення. А позаяк після прийнятого одеколону над Васьком владала німотність, він міг говорити оте речення скільки душі завгодно. І треба віддати належне, Рокосовський користався нагодою не скуплячись. Спершу він казав з якоюсь урочистою піднесеністю, ще злегка дивуючись новизні чутого, відтак — грізно, з шерехом і блискавковими спалахами голосових модуляцій, немов змагаючись із горьківським буревісником, потім — тихо, із благально-виправдальною інтонацією, ніби прохаючи про милість у суддів. Я встиг закінчити чернетку й переписував листа начисто, а Рокосовський невтомно пророкав у тишу ночі: «Вони люди політичні й борються за ідею».

Занепокоєний думкою, що неодноразове повторення плюс надмір випитого можуть спричинитись до тихого помішання Васьки, я вийшов надвір. Моїй з'яві Рокосовський зрадів і почав гаряче вітатись. Я підійшов до колоди й зазирнув у Васькове обличчя. Він дивився у білу масу лікарняної стіни навпроти, що заступала йому звичну етикетку.

— Нічого, він слухає, — безтурботно сказав Рокосовський. — А ви знаєте, я також політичний чоловік, — вирішив він дещо розширити тему. — Пам'ятаю, під час війни нас, мобілізованих, привезли й наказують: ось, беріть собі автомати. А я кажу капітанові, що не можу взяти зброї в руки: віра в мене така. Він — у крик: а як воюватимеш, як батьківщину захищатимеш? А я йому на те: ми з німцями навкулачки битись будемо. Нехай їхній один вийде і я, попробуємо. Кажу йому: я тихий-тихий, а коли розійдусь — ого-го! І тоді чия перемога, той і війну виграв. Не став мене й слухать. Пістолета в зуби: розстріляю, мать твою, кричить. Ну, що ти йому казати будеш: застрілить і ще ордена дадуть.

Рокосовський скрушно зітхнув, похитав головою. Помовчав, потім, згадавши щось, несміливо торкнув мене за руку:

— У вас помідорчика одненького не знайдеться? Так мене млоїть і кислого хочеться. Ну, геть світ немилий.

Я виніс помідори. Ветеран антивоєнного руху став щиросердо дякувати. Від зворушення в нього виступили сльози. Посмакував частуванням. Потім із Васьком попрямував до хижі, де ще залишався одеколон у флаконах.

Вранці прийшов завгосп з цеу від головного лікаря: будівельникам спакувати валізи. Терпець у начальства урвався.

Без ремства Петро взяв свій плащ, Васько — піджак. Вони вийшли з притулку, махнули мені на прощання рукою і подалися в напрямку крамниці. Заточуючись від учорашнього, йшли, нишпорячи по кишенях, щоб знайти на сьогоднішнє. В їхніх очах життя не втратило привабливості ані найменшою мірою.

1979 р.

ЗАКОРДОН, ДІВЧИНА І ХУЛІГАН

Притискуваний афористичністю давнього «скажи мені, хто твій друг...», я зі своїми виправданнями опиняюсь у вельми пікантному становищі. Справді-бо, що можна сказати про чоловіка, приятелів якого один по одному застукують на прегарних вчинках з дамами. Ну, ось хоча б мій сусіда та співучасник дитячих забав на вулиці Десятинній Шурка Фельдман. Занапастив себе, тому що напав на автобусній зупинці на беззахисну і незнайому жінку. Від посталої на суді картини моторошного бузувірства у присутніх кров холола в жилах. Потерпіла, ще не отямившись від пережитого, розповідала приблизно так:

— Він несподівано підійшов до мене і з нецензурними словами «Дак ти, суко, торт жереш! На, маєш у пику!» вибив з рук торта, а відтак хотів повалити мене на землю і по-звірячому бити.

— Нелюд, — схвильовано вигукнув хтось із глибини зали (цього разу справа розглядалася у відкритому судовому слуханні).

— Такого розстріляти мало, — суворо сказав уголос чоловік у цивільному.

Вершителі законності довели прикрий для близьких та друзів Фельдмана злочин з переконливістю, в якій сумніватися могли лише закомплексовані на недовіру до влади дисиденти. Останні вважали, що Олександр Фельдман був відомий КГБ своєю причетністю до самвидаву, і логічним підсумком тієї обізнаності для нього стали 5 років ув'язнення. Та попри створений у тюрмі й таборі «прес», «т. зв.» борець за права людини не розкаявся, чим украй засмутив вихователів. З жалю за його понівечену молодість і в ім'я торжества світлих ідеалів вони в свою чергу напали на Фельдмана на зупинці метро. Побачивши знайомі обличчя, той став на повен голос інформувати пасажирів:

— Мене б'ють кагебісти! Мене б'ють кагебісти!

Фельдман уникнув повторної відсидки з тавром рецидивіста, котрий змінив об'єкт хуліганських устремлінь із «ж» на «ч», і був випущений до Ізраїлю. Дістався виклик, Шурко одружився і вивіз на Захід ще одну щасливицю, залишивши у громадян начальників найнеприємніші спомини. Ну, та з цією поганою вівцею серед слухняних київських баранів ще куди не йшло. Зрештою, спишуть Шурка на згубний вплив сіоністів, сил реакції.

А ось з другим моїм товаришем справа, виглядає, завершиться значно тривалішим терміном. На відміну від свого попередника, що відмовився від громадянства, він пішов іншим шляхом. Миколу Горбаля звинувачено в спробі вчинити згвалтування. Сама лише думка, що в синові священнослужителя, викладачеві музики, колишньому політв'язневі причаївся небезпечний еротмен, здається неймовірною (зрозуміло, тим самим закомплексованим дисидентам). До речі, невинність співробітниці, пардон, робітниці при отій спробі не постраждала, хіба її добре ім'я — невідоме, бо процес цього разу закритий. Ах, Миколо Андрійовичу, Миколо Андрійовичу! А скільки ж попереджували оперативники з КГБ, скільки радили: схаменіться, припиніть ворожу діяльність! Так ні ж, уперся — хочу виїхати за кордон і край. І на Захід свої заяви передавав, і з усіма київськими націоналістами запанібрата, і з американцями зустрічався — м-м-м, людина з вираженими згубними пристрастями. А дружині його слідчий КГБ лагідно пояснив: «Давайте не торкатимемося політики. Ну її краще!» І дійсно, яка там політика, коли отакі нібито віруючі стануть на думці атеїсток лапати — і...

Відновимо ж хід подій майже історичного 23 жовтня 1979 року. Набурмосений і, як завжди, ховаючи обличчя за піднятим коміром, повертався того вечора Микола з роботи. Після семи років у місцях доволі віддалених, присуджених йому за антирадянську пропаганду та агітацію, цей 38-річний чолов'яга не лише не визнав провини, а навпаки, видимо зневажав досягнення оновленого краю. Йому не подобалося, що українці в Києві цураються рідної мови, а хто говорить нею, раз у раз наштовхується на злостиві кпини «интернационалистов», що навчання у вузах рівної поміж рівних республіки ведеться по-російському, що відчинено лічені церкви, одне слово, сприймав дійсність у чорних барвах. І ось у такий момент нерадісного Горбалевого життя йому трапляється одна дівчина. Хтозна? Можливо, вона бігла додому після жвавих виробничих зборів, де приймалося рішення піднести продуктивність праці на небачений рівень? А можливо, в цей час вона розмірковувала над тим, як зробити, щоб у світі ніколи не було більше воєн? чи просто, мов веснянка чарівна, вийшла на перше в житті побачення? Два світи —

дві долі. І ось назустріч їй прямо від трамвайної зупинки суне особа з непевним минулим, представник світу насильства і зла. З першого погляду їй став зрозумілий його підступний задум. «В крайньому разі він оволодіє моїм тілом, а не душею», — майнула розслаблююча думка. Та наступної ж миті професійний гарт узяв гору. Перетнувши вулицю, вона рішуче підійшла до напасника і з криком: «Рятуйте, ґвалтують» — спритно повалила Горбаля на себе, в той же час намагаючись не віддати найдорожче. Група випадкових перехожих, яких громадянське чуття привело до сусідньої підворітні і де вони декілька годин готували засідку на небезпечний злочин, дружно заквапилися на допомогу. «Брать живым!» — вигукнув старший. Відважні добровільці, розсипавшись лавою і здаля показуючи прийоми бойового самбо, стали поволі зближуватися з оскаженілим бандитом. Той демонстративно, розраховуючи на марновірних спостерігачів поблизу, не чинив опору. «Маскується, гад,» — пояснив стороннім один із рятівників потерпілої. «На рахунок *три* затримуємо,» — почулася неголосна команда. Під градом ударів обурених перехожих ґвалтівник, якого на той час нескорена киянка пустила з рук, знову впав — тільки вже не на дівоче тіло, а на сиру землю. Побитого і затриманого таким чином Миколу Горбаля завезли до лук'янівської тюрми. Так сталося гріхопадіння націоналіста. Щоправда, відомий прецедент, коли Остапа Вишню, відсиділого свого часу майже 10 літ за спробу згвалтувати Клару Цеткін, влада, керуючись міркуваннями гуманності, знайшла за можливе помилувати. Ну, так там же не було доведено.

Перебираючи в пам'яті імена своїх знайомих, запроваджених до виправно-трудових установ за хуліганство, ловлю себе на думці, що до мене самого легко прикладається містична метафора — тип з-під темної зірки. Скажімо, Василь Овсієнко, який учився на філфаці КДУ на курс молодше за мене. Відсидів 4 роки за антирадянську діяльність, а вийшовши з-за колючок, зажадав виїзду на Захід. Маючи виклик на руках, почав бешкетувати, ображати простих людей, котрі навік залишалися в країні праці. Подібна антисоціальна поведінка колишнього вчителя української мови викликала зрозумілу реакцію з боку відповідних органів, і він негайно дістав кількарічний термін ув'язнення.

Або Вадим Смогитель. Виключений з четвертого курсу консерваторії за підписи наклепницьких заяв та звернень, довший час заробляв на прожиття грою по ресторанах. Тим часом у Канаді його пісні знані й часто виконувані. Звернувшись до уряду з клопотанням про виїзд, цей правопорушник відбув до місць вельми віддалених за те саме одіозне порушення громадського порядку.

Вражений тим, що аґресивна сексуальність притаманна більшості моїх приятелів, я знічено опустив очі, коли до мене в кімнату зайшла самотня Валентина Серафимівна Пайлодзе, з якою ми зараз відбуваємо заслання в казахському аулі Саралжин.

— Чим міг так глибоко засмутитись мій юний друг, покликаний сіяти розумне, добре, вічне? — не без кавказької велемовності поцікавилась колишня реґент Троїцької церкви в Тбілісі.

— Та так, гріховне, — ухильно промимрив я.

Проте інтуїтивно відчувши моє душевне сум'яття, вона зажадала пояснень. І тоді я, знемагаючи від сорому за оточення, в якому жив і творив, виклав наболіле

про своїх знайомих нищителів радянської невинності. Уважно вислухала ту оповідь досвідчена грузинська дисидентка, а відтак сказала:

— Не сумуй, бо й серед мого оточення були ґвалтівники.

Звістка про те, що Темурі Джвашеїшвілі, причетний до діяльності Грузинської Гельсинської групи, також звинувачений і дістав термін за спробу зґвалтування, значною мірою справила на мене оздоровлююче враження. Зникло відчуття пов'язаності з групою розпусників-націоналістів, які сполучають інакодумання із ґвалтуваннями та бешкетами, розхитуючи в такий спосіб засади суспільства. Ось чому я, власне, зараз хотів би попередити своїх знайомих та близьких, що коли на метро, автобусній, трамвайно-тролейбусній зупинці або й трохи далі від ліхтаря мені на шию впаде повна сили і відваги молода особа та, шматуючи на собі сукню, залементує: «Ґвалтують!», це не означатиме, що в мене був приступ кохання. Просто я подав заяву на виїзд до Америки.

1978 р.

ХАРАКІРІ КОМУНІСТА *

Буржуазна преса й ті, кому практично належать всі засоби масової інформації, не поспішають знайомити Вас та інших американців з правдою про програму комуністів США, що пропонує шлях остаточного позбавлення...

Відповідь члена КП США Паули Гарб співвітчизниці з Оукдейту, штат Каліфорнія. Журн. *Новое время* від 7.11.75 р.

Його звали Єлізар Кожанов. Народився й зростав у Ростові-на-Дону. За добу перших п'ятирічок розвинувся його талант бійця ідеологічного фронту. На Україну потрапив чи то через принцип демократичного централізму, а чи для боротьби з буржуазним націоналізмом. Робота горіла під руками молодого активіста, і його хист не занедбали, кадри тоді вирішували все. В набутку Кожанова були Дніпропетровська ВПШ та, як переказують, шлюб з небогою Щолокова. За тим відкрилися обширні номенклатури юридичного профілю ЦК КП(б) України. Репресії, на його думку, уникнув через відданість справі партії. В цій частині спогадів Кожанов був, вочевидь, не до кінця щирий. Як повідомляла газета *Правда*, а це такий орган, що дезинформувати не стане, голови МВД Ягода, Єжов, Берія, мов один, заявились аґентами імперіалізму. Зрозуміло, роботи в достославних чекістів тоді було по зав'язку: мало що зовнішнім та внутрішнім ворогам роги править, ще поміж своїх єдиноверців дошукуйся. Отак і сталося, що склад органів у ті буремні роки змінювався тричі. Тому-бо, щоб не сісти самому, треба посадити когось.

* Вилучено у грудні 1979 р. у Т.Великанової по справі Т.Осипової у Москві. Долучено до справи В.Марченка 3 січня 1984 р.

Більшовик сталінського гарту за тодішніх умов навряд чи обійшовся без доносів та участі у гучних процесах. Війна не перекреслила планів Кожанова. Адже за Сталіна кар'єра партійного функціонера нагадувала ходьбу вгору по сходах, що ведуть вниз. Друга світова, забравши з країни двадцять мільйонів, докинула на груди Кожанова урядові відзнаки. Горішні сили оберігали цю людину від багатьох лих, аби потім піддати найпринаднішому випробуванню. Після 45-го року ЦК призначив його особливим уповноваженим по нагляду за впровадженням колективізації на Західну Україну. А там буквально земля тріскала. Питання стояло вже не про змагання ідеологій; йшлося-бо бути чи не бути українській нації. Трагічний досвід на Східних краях розвіяв усі ілюзії, пов'язані з соціалізмом. Саме тому під проводом ОУН боротьба принесла безприкладні зразки героїзму. Її всезагальний характер спонукав замислитись і Кожанова. Слабуючи, як більшість росіян, на імперіалістичний комплекс, він був байдужий (якщо не більше) стосовно самостійницьких устремлінь націоналістів. Натомість не відмовляв у слушності аграрній частині їхньої програми.

Проти потужної держави воювали не поодинокі бандугруповання, не фашистські запроданці (то все лишалося для пропаганди) — Радянської влади не бажав народ. Люди не йшли до колгоспу, щоб не стати рабами. Їм потрібні не лише земля, а й урожай з неї. Простота такого висновку тільки зовні. До неї ой як нелегко прийти після довгих літ, власне цілого життя боготворної ідеї колективізму. А на Західній Україні опір тривав шалений, затятий, і хоча щороку менший, Кожанов бачив: то не перемога ідеї, а тотальне знищення протестантів. З фашистською Німеччиною СРСР розправився протягом чотирьох років. А тут на жалюгідних кількох областях нема ради скоро десять років. Цього не знала Югославія, інші країни Східної Європи, де також будують соціалізм. Отож щось негаразд у внутрішній політиці тої лінії, яку здійснює й він, Кожанов.

Цих думок не злякався, як раніше. Вирішив: слід порадитися з товаришами. Розмова в ЦК була недовгою. Йому коротко пояснили: соціалістична колективізація витримала перевірку часом. Крім того, науковий комунізм є науковий комунізм, а подібну ревізіоністську форму партія свого часу вже засудила та розвінчала. Було дано дружню пораду викинути дурість з голови і займатись ділом. Печаті гріха від того вільнодумства на Кожанова класти не стали, вирішили: помилився товариш. Тим більш після реформ Маленкова сільське господарство відживало. Трактори почали заступати жінку, цю велику силу на землі в селі. З'явився такий-сякий життєвий рівень. З Москви надходили численні директиви, і Кожанову було що запроваджувати в життя. З директив гучно твердили щоразу, що партія взяла на озброєння найпередовіші сучасні методи ведення сільського господарства. В повітрі вібрувало могутнє «наздоженемо» й «переженемо». А він ходив пригнічений, невдоволений баченим. Занотовуючи деякі з думок, Кожанов відчував, його пропозиції докорінно змінили б природу виробничих відносин в селі, селянин має бути зацікавленим у наслідках своєї праці. Тоді відпаде потреба у замаскованому ланцюзі — безпаспортному гонінні. Вільна праця розкриє нові перспективи, принесе відчутні наслідки. Хоч як у Югославії. Записати останнього не зважився. Тіто хоча вже не ганили кривавим катом, але й другом до віка труни не називали. Критика, антисталінські стріли на XX з'їзді багатьом розв'язали язики. Як це вже

стільки літ всі вважали крайню деспотію демократією? Та атмосфера спонукала Кожанова висловити думки в колі партійців. Говорити було вільно все. Але біда вже чекала на нього. Одного весняного дня він отримав розпорядження із столиці в підзвітних п'яти областях висіяти нерентабельну культуру. Вкотре! Зупинивши сівбу, вилетів до Києва. Розмовляв в ЦК з отим самим, котрий сповідав во время оно. Цього разу в голосі бонзи бринів метал... «Ви зірвали посівну кампанію, вперто продовжуєте обстоювати свою лінію. Це шкідництво та саботаж, із вами панькатися ніхто не буде. Понесете за все кримінальну відповідальність».

Як виявилось, матеріали на Кожанова КГБ вже зібрало.Тому арешт був логічним завершенням розмови у верхах. Тісна камера у сірому будинку на Короленка, 33 сприяла атмосфері замисленості. Можна було спокійно обміркувати становище. Хоч на нещодавньому з'їзді лунали запевнення, що з репресіями закінчено, здавав собі справу, що за позапартійний ухил милувати не будуть, бо як писав Тичина, «хоч слово мовлене інакше, та суть в нім наша остається». Боротьбу за переконання себе самого поклав вести без компромісів. Знайомство з радянським судочинством вчило: каяття в його умовах — річ безнадійна. Тому воював за кожне слово, за кожну букву звинувачення. Гадаєш, ти один розумний, а решта дурні — «то невже вам неясно, що ні інститути економіки, планові відділи міністерств не спроможні вирішити проблеми, з якими носитися ви один?» Ні слідчий, ні представник ЦК, спеціально присланий, не могли збагнути, очевидно, що сільське господарство — як безнадійно хворий організм. Це дистрофік з цілою низкою недуг, підгодувавши якого, нема сенсу радіти, що покращився зовнішній вигляд. «Соціалізм не здатний...» — Він запнувся, як далеко завела його полеміка. Слідчий перезирнувся з представником, вуста останнього скривила лиховісна усмішка, їм було все зрозуміло. Окремі матеріали, зібрані органами КГБ, відкрили нові обставини справи. Йшлося про зв'язки Кожанова з оунівським підпіллям. Зараз важко судити про правдивість такого твердження. Те, що перебуваючи на Прикарпатті, Кожанов міг бути завербований ОУН, відкидати не доводиться. Річ певна, по всьому провід ОУН міг дати розпорядження законсервуватись з прицілом на дальші часи. Але й стосовно [...] з боку керівників КПУ однозначно казати не випадає. Тому варто глянути на звинувачення, в чому виявився злочин? Власне свою оборону Кожанов будував за засадою: вищий закон — благо народу. Цього от колишні колеги подарувати йому не могли. Адже провина тоді автоматично перелягала на них — слуг народу, котрі весь вік служили бозна-чому, тільки не йому. За особистою вказівкою Хрущова суд обрав за міру покарання Єлізару Кожанову 25 років ув'язнення в таборах суворого режиму.

Те, що радянська система краща у світі, Кожанов сприймав як абсолютну істину. У Володимирській тюрмі йому надали змогу самому звідати її переваги. За законом на харчування зека витрачається щомісяця 12 крб. Але на папері і в дійсності, як кажуть одесити, то дві великі різниці. Тухла риба, мерзла капуста, пригоріла каша цілком задовольняли гуманітаріїв — кулінарів із МВД. Класова свідомість це, брате, не картопля. Тій самій місії має слугувати й сухотний клімат холодриги. Увінчує ж весь садистський набір утримання в одній камері людей, що зненавиділи один одного. Спеціально треновані космонавти випробування на психологічну сумісність витримують максимум два місяці. У Володимирі люди сидять

роками. Кожанову випало скуштувати все те, чим раніше він з колеґами частував ворогів народу, злодіїв, просто правопорушників. Але людей, людей!

Кормушка до камери відчинилась, наглядач кинув: нате вам прокурора! Двоє, котрі лежали на нарах, заворушились, клацнув замок Кожанов переступив поріг. «Добрий день, громадянине прокурор, раді, дуже раді познайомитись, — говорив кощавий, з безбарвними очима чоловік. Микола Самишкін вимовляв слова повільно й тихо, одначе в його голосі бриніла нотка, яка змусила Кожанова здригнутись. — Ви пробачте, що ми не слухатимемо ваш виступ цього разу». Кожанов спробував заперечити, він ніякий не прокурор, працював юристом в системі партійного апарату. Але з виразу облич співкамерників зрозумів — не ймуть віри жодному його слову. «На вашому місці я б зараз також відмовлявся від своєї професії,» — значуще сказав Самишкін. І тоді Кожанову пригадалася остання напередодні суду розмова з представником з Москви. Коли той після марних спроб переконати інодумця злостиво кинув: «За свою антипартійну позицію ви дорого заплатите», Кожанов зрозумів: оце певно була відплата колеґ-товаришів. Атмосфера в камері накалювалась потроху, не знати за що вдарили вперше, на котрийсь день загнали під нари, відколи почалось биття замість розваги? Протестувати, опинатись? Є в світі обставини дужчі від людини. Крапку над *і* власне поставила розмова з корпусним. Другого дня Кожанов звернувся до нього, прохаючи перевести до іншої камери. Офіцер спершу ввічливо запропонував викласти у присутності тих двох, відтак порадив написати заяву на ім'я начальника тюрми. До іншої камери Кожанова не перевели. Якось на прогулянці Самишкін, підійшовши до нього, сказав: «Погодуй нас, прокуроре». — «Чим? Я ж одержую ту ж саму пайку, що й ви. В мене нічого нема». — «Собою. Он ти який гладкий». Далі продовжували ходити поосібно, та несподівано Семишкін ступив назустріч, хрипко видихаючи: «То ти не хочеш годувати нас, гаде?» Вп'явсь зубами в прокурорське плече і знов відскочив, щоб не помітив вартовий з будки. «Я не хочу йти з ними в камеру, — ридав до наглядача Кожанов. — Вони хочуть мене з'їсти». Хтозна, може того ранку чергував втаємничений у тонкощі справи, а може у тюремника розболівся зуб і йому, мабуть, було не до камерних чвар, тільки на прохання допомоги він не зреагував. А ввечері Самишкін з напарником повалили нещасного на нари й вирізали лезом шматок м'яса з литки. Вечерю вони справили собі пречудову, їли смаженину сміючись. Несподівано до них приєднався третій голос. Кожанову стало також нестерпно весело. А наступного ранку Самишкін загрюкав до дверей: «Егей, старший! Забери від нас цього кретина. Диви, що накоїв — порізав себе всього, тепер до нас в'язне, частує кров'ю». Тільки Кожанов не міг уже належно оцінити кмітливості співкамерника, сидів у кутку, втопивши очі в стелю й щось старанно обмірковував. (Відтоді по камері прогулювався «типаж», що на всі сто задовольнив би кореспондентський хист Козлова (із *Літ. газети*). Скінчився тюремний термін. Кожанова перевели до мордовських таборів. Працездатний, що з того, що глуздом схиблений, мусив спокутувати провину перед Батьківщиною, юрист, професіонал, травив свої будні яко тесля згідно мудрого гасла над брамою — «счастье в труде». Згадував минуле, розповідав про справу. Але неохоче й не про все. Звістка про розлучення була логічним продовженням трагічного минулого, яким обплутала його доля. Дружина не стала чекати на закінчення 25-річного терміну.

Зрештою вона не Антігона, а молода жінка. І зав'язувати собі життя через ворога народу було б безглуздям. Їй розкрили на все очі слідчий та представник від ЦК. Закритий же суд тому, що її чоловік — не рядовий робітник, а працівник апарату. Сумніви? Тут не все гаразд? Нісенітниця. Ще при культі Сталіна, коли людину могли репресувати за безпідставним наклепом... Така давня, давня пісенька. Видно, історія вчить, що вона нічого не вчить. І знову виснажений літній чоловік шкандибає по зоні. Зупиняється замислений, відтак рвучко рушає далі, щось промовляючи сам до себе. На дорозі в нього зненацька виникає Самишкін, вони в одному таборі. «Прокуроре, ти не гнівайся за старе. В житті, знаєш, всяко буває». З реготом ляскає Кожанова по плечу і йде геть, гукаючи до приятелів щось дуже веселе. У зоні відомо всім, що Самишкін — шакал. Під час втечі з концтабору в Казахстані удвох з корешом з'їли третього супутника. Цей факт його біографії відображено в особистій справі, й адміністрація тюрми не могла не знати про нього. Минали дні, минали місяці і роки. Десь там за колючим дротом була країна, котру він будував і котрій зробив багато добра. Чекав зміни свого безпросвітнього стану. Марне. Хвилини прояснення наставали все рідше. В таборі Кожанов відсвяткував п'ятдесятиріччя, шістдесятиріччя, а строку ледве половина минула. Його життєве сальдо було жалюгідним. На схилі віку він не мав активу, осоружний пасив. Над ним сміялась доля, а чи він сам? Іншим звинувачень Кожанов не пред'являв. Рішення прийшло остаточне, аби більше не залишати його, відгострив лезо, розрахувався з табірними боргами. Все сталося літнього ранку, в темному закуті заточеним ножем щосили штиркнув себе в живіт. Комуніст робив харакірі. Спершу печінку, шарпнувши вбік, перетяв кишки. Вихопив рятівну зброю, непритомніючи, полоснув себе по сонній артерії: наче мстився життю за все, за все. Коли його несли до лікарні, виривався, кричав: «Я не хочу жити, не треба мене рятувати». Кожанов міг не просити, рани, втрата крові зробили свою справу. Хтось із наглядачів зауважив: «Він, здається, божевільний був, ха-ха! Він боже... ха-ха-ха! Божевільний, ха-ха-ха-ха-ха!» А наглядач, між іншим, був також комуніст.

Урал, 1978 р. (?)

ЗАНАПАЩЕНА КЛІО

На рівні із травою, коло чиїхось ніг.
З китайської поезії часів лихоліття.

Що? Що повинна вчинити людина, котра, замолоду захоплена привабливими гаслами й метою, згодом побачила, що справи рук її згубні? Навіть не марні, як у випадку з більшістю безталанних, а цілком ворожі, небезпечні як для неї особисто, так і для оточення. Що повинен вчинити громадянин, який створював державу, присвятивши їй кращі роки свого життя, коли виявив, що його ідеал облудний? Що

повинен вчинити батько родини, на утриманні якого троє дочок і дружина, знаючи, що вся його праця йде на користь ворогам народу? Що повинен вчинити історик, усвідомивши, що, принісши в жертву майбутньому правду про минуле, без вороття заплутався у брехні та фальсифікації?

— На ось, прочитай і відредагуй, — з хитрим усміхом сказав дід, простягаючи мені друкований текст, коли я якось забіг до них після роботи. Поклавши два аркуші до теки, я пообіцяв, що занесу наступного дня. Дід довіряв моєму редакторському хисту, бо на той час я вже мав у доробку переклади трьох книжок і два роки журналістського стажу. Вдома я переглянув матеріал. Це була стаття до історичної енциклопедії УРСР *Історичні погляди Т.Г.Шевченка*. Стисла за вимогами жанру, в цілком радянському дусі стаття не вимагала особливих виправлень. Але я знав, чого хотів від мене старійшина роду. Це було в продовження нашої попередньої розмови про необхідність використовувати всі лазівки для пропаганди українськости.

— Ти ж бо знаний вчений. Тобі й віри більше та й змоги сказати, не те, що в мене, початківця-газетяра, — вимагав я від тов. професора дієвости.

Отже, зараз мені було надано нагоду запровадити в життя свої гарні наміри. При всьому моєму бажанні я не міг написати у тій статті, що історичні погляди великого поета сформувалися під впливом народної творчости, студій козацьких літописів, дружби з передовими українськими інтелектуалами: Кулішем, Костомаровим, Гулаком. Що дійсно, чужий національній обмежености та непримиренний до національних утисків, він дружив і з російськими, і з польськими митцями, культурними, громадськими діячами, революціонерами. Хоч саме такими були наші уявлення про історичні погляди Шевченка. Я робив незначні перестановки (контекст залишався позакрамольний: з соціяльною нерівністю, дружбою народів etc.), прибравши лише «визначний вплив» російських революціонерів-демократів, натомість вказуючи на благотворні взаємини з російськими та польськими діячами, широке знання європейського мистецтва, літератури тощо. В остаточній редакції не стало обов'язкових принизливих панегіриків на честь російських впливів. Після виходу енциклопедії у світ з історичними поглядами Шевченка відбулася метаморфоза, якої навіть я, призвичаєний до видавничої сваволі, не сподівався. У спотвореній статті йшлося про історичні погляди російського раба і то радянського періоду.

...Задзвонив дзвоник, і дід підійшов до телефону. Мовлено було з того боку дроту дуже мало, але, коли старий поклав слухавку на важіль, він перемінився на виду.

— Вона сказала: «Я від вас цього не чекала, Михайле Івановичу», — глухо видушив із себе і вийшов до другої кімнати.

В університеті, на вулиці хтось ні-ні та й запитував, навіщо він написав ту рецензію? З тим самим запитанням завернувся до нього і я. В 1968 році, коли свіжі подуви злинули в ще донедавна вакуумі громадського життя, моральний авторитет науковця набирав реальної вартости. Тож несподівана стаття — відгук на книжку Плачинди *Неопалима купина* в газеті *Молодь України* стала недобрим мазком на імені історика Михайла Марченка. Професор-ліберал (тут і далі вся термінологія дана, виходячи з радянських реалій), охоче слуханий студентами, чи не самітній науковець серед партійних чинуш та нездар істфакультету і раптом — на

тому самому боці та ще з огидною чорносотенною фразеологією. Виправдальних моментів для такого кроку ніхто не бачив. На язиці в знайомих було: це не сталінські часи, коли україножерством рятували душу. Дід пояснював справу таким чином. До нього звернулися з редакції з проханням написати рецензію стосовно сумнівної слави книжки Плачинди. Представник газети довірчо сказав, що критика в антиісторизмі, ненауковости заступить небажане звинувачення автора в націоналізмі. Бо «у верхах» роблять саме такий закид. Отже, «щоб були ситі вовки й цілі вівці», потрібна конструктивна критика. От у такому толерантному ключі й було замислено злощасну статтю. Мова йшла про фактичні помилки, потребу обережніше ставитись до історичних осіб та подій. За зразок творів на історичну тему пропонувалися *Мальви* Р.Іваничука. Але після здачі до редакції матеріалу вельмишановний автор, чий підпис стояв під ним, влади над змістом уже не мав. Рецензію було переінакшено, витримано в тоні класично культівських часів. Дід, прочитавши газету, не знав, де себе подіти, і тільки з серцем вимовив: «Ну, навіщо я вліз у те багно?»

С.Плачинда, який одразу зателефонував до Михайла Івановича, по з'ясуванню намірів та наслідків все зрозумів і претензій до рецензента не мав. Претензії залишилися в тих, хто бажав бачити в Михайлові Марченкові поборника правди в науці, хто, шануючи його за наукові праці, вірив: сумління вченого не дозволить йому забруднитися в холуйському конформізмі. Адже ще недавно професор КДУ виступив із публікаціями, де з погляду науковости давав одкоша римаренкам, чередниченкам — усій борзописаній раті, що в запопадливому завзятті відносила до націоналістичних навіть твори Ів. Франка та Лесі Українки. Подібний ярлик давав підстави ревнителям інтернаціоналізму й братерського єднання обтинати до решти жалюгідний ерзац національної культури, який мав до вжитку український радянський народ. Тому полемічний виступ Мих. Марченка у *Вітчизні* проти перегинів у монографії *Засади українського буржуазного націоналізму* (автор Римаренко, 1967 р.) справив належне враження. Звісно, щодо жодних прямих випадів проти магістральної теми не могло бути й мови, але вже те, що під сумнів узято наукову спроможність *Засад*, було достатнім.

Хтось мало обізнаний з умовами творчости при тоталітаризмі, прочитавши ці рядки, скептично зауважить; яка, мовляв, ціна усім тим недомовленостям, натякам, критиці без критики? Що він звершив, той учений, коли більшість його праць антинаціональна, більшовицька? Я не даремно розпочав нарис із низки запитань, що на них мав відповідати інтеліґент дідової ґенерації. Вчені, котрі були беззастережно проти радянської влади, давно знищені. Залишилися в крайньому кращому разі такі, як мій дід — будівничі, які з жахом дивляться на витвір своїх рук. Чи ж дивина, що після самовідданої буремної юности, виснажливої, завдяки сталінським концтаборам, зрілости, вони не знаходять сил при старості на новий пошук, утвердження або заперечення. Абстрактне добро та праця в межах можливого — ось невиголошене кредо старого професора.

На початку 60-х років він їде до Ленінграда, де захищає докторську дисертацію з української історіографії. Тема, якої йому ніколи б не захистити на Україні, була прийнята в російському місті з не витруєними до решти академічними традиціями. Звання доктора наук уможливлювало працю над ще більш хисткою темою «Історія української культури». Посібник для студентів та вчителів з одноймен-

ною назвою був першим виданий по війні в УРСР і, наскільки мені відомо, подібного більше не видавали. Тенденційна — так, недосконала — так, а проте єдина книжка, з якої багатомільйонний народ-страдник міг щось леґально дізнатись про свою культуру.

— Чому ти не хочеш піти на вечір пам'яті Кримського?

Я сприймав дідове небажання як примху і невиправдану впертість. Його запросили до клубу Спілки письменників виступити із спогадами про славетного академіка. І хоч не знайомий особисто, він добре знав передвоєнні часи, коли доводилося жити та творити одному з найвидатніших світових орієнталістів. Я наполягав, доводячи, що люди хочуть почути про Кримського, занехаяного і довго замовчуваного.

— Зрештою, це твій громадянський обов'язок, — навів я останній аргумент.

— А що я їм скажу? — раптом вибухнув дід. — Як над ним знущались і допитували в КДБ? Як його ні за що запроторили на заслання? Як, повернувшись звідти, нужденний, в обшарпаному пальті, підперезаному мотузком, він прийшов до університету і швейцар не пустив його досередини? Чи сказати, як не видавали його праці? Як знищили його архів — безцінні *Історію хозар*, дослідження з історії України на матеріалі східних літописів та хронік? А чи про те, як його разом з іншими нашими інтеліґентами на початку війни повантажили в телятник і етапом вивезли «в евакуацію»?

Таким схвильованим я ще не бачив свого завжди лагідного і стриманого діда. Я відчув: як не рідко згадує він про своє ув'язнення, але три роки в новосибірській тюрмі з пам'яті першого радянського ректора Львівського університету не вивітрилися.

На ювілейному вечорі до 100-річчя Агатангела Кримського про його наукову спадщину, неминущу славу мовилося багато і патетично. Одначе коли до чергового промовця, а ним був доктор філологічних наук Засенко, надійшла записка з проханням висвітлити обставини смерти вченого в Казахстані 1942 року, реакція була несподівано бурхливою.

— Я не знаю, як помирав Кримський, — кипів від обурення зав. відділом Інституту літератури АН УРСР. — Я тоді воював, був далеко на фронті і звідки мені знати всі обставини? Я не розумію, навіщо питати про останні роки його життя з такою підковикою? І взагалі, хто написав цю записку? — я просив би встати.

Усе діялося за класичним радянським анекдотом: «На з'їзді йде жвава дискусія про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящих. Виведений енергійністю виголошуваного з летаргії невтручання, делеґат Іваненко підносить руку і просить слова. «Я хотів би знати, куди з крамниць поділося м'ясо, масло, молоко, яйця?» З президії йому зичливо відповідають, що ваш запит записано, розберемося. Минув час, і відбувається наступний з'їзд. Знову доповідачі палко промовляють про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящих. Делеґат Петренко підносить руку і просить слова: «Я не хочу знати, де поділися м'ясо, масло, молоко, яйця, — хочу знати, де подівся мій сусіда Іваненко?»

На Засенкове запитання з трибуни зала німувала.

— Ніде не хочуть друкувати моєї *Історіографії*, — нарікає дід на щасливу дійсність.

Значно розширена й доповнена порівняно з першим виданням 1957 (?) року, доведена до кінця XIX сторіччя монографія в основному відповідала науковим вимогам. Бо відтоді, як зняли категоричне табу на джерела з історії України, дід поквапився включити майже все відоме дослідникам.

— Зрештою, її завжди можна буде доповнити, — сказав якось.

Проте в надрукуванні відмовили і в *Радянській школі*, і *Науковій думці*, й анемічному університетському видавництві. «Зараз не на часі», — цитує він когось із вершителів авторських доль.

У травні 1972 року з першого секретаря зняли Шелеста, і скрізь на проведених партзборах було, згідно інструкції, обговорено про підвищення ідейно-політичного рівня та необхідність рішучої боротьби з усіма проявами буржуазного націоналізму. Отже, знову неактуальна українознавча тематика, знову — не до, а від джерел. Щиро прагнув старий професор приносити своєю працею користь; він неодноразово ухилявся від захвалювальних брошур та статей, намагаючись бути вірним науці. Тільки хоч як не викручуйся, скільки не уникай, а «реакційних, буржуазно-націоналістичних» істориків мусив ганити.

— Я чув, збираються видати праці Грушевського? — запитую я в нього під свіжим враженням від ювілейної статті в *Радянській Україні* 1966 року.

— Навряд, — песимістично відказує дід. — Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний, тому й заборонений. Ну та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують.

— А я читав і в тебе, що Грушевський сякий-такий.

— Інакше б книжки не видали.

Про те, що книжку з інсинуаціями не треба друкувати взагалі, я не згадав. Тому що це рівнозначно зажадати: не треба жити. Коли довкола лицемірством просякло все: преса, кіно, театр, література, збори, лекції, оцінки — напівправда та мала брехня у власній книжці здаються чимось цілком виправданим. Забуто лише, що ця мала брехня є частиною великої загальної. І що тоді різниці вже між ними не існує. Тим не менше в хвилини самоаналізу дід здавав собі справу щодо реальної вартости праць, написаних за методологією радянської історичної науки. Якось ми обговорювали книжку *Історичні погляди Т.Г.Шевченка*. Я висловив своє «фе» з приводу прочитаного і сказав, що це далеко не найкраща з його праць. Дід незлобиво захищався, посилаючись на те, що він перший у повоєнні часи аналізував *Великий льох* та *Розриту могилу*, дозволивши згадки про російський великодержавний шовінізм. Але його аргументація була малопереконливою, здавалось, він і не прагнув мене переконати. Насамкінець дід підійшов до письмового столу, де в нього зберігалися документи. Пошукавши щось серед паперів, він простягнув мені газетну витинку:

— На, почитай, що пишуть про мене в Канаді.

Заголовок рецензії питав: «Хто справжній фальсифікатор?» — і далі в нищівному тоні автор розглядає книжку підсовєтського історика Михайла Марченка *Історичні погляди Т.Г.Шевченка*.

Дід почекав, доки я дочитаю до кінця, і з сумним усміхом сказав:

— Це найкраща рецензія в моєму житті.

Вдома він декілька разів з повагою згадував свого співробітника по Інституту історії передвоєнного часу Оглоблина. Того самого нинішнього голову Вільної УАН у Нью-Йорку, чиє ім'я в радянських публікаціях пов'язано замалим не з гітлерівськими газовими камерами. Натомість дід говорив про нього як про доброго історика, добру людину. Я розумів цю ностальгійну ретроспекцію як данину справжній історії, що твориться десь далеко і не з примусу. Адже ім'я Оглоблина досить небезпечне, щоб навіть у родинному колі відгукуватись про нього прихильно. Міг же дід змовчати про те знайомство, як мовчав, майже нічого не розповідаючи, про свої поневіряння в сталінських тюрмах. І писати задля шматка хліба, писати, женучи докори сумління, свідомість хибности чиненого — иже писах, писах!

Історія! Як боляче відплатила вона, коли жорстоко побитий в теміні вулиці заплічних справ майстрами 77-літній пенсіонер майже втратив розум. Стан психічного розладу — констатують лікарі. Понівечений державою, якій присвятив життя і талант, знівечений лише для того, щоб бути осторогою іншим: бійтеся! Бійтеся мати онука-політв'язня, бійтеся брати в зяті націоналіста Миколу Горбаля, бійтеся дозволяти дочці Аллі Марченко, відмовившись від громадянства, домагатися виїзду до Америки.

— Вони поширюють про нас чутки, ніби це з КДБ побили Михайла Івановича, — нарікав на співбесіді офіцер-оперативник одному з моїх родичів. — Ну, скажіть самі (!) — навіщо нам це робити?

Дідусь зараз часто стоїть біля вікна, безтямно дивлячись на Дніпро. З вицвілих, колись синіх очей його котяться сльози.

Саралжин, Казахстан, 1980 р.

МЕЖИ ЖОРЕН ПЕКЕЛЬНИХ

Завжди, коли я дивлюся на цього чоловіка, в мене виникає запитання: що? Що впродовж ось уже 27 років надає йому сил залишатись таким, як є? Адже для розв'язку того надскладного завдання — не заблукати, не загубитися в житті — він повинен був мати якийсь орієнтир. Я звертаюся з цим до Василя Підгородецького, й один з найстаріших радянських політв'язнів відповідає:

— Виховання. Це — і батьки, і церква, і народний дух, що ним наснажує село, те сповнене традицій українське село, яким я його знав. А ще я часто згадую свого діда. Вдома він ходив у простому домотканому вбранні, босий, і, дивлячись на нього, важко було припустити щось незвичайне. От хіба постава, якась з підкресленою гідністю хода виказували причетність старого до миршавих часів. І лише в неділю, коли у старанно випрасуваному мундирі, набоксованих чоботях, при всіх відзнаках він ішов до церкви на відправу, всі на селі бачили полковника цісарського війська. Так ось, мій отой дідо одного разу сказав: «Послухай-но, малий! В житті може повестися всіляко: добре, зле та дуже зле. Але пам'ятай — ніколи не можна

згубити людське звання. Це так, якби тебе запхали межи свиней і ти б мусив довгий час іти з ними. Ми не годні змінити плину речей, визначених Всевишнім, але і в тій ситуації треба залишатися собою. Це — здійсненно, хоча й неймовірно важко. Та коли припале випробування скінчиться й ти вийдеш до людей, випростайся, обтрусися від бруду, і щоби жоден хибний крок, а чи слабкість не стали згодом в тягар на твоєму шляху».

— Звідки у вас узялася впевненість, що радянська влада — це погано? Ви, тоді ще юнак, не розбиралися в ходах політичної гри і могли, скажімо, клюнути на вудочку націоналістичних верховодів.

— Все було, як у Святому Письмі: «Пізнаєте по ділах їхніх». Нам важко було повірити в розповіді втікачів-очевидців про те, що коїли більшовики на Східній Україні, розум відмовлявся беззастережно сприймати жахливі факти. Та після незабутнього вересня 1939 року ми вже самі сповідали те, у що не хотіли вірити на Заході. Мій батько, сільський активіст ОУН за Польщі, попереджений євреями-крамарями про арешт, переховався й залишився живий. Його приятель з сусіднього села, котрий надіявся, що він нічого лихого Рад. владі не зробив, був схоплений НКВДистами, і діти не знають про його долю донині. 1946 року (рік прошу перевірити. — *Автор*) по всій країні проводилися вибори до Верховної Ради СРСР. Я разом з іншими стрільцями не допустив на село виборчу комісію, витримавши бій з армійським підрозділом, постріли її ескортував. Від друзів, що вели бої на сусідніх теренах, я знав: там плани більшовиків порушено також. Читав комунікат головного проводу ОУН, де було вказано, що на більшій частині Західної України вибори не відбулися. І, тим не менше, всі радянські газети надрукували повідомлення про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР, як завжди — 99,9% проголосували «за». Або ось вам ще приклад. 1947 рік, на Україні лютує голод. Юрби біженців з Молдавії бредуть, жебраючи бодай кусень хліба. Люди вмирають без ліку. Ми перепиняємо потяг до Німеччини, де виявляються лантухи з добірною пшеницею. Ціна, яка висіла на бірках, була настільки малою (на рівні вартости тодішньої коробки сірників), що ми, не ймучи віри, показували її одне одному. І тоді я зробив ще один висновок. У цій суспільно-політичній системі людина не варта ніц. Задля світового панування тут знищать і українців, і молдаван, і тих самих росіян, безсоромно прикриваючи свою людиноненависницьку політику поясненнями про «тимчасові труднощі», «інтернаціоналізм» тощо.

— Ваше перше враження від зустрічі з представниками КГБ?

— 1952 року, коли мене схопили, я мав нагоду побачити зблизька тих, що, за висловом письменника, становлять «щит родины». Перші слова, які я почув, переступивши поріг слідчого кабінету, була лайка. Слідчий заматюкався, здається, з того приводу, що мене довго ловили. І, по-одному перебираючи коліна тільки росіянами знаних матюків, завершив свою словесну побудову огидним богохульством Божої матері. Я, вражений, сидів, чекаючи, що ось-ось упаде стеля і сліпуча громовиця вразить боговідступника, гадав, що земля розверзеться і нараз поглине його. На жаль, цього не сталося. Згодом я дійшов висновку, що так, як ми не годні жити без пісні, вони не годні жити без лайки. Природа світобачення, так би мовити. «Запхався бандерівець до нас на Донбас, — говорив мені цей син братнього народу, — ходив би в себе на Західній, а сюди не суньося». В принципі відомо: з совєтськими

слідчими сперечатися не слід. Але тут я не стерпів: «Звикли чужі землі ділити — дві України, дві Кореї, дві Німеччини. Зась вам у нас порядкувати. Самі дамо раду, як нам жити». Бригада викликаних ним громил завершила нашу суперечку безвідмовним кагебістським аргументом — мене били дружно, колективно.

— Ви провели п'ять років на критому режимі, побувавши в найстрашніших тюрмах СРСР, де вас тримали серед кримінальних злочинців. Ваші враження від цієї категорії в'язнів?

— Свою відповідь мені хотілося б розпочати з нагадування, що зараз осіб, у тій або іншій формі позбавлених волі, у СРСР в декілька разів більше, ніж їх є по всій решті країн, які підписали Гельсінську угоду. І це коли тут «неухильно здійснюються всі права людини», а «поїзд розрядки йде повним ходом». У 50-ті ж роки я сидів з поколінням людей, що здебільшого, вирісши й виховавшись за Радянської влади, воювали проти гітлерівської Німеччини, брали участь у соціалістичному будівництві, були продуктом системи, звичайними радянськими людьми, котрі під тим або іншим приводом виявились забраними до концтабора. Далі відбувався хутчий процес деградації — позбавлені Бога, вони не мали сили протистояти розтлінній атмосфері ув'язнення. Безпричинна різанина, карти, гомосексуалізм, доносництво — всьому цьому достатньо приділено уваги й без мене. Волію зупинитись на явищі, що вразило мене найбільше. Навіть після років баланди (по суті — катування голодом), нестерпних умов камерного режиму, виснажливої праці я зустрічав таких, хто з гордістю говорив: «А все-таки пів-Європи наша». І ні посилання на Бога, ні покликання до здорового глузду не могли знищити в них отого сатанинську ненажерливість. Один крадій-законник так і сказав мені: «Знаєш, Васька, є в мене одна мрія, як почнуть оце війну з Америкою, коли візьмемо Нью-Йорк — видеруся на дах найвищого хмарочосу і звідти посцю на їхню вулицю. Віриш, нічого так не бажаю».

— Але ж твердять, що держава ніби не зацікавлена в аморальній, зледащілій, знавіснілій армії злочинців.

— На папері, тобто формально. В дійсности виглядає інакше. Нашій боївці ОУН було доручено захопити прокурора в місті Дрогобичі. Записавшись до нього на прийом і вдягнені у військову форму, наші прийшли прямо у прокурорський кабінет. «Я не маю часу, товариші», — сказав він, закриваючи теку і вже ладнаючись іти. «Гадаємо, товаришу прокурор, для нас у вас час знайдеться», — у свою чергу відповіли відвідувачі, порадивши йому захопити не тільки теку, а й папери з сейфу. Так от, ні розповіді про катування під час допитів, ні сваволя на судових процесах, ні зізнання про особисті покривання порушень законности не були такими кричущо викривальними, як рознарядка на те, скільки в'язнів має постачити область за місяць, квартал, рік! Та погляньте на їхній виправно-трудовий кодекс! Яка мова може бути про перевиховання, коли все побудовано на визискові в'язнів — держава одержує гроші з нашої праці.

— Комунізм — це справді ненаситна кровожерлива потвора. А чи не краще було б причаїтися й перечекати лиху годину? Хай би з випитого сповна українцями збана покуштували оті на Заході, хто рахує здобутки в країні перемігшого соціалізму. Можливо б, усім, як лідеру Комінтерну Мануїльському, було гукати здравиці на честь вождя... У той час як на Україні лютував штучний голод і загинуло понад 12 мільйонів «таки не негрів, а своїх — людей добрячих та плохих».

— Спостерігати незворушно, як гинуть неукраїнці — хіба це краще, порядно? А крім того, слід знати психологію бандита: чим менше опору, тим безоглядніший, вигадливіший у насильстві та сваволі. Таких вгамовують лише кулак і куля.

— Свій другий термін ви одержали за «табірні безпорядки». В чому вони полягали?

— Середина 50-х років відома низкою повстань у радянських концтаборах. Очевидець і учасник декількох, я міг би розповісти чимало про їхні причини, рушійні сили. Бо самої констатації — брав участь, не досить. Власне, досить для «безстороннього засідання», щоб засудити мене на нових 25. Наш етап, що складався переважно з українців, привезли до табору під Карагандою. Верхи на коні новоприбулих зустрічав сам начальник табору. Колону спинили, і він, хльоскаючи себе нагаєм по халяві, деякий час вивчав нас, що потомлені стояли після дороги. «Так ось, — розпочав він, підвівшись на стременах, — я з вас цей бандерівський дух виб'ю. Знаєте, куди ви приїхали? Там, за річкою, залишилась Радянська влада. Тут закон — тайга, ведмідь — прокурор, а я, капітан Мішин — і головний суддя і Рад. влада водночас». — «Гаразд, начальнику, доста було людей морозить, — почув я голос Вітьки Солодкого. — Пускай до зони, там побачимо, як вибивається бандерівський дух». Отже, спочатку було слово. А з наступного дня: праця по нелюдських нормах і при нелюдській їжі, сваволя адміністрації, грабунки табірних злодіїв, антисанітарія, що не піддається описам, перевірка померлих розколюванням черепа, а ввечері по роботі — оркестр, що гучно вітав нас під транспарантом «С радостью в зону!», тобто з виконаною нормою. Чекати, доки партія визнає і виправить свої помилки, ми не мали часу: щодня у таборі помирало до п'яти душ. Всі застрайкували. За організацію табірних заворушень хтось мусив відповідати. Судили п'ятьох, з них я з Віктором Солодким досиджуємо свій тридцятирічний термін.

— За цей час вам довелося зустріти в таборах представників багатьох національностей. Які зразки людського злету і падіння запам'яталися найбільш?

— За колючим дротом завжди було холодно й голодно. Єдине, чого там доволі і надміру, — роботи. Все це скуштували не лише ми, радянський народ, але й маса військовополонених з інших країн. Сталося це в Сибіру. Підтягнутий стрункий кореєць-офіцер підійшов до начальника табору і повагом простягнув петицію. «Що це?» — запитав той. «Риса нада», — коротко пояснив кореєць. «Де я вам його візьму? Нема рису», — крутнувся спиною до прохача начальник. «Падазиді, — було ламаною російською мовою, відтак пролунала якась команда по-корейському, і сотня полонених підійшла до вийстя шахти. — Риса буде?» — перепитав парламентар. «Я ж сказав нє», — буркнув володар невільничих душ. Кореєць махнув рукою, і люди один по одному стали стрибати в провалля. Всі заціпеніло спостерігали за жахливою картиною. Коли зник останній із сотні, почулося уривчасто-дзвінке: «Риса буде?» — «Не!» Друга сотня, вишикувавшись, підійшла до шахти. Наглядачі кинулися заступити вхід, але їм завадили це зробити інші корейці. І сотня пішла слідом за першою. «Риса?» — зринуло моторошне. — «Нема, де я вам візьму?» — прорізався зденервований начальницький голос. Після того як третя сотня поховала себе в шахтному стволі, раціон було обіцяно змінити. За якийсь час корейці їли рис. Це я нагадав, ви питали стосовно мужнос-

ти. А от про нищість... На це спрямовано все перебування з/к в таборі. І я зайнявся б невдячною, прикрою роботою зображати людину в гірших її проявах.

— Нещодавно в газетах писали про вас. Що там не відповідає дійсности?

— Мені довелося б списати не одну сторінку задля спростування того пашквілю, як, зрештою, й усіх матеріалів про український визвольний рух, виданих у СРСР. Тому я лише нагадую, якою насправді була поведінка того офіцера (Прошу встановити його прізвище за газетою *Вісті з України*, кінець 1978 р., а чи львівською обласною *Ленінська молодь* № 114—117, 1978 р., стаття *Герої в масках і без них*. — *Автор*) під час нападу на очолюваний ним опер. загін у селі Підгородці. Отже, ми здійснили ту акцію успішно, без втрат захопили «стрибків» (інакше «колабораціоністів»), провели роз'яснювальну роботу серед населення: за ворожу до українського народу діяльність — численні виселення до Сибіру, примусову колективізацію, доноси в КГБ було страчено голову сільради (чи колгоспу — перевірити по газеті). В газеті — брехня, слідством доведено, я до голови не заходив. Заскочені зненацька прибічники соціалістичних перетворень на селі опору не вчинили. Обеззброївши вартового, ми зайшли до приміщення сільради і наставили автоматичну зброю, — вони піднесли руки і здалися добровільно в полон. Капітан (?)... сидів у другій кімнаті, обмірковуючи стратегію наступного наступу. Коли я прочинив двері, він шарпнувся був по пістолет, але тріск видушеної шибки і відтак просунена лискуча чорна цівка машинівера розвіяли в нього охоту змагатися у стрільбі. Він без вибриків віддав зброю. В кімнаті нас залишилося троє.

Один провадив допит з товаришем, другий читав захоплену документацію. Капітан в останню, на його думку, хвилю життя став неймовірно балакучий, очевидно, маючи намір виговоритися наперед. Виявилося, що він сам — проти насильницького заганяння людей до колгоспу, але мусить виконувати наказ. Він розуміє, у країні коїться чорти зна що і першопричина зла — Сталін. Тут він розлючено махнув п'ястуком на портрет, що висів на стіні, відтак, подумавши трохи, звівся на стілець і скинув його з брязкотом на підлогу: «Це він, падлюка, в усьому винен», — кричав капітан міліції, топчучи образ незабутнього вождя. В ту ніч він наговорив про Сталіна купу гидоти. Пам'ятаю, як він ще розповідав, що в душі — віруюча людина і що любить українську мову. Одне слово, перед нами стояв не представник радянських каральних органів, а глибоко гуманний, з широкими демократичними поглядами чоловік. Минуле цього міліціонера не мало одверто умисне злочинного характеру, і ми знайшли за можливе не розстрілювати його. Становище його на моєму суді було вельми лоскітним. Мабуть, до них щось донеслося про його одкровення з нами. І коли голова трибуналу на моєму суді суворо запитав: «А чому ви не загинули на посту, як належить бойовому офіцеру?» — той аж упрів, збагнувши обсяг навислої над ним небезпеки. «Так не було коли помирати, — похлинувся він. — Адже миттю — автомат під шию, пістолет відняли і все. Я бойовий офіцер, пройшов фронт і не раз бачив смерть у вічі. Мені нема чим дорікнути». Саме тоді от і виникла версія, що він нами був мордований. Подібне звинувачення відпадає з логіки речей: якщо могли розстріляти, навіщо бити та ще й довго?

— Протягом стількох років з вами ведуть розмови працівники КГБ. Із своїм небуденним минулим ви — досить помітна постать, щоб їхня обіцянка звільнити, в разі розкаяння, не була здійснена. Отже, що вимагається від вас?

— Десь напередодні свого від'їзду з 35-го табору капітан Утиро викликав мене і сказав: «Гаразд, Василю, пиши ось на помилування. Осуджуй своє минуле, націоналізм і будеш на волі». Ми тоді довго розмовляли з цього приводу, він ніяк не розумів мене і наприкінці, не стримавшись, підвищив голос: «Ну, чого тобі треба, чого? Що тобі дати, аби ти зробив це?» — «Україну», — сказав я і вийшов.

Урал, 1978 р.

РАЗ — 15, ДВА — 15!!!

Мирослав Симчич належить до нечисленної групи мешканців табору з доведеними по суду вбивствами. Саме про цю категорію політв'язнів органи радянської пропаганди тріумфально пишуть: руки по лікті в крові. Свого часу не розстріляних цих людей посилали на каторжні роботи, де вони мали спокутувати провину перед владою чи пак народом. Їм так і заявили: «Смерті легкої не дістанете. Доки на нас напрацюєтесь, всі соки витиснемо!» Свідомий безвиході, в якій опинився, сотенний УПА знав: рано а чи пізно йому нагадають знищення більшовицьких визволителів. Тому єдиною сприйнятливою формою існування залишалася боротьба. Подібні альтернативні істини легко писати й говорити, важко їх здійснювати.

Бодай ви ся стяли, станіславські мури,
Як в вас мають пропадати з Карпатів гуцули.

Допит веде дебелий кагебіст. Хто? Звідки родом? Псевдо? Зв'язки? Запитання, на які треба відповідати правду, інакше... Раптовий удар в обличчя. Ще раз і ще. Кров з розбитого надбрів'я заливає око, кімната слідчого розпливається в рожевому тумані. За віщо його нівечить цей чужинець? Не тямлячи себе від гніву, він підхоплюється з пригвинченого ослона і б'є кривдника в підборіддя. Удар Симчича, важкий, незасвоюваний, запам'ятовується. Я мав нагоду спостерігати його під час сварки з одним здеґрадованим зеком. Це — на професійному рівні. Хоч, так би мовити, природний хист, бо боксом він ніколи не займався. Отже, після сеї відповіді слідчий, перелетівши через стіл, якусь хвилю своїм скаламученим мозком оцінював ситуацію. Відтак навкарачки доліз до стіни й натис дзвоник тривоги. Першу бригаду оперативників обвинувачений розкидав по кутках і, як щойно їхній колеґа, вони лежачи обмацували свої носи, щелепи, потилиці. Лише після з'яви другої бригади молотильників вдалося приборкати несамовитого бандерівця. Захопившись невідворотністю відплати, його змордували так, що кілька тижнів не годен був підвестись. Тим не менше опір дав плоди — слідчий більше не зачіпав його. 1948 року гуманіст і поборник прав людини Сталін смертну кару у своїй країні не застосовував. Отож Симчичеві присудили 25 років ув'язнення. У Харкові, де перед вантаженням до сибірського потягу можна востаннє поглянути на Україну, етаповані співали пісень про розлуку з Батьківщиною. У вагоні, лежачи горілиць, згадував дитинство. Як

колись узимку взував бабині празничні чоботи й бігав ковзатись на замерзлу річку, а потім, повернувшись додому, крадькома ховав їх назад до скрині. Файно було мчати довгою ковзанкою, коли у вухах свище вітер, а вусебіч розлітається снігова пороша. Так тривало доти, доки шкіра не вичовгалася й на колись суцільній підошві засвітились дірки. Інкрустовані сріблом витвори майстра-гуцула докірливо дивились на світ чорними халявами. Чобіт він більше не займав, та й зима вже скінчилася. Баба ж виявила шкоду найближчого весняного свята, коли, пишаючись та величаючись, зібралася йти до церкви. «Вороже мій лютий! — на цілу верховину заголосила стара, побачивши справу її онука. — Та це ще моє весільне придане. Я ж їх берегла, не взувала нікуди, лишень до церкви (вона й до церкви всю дорогу йшла боса, взувалася аж перебрівши річку та помивши ноги). А ти свою бабцю ото так шануєш!» Сучкуватий патик — запомога у ходьбі й вихованні оперезує хлопчачу спину, але він уже поза дверима. Щасливий від уникнутої небезпеки, біжить до рятівних гір... Можна перевести погляд з однієї дошки горішніх нар на іншу й одмінити картину споминів. Він, випускник Коломийської гімназії, разом з класом завітав до музею національного мистецтва й уважно слухає лекцію про духовні скарби українських Карпат, яким важко відшукати аналог у світовій культурі. І, скрегочучи зубами, згадує, як по війні одного разу зайшовши до «краєзнавчого» музею, не виявив і десятої долі того, що було там раніше. «А де наші скарби? Де те, чому немає рівного в жодній культурі світу?» — необережно нагримав на екскурсовода, яка, на щастя виявившись своєю, місцевою, не виказала його. «Не вільно показувати. Чимало вивезено, дещо лежить у запасному фонді, а тут, — вона махнула рукою на стіни, — звеличуємо щастя сьогодення». Культуру — під замок, мови — відцуратись, мислення — лише на догоду носіям передових ідей з Азії. *Ex Orienta lux*, глузливо виринула в пам'яті латинська цитата.

«Ну, то що, капітане Трошин? — Нарешті їм вдалося схопити цього дільничного міліціонера, на совісті якого не одне життя, десятки, ба ні, сотні зруйнованих доль і для кого нищення українського, називаного бандерівським, є святим ділом. Симчич провадить допит разом із членами сітки СБ. — Ти заслужено вивіз те село гуцулів на заслання?» — «Так. Вони саботирували розпорядження партії й уряду про колективізацію». — «А може, все-таки вони не хотіли вступати до колгоспу? Це їхнє право». — «Вони заважали б усьому народові, їх потрібно було примусити». — «Але це протизаконне насильство». — «Все робиться в ім'я комунізму». — «В ім'я цього безглуздого марева ви занапастили й знищили мільйони на Східній Україні, зараз припхалися сюди, сподіваючись і надалі на безкарність. Капітане Трошин! За злочини, скоєні проти українського народу, ви засуджуєтесь до кари смертю». — «С алым светом распращаюсь, буду спать в сырой земле!»

Спогади відволікали від нестерпного оточення. Етапну пайку давно з'їдено, й по вагону сновидами никали голодні люди. З'явилися померлі. Коли пливли в баржі по Охотському морю, звели рахунки з кагебістами, сексотами. Попід нарами бовталася вода, й їхні трупи пустили ув останню плавбу по не бурхливому і вже не житейському морю. Обожнюване життя, задля якого було вчинено стільки підлоти, ось так ганебно полишало їх. Ах, золото! Російські каторжники, котрі на початку сторіччя мили його на Колимі, були незрівняно щасливіші за своїх підсовєтських наступників. За царя годували щодень з м'ясом, не забирали теплого одягу і не

вимагали виконання нелюдських норм. Хліба того дня не привезли, й нач. табору оголосив, що нині у зв'язку з експедиційними труднощами пайки видано не буде. «Потерпіть, — заспокоював радянський офіцер, — збільшимо жирів у супі». Другого й третього дня так само — на порожній баланді. Четвертого нарешті привезли хліб, проте видали лише за два дні. «А де ще?» — запитали обурені зеки в начальника. «Списано», — розвів той руками. Норми, однак, ніхто не списав, її належало виконувати. В цьому таборі владу тримали злодії-законники. Власне, її ділила з ними адміністрація. Решта, віднесена до категорії «мужиків», мусила «пахать», віддаючи частину зароблено го, з домашніх пакунків упривілейованим. Та й у цих умовах знецінено-упосліджена людська гідність вирізнялася й запам'ятовувалася. Англійський військовий аташе, здається, в Румунії захоплений більшовиками і засуджений за антирадянську діяльність, був досить помітною постаттю навіть серед різномастого загалу сталінських концтаборів. Цей стрункий білявий красень почав ходити поза кухню. Там на помийниці був останній прихисток тих, хто прагнув наїстися. Вичікуючи, коли служка якогось заможного злодія викине спорожнену бляшанку, вони накидалися на неї, рвучи з рук одне в одного, аби потім зварити із засохлих решток зупу. Або, копаючись у покидьках, віднайти ще цілу частину напівзогнилого буряка і з задоволеним муркотінням ховатися десь, щоб бодай на мить погамувати голод. А ще можна зварити картопляні очистки — там же крохмаль! Цим людям вже нічого не годні були втовкмачити. Всі переконання зависали в повітрі, а блукаючий непевний погляд співрозмовника виказував, що слова його не цікавлять. Як і всіх завсідників помийниці, англійця спіткала дизентерія, відтак болісна смерть. «Ми говорили про нього з жалем тому, — згадує Симчич, — що на цьому забутому світом клаптику землі він репрезентував не лише свою націю, а Європу. На нього, навіть зодягненого в зеківську робу, відзнаки минулого накладали зобов'язання. Він мусив зберегти мужність перед лицем смерти».

Бандерівці були об'єктом безнастанного переслідування адміністрації, котра вважала їх за головне зло. Перепон для знущань перед наглядачами ніким і ніколи не ставилось, і чим винахідливіше, бажана передумова — згідно закону, був покараний в'язень, тим вище цінувалися службові якості працівника. Гладкі та тонші, брутальні чи улесливіші, вони різнилися зовні, проте єднала їх визначальна риса — ненависть до людей, над якими поставлено командувати. Жив був у таборі старшина. Навіть не кум, не режим і політрук, а звичайнісінький наглядач — старшина. З вигляду селюк селюком, тільки от очі мав безбарвні, нерухомі садистські очі. Дивина! Таких людей веде, просто надить до місця, де свою злобу здатні виявити найповніше. Скаржитись, що через його рапорти у карцері пообморожувалося безліч людей, — вони порушили режим. Що, вриваючись до барака із ранковим дзвоником, гамселив дерев'яним молотком по заспаних в'язнях, — винні самі, бо не встали по підйому. Що власноручно забивав на смерть невпокорених, — класова боротьба загострюється, та й кого тим здивувати в часи офіційно дозволеного застосування фізичної сили. Одне слово, він лютував так, що не було на зоні зека, який би його не проклинав. Ліквідація цього вірного сина ГУЛАГу відбулася блискавично. Один з оунівців-юнаків, Тарас, працював шнирем (дневальним) у бурі [1]. Цей непоказний хлопчина

[1] Барак усиленного режима (*рос.*).

передав ключа від вхідних дверей, що з нього виготовили дублікат. Уночі заскочений зненацька наглядач залементувати не встиг. І як же по-зміїному він крутився, коли його кололи ножами... Вранці зона гула, мов вулик — такого обербандита зарізали. Тараса повели на допит, погрожували, били, але хлопець тримався мов кремінь. Тоді опер сказав, всі тортури, про які чув і бачив, здадуться йому дитячим лоскотом порівняно з тим, що він зазнає незабаром. Тараса посадовили в бур до камери, де вже тримали трьох кримінальників. Вони пекли його розпеченим залізом, підвішували за руки до стелі, по-звірячому кількагодинно били. Це були, далебі, Христові муки, які вірний товариш переніс з не меншою витримкою. Дізнавшись, що коїться за ґратами барака посиленого режиму, на зоні почали вживати заходів. Оперові натякнули, за Тараса доведеться відповісти. Але вихователь забожився, що це не його ініціатива, а наказ згори. Тоді на підпільній раді вирішено було комусь потрапити в бур, де розквитатися з виконавцями наказу. Це доручили здійснити Симчичу. Він припинив виходити на роботу, привселюдно облаяв офіцера і за порушення режиму був запроваджений до буру. Хоча новоприбулого тримали окремо, та перемовлятися з тамтешньою братією він, зрозуміло, міг (поніневіченого Тараса забрали до шпиталю). Зорієнтувавшись, що найкраще місце для зустрічі буде в робочій камері, він відповідно змінив поведінку. В'язень забаг роботи й сповістив начальство, що перестав мислити себе поза виробництвом матеріальних цінностей. Це сприйнялося як наслідок виховного процесу, і Симчича випустили до промзони, куди виходили працювати й сусіди. Причина його з'яви в бурі для них таємницею не була, тож до зустрічі готувалися ретельно. На дворищі промзони на фашиста (так ще по таборах називали націоналістів) чекали троє із захованими під фуфайками аргументами для переговорів. Здоровань, який став найперший, вихопив булаву (металеву кулю завбільшки з кулак на довгому держаку розглядали з цікавістю набіглі після бойовища в'язні) і замахнувся для вдару. Проте він устиг лише замахнутись. По-кошачому стрибнувши вперед, Симчич однією рукою перехопив булаву, а другою вдарив у обличчя. Здоровань розчепірив пальці, і зброя опинилася в руках суперника. Наступної миті він уже валявся навзнак з розтрощеним черепом. У цей час до них підскочив другий напасник із залізною штабою. Той устиг зачепити Симчича по рамену, але далі удари вже сипались в одному напрямку. У кримінальника було пошкоджено хребет, ребра і щось там ще. Третьому з ножем дісталося лише раз, бо втік у заборонену зону, де його підстрелив вартовий з вишки. Протягом цих днів на зоні ліквідували ще кількох стукачів. Згуртовані українці визначалися як група, яку не можна було зачіпати безкарно. До подібного розгортання подій начальство, річ певна, не залишилось байдужим. І невдовзі, 1952 року, військовий трибунал у місті Хабаровську розглянув справу групи в'язнів, котрі, вступивши у злочинну змову з метою протидіяти перевиховним заходам, влаштували заворушення та страйки, організували вбивства осіб із числа в'язнів, що співробітничали з адміністрацією. Мирославу Симчичу інкримінувалося «избиение» ув'язнених, котрі стали на шлях виправлення, злісне ухилення від праці, підбурювання інших до спротиву адміністрації — все те, за що дають теперішню статтю 77 УК РСФСР. Можливо, усім їм, учасникам табірного руху опору, повелося б інакше, якби не зрада. Чоловік мовчав тривалий час — ні жорстокі побої, ні загроза нового терміну, здавалося, не впливали на нього.

Та є в росіянина одна струнка, до торкнувшись якої, можна заграти чи не всілякої пісні. Слідчий сказав заарештованому: подивися, в яку компанію ти потрапив — самі бандерівці. Вони, люто ненавидячи нас, прагнуть відокремитися й розділити Росію. Ти — росіянин, а допомагаєш своїм ворогам у руйнівній роботі. Гаразд, тобі може щось не подобатись у суспільно-політичній системі. Але ж Батьківщина! Невже в тебе не болить за неї душа? Душа в нього боліла, та ще коли виявилося, що за патріотизм й відповідне давання показів не додадуть «доважку», возлюбив навіть слідчого-земляка. Табірні акції він описував з натхненням белетриста, конкретизуючи дати, імена тощо. Про ці одкровення Симчичеві однієї ночі оповів тюремний офіцер-узбек. І коли в'язень, спалахнувши од гніву, гримнув: «Брешеш, це — чесний чоловік», — той відказав йому: «Ти забув, що він росіянин, а хто — ви?»

Наступні 10 літ він мандрував через найлихіші штрафні зони СРСР. І так записано в книгу життя: несподіване звільнення 1962 року — від хрущовських амністійних щедрот. Вийшов за табірну браму в зеківському х/б костюмі, настукуючи дерев'яними черевиками, без грошей у кишені і з залізничним квитком до східноукраїнських областей. На останнього карбованця прокатався екскурсійним тролейбусом по Москві, зійшов, плюнув на мавзолей на Красній площі та подався шукати долі на свою безталанну Батьківщину. В Запоріжжі його довго не приймали на роботу, відмовляли під різними приводами, дізнаючись, що сидів. Врешті-решт пішов до голови міськвиконкому і сказав: мені нема де спати, нема чого їсти. Відправляйте назад до табору, там хоча б баланда та нари. Можновладний здав собі справу, що подібний скандал йому ні до чого, і з наступного дня Мирослав Васильович Симчич був зарахований робітником ливарного цеху на машинобудівному заводі. Працював важко, але з'явилися більш-менш гроші. Бог послав йому вірну дружину Раїсу, в них знайшовся хлопчик. З винайманого помешкання родина переїхала до кооперативної квартири. А за неї, меблі, їжу треба було платити. Власне, гарував, аби здобутися на якісь статки. Пораненому, стомленому ув'язненням, у зрусифікованому місті цьому 40-річному чоловікові було вже не до політики. Прикрим, до дуже незначної міри, для влади міг бути хіба його язик. Коли, шукаючи і не знайшовши української вечірньої школи в місті колишньої козацької вольності, зрізався з директором-шовіністом. А чи коли кепкував із щасливого сьогодення, вистоюючи в черзі за білим хлібом. І тим не менше 1967 року Симчича заарештовують. 50 років великого ошуканства влада відзначала гучними й застрашливими політичними процесами. Націоналістам «не забули, не простили» ні збройного опору, ані разюче дошкульного викриття антинародної більшовицької системи. Симчич, як і ряд інших учасників УПА або членів ОУН, мав стати козлом відпущення. Завдання слідчого полягало в тому, щоб всілякими засобами заломити націоналіста й у вигляді моральної руїни виставити на показовому процесі. Розстріляний, він про обіцянку хуткої волі а чи невеликого терміну не нагадає. Тут існує певна психологічна закономірність. Мирне життя, батьківство, відсутність організаційної діяльності даються взнаки. Часто колись відважний підпілляка, побувши опісля табору на волі, розгартовується й не знаходить сил для опору знову. Симчичеві властива яскравовиражена національна риса — упертість. Засвоєним змалку поглядам та звичаям він не зрадить, якщо навіть його розітнуть навпіл. І зараз він чудово розумів, що КГБ його занапав не для того, аби привселюдно прощати. За

майже два роки слідства понад сотня свідків, викликаних з усіх-усюд СРСР, з'ясовували подробиці його буремної біографії. Заломлений посправник став брати на себе епізоди, яких взагалі не було, звинувачуючи, звісно, й свого зверхника. Для спростування чергової інсинуації Симчич забаг очної ставки. Побачивши, що слідчий надто старанно розсаджує всіх на стільцях, досвідчений зек помінявся місцями із своїм сусідою, щойно слідчий вийшов з кімнати. Присутній тут-таки прокурор заперечити проти тої перестановки не міг нічого. Покази лжесвідка зводилися до того, що обвинувачений власноручно повісив голову колгоспу. Після сповненої кривавих подробиць сцени свідок на запитання «чи впізнає він вбивцю?» не вагаючись підійшов до місця, де раніше сидів Симчич, і вказав на понятого, який зараз там сидів. «Так, ось цей». Слідчий заметушився, намагаючись пом'якшити категоричність твердження, і запропонував краще подивитися ще набік. Але ці настирливі поради свідок сприймав за обумовлену гру й наполіг з іще більшою беззастережністю: «Ні. Я добре пам'ятаю, це — він. Він ще мордував жінок і дітей», — в раптовому осяянні сказав представник громадськості насамкінець. «Пишіть, занотовуйте покази», — гримнув із свого стільця Симчич, коли слідчий зробив нову спробу відволікти увагу. Свідок, ведучи свою партію, з обуренням кричав, що вбивці-націоналісту не можна подарувати тих злочинів. Справа запахла порохом, і доти мовчки сиділий понятий (ним виявився засуджений за антирадянську діяльність у Тисьмениці Василик) озвався ошелешено: «Ти що мелеш, дурню? Мене ж так і розстріляти можуть». — «А ти як собі думав, душогуб?» — не вгавав очевидець далеких подій. «Та я в Радянській Армії у цей час був, — не на жарт занепокоївся Василик. — Ти що, навмисне безвинних людей топиш, сволото?» — «Записуйте все до протоколу впізнання», — вимагав Симчич від прокурора. Тим часом, рятуючи своє життя, Василик, приступивши до слідчого, з піною коло рота вимагав затребувати його документи про службу у совєтському війську. «Вони — *по passaran*», — реготав, розповідаючи мені про цей випадок, Симчич.

Насамоті в камері його знов посідали думки. Ось він із кількома стрільцями на святковій вечері в хаті Павличків. Радісна мати припрошує їсти, розносячи страви гостям, котрі прийшли разом із старшим сином. Менший Дмитро, тоді студент Львівського університету, вийняв з кишені нотеса й читає з нього вірші. «Нам потрібні люди і в їхніх установах, чи не так, пане сотенний?» — схвально кивнувши в бік поета, родинної гордості, озивається старший брат. «Це дуже слизький шлях, і рідко хто здатен пройти по ньому, щоб не впасти», — майнуло в голові унітського старшини, але нічого на те не зауважив. Згадав за ту зустріч та розмову згодом, коли давно загинув старший Павличко, а молодший у гонитві за визнанням, посадою, усім іншим, що дає служба ворогові, став топтати святині, паплюжити боротьбу за незалежність України. Шлях Конрада Валленрода поетові виявився не під силу. Життя не література, непереможеним залишитись важко.

Його не розстріляли, хоча все велося до того. Десь спрацювали невисліджувані коліщатка, і замість неминучої страти йому визначили досиджувати недосиджених 15 років від другого табірного терміну. Гай-гай, доле! Смерть знову лиш обкурила й не зайняла. Довго житиме Симчич... у таборі. В Мордовію на побачення приїхала жінка. Поцілунки, сльози, радість, що не розстріляли, і, як завжди, брак часу набалакатися. Життя тривало й вимагало певних рішень. Симчич працював

несамовито: дві, три норми стали звичайними. І хоча подібне перевиконання — на шкоду собі, бо відсотки виробітку на виробництві збільшують, посилаючись саме на легкість виконання дотеперішньої норми, він ішов на цей самообман. Допомога родині стала його ідеєю фікс. І друзі не годні були переконати, що в цій гонитві за мізерним заробком в'язень зазнає поразки, бо від виснажливої праці втрачає здоров'я, занепадаючи й на дусі. Симчич тільки всміхався, відмахуючись під порад: «Мені все одно сконати — не нині, то взавтра. А от хлопцям тра' допомагати. Виростуть у мене два козарлюги». Відчайдушні намагання в'язня заробити зайвий гріш не залишалися поза увагою громадян начальників, і, варто було колишньому бандерівцю написати гостру заяву до Івано-Франківського КГБ з приводу умисного цькування сільськими п'явками — головою колгоспу та бригадиром — старенької матері, його негайно позбавили вигідної роботи і більше надсилати додому навіть тих зароблених кривавим потом десяток карбованців він не міг. Гасло зі стінки адміністративного барака «Щастя в праці!» виявилося ефемерним навіть, здавалося б, при обопільній зацікавленості сторін.

У своїй скарзі на ім'я Ґенерального прокурора СРСР Руденка з/к Симчич звернув увагу блюстителів соціалістичної законності, що вдруге його засуджено за протидію безчинствам у сталінських таборах, які було викрито й затавровано ганьбою на XX—XXII з'їздах КПРС. Його невдоволення тодішньою дійсністю цілком у дусі офіційного партійного курсу. Отже, він хоче сподіватись, що термін, набутий за боротьбу проти сталінсько-берієвської сваволі в ИТУ, йому буде знято. Перші відповіді, переслані до Пермської облпрокуратури, надходили з інформацією про те, коли й за віщо заарештований та суджений Симчич М.В. Кілька наступних скарг було переслано до Хабаровського краю, звідки відповіли, що справи Симчича М.В., судженого 1952 року трибуналом Хабаровського військового округу, взагалі не вдалося відшукати. Коли ж, настирливо домагаючись правових підстав для свого 30-річного тримання, старий каторжник з усім вищеописаним знову звернувся до Руденка, один із заступників з цинізмом, гідним самого Ґен. прокурора, відповів: «Осужден правильно».

Шторми та бурі зовнішньої політики оминають береги всесвітньовідомого архіпелагу ГУЛАГ. Із загонового офіцера став заступником нач. табору по режиму, пияк з садистськими нахилами капітан Кузнецов. Колишній режим ст. л-т Храмушин, незабутній своїми фальшивими рапортами та, прецінь, справжніми покараннями, прокурорствує в містечку Губаха. Вже підполковник і начальник Скальнинського відділу КГБ Афанасов. А десь на плюралістичному Заході витійствує про наклепницьку кампанію на Радянський Союз юрист Шон Макбоард (прізвище цього британчика, лауреата Нобелівської премії, перевірити! — *Автор*). Про те, що варто перейняти досвід по засвоєнню радянської Півночі, виступає у Воркуті канадійський прем'єр П'єр Трюдо. Ну а Симчич? Що Симчич? У нього своя арифметика:

5 + 25 = 15 + 15 років ув'язнення.
25 + 5 = 15+15

Пермская обл.
г. Кизел
п/о Гошковка
пос. В.Косьва, п/я 201/20

У травні ц. р. Симчича разом з Підгородецьким перевели з ИТУ ВС 389/35 п. Всесвятська на зону, де відбувають покарання суджені за побутовими (не політичними) статтями. За його словами, це — штрафняк, куди зібрано найгірших кримінальників з цілого Союзу.

Нарис про М.Симчича подавати без підпису а чи псевдоніма автора-журналіста.

Саралжин, 1980 р.

ВКРАЛИ ТРАНЗИСТОР

А розпочалося усе так. Я приїхав до районної лікарні в Уїл, щоб бодай трохи підлікувати свої нирки. Від вантажницької праці на машдворищі, якою мене забезпечили аки особливо небезпечного державного злочинця, я мав постійно високий тиск і, зрозуміло, нездужав. В поліклініці я знав одну тямущу лікарку, але до неї на прийом не пішов, а записався до терапевта Уаїсової. Щось підказало мені цього разу звернутися саме до дружини райпрокурора, а не до симпатичного мого давнішого ескулапа. Я зайшов до кабінету, Уаїсова зміряла тиск — 200/150 й одразу вирішила госпіталізувати. Вона лише застерегла, що в них відсутні ліки, необхідні при моєму захворюванні. Я заспокоїв її, що маю надіслані з дому. На тому й зійшлися. В задушливій лікарняній палаті було повно мух. Хворий, який зустрів мене з піднесеною для удару по дверях мухобійкою, переконано констатував, що боротьба з комахами допомагає йому забутись. Тутешні мухи кусали до крови, і я незабаром пересвідчився, що або я зроблю собі хлопавку, або для забуття мені доведеться вживати наркотики. Старий вітрякоподібний дерев'яний туалет, який стояв попід нашим вікном, становив собою могутній комахорозплідний центр, звідки з журавлиним клечанням до нас долітали щоразу нові аромати. Я ліг з головою під простирадло, залишивши для дихання шпарину, захищувану від нападів долонею. Сон — найкращий лікар. Надвечір мій палатний сусіда сказав, що піде додому подивиться, чи добре полито грядки з помідорами. На моє запитання, чи дозволять, відповів, що тут це не проблема. Наступного дня до нас у палату поклали ще одного хворого. Ним виявився ветеринарний лікар Уїльського радгоспу Мурат Єуленов. Він нездужав на поліартрит і також мав власні ліки, ін'єкції яких йому робили згідно з призначеннями. У гості до нас часто збиралися хворі з інших палат, і я вислуховував їхні по-східному велемовні оповіді про казахське життя-буття. Мої нові знайомі, як правило, цікавилися, хто я та звідки. І задовольнялись відповіддю, що я за фахом журналіст, а в Саралжині тимчасово працюю слюсарем. Таке пояснення було достатнім, позаяк у районі працювало чимало заїжджих. Єуленов не запитував мене ні про що. Він викликав враження флегматичної, байдужої до марнот сього світу людини. Неквапливо читав принесені з дому газети, гомонів про віщось із знайомими, ганяв чаї, і я співчутливо подумав про цього втомленого пра-

цею батька родини, на чиїх плечах лежить відповідальність за щорічну здачу державі 800 000 кг м'яса. Його зацікавленість мною виявилась хіба що третього дня, коли, зайшовши до палати, розтягуючи слова на склади, сказав: «А Ви все пишете?» Звиклий до запитань подібного ґатунку ще з табору, я безжурно відповів, підтакнув: «Та ось листів назбиралося відповідати». Єуленов, глянувши на папери, ліг на своє ліжко. Лікарняна екзистенція плинула своїм плином. Заштрики. Роздача пігулок. Обходи лікарів. Уаїсова, після чергових запитань про стан, цікавилась моїм побутом у Сараджині (було видно — вона вже довідалась *who is who* у чоловіка) і зараз суто по-жіночому не втрималась, щоб не запитати, чи я одружений? чому ні? чи маю батьків? і т.д. Нормальні людські взаємини в своїй основі передбачають убезпеченість учасників від підступу та лукавства. І після табірних медиків, за кожним запитанням яких очікуєш заготованого кагебістами сильця, на засланні я досі не вбачав труднощів у спілкуванні з представниками гуманного фаху. Я ловив на собі уважні, подеколи зичливі погляди тутешніх лікарів, що виказувало їхню обізнаність з моїм винятковим статусом політзасланця. Мав одного вечора тривалу розмову з черговим-окулістом — так, ні про що: демонстрація його життєвих успіхів, інтелекту з простежуваним бажанням почути мій схвальний відгук. Дратувала хіба безцеремонність однієї тлустої медсестри, яка, проходячи повз зачинену палату, навмисне заходила, щоб зробити зауваження за голосно ввімкнений транзистор чи, побачивши на тумбочці закордонні конверти, аж зловтішно вигукувала: «А що це за листи такі? Що це за листи?» Почув я її слова і про те, що багато пишу. Але ту настирливість я тлумачив як наслідок тривалого перебування дочки степів поза осередками цивілізації. У суботу ввечері Єуленов зібрався додому. Він не пояснював мені чому йде, але в одній з попередніх балачок згадувалося про необхідність помитися в лазні (душ у лікарні не працював). Бадьоре мугикання уривка з національного епосу, яким він супроводив своє перевбирання з піжами у видобутий з-під матрацу одяг, схиляло мене до думки про слушність мого припущення. «Піду додому», — сказав він, виходячи з палати. Повернувся він вранці наступного дня з тим самим бадьорим національним мотивом на вустах.

ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Виходячи прогулятись на подвір'я лікарні, я поступово роззнайомився з усіма її мешканцями. Двоє росіян, місцеві робітники дядя Вітя і дядя Вася, поставилися до мене спершу як до гостя, а потім співчутливо розпитували про обставини моєї антирадянської одіссеї. Коли ми заприязнилися, вони оповідали про свої кривди. Як після 34 років виснажливої праці з тиском 250/170 один дістає 30 крб. пенсії, а зараз і ту обіцяють відняти. Другий бідкався, що нема де брати сіна корові: скрізь радгоспне, скрізь заборони. Звиклі балачкою полегшувати душу, представники класу-ґеґемону навіть і на думці не мали протестувати, домагатись справедливости. Мою пропозицію скаржитись вони сприймали як нереальну: «Оно зять, уже скільки років на фабриці в Актюбінську працюючи, не годен собі квартири здобути. І дочка двоє діток народила, і він, у шкідливому цеху працюючи, захворів на туберкульоз легень, а все підстав недостатньо. Туляться всі разом, платячи 40 крб. за винайману малесеньку кімнату. Він уже і в Алма-Ату писав, і в газету *Труд*. А ти кажеш...» —

сказав сердито дядя Вася. В одну з наших вранішніх прогулянок він мені сказав, що поруч з його палатою в хірургічному відділенні лежить слідчий прокуратури. Я запитав: «З чим?» — «Готують, мабуть, до операції. Та чи не по твою душу його поклали?» — задумливо вимовив, глянувши ясним поглядом. «Навряд, — сказав я. — Далеко лежить».

Того дня я слухав висилання *Голосу Америки* українською мовою. В переліку новин не було чогось незвичайного: трохи про Афганістан, щось про робітничі страйки в СРСР, виступ Маскі в Анкарі, іранські усобиці... «Одне і те саме», — позіхнув я до Єуленова. Він сказав: «Так, учора теж про це говорили». Я пригадав, що вчора дійсно слухав *Голос Америки*, тільки по-російському, і це його спостереження було слушним. Бачачи, як я вовтужуся з приймачем, щоб чистіше наладнати музику, хворий, якого щойно поклали до нашої палати, сказав, що в них *Німецьку хвилю* дуже добре чути. Я крутнув ручку — і до нас заговорив Ботто Кірш із своїм матеріалом. Очевидно, з вправности, з якою я відшукував станцію, неважко було дійти висновку, що ворожі голоси я слухаю регулярно. Ще декілька разів ми слухали *Голос Америки, Німецьку хвилю*, але коментарів, звичайних у таких випадках, я ні від кого не чув. Самому ж мені коментувати не випадало. Коментарі-бо до прослуханого «обміном інформацією» звуться в Гельсінкі, а в межах СРСР це — антирадянська пропаганда. Самого лише факту слухання інкримінувати не можна. Цей нюанс міг бути не відомий неофітові-донощику, мені ж під часів слідства в КДБ у Києві знання його давало змогу слухати радіо без страху.

ЯК БУТИ КОХАНОЮ

Коридором пробігла струнка дівчина в білому і, глянувши мимохідь у розчинені двері нашої палати, зникла. Її величезні сірі очі й мертвого змусили б підвестися. Я був живий. Тому підхопитися з ліжка, човгаючи на ходу взуваними капцями, вискочити в коридор — для мене реанімаційних труднощів не становило. Де поділися мої «швидка втомлюваність, болі голови, кволість»! Одна мить зробила з мене прудконогого фавна, влученого стрілою Ерота. Я ненаситно заникав по коридору в пошуках щойно баченої мети, але вона наче крізь землю провалилася. Марність зусиль впливала розхолоджуюче, і жагу зустрічі почало заступати помірковаміше бажання повернутись на ліжко і продовжувати перекладати Сомерсета Моема. Я б, напевно, так і зробив, якби несподівано з якоїсь комірчини знову не вихопилась ота оказта, з розпущеним волоссям мавка. Серед диких азіатських пісків, заселених смуглявими представницями братньої казахської нації, небо мені послало гарну, заквітлу цвітом юности слов'яночку. «От ви тут ходите, сестро, а я навіть не знаю, як Вас звуть», — з докором попрямував я до неї. «А навіщо?» — просто спитала вона. «Як? — похлинувся я від такої наївности. — Щоб не проґавити в житті найголовніше». Нонна виявилася дівчиною не без почуття гумору, і за якийсь час її очі вже не мали крицевого виблиску очуження, а ще через трохи, коли ми сиділи на канапі біля ординаторської і я в запалі доведення нескладної, але пристрасної сенсової побудови брав її за руки, в сірому безмежжі її очей розливалася здивована лагідність. У житті завжди все так мило, коли ніхто не стає на

заваді. Мене дратувало, що коло нас стовбичить товста причепа-сестра. Але ж не гнатимеш працівницю медперсоналу, котра щось довго шукає в шафці з ліками, лише тому, що тобі не подобається, як вона слухає призначене не для неї. Так ось, абстрагувавшись від малоістотного, я зосередив увагу лише на Нонні і став говорити все, що думаю про високих, струнконогих дівчат із сірими очима. Я вже помітив, що, торкаючись теми дівочої зовнішности, роблюсь дуже переконливим. Співбесідниця просто магнетизується. Я відчуваю, що в такі хвилини вона втрачає відчуття реальности й лине до країни марень, де може бути королевою краси і русалкою, Клеопатрою і звичайною вродливою дівчиною з усіма притаманними переліченим вище особам рисами. Отож з'ясувавши Нонні свої естетичні принципи, я висловив скромне бажання, щоб вона забрала з районної фотографії мої готові знімки. Після півгодинної балачки дівчина перебувала в дещо екзальтовому стані, проте прохання пообіцяла виконати напевно. В її погляді я вловив готовність до більших послуг, але тимчасом мені потрібні були знімки. Наступного дня випав вихідний. Практиканти не приходили. В понеділок склалося так, що я її не побачив. І лише у вівторок, помітивши в кінці коридора струнку постать, я поквапився їй назустріч. Я підійшов, ми привіталися. Я сказав, що давно не бачив її і що це були не найвеселіші мої часи у шпиталі. Вона чомусь зосереджено дивилася вниз, а коли підвела голову, я трохи знітився. На мене позирала чужа і чимось збентежена дівчина. Я відразу перевів мову в ділове річище. Я сказав, що дам квитанцію, аби вона забрала мої знімки. Вона відповіла, що не зробить цього. Я спочатку сприйняв її слова як дівочу примху, бажання повередувати — і спробував обернути на жарт, але вона розмовляла далі стуливши вуста. «Я не можу, не хочу, — тут таки поправилася, — цього робити». Я стояв коло неї, мовчазної, що знервовано перебирала якусь серветку на медстолику, й оцінював несподівану зміну. Зненацька дівчина, мов спонукана чимось, різко відійшла від мене. Я озирнувся і побачив, що з дверей кабінету вийшов лікар. Щось у його погляді видалось мені дивним: було то більш аніж проста цікавість. І лише коли йшов назад коридором, пригадуючи її слова, до мене дійшов зміст фрази: «Я не можу, не хочу» і ще: «...Ви, будь ласка, більше не турбуйте мене!» Коли ми потім зустрічалися з нею, у великих сірих очах я натрапляв на збентеженість, острах, вибачення. Хоча останнє я, можливо, домислив.

СЛОВА, СЛОВА...

Ми сиділи на лікарняному подвір'ї, теревенячи про те-се, нудячись від спекоти і нічев'я. І коли повз мене промайнула в строкатій сукні з олімпійською символікою лікарка, я зауважив: «Так що це за олімпіада буде, коли не всі приїхали?» — «Ага, нема американців, німців, ще когось», — підтакнув дядя Вітя. «Це знижує відчутно вартість медалей», — популярно пояснив я. «А скількох усе ж таки не буде?» — озвався хтось із хворих, що сиділи поруч. Я сказав, що понад 50. «А 80 команд бере участь», — несподівано втрутився Єуленов. «Ото всі африканці й приїдуть», — докинув дядя Вітя. «Нічого подібного, — твердо вимовив ветлікар. — Африканці якраз і не поїдуть, їх їздив відмовляти Мухаммед Алі, якому Картер надав свій президентський літак». — «Проте його місія була неуспіш-

ною», — миролюбно процитував я *Правду*. Але завжди такий повільний у судженнях Єуленов розпалився і гаряче продовжував прилюдну дискусію. Він досить точно говорив про труднощі, з якими СРСР доводиться мати справу, влаштовуючи олімпіаду, про якісний бік змагань з боротьби, виявивши неабияку в тому обізнаність. Я звернув увагу, що громадянин слідчий, який сидів на лавочці трохи осторонь, з увагою дослухається до всього мовленого. Коли розмова скінчилась і гурт розсіявся, дядя Вітя сказав: «Знаєш, а цей Єуленов із слідчим дружить. Бачу, як вони все балакають». Така ускладненість зв'язку сексота з кураторами мені не спадала на думку. Якось не вкладалось у голові, щоб у лікарні за мною вели посилене стеження. Але те, що мій палатний сусіда не простак, ставало очевидним. Цікава деталь. Коли він заходив до кімнати і бачив мене з ручкою, він мусив обов'язково згадати: «А Ви все пишете!» Мабуть, у підсвідомости людини діють чинники, скеровані на фіксацію певного стану, що виявляються рефлекторно. Бо я неодноразово чув того ж ґатунку вигуки-константи від табірних стукачів: «О, прівєт! Що, пишемо?» Погляд, спрямований на папір, при цьому завжди жадібно вивчаючий, як був і в Єуленова. За кілька днів слідчого виписали з лікарні. В хірургічній операції, вочевидь, потреби не було. А втім, про завислу небезпеку мені міг підказати досвід. Торік у Валентини Серафимівни Пайлодзе, яка лежала тут-таки в Уїлі, сусідкою в палаті виявилася дружина заступника начальника міліції. Та теж настирливо цікавилась, що пише шановна Валентина Серафимівна. Відтак до хворої засланниці прийшов і вилучив частину записів дільничний міліціонер. Після чого, як двома тижнями раніше в мене в Саралжині, два кагебісти з Актюбінська провели санкціонований прокурором УРСР обшук. Подібний пресинґ-стеження грою уяви назвати було важко.

УТЕЧА, АБО ВЕТЕРИНАРНІ ПРИСТРАСТИ

Якось удень, вибравши час, коли медики розійшлися на обід, я вирішив забрати листи, що накопичилися за цей час на пошті (розташованій, до речі, на півкілометра далі по вулиці). Як я вже згадав, у подібних мандрах не було нічого незвичайного. Хворі додому ходили стало, ні від кого ніколи не одержавши за це жодної догани. Повернувшись за декілька хвилин непомічений, я хутко перевдягнувся в піжаму і знову поринув у лікарняну нірвану. Наступного дня мене здивувала аґресивність все тієї ж медсестри. Заскочивши до палати, вона на високих нотах стала вичитувати мені за порушення режиму, вимагала віддати цивільний одяг. Віддати на склад дорогі американські джинси — означило б набути перспективу одержати підміну у вигляді десятикарбованцевих радянських. Проти цього одностайно повстав мій приватновласницький інстинкт. Я пообіцяв, що віднесу одяг з палати одному моєму уїльському приятелеві. Щось невдоволено бурмочучи, ханум подалася геть. На наступне чергування вона прийшла перевіряти, чи я виконав обіцянку. Я запевнив її під салютом усіх вождів, що віддав. Іронії захисниця режиму не вловила, але й шукати не наважилася. Пішла, знову розводячись про порушення. Проведене мною вибіркове опитування хворих підтвердило здогад, що згадка про режимні правила робиться вперше за роки, якщо не від дня заснування шпиталю. На обході Уаїсова також зробила зауваження про мій вихід з-поза меж лікарні. Я розумів, подібна

вимогливість не є ініціативою медперсоналу. Але збагнути, яка небезпека для підвалин радянської влади в тому, що я заберу з пошти мої перечитані кагебістами листи, не міг. Лише згодом, поглянувши на все в комплексі, я зрозумів, що то була просто місцева реакція на наказ згори «не пущать!» Далі події розгорталися калейдоскопічно. Уаїсова, прийшовши на обхід, звинуватила мене, що я виходив з лікарні вже ввечері. Вона зробила мені останнє попередження тоном, без сумніву, запозиченим із процесуальних виступів чоловіка. Тим часом я був невинний, як Катюша Маслова. Мої спростування про тихомирне перебування вдома та розпивання чаю в колі важкохворих не справили на неї враження. У вузьких очах Єуленова я помітив раптовий спалах остраху за ймовірний недогляд, який звільна заступався недовірливим виразом, мовляв, усього можна сподіватись. А ведена сприйнятим до серця почуттям громадянського обов'язку дебела медсестра заявила моїм сусідам по палаті: «Ви не знаєте, за ним тут і машина з друзями приїхати може». Після чого чабани почали уникати мене і про щось довго розмовляли на подвір'ї, раз по раз сторожко поглядаючи у мій бік. Я робився огидний самому собі і, падаючи в безодню лиходіянь, знову подався на пошту. Склавши джинси в торбинку, я з якомога незалежнішим виглядом попрямував повз пост чергової медсестри і вийшов на подвір'я. В далекому його закутку розташувалося приміщення гаражу. Я увійшов досередини і хутко перевдягнувся. Захований автом, я міг непоміченим бачити все подвір'я. Мою увагу привернув Єуленов, який, прудко вийшовши з курильної альтанки, зупинився і вперся поглядом у двері гаражу, де я сховався. Коли хтось із хворих ненароком заступив від нього гараж, він відійшов на кілька кроків убік, щоб вихід був на видноті. В пильности його посиленого окулярами зору відчувалося щось очікувальне від мисливця-кочівника. Ветеринар явно був стукач.

ЗЛОЧИН І ПОКАРА

Увечері, за півгодини до відбою я вийшов з приміщення. Після цілоденної палатної спеки було прохолодно й свіжо. Я сказав якийсь банальний жарт сумовидій кощавій медсестрі, що при зустрічі на порозі чомусь лякливо глянула на мене, і небавом попростував по подвір'ю. Я не встиг зробити й двох десятків кроків, як за моєю спиною пролунало майже істеричне: «Марченко, Марченко, повернiться! Куди ви попрямували?» Я озирнувся й побачив чергового лікаря, який, ухопившись за паркан, занепокоєно вдивлявся в мій бік. «Що з вами, лікарю? Вас так турбують мої відвідини туалету?» Він командирським тоном вимовив, що я не маю права лишати межі лікарні. «А в туалет можна?» — невинно поцікавився я. Відповіді не послідувало. Коли ми лягли спати, один з хлопців, Кунакбай, дочекавшись хвилі, коли в палаті нікого не було (Єуленов на цю ніч знову зник), сказав: «А цей Оринбасаров про тебе цікавився в нас. Розпитував, що ти говориш та що робиш. Один дурень йому бовкнув, що ти слухаєш *Голос Америки*». Про ті самі запитання від чергового лікаря, викликавши мене в коридор, повідомив і дядя Вітя. Подібний ажіотаж довкола моєї скромної особи здавався мені чомусь грою відповідальних товаришів у охорону державної безпеки. Наступного дня я прокинувся рано. Чи то мухи тоді були надто кусючими, чи то тиск підскочив. Проте я

підвівся і поволі вийшов по коридору надвір. І знову мене пронизав колючий погляд медсестри Серикалієвої. Вмостившись на лавочці, я залюбки вдихав свіже вранішнє повітря. Потім настав час підйому, я зайшов до палати і не виявив мого транзистора, що повсякчас стояв на підвіконні. Я розпитував усіх у палаті, ходив до сусідів, чи, бува, з них хто не прихопив, хоч такого не водилося, але радіоприймач наче корова язиком злизала. Стало ясно — його вкрадено. Я вирішив поставити до відома чергового лікаря. Але Оринбасарова К.К. на місці не виявилось. Він поїхав на машині снідати додому. В цей час коридором пробігла сестра зі шприцем у руках. Хворому-гіпертонікові стало зле, він упав і непритомний лежав просто на землі. Оринбасаров повернувся через півгодини. Зайшовши до нього, я розповів про зникнення транзистора і поцікавився, чи він нічого з сього приводу мені не може сказати. Він досить спокійно сказав, що не відповідає за пропажу транзистора, і в мене з'явилось враження про підготовленість цієї відповіді. Раптова підозра про причетність ескулапа до зникнення спала мені на думку, і я експромтом, але з певністю сказав, що мені відомо, хто взяв, і що за цей злочин доведеться відповідати. Я дивився прямо йому у вічі, й він полохливо відвів погляд. Через якийсь час мене покликали до ординаторської. Головлікар Аралов став вичитувати мені за мої виходи з території лікарні, зазначивши, що й нині за донесенням сестри (я перепитав: «За донесенням?») я не був за годину до підйому на своєму місці, і попередив про вжиття заходів. Щодо транзистора він сказав: позаяк приймач, як і одяг, не були здані мною на склад, медперсонал за нього відповідальности не несе. Це було вимовлено спокійним голосом. Принаймні від НП [1] — крадіжки — у підвідному закладі від начальника можна було сподіватись більшої схвильованости. Того самого дня мене виписали з лікарні. Заступника начальника міліції Рзабекова я зустрів на вулиці. На моє з усмішечкою запитання, що йому, напевно, відомо, що в мене вкрали транзистор, старший лейтенант, не дивлячись у мій бік, відповів заперечно.

Звісно, я не чекав, що він зараз, пошматувавши на собі одіж, з лементом побіжить удалину і, вихопивши пістолет, почне стріляти в повітря, але на певну зацікавленість до факту злочину від відповідального співробітника я вправі був розраховувати. Рзабеков, проте, йшов поруч, зберігаючи явно вичікувальне мовчання. Річ у тім, що в нас попервах склалися непогані взаємини. Він належав до дуже небагатьох офіційних чинів, який, вислухавши мою розповідь про себе, емоційно потис мені руку. Зараз він простував поруч з камінним обличчям. Я сказав: «Погані справи в держави, якщо від її імені треба коїти злочин». — «Я не розумію, про що ви говорите», — пробурмотів він, не повертаючи голови і прискорюючи ходу. Ми йшли в напрямку райвідділу. Він сказав, що мені потрібно було здати радіоприймач на склад (це нонсенс, в лікарні сестра-хазяйка його б ніколи не прийняла), і зненацька повторив фразу, вже двічі чуту мною вранці: «Медперсонал за нездані на схов речі відповідальности не несе». Така духовна спорідненість уїльської інтеліґенції спонукала мене до захвалювальної тиради, що під час перебування на лікуванні я зробив відкриття, що в міліції тут існує великий і старанний актив. У своєму кабінеті громадянин Рзабеков, урвавши

[1] Надзвичайна подія.

попередню тему, заявив, що я мушу негайно виїхати до аулу Саралжин і надалі без дозволу не залишати його меж. Я запротестував, це порушення закону і за ИТЗ [2] я маю право на переїзди (три дні) в межах району без нічийого попередження. Мій колишній симпатик вимовив твердо: «Я Вам переказав розпорядження полковника, мого зверхника з області». Розмову було вичерпано, треба було їхати відбувати заслужену кару.

— Громадянине старший лейтенант, знаєте, я радий, що в Вас залишилась крихта совісти! — вимовив я щиро.

— Дякую за комплімент, — ошелешено відповів він.

— А це не комплімент, — озвався я з порога, виходячи.

Саралжин, липень 1980 р.

МИКОЛА ГУЛАК

*Артемові Юськевичу * присвячую*

Нема в світі правди, правди не зискати,
Що звикла неправда тепера правдою стати.
Що тепера правду ногами топтають,
А тую неправду медом-вином напувають.
Що тепера правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить конець стола.
Що тепера й правда сльозами ридає,
А тая неправда з панами гуляє.
Що тепера й правда у темній темниці,
А тая неправда з панами в світлиці.
То чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Чи ти, мати рідна, од нас одречена?
Уже давно правда, уже давно вмерла,
А тая неправда увесь світ пожерла.

Цю думу той, про кого мова йтиме далі, міг і не чути від полтавського кобзаря Кравченка (Крюківського), хоча історики-фольклористи відзначають поширеність *Правди та неправди* в минулому віці на Лівобережній Україні. Важливо, одначе, те, що її актуальність була загальновизнаною. І, поза сумнівом, пристрасне пожадання справедливости, що вибухає з кожного рядка думи, знаходило відгук, передусім у тих, про кого урочо сказано: вітчизни вірнії сини.

[2] Исправительно-трудовое законодательство (*рос.*).

* В'язень уст. ВС 389/35 Пермської обл., де відбував покарання В.М. Після звільнення помер вдома, в м. Талліні.

Засновник Кирило-Мефодіївського братства, соратник Шевченка, педагог, науковець, Микола Гулак належить до чільних постатей українського демократичного руху середини XIX сторіччя. Народився він 1822 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії Івана Гулака. Свою ґенезу Гулаки виводять від Івана Гулака, Ґенерального обозного Війська Запорізького (1674 р.) часів урядування гетьмана Петра Дорошенка. Навіть побіжний огляд посад та нагород на царській службі, підприємницька ініціативність, публікації з економіки сільського господарства в російських часописах дозволяють говорити про Гулакового батька як про непересічну людину. Річ певна, що й на вихованні дітей позначилися поступові погляди енергійного поміщика. Синів Миколу та Олександра він віддав вчитися до Дерптського університету, який вирізнявся серед інших в імперії культивуванням науковости та німецькою школою викладання. Вступивши на початку 1840-х років до правничого факультету, молодий Гулак поставився до навчання винятково сумлінно. Він оволодів іноземними мовами і згодом писав ними свої наукові праці, зокрема: *Про юридичний побут Поморських слов'ян* (німецькою), *Про розв'язання трансцендентних рівнянь* (французькою). Крім численної юридичної літератури, в його книгозбірні були твори Ґомера, Ґесіода, Плавта, Плутарха, Овідія, Вергілія по-грецькому та латиною, Мілтона, Свіфта, Ґолдсміта, Філдінґа — англійською; Маціовського — польською; Шафарикові *Слов'янські древності* — чеською, Біблія в перекладі Лютера, а також книжки з ботаніки, фізики, історії, мовознавства. Дослідники життя і творчости Миколи Гулака одностайно відзначають його широку ерудицію, основи якої закладалися у Дерпті. Закінчивши університет 1843 року й діставши свідоцтво, де вказано, що він «відмінно витримав іспит на вчену ступінь», Гулак через рік захистив працю на звання кандидата п. з.[1] *Права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському праві* (німецькою мовою).

Прибалтійське студентське містечко не випадково зажило своєї слави. Наука без вільнодумства розвиватися не здатна. Тому стале запровадження передових методів навчання сприяло піднесенню як духовного, так і політичного життя. Маючи корпорації з доволі суворими правилами, тамтешні студенти високо ставили відчуття товариськости й відданости обов'язку. Зрозуміло, за подібних умов жандармам засилати шпиків до їхніх лав було набагато важче, ніж до інших російських університетів. Цій незалежности закладу від урядового контролю сприяв національний континґент слухачів, що складався з німців та поляків. (передусім поляків). Кількарічний конспіративний революційний рух *Молода Польща*, незважаючи на практичний розгром після страти Шимона Конарського у Вільні 1839 року, продовжував давати плоди. Подвигом борців-мучеників захоплювалися. Як і раніше, серед студентства поширювалася заборонена література, а десь поміж втаємничених отих вічних перших, існувала організація, обмірковувалися сприятливі обставини та рушійні сили майбутнього повстання. Брутальному насильству імперіалізму змовники майже поспіль протиставляли ідеалістичні Віру і Братерство. Сучасний Гулакові польський поет і драматург Едвард Желіґовський, відомий в літературі як Антоній Сова, писав у передмові до свого видання *Йордан*:

---

[1] Правничих знань.

«Наш вік є релігійним віком! Розвиток на цій канві націоналістичних індивідуальностей, спрощення символів християнської ідеї, глибоке розуміння її в дусі та втілення в життя, у всі умови життя суспільного і домашнього буде тим словом, яке було у Бога і яке стане тілом і поселиться серед нас. Прапор духу піднесений! Всі конвенційні поваги вірувань *in verba magistri* (в авторитет) будь-якої цивілізації падають; найвищою повагою є Бог і Дух його, втілений в людстве. Встають нові народи, нову пісню починають; фібри внутрішнього життя починають розвиватися у всіх своїх стихіях; слово Христового братерства починає втілюватись у народи, не в касти».

Інтелект і духовність на диво поєдналися в цьому чоловікові. Розглядаючи його студентське життя, варто прислухатися до слів Василя Білозерського, який, хоча давав свою характеристику в умовах, далеких від сприятливих, достатньо об'єктивно записав на допиті у III відділенні:

«Із Дерптського університету він виніс рідкісні знання, любов до вчених студій та німецьку чесність і порядність. Він бажав, щоб усе існуюче витікало з логічних законів, засуджував кожен вчинок, який би не підпадав під них. В усіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення. Свої судження він пропонував з великою обережністю, як би він не був упевнений в їх слушности. Гулак не дбав про те, щоб розповсюдити ідеї, котрі його хвилювали, а більше турбувався про те, щоб пояснити їх для самого себе. З цією метою він і зберігав папери, що містили в собі речі, до яких його думка ніколи не прагнула. Виконання закону він вважав неодмінним».

А далі було повернення на батьківщину. Вже звернення до тодішньої статистики дає вражаючу картину соціяльного і національного лиха, яке несло Україні перебування в Російській імперії (відомости взято з книжки П.Зайончковського *Кирилло-Мефодиевское общество*, М., 1959). Згідно з 8 ревізією 1835 року загальна кількість поміщицьких селян становила 2 579 647 ревізьких душ (без Таврійської губернії). Загальноприйнята норма панщини нараховувала 3 дні на тиждень, але в дійсности була набагато більшою. Відомо, що в одному маєтку шмагали до 40—60 жінок щодня. Затуркані селяни без ремства виконували всі панські вимоги, бо поміщицтво, зобразивши масові протести у вигляді небезпечного для ладу заворушення, придушувало їх, як правило, військом. Із поодинокими ж борцями давало раду самостійно чи за допомогою поліції. 1832 року співвідношення між фабрикантами та заводчиками за національністю було: росіян — 44,6%, українців — 28,7%, євреїв — 17,4%, іноземців — 3,6%, решта — 5,7%. Серед купців українці становили 22,2%, росіяни — 52,6%. І найпрікрішим тут було те, що той, хто все знає і розуміє, змушений слугувати гнобителям свого народу. 25 листопада 1845 року Гулак звертається до київського ґенерал-губернатора Бібікова з проханням — «желая иметь счастье служить под начальством Вашего Высокопревосходительства» — зарахувати його службовцем до канцелярії. В цей час відбувається знайомство та зближення його з членами майбутнього Кирило-Мефодіївського товариства. Першорядний історик Костомаров, непересічний літературний критик, редактор, перекладач і белетрист Куліш, фольклорист і етнограф Маркович, журналіст Білозерський і, нарешті, геніальний поет Шевченко — золо-

тий фонд, цвіт нації, що так багато зробить во її славу. Молоді, їм не виповнилося й тридцяти, вони часто зустрічаються і полемізують. Теми розмов найрізноманітніші: слов'янознавство, німецьке право, філософія, атеїстичні праці Штравса, а проте Україна залишалася віссю, навколо якої обертався світ. У листі від 5 лютого 1846 року до Опанаса Марковича Гулак писав:

«Він (Костомаров. — *В.М.*) навіть обіцяв неодмінно написати історію малоросійським наріччям, не простонародним, але найвишуканішим та до того ж простим, а тому й народним; одне слово, це має бути твір, яким пишатиметься не лише наша література, але який посяде почесне місце між кращими творами людського розуму. Тоді ось і відкриється широке поле для нашої словесности, мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться цією мовою; розуміється, це буде останній, крайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але, прагнучи постійно до цієї мети дружніми зусиллями, неможливе стане можливим... Я Вам передав головну ідею суті справи. Що ж до мене, то я не можу не визнати цілковитої слушности цієї теорії».

Серед приятелів-гуманітаріїв Гулак з його організаційним досвідом відіграв роль кристалізатора, що й допомогло братчикам у згуртуванні. За свідченнями Марковича, це Гулак запропонував створити грошовий фонд на видання книжок для посполитого люду. Із записки *Гроші для добрих справ*, знайденої в паперах П.Куліша, видно, що регулярно сплачували внески він, Костомаров, Білозерський, Гулак. В цей час, мешкаючи разом із братом у перших Олексієм Навроцьким, він дає уроки німецької мови йому та його співкурсникові з філософського факультету Київського університету Марковичу. Студіює історію Померанії та готується до магістерського іспиту. Поряд із юриспруденцією Гулакові зацікавлення ширяться на слов'янознавство. Молодий науковець починає вивчати сербську мову, листується з чеським ученим Вацлавом Ганкою. На відміну від більшости своїх приятелів, Микола Гулак не мав письменницького хисту та й рідною мовою володів не досконало. Тому батькові поради обрати стезю літератора, видавця журналу виглядають мало підходящими. В чималій творчій спадщині Гулака переважають різноманітні наукові твори і зовсім відсутні художні. Особливий предмет зацікавлень у київський період його життя становило селянське питання. В написаній тоді історіографічній праці *Про юридичний побут Поморських слов'ян* Гулак, звернувшись до минулого і явно ведучи паралелі до сучасного стану селянства, характеризує добу правління Олега й Ігоря: «Так що ім'я слов'янин поміж усіх європейських народів зробилося однозвучним до слова раб». Подібні пасажі «возмутительного содержания» не поминули повз увагу й дослідників з III відділення. Зло вони вбачали не в кріпосницькому животінні, не в духовній деґрадації мільйонів визискуваних, а в слові на їхній захист. На запитання слідчого: «Чому ви у знайденому у вас великому зошиті намагались показати становище рабів у давній Росії у найжахливішому вигляді?» заарештований магістр права відповів: «Я намагався показати становище рабів у давній Росії в такому вигляді, в якому воно мені самому уявлялось». Тут цікаво навести витяг з листа до Ганки в березні 1846 року, де він вільно висвітлює свою концепцію: «...Переважну увагу надавав я досі на правильні взаємини нижчих верств, як у Росії, так і в інших слов'ян, саме: рабів, невільників, холопів,

селян, підданих і таке інше, як на предмет, що за важливістю й сучасністю своєю переважно над іншими заслуговує уважного вивчення». Прямуючи в струмені тогочасної європейської суспільно-політичної думки, Гулак разом з іншими братчиками бачив проблеми, які висувала перед ними довколишня дійсність. Із клубка проблем, що обплутали Україну, він виділяв економічну та культурну. Отже, зовсім не метафоричним буде вислів: він прозирав у будучину. Гурток інтеліґентів з українського Лівобережжя накреслив шлях, яким їхні краяни простували аж до наступного сторіччя.

Очевидно, талант дерптського правника не засвітився б так яскраво, якби йому не випало зустрітися в Києві з визначними однодумцями. Невипадковість цієї зустрічі обумовлена історично: нація прокидалася. Невипадковим було й те, що основою духовного єднання цих людей стала віра в Бога. І перші громадські кроки робилися ними у християнському подвижництві. Куліш згадує, що 1846 року Шевченко розподілив поміж собою та трьома приятелями Євангелія для перекладу українською мовою. *Подражанія* з псалмів поета не потребують похвал. Видана в Галичині *Біблія* Куліша й Пулюя належить до пам'яток вітчизняної культури. На жаль, Костомарову в Петербурзі так і не дозволили надрукувати Євангелія, але безперечно його благородна праця не пропала марно. В неопублікованому архіві Навроцького лежать переклади чи не всіх псалмів та послань Пророків. Не переоцінити й значення літературних творів кирило-мефодіївців на релігійну тематику. Відкриту ниву успішно розробляли наступні покоління письменників та поетів, залишаючи для потомків нестертий слід віри. Подиву гідну духовність було пронесено цими вченими і премудрими людьми крізь усе життя. На подарованій своїй нареченій книжці Томи Кемпійського *Наслідування Христа* Микола Костомаров у довгій присяті зокрема прохав прочитати «написане великим автором, пройнятися духом твору». А проте побожність не стала їм на заваді при осмисленні реакційної ролі церкви як інституції. Ось, наприклад, що пише в одній із своїх статей Пантелеймон Куліш:

«Московська політика повернула ним (українським народом. — *В.М.*) круто, і незабаром утеряв він свою церкву громадську, що підняли були високо вгору старосвітські наші братства церковні. Остерігали його ще за Хмельницького єднатися з Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні Руської, ні Грецької, а є віра Царська. Архиєреї і попи служать попросту знаряддям або політики, або й поліції царській. Народ попа ніде не любить, а хіба боїться. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимства, яко син єдиної сім'ї Української і апостол чистої правди Божої, такий мусить таїтись робом перших християн, а коли ні — нехай готує себе в мученики, свою сім'ю в старці».

Наприкінці 1845 року Костомаров, Білозерський, Гулак обговорюють перші плани створення таємного товариства. Назване на честь слов'янських просвітників Кирила й Мефодія, воно переслідувало шляхетну мету — покращення народної долі. Згодом було створено програмний документ *Книги буття українського народу*, *Статут* та *Правила*. Викарбувані на печатці слова з Євангелія від Іоанна (гл. VIII, ст. 32) «И уразумеете истину и истина освободит вы» вважалися девізою товариства. А ознакою приналежности служив плаский золотий перстінь з написом *Св. Кирилл и Мефодий*. Як можна бачити, товариство обставлялося всіма

необхідними атрибутами, й найбільша заслуга тут належала Гулакові. В матеріялах слідства можна натрапити на свідчення проти нього на кшталт: «пристрасть до корпорацій» «начитався про різні товариства і лицарські ордени». Пусте, він знав, що чинив: протистояти урядові, який ніким не обирається й нікому не звітує, здатна організована людська громада. Юрба здатна існувати лише біологічно. Різні особистости, вони по-різному бачили вирішення свого заміру. Гулак стояв найближче до Шевченкового «Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте». На зводинах в III відділенні 15 травня 1847 року Петров свідчив:

«Гулак у грудні 1846 року виявляв прямо революційні наміри: що передбачаючи з'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він сподівався досягнути це збудженням слов'ян до повстання проти їхньої верховної влади; казав, що при цьому Т-во буде діяти миролюбно стосовно царської фамілії, але, якщо заколот буде вчинено, а монарх не побажає скласти з себе державної влади, необхідність змусить офірувати царською фамілією; що після освіти посполитих повстання неодмінно станеться, якщо не в даний час, то в майбутній ґенерації... у Гулака збиралися друзі (їх Петров поіменно перераховує в своєму доносі. — *В.М.*) і притьмом починали мову про здійснення їхнього спільного заміру; більше від інших в цьому брав участь сам господар [Гулак]».

Це складно — створити організацію. Одному здається малоавторитетним Костомаров і геніальним Білозерський. Відтак він застерігає, щоб на нього не надіялися, як на передні воли. Інший вимагає занедбати політику, вважаючи, що сам собою настане час, коли від слова впадуть мури єрихонські. Третій несподівано став обстоювати антидемократичні москвофільські позиції, чим віднадив від товариства представника польських студентів. В листі братчика Івана Посяди до вчителя з Полтавщини Боровиковського названо число 15 душ. Маються на увазі, напевно, активніші, помітніші члени. В умовах репресивного режиму діяльність кирило-мефодіївських братчиків мала таємний і анонімний характер. У наш час це ускладнило визначення приналежности документів, що збереглися в жандармських архівах з позначками «переклад з польської» або «праця невідомого автора». Тому доводиться брати на віру свідчення доносчика, який інформував начальство про особисте зізнання автора, як це було у випадку з рукописом Навроцького про Гайдамаччину та *Переказом історії Грецької республіки* малоросійською мовою Марковича. Або ж покладатись на видрукувані пізніше спогади, хоча тут завжди слід пам'ятати про ненормальні умови життя мемуаристів і через десятки років після відбуття покарання. Зараз, здається, авторство Костомарова *Книг буття українського народу* вже не ставиться під сумнів. Виразно християнський дух твору, вільне володіння історичними джерелами, уславлення козацтва, стилізація під церковнослов'янське письмо дають підстави вважати саме так. В особистій справі Костомарова в III відділенні зберігся рукопис українською мовою з численними виправленнями та позначками явно авторського характеру. Варто привести тут місце з його *Автобіографії*, де йдеться й про дату створення *Книг*: «Близько того часу (наприкінці 1846 року. — *В.М.*) я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, прагнувши засвоїти за складом Біблійний тон». Справді, християнізм, панславізм і забарвлений месіанізмом націоналізм — три визначальні ідеологічні засади праці, яка в матеріялах слідства фігурувала ще під назвою *Закон Божий*.

Літературне авторство *Книг буття* Костомарова не виключає, проте, ідейного співавторства Білозерського та Гулака. Сама атмосфера їхньої духовної спільности не могла не сприяти цьому. Варто обмовитись зокрема про ідейні впливи на братчиків. Ще найперший дослідник програмного документа кирило-мефодіївців шеф жандармів Орлов помітив його подібність до *Книг пілігримства народу Польського* Адама Міцкевича. Михайло Грушевський у своїй *Історії* розглядав кирило-мефодіївців як продовжувачів справи українських автономістів XVII—XVIII сторіч, думку ж про слов'янську федерацію вважав запозиченою у декабристських *Соединенных славян*. У своїй *Автобіографії* Костомаров дав докладний опис майбутньої слов'янської федерації, де помітно вплив Конституції США 1787 року. А популяризація ідей західноєвропейського панславізму на той час зовсім не була прерогативою київських змовників. Василь Щурат (*Основи Шевченкових зв'язків з поляками*, ЗНТШ, № 119—120, 1917 р.) переконливо доводить, що Шевченко написав поему *Єретик* після знайомства в Петербурзі із славістичними писаннями М.Максимовича та його учня. Творче осмислення і застосування кращого з європейської суспільно-політичної думки впадає у вічі, коли знайомишся і з іншими документами кирило-мефодіївців. Мав рацію жандарм, пишучи, що в *Законі Божому* «приноровлено» все «к Малороссии».

Устав Слов'янського Товариства св. Кирила і Мефодія поділяється на дві частини. В першій викладено положення товариства, друга є власне уставом, «головними правилами, що служать керівництвом для моральної поведінки його членів». Авторство *Уставу* слід поділити поміж трьома засновниками братства: Костомаровим, Гулаком і Білозерським. В пояснювальній записці до *Уставу*, зробленій Білозерським, сказано про основні засади створюваного товариства. Як і в інших документах братчиків, приписуваних Костомарову: *Відозві до українців*, *Відозві до росіян та поляків* тут провадиться думка про потребу мирної пропаганди ідей, ширення просвіти, одне слово, не революційного, а еволюційного розвитку. Розпочинає свою записку Білозерський так: «Поскільки сполуки нашого товариства ґрунтуються на християнській любові та свободі, треба прагнути, щоб і саме досягнення рівности та гідности прав людських здійснювалося в дусі злагоди, миролюбности. Тому головною метою слід поставити собі розповсюдження освіти й ідей Христових». Що ж, обраний ними шлях був непомильний. Ще ніхто не програв, роблячи добро. Не випадково, що ці люди назвали і свій гурток братством, їхню дружбу освітлювала євангельська девіза, життя сповнювала любов. Ось що пише Білозерський до Гулака з Полтави 1846 року: «Ви, я гадаю, так багато працюєте задля загального добра, Ваші передбачення такі прозірливі й шляхетні, що я багато чим раден поступитися, аби хоч уві сні відчути благодійне враження від Вашої розмови».

Який вік існування нелеґальної організації? Відповідь завжди однакова— недовгий. Не залишає слідів той, хто нічого не робить. Не ловлять тих, кого нема за віщо ловити. А ці українські громадяни активно спілкувалися, створювали аґітаційні матеріяли, залучали нових членів. 19-річний Ю.Андрузький обмірковував свій проект досягнення можливого ступеня рівности та свободи (переважно у слов'янських землях), стверджуючи: «Нинішній порив до реформи був би даремний. Перешкодою тому є: 1) розмежування народу на верстви, чужі одне одному й

нерідко ворожі; 2) сваволя монарха; 3) неправильна освіта». В своїх патріотичних дописах-проханнях, оплакуючи долю України, І.Посяда запевняв: «Але хто скаже, що не було б і тих, котрі ладні завжди допомогти тобі? Є й такі, які ладні покласти за тебе саме життя своє». На початку шістдесятих років у розмові з Ол. Кониським Д.Пильчиков згадував, що в січні 1847 року в братстві нараховувалося близько 100 членів. Київ, Полтава, Петербург, Варшава, Париж — географія пересувань братчиків досить широка, та й розповсюджувалися їхні ідеї небезуспішно. Білозерському пощастило знайти в Полтаві кількох «благородномыслящих людей». Куліш, кличучи Гулака працювати до північної столиці, розписує в листі переваги тамтешнього життя: «Багато, багато ви тут дізнаєтесь, про що писати не належиться». Хтось із новітніх дослідників закинув Гулакові необережність у прийомі до товариства провокатора. «Закид не зовсім слушний. Заходів безпеки з боку дерптського вихованця було дотримано. В попередній розмові він, випробовуючи Петрова, вихваляв переваги монархії і засуджував конституційні порядки. Де було знати романтичному республіканцеві, що його візаві давно підслуховував крамольні балачки у кімнаті сусіди і зараз важить на споконвіку принадних 30 срібняків. 3 березня 1847 року попечителю Київської учбової округи Тряскіну ним було вручено ретельно складений донос, що закінчувався чітким факсиміле «Писал студент Алексей Петров».

Повідомлення про існування таємного товариства, «заснованого із зловмисною політичною метою», викликало справжню бурю у верхах. Маючи сталий клопіт із заворушеннями поляків, в Петербурзі блискавично збагнули небезпеку появи українського питання. Негайно після одержання допису київського ґенерал-губернатора Бібікова великий князь Олександр Миколайович, до якого входив із донесенням шеф жандармів Орлов, розпорядився про проведення арештів та трусів. Жандарми мали здійснити все так, «щоб ніхто не міг знати про це, особливо стосовно приводу, з якого робляться труси». Роля Гулака в товаристві за описами Петрова справляла враження. В його помешканні збираються змовники, які прагнуть державного перевороту, і число їхнє невідомо велике. Гулак розповідав, що з метою пропаганди своїх ідей члени товариства ходять у народ, посідають викладацькі місця в гімназіях, щоб виховувати в потрібному собі дусі молодь. Він же демонстрував Петрову перстень — таємний знак товариства, прочитав устав. Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він саме влаштувався на роботу до канцелярії університету. 25-річного колезького секретаря розглядали як головного керівника Україно-слов'янського товариства, і в допиті його брала участь ціла слідча комісія: начальник III відділення Дубельт, службовець III відділення Сагтинський та правитель канцелярії київського ґенерал-губернатора Писарєв. Слідство — випробування тяжке. Ніхто не проходить крізь нього без втрат і мало хто — переможцем. Гулак належав до останніх. Якщо брати за взірець відповіді Ісуса Христа Понтієві Пілату, то, самовидно, Гулак по-справжньому наслідував Того, хто прийняв Хрест людських страждань. Відважний кирило-мефодіївець або відповідав «не знаю», або мотивував вчинки цілком леґальними підставами. Стійкість, з якою заарештований відмовлявся «допомогти слідчим органам», змусила заходитися коло справи особисто Орлова. Але й зусилля шефа корпусу жандармів, якому підлягало III відділення «Собственной Его

Имп. Величества Канцелярии», виявилися марними. Гулак, котрого граф назвав коренем зла, свідчень не дав. Ззовні неефективні методи тиску, до яких удавалися тодішні російські жандарми, ефективними, проте, виявлялися доволі часто. Утримання в суворій ізоляції, без книжок та інших «предметів розваг», виклики на допити, де заарештованому погрожують страхітливим покаранням і, покликаючись до його гуманних почуттів, вимагають зречення заколотницьких замірів, відсутність однодумців створюють бездоганні умови для видобуття зізнань, зрештою, заломлення в'язня. Та Гулак на все уперто відказував, що сумління забороняє йому говорити. Щоб подолати затятого братчика, Орлов вирішив вдатися до екстраординарного заходу. Того ж березня місяця він звернувся з листом до його батька Івана Івановича. З невідомих причин, одначе, лист до адресата надісланий не був. Розповідаючи про участь Гулака в таємному товаристві, його непоступливу поведінку на слідстві й лихо, яке він цим приносить собі самому та родині, Орлов далі пише:

«Отже, син Ваш відняв у мене всю можливість полегшити ту міру покарання, яка належиться йому за таке уперте відмагання. Журячись за нього і ще більше увіходячи в почуття Ваші та його матері, я вичерпав всі засоби на те, щоб він щирим визнанням пом'якшив свою провину, але він позбавив мене втіхи поправити його долю. Після цього я складаю з душі моєї весь тягар відповідальности і з найглибшим жалем повідомляю Вас, вельмишановний добродію, що не уряд, завжди готовий зглянутися на винних, які каються, але самий син Ваш уже підписав вирок собі, і його нічого не може чекати більше, ніж найтяжча кара».

Психологи вважають: потрапити до тюрми — найкритичніший стрес у житті. Смерть близьких, каліцтво та інше значно поступаються огрому переживань, який навалюється на людину в ув'язненні. Це випробування з гідністю витримали ще Шевченко та Навроцький. Для решти братчиків воно супроводжувалося більшою чи меншою мірою моральними поступками. Проникливо характеризуючи ситуацію, Грушевський писав 1915 року:

«Досить прочитати сі рядки, де визначніші по таланту і освіті представники інтеліґенції, цвіт сучасного українського громадянства принижено виправдовуються, що вони важилися хоч би з найкращими замірами — братися до справ, з котрих монополію собі зробило правительство: замишляти які-небудь заходи коло поліпшення долі народу, поширення освіти, піднесення культури, і зарікалися не братися більше за те, що виходило за тісний круг їхніх службових обов'язків».

Навіть після простого ознайомлення з творами та листуванням учасників братства було неважко скласти уявлення про їхню релігійність. Крім того, на слідстві з'ясовувалося питання про віросповідання та час прийняття св. причастя. І, звісно, царським жандармам годі було відмовити в психологізмі. З метою «религиозного увещания» до камери Гулака впустили протоієрея Ісаакіївського собору Олексія Малова. В архівах III відділення зберігся звіт Малова про зміст розмов, а також розпитування та намагання схилити в'язня до зречення своїх поглядів.

Обізнаному з літературними колізіями між Артуром та кардиналом Монтанеллі в *Оводі* якось важко сприймати, аби щось подібне могло коїтись на твоїй землі і з твоїм співвітчизником. «Способный и просвещенный священник» Малов з ходу, а може, цілком фахово застосовував поліційні викрути, щоб вивідати, чого Гулак не відкрив перед тим. Але Гулак відповідав йому: «На збереження цієї таємниці я

дав слово присяги, якого ніколи й ні за що не порушу». Відтак сталося найобурливіше. Малов пише: «На завершення всієї бесіди, котра супроводжувалася безнастанним плачем, він сказав мені: «Отче, я прошу вас про одну ласку — вдостойте мене Св. Причастя». На се я сказав йому: якщо ви зізнаєтеся цілком усе в тому, чого від вас вимагає уряд, ваше бажання я виконаю з радістю, якщо ж продовжуватимете вашу затятість, сього я зробити не можу. Від цих слів він заридав ще більше і сказав мені: «Якщо не для Причащення, то хоча б із християнського жалю навідуйте мене». В це підле, неможливе для священика діяння важко було б пойняти віру, коли б не власноручний рапорт петербурзького протоієрея. Що ж, Гулака намагалася підім'яти ще одна з тріади внутрішньої політики царизму. Якщо досі йому довелося вести боротьбу проти необмеженої самодержавности й чорносотенної «общерусской» народности, то зараз він дав відсіч холуйській церкві.

Справа кирило-мефодіївців мала величезний резонанс в імперії. Виникла у досі супокійному «Юго-Западном краю», вона була тим небезпечніша, що висунула проблеми, які не змога було замовчувати, а тим більше розв'язати. Українці вимагали ліквідації безконституційного урядування царя. Закликали скасувати феодально-кріпосницьку систему. Розпочали культурно-просвітницьку працю з метою національного відродження. Було від чого стурбуватися охоронцям престолу! Во «всеподданнейшем докладе» граф Орлов зобразив братчиків як осіб, котрі «мають спосіб мислення, ворожий нашому уряду... хибно уявляють собі Малоросію та інші слов'янські племена (йдеться, напевно, про ощасливлену Польщу. — *В.М.*) в пригнобленому найзліденнішому становищі». Далі знавець життя неросійських народів переходить до сфери історично-теологічної. *Закон Божий* він називає рукописом найзлочинніщого змісту, де «текстами Святого Письма, хибно витлумаченими, а прикладами з історії, так само неправильно зрозумілими, доводиться, що царська влада суперечить законам Божим і природі людській, що люди всі рівні». По тому Орлов ще не раз інформував царя про хід слідства, знайомив з його матеріялами. На багатьох з них зустрічаються позначки, резолюції, зроблені монаршою рукою. Увага Миколи I до справи була значною навіть як на його звикле кураторське ставлення до жандармських клопотів. Цар цілком поділяв висновки, до яких приходили експерти з III відділення. Слов'янофільство в трактовці кирило-мефодіївців набирало виразно політичного звучання. Стверджуючи потребу федерації народів на засаді «рівного з рівним», вони пов'язували це з відродженням української мови, культури. Розпочавши з засновування народних шкіл, написання художніх творів та трактатів з української історії, слов'янофіли могли дійти «до думки про незалежність народів і про колишню волю народів, підлеглих Росії». Такого бридкого вільнодумства ні граф, ані імператор потерпіти не могли. Посипалися накази до цензорів щодо посилення пильности при видрукуванні статей і книжок україножильського змісту. До Київського та Харківського університетів було надіслано вказівки про ширення просвіти в «русском» напрямі, «знищити поривання провінційного духу, що може іноді вивести поза межі дозволеного та правдивого». Відповідно настренчили й жандармів Малоросії. Введений у курс справи і потерпаючи за стан душевної рівноваги отця отечества, міністр освіти Уваров поквапився з розлогою доповіддю на височайшее ім'я Миколи I. На його думку, карати тих людей треба, не вказуючи на причетність до слов'янофільства. Велебний граф здавав собі справу в небезпеці подібної розправи

для суспільної думки за кордоном. Надто небажано було губити престиж оплоту слов'янства в очах чехів з Австрії чи болгарів під Туреччиною через нерозв'язуване українське питання. Міністр освіти писав:

«Думка про слов'янство навіть у своїх помилках не має нічого схожого до дрібних провінціяльних мрій кількох осіб, що повинні понести кару, бо своїм шаленим безглуздям, дурістю тільки затемнюють святе й необхідне зачало (слов'янське)... Але не можна обвинувачувати весь народ за шалені заміри кількох навіжених чоловіків, що з ними ні вищий стан, ні місцеве духівництво, а ще більше величезна більшість мирного і спокійного населення не має нічого спільного... Винні ті, хто чи одверто, чи таємно роздражнюють і на лихе повертають ці мрії, які звичайно сполучені із знищенням залежности».

Події, що відбулися навесні-влітку 1847 року в III відділенні, стали зашморгом, яким самодержавство не на одне десятиріччя здушило демократичний рух на Україні. І хоч у Києві в квітні хтось розповсюдив націоналістичні прокламації, на які цар зреаґував: «Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижу. Довго цій роботі на Україні ми не вірили, зараз у ній сумніватися не доводиться, і слава Богу, що так розкрилося», гуртувалися в громади студенти, а на заслання Шевченкові писали, що знайдуться ще тисячі його однодумців, — удару було завдано непоправного. Найжорстокіші вироки у справі кирило-мефодіївців винесли Шевченкові та Гулаку. Класично відома царська заборона «писать и рисовать» поетові йшла поряд із менше знаною, але не менш афористичною резолюцією для «головного керівника Україно-слов'янського товариства»: «Буде исправится в образе мыслей». 30 травня 1847 року Гулака цілком таємно привезли до Шліссельбурзької фортеці з приписом комендантові повідомити після трьох років, чи в'язень виправився і чи заслуговує на звільнення. Що це був не просто жандармський канцеляризм, свічить доля тогочасного мешканця фортеці, керівника польських повстанців Валеріяна Лукасінського, котрий, просидівши без побачень та листування 46 років, помер в ув'язненні на 82-му році життя. Отож від участи в побитті цього світового рекорду російських тюремників «здатний на всілякий шкідливий для уряду захід» Гулак нічим забезпечений не був.

Як це не парадоксально звучить, боротьбу можна продовжувати і в тюрмі. Є серед політв'язнів такі, хто, зосередившися на власних потребах, починає гадати, що найголовніше зберегти себе, — ці з часом деґрадують, коли не морально, то психічно, і є найслабкіші. Є й такі, що тримають в пам'яті завдану їм кривду, конфліктують з безпосереднім тюремним начальством, доводячи себе під зливою покарань до крайнього виснаження. Ці люди перебувають у стані безупинної війни, що призводить до трагічного й не завжди гідного кінця. І, нарешті, третя, на жаль, нечисленна категорія мешканців пенітенціярних закладів. Ці обирають спосіб життя зовні непоказний, виснажливий, а проте максимально сприятливий для збереження особистости. Вони невтомно працюють, зберігають присутність духу. Обстоюючи свої ідеали упертим нерозкаюванням, навіть і в смерти своїй вони залишаються звитяжцями. Крок за кроком, поступка за поступкою мостив Гулак свій в'язничний статус. У листопаді 1847 року він звертається до коменданта з проханням дозволити перекладати з грецької твори Евріпіда, зрозуміло, російською мовою. Згідно з довідкою, зробленою в III відділенні, «арештантам у фортеці

займатися творчістю чи перекладами для себе ніколи не заборонялося». Орлов дозволив, обумовивши, щоб Гулак їх нікому не передавав. Наприкінці 1848 року брат Олександр надіслав йому пакунок з математичною літературою. Влітку 1849 року на вимогу III відділення Костомаровим із заслання було переслано книжки, залишені в нього Гулаком ще до арешту. Енциклопедизм вченого-правника неабияк зріс межи стін одиночної камери Шліссельбурзької фортеці. Численний список томів його тюремної книгозбірні складає природнича, математична, правнича та художня література кількома мовами. Можна припускати, що й частину своїх пізніше надрукованих праць Гулак коли не написав, то принаймні обмірковував тут. Адже серед вивезеного ним із фортеці майна значаться 20 рукописних зшитків. Та чи не найбільше місце в житті в'язня належить листам. Їх очікують, болісно переживаючи затримку, радіють, одержавши, і насолоджуються, читаючи про буденні, малоцікаві на волі речі. Бо ціну елементарним виявам життя годен скласти той, хто їх позбавлений. Згідно з підрахунками В.Міяковського (збірник *Шевченко та його доба*, К., 1926) за час свого ув'язнення Гулак їх надіслав додому 15, а одержав 22. Кореспондувати він мав право лише з родиною, «торкаючись родинних тем», і дописи обов'язково вичитувалися в III відділенні. Саме такими напружено ненормальними обставинами слід пояснювати беззубу лояльність деяких висловів та візій на майбутнє, і то в дописах не одного Гулака. Жандарми не спускали з братчиків очей. Одвертий революційний пасаж С.Левицького у листі до Шевченка, сконфіскований на засланні 1850 року, спричинився до арештів та трусів. Тільки раптове самогубство М.Головка, який вчинив опір лиходійним візитерам у Харкові, урвало нову справу.

Про арешт та позасудові вироки над учасниками товариства громадськість країни не мала жадних офіційних повідомлень. Кілька публікацій з'явилися у німецьких газетах за кордоном, в «отечестві» ж панувала змова мовчанням. У щоденнику петрашевця Момбеллі знаходимо подальшу характеристику подій: «В Росії все таємниця й брехня, і тому ні за віщо не можна мати достовірних відомостей. Нічому не можна йняти віри. Політика уряду — приховувати й подавати в хибному світлі багато чого... Неможливо відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі оповіді сходяться лише в одному: кілька людей, розумних, по-справжньому шляхетних, освічених і вчених привезено до Петербурга і вкинуто в потаємні в'язниці, не приступні ні для кого. Всі узгоджено повторюють, що Шевченко, Куліш, Костомаров перебувають серед нещасних», Отже, про долю змовників мало що знали демократи-петрашевці, не набагато більше знали про них і рідні. Щоправда, 17 травня в листі, написаному з Дерпта до Гулака по-французькому, брат Олександр повідомляв про арешти на Україні Марковича, Костомарова, Нечая, Навроцького та ще одного брата в перших якогось Павла Лева. Але то були незрозумілі поліцейські акції: «не дали проститися з матір'ю», «повезли невідомо куди». Офіційних же тлумачень тому, що відбувалося, влада не дала. Утверджуючи страх перед безкарною сваволею режиму, вона не звітувала навіть опорі трону — дворянству. Поміщика Івана Івановича Гулака ніхто не поінформував про арешт сина. Не повідомили його й про термін ув'язнення, на який сина було засуджено. А от довідочку-характеристику у предводителя херсонського дворянства на старого поміщика жандарми взяли і до справи долучили. З великими зусиллями проривала родина завісу секретности,

якою оточило III відділення справу Гулака. Кілька разів до графа Орлова з клопотаннями про помилування сина зверталася Надія Андріївна Гулак. Не можна читати без зворушення скорботні материнські послання. Але то хіба богині з грецької легенди вдалося б врятувати нащадка від згубного полону. Це ж була Росія, чиє неповторне правління Герцен іменував азіатсько-німецьким. Орлови й дубельти відповідали, що «через незламну впертість сина» немає «ні можливости, ані справедливости його помилувати». Тим не менше відважність матері виявилася недаремною. 1 червня 1850 року після окремого розгляду Микола I ухвалив перевести М.Гулака на заслання. 13 червня супроводжуваний двома жандармами в'язень прибув до міста Пермь, де за ним встановили суворий поліційний нагляд. На відміну від інших братчиків, Гулак, як і Шевченко, був позбавлений грошових субсидій і понад рік жив на кошти, отримувані від рідних. Аж у листопаді 1851 року з Петербурга на його клопотання надійшов дозвіл поступити на службу. За свого пермського періоду Гулак працював у канцелярії, а також перекладачем губерніяльного правління. Сумлінне ставлення до обов'язків, чесність і принциповість створили Гулакові моральний авторитет, якого не могло захитати навіть ім'я державного злочинця. На запит графа Орлова губернатор надіслав відгук, в якому за бездоганними службовими атестаціями проступає обрис інтеліґента, громадянина. Треба зазначити, що так само добре відгукувалися про сусіду Гулака по місцях вельми віддалених, судового канцеляриста із містечка Єлабуга О.Навроцького, чиновника в Орлі О.Марковича. Стосовно цього 1861 року Костомаров написав у статті *Україна*: «Але на честь російського суспільства слід сказати, що скрізь, куди не засилав імператор наших краян, їхня опала слугувала дипломом на співчуття, повагу й довіру, опальні ж зі свого боку чесною поведінкою на службі й у приватному житті довели всі без винятку твердість своїх моральних переконань». Останнє твердження статті мало під собою цілком достовірні підстави. Живучи вже в Петрозаводську, здавалося б, найменш стійкий Андрузький продовжував обмірковувати переваги республіканського суспільного ладу. Знайдений у нього під час трусу крамольний рукопис спричинився до заслання його в Соловецький монастир. 24 січня 1851 року Дубельт у листі на заслання зло відчитує Куліша за роман *Петр Иванович Березин*: «Його превелебність [граф Орлов] не тільки радить, але наказує Вам рішуче забути ті ідеї, що на нещастя так глибоко вкорінилися у Вашому розумі... Подібні писання рано чи пізно призведуть Вас і Вашу родину до такого лиха, якого вже жадна влада й жадне заступництво не здатні будуть відхилити від Вас». Годі подивувати винахідливости, з якою охоронці монархії душили будь-які вияви опозиційного мислення. Як тюрма, так з найсуворішою ізоляцією, як заслання, так уже без права відвідувати Україну, зрештою, категорична заборона друкування творів Костомарова, Куліша та Шевченка. Гнітюча поліцейська атмосфера навколо кирило-мефодіївців в однаковій мірі отруювала життя їхнім друзям та близьким. Сумно читати, як, пишучи до Шевченка, явно про чуже око виправдовує написання листа християнським обов'язком не забувати ближнього в тюрмі А.Лизогуб. Вірна давній дружбі княжна Рєпніна не обмежувалася надсиланням співчутливих листів. Небога декабриста Волконського розгорнула справжню кампанію за звільнення поета з неволі. Але жандарми були насторожі. Християнська мораль добра у вигляді проповідей з амвону. Коли ж вона суперечить державній

політиці, це — шкідлива й небезпечна діяльність. Граф Орлов у листі від 27 червня 1850 року з грифом «секретно» пише:

«Ясновельможна пані Варваро Миколаївно!

У рядового Оренбурзького лінійного 5-го батальйону Т.Шевченка виявилися листи Вашої ясновельможности, службовець в Оренбурзькій прикордонній комісії колезький секретар Левицький у свої відвідини Москви доставив Вам листа від самого Шевченка, тоді як цьому рядовому височайше заборонено писати. Листування ж Ваше з Шевченком, рівно й те, що Ваша ясновельможність ще раніше зверталися до мене з клопотаннями про полегшення долі згаданого рядового, доводить, що Ви виявляєте турботу, непристойну через його порочні й розбещені властивости. За височайшим государя імператора дозволом маю честь попередити Вашу ясновельможність як про недоречність такої турботи Вашої про рядового Шевченка, так і про те, що взагалі було б для Вас корисно менше втручатися в справи Малоросії і що в протилежному випадку Ви самі станете причиною, можливо, неприємних для Вас наслідків».

Ця жінка великої душі повела себе так, як мало хто з її сучасників-чоловіків. Натомість представники дужчої статі розважались переказуванням каламбуру з Пушкіна — «души прекрасные порывы». З вільнодумствуванням у шинку було покінчено. Тепер просто ходили в шинок. Решта ж часу йшла на господарку, родину, поїздки на курорт лікуватися. Не всім же сидіти. Потопали у тій рутині й колишні братчики. О.Тулуб, за спогадами одного очевидця, «ставши професором, русифікував чужі діти». В Одесі самотою зуживав одідичені статки Іван Савич. У цьому мертводі миколаївської реакції непогано велося тільки мерзотникам. Доносника й провокатора Петрова зарахували на службу до III відділення, виплативши 500 карбованців сріблом (нехай тихо сидить Іуда з його 30-ма!). Крім замашного кроку по щаблях кар'єри, жандарми допомогли йому одержати свідоцтво про закінчення університету із званням дійсного студента. А проте у представленні з цього приводу граф Орлов писав: «Клопочуся про височайший дозвіл щодо надання Петрову прав дійсного студента з тієї причини, що за його здібностями він, імовірно, досягнув би цього ступеня, тоді як зараз, в якому б університеті не дати йому кінчати курс, легко може бути, що учбове начальство, через обурення на його донос і з тієї причини, що багато відомих осіб беруть особливу участь у тих, на кого Петров доніс, буде утискати його під час навчання, і його не вдостоять іспитів за тим ступенем, якого він досягнув би за звичайних обставин». Лихі часи не поминули Петрова і в жандармському королівстві. Л.Дубельт пояснює це тим, що співробітники бокували від Петрова як від доносника. Багато чого станеться відтоді з братчиками на шляхах, які вони обрали, доки несподівано знову вирине постать злого генія Кирило-Мефодіївського братства. 1883 року в часописі *Киевская старина* з'явився друком уривок статті Костомарова про події 1847 року, де, зокрема, висвітлювалася роля Петрова. Бажання як би не було відцуратися ганебної слави спонукало останнього написати відкритого листа до редакції часопису. Надіслати його за оголошеною адресою колишній працівник III відділення одначе не зважився, але читав у колі знайомих містечка Стародуб на Чернігівщині, де тоді мешкав. У цих своїх спогадах, названих *З далекого минулого*, Петров запевняє, що ніякої зради не вчинив і що змушений був викласти все попечителю Траскіну

тільки тому, що про товариство доповів начальнику його дядько професор Підгурський, з яким необачно поділився молодий студент. Петров пише, що в його свідченнях не фігурувало інших прізвищ, крім Гулака, він нібито не знав інших членів товариства. Обмовившись, що правдивість його спростування можуть потвердити лише нікому не приступні архіви III відділення, він пише: приводом для зливи жандармських ласк стала всього лише «щирість його свідчень та чесність його поведінки у справі». У запереченнях же Гулака на зводинах борець за істину «побачив якусь малодушність». Якби долі було завгодно і Петров справді знав і назвав самого лише Гулака, легко переконатись, що від головного змовника слідчі дізналися б рівно за обсягом офіційної автобіографічної анкети. Дивна то річ — зрадники. Як просто було б написати дворянину: будучи переконаним монархістом, проник до сепаратистської організації і знешкодив її, виказавши всіх. Робив усе задля блага держави і на тім стою. Даремно. Після лихих вчинків звідки взятись послідовно моральним висновкам? Людина, яка прагне ошукати, зрештою завжди програє. Це, на щастя, закон вічности.

Спливали літа Гулакового заслання. Чергове клопотання Надії Андріївни 20 квітня 1854 року Орлов відхилив як «передчасне» Адже нещодавно засланцеві вже зробили пільгу, дозволивши поступити на урядову службу. Коронація Олександра II все-таки принесла Гулакові наступного року звільнення від поліційного нагляду, за умови «вельми таємного й непомітного спостереження» і, звісно, з «доповідями про його поведінку та спосіб мислення». Минули роки, поки Гулак зміг переїхати до Одеси. Там він працює на педагогічній ниві й обіймає досить престижну посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею при кафедрі чистої математики. Подібному успіхові при працевлаштуванні колишній в'язень зобов'язаний ліберальному попечителю Одеської шкільної округи Миколі Пирогову, до речі, також вихованцеві Дерптського університету. Після від'їзду останнього до Києва педагогічне начальство поставилось до Гулакової присутности в ліцеї інакше, і йому запропонували місце десь у Криму. Він переселився до Керчі, влаштувавшись там в жіночому інституті викладати історію та природничі науки. З 1862 року працював викладачем математики в Ставропільській гімназії, фізики та космографії — в Кутаїській, математики й латини — в 1-ій Тбіліській, де залишався до виходу на вислугу 1886 року. Після того він переїхав до Єлизаветполя (сучасний Кіровабад) і мешкав у родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Цей центробіжний рух на схід, на Кавказ треба пояснювати кількома причинами. Одна з них — тривале і досить спокійне перебування там його родича Навроцького. Але це не головне. Покараний ув'язненням, власне, за моральні принципи, Гулак не мав наміру поступатися ними на свободі. Його стриманість і відчуженість разом із славою учасника таємного товариства чинили зовсім не той вплив, який мав би чинити урядовий службовець в навчальних закладах на Україні. Він не міг на якийсь час забутися і просто робити кар'єру, як Білозерський або Куліш. Невдоволення начальства та інтриги поступово виштовхували колишнього братчика в місця, де його ідеали не мали жадної ваги, де його потюремна дивакуватість, а також українська вимова ставали предметом глузувань. У 1881 році він уже виглядав підтоптаним старцем, й учні допікали йому виспівуванням грецької абетки на мотив «І лід тріщить». Під час читання ним публічних лекцій зала аж ніяк не заповнювалася слухачами.

Пророк перебував не в своєму «отечестві». А ще, можливо, надто закарбувалася в його пам'яті поведінка друзів у часи випробувань на слідстві. Інакше годі пояснити, чому він так холодно повів себе, зустрінувши Костомарова на археологічному з'їзді в Тбілісі 1881 року. «Коли Костомаров приступив до Гулака й поцілував його, він змішався, не знав, що сказати, мукнув щось йому у відповідь і зараз вернувся назад до того, з ким говорив перше, чим здивував, очевидячки, Костомарова і, розуміється, мене [М.Горяєва], що був свідком цієї сцени».

Творча спадщина, залишена Гулаком, різноманітна й значна. За спогадами професора Єгіазарова він «написав геометрію чотирьох мірянь і надіслав свою працю до французької Академії наук... Про його ботанічні студії свідчать фоліанти-гербарії в його бібліотеці». І ще були перші в Росії дослідження літератур та народної творчости народів Кавказу. Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його просвітником. Широка ерудиція автора, точні узагальнення та висновки висувають праці *Про знаменитого поета Нізамі*, *Адольф Петрович Берже*, *Про «Барсове хутро» Руставелі*, *Про народну творчість тюркських інородців* до числа першорядних в національному літературознавстві вищезгаданих народів, а також російській орієнталістиці минулого сторіччя. На відміну від знаних співучасників у Кирило-Мефодіївському товаристві, наукова діяльність Гулака після ув'язнення залишилась поза українськими зацікавленнями. Власне, лише написання підрядників-тлумачень для О.Навроцького є тут добрим винятком. Слід віддати належне, вагомий внесок останнього в історію українського перекладу XIX віку зумовлений у першу чергу добором авторів, на яких спинявся Гулак: Руставелі, Фізулі, Байрон, Лонґфелло. Що саме такою була співпраця двох братів і братчиків, знаходимо підтвердження в самого Гулака. В *Новом обозрении* (№ 2529 за 1891 рік) він пише: «Російський переклад цих віршів [Іллі Чавчавадзе *Весна* та анонімного азербайджанського автора *Осінь*. — *В.М.*] належить перу О.Навроцького, того самого, який переклав на вірші мій прозовий переклад поеми *Лейла і Меджнун* тюркського поета Фізулі». Серед томів Гулакової бібліотеки в Шліссельбурзі знаходилася збірка творів Осіяна. І тому не випадково на рукописних перекладах цих англійських поем, що зберігалися в архіві Навроцького, стояло кілька теплих посвят Гулакові. В одній з них є слова, які можна викарбувати на надгробках обох українських демократів:

І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Вкраїні.

Помер Гулак в азербайджанському містечку Гянджа (рос. Єлизаветполь, сучасний Кіровабад) 26 травня 1899 року.

Київ, літо 1982 р.

ТАМ, У КИЇВСЬКИХ ПЕЧЕРАХ

Коли ж помножилися гріхи наші і звершились беззаконня наші, а злоба наша Бога прогнівала, тоді Божим попущенням через гріхи наші зруйновані були храми і спустошені монастирі, міста полонені і села сплюндровані народом безсоромним, який Бога не боїться, нічого людського в собі не має.

Києво-Печерський Патерик, слово II,
«Похвала преподобному отцю нашому Феодосію».

Невже це так правильно: монастир — усамітнення? Невже народу, котрий безнастанно потерпав від нападів віроломних сусідів, розшматовувався усобицями марнославних князів і котрому з давніх-давен «веселіє пити єсть», може прислужитися чиясь боротьба з власними вадами? На це побожний юнак із віддаленого провінційного Любеча попервах дати беззастережної відповіді не зумів би. Натомість знав напевно, що не хоче ненавидіти, красти, розпусничати, що жадає справедливості та душевного спокою. Для себе, всіх. Простував шляхами прекрасної України-Русі до патріаршого Царгорода, і моління його було про безталання батьківщини. Невже дійсно має рацію той, хто, вказуючи на пасивну, навіть деструктивну натуру його краян, вважає, що віл варт свого ярма? Що може бути принизливіше од белькотання предків за морем у варягів: «Земля наша велика й обильна, а порядку в ній нема, ходіть-но княжити й володіти нами».

Питання, питання... Спосіб, обраний майбутнім схимником для їхнього розв'язку, не піддавався логічним умовисновкам та обрахункам, і мало хто йняв віри, що від нього буде користь усім. Ну що молитви, небо? Життя-бо минає на землі, треба більше працювати й діяти тут. Невірні не могли збагнути, що він ішов не по пророцтва вдачливих віщунів, не по самий притулок для душі. Сей Чоловік прагнув не знайденої в миру Божої мудрості. Дано йому було щиросердно сприйняти співи з літургії: «Не надійтеся на князів, на синів чоловіческих, в них нема спасіння: вийде дух його, і він до своєї землі повертається, того дня його задуми гинуть».

В культурній і освіченій Греції є місце, куди прагне завітати християнин. Його благочестя, освячене відвідинами самої Цариці небесної, сприяло, що життя чернече почалося тут із сивої давнини. Ще в VII віці імператор Костянтин Пагонат, з огляду на постанову Шостого Вселенського собору про виселення ченців з міст до пустель, надав у їхнє володіння цілий Афон. Число іноків на Святій Горі безупинно зростало, а на X сторіччя налічувалося 180 монастирів. Узвичаєна фраза «служити Богу» набирає реального змісту лише за особистого прикладу. Можна не вірити в громадську корисність духовної індивідуальної боротьби, проте не можна не захоплюватися життям, яке перевищувало людські можливості. За висловом оповідача, залишаючись у плоті, вони уподібнювалися ангельському життю. Прибулець із далекої України знав, на цьому шляху доведеться витримати незчисленну кількість випробувань та страждань. Але він знав і те, що все чиниться задля торжества Божої справедливості на землі. І ще: в осягненні мети йому допоможуть непереможні любов і добро. В одному з афонських монастирів його постригли під іменем Антонія, відтак розпочалися літа послушенства.

Це страшенно нелегко — любити ближнього свого. Це складно і зі співробітниками, де працюєш, і з сусідами, де мешкаєш, це не менш складно і в монастирі, звідки вже не вільно виходити без спеціального дозволу ігумена. Відомі здавна причини психологічної несумісності, оті пересічні людські: гординя, заздрість, неохайність, гнів. Відомі християнам і гамівні засоби пристрастей: піст, молитва, милостиня. Тільки от здійснювати їх, виявляється, вкрай важко. Ченців називають воїнами раті Христової. У війні зі злом неможливо без втрат та поразок, що вічно дають поживу для підленьких кпинів стосовно чернечого побуту. Проте переможці є, і, що головне, перемога приступна кожному. Антоній досягнув значних успіхів у покорі, убозтві, здержливості, й, бачачи їх, ігумен одного разу сказав: «Антонію, йди знову на Русь і будеш там іншим за взірець успіху та утвердження у вірі, й буде з тобою благословення Святої Гори». Прийшовши до Києва, Антоній не зупинився в жодному з монастирів, а оселився в передмісті, в лісовій печері біля Берестова. І став він жити там, молячись Богу. «Їжею ж його був хліб сухий і води пив до міри, і копав печеру, і не давав собі спокою ні вдень ані вночі, позаяк жив у безнастанних трудах, пильнуючи та молячись». Те обрання місця атеїсти називають щасливим випадком, у крайньому разі інтуїцією. На переконання вірних, все сталося за промислом Господнім. Справді-бо: ідеальні умови для життя під землею, де температура цілорічно +10, +12°, придніпровський лесовий ґрунт бездоганний для інфільтрації повітря, отже, для безвихідного перебування людей у печерах. Але визначально, що збігаються два пророцтва: св. Апостола Андрія Первозваного «яко на горах сих возсіяє благодать Божія» і преподобного св. Антонія «Господи, утверди мене на місці цім і нехай буде благословення на місці цім Святої Гори». На думку спадають пасажі безбожних казуїстів, мовляв, перебування апостола Андрія — недоведена легенда, а також те, що Антоній казав на самоті, нікому не відомо. Намагаючись зрозуміти горе-мудрагелів, перше, що слід вчинити, це визнати нещирими апостола та преподобного, з ними разом — їхніх послідовників. Але навіть і за такої комбінації важко уявити в ролі брехуна апостола, незабаром страченого за проповідництво християнської моралі, або сивого старого, який безсоромно плете учням небилиці про нібито сказане ним при заснуванні Печерського монастиря. Дана ситуація вимагає двох розв'язань: або вірити у святиню, або ні. Проте як наважитись ліпити сюди кредо гоголівського персонажа «мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет... Один там только и есть порядочный человек: прокурор, да и тот, если сказать правду, свинья»?

Слави заживають і шахраї. Але чи будь-хто з них прикидатиметься так цілий свій вік? Важка праця вдень, ревне моління вночі, безперервний піст — усе во славу Божу й аж ніяк не задля того, щоб ошукати шаблезубого атеїста. Непохитна віра преподобного отця була очевидна, й саме вона приносила авторитет та визнання. Люди стали приходити сюди за порадою й благословенням. Невдовзі з'явилися ті, хто молив покласти і на них образ іночого чину. Першим був Никон-Іларіон, якого деякі дослідники, приписуючи авторство *Слова о Законі і Благодаті*, називають кращим нашим письменником XI сторіччя. За ним примандрував славнозвісний Феодосій, чиє постриження вже через наполегливе подолання протидії батьків гідне занесення до святців. Відтак найулюбленіший з княжих надвірних, названий в іноцтві Єфрем, та син першого боярина Варлаам, котрий заявив:

«Чини зі мною, що бажаєш, я вже зневажив усе мирське й ніколи не повернуся до своєї домівки». Це вийстя кращих із почту розлютило князя настільки, що він погрожував ув'язнити святих отців, розкопати печеру, а від Никона зажадав, аби той умовив Варлаама та Єфрема зректися свого заміру. Занепокоєні ченці стали лаштуватися до переїзду на нове місце. Лише заступництво жінки вгамувало князя, й він послав до Антонія, щоб перепросити та залишитись, де був.

У поширеному тоді апокрифі *Бесіда трьох Святителів*, зокрема, мовилося: «В чому найбільша погибіль для людини? Славолюбство, сластолюбство, сріблолюбство. Що найгірше для людини? Відчай, непокаяння». І хто усвідомлював, що в борні з людськими пороками єдина рада — звернення до Бога, йшов у ченці. Там, у печерах понад Дніпром, облишивши безконечну гонитву за збагаченням, загнуздуючи плотські пожадання, відсторонившися житейської суєти, пізнавали вони істину. Маючи схильність до найважчого з чернечих подвигів, келіот Антоній віддалився в окрему печеру, не залишивши, проте, братів без порад у молитвах. Ігуменом підземної обителі став найдостойніший з братії, Феодосій. Вже потім, відзначаючи благочесне життя, чудеса обох преподобних отців, помітили, що інститут чернецтва на Україні фундовано людьми, котрі наслідували Великого Антонія, християнського подвижника III—IV вв., засновника й ідеолога відлюдницького іночого життя, та Великого Феодосія — християнського подвижника V—VI вв., котрий поклав початок чернечим скитам у Палестині. Провидіння Господнє. Скільки зазнавало воно кпинів та сумнівів, скільки ще зазнаватиме...

Їх зібралося вже понад сто братів. Вибудувавши дерев'яну церковицю, келії, поселилися на поверхні, тому що людям стали потрібні як їхні молитви, так і присутність, і тому, що їхнє подвижництво мало набути поважного, урочистішого вияву. Прийнявши постриг, люди різного віку, станів, національностей у служінні Господові мали керуватися спільними правилами. Устав Студійського монастиря, привезений з Царгорода ченцем із супроводу митрополита Георгія, звідси став основою чернечого життя всіх східнослов'янських земель. Запроваджений о. Феодосієм устав був гуртожитковий. Братія поділялася на чотири розряди. Одні — на випробуванні, непострижені, ходили в мирському одязі; другі — також іще не пострижені, носили чернечий одяг; треті, пострижені, носили мантію; нарешті, четверті перебували у великій схимі. Головною засадою був цілковитий послух ігумену, чиє благословення мало лягати на кожне діяння. Тільки деталізуючи побут людей, які стояли на передньому краї війни з духом Зла, бачиш, наскільки суворе і важке життя подвижників. Безкорисливість зумовлювала відсутність речей, аж до голки. Лише книжки та необхідне вбрання могли знаходитися в келії. Чернець ходив з непокритою головою, в одязі з простого сукна. Винятки робилися для немічних. Постіль його складалася з рогіжки та двох сукмяниць (сукняних ковдр). Пам'ятаймо, що за перших днів існування Києво-Печерського монастиря звичною їжею там був хліб і вода, значно згодом уже варився обід з двох страв та ще невибаглива вечеря всухом'ятку. Трапеза — спільна, бо згідно уставу «архимандрити і ченці завжди в одному місці мають їсти й пити і при тім чтеніе вести». Кожен з братів собору за власною волею віддавався під благе іго послуху. Самовидно, лише еманація любові перетворювала його на тягар легкий і, відповідно, виснажувала носія. В кожному разі, таке послушенство є чимось діаметрально протилежним до взаємин

армійських чинів. Сповідь без утаювання якомога частіше, навіть щодня, не давала змоги закосніти в гріху, спонукала дотримуватися християнських чеснот. Кожен інок повинен знати Псалтир напам'ять, а також «не їсти страви за одним столом з жінками та не водити дружби з черницями», залишаючи собі одну найбільшу турботу — про душу. Зламання чернечої обітниці величезне зло, й уся громада прагнула спинити брата від непоправного. Проте непокаяння, затятість у скоєному давали право виганяти винного як паршиву вівцю, аби не псувати цілого стада. В розвідках про славетні монастирі зустрічаються визначення на кшталт: «демократизм» «цілковита духовна свобода». Слід пригадати, що, згідно студійського уставу, невід'ємним правом братії було обирати самим архимандрита і повертати в церковну власність майно після його смерті. Подібне волевиявлення спричинялось до того, що з-поміж доброчесних мужів обирався дійсно кращий.

Історія Києво-Печерської обителі засвідчує: саме завдяки додержанню цієї уставної засади на чолі братії висувалися достойники, для кого мірилом і дороговказом був Закон Божий. Це й преподобний Феодосій, який зазнав утисків від Святослава за звинувачення князя в захопленні столичного престолу у брата. Це й перший видавець *Києво-Печерського Патерика* Інокентій Гізель. Він мужньо виступав проти приєднання України до Росії. Це й архимандрит Іоаникій Сенютович, відомий видрукуванням в часи Петрового лихоліття книжок з підзаголовком про ставропігіальну залежність Києво-Печерської лаври від Константинопольського патріарха. Залежність, власне, підлеглість різноманітному начальству, що настала завдяки політичній грі російського уряду та вищого духовенства, зовсім не передбачалася на зорі заснування обителі. У відомому з рукописних патериків заповіті Феодосія князеві Святославу сказано: «Ось відходжу від світу цього й передаю монастир під твою опіку, якщо будуть якісь чвари. І ось доручаю ігуменство Стефану, не дай його кривдити». І ще: «...щоб не володів ним ні архієпископ, ані хто інший із кліриків софійських. Нехай керує ним твоя влада, і по тобі — діти твої аж до останніх роду твого». Згідно цього існує переказ, що Андрій Боголюбський, назвавши ставропігію княжою й патріаршою, ствердив незалежність Печерського монастиря від Київського митрополита.

Верховіть творчості досягають в умовах духовної свободи. І найкраще підтвердження тому — шедеври церковної архітектури, які вивели Україну з поганського стану між культурних країн християнської Європи. Здобутки народного генія вражають і нині своєю естетикою, міцністю, вирішенням безлічі технічних деталей. Повернімося ж до днів будівництва Успінської церкви — оздоби й центру всієї Києво-Печерської лаври. Історії її створення присвячено кілька розділів у *Києво-Печерському Патерику* — єдиному джерелі, звідки можна почерпнути подробиці про життя та побут тамтешніх чорноризців. Боярин Ярослава варяг Симон, привізши з далекої батьківщини золотий вінець для вівтаря та золотий пояс-міру, за якою виміряють споруду, розповів ченцям про видіння йому церкви надзвичайної краси, про те, як голос згори наказав йому передати святощі до майбутнього храму. Потім до преподобних отців завітали четверо греків. Майстри розповідали, що примандрували з Царгорода, де у передмісті Влахерні їх найняла цариця вибудувати церкву на честь Богородиці. Що вони принесли золота на три роки та образ Успіння пресвятої Богородиці і що там вони зустрічалися особисто з Антонієм та Феодосієм.

Преподобнії отці, закликавши Господа в свідки, відповіли, що нікуди з цієї місцини не вирушали і, самовидно, майстри стали свідками Божого дива. Не менш дивовижним був і вибір місця спорудження храму. Першої ночі преподобний Антоній попрохав у Бога, щоб повсюди впала роса, а місце, яке буде освячене, залишилося сухе. Вранці було сухе місце, де зараз стоїть церква, навколо ж впала роса. Другої ночі Антоній сказав: «Нехай буде по всій землі сухо, а на святому місці — роса». Пішли й виявили все так. Третього ж дня, помолившися й благословивши те місце, Антоній прохав, щоб його позначив вогонь. І вогнем, що з'явився зненацька, було спалено дерева, кущі, траву — таким чином випалено ділянку під фундамент. Церкву було закладено 1073 року. Сам князь Святослав, пожертвувавши 100 гривен золота, брав участь у копанні рову. Всі вищеописані дива бачили ченці, миряни. В них вірили й вірять мільйони християн, і від атеїстичних блюзнірств факт промовистих знамень, далебі, не знеціниться. Недоріркам в даному разі слід говорити про феномен міжнаціонального психозу: два варяги-дружинники навернулися у православну віру, чотири майстри-греки прийняли згодом постриг, сотня ченців-українців екстатично молилася... Не було на них лектора-трибуна.

Прості неосвічені люди приходили до монастиря і, подолавши недосконалість, виявляли вповні Богом даний кожному талант. Сучасник фундаторів святої обителі Агапіт, наслідуючи життя святих, набув слави чудодійного зцілителя. Як і отець Антоній, лікував хворих молитвою та їжею, якою харчувався сам (то сприймалося за таємниче цілюще вариво). Виліковував часто тих, на кого професійні медики махнули рукою. Блаженний чернець перебував біля хворого невідлучно, і день по дневі молився, доки Господь не зважив на його молитви. Здавалося, вже самої присутності Агапіта вистачало, щоб хворий почувався краще. Декому, можливо, доводилося зустрічати особливого ґатунку ґомеопата. Людина з добрим і мудрим обличчям, свою зустріч з пацієнтом він розпочинає опитуванням: чи багато їси, палиш, п'єш, розпусничаєш тощо? Разом із рецептом елементарного трав'яного настою сивочолий чоловік напоумляє відвідувача до поміркованості, відмови від шкідливих звичок. І мало хто замислюється, що йому радять жити згідно Євангельських заповідей. Тоді в Києві у святого Агапіта знайшовся конкурент, добрий знавець своєї справи, лікар-вірменин. Понад те, він міг віщувати слабим час смерті і в такому разі вже, звісно, не брався за лікування. На одному з хворих, як і слід було сподіватися, хист двох медиків перетнувся. Перший надвірний князя Всеволода тяжко занедужав, і фатальний кінець, згідно з передбаченням вірменина, мав настати за вісім днів. Слабого принесли до монастиря, де його став доглядати отець Агапіт. Молитви та страва блаженного вчинили диво, і за якийсь час хворий звівся на ноги. Зайве підтвердження тому, що людські пристрасті трансцендентальні — поведінка світського медика. Спонукуваний заздрістю, він, аби перевірити силу зцілителя, надіслав до монастиря засудженого на смерть, якому вже дали отруту. Чернець погодував нещасного, і по його молитвах той одужав. Тоді виникла по-східному невблаганна думка, що двох фахівців на місто забагато, звідки висновок: поступитися повинен Агапіт. Вірменин намовив земляків, щоб вони отруїли ченця. І — як написано в *Патерику*, «Блаженний же без пакості, нічто же зла пострадав, вість бо Господь благочестія от смерті ізбавляти».

Повчальні взаємини печерських отців і з сильними світу цього. До важкохворого Володимира Мономаха, якого доти безуспішно намагався вилікувати столичне

світило вірменин, закликали отця Агапіта. Їхати треба було в Чернігів, де тоді княжив Мономах, і посланець прохав ігумена конче відпустити інока. Але блаженний отець рішуче відмовився від вигідної пропозиції. Він сказав: раз полишити монастир, то треба ходити завжди й до всіх, а він же склав обітницю перебувати тут до останнього подиху й порушити її задля слави мирської не збирається. Пересвідчившись, що жодні умовляння не допомагають, княжий посланець заблагав, щоб той передав хворому бодай ліки. Тоді примушений ігуменом Агапіт дав князеві зілля із власної страви. Князь одужав, коли попоїв надіслане. Виняткові люди завжди приваблюють. Мономах, перебуваючи в Києві, зайшов на Печерськ, щоб побачитись і особисто віддячити тому, чиїми молитвами зцілився. Але Агапіт уникнув марнославної зустрічі, і владця залишив золото ігумену. Незабаром він надіслав свого боярина з багатими подарунками та грішми, які було занесено прямо до келії. Агапіт і це відмовився взяти, кажучи, що не занапастить свій дар багатства ради. Він виніс і покинув принесене за дверима. Чернець не погодився навіть на компромісну пропозицію боярина взяти не собі, а роздати бідним. У цьому категоричному небажанні преподобного мати справу із золотом — глибоке розуміння небезпеки самого дотику до огидної Мамони. Князь може роздати своє золото сам. Святий же стає святим через подібний максималізм. Зрештою, вельми занедужав і отець Агапіт. Лежав, слабнучи день по дневі, і вірменин вирішив — настала його зоряна година. Він завітав до хворого в келію, де вони повели мову про секрети медицини. Прямодушні пояснення ченця, що лікує зіллям, «яким Господь подасть здоров'я», зародили в гостеві впевненість, що має справу з простаком, котрий лікує, покладаючись на щастя. Він безапеляційно заявив, що старий нічого не тямить. Потім, подивившись на кволого висохлого діда, взяв його руку і пророк: смерть настане за три дні. Досвідчений медик був настільки упевнений, що пообіцяв постригтися в ченці, коли його слова не справдяться. У суперечках святі отці завжди спираються на Євангелійні засади. Розмірковуючи над висловлюваннями блаженного, помічаєш: думка правдива й неспростовна завдяки тому, що запозичена із Святого Письма. Так було і з його відповіддю на висновок ученого лікаря: «То оце в тому суть твого лікування: передрікаєш мені смерть, а допомогти не годен. Якщо ти маєш хист, дай мені життя, а якщо ним не володієш, за віщо ж докоряєш мені, присуджуєш на смерть за три дні? Мене ж ось Господь сповістив, що я помру за три місяці». По тому старий одужав, вилікував ще одного киянина і віддав Богові душу у вказаний ним термін. Після його смерті до ігумена Печерської обителі прийшов вірменин, погоджуючись прийняти постриг. І не відірваність від рідної землі змусила його перемінити свою віру на православну, і не тільки видіння уві сні преподобного Агапіта, котрий, нагадавши про обіцянку прийняти іночий образ, вказав на вічну загибель душі в разі лукавого нехтування. Чоловікові відкрилося, що все життя не бачив головного. Діагностика, пігулки, тинктури, масажі, режим — засоби лікування, які є лише допоміжними у всевизначальній духовній боротьбі.

На шляхах життя зустрічаємо людей гарних і потворних, добрих і лихих, часто різниться й наше ставлення до зустрічного. Наскільки потрібно пам'ятати мудрість, що кожен покривджений тобою може бути Христос, свідчить трагічна смерть блаженного Григорія. Схилившись над водою, чернець мив у Дніпрі посуд, коли повз

нього до монастиря прямували дружинники, очолювані князем Ростиславом Всеволодовичем. Це була не проща і не візит ввічливості до столиці. Разом з братом Володимиром Мономахом князі виступали проти половців. Можна уявити стан людей, котрим доведеться брати участь у такій мало виграшній лотереї, як війна. Сповненим лиховісних передчуттів, їм кортіло галасувати, кепкувати, лаятися. І ось край шляху на березі стоїть зовсім не поважний, з підібганою мантією, старий чернець, який, полощучися у воді, суворо позирає на подорожніх. Хтось пожартував з приводу замоченої спідниці, зареготався, другий, забобонно злостячись на лиховісну зустріч із попом, сороміцьки лайнувся. Щось бентежило й гнітило цих людей. Григорієві дано було провидіти їх долю. Він застеріг дружинників від безтямного сміху і радив подбати за благочестя, молитися. Адже суд Божий уже спіткав їх: мають-бо померти всі у воді разом із князем. І князя Ростислава можна зрозуміти: в тривожну годину перед боєм його, бувалого провідника, вояка, береться повчати той, хто все життя просидів у печері, не маючи навіть уявлення про війну. З якої речі цей старигань накаркує їм, хоробрим переяславцям, біду, та ще таким безглуздим пророцтвом. Що-що, а потонути тому, хто плаває, мов риба, не судилося. Старий бачить смерть і потопельників? Що ж, нехай пророцтво здійсниться над ним самим. В очах князя не було жалю, коли він наказав зв'язати старого і з каменем на шиї вкинути до річки. Завчасно і не з тим розпочав війну Ростислав Всеволодович. Тому із запеклим серцем відвернувся від монастиря, де молився в цей час його брат Володимир. Він вирушив, взявши меч і не стяжавши благодаті. «Полюбив прокляття і прокляття впало на нього. Не схотів благословення, і воно віддалилось від нього», — прокоментував цитатою із псалма автор *Києво-Печерського Патерика*. У битві під Трипіллям князівські війська зазнали поразки. Відступаючи через річку Стугну, на очах у брата Володимира потонули Ростислав і багато воїнів. Отця Григорія після двох днів безуспішних розшуків братія виявила мертвим на ліжку у власній келії. Він лежав зв'язаний, з каменем на шиї. Одяг його був ще мокрий, обличчя ж — просвітлене і сам наче живий. І не знайшли того, хто заніс його, а келія була замкнена. Це сталося року 1093.

Універсальність християнства, його потужний гуманізм давали змогу завжди і кожному зробити внесок до справи облагородження людства. Поширена теорія, що, спираючись на непротивлення злу насильством, панівні верстви безсоромно експлуатували ошуканий народ. Тому цікаво стежити за втіленням біблійного «люби ближнього свого» на прикладі представника експлуататорського класу. Чернігівський владця Микола, Давидів син, «полишивши князювання і шану, і славу, і владу, і все те ні за що маючи, прийшов до Печерського монастиря і став іноком 1106 року, лютого 17». Щоб прислужитися братії, він працював на найважчій роботі. Чотири роки день у день колов дрова, сам приносячи грубезні колоди з берега Дніпра, куди їх пригонили плотарі. Він насадив великий монастирський сад, самотужки спорудив собі келію. Ніколи не бачили його спочилим у неробстві, а на вустах святенника завжди бриніла молитва Ісусова «Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй мя». Бачачи оте гарування й убозтво, князі Ізяслав та Володимир намагались якось забезпечити брата, але все принесене він негайно роздавав жебракам і на церкву. Його подвижництво виглядало не просто рецептом класового миру. Князям, які зчепилися в клубку жорстоких міжусобиць, Микола Святоша демонст-

рував життя без інтриг, військових приготувань, страху за завтрашній день. І, нарешті, князь мав змогу багато й ревно молитися за свій нарід. Дехто із сучасників запевняв: Микола Давидович з'їхав з глузду. Натомість він дійшов висновку, що сила повинна здійснитись через неміч. Що, скинувши тягар пристрастей, він стане всім у більшій пригоді. Це треба мати волю, аби від княжих лакомств перейти на самий хліб та сирі овочі, відкинути реальне царство на землі задля ідеального на небі. І чи не справжнім втіленням християнської любові є князь, котрий слугує у трапезній бідним ченцям. Одна безбожниця якось висловилася: віруючі — егоїсти, вони все роблять заради винагороди на тому світі...

Взаємини чоловіка й жінки, кохання супроводжують всю людську історію. Збагнути їх прагнула незчисленна рать вчених та філософів, один із яких, Фрейд, у XX сторіччі проголосивши лібідо детермінантою соціального розвою, втягнув у вир розбещеності мільйони марновірних. Питання не з простих і, як свідчить подальша оповідь, знаходило своє вирішення у ченців середньовічної України. Преподобний Мойсей, або, як ще кажуть, Мусій-угрин належав до улюблених надвірних князя Бориса. По тому як князя-мученика підступно замордували, Мусій, уникнувши лихої долі патрона, опинився в Києві у почті сестри князя Ярослава Предслави. Після однієї з битв він разом із двома княжнами-сестрами потрапив у полон до польського короля Болеслава. П'ять років Мусій-угрин, закутий у кайдани, страждав у неволі, як раптом його побачила одна вельможна пані. Він мав гарне обличчя, стрункий стан, а крім того, люди сильної волі випромінюють особливий чар. В даному випадку чар підсилювала байдужість вродливого раба до осіб прекрасної статі. Закохана молода вдова, не рахуючися з грішми, викупила Мусія й запропонувала йому шлюб. Опинитися одразу в розкоші й стати вельможним магнатом, законна дружина, одна з кращих пань Польщі — все за незначний компроміс: ділити ложе з нелюбою. Розміркувавши, Мусій сказав: «Який муж, взявши жінку й підкорившися їй, спасся?» Цю відмову, одначе, породила не фемінофобія, навіяна підступами біблійних Єви проти Адама, Даліли проти Самсона, Іродіади проти Іоанна Предтечі. Йшлося про основне — мораль. Його обрали й купили, він ставав знаряддям чиєїсь примхи, і при цьому його бажання малося за ніщо. Для Мусія-угрина виявилося «краще за все — душевна чистота, а понад те — тілесна». Нечасто в житті зустрічаються люди, беззастережно віддані принципам. Охопленій пристрастю жінці це було незрозумілим. Шляхтянка пояснила, що, одружившись, вони житимуть, як усі люди. Йому належатиме і дружина, й її майно, їй же потрібне лише його кохання. Наказала, щоб Мусія обмили, напарфумили, одягли в найкращу одіж. Колишнього бранця повезли по маєтностях пані, де його вшановували, наче господаря. Він же відмовив їй: «Даремні клопоти. Не година-бо спокусити мене тлінними речами сього світу, ані забрати в мене духовного скарбу».

Деякі наші вчинки не мають логічних пояснень, тому що здійснюються на поклик серця. Самотньому, не зв'язаному жодною присягою чоловікові пропонують любов. Майбутня родина, напевне, буде щаслива, адже кохають його до самозабуття. Проте удачливий обранець категорично відмовляється. Доброзичливці йому втовкмачують: згідно Євангелії чоловік та жінка мають статись однією плоттю. Вдовам же вдруге одружуватися радить апостол. Ну чого ради відмовлятися від тако-

го щастя, змушуючи страждати іншу людину. Адже все одно мине час, Мусій жениться, і хто не посміється тоді з подібної нерозсудливості. Але блаженний знав: шлях, відкритий для всіх, не придатний для нього. Йому-бо Царство Небесне й вічне спасіння даровані лише в тому разі, якщо він знехтує сьогосвітніми принадами. І він продовжував ревно молитися й постити, надаючи перевагу «їсти сухий хліб та пити воду з чистотою, ніж многоцінні страви та вино із скверною». Господь почув молитви чистого серцем. Несподівано у тій місцині з'явився іеромних зі Святої Гори, який, керований провидінням Господнім, увів блаженного в чернечий образ і, поповчивши багато про чернече подвижництво, пішов з Богом. Це біблійна класика — помста жінки, чиєї жаги не вдоволено. Вельможна наказала катуватиченця. Його били киями, доки земля під ним просякла кров'ю, примовляючи: «Підкорися пані». Потім вона повезла Мусія до короля Болеслава й зажадала, аби той своєю владою змусив преподобного вволити її волю. Довго король умовляв Мусія прийняти честь і багатство, яке йому пропонували, щоб опинитись поміж перших у країні, закликав не бути безчулим. Та намарне. Бачачи ту затятість, Болеслав сказав удові, що має право чинити з полоненим, як із рабом, аби іншим не заманулося ослухатися своїх панів. Одержавши ще більшу владу над бранцем, удова зробилася геть несамовита й вирішила силоміць ввести блаженного у гріх. Вона звеліла покластиченця до свого ліжка і, цілуючи та пестячи, намагалася знадити його. Мусій-угрин витримав і це випробування, мовивши: «Даремна твоя праця. Не думай, що я божевільний або не можу цього зробити. Я заради страху Божого гребую тобою як нечистою». Духовні змагання — річ тонка. Пильнуючи тілесної чистоти спершу інтуїтивно, преподобний усвідомив згодом, що плотські насолоди — загин для ідеалу. І справді, як банально б усе завершилося, якби Мусій спокусився. Навряд чи когось привабила б *love story* двох жирних феодалів із середньовіччя. Полька наказала давати рабові сто київ щодня, а потім і зовсім оскопити, щоб ніхто не наситився його красою. Мусій-угрин стікав кров'ю, понівечений, але непереможений. Зло не минає безкарно. Незабаром у країні почалися заворушення, спалахнуло повстання проти єпископів та шляхти. В той час нагло помер король, ясновельможну пані було забито, а преподобний Мусій домандрував до Києво-Печерської лаври, де й скінчив свій вік.

Безперечно, у Лаврських печерах зібралися люди з найчутливішими моральними запитами. Огорнувши своє життя у форму суворого аскетизму, вони досягли слави на землі і спасіння на небі. Преподобний Спиридон, «просфорник», відомий був тим, що щодня перечитував Псалтир. Його пальці й після смерті залишалися складені у православному молитовному знаменні. Преподобний Григорій, «пісник», харчувався лише зіллям та водою. Преподобний Євтимій по прийняттю схими прирік себе на цілковиту безмовність. Преподобний Веніамін, колись заможний крамар, роздав усе майно бідним та на церкви. Від тривалого переліку подвигів може скластися враження їхнього легкого здійснення. Доводилося чути і про напередвизначеність особистих якостей святих отців. Але в дійсності все відбувається дуже по-людськи. Був, наприклад, в Печерському монастирі чорноризець Арефа. Накопичував він потроху золота і речей, переховуючи все у келії, та ні гроша, ні хліба вбогим не подав. Переказують, настільки скупий був — сам від голоду потерпав. І сталося, якось уночі злодії, забравшися до його келії, винесли звідти геть

усе. Арефа переживав так сильно, що мало на себе рук не наклав. А що вже докорів братія від нього наслухалася, скількох своїми причіпками образив! Проте в обителі, де панує дух згоди й любові, роблять усе, аби брат облишив згубну пристрасть. Ченці молилися за Арефу й благали Бога напоумити його. Тільки він лишався глухий до всіх порад і обкидав докорами братів. Через кілька днів Арефа тяжко захворів. Але й почуваючи себе дедалі гірше, не вгамовувався, журився за втраченим. Аж тут у смертну годину йому було видіння, і раптом Арефа став ревно молитися: «Господи, помилуй! Господи, ізгрішив — усе твоє, і я не шкодую!» Потім він одужав і розповів братії, що на смертному одрі побачив, як янголи та біси засперечалися між собою про його вкрадене багатство. Чортівське поріддя доводило, що він їхній, бо пошкодував і сумував за грішми. Янголи журилися: якби Арефа подякував за свою втрату, йому зарахувалося б це перед Господом. Бог дав — Бог узяв. Кому, як не іноку передусім, сприймати цю відому мудрість. В його ж серці оселився демон скнарості, й Арефа, забувши за Христа, схилився перед Мамоною. І ще він тоді почув: «Хто за взяте насильством дякує Богові, це — більше за милостиню. Диявол, вчиняючи так, прагне довести людину до блюзнірства. Натомість коли вона передає все з подякою Господу, це є більше за милостиню». Тільки тут зрозумівши, як він ошукався, Арефа возніс хвалу Всевишньому. Людина слабка, й пороки чигають на неї повсякчас. Тільки в релігії можна знайти засоби їхнього подолання, і тільки ченці у боротьбі з ними максимально успішні.

Що в Києво-Печерській лаврі лікували, і досить вдало, відомо здавна. Добре відомо й про чудесні зцілення. Але то — блискучий апофеоз, вияв Божого промислу, що наставав у виняткових випадках. А в буденному житті був копіткий марудний догляд за хворими, де й виявлялася вся велич подвижництва. Обслуговуючи чужу людину, розслабленого, який не підводиться з ліжка, треба день по дневі прибирати, купати, годувати. Змучена хворобою людина вередує, кричить, а той, хто любить ближнього як самого себе, має терпляче зносити все. Інакше — перекреслення священної заповіді. У *Патерику* є згадки про зцілення застуд, запалень, шкіряних хвороб. Що ж, ті перемоги не виглядають вражаючими при досягненнях сучасної медицини, хоча домагалися без жодних медпрепаратів! Одначе, що ченці успішно лікували психічні захворювання, не може не захоплювати. Зараз в атеїстичному музеї на території Лаври розповідають, як раніше на хворого в печері надягали обруч, прикутий на ланцюзі до стовпа, і за ніч виганяли біса. Святі ченці лише весь час молилися за грішника, і той одужував. У монастирі лікували божевільних, боролися проти хвороби душі в єдино приступний спосіб — молитвами, постами. І перемагали. Від того, що безбожники не ймуть тому віри, дива, вчинені у святій обителі, не стануть менш вражаючими. Зрештою ті, які не хотіли вірити, знаходилися у всі віки. Це про них пророк сказав: «Скам'яніло серце людей цих і їм важко чути вухами». Там же у музеї екскурсовод з запалом говорила про специфічні властивості надбережних лесових ґрунтів, що дають змогу зберігатися мощам нетлінними, і що православна церква паразитує на цілком пояснимому наукою явищі. З групи відвідувачів спростувань на блюзнірства щодо 900-річної святині не надійшло. Але воно існує в минулому, з якого потомки, на жаль, не часто беруть урок. Печерський архимандрит XVII ст. Інокентій Гізель казав: «Не якість ґрунту причина тому, що тіла святих зберігаються нетлінними протягом багатьох

сторіч, інші-бо, покладені там, перетворилися на порох. Печерські угодники вдостоєні нетління за святість життя і за свою відданість волі Божій».

Розвиток християнського аскетизму на Україні дійшов вищого ступеня у києво-печерських ченців. Києво-Печерський монастир, згодом лавра, від першого дня посідав особливе місце серед численної решти. Це почесне старійшинство зумовлював насамперед демократизм обителі. Адже на відміну від ктиторських, тобто створених на кошти благодійників, Києво-Печерський монастир був заснований «не від чинів та багатств» — «слізьми, постом, молитвами та пильнуванням». Це братство об'єднаних найгуманнішими ідеалами людей становило складну ідеологічну, культурну, економічну організацію, що чинила визначальний вплив на розвиток суспільства. Нестор-літописець, чиїм трудам ми завдячуємо, що з праху віків до нас долинув голос самовидця, чи не найоригінальніша творча постать у букеті талантів, виплеканому тодішнім чернецтвом. З міфічних антів, скіфів, праслов'ян нарешті викарбувалося: Київська Русь. Навіть пізніші переосмислювачі визначення вже не здатні вихолостити первісний його зміст. Одержимий чернець виписував нації документ на проживання, та мало хто з сучасників міг осягнути значимість того діяння. Поза мурами монастиря життя йшло своїм ходом. У несамовитих січах гинули дружини князів, котрим бракувало простору на успадкованих землях. Підтримуючи засліплених ворожнечею суперників, половці нападали на одних, щоб відтак розгромити недавніх спільників. Палали міста, разом з ними храми та нечисленні вітчизняні книжки. Забувши про «не пожадай жінки, хати, села, раба, худоби — всього, що є у ближнього свого», державні керманичі перетворювалися на запеклих бійкарів, які за немудрим бажанням придбати земельки занедбували суспільні інтереси. Тим часом простий люд сіяв жито, плодив потомство, приховував від боярських тіунів-нишпорок податки і гнав хмільні меди. З язичницькими богами було вельми просто: ніхто тоді не знав, що не вільно зачепити чужу молодицю, чи прихопити з чужого поля копичку, чи вбити, зрештою, подонка, який отруює життя. Бувало, з'явиться бажання розважитися, перехилити чарчину, а попи розводяться про піст, молитви. Завело начальство віру, в якій самі правила, правила, а потім — пекло. І жили люди, занедбуючи проповідану науку, забуваючи, що без Бога їхнє життя перетворюється на безконечний кошмар. Тоді-от аскет-літописець, чуло реагуючи на ознаки духовного занепаду, підносив свою пристрасну пересторогу: «Хіба ми не по-поганськи живемо, коли у стрічу віруємо? Адже робиться все це за дияволовою намовою. Інші й у чхання вірять, буцімто воно буває на здоров'я голові. Всіма отими забобонами: трубами, скоморохами, гуслями, русаліями диявол відволікає нас від Бога. На гульбиськах бачимо багато люду. Як розпочнуть боротися одне з одним, то збігаються дивитися на діло, від диявола замислене. А церкви стоять порожні, під час молитви мало знайдеш людей у церкві». Здійснюючи чернечий подвиг, вони думали про свій народ. І могутнє надбання християнства — просвіту — ці люди поставили йому на службу. Творчість трьох давньоукраїнських письменників складає славетний *Києво-Печерський Патерик*. І, звісно, не корисливе бажання уславити власну обитель водило рукою Нестора-літописця, єпископа Симона та ченця Полікарпа. Авторам залежало на передачі духовної спадщини нащадкам. Надто непересічні мужі перебували у київських печерах, надто визначними стали їхні діла. Могутній дух *Патерика* охоро-

няв його у катаклізмах доби, спричинився до подальшого розповсюдження і визнання. Один із кращих знавців вітчизняної історії М.Грушевський вказує: «Факт залишається фактом, се був найпопулярніший і то незмінний у своїй популярності твір старого нашого письменства... Може се виглядати на парадокс, коли скажемо, що *Патерик* і *Кобзар* були дві найпопулярніші книги».

Християнізація України відбувалася під визначальним впливом Візантії. Греки, привезені Володимиром, хрестили киян у Почайні, греки будували Софію та Успінський собор, вони ж належали до поширювачів книжної мудрості, їхній місіонерський імпульс дав гарні плоди. Спираючись на гречизну, сягнув верховіть у рідному письменстві перший митрополит-українець Іларіон. Через період учнівства проходили наші тогочасні архітектори, живописці, щоб згодом дивувати світ шедеврами. До кращих, найперших належить і славетний майстер вітчизняного іконопису, києво-печерський чернець Алімпій. Разом із грецькими майстрами, котрі «приведені биша нужею писати церкви Печерскія» старанно працював та вчився преподобний отець. Минув час, благодать Божа спочила на мужеві, відомому своєю праведністю. Його хист було визнано за неперевершений, а з образами неодноразово ставались дива. Відома історія семи образів, намальованих враз після того, як троє ченців шахрайством видурили на них гроші в одного киянина-християнолюбця і, коли той прийшов за замовленням, заявили, що Алімпій нічого не намалював. Схилившись перед дивом, чоловік повісив ті образи у своїй церкві на Подолі. І справді, коли незабаром церква згоріла, цілісінькі сім образів залишилися доказом їхнього незвичайного походження. Історія одного з тих, який князь Володимир Мономах надіслав до Ростова у збудовану ним церкву, багата ще на декілька пожеж, з яких Богоматір *Велика Панагія* виходила завжди дивовижно неушкодженою. Мабуть, найприкметнішою рисою старовинних образів є величавий сум. І коли дивишся в очі матері розіп'ятого Христа, стає соромно за власну нікчемну гріховність, за світ, де постійно плюндрується Божистий абсолют. Навіть перевезений до Третьяковської галереї в Москву, образ, народжений осяянням майстра-ченця, залишається арґументом сили християнства.

Потужне духовне джерело, що розливалося по цілій Україні і далеко поза її межі, виникло завдяки зусиллям нечисленного гурту. Всупереч байдужій інертності, язичницьким забобонам загалу жертовні чорноризці невтомно прямували до єдино важливої мети — спасіння Людини. Зараз можна стверджувати напевно: в посталій з прийняттям християнства духовній революції найбільш життєдайною, конструктивною силою виявився інститут чернецтва, котрий сягнув найповнішого розвитку між стін Києво-Печерської лаври. Їх було зовсім небагато, хто обрав шлях страждання, терпіння та подвижництва. Але їхня праця не пропала марно. Це засвідчують і споруди перетривалих лихоліття лаврських храмів, і переслідувані за Христове слово тепер, і те, що віддаленим майже тисячоріччям ідейних хитань та потрясінь нащадкам залишилися незмінно потрібними Віра, Надія, Любов, з якими жили, боролися й помирали там, у Київських печерах.

Київ, літо, 1983 р.

Томас Джеффєрсон

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Перший переклад англійського тексту В.М.Марченко зробив влітку 1978 р. в уст. ВС 389/35 Пермської області (до Дня незалежності Америки).

...Читаю зараз Томаса Джефферсона (просвітник доби американської боротьби за незалежність). Просто блискуче. Що то значить, коли людина надихається величним ідеалом! Яка пристрасність і переконливість, скільки гніву й мужності! Читаю по-англійськи писане 200 років тому, а втриматись спокійно важко. Обов'язково перекладатиму... (З листа до матері від 7.VII.1978 р.).

Адміністрація табору та працівники КДБ чотири рази і в зоні й на засланні вилучали цей документ, а Валерій щоразу його поновлював.

...Відновив сконфіскований у таборі переклад Томаса Джефферсона «Декларації Незалежності». Просто насолоджувався, коли перекладав. А річ же написана понад 200 років тому — жива до пульсу у скроні. (З листа до матері від 9.VI.1980 р.).

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ, ЩО ЗІБРАЛИСЯ НА ҐЕНЕРАЛЬНИЙ КОНҐРЕС

Коли у плині людських подій для одного народу стає необхідним розірвати політичні ланки, що лучать його з іншим, та посісти між держав на землі одрубне й рівне становище, визначене йому законами природи і Господа, звичайна повага до думки людства вимагає проголосити підстави, які спонукали його до відокремлення.

Ми дотримуємося цих істин, очевидних самих по собі: що всіх людей створено рівними; що вони наділені Їхнім Творцем певними (і невід'ємними) та непорушними правами, між якими є життя, воля і пошуки щастя; що для забезпечення цих прав люди засновують уряди, котрі виводять свою владу зі згоди з підвладними; що, коли якась форма правління стає згубною для цієї мети, народ має право змінити або скасувати її й заснувати новий уряд, заклавши його підвалини на тих законах і зорганізувати його правління в тих формах, які здаються найбільш придатними для забезпечення свого щастя та безпеки. Розсудливість, звісно, вимагає, щоб уряди, створювані надовго, не були змінені у зв'язку із справами незначними, мину-

щими; відповідно й досвід показує, що люди більше схильні терпіти, доки зло стерпне, ніж боронити себе скасуванням форм, до яких вони звикли. Але коли довга низка зловживань та утисків, розпочатих за відомих часів, що неухильно переслідують ту саму мету, виказують намір призвести їх під цілковитий деспотизм, їхнє право, їхній обов'язок повалити такий уряд і вжити нових запобіжних заходів задля своєї безпеки в майбутньому. Такою була терпляча покірливість цих колоній і такою є зараз необхідність, що спонукає їх змінити (перекреслити) свою попередню державну систему. Історія теперішнього короля Великобританії — це історія повторюваних (безнастанних) кривд та утисків, що всі мають (між ними нема жодного факту, аби спростувати однобічну скерованість решти) пряму мету встановлення цілковитої тиранії над цими штатами. Щоб довести це, нехай факти постануть перед безстороннім світом (заради правди, якій присягаємо нашою Вірою, не заплямованою віроломством).

Він відмовив у своїй згоді законам найкориснішим і найпотрібнішим для громадського добра. Він заборонив своїм урядовцям прийняти закони невідкладної нагальної важливості, тому що приспинив їхню чинність, доки не буде надано його згоди, і, приспинивши, відтак цілком знехтував їхнім дотриманням.

Він відмовився прийняти інші закони для вигоди великих округів, якщо люди там не зречуться права представництва до законодавчих установ, права неоціненного для них і загрозливого лише для тиранів.

Він назвав усі законодавчі органи на місцях некорисними, незручними й далекими від зберігача їхніх громадських доручень з єдиним лише наміром завадити їм на користь власним заходам. Він розпускав палату представників повторно (і раз по раз) за протистояння з мужньою стійкістю його зазіханням на права народу.

Він тривалий час після тих розпусків відмовлявся повеліти обрати інших, і в такий спосіб законодавці, неправочинні через його скасовування, поверталися до людей, свобідних у своєму волевиявленні, залишаючи тим часом державу, піддану всім небезпекам аґресії іззовні та заворушень зсередини.

Він прагнув перешкодити заселенню цих штатів і для свого наміру піддавав обструкції закони щодо проникнення іноземців, відмовляючись затвердити інші, щоб заохотити міґрацію сюди, ускладнюючи умови придбання нових земель. Він піддавав обструкції (зволікав) чинення правосуддя (для того щоб цілковито припинити в деяких штатах), відмовляючи у згоді законам щодо запровадження судочинної влади.

Він зробив (наших) суддів підлеглими своїй волі, і не тільки у терміні їхньої служби, а також кількості й сплаті їхнього заробітку.

Він створив нові численні відомства (самохіть забраною владою) і посилав сюди юрмиська службовців допікати нашому людові й об'їдати його добробут.

Він у мирний час тримав серед нас постої війська (та військові кораблі) без згоди наших законодавчих установ.

Він вплинув на надання військовим незалежності від та зверхності над цивільною владою.

Він зладнався з іншими, щоб підкорити нас судочинству, чужому нашому ладові та не затвердженому нашими законами, і дав свою згоду на чинність недійсного законодавства щодо розквартирування великих підрозділів збройних сил у нас; щодо їхнього

убезпечення облудними судами від покарання за будь-які вбивства, вчинені над мешканцями цих штатів; щодо обмеження нашої торгівлі з усіма частинами світу; щодо обкладення нас податками без нашої згоди; щодо позбавлення нас у багатьох випадках прибутків через рішення суду; щодо вивезення нас за моря, щоб судити за провини, не дійсні в нас; щодо скасування вільної системи Англійських законів у сусідній провінції, натомість впроваджуючи деспотичне правління і розширюючи його межі, для того щоб перетворити згодом на зразок та, відповідно, знаряддя для заснування такої самої абсолютистської влади у цих колоніях (штатах); щодо відміняння наших Хартій, скасування наших найбільш цінних законів та докорінної зміни форм нашого правління; щодо приспинення дії законодавчих органів та оголошення їх повноважними видавати закони для нас у будь-яких справах.

Він зрікся свого правління тут, оголосивши нас поза своєю протекцією і розв'язавши війну проти нас (відкликавши своїх губернаторів і оголосивши нас поза своєю васальною залежністю та протекцією).

Він плюндрував наші моря, спустошував узбережжя, палив міста і знищував наших людей.

Він зараз перевозить великі підрозділи чужоземних найманців, щоб здійснювати діяння смерті; спустошення і тиранія вже розпочалися за умов жорстокості та віроломства, навряд чи співставимих із найбільш варварськими віками і взагалі не гідними глави цивілізованої нації.

Він примусив наших громадян — співвітчизників, захоплених у полон серед відкритого моря, перевозити війська проти їхньої країни — або ставати катами своїх друзів та братів, або загинути самим від їхніх рук.

Він заохочував до внутрішніх чвар, докладаючи зусиль нацькувати на нас мешканців прикордоння, нещадних дикунів-індіанів, знаних у війні тим, що знищують без огляду на вік, стать або звання (що є живого).

Він надихав на зрадницькі заколоти наших громадян, принаджуючи вилученням та конфіскацією нашого майна.

Він провадив жорстоку війну, противну власне людській природі, паплюжачи найсвятіші права на життя та волю особистостей далекого народу, який ніколи не кривдив його, щоб полонити й послати їх у рабство на іншу півкулю або піддати мученицькій смерті при перевезенні сюди. Ця піратська війна, що була б ганебною для держав поганів, ведеться християнським королем Великобританії. Постановивши відкрити ринки, де людей можна купити і продати, він проституював власну заборону про обмеження будь-якої юридичної спроби перешкодити або стримати це огидне гендлярство. І щоб цій колекції жахів не бракувало екземплярів мерців, він зараз заохочує тих самих людей повставати зі зброєю проти нас, щоб здобути волю, якої він їх позбавив, убивством людей, яким він їх нав'язав, розплачуючись так за минулі злочини проти свобод одного народу злочинами, які спонукає коїти проти життів іншого.

На кожному етапі цих утисків ми зверталися з проханнями у найбільш покірливих виразах: відповіддю на наші повторювані скарги були лише повторювані кривди.

Монарх, чия вдача позначена вчинками, з яких кожен можна кваліфікувати як тиранічний, непридатний бути правителем вільного народу (котрий має намір стати вільним. У потомні віки ледве чи й повірять, що зухвалості однієї людини завдячує

те, що протягом короткого проміжку в 12 років заклались підвалини такої широкої, неприхованої тиранії над народом, вихованим й усталеним на засадах свободи).

Не обминали ми увагою й наших британських братів. Час від часу ми застерігали їх від намагань їхніх законодавчих органів поширити несприйнятливу юрисдикцію на Сполучені Штати (ці наші штати). Ми нагадували їм про обставини нашої еміґрації та оселення тут, — з них жодна не могла виправдати отієї дивної претензії: що це було здійснено ціною нашої власної крові та майна, без багатств а чи сили Великобританії, що при створенні наших окремих форм правління ми прийняли одного спільного короля, заклавши в той спосіб підвалини вічної спілки та дружніх взаємин; але підлеглість їхньому парламенту не була складовою частиною нашої конституції й ані будь-коли в задумі, якщо можна довіряти історії. І ми покликались до їхньої природньої справедливості та великодушності, і ми заклинали їх узами (так само і задля них) нашої кровної спорідненості відмовитися від цих утисків, які неминуче (вірогідно) перервали б нашу єдність і згоду. Вони також лишалися глухі до голосу справедливості та спорідненості. Отже, ми мусимо (бо, коли в них була нагода офіційним чином через свої закони усунути радців-порушників нашого порозуміння, вони на вільних виборах поновлювали їх при владі). У цей ось час вони дозволяють своєму Головному судді надсилати вояків не лише єдинокровних з нами, але й шотландців, іноземних найманців, щоб загарбати та знищити нас. Ці факти завдали останнього удару по агонізуючій приязні, і дух мужності велить нам відмовитися назавжди від цих бездушних братів. Ми, доклавши зусиль, повинні забути нашу колишню любов до них і поводитися з ними, як поводимося з рештою людства — вороги у війні, друзі в мирі. Ми могли мати разом великий і вільний народ, але взаємини вільних і вельможних, вочевидь, нижче їхньої гідності. Нехай буде так, відтепер вони матимуть це. Шлях до щастя й слави відкрито також і для нас. Ми пройдемо його зокрема і, скоряючись необхідності, яка передрікає наше (навіки) відокремлення, будемо поводитися з ними, як ми поводимося з рештою людства — вороги у війні, друзі в мирі!

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на Ґенеральний конґрес, робимо від імені й за дорученням доброчинного народу цих штатів: штати відкидають, не визнають підданства й залежності від королів Великобританії та усіх інших, хто в майбутньому наважиться претендувати за їхньої допомоги чи попри них. Ми цілком розпускаємо всі політичні зв'язки, які колись існували поміж нами і народом або парламентом Великобританії, і, в підсумку, ми стверджуємо та проголошуємо: ці колонії є вільними, незалежними штатами і, як вільні, незалежні штати, вони мають повну владу розпочи-

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на Ґенеральний конґрес, покликаючись до вищого судді на світі щодо чесноти своїх намірів, від імені й за дорученням доброчинного народу цих колоній публікуємо й оголошуємо, що ці сполучені колонії є і їм по праву належить бути вільними та незалежними штатами, що вони вільні від усілякої залежності від Британської корони і що всі політичні зв'язки між ними та державою Великобританія є й мусять бути цілковито розпущені; і що як вільні й незалежні штати вони мають повну владу розпочинати війну, підписувати мир, укладати союзи, вести торгівлю і робити всі

нати війну, підписувати мир, укладати союзи, вести торгівлю і робити всі інші дії та речі, які мають право робити незалежні штати.

І на підтримку цієї декларації ми спільно ставимо в заклад одне одному наші життя, наші долі і нашу святу честь.

Урал, 1978 р.

Джером К. Джером

ТРОЕ В ОДНОМУ ЧОВНІ, НЕ КАЖУЧИ ПРО СОБАКУ

...Перекладаю потроху Дж. Джерома. Робота просувається легко, бо голова зараз нічим не переобтяжена. Роблю це в своє задоволення. Через рік, приблизно, будуть «Троє в човні...» готові до друку. Отакий у тебе син... (З листа до матері від 20.V.1974 р.).

Отже, наступного вечора ми знову зібралися, щоб обміркувати і погодити наші плани. Гаріс сказав: «Спершу ми повинні вирішити, що брати з собою. Джі, дістань лист паперу і записуй, ти, Джордже, принеси гастрономічний каталог і нехай хтонебудь дасть мені олівця, я складу список».

В цьому весь Гаріс — так схильний взяти на себе весь тягар, щоб потім перекласти його на плечі інших.

Він завжди нагадує мені бідолашного дядька Поджера. Ніколи в житті ви не побачите такої метушні в усьому будинку, як тоді, коли дядько Поджер заходиться виконувати якусь роботу. Картину принесли в будинок з раморобної майстерні і поставили в їдальні, щоб потім повісити. І коли тьотя Поджер запитує, що він хоче зробити, дядько Поджер відповідає: «О, ви залиште це на мене. Ні ти, ані будь-хто з вас не потурбується про це. Я сам зроблю все!»

А потім він скине піджак і почне. Він посилає служницю по шестипенсові цвяшки і слідом за нею одного з хлопців, сказати, який розмір брати, і відтепер він мало-помалу запрягає в роботу весь будинок.

«Піди й дістань мій молоток, Віллі, — лементує він. — Ти принеси мені лінійку, Томе, а я візьму драбину і заразом захоплю кухонний ослінчик; Джіме, крутонися до містера Біля і перекажи йому: «Тато вас вітає і сподівається, що вашій нозі краще і просить ваш спиртовий рівень». Не відходь, Маріє, бо мені треба, щоб хтось потримав свічку; коли повернеться служниця — нехай збігає за картинним шнуром; а Том, де Том? Томе, іди сюди: мені треба подати картину».

Потім він піднімає картину і впускає її. Картина випадає з рами, а він, намагаючись врятувати скло, вріжеться сам; і потім стрибає по кімнаті, шукаючи свою носову

хусточку. Він не може відшукати хусточку через те, що вона була в кишені піджака, який він скинув, а він не знає, де залишив піджак, і весь будинок мусить покинути шукати інструменти і перейти до розшуків його піджака, в той час як він крутиться у всіх під ногами і заважає всім. «Невже ніхто у всьому домі не знає, де мій піджак? За все своє життя я не стрічав такого гурту нездар, присягаюсь, не стрічав. Шестеро вас — і ви не можете розшукати піджак, який я скинув п'ять хвилин тому! О всіх...»

Тут він піднімається і, виявивши, що весь час сидів на ньому, вигукує: «О, ви можете облишити це. Я відшукав його сам. З однаковим успіхом можна було просити кота знайти щось, ніж чекати цього від вас, людей».

І через півгодини, коли палець його буде перев'язаний, нове скло одержано, а інструменти, драбина, стілець і свічка принесені, він зробить ще одну спробу, а вся родина, в тому числі поденниця і служниця, оточивши його півколом, стоятимуть, щоб допомогти.

Двоє людей мусять тримати стілець, третій допомагатиме дядькові видертись на нього і стояти там, четвертий вручає йому цвях, п'ятий передає молоток, а він, хапаючи цвяшок, тут-таки губить його. «Ну ось, — говорить він ображеним тоном, — а зараз цвях зник».

І ми всі повинні ставати на коліна і плазувати задля його забаганок, в той час як він, стоячи на ослінчику, бурчить і цікавиться, чи повинен він стовбичити там цілий вечір. Нарешті цвяшок знайшли, але за цей час він загубив молоток. «Де молоток? Що я зробив з молотком? О небо! Семеро вас позіхаючих тут, і ви не відаєте, що я вчинив з молотком!»

Ми знаходимо йому молоток, тоді він випускає з поля зору позначку, яку зробив на стінці для цвяха, і кожний з нас повинен стати до нього на стілець, щоб він дізнався, чи зможемо ми відшукати її; кожен з нас виявляє її в іншому місці, він один за одним називає нас всіх дурнями і зганяє вниз. Нарешті сам бере лінійку, перемірює і знаходить, що йому необхідно поділити 31 3/8 дюйма від кута навпіл, він намагається здійснити це усно і божеволіє. Ми всі пробуємо зробити це в наших головах, і всі приходимо до різних результатів. В оцій колотнечі перше число забувається, і дядько Поджер мусить міряти знову. Цього разу він використовує мотузку, і тут, в найкритичніший момент, коли старий дурень нахиляється зі стільця під кутом 45°, намагаючись дістати місце, яке на 3 дюйми далі від того, що взагалі можна дістати, мотузка зміщується вниз і він падає на піаніно, створюючи дійсно вишуканий музичний ефект раптовістю, з якою його голова і тіло натискають на всі клавіші одночасно.

Тітка Марія каже, що вона не може дозволити дітям бути присутніми і слухати такі вирази.

Нарешті дядько Поджер знаходить позначку, виміряну заново, і, встановлюючи цвяшок на ній лівою рукою, бере молоток правою. З першого ж удару він розплескує свій великий палець і з зойком впускає молоток на чиюсь ногу.

Тітка Марія лагідно зауважує, що наступного разу, коли дядечко збиратиметься забити цвях у стінку, нехай повідомить її заздалегідь, щоб можна було домовитися з матір'ю і провести тиждень у неї, поки це здійснюватиметься.

«О, ви, жінки, ви з усього любите робити проблему, — піднімаючись, відповідає дядько Поджер. — А що стосується мене, то я люблю виконати маленьку роботу такого сорту».

Потім він робитиме ще одну спробу — з другого удару цвях цілком входить у штукатурку разом з половиною молотка, а дядька Поджера з силою кидає на стінку, трохи не розтрощуючи його ніс. Далі ми розшукали лінійку та мотузку знову, і нова дірка була зроблена; близько півночі картину привішено дуже криво й ненадійно, стінка на ярди навкруг виглядає, ніби переорана трактором; кожний з нас смертельно стомлений і нещасний, кожний, крім дядька Поджера.

«Маєте, — говорить він, важко зістрибуючи на мозоль поденниці і з гордістю озираючи безладдя, що він накоїв. — А деякі люди викликали б майстра для невеличкої роботи такого сорту».

* * *

Пам'ятаю, одного дня я пішов до Британського музею, щоб прочитати інструкцію для лікування якоїсь незначної хвороби, на яку тоді занедужав, — здається, це була сінна гарячка. Я розгорнув книжку і прочитав усе, за чим прийшов. Потім, замисливши, машинально перегорнув декілька сторінок і неуважно став читати далі. Я вже забув першу недугу, що на неї натрапив, — тоді, здається, це був якийсь жахливий спустошливий бич, але раніше, ніж я пробіг очима половину сторінки «попередніх симптомів», мною цілком заволоділа впевненість, що я маю цю небезпечну хворобу.

Якийсь час я просидів скрижанілий від жаху, а відтак з байдужістю призначеного знову перегорнув декілька сторінок. Я натрапив на черевний тиф, прочитав симптоми — і виявив, що я хворий на черевний тиф, не знаючи про це, ось уже кілька місяців. У здивуванні, що ще в мене є, я ознайомився з танцем святого Віта — і виявив, як і сподівався, що маю його також. Вельми зацікавившись своїм становищем і вирішивши дослідити його до кінця, я почав в абетковому порядку читати всі симптоми недуги, дізнався, як я хворію на неї і що гострий ступінь розпочнеться в наступних два тижні. Хворобу Брайта, з'ясував я із полегкістю, я мав лише в легкій формі й позаяк це мене торкалося безпосередньо, міг жити ще роки. Я слабував на холеру з найтяжчими ускладненнями, а з дифтерією, виявляється, був просто народжений. Я сумлінно простудіював усі двадцять шість літер, і єдина хвороба, про яку я міг з певністю сказати, що не маю її, це була вода в коліні.

Спершу я відчув себе дещо скривдженим, це здавалося мені до певної міри неповагою. Чому в мене нема води в коліні? Звідки цей образливий виняток? Але згодом менш хижі почуття перемогли. Я розміркував, що маю всі інші відомі в фармакології недуги, ставши менш егоїстичним, вирішив обійтися без води в коліні. Подагра в найзлоякіснішій формі вразила мене поза моїм відомом, а на дизентерію я, вочевидь, страждав від самого дитинства. Після дизентерії хвороб більше не було, тому я зробив висновок, що там уже нема нічого, що б мене стосувалося. Я сів і почав міркувати. Я гадав, наскільки цікавим об'єктом повинен бути з медичного погляду і яким цінним надбанням я буду для суспільства. Студенти не матимуть потреби «вештатись по шпиталях», коли в них буду я. Я, власне, становитиму один суцільний шпиталь. Все, що їм потрібно буде зробити, це пройтися навколо мене і після цього отримати свій диплом. Потім я побажав дізнатися, як довго мені лишилося жити. Я спробував оглянути себе. Я помацав свій пульс. Спершу я взагалі не міг віднайти ніякого пульсу. Відтак він несподівано з'явився. Я видо-

був свого годинника й засік час. Виявилося, що в мене було сто сорок сім ударів на хвилину. Я спробував намацати своє серце і не міг відчути його. Моє серце припинило битися. Зараз я прийшов до висновку, що воно мусило бути там і билося весь час, але тоді я не міг відшукати серця. Я поплескав себе всього спереду від того, що називаю талією, вгору до голови, а відтак пройшовся з кожного боку, трохи піднявшись вгору по спині. Я спробував глянути на свій язик. Вистромивши його так далеко, наскільки це було можливо зробити, я заплющив одне око й намагався подивитися на нього другим. Я зміг побачити лише кінчик, і єдиний виграш, який я міг винести від цього, була ще більша впевненість, що в мене є скарлатина.

Я зайшов до цієї читальні щасливою і здоровою людиною, а поплентав звідти розбитим інвалідом.

Я попростував прямо до свого лікаря. Мій старий приятель. Він мацає мій пульс, дивиться на мій язик і балакає зі мною про погоду, все це задарма, коли я гадаю, що захворів. Отож я уявив, що зроблю йому велику послугу, якщо зайду до нього зараз. «Чого хоче лікар, — подумав я — це практики. Він матиме мене. Він дістане від мене більше практики, аніж від сімнадцяти сотень своїх звичайнісіньких пересічних пацієнтів з однією або двома хворобами кожен». Отож я пішов прямо до нього, щоб розповісти все, і він сказав: «Ну, що з тобою?»

Я сказав: «Любий хлопче, я не забиратиму твого часу розповіддю про те, що в мене є. Життя коротке, і ти можеш померти раніше, аніж я скінчу. Я скажу тобі краще, чого в мене немає. Я не маю води в коліні. Чому я не маю води в коліні, я сказати не можу, але факт залишається фактом — я її не маю. Одначе все останнє в мене є».

І я розповів йому, як я все це виявив. Тоді він роздягнув і оглянув мене. Схопившись за мій зап'ясток, він вдарив мене понад грудьми, коли я не сподівався цього — досить-таки підступна витівка з його боку — і зразу по тому буцнув мене своєю головою. Після цього він сів, виписав рецепт і, зігнувши його, простягнув мені. Я поклав рецепта до кишені і вийшов геть. Я не розгортав його. Я пішов з рецептом до найближчої аптеки і простягнув його аптекареві. Чоловік прочитав і повернув його мені назад. Він сказав, що не тримає цього.

Я сказав: «Ви аптекар!»

Він сказав: «Я аптекар. Далебі, якби я був універмаг і сімейний пансіонат, разом узяті, я, можливо, зумів би зарадити вам. Будучи лише аптекарем, я здійснити цього не в спромозі».

Я прочитав рецепт. Він гласив:

1 фунт біфштекса з 1 пінтою гіркого пива кожні шість годин.
1 десятимильна прогулянка пішки щоранку.
1 ліжко рівно об 11 щовечора.
І не забивати голови речами, в яких нічого не тямиш.

Я наслідував рецептові з тим щасливим результатом стосовно себе, що моє життя збережене і триває досі.

Урал, 1975 р.

Пітер Коуен

ПОБАЧЕННЯ *

Тінь на хіднику помітно відступила до будинку, зникаючи з сірої поверхні, поки вона стояла там. Відчувала сонце на своїх оголених руках та волоссі, спека звільна розтоплювала шал її нетерплячки, вона завмерла в бездумному чеканні, напівзаплющивши очі за темними окулярами; в сяйві світла й безмежжі тепла губився полудень. Кроки позаду могли належати комусь, хто, подібно до неї, вирішив зачекати на осонні порожньої автобусної зупинки. Та до неї долинув його голос:

— Я не сподівався зустріти тебе.

Нагріте крізь світлу сукенку тіло не здригнулось, а швидкий порух її очей лишився непоміченим за темними скельцями.

Вона сказала:

— Я чекала на автобус.

— Певно.

— Це все, що я робила. Ти гадав, я чекала на тебе?

— Чому я мав так гадати?

— Річард очікує на цей автобус. Від школи. Я його забираю.

— Я й забув, що він ходить до школи. Мені здається, в дитсадок.

Він переклав до іншої руки шкіряну течку, відчуваючи під пальцями запрілу поверхню.

Вона сказала:

— На сонці гаряче.

— Ти не приходила, — сказав він.

Вона хитнула головою.

— Звісно, — сказав він.

— Я не могла.

— Ти могла зателефонувати.

— Тоді ні. А потім...

— Що?

— Мені здавалось... я не повинна була.

— Розумію.

— Ти мусиш зрозуміти, — сказала вона. — І ти розумієш.

Він втупився в сірий хідник, немов денне світло засліплювало його.

— Ходи-но зі мною до рогу, — сказав він. — Я скінчив на сьогодні й хочу випити.

— Я повинна зустрінути автобус.

— Якщо автобус над'їде, ти встигнеш. Я погукаю до нього.

Вони повільно простували на вуличному осонні. Проїхало таксі, водій озирнувся на них.

— Ти також скінчила, — сказав він, — на сьогодні?

---

* Оповідання зі збірки *The Empty Street*.

— Працювати, так. Треба йти додому доглядати за Річардом, прибирати в хаті, зварити обід.

— Господарчі муки.

— Твої співчуття завжди милі.

— Я для цього не підходжу.

— Ні.

Він усміхнувся, задивившись на її волосся, яскраве й світле, наче вогненний спалах — спало мимохідь йому на думку.

— Можливо, тобі краще не працювати?

— Дякую, це мірило самостійності.

— Він схвалює?

— Ні. Вважається, що я не повинна просити гроші.

— А хіба ти не тому працюєш?

— Щоб мати власні гроші?

— Тому що він не схвалює.

— О, те, що я ходжу на роботу, моя особиста справа.

— Певно.

На розі вони затримались через авта, котрі повільно переїздили роздоріжжя.

Він сказав:

— Ти зайдеш?

— Я мушу зустріти автобус.

— Ти можеш і пропустити. Один.

— Але Річард чекає на нього.

Його долоня м'яко торкнулася її руки, теплої шкіри.

— Він, мабуть, бавитиметься з іншими дітьми. Ти б могла зайти.

— Але автобус...

— Зустрінеш наступний.

Роздратування в його голосі легко можна було сприйняти за зневагу, і це її раптом обурило. Та його слова зблякли, небавом тануч на спекотній, майже порожній вулиці, у байдужому світлі понад будинками та хідниками вони були незначущими. Разом з ним перетнула вулицю, тунелеподібний вхід до будинку виявився несподівано прохолодний і темний, їй довелося скинути окуляри, вона запам'ятала лише приземкувату жінку жаб'ячої подоби, яка сиділа в невеличкому заскленому приміщенні між дверима. Вони піднялися порожнім сходовим маршем. Десь на першому чути було радіо.

Він сказав:

— Леслі, ти мала зайти або зателефонувати мені.

— Так.

— Хотів би я знати, що змусило тебе піти до нього?

Він пхнув незамкнуті двері, і крізь відчинене вікно вона побачила пронизливо яскраве світло вулиці.

— Я ненавиджу його, — сказала вона. — Ненавиджу, як це лише можливо.

Дитина стояла на розі, гойдаючи своїм портфеликом. Хирляве вуличне дерево відкидало бліду тінь на чорний асфальт. Він поклав портфель долі й вмостився на

ньому. Пес, який біг принюхуючись уздовж хідника, обминув його без жодного знаку уваги. Він міг бути одним із каменів бруківки, у хлопця нараз виникло бажання торкнутися собаки. В кінці довгого прямого шляху з'явився автобус. Бачив зелений колір, чорний маршрутний номер і літери, з якими, проте, не міг дати ради. Він підвівся, взяв свого портфелика. Кілька людей вийшло з автобусу, на хіднику знову пожвавився рух. Спостерігав за всіма, втрачаючи надію. Пасажири розчинялися в спеці. Він тихо заплакав, утупився у свій портфель у руці.

Урал, 11.V.1976 р.

ТАЛАН *

...Два листи надіслав Юрко Дзюба, знайомий із Харкова. То ти або Микола подякуйте йому малесенькою поштівочкою, що не забуває, і за два його знімки, які я одержав. Третього його листа не дали. Адреса: 310051, Харків, Клочківська, 346-А, кв. 16, Дзюба Юрій Володимирович. А от до п. Зосі буде таке невеличке прохання. Позаяк всіляка дружба перевіряється ділами, прошу її допомогти мені з перекладом. Я зараз порпаюся в австралійській прозі, а це — матеріал специфічний із масою слів-локалізмів та гірничо-технічних термінів. В таборі сидячи, з тим ради не дати, а їй яко спеціалісту та й вольній, бачиться, то проробити легше. Треба в моєму перекладі знайти відповідники до незрозумілих слів — я на їхньому місці поставив крапочки. В наявних словниках, зокрема Мюллера, я нічого відшукати не зміг. Якщо їй не вдасться самій, нехай підійде до Миколи Лукаша, він (я якось писав) трохи мене знає і в такому необтяжливому редагуванні не відмовить. Ну, та це вже залежить від її ініціативи. Книжка, з котрої я перекладав, видана в московському видавництві «Прогрес» 1977 чи 1976 року, зветься «Australian Short Stories». Треба перевірити вимову і написання власних імен, узгодити їх з українською традицією. (З листа до матері, слідчий ізолятор КДБ УРСР, м. Київ).

Читав нещодавно про Кюхельбекера. Після повстання він сидів довго в тюремній одиночці і там, у Шліссельбурзькій темниці, написав:

Повсюду вижу Бога моего!
Всем близок Благостный и Всемогущий!
Он близок, я уже Его узнал —
И здесь в глухих стенах людей темницы,
И здесь, среди седых угрюмых скал —
Меня покрыла сень Его десницы.

* Оповідання зі збірки австралійських новел, автора не встановлено, переклад з англійської.

Он близок! Близок и тебе, мой друг.
К нему лети на крыльях упованья!
Его услышишь в самом стоне вьюги,
И узришь во льдинах твоего изгнанья!

Туга за життям у емоційного, розумного Кюхельбекера виявлялась як у всіх. Це все відомо й зрозуміло. А от нове для мене, як він поїхав 1820 року до Парижа і прочитав у респектабельному клубі «Атеней» лекцію французькою мовою про літературу та політичний стан у Росії. «Частина публіки сміялась з нього, друга плескала його вибрикам (це цитата із спогадів неприхильного до декабристів діяча). Наприкінці виступу він зробив замашний рух рукою, скинув свічку, склянку з водою, хотів утримати і сам упав з кафедри. Один сивий якобінець слухав його уважно і підтримав словами: «Бережіть себе, молодий чоловіче! Ваша вітчизна потребує вас». Шкода, що не побачив того фільму «Зоря принадливого щастя».

...Я зараз читаю, знову почав перекладати. В мене з «Австралійською новелою» виходить, наче з тою нелюбою, причепливою коханкою. Раз покинув, удруге покинув і знову повертаєшся, зв'язуєшся, працюєш, поки все не надокучає гірше гіркої редьки. Тікаєш геть, блукаєш у пошуках відради (мов на зло, нічого путнього не трапляється), знуджуєшся і йдеш на круги своя. А вона безвідмовно, «не ропша» приймає. Я наперекладав штук вісім тих оповідань, а ще є купа. Ну що ж, будемо жити й далі. (З листа до матері, лютий 1978 р., слідчий ізолятор КДБ УРСР, м. Київ) [1].

— Троє нас, — сказав Біллі, — Канали там без води, якої не було на найближчі 80 миль, посеред розсипів золота. Вже три місяці промишляли ми у Фразер Рейндж, і харчі викінчувалися. Всі розраховували повернутися у Кулькарді на Різдво. Молодий Том мав одружуватися на збори Пресвятої Богородиці. Та й моя стара завжди турбувалася, аби я сидів удома на різдвяний обід.

Білл Догерті та Спек О'Брайєн працювали разом років з тридцятеро. Давні друзі гуркотіли хитним грохотом на руднях північніше Нуллакіна і далеко на сході за Озерним шляхом. Спек, одначе, надавав перевагу сланцевим гірським хребтам та розлогим блакитно-сірим рівнинам південніше Сонної ріки за Солоними озерами. Вони налущували доста золота, спродували свої заявки й вирушали на промисел знову, коли заробку надходив край. Лише для молодого Тома ця подорож стала випробуванням у новій справі. Він був добрячий хлопчисько, молодий Том. Коли закрили Блискучий ківш, гірник опинився без роботи і то саме тоді, як у нього все стало на мазі з весіллям. Через депресію на руднях Том місяцями шукав роботу. Ейлі Маннерс працювала в шинку у Фланнігена. Дівчат на ті часи бракувало, і Том потерпав, що втратить її без надії закласти власну господарку. Фланніген-бо вже накинув оком на Ейлі. А батьки раяли їй покинути Тома й зробити добру партію. Проте закохана в Тома Ейлі в останню хвилину умовила Білла взяти того на промисел. Вона сказала, що бачила сон, ніби Том тримає

[1] У вересні 1977 р. на 30-ліття В.Марченка привезли до Києва з наміром «каяття», не добившись, у квітні 1978 р. етапували до зони № 36 на Уралі.

величезний самородок і запевняла: Біллові та Спеку поталанить, якщо візьмуть із собою Тома.

— Атож, ми всі були в кепському гуморі, коли висмикували кілки з розробки, де працювали, за три сотні миль від Сонної ріки. — Білл натоптав люльку і продовжував оповідь. — Підібравши трохи дріб'язку, пройшли пару розробок, натрощили стоси каміння, але знайдене золото не варте було й згадки. Спек сказав, що йому обридло ганяти порожняк. Навколо все так і тхнуло золотом, але путньої розробки не траплялось. Я гадав, нам поталанить, якщо зважитись ще на один перехід. Соук, звідки ми брали воду, вичерпався і тоді вже не лишалося нічого іншого, як вантажити верблюдів та давати драла.

Вони мали п'ять верблюдів і подолали чималу відстань першого та другого дня, сподіваючись третього натрапити на тубільний колодязь. Але коли вони знайшли його, колодязь виявився сухий. Мусили квапитися.

— Спек перестрашився, коли верблюди почали хвицатися, — продовжував Білл. — Ми сплутали їх на ніч. Розраховували, що тварини знайдуть собі верблюжу колючку; я ж подався у пошуках води, намагаючись вистежити зграйку зелених папуг. Знаєте, ті маленькі пустуни ширяють тут і там по чагарях, наче ніколи не відчувають спраги. Кажуть, їм води не бракує. Птахи мусять знаходити воду щодванадцять годин. Я в тому пересвідчився, коли одного разу ледь живий опинився далеко за Чорним Рейнджем. Тоді, простеживши у солончаковому чагарнику за парою голубів, я натрапив на ковбаню в ущелині. Але з папугами мені не пощастило. Через це я й вирішив: одному з нас — Спекові або мені треба взяти найпрудкішого верблюда і, досягнувши Сонної ріки, вислати звідти їжу та воду. Спек не вмів гаразд пасти верблюдів. Тож я вирішив, що на місці слід залишитись мені із молодим Томом. Випробування випадало тяжке і здолати його потрібно було хай там що, а Том нездатний був терпіти спрагу так, як ми, старі бурлаки.

Тим часом, поки я вистежував пташок, скоїлася біда. Повернувшись до табору, я побачив, що в Тома рука на бинді. В нього сталася сутичка з Боко, навісним старим самцем-верблюдом. Боко наскочив на Тома, і, вкусивши того за руку, втік геть, решта стада подалася за ним. Спек вирушив на пошуки верблюдів. Повернувся він вранці. Спек не побачив верблюдів, але за звичкою лупаючи по дорозі породу, приніс торбу зразків. І там, виблискуючи в кожній грудці, було воно — золото.

— Цього разу ми добряче втрапили, Білле, — сказав він. — Місцина кишить золотом. Ходіть-но, гляньте. — Я з Томом подався за ним: вниз по хребту та ще через один з протилежного боку. Спек значив свій шлях, будьте певні, і коли він зупинявся біля виходу рудого залізняка або кварцу, можна було бачити золоті відблиски на обличчі, щойно він вдаряв кайлом. Нам здалося, що це — друге Доррі та Карбін. Том від збудження зробився несамовитий.

— Ну, хіба не зрадіє Ейлі, — гукав він. — Справджується сон, Білле. Ми знайшли золото, її старі вже не відкладатимуть весілля.

— Ми закілкували заявки, відрахували гірничу оренду, вирішивши, що звернемось по винагороджувальну премію, і стали вантажитись породою, скільки змоги було піднести. Аж тут тільки ми раптом усвідомили, що золото не становитиме для нас аніякісінької вартості, доки не знайдемо води. Спек і я припинили збирати. Ми згадали, що перебуваємо за 80 миль від Сонної ріки. З парою галет та

половиною води, якої лишалось не більше склянки на кожного, Спек розраховував подолати ту відстань за чотири дні. Він здатний був жити там, де б інший не зміг, — на корі, ящірках, зернятах верблюжої колючки, що у будь-кого викличе жахливі кольки й дезинтерію. Краще здатися на нього самого. А на доброму верховому верблюді він з їжею та водою повернеться за половину строку.

Сонце пражило старателів, коли ті пленталися до табору з торбами, повними золотого кварцу й залізняка. Зробивши з гілля навіс, вони попадали в затінку, щоб обміркувати становище. Молодий Том, якого одразу зморив сон, згодом став марити. Він схопив сонячний удар, або ж від рани пішло зараження крові. З верховини було видно Солоні озера та марево, зависле понад ними. Том підхопився й, лементуючи про воду, яка тече оддалік, побіг схилом. Білл мусив його наздоганяти, а щоб заспокоїти, ведучи назад, обіцяв дати попити. Том лежав у затінку, марячи:

— Там вода... багато води... справжній ставок під деревами. Вони не дають мені й ковтка, Ейлі, навіть ковтка... — А потім почав вигукувати: — Золото, золото! Ми знайшли його, Ейлі... стільки, скільки душа бажає. Воно ось тут... навколо нас. Але ж його не з'їси, не вип'єш... О, вони не дають мені й ковточка води. Це — вбивство, ось що це... а я мушу бути в Кулькарді на моєму весіллі. Дай-но води, Білле. Заради Христа, дай-но водиці напитись.

Випроставшись на клинці затінка, відкидуваного навісом, Спек спав перед дорогою. Він збирався йти цілу ніч. Білл сидів поруч, пильно вдивляючись в покриті рінню висушені хребти, що тяглися далеко на схід у напрямі Сонної ріки. Вони видовжувались на сотні миль до середини країни — руда земля під тьмяним від спекоти небом. Миршавий тендітний чагарник, терни, верблюжа колючка, глід та мульга[2] відкидали в потужнім білім сяйві подерті клапті чорної тіні. Далі на південь блакитно-сірі від солончакового та синього чагарника, зливаючись із невиразною синявою неба, лежали рівнини. Прямо навпростець відсвічували сріблом мертві й сухі Солоні озера, поряд з якими зависло марево супокійного ставка та віддзеркалюваних у його чистому плесі дерев. Білл знав: чимало підманених старателів загинули, заблукавши в пошуках води на сліпучо-білій поверхні Солоних озер. Була ще можливість знайти колодязь аборигенів або ковбаню з водою в горах, проте Спек знав місцевість і міг заприсягтись, що води немає ближче ніж на Сонній річці. Спек прокинувся й сів.

— Скидається на те, що нам гаплик, Білле, — сказав він. — Ніколи не гадав, що помиратиму тверезий.

— Е, не патякай пусте, — відповів Білл. — Ти дійдеш до Сонної, а доки повернешся, ми тут переб'ємось.

— В разі якщо я не дійду, ти знай, це було не тому, що я не прагнув.

— Я це знаю, Спеку, — сказав Білл. Він, як і Спек, пригадав, скільки днів бурлакували вони разом, давні золотопошукові партії та родовища, де вони працювали, добрі й лихі дні. Відданість і щира приязнь, глибокі, невисловлювані почуття єднали цих двох чоловіків. Тому зараз їм було так тяжко розлучатись і зустрічати кінець кожному зокрема.

— Дивно подумати, на оте сміття ми б могли закупити Сонну. — Спек кивнув на торби з породою, які лежали поруч із навісом. — І через нього маємо загнутись.

---

[2] Туземна назва дерева з родини акаціевих.

— Найгірше молодому Томові, — продовжував Білл, — вони з тим дівчиськом дружили змалку. Так йому в житті ще ніколи не таланило. Якщо можна назвати таланом, коли все закрутилося таким робом.

— Що ти робитимеш з грішми, якщо нам вдасться вихопитися з халепи? — запитав Спек.

— Не знаю, — відповів Білл невпевнено. — Можливо, повезу господиню до Сіднея. Вона вже в'язи собі скрутила, видивляючись за Ненсі та онучатами. Не бачила дочки відтоді, як та одружилась й переїхала на схід. Набралася стара зі мною лиха, коли добренько поміркувати.

— Ех, — незґрабно ворухнувся Спек, — а коли мої кістки знайдуть десь під мульгою, ніхто не зронить і сльозинки. І проте, якби я мав робити заповіт, волію залишити пару монет Ма Кіннан.

— Тій, що тримає пансіон у Кулькарді? — запитав Білл. Спек кивнув головою.

— Вона порядне дівчисько... ковтнула у житті лиха. Часто підгодовувала мене, коли сидів на мілині. — Він урвав мову. — Здається, є лише одна річ, що нас може врятувати, Білле.

— Яка?

— Гроза.

— Неймовірно очікувати її сеї пори року.

— Цього ніколи не можна знати. Поглянь он на ту хмарину.

Білл звів погляд на небо, де білий імлистий жмуток розчинявся в сліпучому сріблі.

— Про таке марно й сперечатися, — сказав він.

— Гаразд, треба рушати. — Спек підхопив свій водяний міх і почвалав уздовж хребта. Тонкий сіролистий чагарник наступної хвилини сховав його суху постать. Білл згодом згадував, що ніколи він не почувався так кепсько, як тоді, відпустивши приятеля по воду в далеку дорогу. Але вони мусили вдатися до ризику. Це було краще, ніж сидіти без надії й божеволіти від спраги, повільно домордовуючись мухами та мурахами. У дні, що настали після того, як він дав Томові останню краплю води й розкришив галету, Білл зазнав нестерпних мук. Набряклий язик, який йому ввижався залізлою до рота куцою ящіркою, зробився настільки шорстким та цупким, що Білл не в змозі був говорити. Його думки звертались до чистого прохолодного ставка, чиє зображення зависло поруч із Солониими озерами. Білл мусив опинатись знадливій фата моргані, аби не побігти й поринути туди. Під навісом Том у гарячці марив про золото, своє весілля, вимагав води. З коріння кущів та молодих пагінців Білл ішкрябав шкіру, щоб дати хворому посмоктати. Ножем спробував розтиснути Томові зуби, викликати відтечу слини, але тільки врізав язик. Він почувався зовсім кволим і незґрабним, проте, зібравши всі сили, зрубав зелене темнолисте деревце, що росло оддалік від них. Відтак викопав його коріння й висмоктав терпку ядучу вологу. На зворотнім шляху йому забракло сил. Він упав мов підтятий і кілька годин пролежав непритомний. Коли ж прийшов до тями, примудрився часом плазом, часом навкарачки добутися до навісу.

Потім він впав у сплячку і проспав досить довго. Те, що збудило його, був дощ: важкі величезні краплі розплюскувались на обличчі. Свідомість Білла проясніла.

Він побачив небо, заволочене хмарами й осяюване спалахами блискавок, над долами лунав шемріт і тріск грози. По хребту несамовитим потоком періщив дощ. Білл повиставляв під воду всі цебра та миски, що зміг знайти. Обережно, підживившись сам, кількома по одному ковтками напоїв Тома, відтак розкидав пересохле гілля навісу і дав дощеві падати прямо на хлопця. Зараз він не боявся за Спека. Ця злива принесе йому стільки води, скільки треба, аби дістатись до Сонної ріки. За три-чотири дні Спек повернеться з їжею та кіньми. Золото по всьому принесе їм зиск. Вони — на коні й на Різдво частуватимуть усіх у Кулькарді. Дощ на молодого Тома подіяв цілюще, як і на Білла. Невдовзі він опритомнів, хоча лежав немічний, мов кошеня. Зраділим від появи води, їм здавалося справжнісінькою дурницею, що з їжі є тільки скибка черствої галети.

Наступного ранку з-за хребта долинуло калатання дзвіночків. Білл побіг перейняти тварин. Валка верблюдів та погоничів з Бобом Фостером на чолі прямували в бік табору. Виявилося, їхні верблюди мандрували по воду сорок п'ять миль. Боб, який промишляв там, впізнав Боко і здогадався, що щось трапилось із Спеком та його приятелями. Його слуга абориген відшукав по верблюжих слідах шлях назад до хребта. Разом з Бобом Фостером Білл і Том вирушили до Сонної. Коли вони добулись на місце, Спек ще не з'являвся. Не гаючись, Білл навантажився й виїхав знову. Він узяв з собою тубільця й рушив у напрямку, яким мав іти Спек. Відшукавши його сліди близько милі від табору, йшли по них, аж доки проводир не виявив мертвого Спека під кущем. Він, мабуть, втрачав свідомість і очікував свій кінець: перед агонією витяв на дереві ініціали, жував кору. Спек помер перше ніж пішов дощ. Його водяний міх був порожній.

— Ну, а по тому ми спродали все за двадцять тисяч, — сказав Білл. — Молодий Том придбав Фланнігенів шинок. Ейлі тішилася — її сон справдився. Дружина змусила мене піти на їхнє весілля. Там Ма Кіннан марнувала життя. Вона знала, що одержить Спекову частку, і співала, і танцювала більше од усіх. Часом мені здається, що в тому, як складається життя, нема ніякого сенсу. Адже це Спек натрапив на Гиблу рудню і заплатив за неї найдорожче. Ми ж бо притюпали собі гарнесенько опісля на забаву. І весь час на тому клятому весіллі я згадував, як Спек, лежачи під мульгою, сказав: «А за мною ніхто не зронить і сльозинки».

ПОЕЗІЇ

Перекладаю з англійської поезії. Так цікаво. Ніколи раніше тим не займався, а тепер захопився верлібром... І «гетьте думи, ви — хмари осінні, та ж тепера весна золота». (З листа до матері від 13.IV.1975 р.).

Едгар Лі Мастерс

ПАГОРБ

Де вони, Елмар, Герман, Берт, Том і Чарлі, —
силач, блазень, слабкодух, пияк і забіяка?
Всі, всі сплять на пагорбі.
Той забраний пропасницею,
той сконав у в'язниці,
а той впав із мосту, нещадно працюючи
задля своєї жінки й діток.
Всі вони сплять, всі вони сплять, всі вони сплять
на пагорбі.
Де Елла, Кейт, Мег, Ліззі й Едіт —
вразлива, щиросердна, галаслива, гордячка,
а також одна щаслива?
Та померла при пологах позашлюбної дитини,
та з нещасливого кохання,
та від рук знавіснілого батяра в борделі,
та по тому, як, полинувши за покликом
серця, впала вражена гордістю,
ту ж, яка попожила в далеких Парижі й Лондоні,
перевезли на її малесеньку ділянку
біля Елли, Кейт і Мег.
Всі вони сплять, всі вони сплять, всі вони сплять
на пагорбі.
Де дядько Ісаак та тітка Емілі,
старий Томі Кінкайд, Севін Гофтон
і майор Уолкер, що особисто розмовляв
із славетними діячами революції?
Всі, всі сплять на пагорбі.
Вони приносили з війни мертвих синів
і дочок, чиє життя розбилося вщент,
їхніх заплаканих сиріт-дітей, —
всі вони сплять, всі вони сплять, всі вони сплять
на пагорбі.
Де старий Фіддлер Джонс,
що бавився з життям всі свої дев'яносто літ,

швендяючи в заметіль з розхристаними грудьми?
Пиячучи, сварячись, він не дбав ні про жінку з родиною,
ані про золото, любов та спасіння.
Дарма! Шамотить собі про те, як засмажували рибку колись,
про давнішні гони у Кларі Гроув
і що сказала Аба Лінкольн
одного разу у Спрінгфілді.

Бенжамін Пантьєр

У цій могилі разом лежать Бенжамін Пантьєр, правник,
і Нік, його пес, щирий приятель, розрадник і супутник.
Друзі, діти, чоловіки та жінки полишали мене,
йдучи один по одному з життя,
доки я не зостався з Ніком
завжди вдвох: і в пиятиці, і в ліжку.
На світанку життя я мав натхнення, жадав слави,
а потім та, котра пережила мене, зловивши мою душу
в пастку, знекровила мене до смерті,
доки я, колись міцної волі, збайдужів і пустився берега,
оселився з Ніком у закутку брудної контори.
Під моєю щелепою впокоївся кістлявий ніс Ніка, —
наша історія загубилася в німотності.
Минай, божевільний світе.

Місіс Бенжамін Пантьєр

Я знаю, він сказав, що я зловила його душу
в пастку і знекровила до смерті
і що всі чоловіки любили його,
а більшість жінок шкодували.
Проте уявіть, якщо ви леді з вибагливим смаком,
вам буде нестерпний запах віскі з цибулею.
Й уодсвортова *Ода* гучатиме у ваших вухах,
бо ж він вештається зрання до вечора,
скрізь повторюючи банальну фразу:
«Чом дух людський обіймає гординь?»
І тоді, уявіть,
ви жінка добропорядна,
а єдиний чоловік, з ким закон і мораль
дозволить вам мати шлюбні зносини,
є той самий, котрий сповнює вас відразою
щоразу, коли ви згадуєте про це, при тім
що ви згадуєте про це

щоразу, коли бачитеся з ним.
Ось чому я вигнала його з хати
жити із своїм собакою в бруднім закутку
позад його контори.

Джон Ганкок Оутк

Що ж до демократії, мої громадяни,
то хіба ви не здатні припустити,
що я — панського роду і з чималою спадщиною —
не поступавсь нікому на Спун-рівер
у відданості справі Свободи?
Натомість мій сучасник Антоні Фіндлей,
народжений у хижі, розпочинав своє життя
водоношею в артільників,
по тому, підрісши, сам став артільником,
ще згодом бригадиром, нарешті досяг
посади директора на залізниці,
щоб, замешкавши у Чікаґо,
і, мов справжній погонич рабів,
визискуючи робочу силу,
виявитись найгіршим ворогом демократії.
Тому я кажу тобі, Спун-рівер,
тобі, о республіко,
стережіться людини з однією підтяжкою,
коли вона пнеться до влади.

Гаер Драмер

Чи так само забігають — пізнього вересня після школи
хлопчики й дівчатка до Сівера по сидр?
Чи збирають вони волоські горіхи в заростях
ферми Арона Гатфілда, коли падають приморозки?
Не раз у гурті пустотливих дітлахів
і я грався на шляху та довколишніх пагорбах,
коли сонце сідало, а повітря ставало зимним,
гамселив щосили по стовбурі горіха,
лишаючи його безлистим перед загравою заходу.
Тепер пахучий духмян осені
та падалиця жолудів
разом із відлунням з-над долів
приходять у мріях про життя.
Вони снують наді мною. Запитують мене:
— Де вони, реготливі друзі?

Скільки їх біля мене? Скільки
по старих садах уздовж шляху до Сівера,
по лісах, задивлених у супокій води?

Раско Поркенайл

Вона кохала мене. О, як вона мене кохала!
Не змога було втекти від неї
відтоді, як вона вперше побачила мене.
Потім, коли ми побралися, я подумав,
вона б могла померти й тим звільнити мене
або дати розлучення.
Але мало хто вмирає, і зовсім ніхто не поступається.
Опісля я втік і волочився чи не рік.
Вона ніколи не нарікала. Казала: «Все буде гаразд,
він повернеться». І я повернувся.
Я розповів їй, як плив човном біля Ван Бюрен Стріт
На озері Мічіган і мене захопили пірати,
що не міг писати, бо був закутий у кайдани.
Вона плакала й цілувала мене,
примовляючи: це жорстоко, злочинно, не по-людськи!
І тоді я збагнув: наше одруження — перст Божий,
і ніхто над ним не владний.
Окрім смерті.
Я мав рацію.

Місіс Поркенайл

Він утік і волочився чи не рік.
А коли повернувся додому, розповів небилицю,
мовби його захопили пірати на озері Мічіган
і не міг мені писати, бо був закутий у кайдани.
Я вдала, ніби йняла тому віри,
хоча добре ж знала, як було насправді:
зустрічався він, та й не раз з модисткою місіс Вільямс,
коли та приїздила закупляти крам, як вона казала.
Однак обіцянки-цяцянки,
а шлюб — то є шлюб.
Тож, пригнітивши власну гордість,
я не дала розлучення,
що його закортіло чоловікові, просто
втомленому
шлюбною обітницею та обов'язками.

Джордж Грей

Не раз обсервував я
вирізьблений мені мармур —
човен із згорнутим вітрилом, що завмер біля пристані,
насправді не символ,
а моє життя.
Любов явилась мені, а я сахнувся її розчарувань;
журба постукала до моїх дверей, а я злякався;
честолюбство озвалось у мені, я жахнувся ризику.
Натомість усе розмірковував про сенс життя.
Зараз я знаю: слід напинати вітрило
і ловити вітри долі,
куди б не мчали вони човен.
Сповнене сенсу життя може довести до божевілля,
та життя без сенсу —
мука неспокою й неясних мрій,
човен, що прагне моря й водночас боїться.

Альберт Шердінг

Джонас Кін гадав, доля його лиха,
бо мав дітей-невдах.
Але ще нещасливіша доля —
бути невдахою, коли твої діти зажили слави.
Я бо зростив своїх орляток на те,
щоб вони зрештою полетіли й лишили мене
самотнім вороном на гілці.
О! Аби задля гонору приставити до свого імені титул почесний
і щоб діти мною захоплювалися,
я погнався за посадою окружного директора шкіл,
віддавши всі сили на виграш — і програв.
Тої осені дочка одержала першу премію в Парижі
за малюнок, названий «Старий млин».
(Цей водяний млин стояв ще до того, як Генрі Вілкін
збудував паровий).
Свідомість того, що я вартий її, доконала мене.

Джонас Кін

Чом Альберт Шердінг вкоротив собі віку?
Обсипаний щедротами життя,
захотів стати окружним директором шкіл,
і чудові діти шанували його,

перше ніж виповнилося шістдесят?
Якби хоч один із моїх хлопців зумів влаштуватись кіоскером,
а донька віддалася за пристойного чоловіка,
я б не тинявся під дощем,
щоб по тому тремтіти в ліжку у вогкій білизні
без медичного догляду.

Ані Рутледж

З мене, непотрібної і незнаної,
лине гучання безсмертної музики,
«з кривдою до нікого, з милістю до всіх»;
я, Ані Рутледж, що спить під оцим бур'яном,
любилася за життя з Абрагамом Лінкольном,
поєднана з ним не шлюбом —
розлукою.
Квітни в віках, республіко,
з праху лона мого.

Гана Армстронг

Я написала йому листа і прохала в ім'я давньої приязні
звільнити мого слабого хлопчика з армії,
та, мабуть, він не читав його.
Тоді я пішла до міста, аби найняти Джеймса Ганбера,
що знався на письмі, написати йому знов,
та, мабуть, загубився на пошті й цей лист.
І я подалася до Вашінґтону сама.
Понад годину шукала Білий дім.
А коли знайшла, вони, криво всміхаючись,
послали мене геть. І я подумала:
«Певно, він не такий, як тоді, коли мешкав у нас
і працював разом з чоловіком,
а всі ми кликали його Абі, там, у Менарді».
Тож я вирішила востаннє звернутися до вартового:
«Будь ласка, перекажіть, це стара тітка Гана Армстронг
з Іллінойсу прийшла поговорити про мого слабого хлопця в армії».
О, тоді мене одразу впустили.
А коли він побачив мене, розреготався,
і, покинувши свої президентські справи,
сам написав Дагові звільнення
та все згадував про колишні дні,
правив теревені.

Роберт Фултон Таппер

Якби людина могла вкусити величезну руку,
що ловить і губить нас,
як вкусив мене одного разу пацюк,
коли я демонстрував патентовану пастку
у своїй господарчій крамниці.
Та людина ніколи не може помститись за себе
страхітливому людожеру Життю.
Ви входите до покою — народжуєтеся на світ;
потім ви мусите жити — себто плекати вашу душу.
Ага! А ось перед вами принада:
грошовита жінка, з якою вирішили одружитись,
ім'я, становище, влада в суспільстві,
але є там сила роботи і речей, що їх треба досягти —
о так! дроти, які обплели принаду.
Нарешті ви схопили своє — аж чути, хтось іде:
людожер Життя заходить до покою.
Воно очікувало, наслухаючи клацання пружин,
щоб побачити, як ви жерете чудовий сир,
і витріщившись на вас жалкими очима,
супиться і всміхається, і кепкує, і проклинає вас.
А ви метаєтеся в пастці! —
доки ваші страждання йому не обриднуть.

Люсінда Матлок

Я бігала на танці до Чендлервілю
і грала в карти у Вінчестері.
Вертаючись додому одної місячної ночі в середині червня,
ми обмінялись партнерами,
так я зустріла свого Девіса.
Ми побралися і прожили разом сімдесят літ,
розважалися, працювали, виховували дванадцятьох дітей,
з яких восьмеро померло,
перш ніж мені виповнилось шістдесят.
Я господарила, ткала, пряла, доглядала хворих,
поралася в садку, а на свята
ходила гуляти у поля, де піли жайворонки;
там, на Спун-рівер, я збирала мушлі,
всілякі квіти й лікувальне зілля,
перегукувалася з лісистими пагорбами, співаючи до зелених долин.
Я попожила досхочу за свої дев'яносто шість,
та всьому настає край.

І я відійшла на солодкий спочинок.
Що це я чую про журбу та нудьгу,
гнів та прикрість, втрачені сподівання?
Звироднілі сини й дочки,
життя надто міцне для вас —
треба багато прожити, щоб полюбити його.

З Роберта Бернса

Пощо марнуєш роки життя,
впокорено зносячи гніт?
Нумо до зброї. Нема вороття.
Візьмем за кривду звіт.
Кажуть, безгрішними є королі —
кривавий натомість їх чин.
Таж уряд від нас вони прийняли,
судитимем — досить провин.
Хай думу беруть всі з собою на герць,
віват: Свобода чи Смерть!

Пихатих прелатів — на небо літати,
потому запишем у Канон:
банти із удавок панам зав'язати,
а перам — гільйотин закон.
Сукали мотузки із нас тирани
і судді, знаряддя їх правоти;
відплата народна не за горами,
пахолки державної мерзоти.
Що їхнє сьогодні, на завтра є знак —
ми надягаєм Свободи ковпак!

Постане відтоді вік золотий:
людина людині — брат;
переділ землі проведемо як стій,
життя забуяє сад.
У цноті зростатиме молодь ясна,
до ближнього зверне любов;
майбутнє упевнить: добра яса —
з одвічних людських основ.
Тож здіймемо тост сей багато раз
щоб Мир і Свобода прийшли до нас!

З Джона Гейнса

Коли приходить Зелений Пан,
одягнений у кору,
пташки линуть до нього,
а одна кладе гніздечко
в його вухові.
Несамовитий вереск
просякає волосся,
легіт дме в голові,
струшуючи додолу
думку, що опадає
на мох та лишайник
біля його ніг.
Очі йому засліплені
квітнем,
своїм подихом пробуджує
метеликів та бджіл,
і в бороді його
гучить спів химери.
Він вертається знову
з розсипами трісок
та порожніх бляшанок,
у черевиках
тяжких
від болота й погною;
свита линючих псів
супроводить його,
земля здвигається там,
де він стає,
пахощі троянд
підносяться
в променистому дощі.

З Ленґстона Х'юза

А це вже інший американський поет — Ленґстон Х'юз. Він — негр і, здається, з прогресивних. Цей віршик у нього вийшов гарний: наслідування негритянського фольклору, а позаяк співзвучний моїм настроям, — я його й переклав. (З листа до матері).

Блюз *

Міст залізничний.
Спів журби у повітрі завис.
Міст залізничний,
і спів журби завис.

З кожним потягом, що пролітає мимо,
я жадаю податись кудись.
Я на станцію заявився,
подих сперши у грудях.
На станцію заявився
з подихом у грудях.
Я задивився на товарняк,
щоб на Південь промчати шлях.

Туга за домівкою —
нестерпна, Боже,
туга за домівкою
нестерпна.
Аби втриматись від сліз,
я вишкіряюся й регочу.

З Уїльяма Батлера Ітса

Обшир зеленого лугу

Зостаються малюнок і книжка,
обшир зеленого лугу.
На вітри та марші
відходить сила із тіла.
Північ, стара кам'яниця,
де миша лиш стиха гніздиться.
Вщухли душі поривання,
і зараз на схилі віку

* Тут я намагався відтворити говірку негрів. — В.Марченко.

марні уяви змагання,
ані у пам'яті жорнах,
яка меле все перебуте,
не можу вже істини я осягнути.
Ввійди в мене, одвічная віро,
я повинен собі раду дати,
щоби стати Тимоном [1] та Ліром [2]
або навіть Уїльямом Блейком [3],
що чолом бравсь у мур гатити
і воланням істину будити.
Думкою палав Мікельанджело [4],
щоб сягнути далеко за хмари,
щоб, вірою благословенний,
вдихнути життя у примари.
Приспана людьми ж у летаргії
їх одвічна орлина мрія.

З Леопольда Стаффа

Мить

Минає? Ну нехай минає!
На те й хвилина, щоб минати.
Моя і — нічия. Зникає,
неначе хмар гінкі фрегати.
І хоч усе на світі тлінне,
і в часу пам'ять непочата, —
довіку будуть в плесах плинних
купатись зорі і дівчата.

---

[1] Тимон з Афін — багач, покинутий приятелями після того як розорився. Герой п'єси Шекспіра.

[2] Король передісторичної Британії, герой трагедії Шекспіра. Символ батька, скривдженого дітьми.

[3] Англійський поет-романтик, маляр (1757—1827).

[4] Мікельанджело Буонаротті (1475—1564) — видатний італійський різьбяр, маляр, поет і архітектор.

Прайс Уорунг

Дізнаюсь про людські долі, найрізноманітніші. Дивуюсь, ще і ще раз дивуюсь, як люди подібне витримують. Інтеліґента чи простолюдина — кожного замучать емоції. Лише коли закосніти, не піддаючись силі вражень, можна вижити. Ну, та про це слід писати цілу монографію. З природи, психоаналізу, в отаких-от умовах. Вся штука в тому, що нерви, мов линви, — у одинаків. Решта ж пересічно слабкі істоти, і їхній рішенець визначено наперед. Яке щастя, що історичні катаклізми не продовжуються вічно. Надсилаю вам оповідання Прайса Уорунга. Зробив цей переклад із книжечки «Австралійські оповідання», виданої в Москві 1975 року у в-ві «Прогресс» (сс. 17—26). Можливо, від довгої праці над ним оповідання перестало справляти на мене враження. Але з погляду історичного, гадаю, його цінність залишилась.

Пиши, чи сподобалось. Бо я щось від хлопців нічого путнього добитися не можу. Кожен поглинутий власними задумами. А ти, не хвалячи, вислови свою думку. (З листа до матері, 1976 р.).

СТАЛЕВА ШТАБА ДЖОНА ПРАЙСА

Морський вітрик, обвіваючи гілки велетенської араукарії, посадженої перед адміністративним будинком ще полковником Фово, витинав лагідну мелодію, що незрушно віками заховувалася в симетричних гілках дерева. Недалекий обрис Маунт Піт, гордої власною самотою, мінився в світлі блідого місяця. Збрижена, у широких віялоподібних променях перлистого сяйва, простягалась синява Південних морів[1]. Це був вечір, яким марять і захоплюються поети. Такими вечорами десь у далеких країнах соловейко щебече свої освідчення замріяній троянді, і саме в таких вечорах тут, у новім краю, Джон Прайс кохався над усе.

Народжений керувати, він знав людське єство (на шкоду милосердю Господньому) як мало хто з адміністрації колоній, і водночас цей чоловік завмирав перед будь-яким виявом природньої краси. Мальовничий краєвид, зовнішність доладно збитого чоловіка — байдуже, злочинця чи не злочинця, вродлива жінка змушували Прайса забути навіть накласти монокль, і тоді у важких сірих очах губився вираз отої жахної всевидющості — головний чинник його влади над карними злочинцями та службовцями. А позбавлений змоги користатись блискучою скам'янілістю скляного кружальця, Джон Прайс переставав бути самим собою. Це траплялося доволі часто, коли він переставав бути самим собою. Хоч якби ви спитали будь-кого із вцілілих каторжників старого режиму або більш численних нових службовців колонії, вони б запевнили, що комендант завжди лишався тільки самим собою — найсуворішим з муштрувателів, найглузливішим з моралістів, найпохмурі-

[1] Південними морями або Південним океаном інколи називають водяний обшир, що обперезує земну кулю між Півд. Америкою, Африкою, Новою Зеландією та Австралією. (Тут і далі — *примітки перекладача*).

шим з гумористів, найвинахідливішим з мучителів, та його характеристика, зрештою, відповідає дійсності, як і інша, зроблена неупередженою рукою одного з вищих офіцерів, особистого приятеля, де комендантову поведінку зумовлено манією величі куцого чоловічка, котрий вважав всяке своє діяння за благо. Джон Прайс не належав до святенників ані тим паче до ліку звироднілих мерзотників, чию появу в пеклі зустріло б задоволене: «Чолом, брате, від Володаря та його слуг!» Був вельми обдарованою людиною, однак риси вдачі, накладені системою, обернулись трагедією для нього самого. Своїми карбами система спотворила особу, яка, спрямована супроти ворогів нації, могла б стати провідником сміливого натхнення, ватажком без страху й докору, адміністратором непомильного провидіння. Але присуд долі виявився справедливий. Як не знайти було каторжника, не понівеченого системою й режимом, так само не шкодували вони й службовців. Що ж до Джона Прайса, котрий відпрацював у трьох колоніях, то для зіпсуття людських доль він зробив більше, аніж будь-хто з представників адміністрації. Слід гадати, що й втрата, якої він зазнав особисто, була відчутніша за втрату у всієї решти слуг системи. Життя, яке могло б завершитись біля дверей Уестмінстерського абатства [2], безславно урвала рука злочинця на Уїльямстоун П'єр [3]. Народжений системою, він і помер через неї. Такою була справедливість, визначена системою.

Того вечора, коли відчай, зведений на престол у своїм царстві — острові Норфолк, прикрасився осяйними небесами, а дванадцять сотень людських істот завмерли під штампованими ковдрами в обіймах кайданів, вночі плекаючи їх на ранах, набутих удень, того вечора комендант вийшов з гостем на веранду і спинився в захопленні від краси. Гість виявляв для себе приховані риси вдачі господаря. «Божественна ніч, — зронив Прайс, — я ніколи не бачив чогось кращого». — «Я також», — почулось у відповідь. Вони не похопилися більше жодним словом. Кожен, поринувши в блаженство миті, забув за іншого. Прайс дивився на острови Філіппа [4], його гість — в нічне небо. Несподівано дитячий голос наполохав тишу. Вбрана в біле маленька постать прослизнула крізь двері холу й покликала: «Тату, де ти, тату?» — «Тут, синку. Ти хіба й досі не в ліжечку?» Дитина задріботіла своїми голими ніжками по веранді, простягаючи рученята, щоб батько міг зловити: «Я не піду до ліжка, татуню, доки не скажу моєї нової мовитви!» — «Нової мовитви?» — Суворий комендант, нахилившись, підхопив малюка на руки. Гість подумки відзначив, що він на місці Прайса підроблюватися під дитячий лепет посоромився б. Була якась невідповідність між становищем цілковитого пана над дванадцятьма сотнями рабів і роллю батька, що вислуховує дитячі благословіння. Проте Джон Прайс гадав не так. З усіма своїми вадами він не боявся ні Бога, ні чорта, ані людей, бо на його тверде переконання вдавати, ніби зважаєш на чиюсь думку — властивість боягуза. І навіть якби цілий світ став догори дном, Джон Прайс правив би своє.

---

[2] Архітектурна пам'ятка в Лондоні; місце поховання відомих державних діячів, письменників, малярів та ін.

[3] Портове місто у штаті Вікторія, раніше передмістя Мельбурна.

[4] О-ви Філіппа — назва трьох островів, найбільший з яких розташований при південному узбережжі штату Вікторія, два інших — в Тихому океані, недалеко від о. Норфолк.

«Ага-а-а, нова мовитва, татуню. Денні навчив мене, і я мушу сказати її лише тобі». — «Гаразд, маля, давай. Дитина вислизнула з мідних обіймів і вклякла навколішки на підлозі веранди». «Ви вірите у самовиховання навіть тоді, коли дитина не слідує по ваших стопах, — га, Прайсе?» — реготнув гість. Комендант, хоча доктор Гамптон був його офіційним начальником (вершитель сорока тисяч людських доль, губернатор Ван Демонії [5], наклавши на колишнього корабельного лікаря каторжників високі повноваження, доручив тому підготувати висновки «стосовно морального стану на острові Норфолк»), рішуче урвав його: «Я вірю в релігію, — сказав він, — для дітей і для каторжників». Доктор поблажливо вислухав відсіч (Прайс вважався одним із кращих службовців), відтак докинув: «Які є, зрештою, дітьми, просто більшими на зріст. Їх також треба годувати, вкладати спати, замикати на замок і лупцювати. Але я перебив вас. Продовжуй, мій хлопчику». — «Я не ваш хлопчик — я татків. Правда, тату?» — «Так, так. Але кажи вже свою молитву, синочку, бо ти тут закоцюбнеш. А може, ти розповіси її краще мамі чи нянечці в хаті?» — «Ні, тату. Денні наказував, щоб мою нову мовитву я сказав лише тобі». — «Ну, ну, давай».

Дитина зашепотіла «Отче наш». Його маленька вінчена кучериками голівка побожно схилилася над стуленими долонями. Після молитви, спільної для чоловіків різного віку всього християнського світу, він прошепотів ще свою: «Ісусе мивий, зглянься васкаво на мене, мавеньке дитятко!» І потому тоненьким голоском уже крізь дрімоту: «Боже, бвагосвови тата, маму, мавеньку сестру, пана Джона Фована, де б він не був, пані Фован і всіх дорогих друзів». Кучерики, пригнічувані сном, спадали на ослаблі долоні, стихала й дитяча мова. Прайс уже був узяв хлопчака на руки, але тут зацікавлений Гамптон голосно озвався: «Ти не сказав своєї нової молитви, мій чоловічку!» Дитина випросталася, потерла кулачками очі й прошепотіла: «О ні, я пам'ятаю. Я зараз скажу татові!» Він зіслизнув на підлогу й, знову ставши в молитовну позу, промовив із старанністю та благоговінням, які надавали його словам ще більшого святотатства: «Боже, благаю, покарай Джона Прайса!»

Це ще питання, хто досконаліший у жорстокості — Джон Прайс а чи каторжники, яких він виправляв.

Коли доктор Гамптон став правителем Західної Австралії [6], він звичайно відзначав, що не бачив і не чув, аби Джон Прайс здригнувся, за винятком двох випадків. Перший мав місце на Тасманії, і про нього ми ще повинні розповісти. Другий стався цього вечора. Батько, вражений, сахнувся щирого синівського прокляття. Колір обличчя в Прайса був не біліший від світла місяця. «Денні... навчив... ти сказав, так?» — перепитав він. Але голівка дитини, зморена сном, вже схилилася на коліна. Батько взяв хлопчика на руки й заніс до будинку. Поклавши в ліжко, якусь мить вагався — чи торкнутись вуст, що завдали той ядучий укус.

---

[5] Тасманії. Тут — гра слів, пор. Van Diemen's Land. Відкривши 1642 р. острів Тасманію, голландський мореплавець Тасман назвав його землею Ван Дімена на честь генерал-губернатора голландських колоній. З 1853 р. офіційна назва Тасманія.

[6] Західна Австралія — найпросторіший із штатів, де перші військово-каторжні поселення з'явилися в 20-х роках XIX ст.

Проте нахилився й поцілував дорогу червінь їхніх згинів та ямок. Дитина ворухнулася з лагідним шепотом: «Татку!»

«Що ви збираєтесь робити з в'язнем, який підучив хлопчика?» — запитав Гамптон, коли комендант повернувся на веранду. — «Чекати». — «Чому?» — «Тому що я не можу покарати негідника тепер без очної ставки з дитиною. А вчинити так, значило б зміцнити... е-е... вислів у голові хлопчика і допомогти затямити його. Якщо ж я не робитиму нічого, аби прищепити їх йому, слова вивітряться з дитячої пам'яті. Окрім того...» — «Що?» — «Виявити перед в'язнем, що йому вдалося...» — Він запнувся. «Допекти вам?» — підказав Гамптон з ледь чутною, мов кошача подряпинка, зловтіхою. «Коли ласка, сер. — Прайс мусив пам'ятати: доктор не лише його начальник, а й гість. — Дати відчути, що він, як ви кажете, допік мені, значило б заохотити кожного з моєї прислуги вдаватися до тієї самої витівки. Чи вам, докторе, при всьому знанні в'язнів, не відомо, що кращий засіб відучити від витівки чи звички, прямо не забороненої правилами, це не згадувати про неї. Якщо ж покарати, то цим випадку можна надати лише ще більшого значення». Адміністратор вищого ґатунку, відзначений самим містером Гладстоуном[7], як «досконало підготований до відповідальних посад у галузі каральних дисциплін», Гамптон ставився до Джона Прайса дещо зверхньо, проте рахувався з ним саме через знання комендантом своєї справи. Зараз він заходився коло випадку аж ніяк не задля того, щоб спонукати Прайса до незвичної великодушності. Єдине, що його цікавило, яким чином Прайс має намір покарати винахідника диявольського трюка: «Ви збираєтесь це зам'яти?» — «Я сказав, що зачекаю, — відповів Прайс. — Адже все приходить до того, хто чекає».

Засуджений на пожиттєве ув'язнення Даніель Дункан із Уестморленда належав до чотирьох осіб, які допускалися до хатньої роботи в коменданта. Його, відібраного попередником Прайса, комендант залишив на місці, доки не нагледить собі кращого, — тобто, висловлюючись мовою системи, людину, більш підходящу для господарства. На лихо для Денні така година довго не траплялася. Натомість в'язень, котрий в очах владаючих грішниками був лише меншовартою істотою, засудженою на сущу дрібницю — сім років ув'язнення серед подібної острівної краси, виявився володарем неабиякого хисту садівника. Після декількох удалих пропозицій щодо вдосконалення ділянки перед котеджем (адміністрація була зацікавлена в плеканні ландшафту) Денні надали змогу золотити золото, призначивши впорядковувати чарівне безладдя соснових галяв та плантацій пахучих пряноцвітів згідно з порядком, як його уявляло начальство колонії. Отже, лад було дано, а дзбан скудельний, над яким виправний режим доконав силу експериментів, щоб улити справжнє розуміння законності, тобто Даніеля Дункана, за клопотанням містера Прайса вирішили замінити іншим. Проте навіть такий випробуваний виховний засіб, як ув'язнення, не викорінив в Дункановій натурі схильностей, розвинених не вельми благочестивими друзями юності. Замість того, аби подякувати містеру Прайсу, витлумачивши переведення до тюремної камери як нагоду для самопізнання, так потрібного при набутті доброчинності, він обурився. А відтак

[7] Уїльям Юарт Гладстоун (1805–1898) — державний діяч Великобританії, спритний політик.

скерував щиросердність дитини на стезю святотатства. Звісно, як на Денні, чинити подібне було необачно, але хіба від часів Едему обурена людина завжди діяла обачно? Він усвідомлював непривабливість вчинку, тим більше підучувати словам хули малюка. Але знехтував усім задля мети. І це було природним наслідком впливу системи.

Він знав — це початок відплати, коли комендант наступного ранку, стоячи на східцях веранди, з усмішкою мовив: «Зробіть побільше у ваш останній день, Дункане! Взавтра ви вже підете до тюрми». В'язень з викликом глянув у скляне кружальце та здригнувся: «Так, сер!» — «І, Дункане...» — «Сер?» — «Ви кохаєтесь в дітях?» — «Так, сер». — «Тоді, оскільки ви, на мою думку, служили при господарстві справно, маєте одну пільгу — інколи хлопчик відвідуватиме вас. Але надалі щоб жодних молитов, Дункане. Надалі, будь ласка, без молитов». І хоча світ тішився в купелі сонячного літепла, Дункана пересмикнуло знову й він похилив голову до заступу. Зараз він шкодував за свій вчинок.

Трьома днями згодом начальник тюремної охорони зустрічав прибулих на інспекцію коменданта й доктора Гамптона. «Перевірка», — оголосив комендант старшому поліційному офіцеру Тафові.

В'язні, за винятком тих, хто, очікуючи на суд, сиділи у камерах, прикуті подвійними ланцюгами, вишикувалися в коридорі. Начальство вже наміряло розпочати перелік особистого складу в'язнів, коли стався випадок, неприємний для поліцай-офіцера і згубний для Денні Дункана. Перевірка у тюрмі — річ звичайна, а Таф, з властивою йому здатністю охопити присутніх одним поглядом, барабанив прізвища за реєстровим журналом завжди так, неначе читав їх. Читати, проте, він нічого не міг, тому що прізвища були написані не круглими й не великими літерами, робити ж перевірку сорока душ механічно тепер було неможливо, як було неможливо і читати прізвища за списком, зробленим поспіль скорописом. «Перевірка», — повторив комендант. Відсалютувавши, Таф розпачливим голосом поінформував їхню честь, що прізвища «не досить великі для його зослаблого зору, щоби добачити, вашество». — «Зослаблого зору, — відгукнувся комендант. — Не знав я, що у вас зір зослаб». — «Так, прошу вас, сер. Але це щойно сталося. І... зір швидко покращиться. — В душі Таф склав обітницю, що неодмінно видасть в'язневі рому й тютюну із шпитальної норми, аби той настренчив його в читанні скропису. — Швидко покращиться, сер. А поки, може, хтось із людей прочитає?»

Комендант, не звернувши уваги на пропозицію, заходився коло потрібної йому справи. «Пан Таф щойно занедужав. І наскільки ж слабкий в нього зір? Ану, погляньте на Дункана, Дункана 41–392, Дункана з Уестморленда. Можливо, вам пощастить побачити в нього сталеву штабу, небезпечну зброю, заборонену законом для зберігання в'язнями».

Таф безтямно витріщається на Дункана, ненабагато розумніший вигляд і в того. Передні в'язні витягають голови з шереги, мов круки, що, мостячись на скелі з роззявленими дзьобами, чигають перетворення живої плоті на мертвечину. Якусь хвилю нікому нічого не видно, руки в Дункана притиснуто до боків. Як, де може бути сталева штаба? Джон Прайс на мить затримується, щоб приладнати свого монокля, відтак торкає вказівним пальцем фатальний предмет. «За зберігання не-

безпечної зброї по перевірці взяти цього в'язня під варту. І, містере Тафе, негайно зверніться до лікаря, щоб позбутися вашої хвороби. Треба щось негайно робити й вилікувати зір, якщо ви дозволяєте в'язням, тим більше тюремного режиму, тримати при собі сталеві штаби». Перевірка розпочалась, відбулась і закінчилась. А потім Дункана Даніеля № 41—392 з Уестморленда було припроваджено до суду. Старший поліційний офіцер Таф представляв на розслідування, комендант Джон Прайс при суддівських повноваженнях очолював, доктор Гамптон був забезпечений місцем як зацікавлений глядач. «Що ви скажете на своє виправдання, підсудний?» — запитав Прайс. «Лише те, що цю річ мені приніс ваш син. Відколи ви перевели мене сюди, сер, я майстрував йому іграшковий вітрильник, і хлопчисько приніс штабу мені вчора на побаченні, щоб усе закінчити. Він сказав, що то від мами, сер». — «Ви ще намагаєтесь нападати? Зв'язок з дітьми вільних осіб — протизаконний, що вам відомо. Але це ми залишимо на інший раз. Ви більше нічого не маєте на своє виправдання?»

В'язень затримав подих. Те саме зробили всі присутні, окрім коменданта й доктора Гамптона. Їм дихалося легко, можна не сумніватися. Лише міністрові було дано впливати на їхнє дихання.

— Отже, п'ятдесят батогів, вогка каменярня[8] на шість місяців із конфіскацією предмета. Можна дізнатися вашу думку, сер?

— Дуже справедливий вирок, як на мене, — підтвердив поліцай-офіцер, — Дуже!

І глянувши прямісінько в монокль, він помітив у сталевому погляді пояснення вироку, що збігалося з його власним. Джон Прайс зачекав лише три дні.

Слава є наслідок випадку. Як і неслава. Та це ще питання, чи Денні Дункан з Уестморленда став власником звичайної зшитої голкою справи № 2 через випадок.

---

[8] Під час роботи в каменярнях одяг каторжників настільки псувався, що адміністрація дала дозвіл на друге робоче вбрання, пошите із старих ковдр. Придатність одягу із зужитої матерії при користуванні винятково в бараках на о. Норфолк, могла лише матися на увазі.

Герберт Уеллс

...Читаю в «ИЛ» № 3 «Моє життя поміж бельгійцями» Гастона Дюрне. До чого ж приємна річ. Просто віє життєдайністю, таким доброзичливим раблезіанством, що аж заходжусь від втіхи. І ведеться ж людям. Я саме читав про фріти (національна страва, без якої, виявляється, немислима Бельгія)...

...Вся та кухня змальована настільки образно й апетитно, що сидячи в камері, на моїй дієті, я нараз сповнився слиною і пожаданням. Був би духом геть занепав, але несподівано принесли ларьок, а там я закупив свіжу булочку, тож до декотрої міри компенсував... Як він пише про біле вино, кремові тістечка, паруючу каву... Люди бенкетують, ходять до театру, на концерти, дивляться спортивні змагання... живуть розмаїто, весело, розкуто. Читав, наче пив хмільний трунок... До речі, чи ви читаєте книжки, що я раджу? Ось цікавий роман про події в Чилі «Проти течії» Гільєрмо Атіаса, «ИЛ» № 1–2. Письменник-емігрант аналізує причини поразки уряду Альєнде, змальовуючи при цьому широку картину життя країни протягом двох років аж до перевороту. Творам західних літераторів властиво, що вони мусять подавати діалог. Тому маєш змогу вислуховувати й другу сторону. От із такої полеміки стає видно, чого ж хотіли супротивники політики, провадженої лівими партіями Народної єдності... Час на читання слід витрачати на речі вартісні... (З листа до матері від 9.II.1978 р., слідчий ізолятор КДБ УРСР, м. Київ).

КРАЇНА СЛІПИХ

Понад три сотні миль від Чімборазо та одну сотню від снігів Котопаксі, у диких пустощах Еквадорських Анд лежить ота таємнича, відтята від решти світу гірська долина, Країна сліпих. З давніх-давен країна була майже не відкрита цим світом. Лише пройшовши страхітливими ущелинами та льодовиками, люди могли добутись на її розлогі луки. І, річ певна, вони туди проходили. Були то родина — двоє перуанських індіанів-метисів, котрі втікали від загребущості й деспотизму лихого іспанського володаря. Потім сталось величезне виверження Міндобамби, коли ніч у Куїто стояла 17 днів, а вода кипіла в Ягуачі, і вся риба видохла, пливучі аж до Кваякуїлі. Уздовж тихоокеанського схилу скрізь пройшли зсуви, швидкі танення та раптові повені, а цілий бік старої Арауки здибився й, посунувши з гуркотом додолу, відітнув Країну сліпих від дослідницької ноги людини. А проте один з отих перших поселенців випадково опинився по цей бік ущелин, коли так жахливо струснуло світом, й він, хоч-не-хоч, мусив забути дружину, дітей, друзів, полишені статки і розпочати життя у долішньому світі. Він розпочав його тут, але зло й нерозсудливість подолали його, й він помер, скараний, у копальнях. Історія, яку оповів цей чоловік, породила легенду, поширену вподовж усіх Кордильєрів-Анд і зараз.

Він розповів про причини, які спонукали його вирушити з місцини, куди його колись у дитинстві було привезено, припнутого до лами разом із грубою пакою

майна. У долині, казав він, є все, що душа забажає: чудова вода, повітря, пасовиська з родючим коричневим ґрунтом, на схилах хащі плодоносних чагарників, а з одного боку завис величезний сосновий бір, затримуючи лавини віддалік. З інших трьох боків понад головою здіймалися вкриті льодом сіро-зелені скелі. Але просування льодовика йшло по віддалених схилах, і величезні льодові брили раз по раз падали довкола долини. Там ніколи не було дощу чи снігу, проте джерела щедро живили плодючі зелені луки, й тієї вологи ставало для всієї долини. Поселенцям велося добре. Їхня худоба гладшала й примножувалася. Тільки одне затруднювало їхнє щастя. Власне, цього було досить, щоб затруїти його цілком. Дивна недуга вразила людей. Всі діти, народжені там, а також чимало старших ставали незрячими. Треба було шукати якогось амулета а чи протиотрути від насланої сліпоти. Ось чому цей верховинець, долаючи втому, труднощі, небезпеки, повернувся через ущелину. В ті часи у таких випадках люди думали не про мікроби та інфекції, а про гріхи, і йому здавалося, причина їхнього лиха в тому, що емігранти, лишаючись без душпастиря, не заснували собі каплиці, з'явившись одразу в долині. Він бажав гарну, недорогу, але діючу каплицю. Він бажав реліквій, предметів культу, свячених речей, орденів та молитов тощо. У своїй торбині той чоловік мав зливок щирого срібла, з котрим не рахувався. Він запевняв, у долині не було нікого бодай із трохи брехливою вдачею. Маючи невелику потребу у такому скарбі там, вони зібрали докупи всі свої гроші та прикраси, аби лише придбати святу поміч проти їхньої недуги. Я уявляю цього опаленого сонцем, худого, погано зрячого й стурбованого молодого верховинця, що від хвилювання бгає криси свого капелюха. Як він, зовсім не призвичаєний до життя в долішному світі, розповідає свою історію уважному, з ясним поглядом священику напередодні великого землетрусу. Я можу змалювати його дорогу назад з освяченими й надійними засобами проти лиха і той безмежний розпач, що охопив його при виді величезного руйновища на місці колишнього виходу з ущелини. Проте решта оповіді про його поневіряння мені не відома, за винятком того, що я знаю про його лиху смерть з перебігом кількох років. Через самотність бідолаха пустився берега. Потічок, що колись витворив ущелину, зараз струмує з печери у скелі, а оповідь про лиху недугу перетворилася на легенду про расу сліпих, котрі десь там «понад» і «поза», що її можна почути й сьогодні.

А в невеличкій громаді цієї, тепер ізольованої й забутої долини, недуга коїла свою справу. Старі стали підсліпуватими й ходили навпомацки, молоді бачили, але погано, а діти, що народжувалися, не бачили взагалі. Проте життя в забутті від світу, у тій облямованій снігом чаші, без колючок та терену, злих комах та тварин було напрочуд легким. Вони мали лише лагідних лам, яких доїли й різали, ловлячи їх на пасовищах на дні висохлих річок. Зір зникав так поступово, що люди ледве помічали свою втрату. Молодих незрячих вони водили повсюди, доки ті не пізнавали долини досконало. Тож коли, зрештою, їхній зір згас, громада продовжувала жити. Вони навіть мали час пристосуватися наосліп пильнувати за вогнем, який обережно палили в камінних грубках. То були прості неписьменні люди, лише краєм діткнуті іспанською цивілізацією, з деякою традицією ремесел старого Перу та його втраченої філософії. Ґенерація заступалася ґенерацією. Вони забули багато речей, і вони винайшли багато речей. Традиції

великого світу, звідки примандрували, стали в їхній уяві непевним міфом. В усіх справах, окрім зору, вони були здібні та дужі, а незабаром шанс спадковості послав одного, хто мав самобутнє мислення, ораторський хист та міг переконувати їх, згодом іншого. Прожили ці двоє, залишили плоди своїх зусиль, а маленька громада, зростаючи чисельно, набуваючи досвіду, долала соціальні та економічні проблеми, що повставали перед ними. Ґенерація заступалася ґенерацією. Нарешті настав час, коли народилася дитина з п'ятнадцятого покоління після предка, котрий зі зливком срібла полишив долину в пошуках Божої благодаті й котрий ніколи не повернувся. Приблизно тоді й сталося, що в це суспільство потрапила людина із зовнішнього світу. Далі піде мова про цю людину.

Це був верховинець з місцевості поблизу Куїто, який уже сходив у долину до моря і побачив світу. Він читав книжки, був людиною тямущою та енергійною, отож його взяли до партії англійських альпіністів, прибулих до Еквадору, на заміну одному з гідів-швейцарців, який захворів. Він лазив на гори повсюди і нарешті зазіхнув на Параскотопетль — мати-гору Андів, де й пропав для зовнішнього світу. Написано було про ту пригоду з дванадцятеро разів. Розповідь Поінтера найкраща. Він описує, як учасники партії здійснювали свій важкий, майже вертикальний маршрут до краю останньої, найбільшої прірви і як вони споруджували серед снігу на маленькому скелястому приступку притулок на ніч, і те раптове відчуття розпачу, яке охопило їх, коли виявили зникнення Нунеза. Вони кричали, але відповіді не було, знову кричали та свистіли і решту тієї ночі вже не спали. Коли розвиднілося, вони побачили слід його падіння. Здавалось неймовірним, що він міг не видати й згуку. Він сковзнув з недослідженого східного боку гори, далеко внизу вдарився об стрімкий сніговий насип і проорав шлях додолу разом із сніговою лавою. Траса його падіння тяглася аж до жахливої прірви, де все й уривалось. Далеко-далеко внизу, в невиразній імлі їм було видно дерева, що стриміли з вузької, відлюдної долини — загубленої Країни сліпих. Але вони не знали ні того, що це була загублена Країна сліпих, ані того, як відрізнити її від будь-якої іншої смужки пагорбистих долин. Приголомшені лихом, вони по полудню облишили свої намагання, а Поінтера мобілізували на війну, перш ніж він устиг зробити наступну спробу. Донині Параскотопетль здіймає свій нездоланний гребінь, тим часом Поінтерів притулок руйнується, так ніким і не відвіданий.

Чоловік же, який впав, залишився живий. З краю кручі він пролетів 1000 футів і потрапив на сніговий замет на кручі ще стрімкішій, ніж та, яка була доти. Після цього він, перекидуваний, битий, знепритомнілий, одначе без жодної зламаної кістки, скотився на пологіші схили, щоб, нарешті, беркицьнувшись востаннє, опинитися похованим попід пухнастою сніговою масою лавини, яка супроводила і врятувала його. Він прийшов до тями з невиразним відчуттям, що лежить хворий у ліжку, та, коли збагнув своє становище, із спритністю верховинця запрацював, звільняючи себе і, нарешті, вирвавшись із могили, або як це назвати, побачив зорі. Він хвилину спочивав, лежачи на грудях і дивуючись, де він та що з ним трапилося. Потім обстежив кінцівки і виявив, що декілька ґудзиків зникли, а його плащ перекрутився через голову. Ніж його десь випав із кишені, а капелюх загубився, хоч був перев'язаний під підборіддям. Він пригадав, що шукав каменя

для своєї ділянки стіни притулку. Його льодоруб щез. Він вирішив, що мусив був упасти і глянув угору, роздивитись побільшений мертво-блідим світлом місяця свій неймовірний політ. Якийсь час він лежав, вдивляючись у провалля, котре стриміло над ним, підносячись у звоях дедалі глибшої темряви. Та примарна таємнича краса затримала Нунеза на місці, і тут несподівано його пойняв напад істеричного реготу.

Минуло ще чимало часу, коли він виявив, що опинився на краю снігу. У світлі місяця нижче переїханого схилу він помітив темну, нерівну поверхню, вкриту кам'янистим дерном. Нунез звівся на ноги, відчуваючи біль чи не в кожному суглобі та кінцівці, важко зіслизнув з пухнастого замету і попростував униз, доки не став на дерн. Тут поруч з уламком скелі він радше упав, ніж ліг, і хильнувши з фляжчини, що збереглася у внутрішній кишені, негайно заснув.

Збудили його співи пташок на деревах далеко внизу. Він сів і побачив, що перебуває на крайчику альпійських луків біля підніжжя велетенської кручі, що вижолобилася глибокою западиною і по якій він скотився разом із снігом. Навпроти нього прямувала до неба поверхня іншої скелі. Ущелина тяглася із сходу на захід і була сповнена промінням вранішнього сонця, яке на заході освічувало громаддя обвалу. Нижче круча була цілком прямовисна, але край снігу він натрапив на розколину із стікаючою талою водою, по якій наважився б спуститися хіба відчайдух. Він виявив, що це легше, ніж виглядало спочатку, опинившись на іншій безлюдній альпійській луці. Потім після скель видертися по стрімкому схилу між дерев для нього вже не становило труднощів. Він визначив своє місцезнаходження і повернувся до верхів'я ущелини, позаяк помітив, що вона виходила на зелений луг, де зараз зовсім чітко видніло згромадження камінних будинків незнайомої конструкції. В міру його просування вздовж поверхні скелі сонце часом припиняло світити, співи пташок завмирали, повітря ставало зимним, а навколо темно. Проте далека долина з її будинками робилась все яскравішою. Незабаром він підійшов до зсуву і між камінням помітив, позаяк був людиною спостережливою, невідому папороть, що, здавалось, розчепірювала розколину дужими зеленими руками. Він зірвав гілочку й, розгризши стебло, визнав його за корисне.

Близько полудня він із гирла ущелини вийшов на рівнину та осоння. Закоцюблий і стомлений, він присів у затінку скелі. Набравши до фляжчини води зі струмка, він випив до дна і вирішив якийсь час перепочити, перш ніж вирушити до будинків.

Як на нього, вони виглядали дуже чудернацьки. Та й увесь вигляд обстежуваної ним долини ставав дедалі дивніший та чужий. Більша її частина була соковито зеленим, встеленим численними квітами лугом, що зрощувався з надзвичайною дбайливістю і, самовидно, давав регулярно врожай на окремих частинах. Вище, вгорі, оточуючи долину, простягся мур. Виглядало, він був і довкружним водяним каналом, від якого розбігались струмки, живлячи висаджене на лузі, а поза каналом, вище на схилах скубли вбогу пашу лами. Хліви, напевно, притулки з місцем харчування для лам тут і там стояли навпроти межової стіни. Зрошувальні струмки вливалися внизу в центрі долини до головного каналу, що з обох боків оточувала стіна заввишки до людських грудей. Це надавало тій одрубній місцині своєрідно-

го міського вигляду, що значно посилювався існуванням численних у різних напрямках доріжок, забрукованих чорним та білим камінням з дивним бордюрчиком скраю. Будинки села у центрі були зовсім не схожі на випадкові, безладні нагромадження верховинських сіл, які знав він. Вони стояли безперервним рядом обабіч центральної вулиці виняткової чистоти, їхні строкаті фасади то тут, то там були пробиті дверима, але жодне вікно не дивилося з передніх стін. Будинки були незугарного кольору, обмащені обмурівкою часом сірою, часом жовтою, а часом блакитною або брунатною, й вигляд цього дикого мулярування викликав одразу у спостерігача слово «сліпий». «Чоловік, який робив усе, — подумав він, — мусив бути сліпий, мов кажан».

Спустившись із схилу, Нунез підійшов до муру та каналу, що оточували долину, в місці, де той тонкою, тремтливою ниткою-цівкою невеличкого водоспаду віддавав зайву воду в глиб ущелини. Зараз йому було видно, як декілька чоловіків та жінок, наче в сієсту, спочивали на копичках сіна, далі, на ближчій до села частині лугу, лежали ще діти, відтак зовсім біля села малесенькою стежкою, що бігла від довколішнього муру до будинків, троє чоловіків несли на коромислах відра. Ці чоловіки були вдягнені в шкури лами, з її шкури було їхне взуття та паски, а на голові вони мали картузи із задком та навушниками також з її шкури. Один за одним, вервечкою дибали вони, часто позіхаючи, як люди, котрі провели на ногах цілу ніч. Було щось вельми заспокійливе, пристойне й заможне у їхній поставі, тож після хвилі вагань Нунез виступив уперед, щоб бути якомога помітнішим на своїй скелі, і щосили, аж луна покотилася по цій долині, заволав. Троє чоловіків спинилися й повернули свої голови, наче озираючись. Коли вони повертались обличчям туди й сюди, Нунез жваво жестикулював. Але, здавалось, вони зовсім не помічали його рухів і, по деякім часі повернувшись убік, далеко праворуч, закричали на відповідь. Нунез загаласував знову, а потім ще раз і, позаяк він жестикулював безрезультатно, слово «сліпий» спало йому на думку. «Ці дурні, мабуть, сліпі», — сказав він.

Коли нарешті, накричавшись і пересердившись, Нунез по невеличкому містку перейшов струмок і, увійшовши крізь хвіртку в стіні, наблизився до тих трьох, він був певен, що вони сліпі. І він був певен, що це Країна сліпих, про яку розповідали легенди. Це переконання опанувало ним разом із передчуттям значної та заздрої пригоди. Троє чоловіків стояли поруч, не дивлячись на нього, але їхні вуха були спрямовані в його напрямку, вивчаючи по кроках. Вони стояли, туляючись докупи, як люди, котрі трохи налякані, й він побачив, що їхні повіки стулені й запалі так, наче очні яблука геть зникли. Вираз, близький до переляку, відбився на їхніх обличчях.

— Чоловік, — вимовив один ледве пізнаваною іспанською. — Це чоловік або дух, що зійшов зі скель.

Але Нунез ішов упевненим кроком юності, що простує по життю. Всі старі перекази про загублену долину та Країну сліпих постали в його пам'яті, а на думці в нього рефреном звучало давнє прислів'я: у країні сліпих одноокий — король. У країні сліпих одноокий — король.

І дуже чемно він привітався до них. Розмовляючи з ними, він використовував свої очі.

— Звідки це він прийшов, брате Педро? — запитав один. — Із скель у долину.

— Через гори я прийшов, — сказав Нунез. — З країни, розташованої поза ними, де люди можуть бачити. З місцевості недалеко від міста Богота, де мешкає сто тисяч люду і де у вжитку зір.

— Зір? — пробурмотів Педро. — Зір?

— Він прийшов, — сказав другий сліпий, — зі скель.

Нунез помітив, що фасон їхнього одягу був дивний і в кожного різний. Вони налякали його, коли посунули водночас на нього, кожен простягнувши руку. Він відсахнувся від наступу їхніх хутких пальців.

— Станьте-но ближче, — сказав сліпий, переступаючи за ним і вправно хапаючи його. Вони тримали Нунеза й обмацували його, не кажучи ані слова, доки не зробили свого.

— Обережно, — скрикнув він, коли в око йому потрапив палець. І це спонукало їх дійти висновку, що той орган з тремтливими повіками в нього — дивне місце. Вони обмацали очі знову.

— Дивна істота, Коррео, — сказав той, кого кликали Педро.

— Відчуваєш, яке в нього цупке волосся. Наче в лами.

— Шорсткий як скелі, що його породили, — сказав Корреа, досліджуючи м'якою й трохи вологою рукою неголене Нунезове підборіддя. — Можливо, він згодом вилюдніє. — Нунез був трохи запручався попід тим обстеженням, але вони тримали його міцно.

— Обережно, — сказав він знову.

— Він розмовляє, — озвався третій чоловік. — Мабуть, він таки людина.

— Фу, — сказав Педро на шорсткість його плаща.

— То ви прийшли у світ? — запитав Педро.

— Із світу. Через гори та льодовики, що ген там вгорі напівдорозі від сонця. З великого неозорого світу, який лежить внизу за дванадцять днів шляху до моря.

Одначе вони майже не звертали на нього уваги.

— Наші батьки розповідали, люди можуть створюватися силами природи, — сказав Корреа. — Це тепло, волога і гниліть, гниліть.

— Краще відведемо його до старійшин, — сказав Педро.

— Гукни спершу, — сказав Корреа. — Коли б дітей не полякати. Це незвичний випадок.

Отож вони погукали, і Педро пішов перший, взявши Нунеза за руку, щоб довести його до будинків. Той прийняв руку.

— Я можу бачити, — сказав він.

— Бачити? — повторив Корреа.

— Так, бачити, — сказав Нунез, повертаючись до того, і спіткнувся об Педрове відро.

— В нього ще не сформований розум, — сказав третій сліпий.

— Він спотикається і верзе нісенітниці. Веди його за руку.

— Як ви бажаєте, — сказав Нунез і попростував, проваджений, підсміюючись. Виявляється, вони нічого не знали про зір. Дарма, свого часу він навчить їх.

Він почув вигуки і побачив, що чимало людей з'юрмилося посеред дороги на селі. Він відчув, що його терпіння та нерви напружені більше, ніж сподівався від

першої зустрічі з населенням Країни сліпих. Селище, коли вони наблизилися до нього, виявилося більшим, а обмурівка дивнішою. Юрба дітей, чоловіків, жінок (йому було приємно відзначити, що кілька жінок та дітей мали досить милі обличчя, тільки очі в них були заплющені й запалі) обступили їх і хапали його, торкаючись чіпкими руками, принюхувались, дослухались кожного мовленого ним слова. Кілька дівчат та дітлахів з острахом трималися осторонь. Справді, голос його здавався різкішим і більш грубим поряд з їхньою м'якою вимовою. Його оточили. Троє супутників трималися біля нього по праву власників і повторювали знов й знов: «Дика людина з гір».

— Богота, — сказав він, — Богота. Поза гірськими хребтами.

— Дика людина вживає дикі слова, — сказав Педро.

— Чи ви чули таке — Богота?

— Його розум ще не сформований. Він знає тільки початки мовлення.

Маленький хлопчик щипнув його за руку. «Богота», — перекривив він.

— Так. Місто у порівнянні з вашим селом. Я прийшов з великого світу, де люди мають очі й бачать.

— Його звуть Богота, — сказали вони.

— Він спотикався, — сказав Корреа, — двічі спотикався, поки ми йшли сюди.

— Відведіть його до старійшин.

І вони зненацька заштовхнули його крізь дверний отвір до темної, мов смола, кімнати, далеко в кінці якої ледь жеврів вогонь. Сліпі, з'юрмившись позаду, затулили й найменший проблиск світла, і він, не встигнувши зупинитись, стрімголов полетів через ноги сиділих там людей. Коли падав, його випростана рука вдарила когось, Нунез відчув зіткнення з м'якою поверхнею обличчя, — пролунав сердитий зойк, і за мить він уже намагався випручатись від багатьох рук, що схопили його. Це була бійка лише з його боку. Він усвідомив ситуацію і ліг спокійно.

— Я впав, — сказав він. — Я не годен бачити у цій смоляній пітьмі.

Настала тиша, так наче невидимі люди навколо намагалися зрозуміти його слова. Потім голос Корреа сказав:

— Він ще у стадії формування. Він спотикається, коли ходить, і домішує до мови беззмістовних слів.

Інші також щось говорили про нього, чого він не розчув та не зрозумів.

— Можна мені сісти? — запитав він під час паузи. — Я не битимусь з вами знову.

Вони порадилися й дозволили йому підвестися.

Голос старшого чоловіка став розпитувати в нього, і Нунез говорив про великий світ, звідки він упав, небо, гори, зір та інші дива, намагаючись розтлумачити все це старійшинам, які сиділи в темряві, у Країні сліпих. А вони не розуміли й не пойняли віри в жодне з того, про що він розповідав, і це виявилось цілком поза його сподіваннями. Вони не збагнули навіть багатьох слів. Чотирнадцять генерацій ці люди були сліпі, відтяті від зрячого світу, і назви всіх бачених раніше речей в них занепали, поступившися іншим, історія ж зовнішнього світу занепала й перетворилася в оповідку для дітей. Вони припинили цікавитися всім по той бік скелястих схилів, що височіли понад їхньою довкружною стіною. Завдяки генієві, що з'явився з-поміж них і піддав сумніву уривки знань та традицій, принесених з собою від

зрячих днів, сліпі відкинули зрештою все те як безґрунтовні уявлення і замінили їх новими, розсудливішими тлумаченнями. Багато в їхній уяві зсохлося разом з очима, й вони за допомогою тепер уже більш чутливих вух та пучок пальців витворили для себе нові поняття. Поступово Нунез з'ясував, що його сподівання на подив та благоговіння перед його походженням, обдаруванням не справджуються, а після того, як його невдала спроба розтлумачити їм стосовно зору була відхилена як непутяща версія чудес, створених його нав'язливими чуттями, він знітився і принишк, дослухаючись їхніх напоумлень. І старійшина сліпих розтлумачив йому життя, філософію та релігію. Як цей світ, тобто їхня долина, спершу був порожньою западиною між скелями, як потім з'явилися неживі речі без дара дотику — лами та ще кілька інших створінь, що мали невеликий розум, а вже згодом люди і за ними янголи, чий спів можна чути та які створюють бурхливі звуки, але яких ніхто не годен доторкнутись; це попервах вельми спантеличило Нунеза, доки йому не спали на думку пташки.

Він продовжував розповідати Нунезу, що час розподілений на тепло й холод, котрі були в них відповідниками дня і ночі, та як то добре спати в теплі і працювати у прохолоду. Отож зараз, коли б не його з'ява, усе містечко сліпих спало. Він сказав, що Нунезові слід подбати, аби вивчити і засвоїти мудрість, якої вони набули, та що попри всю його розмову, меншовартість, а також спотикання під час ходіння, він мусить набратися відваги і зробити все, аби навчитись, на що люди у дверях загомоніли схвально. Він сказав: ніч, позаяк сліпі називають свій день ніччю, давно настала, тому всім треба йти спати. Він запитав Нунеза, чи той уміє спати, і Нунез відповів, що вміє, але перше ніж іти спати, він хоче їсти.

Вони принесли йому їжу: молоко лами в дзбанку і густо посолений хліб, а тоді відвели в окреме місце їсти, щоб він не заважав їм, і відтак повкладалися дрімати, доки холод гірського вечора не збудить розпочинати трудовий день. Але Нунез не здрімнув і на хвильку.

Замість цього він, випроставшися, сидів, де вони його залишили, подумки знову і знову відтворюючи обставини свого несподіваного прибуття. Іноді він сміявся то від веселощів, то від обурення.

— Несформований розум. Ще не набув відчуттів, — повторив він. — Вони не уявляють, що ображають свого небом посланого пана й володаря. Бачу, мушу їх тут просвітити. Нехай-но поміркую трохи.

Він усе ще міркував, коли сонце сіло. Нунез мав пильне око до всього гарного і йому здалося, сяйво над сніговими полями та льодовиками, що вивищувались понад долиною зусебіч, було кращим над усе, будь-коли бачене ним. Його очі переходили від неосяжного блиску до села та зрошуваних полів, які швидко зникали в сутінках. Раптом хвиля емоцій поглинула його, й він палко подякував Господові за даний йому дар зору.

Він почув голос, який кликав його із села:

— Гей ти там, Богото! Ходи-но сюди!

Він підвівся підсміюючись. Він покаже цим істотам раз і назавжди, чого вартий зір людини. Вони шукатимуть його, але не знайдуть.

— Ви не рухаєтесь, Богото? — сказав голос.

Він безгучно засміявся і тихо зробив два кроки вбік від стежки.

— Не топчіть трави, Богото. Це не вільно робити.

Нунез ледве чув звуки, що він сам створив. Він зупинився вражений. Власник голосу біг рябою стежкою до нього. Він вийшов назад на доріжку.

— Я тут, — сказав він. — Чому ви не прийшли, коли я кликав вас? Ви не можете відчути доріжки, коли йдете?

Нунез розсміявся.

— Я можу її бачити.

— Такого слова «бачити» немає, — сказав сліпий після паузи. — Облиште ці дурниці й ходіть за звуком моїх кроків.

Нунез пішов трохи роздратований.

— Мій час настане, — сказав він.

— Ви навчитесь, — відповів сліпий. — На світі є багато, чого треба навчитись.

— А вам ніхто не казав: у країні сліпих одноокий — король?

— Що таке сліпий? — безтурботно озвався через плече сліпий.

Минули чотири дні, і п'ятий застав короля сліпих серед його підданих все ще інкогніто, як незграбного і безкорисного зайду. Він виявив, що утвердити себе набагато складніше, ніж гадав, і тим часом, поки обмірковував свій *coup d'etat* виконував усе, що йому загадували, навчаючись звичаїв та манер у Країні сліпих. Він виявив, що праця й ходіння вночі вельми втомливе заняття, і вирішив, це буде перше, що він скасує.

Ця громада жила простим трудовим життям з його складовими — благочестям та щастям, як лише ці речі можуть бути витлумачені людьми. Вони працювали важко, але не виснажливо. Мали їжу й одяг, відповідно до своїх потреб. Мали дні та періоди відпочинку. Багато танцювали та співали, і між ними було кохання, були маленькі діти.

Дивувало, з якою впевненістю й точністю вони ходили по своєму впорядкованому світку. Все довкола було зроблено, щоб задовольняти їхні потреби. Кожна з радіальних доріжок по всьому обширу долини прямувала під сталим кутом до інших і відрізнялась спеціальною зарубкою на бордюрі. Всі перепони та нерівності доріжок чи лугу були давно вирівняні. Увесь їхній лад та поведінка природньо випливали із потреб. Їхні відчуття стали навдивовижу вигострені, вони могли чути й розпізнавати найменший людський порух за дюжину кроків, могли чути кожен удар серця. Інтонація в мові за тривалий час поступилася словесним виразам та дотиковим рухам, а їхня праця з сапою, заступом і вилами була невимушена й упевнена настільки, наскільки це можливо в садку. Їхнє відчуття запаху було досконало розвинене, вони могли розрізняти відмінність кожного з легкістю собаки й легко та упевнено доглядали за ламами, котрі жили угорі між скель, приходячи до муру по харч та притулок. Нунез виявив, які легкі та упевнені їхні рухи, коли шукав спосіб утвердити себе.

Він повстав після того, як вичерпав засоби переконання. Декілька разів намагався він продемонструвати їм, що таке зір.

— Подивіться-но, люди, — сказав він. — Є речі, яких ви в мене не розумієте.

Дехто з них прислухався до нього. Вони сідали з понурими обличчями і вухами, очікувально повернениими в його бік, і він робив усе, щоб розтовкмачити, що то

значить — бачити. Між його слухачів була дівчина з повіками не такими червоними та запалими, як в інших, через що можна було уявити, ніби вона просто заплющила очі, і яку він особливо намагався переконати. Він розповідав про красу зору, вигляд гір, неба та схід сонця, а вони слухали його з глузливою недовірою, яка незабаром переросла в осуд. Вони сказали йому, що гір немає взагалі і що край скель, де пасуться лами, є насправді кінцем світу, звідки засновується об'ємна стеля, з якої спадають роса та лавини, а коли він став наполягати, що світ не має ні краю, ані даху, як гадають вони, йому сказали, що його думки шкідливі. Так, як він описав небо та хмари, їм це здалося страшним проваллям, пусткою замість гладкої покрівлі, в яку вірили вони. Одним із символів їхньої віри було те, що баня покрівлі — суцільно гладка на дотик. Побачивши, що чимраз далі шокує сліпих, Нунез облишив це питання і зробив спробу довести практичну цінність зору. Одного разу, побачивши Педро, який простував стежкою № 17 в напрямку центральних будинків, але був ще надто далеко, щоб його почути і вловити запах, він пророче сказав: «За деякий час сюди надійде Педро». Один із старійшин зауважив, що Педро не має чого робити на сімнадцятій стежці, і той, мовби підтверджуючи казане, завернув на поперечну стежку № 10, а відтак хуткою ходою подався назад до зовнішнього муру. Вони покепкували з Нунеза після того, як Педро не з'явився. А згодом, коли він запитав, щоб з'ясувати його поведінку, Педро все заперечував, чим його досить збентежив, і став відтоді на Нунеза лихий.

Потім він переконав їх дозволити йому піти далеко на пагорб на луці попід стіною з одним зацікавленим, кому обіцяв описати все, що станеться біля будинків. Він побачив ходіння туди й назад, але дії, які здавалися важливими для цих людей і відбувалися всередині а чи поза безвіконними будинками (дії, які вони визначили, щоб його випробувати), він не міг бачити, отже, й нічого про них сказати. Це було після його невдалої спроби з Педро, і вони вже не стримували кепкувань, так що він удався до сили. Він вирішив схопити заступ і, раптовими ударами поваливши декількох на землю, отак у відвертій бійці довести перевагу очей. Він зайшов настільки далеко в своєму замірі, що навіть схопив заступ, але тоді виявив у собі одну річ: для нього було неможливим холоднокровно вдарити сліпого.

Він завагався і побачив: всім їм відомо, що він підніс заступ. Вони стояли з насторожено повернутими головами та нахиленими вухами, очікуючи, що він чинитиме далі.

— Поклади-но свій заступ, — сказав один, і Нунез відчув якусь жахну безпорадність. Він ладен був майже скоритись. Але зненацька він пхнув чоловіка позаду себе біля стіни будинку й проскочив повз нього з села. Він побіг навпростець лукою, лишаючи за собою потолочену траву, і незабаром сів обіч однієї з доріг. Він відчув деяку збадьорливість, що з'являється в кожного на початку боротьби, але більше — спантеличеність. Він почав усвідомлювати, що не можна навіть битися з істотами, котрі стоять на відмінних з тобою розумових засадах. Вдалині він побачив багато людей, які виходили з вулиці між будинків, просуваючись у його напрямку розгорненою шеренгою кількома стежками. Сліпі йшли поволі, перемовляючись і раз по раз спиняючись гуртом, принюхуючись і прислухаючись.

Спершу це видалося Нунезові смішним. Але незабаром йому вже було не до сміху. Один сліпий розшукав його слід в траві і простував вздовж нього. Хвилин п'ять він спостерігав за повільним просуванням шеренги, а тоді непевне бажання щось вдіяти стало несамовитим. Він підвівся, зробив пару кроків в напрямку довколишньої стіни, повернувся й відійшов назад. Вони півколом стояли, непорушно дослухаючись. Він також став тихо, міцно стиснувши обома руками заступ. Чи атакувати їх? Пульс у його скронях бився в ритм: «У країні сліпих одноокий — король!» Чи атакувати їх?

Він озирнувся на неприступний мур позаду. Неприступний через його гладесеньку обмурівку, але з багатьма маленькими хвіртками, відтак на шеренгу шукачів, що наближались. Тим часом за ними з вулиці виходили інші. Чи атакувати йому їх?

— Богото! — покликав один. — Богото, де ви?

Він стиснув свій заступ ще дужче, попрямувавши вниз по луці до осель, і в міру того, як він просувався, вони сходилися довкола нього.

— Я вб'ю їх, якщо вони торкнуться мене, — поклявся він. — Присяйбі, я вб'ю. Битиму. — Він голосно вигукнув: — Послухайте-но, я робитиму в цій долині, що схочу. Ви чуєте? Я збираюсь робити, що схочу і ходити, де схочу!

Вони швидко просувались до нього. Навпомацки, але швидко. Це нагадувало гру в сліпого Панаса, де всі учасники із зав'язаними очима, крім одного.

— Тримайте його! — вигукнув хтось.

Він перебував посередині величезної кривої луки переслідувачів. Нунез раптом відчув, що мусить бути рішучий і діяльний.

— Ви не розумієте, — закричав він голосом, що мусив бути рішучим і дужим, який, проте, заломився. — Ви сліпі, а я можу бачити. Лишіть мене самого!

— Богото! Покладіть-но отого заступа й виходьте з трави.

Останній наказ, безглуздий через свою ввічливу лагідність, свідчив про їхній гнів.

— Я понівечу вас, — сказав він, похлинувшись. — На Бога, понівечу вас. Лишіть мене самого!

Він побіг, ясно не усвідомлюючи, куди бігти. Він біг від найближчого сліпого, тому що це було для нього нестерпно. Він зупинився і відтак зробив спробу прорватись через їхню замкнену шеренгу. Він скерувався туди, де був ширший проміжок, та чоловіки, у свою чергу реагуючи на його близькі кроки, помчали один до одного. Він проскочив уперед і, побачивши, що зараз буде впійманий, з хеканням опустив заступ. Він відчув м'яку піддатливість руки та плеча, і чоловік з болісним зойком упав, а він опинився поза ним.

Поза! Він наближався до вулиці з будинками знову. Сліпі, вимахуючи заступами та кілками, повсюди бігли, і до певної міри навіть прудко.

Він почув кроки позаду саме вчасно, бо високий чоловік мчав прямо на нього, заміряючись вдарити на звук його ходьби. Нунез втратив самовладання і з відстані в ярд шпурнув заступа в свого напасника, відтак із зойком перекрутився, щоб урятуватись від другого.

Він був у паніці. Він несамовито побіг, змінюючи напрямок, ухиляючись, коли в тому не було потреби, і у хвилюванні озираючись навсебіч, зашпортався. На мить

він упав, і вони почули його падіння. Далеко в довколишній стіні маленька хвіртка дивилась як спасіння, і він у шаленому пориві помчав до неї. Він не озирався на переслідувачів, доки не досяг її. Він спіткнувся на містку, видерся трохи між скель на подив та острах молодої лами, котра вистрибом помчала геть, і задиханий упав долі.

Отже, його *соир d'etat* дійшов до кінця. Протягом двох днів і ночей, без їжі та притулку він залишався поза муром Долини сліпих, розмірковуючи над непередбаченим. Під час отих роздумів він часто і завжди глузливо повторював несправджене «у країні сліпих одноокий — король». Він міркував здебільше про способи боротьби й перемоги над цим людом, та ставало ясно, що жодного придатного для нього не існує. Він не мав зброї, і зараз уже тяжко було б її здобути.

Метастази цивілізації вразили його навіть у Боготі, й він не міг переконати себе, що повинен спуститися в долину і замордувати сліпу людину. Річ певна, якби це здійснив, він би диктував умови, погрожуючи вбити всіх. Але рано чи пізно він мусить спати!..

Він мався незле під сосновим гіллям, але доки вночі не впав мороз. Він також намагався шукати їжу поміж сосон і з меншою впевненістю зловити ламу, вдаючись до хитрощів, щоб каменюкою забити її та нарешті поїсти. Але лами боялися його, недовірливо позираючи своїми брунатними очима, і форкали, коли він наближався. Переляк охопив його наступного дня, та ще почалися дрижаки. Зрештою, він поповз до муру Країни сліпих, щоб спробувати виробити умови. Він повз уздовж струмка, волаючи, доки двоє сліпих не вийшли крізь хвіртку і не заговорили з ним.

— Я був несповна розуму, — сказав він. — Але лише щойно усвідомив.

Вони сказали, що так буде краще. Він сказав їм, що став мудріший і розкаюється у всьому сказаному. Потім він несподівано для себе самого заплакав, тому що був дуже кволий і нездужав, і вони сприйняли те як сприятливий знак. Вони запитали, чи він ще гадає, що може «бачити»?

— Ні, — сказав він. — Це було глупство. Слово не важить нічого, значно менше ніж нічого.

Вони запитали його, що вгорі понад головою?

— Близько десяти людських зростів до камінної стелі світу, дуже, дуже гладкої. — Він знову вибухнув істеричним плачем. — Перше ніж питатимете ще, дайте мені трохи поїсти, або я помру.

Він очікував страшних покарань, але ці сліпі люди, виявилось, мали здатність до милосердя. Вони поставились до його бунту, як лише до ще одного доказу його недоумкуватості та меншовартості. Після того як поганили, вони загадали йому робити найбільш просту та важку роботу, що тут робив кожен, і не вбачаючи іншого виходу, він покірливо виконував те, що казали.

Нунез нездужав кілька днів, і вони дбайливо доглядали його, що побільшило його покірливість. Але вони наполягали, щоб він лежав у темряві, і це було дуже незручно. До нього приходили сліпі філософи, говорили про небезпечну спрямованість його мислення і з такою переконаністю докоряли йому за невіру в камінне склепіння, яке покривало їхній космічний казан, що він почав сумніватись, чи, справді, він не жертва галюцинації, не бачачи його понад собою вгорі.

Так Нунез став мешканцем Країни сліпих. І люди ці перестали бути загалом, перетворившись на знайомі особистості, в той час як світ поза горами ставав дедалі віддаленіший, нереальний. Були там Джакоб, його господар, милий чоловік, коли не докучав, Педро, небіж Джакоба, та Медіна-сароте, найменша дочка Джакоба. З нею не дуже рахувалися в Країні сліпих, тому що Медіна-сароте мала чітко карбоване обличчя, що не відповідало тутешнім запитам, бо ідеалом жіночої краси серед сліпих була лискуча гладінь. Проте Нунез від початку вважав її гарною, а зараз — найгарнішим створінням на світі. Її заплющені повіки, не запалі й почервонілі як в усіх, лежали наче готові щомиті розплющитись. Вона мала ще довгі вії, які вважалися великою вадою, а її голос був гучний, що не задовольняло тонкий слух парубків долини. Отже, вона не мала пари.

Настав час, коли Нунез подумав, що він міг би дістати її, якби примирився з життям тут до днів своїх. Він пильнував за нею, шукаючи нагоди зробити маленькі послуги, і зараз він знав: вона відзначала його. Якось, зустрівшись у вихідний, вони сиділи поруч у тьмяному світлі зір. Линула чудова музика. Його рука натрапила на руку дівчини, й він наважився потиснути її. Вона лагідно відповіла на той потиск. А одного дня, коли всі сиділи в темряві, він відчув її руку, що обережно розшукала його. У цей час спалахнув вогонь, і він побачив ніжність на її обличчі.

Він очікував нагоди поговорити з нею. Нунез підійшов до неї одного дня, коли, освітлена літнім місяцем, вона сиділа з прядивом. Те світло робило її срібною і таємничою. Він сів біля її ніг і сказав, що кохає її, і ще сказав, якою гарною вона здається йому. Він мав голос закоханого, мовивши з тремтливою ніжністю, що переходила майже в благоговіння. Їй же ніколи не освідчувались. Вона не дала йому певної відповіді, але було видно, його слова їй припали до серця.

Після цього він розмовляв з нею, коли лише траплялася нагода. Долина стала його світом, а світ поза горами, де люди жили в сонячному світлі, виглядав казковою розповіддю, яку він одного дня оповість їй. Дуже бережно, поступово він розповідав їй про зір. Зір здавався їй найпоетичнішою фантазією, та вона слухала його опис зірок, гір і її власної солодкої, сліпучо-білої вроди, немов то було гріховне потурання. Вона не йняла віри, розуміючи лише половину, проте була захоплена таємничістю. Тим часом йому ввижалося, що вона зрозуміла цілком.

Його кохання втратило трепетність і набрало рішучості. Він намірився йти до Джакоба та старійшин, домагатись її, але вона перелякалась і стала зволікати. Першою, хто сказав Джакобові, що Медіна-сароте та Нунез закохані, була одна із старших сестер.

Проти одруження Нунеза з Медіною-сароте одразу виникло величезне невдоволення. Не так тому, що вони надміру цінували дівчину, як тому, що мали його за парію і взагалі недоумка нижче людського рівня розвитку. Сестри її люто спротивилися шлюбові, бо це принесло б неславу на них всіх, і старий Джакоб, хоча й мав певну симпатію до свого незграбного, покірливого наймита, покрутив головою і сказав, що нічого не вийде. Всіх юнаків вивела з рівноваги думка про можливість зіпсуття раси, а один зайшов так далеко, що вилаяв і вдарив Нунеза. Той дав здачі. Так він уперше показав перевагу зору навіть у сутінках, і після тієї бійки ніхто не мав охоти здіймати на нього руку. Та все ж вони вважали це одруження неможливим.

Старий Джакоб дуже любив меншу доньку і був украй засмучений, коли вона плачучи впала до нього на плече.

— Розумієш, дорогенька, він — ідіот. У нього бувають манії, і він не здатний нічого зробити правильно.

— Я знаю, — шепотіла Медіна-сароте. — Але він уже кращий, ніж був. Він стає кращим. Він — дужий, дорогий татуню, і ласкавий. Дужчий і ласкавіший, аніж будь-який чоловік на світі. І він кохає мене, а я кохаю його.

Старому Джакобові завдавало прикрості бачити її зажуреною, а крім того, що додавало жалю, йому Нунез багато чим подобався. Отож він пішов і сів у безвіконній палаті рад разом із старійшинами, дослухаючись ходу розмови, і належного моменту вставив своє.

— Він уже кращий, ніж був. Цілком можливо, одного дня виявиться, що він при тому самому глуздi, що й ми.

Згодом після того в одного зі старійшин, який мислив глибоко, виникла ідея. Він був у цих людей видатним лікарем і мав вельми меткий, філософічний розум. Сліпого зцілителя привабила ідея вилікувати Нунеза від його химер. Одного дня, коли був присутній і Джакоб, він повернувся до теми Нунеза.

— Я обстежив Боготу, — сказав він, — і справа для мене з'ясована. Я гадаю, що він цілком може бути вилікуваний.

— Це те, чого я завжди сподівався, — промовив старий Джакоб.

Старійшини схвально загомоніли.

— Ну то що в нього вражено?

— Ах, — сказав старий Джакоб.

— Це, — сказав лікар, даючи відповідь на власне запитання, — оті чудернацькі тіла, що звуть очима, і які існують у нього, порушуючи гармонійну м'якість западин на обличчі. Вони хворі, як у випадку Боготи, і таким чином уражають мозок. Тіла ці значно розширені, він має вії, а повіки його рухливі, внаслідок чого мозок у стані постійного подразнення і деґрадації.

— Он як? — сказав старий Джакоб. — Он як?

— І я гадаю, я можу сказати з певністю, все, що потрібно зробити для його одужання — це проста й легка хірургічна операція, себто видалити подразливі тіла.

— І тоді він буде сповна розуму?

— Тоді він буде цілком сповна розуму і добропорядний громадянин.

— Хвала небесам за науку! — сказав старий Джакоб і подався негайно ж розповісти Нунезові про свої щасливі надії.

Але Нунезова реакція на ті добрі вісті вразила його, бо виявилась стриманою і розчарованою.

— З вашого тону можна гадати одне, — сказав старий, — ви не бажаєте моєї дочки.

Медіна-сароте умовляла Нунеза не боятися сліпого хірурга.

— Та ж ви не зажадаєте, щоб я згубив мій дар зору? — сказав він. Вона хитнула головою.

— Мій світ — це зір.

Її голова схилилася нижче.

— Є прекрасні речі, прекрасні дрібні речі — квіти, лишайник між скель, легкість та м'якість хутряного клаптя, далеке небо з його звислими додолу хмарами, захід сонця, зорі. І є ви. Задля єдиної вас уже добре мати зір, щоб бачити ваше світле, миле обличчя, ваші ласкаві губи, гарні, складені разом руки. Це мої очі ви скорили, ось ці очі, які привернули мене до вас і яких домагаються ті ідіоти. І замість цього я мушу лише торкатись вас, чути вас, та ніколи не побачити знову. Я мушу ввійти попід оту жахну стелю, якою гнітиться ваша уява... Адже ви не станете змушувати зробити це?

Неприємний сумнів ворухнувся в ньому. Він спинився, очікуючи на відповідь.

— Мені хочеться... іноді, — вона затнулася.

— Ну, — сказав він занепокоєно.

— Мені іноді хочеться, щоб ви не говорили речей, подібних до цього.

— Подібних до чого?

— Я розумію, вона принадна, ця ваша фантазія. Я її люблю, але зараз...

Його вкинуло в холод.

— Зараз? — ледь чутно вимовив.

Вона сиділа непорушно.

— Ви маєте на увазі, ви гадаєте... Було б краще, можливо, краще...

Він збагнув усе. Його охопив гнів на безглуздя долі, але було і співчуття до нездатності дівчини зрозуміти, співчуття, близьке до жалю.

— Люба, — сказав він. З блідості Медіни-сароте Нунез міг бачити, як напружено опиналася вона проти того, чого їй не хотілось казати. Він обійняв дівчину, поцілував її вушко, і вони просиділи якийсь час мовчки.

— Якщо я пристану на це... — вимовив він нарешті дуже ніжно.

Вона обхопила його руками з риданням.

— О, якщо ви це зробите. Якщо ви лише це зробите!

Тиждень перед операцією, яка мала піднести його з невільництва та меншовартості до становища сліпого громадянина, Нунез не знав сну. І протягом теплих сонячних годин, поки інші перебували в дрімоті, він сидів замислений або блукав без мети, намагаючись дійти розв'язки дилеми. Він уже дав відповідь, дав свою згоду, проте все ще не був певен. Та врешті-решт робочий час закінчився, сонце в сліпучому сяйві піднялося понад золотавими гребенями гір, і для нього розпочався останній день зрячості. Він на кілька хвилин зустрівся з Медіною-сароте, перше ніж вона пішла спати.

— Взавтра, — сказав він, — я вже не бачитиму більше.

— Серденько, — вона щосили стисла йому руку. — Вам лише трохи зроблять боляче. Ви перейдете через біль, перейдете через нього, коханий, заради мене. І, якщо серце та життя жінки здатні зробити це, я винагороджу вас. Мій найдорожчий з найніжнішим голосом, я винагороджу.

Він знемагав від жалю за себе й неї. Він тримав її у своїх обіймах, припав до вуст і востаннє дивився на ясне личко дівчини.

— Прощавай, — прошепотів він цьому дорогому видовищу. — Прощавай!

Відтак мовчки рушив від неї.

Вона могла чути його повільні кроки, і щось у їхньому звучанні змусило її заплакати.

Він мав намір лише усамітнитись десь на луках, де вони по-особливому чарівні, з білими гіацинтами, і залишатись там, доки не настане година його офіри, але, коли він ішов, то підвів очі і побачив ранок, який, немов янгол у золотому обладунку, марширував по довколишніх узвишшях. Йому спало на думку, що перед цією пишнотою він, його кохання і сліпий світ у долині були нічим іншим, ніж ямою гріховності. Він не звернув на узбіччя, як намірявся спершу, а, проминувши довколишній мур, ішов далі поміж камінням, і очі його зупинились на снігах та льодах, осяяних сонцем. Він бачив оту безмежну красу, і його уява полинула до них, щоб лишити назавжди все, що було, позаду.

Він згадував великий вільний світ, з яким був розлучений, світ, який був його власним, і йому бачились далекі схили, один поза одним, з Боготою та її численними хвилюючими своєю красою видами, осяйною вдень і таємничо освітленою вночі, місцевості палаців та водограїв, статуй та білих кам'яниць, гарно розташованих посередині площі. Він згадав, що за день та ще там скільки, можна, спускаючись через перевали, наблизитись до її гамірних вулиць та шляхів. Він згадав про подорож з великої Боготи до ще більшого світу, день по дневі через міста й села, ліси й пустоші, день по дневі стрімкою річкою, доки її береги не розступляться і могутні пароплави підпливуть з плюскотом, щоб нарешті досягнути моря — неозорого з його тисячма тисяч островів та кораблями, які ледве мріють на видноколі у своїх невпинних мандрах по великому світові. І там, незастуване горами, можна бачити небо. Небо, а не кружало, що видно тут, ту баню незмірної блакиті, глибоченну безодню, в якій плинуть у круговерті зорі.

Очі його пильно розглядали величезний параван гір. Якщо, наприклад, піти вгору тим водостоком аж до ущелини, можна вийти високо між хирлявих сосонок, що розбіглись у вигляді виступу, і, піднімаючись й далі, просуватись понад ущелиною. А тоді? Осип можна подолати. Звідти, напевно, знайдеться підйом. Видертися по ньому до провалля, що лежить нижче снігу і, коли та ущелина не прохідна, піти іншою, що далі на схід і може прислужитись його заміру. А потім? Потім він би опинився на жовтому снігу та половині шляху до хребта й отієї чарівної незайманості.

Він глянув назад на сільце. Повернувшись, дивився тривалий час. Він згадав Медіну-сароте, та вона стала маленькою й далекою. Він обернувся до стіни скелі, по якій на нього спускався день, відтак дуже обережно почав дертися вгору.

Коли сонце стало заходити, він уже не підіймався, але був високо й далеко. Він опинився досить високо, та треба було ще вище. Його одяг роздерся, кінцівки кривавилися, тіло все в саднах, але він лежав так, наче стомився на дозвіллі, й на обличчі його блукала усмішка.

Звідти, де він лежав, долина здавалася ямою, розташованою на милю нижче. Спадав вечір із мряками та тінями, проте гірські верхівки довкола були повні вогню та світла, а крихітні камінці й уламки попід руками — витонченої краси. Жилка зеленого мінералу пронизувала сіре тло уламка, а по його кристалічній поверхні раз по раз пробігали сполохи. Поруч лежали дрібочки жовтогарячого лишайника. Таємничі тіні виникали в глибині ущелини: блакитний переходив у пурпуровий, пурпуровий у сяючу темряву, а понад головою розлягався обшир неба. Проте він не спиняв уваги на ньому подовгу, а лежав нерухомо, усміхаю-

чись. Тому що був без міри щасливий, утікши з Долини сліпих, де він розраховував стати королем.

Заграва заходу перегоріла. Запала ніч. А він лежав, блаженно вдоволений, під холодними зірками.

1978 р.

Сомерсет Моем

СИЛА ОБСТАВИН

...Читаю по-англійському антологію їхніх новел XX ст. Такі цікаві, просто в захопленні... Особливо справляє враження Сомерсет Моем та й Олдос Хакслі. Ну справжня література. Тут і пояснювати довго не потрібно. Довгенько читати, але словничок англо-руський маю ненаський, виручає майже завжди. Навіть словник на такому рівні — дивом дивуюся, чи є межа досконалості: таблиці, побудова, все інше... (З листа до матері від 4.II.1980 р., Саралжин).

...Засів зараз за переклад. Є гарне оповідання Сомерсета Моема «Сила обставин». Про англійця, який поступово деградує у віддаленому селищі. Дивуюся інколи глибині письменницького вміння побачити людину. Що не речення — з наповненістю. (З листа до матері від 26.V.1980 р.)

Вона сиділа на веранді, очікуючи на чоловіка, який мав надійти на ленч. Служник-малаєць опустив жалюзі, коли ранок втратив свою свіжість, але вона припідняла одну так, щоб можна було дивитися на річку. Попід знерухомілим полуденним сонцем ріка мала бліду забарвленість смерті. У довбанці, настільки вутлій, що ледве визирала над водяною поверхнею, веслував тубілець. Денні фарби були блякли й невиразні. А проте всі становили відтінки спекоти. (Це наче східна мелодія в мінорному ключі, яка дратує своєю невиразливою монотонністю, в той час як ви нетерпляче і даремно чекаєте фіналу.) Цикади з непогамовною енергією виспівували свою стрекотливу пісню. Вона лилася, безупинна й одноманітна, як плюскіт струмка по камінню, але зненацька її притлумило гучне пташине щебетання, мелодійне, глибоке, і вона на мить із щемом у серці згадала англійського дрозда.

Відтак вона почула ходу чоловіка по жорстві доріжки, що позаду бунгало вела до адміністративного будинку, в якому він працював, і підвелася з фотелю назустріч. Він вибіг приступцями, бо бунгало було зведено на палях, а служник вже очікував при дверях узяти його тропічний шолом. Він увійшов до помешкання, що правило їм за їдальню та вітальню, і його очі сповнилися радістю, коли він побачив її.

— Хеллоу, Доріс. Ти голодна?

— Як вовк.

— Це забере хвилинку. Я скупаюсь і вже готовий.

— Швиденько, — всміхнулася вона.

Він зник у своєму покоїку, й до неї долинуло його посвистування, коли з недбалістю, проти якої вона завжди обурювалась, він розкидав, жбурляючи, одяг на підлогу. Йому минуло 29, але він залишався хлопчиськом-школярем, який так і не подорослішав. Ось чому вона закохалася в нього, бо, вочевидь, ніяка любов не могла б переконати, що в нього привабливa зовнішність; це був невеличкий, кругленький чоловік з рожевим, мов повний місяць, обличчям та блакитними очима. Він був помітно вугрявий. Вона старанно дослідила його й мусила дійти висновку, що він не має жодної риси, котру вона могла схвалити. Вона часто казала йому, що він, взагалі, не її тип чоловіка.

— Я ніколи не казав, що я красень, — сміявся він.

— Не можу збагнути, що я в вас знайшла?

Але, звісно, вона чудово знала що. Він був веселий, жвавий чоловічок, який нічого не брав надто близько до серця, й він неугавно сміявся. Він і її змушував сміятись. Він вважав життя більше веселою, ніж поважною справою, й мав чарівну усмішку. Коли була разом з ним, вона почувалася щасливою і вмиротвореною. А глибоке захоплення, що вона бачила в отих його радісних очах, зворушувало її. Це велика втіха бути ось так коханою. Якось під час їхнього медового місяця вона, сидячи в нього на колінах, взяла в руки його обличчя і сказала: — Ви потворний маленький товстун, Гаю. Але у вас є шарм. І я не в змозі не кохати вас.

Хвиля емоцій поглинула її, і на очі їй навернулися сльози. Доріс побачила, що від надміру почуттів його обличчя змінилося, а голос тремтів, коли він сказав:

— Це жахливо, що я одружився з жінкою несповна розуму.

Вона реготнула. Їй подобалось, коли він говорив цю свою звичайну фразу. Важко було й уявити, що дев'ять місяців тому вона навіть не чула про нього. Вони зустрілися в невеличкому селищі на узбережжі, де вона проводила місячну відпустку разом із матір'ю. Доріс працювала секретаркою в члена парламенту, а Гай приїхав на батьківщину погостювати. Вони зупинилися в одному готелі, й він хутко розповів їй усе про себе. Він народився в Сембулу, де його батько прослужив тридцять років при султані Другому, й після закінчення школи пішов на ту саму службу. Він присвятив себе тій країні.

— Врешті-решт, Англія є для мене чужою, — сказав він їй. — Моя домівка в Сембулу.

А зараз це була її домівка також. Він попрохав її одружитися з ним наприкінці відпустки. Коли вона дізналася про його бажання, то збиралася відмовити йому. Вона була одиначка у своєї вдовиці-матері й не могла їхати так далеко від неї, але у вирішальну мить вона, не зовсім усвідомлюючи, що з нею коїться, піддалася несподіваному почуттю і погодилася. І ось вже чотири місяці, як вони оселилися на маленькій, закинутій, очолюваній ним станції. Доріс була дуже щаслива.

Вона якось сказала йому, що тоді була вже зовсім зважилась відмовити.

— Ви шкодуєте, що не вчинили цього? — спитав він, сяйнувши веселим усміхом блискучих блакитних очей.

— Я була б остання дурепа, якби шкодувала. Яке щастя, що доля, чи випадок, чи ще там щось втрутилося й перебрало справу цілком з моїх рук.

Вона почула Гаєве тупотіння вниз східцями до купальні. Він був галасливий чоловік і навіть розутий не міг ходити тихо. Але ось він щось вигукнув. Він сказав кілька слів місцевою говіркою, яких вона не могла зрозуміти. Потім вона почула, що хтось говорить до нього неголосним, шелестливим шепотом. Це було досить негарно з їхнього боку чигати на чоловіка, коли той збирається брати купіль. Знову заговорив Гай, і, хоч його голос був тихий, вона розчула, що він сердиться. Другий голос зараз підвищився, він належав жінці. Доріс вирішила, хтось приніс подати скаргу. Це було схоже на малаянок — проникати таким потаємним шляхом. Але, вочевидь, та мало чого дістала від Гая, бо Доріс почула, як він сказав: «Забирайся!» Це було все, що вона зрозуміла. Потім він замкнув двері. Знизу долинав плюскіт води, якою він поливав себе (обладнання купалень, розташованих на землі попід спальними покоями, все ще розважало її. В кожній стояла величезна діжка з водою, звідки мали обливати себе бляшаним ковшиком), і по кількох хвилинах він повернувся до їдальні. Волосся в нього було ще вологе. Вони сіли до столу.

— Щастя, що я не підозріла або ревнива, — засміялась вона. — Не знаю, як би я тоді поставилася до ваших жвавих балачок із пані в той час, коли купаєтеся.

Його завжди таке веселе обличчя, коли він увійшов, мало похмурий вигляд, але тут воно проясніло.

— Мені зовсім не завдавало приємності бачити її.

— Судячи з вашого голосу, до тієї ж думки прийшла і я. Ви, здається, були не дуже чемні з пані.

— Яка зухвалість перепиняти мене таким чином.

— А що вона хотіла?

— О, я не знаю. Це жінка з кампонгу, посварилася з чоловіком абощо.

— Чи це не та сама, котра вешталася тут сьогодні вранці?

Він трохи насупився. — Тут хтось вештався?

— Так, я увійшла до вашого покою подивитися, чи все прибрано, а потім пішла до купальні. Коли сходила східцями, побачила, як хтось вислизнув з дверей. Виявилось, що то — жінка.

— Ви з нею розмовляли?

— Я спитала, що вона хоче, й вона відповіла, але я не могла зрозуміти.

— Я не збираюся приймати всіх волоцюг, які тут швендяють, — сказав він. — Вони не мають права сюди приходити.

Він усміхнувся, але Доріс гострим відчуттям закоханої помітила, що він сміявся лише губами, а не, як звичайно, очима, і здивувалась, що це його могло так стурбувати.

— Що ви поробляли сьогодні вранці? — запитав він.

— О, нічого особливого. Я ходила трохи прогулятись.

— Через кампонг?

— Так. Я бачила, як чоловік посилав припнуту мавпу на дерево рвати кокоси. Вона мене дуже втішила.

— Мавпа досить кумедна, правда?

— О Гаю! Там стояли два хлопчики, спостерігаючи за нею. Вони були набагато біліші від інших. Мені здається, чи не напівазійці вони? Я розмовляла з ними, але вони не знають і слова по-англійському.

— В кампонгу є кілька дітей-напівазійців, — відповів він.

— Чиї вони?

— Їхня мати з дівчат-селянок.

— А їхній батько?

— О моя люба, це питання того ґатунку, що вважають трохи ризиковано задавати тут. — Він зробив паузу. — Чимало парубійків мають місцевих дівчат за жінок, та, коли вирушають додому чи одружуються, вони субсидіюють їх грішми й відсилають назад до кампонгу.

Доріс мовчала. Байдужість, з якою він розповідав про це, видавалась їй безсердечною. Її ясне гарненьке англійське обличчя було майже похмуре, коли вона продовжила:

— А з дітьми що?

— Я не маю сумніву, що вони забезпечені належним чином. Відповідно до його засобів, звичайно, чоловік дивиться, щоб вистачило грошей для їхнього пристойного виховання. Вони згодом одержують роботу клерка у державних установах і, знаєте, з ними все гаразд.

Вона відповіла йому дещо сумною посмішкою.

— Гадаю, ви не сподіваєтеся, щоб я прийшла до думки, ніби це дуже добра система.

— Ви не повинні бути надто суворі, — всміхнувся він на відповідь.

— Я не сувора. Але я вдячна вам, що ви ніколи не мали жінки-малаянки. Це було б для мене нестерпно. Лише подумати, що якби тих двоє малюків були ваші.

Служник замінив їм тарелі. В їхньому меню не було особливої різноманітності. Вони розпочали ленч річковою рибою, прісною і без смаку, отож потрібно було чимало кетчупу, щоб присмачити її, а після перейшли до тушкованого м'яса. Гай підлив їй уорчестерського соусу.

— Старий султан не вважав, що це країна білих жінок, — сказав він згодом. — Він навіть заохочував мати тутешніх дівчат на господарці. Звісно, зараз становище змінилось. У країні цілковитий спокій і, гадаю, нам краще відомо, як давати раду з кліматом.

— Але, Гаю, старшенькому з хлопчаків не більше семи чи вісьми, а другому біля п'яти.

— Це жахливо самотньо на станції. І дехто часто не бачить білої людини упродовж шести місяців. Чоловік з'являється тут ще зовсім хлопчиськом. — Він обдарував її тією своєю чарівною усмішкою, що змінювала його кругловиде, негарне обличчя. — Тут, знаєте, є вибачливі моменти.

Їй та усмішка завжди здавалась невідпорною. Це був його кращий аргумент. Очі її одразу стали м'якими, ніжними:

— Я впевнена, що є. — Вона простягла руку через маленький стіл й поклала на його. — Я дуже удачлива, що підхопила вас таким молодим. По щирості, це було б для мене жахливо, якби я дізналась, що й ви так жили раніше.

Він узяв її за руку й потис її.

— Чи ви щасливі тут, люба?

— До нестями.

Вона виглядала дуже свіжо й невинно в своїй лляній сукні. Спека не дошкуляла їй. Вона вже не мала чару юності, хоч її карі очі все ще були гарні, але вона мала приємний ясний вираз обличчя, а її темне, коротке волосся було охайне й блискуче. Доріс справляла враження дівчини з характером і відчувалось, член парламенту, в якого вона працювала, мав дуже тямущого секретаря.

— Колись я любила село, — сказала вона. — Хоч я була досить самотня, але не думаю, що коли-небудь відчувала самотність.

Авжеж, вона читала романи про Малайський архіпелаг, і в неї склалось уявлення про понуру землю з величезними зловісними ріками, мовчазними непроникливими джунглями. Коли маленький каботажний пароплавчик висадив їх у гирлі річки, де великий бот, укомплектований дюжиною даяків, чекав забрати їх на станцію, Доріс перехопило подих від краси пейзажу, радше дружнього, ніж такого, що вселяв острах. В ньому була веселість, як було радісним і щебетання пташок на деревах, чого вона не сподівалася зовсім. По берегах річки росли нікові пальми й мангові дерева, а позаду них буяла зелень пущі. Далеко в далині, як лише сягало око, слалися пасмо за пасмом блакитні гори. Вона не відчувала ні обмеженості, ані пригніченості, натомість мала відчуття широкості обширів, де з насолодою мала ширяти уява. Зелень сяяла в сонячному промінні, радісне й ясне світилось небо. Ласкава земля неначе надсилала їй усміхнене вітання. Вони пливли, тримаючись ближче до берега, а високо вгорі кружляли голуб із горлицею. Ожилий самоцвіт, розсипаючи зблиски, перебіг їхній шлях. Це була рибалочка. Дві мавпи з обвислими хвостами сиділи поряд на гілці. На другому боці широкої каламутної ріки на видноколі понад джунглями пливла низка білих самотніх на небі хмаринок. Вони нагадували зграйку вдягнених у біле дівчат-балерин, що поза лаштунками, жваві й смішливі, очікують підняття завіси. Серце Доріс повнилося радістю, й зараз, коли вона пригадувала все це, очі її спинялися на чоловікові з вдячною, переконаною закоханістю. А яке то було щастя впорядковувати їхнє житло. Воно виявилось дуже велике. Коли вона приїхала, підлогу вкривав подертий брудний покрівець, на нефарбованих дерев'яних стінах багато й зависоко висіли фотогравюри Академії мистецтв, даякські щити та паранги. На столах, застелених похмурих тонів деякськими скатертями, в безладді лежали брунейський мідяний посуд, що вельми потребував чистки, порожні бляшанки з-під тютюну й уламки малайського срібла. На неотесаній дерев'яній полиці громадились дешеві видання романів, численні пригодницькі книжки у старих облуплених палітурках. Висіла ще полиця, заставлена порожніми пляшками. Це було парубоцьке помешкання, неохайне, але не незручне, і, хоч оте її розважало, Доріс знайшла все невимовно зворушливим. Це було сумне життя без вигод, що його проводив тут Гай, й вона, обвивши руки довкола шиї, поцілувала його.

— Бідний мій любчику, — засміялася. В неї були вправні руки, й вона хутко зробила помешкання придатним для житла. Вона переставляла тут і там, а те, з чим не можна було дати ради, викинула геть. Стали в пригоді й її весільні подарунки. Зараз скрізь було привітно й комфортабельно. У скляних вазах стояли звабливі орхідеї, а в чималих глечиках — оберемки квітучих кущів. Вона неабияк пишала-

ся тим, що це був її будинок (за своє життя вона не мешкала ніде, крім тісних покоїків), і Доріс зробила його чарівним.

— Ви задоволені мною? — запитала вона, коли скінчила.

— Цілком, — засміявся він.

Умисне небагатослів'я важило, на її думку, багато. Щастя, що вони розуміли одне одного так добре. Обидва уникали виявляти свої почуття. В розмові одне з одним вони рідко удавались до чогось іншого, ніж легке кепкування. Вони скінчили ленч, і Гай умостився поспати до довгого фотелю. Вона пішла до своєї кімнати. Її трохи здивувало, що коли проходила повз нього, він притягнув її до себе і, змусивши нахилитись, поцілував у вуста. В них не було заведено обійматись о будь-якій годині дня.

— Повний шлунок робить вас сентиментальним, моє ягняточко, — піддражнила вона його.

— Йдіть і не давайте мені вас бачити протягом двох годин.

— Не хропіть.

Вона залишила його. Вони вставали на світанку, тож за п'ять хвилин уже спали. Доріс збудило чоловікове хлюпання в купальні. Стіни бунгало були мов резонатор, і жодна річ, яку робив хтось з них, не уникала другого. Вона почувалася надто лінивою, щоб поворухнутись, але, вчувши, як служник приніс чайний прилад, вистрибнула і збігла долі до своєї купальні. Не холодна, але прохолодна вода приємно освіжала. Коли вона увійшла до вітальні, Гай виймав із шафи ракетки, бо вони грали в теніс під час короткої надвечірньої свіжості. Ніч спадала о шостій.

Тенісний корт розташовувався за пару сотень ярдів від бунгало, і після чаю, квапляючись, аби не згаяти часу, вони подалися до нього.

— О, поглянь, — сказала Доріс, — ось та дівчина, що я бачила вранці.

Гай похапливо озирнувся. Його очі на мить спинились на тубільці, але він не заговорив.

— Який гарний саронг на ній, — продовжувала Доріс. — Цікаво, звідки тут таке береться?

Вони поминули жінку. Тендітна й невисока на зріст, вона мала великі блискучі темні очі її раси та густе, мов ворон, чорне волосся. Жінка не поворухнулася, коли вони проходили повз неї, лише якось дивно дивилася. Доріс відзначила, що вона не була такою молодою, як це їй здалося спершу. Риси її обличчя виявились дещо обважнілі, шкіра темна, а проте вона була дуже гарна. На руках жінка тримала малу дитину. Доріс злегка всміхнулась, зустрівшись з нею поглядом, але зворотної усмішки не дочекалась. Її обличчя лишалось незворушним. Вона не дивилась на Гая, а тільки на Доріс, тим часом Гай простував так, ніби її не помічав. Доріс обернулася до нього.

— Ну, хіба не душка та дитина?

— Я не побачив.

Її спантеличив вираз його обличчя. Воно було смертельно бліде, і вугрі, які завдавали їй стільки прикрощів, почервоніли більш ніж звичайно.

— Ви звернули увагу на її руки й ноги? Вона могла б бути герцогинею.

— У всіх тубільців добрі руки й ноги, — відповів він, але не жартома, як звичайно. Враження було таке, наче він силував себе говорити. Але Доріс зацікавилася:

— Хто вона? Ви не знаєте?

— Вона одна з дівчат кампонгу.

Вони досягли корта. Гай підійшов до сітки випробувати, чи туго напнута, й озирнувся. Жінка стояла там, де вони її залишили, їхні очі зустрілись.

— Я подаватиму? — сказала Доріс.

— Так, м'ячі з вашого боку.

Він грав дуже погано. Звичайно Гай давав їй п'ятнадцять фори й побивав її, але нині вона легко перемагала. І ще Гай грав мовчки. Звичайно він був галасливий, з вигуками повсякчас, гравець, що кляв свої похибки, коли пропускав м'яча, і піддражнював Доріс, коли посилав так, що вона досягала.

— Ви не в формі, юначе, — вигукнула вона.

— Анітрохи, — сказав він.

Він почав різати, намагаючись виграти, і посилав м'ячі один по одному в сітку. Вона ніколи не бачила в нього такого сумного обличчя. Можливо, це було тому, що він недобре грав. Сонце сіло, й вони припинили гру. Жінка стояла на тому самому місці, що й раніше, знову з незворушним обличчям спостерігаючи, як вони йдуть. Жалюзі на веранді були зараз підняті, й на столі поміж двома їхніми довгими фотелями стояли пляшки та содова. О цій порі вони вперше за день пили, і Гай змішав пару джинів. Перед ними широко стелилася ріка, а на тому березі таїнством запалої ночі огорталися джунґлі. Тубілець, німотно стоячи на носі човна, веслував двома веслами проти течії.

— Я грав по-дурному, — перервав Гай мовчання. — Почуваюся трохи недобре.

— Яка прикрість. У вас нема гарячки?

— О ні. Взавтра я буду в порядку.

Темрява запанувала понад ними. Кумкали голосно жаби, а потім пролунали крики якогось нічного птаха. Світлячки пролітали через веранду, і дерева, що росли довкола, зробились немов осяяні свічечками різдвяної ялинки. Вони лагідно блискотіли. Доріс здалося, що їй причулося легке зітхання. Це невиразно занепокоїло її. Гай завжди був такий життєрадісний.

— Що з вами, дружочку? — спитала ніжно. — Скажіть матусі.

— Нічого. Час удруге випити, — відповів він бадьоро.

Наступного дня Гай виглядав веселим, як раніше, і прийшла пошта. Узбережний пароплав проминав гирло річки двічі на місяць, раз — на шляху до вугільних копалень і вдруге — на зворотньому. Їдучи із світу, він привозив пошту, по яку посилався човен. Прибуття пошти ставало подією в їхньому позбавленому новин житті. За перший день-два вони похапцем переглядали все, що надходило: листи, англійські та сінгапурські газети, часописи, книжки, залишаючи уважне читання на наступні тижні. Ілюстровані газети вони вихоплювали одне в одного. Та якби Доріс не була зайнята, вона могла помітити, що в Гаєві сталася зміна. Вона б знайшла це важким змалювати і ще важчим — пояснити. В його очах з'явилась якась сторожкість, а в складці рота — занепокоєність. Після того, можливо, за тиждень, коли Доріс сиділа одного ранку в затіненому покої, читаючи малайську граматику (вона-бо старанно вчила мову), з подвір'я до неї долинула якась метушня. Вона почула розлючений голос їхнього служника, голос іншого чоловіка, здається,

водоноші та ще верескливий, сварливий жіночий голос. Там точилася бійка. Доріс підійшла до вікна й відчинила засувки. Водоноша, вхопивши жінку за руку, волочив її з подвір'я, в той час як їхній бой штурхав її обіруч ззаду. Доріс одразу впізнала жінку, що колись вештались по обійстю, а потім удень стояла біля тенісного корта. До грудей вона притискала дитину. Всі троє розлючено галасували.

— Зупиніться! Що ви робите? — вигукнула Доріс.

На її голос водоноша раптом припинив смикати, і жінка, тручена ззаду, впала на землю. Запанувала мовчанка. Служник понуро вперся поглядом у небо. Водоноша, хвилину постоявши, подався геть. Жінка поволі підвелася, примостила дитину на руці й стала нерухомо, звівши очі на Доріс. Бой сказав їй щось, чого Доріс не розчула, навіть якби й зрозуміла, і жінка, ані порухом обличчя не виказавши, що його слова щось для неї важать, повільно попростувала геть. Бой провів її до хвіртки. Коли він повертався, Доріс покликала, але він удав, що не почув. Це її почало сердити, і Доріс покликала різкіше.

— Ходіть-но сюди, врешті-решт!

Аж тоді, уникаючи її сердитого погляду, служник попрямував до бунгало. Він увійшов і, зупинившись біля дверей, понуро подивився на неї.

— Що ви робили з тією жінкою? — запитала вона різко.

— Туан каже, щоб вона не приходила сюди.

— Ви не повинні так поводитися з жінкою. Я цього не стерплю. Я неодмінно розповім туанові все, що бачила.

Служник не відповів. Він дивився вбік, але вона відчувала, що він спостерігає за нею з-під своїх довгих вій. Вона відпустила його.

— Гаразд, досить.

Не мовивши й слова, він повернувся й пішов до челядницької. Вона ледве тямилась від обурення й зрозуміла, що далі займатись малайською неможливо. За деякий час служник з'явився застелити обрус на ленч. Проте раптом він подався назад до дверей.

— Що таке? — запитала вона.

— Туан прийшов.

Він вийшов, щоб узяти в Гая капелюх. Його чутливі вуха вловили чоловікові кроки раніше, ніж розчула вона. Гай не вибіг, як звичайно, миттю вгору східцями, він забарився, і Доріс здогадалась, що служник зійшов йому назустріч, аби розповісти про вранішню пригоду. Вона знизала плечима. Бой, вочевидь, бажав розповісти про все першим. Але вона була вкрай здивована, коли Гай увійшов. Обличчя в нього було попелясте.

— Гаю, що це у вас тут коїться?

Він раптово спаленів мов мак.

— Нічого. А що?

Вона була так заскочена відповіддю, що дала йому змогу пройти до свого покою, не вимовивши й слова з усього, що намірялась перед тим. Скупатися й перевдягтися цього разу забрало в нього часу більше ніж завжди, тож ленч подався, коли він увійшов.

— Гаю, — сказала вона, лише вони сіли до столу, — та жінка, котру ми бачили якось напередодні, знову тут вранці з'явилась.

— Так, я чув, — відповів він.

— Слуги поводилися з нею брутально. Я мусила спиняти їх. Ви повинні добре поговорити з ними про це.

Хоча малаєць розумів кожне мовлене нею слово, проте не подав і знаку. Він простягнув їй тартинку.

— Їй було наказано не приходити сюди. Я дав розпорядження, якщо вона знову з'явиться, вигнати геть.

— Їм конче слід бути такими нечемами?

— Вона відмовлялася піти. Не думаю, щоб вони були нечемнішими, ніж це могло зарадити.

— Бачити, що з жінкою так поводяться, було жахливо. Вона тримала на руках немовля.

— Не таке вже й немовля. Йому три роки.

— Звідки ви знаєте?

— Я знаю про цю жінку все. Вона не має найменшого права приходити сюди, набридаючи кожному.

— А що вона хоче?

— Вона хоче саме те, що робить. Хоче завдавати клопотів.

Якийсь час Доріс не говорила. Її вразив тон чоловіка. Він говорив сухо. Говорив так, наче все це її не обходило. Доріс подумала, що він трохи недобрий. Він був нервовий і роздратований.

— Навряд чи ми зможемо пограти сьогодні в теніс, — сказав він. — Здається, збирається на бурю.

Коли вона прокинулась, падав дощ, і на двір вийти було неможливо. За чаєм Гай сидів мовчазний, неуважний. Доріс узяла шитво і заходилася вишивати. Гай розпочав читати англійські газети, які він ще не продивився від корки до корки, але не всидів, став ходити взад-уперед у великому покої, відтак вийшов на веранду. Він дивився на зливу. Про віщо він думав? Доріс відчула занепокоєність.

Гай заговорив щойно після обіду. Коли вони їли, він намагався триматись як звичайно, жартівливо, але його зусилля були очевидні. Дощ ущух, і ніч настала зоряна. Вони сиділи на веранді. Щоб не принаджувати комах, лампу у вітальні згасили. Біля їхніх ніг з могутньою повільною величавістю, мовчазно, таємничо й невідворотньо плинула ріка. У ній таїлася грізна виваженість та невблаганність долі.

— Доріс, я повинен вам щось сказати, — промовив він зненацька. Його голос звучав дивно. Може, це їй здалося, але він не без зусиль підтримував його рівним. Вона відчула як їй трохи стислося серце — адже він страждав, і ніжно вклала свою руку в його. Він вивільнив руку. — Це досить довга історія. Боюся, що вона не дуже гарна, й мені важко буде розповідати. Я прошу вас не переривати мене і нічого не казати, доки я не скінчу.

В темряві вона не могла бачити його обличчя, але відчувала, що воно змучене. Доріс не відповіла. Гай говорив так тихо, що його голос ледве чувся в нічній тиші.

— Мені виповнилося замалим вісімнадцять, коли я сюди приїхав. Саме по закінченню школи. Я провів три місяці в Куала Солер, а потім мене послали на станцію вгору по річці Сембулу. Звісно, там жив службовець з дружиною. Я мешкав

у приміщенні контори, але іноді розділяв трапезу і провадив вечір з ними. Мені велося тоді страшенно добре. Потім хлопець, що працював тут, захворів і мусив поїхати додому. Через війну в нас бракувало чоловіків, і мене призначили очолювати цей район. Певна річ, я був дуже юний, але розмовляв малайською, як рідною, та й вони пам'ятали мого батька. Я ж був вельми задоволений, бо опинився на власних хлібах.

Він помовчав, поки вибивав попіл з люльки і потім натоптував її. Коли він запалював сірник, Доріс не дивлячись у його бік, бачила, що його рука тремтить.

— Я ніколи раніше не був самотній. Вдома звичайно жили батько з матір'ю, помічник. Потім у школі довкола вистачало хлопців. По дорозі звідти на пароплаві людей завжди не бракувало, як і в Куала Солер, так і на моїй першій службі. Там люди були майже як свої. Здавалось, я завжди жив у юрбі. Я люблю людей. Я галасливий баламут. Люблю збавляти час, і мене здатне розважати казна-що, аби було з ким сміятись. Але тут усе виявилось інакше. Звичайно, все було гаразд удень: я мав свою працю й міг розмовляти з даяками, хоча в ті часи вони ще полювали за головами. І тоді й зараз я мав з ними небагато клопотів. Вони виявились славні хлопці, і я давав з ними раду. Звісно, я волів би погомоніти з білим, проте й це було краще, ніж нічого. Вони не дивились на мене як на чужинця, й мені з ними ставало легше. Я любив також роботу. Це виявилось пресумно, сидіти вечорами на веранді, співаючи джин та пиво на самоті, але я ще міг читати. Залишались також слуги. Мого служника звали Абдул. Він знав мого батька. Коли я стомлювався читати, можна було гукнути Абдула й почесати язика з ним. Але що діяло на мене, так це ночі. По обіді, скінчивши роботу, слуги йшли спати до кампонгу. Я зоставався зовсім самотній. В бунгало не лунало ані звуку, окрім, як і зараз, каркання чік-чак. Він розтинав тишу так раптово, що я аж підскакував. Нагорі в кампонгу я чув гудіння бубону та вибухи хлопавок. Вони там гарно збавляли час і були зовсім недалеко, але я мусив залишатись там, де я є. Читання мене втомлювало. Я не міг би стати більшим в'язнем, якби й опинився у в'язниці. Ніч по ночі тривало те саме. Я намагався видудлити три-чотири віскі, але то кепська розвага напиватися наодинці й тому не приносила мені втіхи, а тільки наступного дня давалася взнаки паскудним самопочуттям. Я спробував лягати спати негайно по обіді, але не міг заснути. Я лежав у ліжку й мені ставало чимдалі гарячіше, а сон тікав геть — я не міг збагнути, що зі мною коїться. На Бога, ті ночі були задовгі. Можете уявити, я так розклеївся, мене огортав такий сум, що часом — зараз мені смішно, коли я думаю про це, але ж я мав лише дев'ятнадцять з половиною років, — часом я плакав.

Якось увечері по обіді Абдул, прибравши і вже налагодившись іти, полегеньку кашлянув. Він запитав, чи мені часом не тоскно в будинку самому? «О ні, все гаразд», — сказав я. Мені не хотілося, щоб він знав, який я буваю несусвітенний дурень, але, гадаю, він добре знав. Він стояв, не кажучи й слова, і я знав, що він хоче сказати ще щось. «Ну, що в тебе?» — озвався я. Тоді він сказав, що якби я побажав, аби до мене прийшла і жила дівчина, він знає одну, яка згодна. Це дуже порядна дівчина, й він може рекомендувати її. Вона не завдасть жодних турбот, а в хаті з'явиться хтось, хто поратиметься по господарству. Вона б давала раду і з моїми речами. Я почувався жахливо. Дощ падав цілий день, і я не здатний був

нічим займатись. Я знав, що не засну години. Це не коштуватиме мені багато грошей, сказав він, її родина — зубожілі селяни, й вони задовольняться невеликим подарунком. Дві сотні малайських доларів. «Ви погляньте-но, — якщо вона вам не сподобається, відішлете назад». Я запитав, де вона? «Вона тут, — сказав старий, — я зараз покличу». Він подався до дверей. Дівчина чекала на сходах разом з матір'ю. Вони увійшли й сіли на підлогу. Я дав їм трохи солодощів. Вона, звісно, ніяковіла, але трималася досить врівноважено і, коли я щось сказав, відповіла мені усмішкою. Вона була зовсім юна, майже дитина, казали, їй ще не виповнилося п'ятнадцяти. Дівчина була навдивовижу чарівна, й вона мала на собі найкраще вбрання. Ми почали розмовляти. Вона не говорила багато, але щиро сміялася на мої жарти. Абдул казав, я переконаюсь, що дівчина має досить розповісти про себе, коли краще мене пізнає. Він сказав їй підійти й сісти біля мене. Вона, сміючись, відмовлялась, але мати наказала піти, і я звільнив їй місце на фотелі. Почервонівши вона засміялась і підійшла, а потім пригорнулась до мене. Абдул теж засміявся. «Бачите, вона вже належить вам. Хочете, щоб вона залишилась?» — «Ви хочете?» — запитав я в дівчини. Вона, сміючись, сховала обличчя на моєму плечі. Вона була дуже тендітна й лагідна. «Дуже добре, нехай залишається», — сказав я.

Гай потягся вперед і допоміг собі віскі з содовою.

— Можу я зараз сказати? — запитала Доріс.

— Зачекайте хвилину, я ще не скінчив. Я не кохав її від самого початку. Я взяв її лише, щоб мати когось у бунгало. Гадаю, я втратив би розум, якщо таки не втратив, або спився. Я перебував уже на грані. Я був надто юний, щоб залишатись самотнім. Я нікого не кохав, окрім вас. — Він на мить змовк. — Вона мешкала тут, доки я не поїхав додому у відпустку. Це жінка, котра вештались тут, — ви її бачили.

— Так, я вже здогадалась. Вона мала дитину на руках. Це ваша дитина?

— Так, дівчинка.

— Лише одна?

— Ви згадували, що бачили якось двох хлопчиків у кампонгу.

— Отже, в неї троє дітей?

— Так.

— Це вся родина, що ви маєте?

Вона відчула, як здригнулось його обличчя від її останніх слів, однак він не відповів.

— Чи вона знала, що ви одружені, доки зненацька не повернулися сюди з дружиною? — спитала Доріс.

— Вона знала, що я збираюсь одружуватись.

— Коли?

— Я відіслав її до села, перш ніж поїхав звідси. Я їй сказав: все скінчено. Я дав їй, що пообіцяв. Вона завжди знала, це була лише тимчасова угода. Мені це обридло. Я сказав їй, що маю намір побратися з білою жінкою.

— Але ж ви тоді навіть не бачили мене?

— Так, я знаю. Але я вирішив одружитись, коли приїду додому. — Він реготнув у своїй звичній манері. — Тобто я хочу сказати, що я не надто тим

переймався, коли зустрів вас. Я вас покохав з першого погляду, і тоді я вже знав: це будете ви або ніхто.

— Чому ви не розповіли мені про це? Чи не здається вам, що чесніше було б надати змогу розсудити все мені самій? Вам би мусило спасти на думку, що для дівчини це досить приголомшливо — виявити, що її чоловік десять років прожив з іншою й має трьох дітей.

— Я не міг сподіватись на ваше розуміння. Тутешні обставини своєрідні. І тут це звичайна річ. П'ять чоловіків з шести роблять так. Я гадав, це вас може шокувати, а я не хотів втратити вас. Зрозумійте, я був страшенно в вас закоханий. Я закоханий і зараз, люба. Для того, щоб ви про це довідались, не було жодних підстав. Я не сподівався повернутись сюди. Дуже рідко в нас повертаються на ту саму станцію. Коли ми повернулися, я запропонував гроші, щоб вона виїхала до іншого села. Спершу вона погодилась, але потім змінила своє рішення.

— Чому ви розповіли мені про це зараз?

— Вона робить жахливі сцени. Не знаю, як вона довідалася, що ви про це нічого не знаєте. Але скоро виявивши це, розпочала мене шантажувати. Я мусив дати їй силу грошей. Я розпорядився, щоб її не пускали на подвір'я. Нині вранці вона влаштувала ту сцену навмисне, аби привернути вашу увагу. Вона намагалась залякати мене. Я не міг дозволити, щоб усе тривало так далі. Розміркував, єдиний вихід — щиро про все розповісти.

По тону, як він скінчив, запанувало довге мовчання. Він поклав свою руку на її.

— Ви мусите зрозуміти, Доріс. Хіба ні? Знаю, я заслуговую докорів.

Вона не поворухнула рукою. Гай відчув попід своєю її зимність.

— Вона ревнива?

— Треба сказати, були різні вибрики, коли вона тут мешкала, і гадаю, це настільки їй подобається, що вона надалі від них не відмовиться. Але вона кохала мене рівно стільки, скільки й я її. Знаєте, тубілки ніколи щиро не люблять білих чоловіків.

— А діти?

— О, з ними все гаразд. Я забезпечив їх. Коли хлопці підростуть, я пошлю їх до школи в Сінгапур.

— Хіба вони зовсім нічого для вас не важать?

Він зніяковів.

— Я хочу бути цілком одвертий з вами. Мені було б прикро, якби з ними щось сталося. Коли мав найтися перший, я сподівався, що любитиму його більше, ніж матір. Гадаю, я б любив, якби дитина була біла. Звісно, коли з'явилась дитина, це було кумедно, зворушливо, але я не мав особливого відчуття, що вона моя. Гадаю, так воно і є. Розумієте, глуздом я не сприймаю їхньої приналежності мені. Часом я ганив себе, бо то виглядало дуже неприродньо, але, свята правда, вони мені не ближчі, ніж чужі. Звичайно про дітей розповідають багато сентиментальних нісенітниць люди, які їх не мають.

Зараз Доріс лише слухала. Він почекав, що вона скаже, але вона сиділа нерухомо, не озиваючись і словом.

— Ви хочете мене щось запитати, Доріс? — сказав він зрештою.

— Ні. В мене зараз дуже болить голова. Я, мабуть, піду ляжу. — Її голос був твердий, як завжди. — Я поки не зовсім уявляю, що казати. Це все було так несподівано. Ви повинні дати мені трохи часу обміркувати.

— Ви дуже гніваєтесь на мене?

— Ні, зовсім ні. Лише... лише я мушу побути трохи на самоті. Не вставайте. Я піду лягу. — Вона підвелася з її довгого фотеля й поклала руку на його плече. — Сьогодні дуже гарячий вечір. Я воліла б, аби ви спали у вашій роздягальні. Добраніч.

Доріс вийшла. Він почув, що двері її спальні замкнулися. Наступного дня вона була бліда. Гай здогадався — вона не спала. В її поведінці не відчувалось злостивості, й розмовляла вона так, як завжди, але не невимушено, звертаючись до Гая, мов до чужого. Вони ніколи не сварились, але Гай гадав, що вона поводилася б так, якби між ними виникло непорозуміння і після примирення вона все ще ходить пригнічена. Вираз її очей спантеличував його. Здавалось, він читає там дивний острах. Увечері одразу по обіді вона сказала:

— Я недобре себе почуваю сьогодні. Мабуть, я піду одразу до ліжка.

— О моя бідненька, яка прикрість, — вигукнув він.

— Це дурниці. Все буде в порядку за пару днів.

— Я пізніше зайду вам сказати «на добраніч».

— Ні, не робіть цього. Я спробую одразу заснути.

— Гаразд. Тоді поцілуйте мене, перш ніж іти.

Він побачив, що вона зашарілась. Якусь мить вона видимо вагалася, потім з відведеними вбік очима попрямувала до нього. Гай обійняв Доріс, шукаючи губи, але вона відвернула обличчя, і він поцілував її в поличок. Вона прудко лишила його, і знову він почув, як ключ м'яко обернувся в замку її дверей. Він важко впав у фотель. Гай намагався читати, але слух його вловлював найменший шурхіт із помешкання Доріс. Вона казала, що збирається лягати до ліжка, але не чути було, щоб вона рухалась. Тиша в неї вельми нервувала його. Затуливши лампу рукою, він побачив проблиск попід її дверима, вона не вимкнула світла. Що вона, насправді, робить? Він відклав книжку. Його б не здивувало, якби Доріс розлютилась і закатала йому сцену чи плакала. З тим він би міг дати раду, але її спокій лякав його. Та ще той острах, який він так виразно побачив у її очах. Знову він обмірковував усе сказане минулого вечора. Гай не уявляв, як іще цьому можна було покласти край. Зрештою, головний його аргумент: він робив те саме, що й інші, і це було набагато раніше того, коли зустрів її. Звичайно, як згодом виявилося, зробив він по-дурному, але хто не мудрий заднім числом. Він приклав руку до серця. Погано, що воно так болить.

— Мабуть, це з тих випадків у житті, коли, кажуть, в людини лопається серце, — сказав він сам до себе. — Волів би я знати, як довго це триватиме?

Чи постукати до дверей і сказати, що він повинен з нею поговорити? Таки на краще, що все з'ясувалось. Він повинен змусити її зрозуміти. Але мовчання бентежило його. Ані шелесь! Можливо, краще залишити її саму? Звісно, це було потрясіння. Він мусить дати їй стільки часу, скільки вона забажає. Окрім усього іншого, вона знає, як віддано він кохає її. Терпіння — єдина рада. Можливо, вона переборювала себе, треба дати їй час, треба набратися терпцю.

Наступного ранку він спитав, чи їй спалося краще?

— Так, набагато, — відповіла вона.

— Ви дуже гніваєтесь на мене? — запитав він жалісливо. Доріс глянула на нього ясним відкритим поглядом:

— Анітрохи.

— О моя люба, я такий радий. Я був худобина, тварюка. Я знаю, що для вас це нестерпно. Але подаруйте мені. Адже я був такий нещасний.

— Я пробачаю вам. Я навіть не звинувачую вас.

Він жалісливо всміхнувся, і щось в його очах було від виразу побитого пса.

— Мені не дуже сподобалось спати самому останні два дні.

Вона дивилася вдалину. Її обличчя злегка зблідло.

— Я б хотіла, аби з мого помешкання винесли ліжко. Воно забирає надто багато місця. Натомість я хотіла б поставити невелику розкладачку.

— Люба! Що ви кажете?

Зараз вона дивилась на нього твердо.

— Я не збираюся знову жити з вами як ваша дружина.

— Ніколи?

Вона хитнула головою. Він вражено дивився на неї. Він ледве йняв віри в те, що чув, і його серце стислося від болю.

— Але ж це страшенно несправедливо щодо мене, Доріс.

— А вам не здається, що було трохи несправедливо привести мене в ці обставини?

— Але ви щойно сказали, що не звинувачуєте мене.

— Це щира правда. Але річ в іншому. Я не можу робити цього.

— Але як ми тоді житимемо разом, коли так?

Вона втупила погляд у підлогу і здавалась глибоко замисленою.

— Вчора ввечері, коли ви хотіли поцілувати мене у вуста, я... мене мало не знудило.

— Доріс!

Вона раптом глянула на нього. Очі її були холодні й ворожі.

— Ліжко, на якому я спала, те саме, на якому вона привела своїх дітей? — Вона побачила, як густо він почервонів. — О, це жахливо. Як ви могли? — Доріс заломила руки, і її скарлючені пальці здавались маленькими звинутими змійками. Та, зробивши зусилля, вона опанувала над собою. — Я вирішила остаточно. Я не хочу бути негречна до вас, але є речі, яких ви в мене не повинні прохати. Я все обміркувала. Відтоді, як ви розповіли мені, я день і ніч ні про що більше не думала, доки не дійшла до краю. Перше моє бажання було зібратися й тікати геть. Негайно. Пароплав прийде за два-три дні.

— Хіба для вас нічого не важить, що я вас кохаю?

— О, я знаю — ви кохаєте мене, і я не збираюся зробити це. Я хочу надати нам обом шанс. Я вас кохаю теж, Гаю. — Її голос заломився, але вона не заплакала. — Я не хочу бути нерозсудливою. Бачить небо, я не хочу виявитись немилосердною. Гаю, ви дасте мені час?

— Я не зовсім розумію, що ви маєте на увазі?

— Просто я хочу лишитись сама. Мене лякають почуття, що сповнюють мене.

Він мав рацію, вона боялася.

— Які почуття?

— Прошу, не питайте мене. Я волію не висловлювати нічого такого, що б завдало вам жалю. Можливо, я подолаю їх. Бачить небо — я того жадаю. Я намагатимусь, Гаю. Обіцяю вам, я намагатимусь. Дайте мені шість місяців. Я зроблю для вас усе на світі, крім одного. — Вона зробила благальний жест. — Нема підстав, аби ми не були цілком щасливі разом. Якщо ви справді кохаєте мене, ви... ви матимете терпіння.

Він глибоко зітхнув.

— Гаразд. Далебі, я не силуватиму робити вас нічого, чого б ви не хотіли. Все буде, як ви скажете.

На хвилину він важко присів, неначе враз постарілому стало важко пересуватись, по тому підвівся.

— Треба йти до контори. — Він узяв свій шолом і вийшов геть.

Минув місяць. Жінки вміють тамувати свої почуття краще від чоловіків. Тож мандрівець, який би ненароком завітав до них, ніколи не припустив би, що Доріс бодай чимось стурбована. Але в Гая напруженість була помітніша. Його кругле, доброзичливе обличчя видовжилось, а в очах никав голодний занепокоєний вираз. Він спостерігав за Доріс. Проте та трималася весело й кепкувала з нього, як і раніше. Вони грали в теніс, правили балачки на різні теми. Але було очевидно, що вона лише грала ролю, і, зрештою, не в змозі стриматися, він зробив спробу заговорити знову про свій зв'язок з малаянкою.

— О Гаю, нема потреби повертатись до того всього, — відмовлялась вона жваво. — Ми сказали про це все, що ми мали сказати. І я ні в чому вас не звинувачую.

— Тоді навіщо ви мене зводите?

— Мій бідний хлопчику, я не хочу зводити вас. Це не моя провина, коли... — Вона знизала плечима. — Людська вдача дуже химерна.

— Я не розумію.

— І не треба.

Слова її могли виглядати різкувато, але вона пом'якшила їх приємною дружньою усмішкою. Щовечора перш ніж іти спати вона нахилялась до Гая й легко цілувала його в поличок. Її вуста ледь дотикались Гая. Здавалось, ніби це легкокрилий метелик, летючи, торкнувся його обличчя. Минув другий місяць, потім третій, і раптом шість місяців, що виглядали такими безконечно довгими, викінчилися. Гай запитував себе, чи вона пам'ятає. Зараз він звертав особливу увагу на все, що вона казала, на кожен вираз її обличчя та порух рук. Доріс залишалась непроникливою. Що ж, вона прохала шість місяців, він їх дав.

Узбережний пароплавчик проминув гирло річки і, скинувши їхню пошту, продовжив свій шлях. Гай заходився відписувати листи, що їх пароплав мав забрати із зворотнім рейсом. Минуло кілька днів. Був вівторок. Човен мусив вирушати на світанку в четвер, щоб дочікуватись пароплава. За винятком годин їжі, коли Доріс силувано підтримувала розмову, вони останнім часом багато не спілкувались. Тож по обіді обоє взяли книжки, щоб читати, проте коли служник, закінчивши прибирати, пішов на ніч додому, Доріс відклала книжку.

— Гаю, я повинна вам щось сказати, — вимовила вона пошепки. Зненацька його серце зробило під ребрами поштовх, і він відчув, що перемінився на виді.

— О мій дорогий, не дивіться так. Все не настільки жахливо, — всміхнулася вона. Але він відзначив, що її голос трохи тремтів.

— Ну й?..

— Я хочу, щоб ви зробили для мене дещо.

— Люба, я зроблю для вас усе на світі. — Він простягнув руку, щоб узяти її, але Доріс прийняла руку.

— Я хочу, щоб ви дозволили мені поїхати додому.

— Вам? — розпачливо вигукнув він. — Коли? Чому?

— Я зносила це так довго, як змогла. Я на межі моїх сил.

— На скільки ви збираєтеся їхати? Назавжди?

— Я не знаю. Гадаю, що так. — Вона зібралася з духом. — Так, назавжди.

— О Боже! — Його голос урвався, і їй здалося, він зараз заплаче.

— О Гаю, не звинувачуйте мене. Це, дійсно, провина не моя. Я не годна нічим собі зарадити.

— Ви прохали мене про шість місяців. Я пристав на цей термін. Ви не можете сказати, що я надокучав вам.

— Ні, ні.

— Я намагався не дати вам відчути, який то був прикрий для мене час.

— Я знаю. Я вам дуже вдячна. Ви були напрочуд люб'язний. Послухайте, Гаю. Я хочу знову сказати, що ні в чому не звинувачую вас. Врешті-решт ви були хлопчиськом й не скоїли більше, ніж інші. Я знаю, що таке самотність тут. Мій любий, мені страшенно шкода вас. Я знала все із самого початку. Ось чому я прохала про шість місяців. Здоровий глузд підказує мені, що я роблю з мухи слона. Я нерозсудлива й немилосердна до вас. Але ж, бачите, здоровий глузд нічого не здатний з тим вдіяти. В мене зрушено все всередині. Коли я на селі бачу жінку та її дітей, я відчуваю, як у мене тремтять ноги. Все в цьому будинку... Коли я згадую про оте ліжко, в якому спала, в мене виступає гусяча шкіра. Ви не уявляєте, що я перетерпіла.

— Я гадаю, що переконав її виїхати звідси. І також розпочав уже клопотатися про переведення.

— Це не допоможе. Вона буде тут завжди. Ви належите їм, а не мені. Гадаю, я могла б це знести, якби була лише одна дитина, але троє, і хлопчики, зовсім великі хлопчики. Десять років ви прожили з нею. І зараз вона пішла геть з усім, що надбала. Вона була в розпачі. Це фізично дужче за мене, і я не годна нічого вдіяти. Я згадую, що її тонкі чорні руки обіймали вас, і це викликає в мене справжню нудоту. Згадую, що ви тримали тих чорненьких дитинчат на своїх руках. Це відразливо. Торкнутися вас мені огидно. Щовечора, цілуючи вас, я себе до цього примушувала. Я, зціпивши руки, повинна була силувати себе притулитися до вашої щоки. — В сум'ятті згинаючи й розгинаючи пальці, Доріс вже не панувала над своїм голосом. — Я знаю, що зараз слід винуватити мене. Я дурна істерична жінка. Я сподівалась це подолати. Я не здатна, ні зараз і ніколи взагалі. До цього всього я спричинилась сама, і сама волію зносити всі наслідки. Якщо ви скажете залишитись мені тут, я залишусь, але якщо залишусь, я помру. Благаю вас, відпустіть мене.

І нараз сльози, так нею довго стримувані, переповнили її, й вона розпачливо заридала. Він ніколи раніше не бачив, щоб Доріс плакала.

— О, звісно, я не стану затримувати вас тут проти вашої волі, — вимовив він хрипко.

Знеможена, вона випросталася в фотелі. Риси її обличчя викривились і спотворились. Було невимовно важко бачити розпуку на цьому обличчі, яке завжди мало стільки лагідності.

— Мені шкода, Гаю. Я розбила ваше життя, але розбила також і власне. А ми могли бути такі щасливі.

— Коли ви хочете їхати? В середу?

— Так.

Вона зажурено поглянула на нього. Гай сховав обличчя в долонях. Нарешті він звів погляд.

— Я стомлений, — промимрив. — Я краще піду?

— Так.

Ще кілька хвилин вони просиділи мовчки. Вона здригнулася, коли своїм пронизливим, хрипким і майже людським голосом залементував чік-чак. Гай підвівся й вийшов на веранду. Спершись на бильця, він дивився на повільну течію води. Він чув, як Доріс пішла до свого покою.

Наступного ранку, підвівшись раніше ніж звичайно, він підійшов до її дверей і постукав.

— Прошу?

— Я мушу сьогодні їхати вгору по річці і пізно не повернуся.

— Гаразд.

Доріс зрозуміла. Він влаштовував так, щоб на цілий день опинитись подалі і не лишатись, доки вона пакуватиметься. Це було краюче душу заняття, коли вона у вітальні складала речі й розглядала, що їй належало. Не ставало сил забрати бодай щось. Вона залишила все, окрім знімка матері. Гай не з'являвся до десятої вечора.

— Я шкодую, що не зміг повернутись до обіду. Старійшина, котрого я відвідав, мав багато справ, і їх треба було залагодити.

Вона помітила, як його очі, поблукавши по кімнаті, зауважили, що знімок її матері більше не стоїть на своєму місці.

— Чи все готово? Я розпорядився, аби човняр чекав біля сходів на світанку.

— Я сказала служнику збудити мене о п'ятій.

— Я краще дам вам трохи грошей. — Він пішов до письмового бюрка й виписав чек. Відтак узяв кілька купюр із шухляди. — Цих вистачить доїхати до Сінгапуру, а там ви зможете обміняти чек.

— Дякую.

— Ви дозволите провести вас до гирла річки?

— О, я гадаю, буде краще, коли ми попрощаємось тут.

— Гаразд. Тоді я піду посплю. Я мав довгий день і страшенно втомлений.

Він навіть не взяв її за руку. Пройшов до свого покою, і невдовзі вона почула, що він ліг на ліжко. Якийсь час вона сиділа, востаннє озираючи помешкання, де була така щаслива і така нещасна. Доріс глибоко зітхнула. Потім підвелася й

вийшла до свого покою. Все стояло спаковане, окрім кількох речей, потрібних їй на ніч.

Було ще темно, коли служник збудив їх. Вони поквапливо вдяглися і, коли зібралися, сніданок чекав на столі. Незабаром вони почули, як човен підгріб попід бунгало, і слуги винесли її багаж униз на пристань. Це було жалюгідне удавання, а не сніданок. Темрява розсіювалась, і ріка стала схожа на привид. Був ще не день, але вже й не ніч. У тиші голоси тубільців чулися дуже виразно. Гай поглянув на неторкану таріль дружини.

— Якщо ви закінчили, ми можемо зійти вниз. Гадаю, вам слід рушати.

Доріс не відповіла. Підвелася з-за столу. Увійшла до свого покою подивитись, чи нічого не забуто, і тоді разом з ним спустилася по східцях. Невеличка звивиста стежка простувала до річки. На пристані вишикувані вартові тубільці в ошатній уніформі відсалютували, коли Доріс з Гаєм проходили повз них. Старший матрос подав їй руку, щоб зійти до човна. Вона обернулася й глянула на Гая. З жалю вона хотіла сказати якесь останнє слово розради, знову прохати про прощення, але, здавалося, втратила мову. Він простягнув руку.

— Ну, всього кращого. Сподіваюсь, ви матимете веселу подорож.

Вони потисли руки. Гай кивнув до старшого матроса, і човен рушив. Зараз світанок скрадався з туманом вздовж ріки, але ніч ще ховалася в темряві дерев джунглів. Він стояв на пристані, доки човен не загубився у вранішніх сутінках. Потім із зітханням подався геть. Неуважно кивнув охоронцеві, коли той йому знову відсалютував. Але, увійшовши до бунгало, Гай покликав служника. Він ходив по покоях, збираючи все, що належало Доріс.

— Спакуйте ці речі. Даремно їх залишати тут. — Потім сів на веранді і спостерігав, як поступово насувається день, наче гострий, щемкий, незаслужений смуток. Нарешті він глянув на годинника. Був час іти в контору.

По обіді Гай не міг спати, в нього жахливо боліла голова. Отож він узяв рушницю і пішов бродити в джунглі. Він не підстрелив нічого, але блукав, аби до краю втомити себе. З присмерком він повернувся й вихилив пару чарок. Відтак настав час перевдягатися до обіду. Зараз уже відпала конечна потреба в перевдяганні, і крім того він міг почуватися вільніше. Гай вбрався в просторий тубільний стрій і саронг. Це було те, що він носив до приїзду Доріс. Залишився невзутий. Він байдуже з'їв свій обід. Служник, прибравши, пішов геть. Гай сидів на долівці, читаючи *Татлер*. В бунгало панувала тиша. Проте він не міг читати і впустив газету на коліна. Геть змучений, він не міг думати, і мозок його був на диво порожній. Чік-чак розходився цього вечора і своїми раптовими хрипкими криками, здавалось, глузував з нього. Важко було повірити, що такий гучний голос вилинав із зовсім малесенької горлянки. Згодом Гай почув обережне покашлювання.

— Хто там? — гукнув він.

Запанувала тиша. Він подивився на двері. Чік-чак пронизливо зареготав. У двері просунувся бочком і став на порозі одягнений у подерту фуфайчину та саронг маленький метис. Це був старший з його двох синів.

— Чого ти хочеш? — запитав Гай.

Хлопчик увійшов до помешкання й сів, підібгавши під себе ноги.

— Мене послала мати. Вона питає, чи вам нічого не потрібно?

Гай пильно подивився на хлопчика. Той більше нічого не казав. Він сидів, очікуючи, із злякано опущеними очима. У глибокому розпачливому пориві Гай сховав своє обличчя в долонях. Що вдіяти? Це було все. Край. Він підкорився. Він сів до фотелю й глибоко зітхнув.

— Скажи матері, нехай збере свої й ваші речі. Вона може повертатися.

— Коли? — спитав хлопець байдуже.

Гарячі сльози точилися по кумедному, круглому, вугрявому обличчю Гая.

— Сьогодні ввечері.

1980 р.

III

ДРУГИЙ АРЕШТ.
РАДЯНСЬКЕ СУДОЧИНСТВО

1 жовтня 1983 — 4 жовтня 1984 рр.

21 жовтня 1983 року Валерій Марченко був удруге заарештований. Його справою займався очолюваний заст. голови КДБ, ґенерал-майором В.М.Євтушенком слідчий відділ КДБ УРСР, зокрема: нач. слідчого відділу В.П.Туркін, заст. нач. слідчого відділу В.Ф.Закревський, нач. відділення слідчого відділу Б.А.Колпак; слідчі — підполковник М.М.Слобоженюк, підполковник Усатий, майор Буяльський, майор Банєв, Лабаха, Лук'яненко та інші; прокурори Аржанов, Погорілий. В.Марченку інкримінували заяви, скарги, протести, нариси, розмови з в'язнями під час перебування в таборах суворого режиму № 35 та № 36 на Уралі (1974–1979 рр.) та на засланні в с. Саралжин Каз.РСР (1979–1981 рр.).

Нижче вміщено фрагменти з декількох протоколів допиту, що велися в слідчому ізоляторі КДБ УРСР (м. Київ, вул. Володимирська, 33) з кінця жовтня 1983 р. до кінця лютого 1984 р., відповіді, заяви, зауваження, апеляції підсудного. Подано також інші документи судочинства — Київського міського суду, Верховного суду, прокуратури за 1984 р., а також рішення Верховного суду УРСР від 12 жовтня 1990 р. про реабілітацію В.Марченка.

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР

від 8 грудня 1983 р. *

Протягом так званої «культурної революції» 30-х років сталися масові репресії української інтеліґенції. Скажімо, були знищені письменники Зеров, Куліш, редакційна колеґія журналу *Червоний перець*, режисер Курбас. Сиділи економісти — науковці Птуха та Корчак-Чепурківський. В засланні побували академіки Вернадський, Кримський. Не оминув сталінський терор і нашої родини. Дід — М.Марченко з 1941 по 1943 рік відсидів у новосибірській тюрмі. Десять років перебував у таборах брат моєї бабусі, хлібороб, активний колгоспник В.Іванчук. А згодом у таборах на Далекому Сході загинув рідний брат мого вітчима, учасник антифашистського підпілля, комуніст, який радо вітав прихід на Закарпаття Радянської влади, Андрій Смужаниця. У зв'язку з усім цим у листі до мого діда, історика, мною й ужито фразу про «вакуум у науці, літературі, мистецтві, створений внаслідок вандальної культурної революції».

* Допит проводив підполковник М.Слобоженюк; протягом кількох днів розбирався зміст *Листа до діда*.

Імена живих очевидців, котрі переповіли свої враження про штучний голод 1933 року, не називаю через те, що працівники КДБ, звинувативши у наклепі, можуть і їх притягнути до кримінальної відповідальності.

Окрім свідчень очевидців — потерпілих від голоду, від мешканців Західної України я знаю, що там на допомогу голодуючим зібрали безкоштовно 10 ешелонів з продовольством. Тодішній радянський посол у Варшаві відмовився їх прийняти, мотивуючи тим, що чутки про голод є брехнею, фашистською пропагандою. І це в той час, коли вигибали цілі села.

На моє клопотання взяти довідку в ЦСУ СРСР про кількість загиблих від голоду 1933 року на Україні слідчий Слобоженюк відповів, що там таких даних немає.

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ В.МАРЧЕНКА У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР

від 9 грудня 1983 р.

Ст. слідчий в особливо важливих справах слідчого відділу КДБ УРСР підполковник Слобоженюк (у приміщенні слідчого відділу), допит почато о 14 г. 40 хв., закінчено о 18.10.

Запитання. На попередньому допиті 8 грудня ви стверджували, що в документі *Письмо деду* (розбирається текст листа, вміщений у *Хронике текущих событий*, російською мовою. — *Н.М.*) не вміщували наклепницьких вигадок. Як видно зі змісту цього документа, в кінці його тексту, пропагуючи боротьбу за відокремлення України від Радянського Союзу, ви, зокрема, заявляєте: «Когда Азия, Африка, Латинская Америка освободились от колониальной зависимости, когда национальная идея заполонила мир, украинцы перебиваются одиозной жвачкой о невозможности отсоединения» і при цьому зневажливо обзиваєте український народ «нацией простаков». Покажіть, з якою метою ви виготовили пасквіль під назвою *Письмо к деду*.

Відповідь. Неодноразово в радянській пресі, у публіцистиці, у виступах ораторів, кого саме не пригадую, я чув, що самостійно українська держава існувати не може. Я ж у своєму листі обстоюю протилежну думку. До речі, положення про вихід України зі складу СРСР зафіксовано в Конституції нашої республіки.

Запитання. Ви ухиляєтесь від правдивої відповіді на поставлене запитання. В зазначеному документі ви стверджуєте, що український народ, — якого ви наклепницьки називаєте «нацией простаков», — «перебивается одиозной жвачкой о невозможности отсоединения» від СРСР, тобто не може, як це зробили країни Азії, Африки і Латинської Америки, звільнитися від колоніальної залежності. Що можете показати з цього приводу?

Відповідь. Від багатьох своїх земляків, кого саме, не називатиму з етичних міркувань, я чув про те, що самостійна Україна неможлива, що вона не може вийти зі складу СРСР, бо її відразу захопить і поневолить якась дужа капіталістична країна: чи то

американці, чи то німці. Це я й назвав «одиозной жвачкой», якою перебивається більшість тих осіб, з якими я спілкувався, за що я й назвав нас — українців «нацией простаков».

Запитання. Вище ви показали, що висновок свій зробили на підставі розмов з деякими своїми знайомими людьми. Чому ж ви узагальнюєте і пишете, як нібито ви розмовляли з 50-мільйонним українським народом, і на підставі цих узагальнюючих висновків зводите наклепи на Радянський Союз?

Відповідь. Я вважаю, що в своєму *Листі до діда* ніяких наклепів не зводив. Більше додати до цієї відповіді нічого не маю.

Запитання. Там же в кінці тексту документа під назвою *Письмо деду*, підбурюючи читача до боротьби проти Радянської влади, наклепницьки називаєте СРСР й існуючий у країні лад «империей лжи», «ярмом», «злом», з яким «можно и нужно бороться». Далі з тією ж метою проголошуєте: «Отрицание большевизма для меня — не открытие, а форма существования. И не молчаливым неучастием нужно ему противостоять. Нам никто не поможет, кроме нас самих».

Наведені ворожі заклики, гасла та висловлювання свідчать про антирадянську спрямованість виготовлених вами документів *Письмо деду* і так званої *Заяви* від 9 грудня 1974 року. Покажіть, чому ви заперечуєте ці очевидні факти антирадянської агітації і пропаганди, яку ви проводили шляхом виготовлення та розповсюдження документів ворожого змісту?

Відповідь. Заперечення «зла» за допомогою демократичних засобів не є злочином. Сваволя, порушення законності, аморальність, що з ними я зіткнувся особисто, а також ті, що мали місце, на мій погляд, протягом існування радянської влади, вимагають, як я вважаю, активної громадянської позиції. Ось це я й мав на увазі в зазначених у запитанні документах.

Запитання. В документі *Письмо деду* ви закликаєте читача до боротьби з існуючим у СРСР ладом. Чому ж ви посилаєтесь на «демократичні засоби»?

Відповідь. Мушу відзначити, що моїм кредо є «непротивлення злу насильством». Для цілковитої ясності цієї думки прошу цитувати абзац у моєму листі до кінця, а саме: «Требование демократического разрешения всех проблем — единственная альтернатива для каждого украинца-гражданина».

Запитання. Як видно з тексту документа *Письмо деду*, наведене вами у відповіді речення про «демократичне рішення проблем» додруковане в ньому після виготовлення цього машинописного примірника пасквіля, а в цей час ви перебували в ув'язненні. До того ж наведене речення не спростовує ваших закликів до антирадянської боротьби, викладених у зазначеному документі. Що можете показати з цього приводу?

Відповідь. Це вам так здається.

Запитання. Чи надсилали ви так зване *Письмо деду* його адресату, тобто своєму дідові Марченку Михайлу Івановичу?

Відповідь. Ні, не надсилав, тому що адміністрацією ВТК цензурується вся кореспонденція і надсилання правдивих листів, як на думку мою і других ув'язнених, унеможливлене через те, що їх конфіскують як наклепницькі.

Запитання. З якою метою ви поширили в тому числі й за кордон, на Захід, вказаний документ *Письмо деду*?

Відповідь. На це запитання бажаю дати відповідь власноручно на окремому аркуші, якого додаю до цього протоколу.

Запитання. Як видно зі змісту другого варіанту документа *Письмо деду* (рукописного), ви написали обидва варіанти цього ворожого пасквіля для поширення за кордоном на Заході, про що свідчить примітка: «Друкувати в кожному разі обов'язково». Що можете показати з цього приводу?

Відповідь. На це запитання відповідати відмовляюсь.

Запитання. З пред'явлених вам раніше на допитах текстів: передачі закордонної радіостанції *Свобода* від 19 липня 1978 року, публікації в закордонних журналах *Визвольний шлях* № 368 та *Авангард* № 142 за 1978 рік видно, що виготовлене і поширене вами за кордон на Захід так зване *Письмо деду* широко використовувалося буржуазними засобами масової інформації та закордонними антирадянськими націоналістичними центрами в проведенні ідеологічної диверсії проти СРСР. Це ще раз свідчить про ворожу спрямованість виготовленого вами документа *Письмо деду*, а ваші дії по його поширенню були направлені саме на підрив та ослаблення Радянської влади. Що можете показати з цього приводу?

Відповідь. Використання мого *Листа дідові* засобами масової інформації на Заході, в тому числі радіостанцією *Свобода*, журналами *Авангард* і *Визвольний шлях* мене не хвилює, я не вважаю це злочином. У моєму листі є змалювання радянського минулого і моє ставлення до нього, до так званих помилок, вчинених при радянській владі. Якщо це є антирадянська діяльність, то нехай так і буде.

Писано власноручно Валерієм Марченком: «Протокол мною прочитано. З моїх слів записано правильно. Доповнення та зауваження викладено на окремому аркуші. В.Марченко».

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ
від 9 грудня 1983 р.

На стор. 6 має бути взято в лапки термін «наклепницькі». У поставлених на допитах питаннях настирливо твердиться про нібито існуючі в *Листі дідові* заклики до боротьби з радянською владою. Насправді там є змалювання радянського минулого й моє ставлення до так званих «помилок», вчинених при радянській владі, але нема закликів. В уяві слідчого будь-яка думка, ідея вже є боротьбою, а особисте кредо про несприйняття марксизму — заклик.

Написав я свого *Листа дідові* з метою реалізувати на практиці статтю 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де стверджується свобода думки та слова. Як відомо, в СРСР цей пакт офіційно чинний з 1976 року.

Я був би безмежно радий, якби всі мої листи і твори друкувалися в Радянському Союзі, як свідчення свободи слова й друку.

В.Марченко

Твердження слідчого на стор. 5 про друкування кимось речення в моєму листі є хибним. Свій текст я знаю добре і жодних виправлень чужими в ньому нема. Лист у тому вигляді, що його надруковано, написано цілковито мною в таборі.

КЛОПОТАННЯ В.МАРЧЕНКА
на ім'я ст. слідчого в особливо важливих справах КДБ УРСР М.М.Слобоженюка
від 9 грудня 1983 р.

Для встановлення характеру та об'єктивних причин голоду на Україні 1933 року прошу у відділі демографії Інституту економіки АН УРСР взяти довідку про те, на скільки зменшилося населення Східних областей України протягом того часу. Відомі переписи нашого населення 1914 та 1939 рр. Відома кількість мешканців, їхнє збільшення в сусідніх Росії й Польщі. Обрахування потрібних даних провадять-ся спеціалістами методом звичайних порівняльно-статистичних та математично-демографічних досліджень.

Крім того, в Міністерстві закордонних справ СРСР прошу зробити запит про щорічну кількість зерна, спроданого Радянським Союзом за кордон 1931, 1932, 1933, 1934 років.

ПОСТАНОВА
від 10 грудня 1983 р. про відхилення клопотання В.Марченка

Старший слідчий в особливо важливих справах слідчого відділу КДБ Україн-ської РСР підполковник Слобоженюк, розглянувши матеріали кримінальної справи № 21 по обвинуваченню Марченка В.В. у скоєнні передбаченого ст. 62 ч. 2 КК УРСР та ст. 70 ч. 2 КК РРФСР, встановив:

Обвинувачуваний Марченко В.В. 9 грудня 1983 року заявив клопотання ви-требувати з Інституту економіки АН УРСР та Міністерства закордонних справ СРСР і приєднати до кримінальної справи довідки про те, «на скільки зменши-лося населення Східних областей України у 1933 році», а також про «кількість зерна, спроданого Радянським Союзом за кордон у 1931–1934 рр.»

Заявлене обвинуваченим Марченком клопотання по своїй суті є провокаційним, спрямованим на зволікання попереднього слідства. Вказані в ньому дані не є обставинами, які підлягають дослідженню по цій кримінальній справі, і не відносять-ся до предмета доказування, визначеного ст. 64 КП К УРСР. На підставі наведеного, керуючись ст.ст. 129 і 130 КПК УРСР,

п о с т а н о в и в:

В задоволенні обвинувачуваному Марченку В.В. заявленого ним вказаного вище клопотання як безпідставного — відмовити, про що оголосити йому під розписку в цій постанові. Копію постанови направити прокуророві Української РСР.

Ст. слідчий М.М.Слобоженюк

Згоден: нач. слідчого відділення КДБ УРСР
підполковник Б.А.Колпак

Писано власноручно В.Марченком: «Постанову мені оголошено 10 грудня 1983 року. В.Марченко».

З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР. ЗВИНУВАЧЕННЯ В.МАРЧЕНКА У НАПИСАННІ ЗАЯВИ ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

від 9 грудня 1974 р.

Слобоженюк. «...в ньому ви паплюжите демократичні основи нашої країни, наклепницьки стверджуючи, що в Радянському Союзі начебто «нехтуються права людини», проголошені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а особи, які намагаються відстояти ці права, нібито опиняються в ув'язненні. Для чого ви помістили в цьому документі зазначені наклепи?

В.Марченко. На моє тверде переконання, на жаль, це є дійсність.

М.С. Дайте показання про дійсні мотиви щодо виготовлення вами зазначеного вище документа.

В.М. Заяву від 9 грудня 1974 року я ув'язував безпосередньо зі своєю кримінальною справою за 1973 рік і власним своїм досвідом. Отже, я був засуджений на 6 років ув'язнення і 2 роки заслання лише за те, що написав дві статті, які мав намір поширити, а також обговорював — наклепницьки, за визначенням суду — внутрішню й зовнішню політику СРСР. На мою думку, за такі дії не переслідують в жодній країні Західної Європи, що ратифікували Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Тому я написав цю заяву у 1974 році у зоні 35.

На мою думку, безпеці держави думки, висловлені на папері, загрожувати не можуть, звісно, якщо держава демократична.

З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР. ЗВИНУВАЧЕННЯ В.МАРЧЕНКА У НАПИСАННІ ВІДКРИТОГО ЛИСТА ДО НІМЕЦЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ

(1976 р.)

В.Марченко. Остаточний варіант листа до журналістів НДР мене цілком влаштовує. Від факту його поширення не відмовляюся. Щодо рукописного варіанту, то в остаточній редакції він мав би вигляд надрукованого... Всі запитання стосовно місць, які не побачили світу, вважаю безпідставними причіпками. Останнім авторським словом завжди вважався текст друкований, схвалений автором. Більше додати до цієї відповіді нічого не маю.

М.Слобоженюк. Дайте показання про дійсну мету, яку ви переслідували, виготовляючи цей пасквіль.

В.М. Відповіддю на це запитання прошу вважати мою відповідь на попереднє запитання.

Про мету поширення *Відкритого листа нім. журналістам* я пишу в першому абзаці друкованого тексту цього листа.

...Згідно Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, громадянин СРСР має право на висловлювання своєї думки з будь-якого приводу. Я поширював свої думки друком, так само як це робили В.Хайновський та Г.Шейман (німецькі журналісти, про яких іде мова). Використання моїх думок ким би то не було мене не обходить. Головне, щоб думка моя передавалась правильно... Свої думки, висловлені у *Відкритому листі до німецьких журналістів* я не вважаю наклепницькими.

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР

від 16 грудня 1983 р.

Термін «концтабір» — місце ув'язнення всіляких політичних противників — взято мною з декрету Леніна *О красном терроре* від 5 вересня 1918 року.

У квітні 1974 року (понад місяць після прибуття до зони) мені видано лише теплу білизну з правом носити на собі дві пари, додатково як хворому. Тоді ж із позначкою на медкартці «труд в закрытом помещении, без перенапряжений и переохлаждений» мене перевели працювати до швейного цеху. На жаль, паперові рекомендації лікарів часто не беруться до уваги адміністрацією при змушенні працювати. Нач. виробництва капітан Осін особисто вимагав, щоб я йшов розчищати сніг, а коли я відмовився, покарав мене «за відмову від праці» взимку 1975 року. Восени 1976 року за ініціативи капітана Китманова мене почали карати за «невиконання норми виробітку». І лише протест друзів-співв'язнів: одноденна голодівка, супроводжувана скаргами до прокуратури СРСР, спинили протизаконні дії адміністрації. Взимку 1976 року загонові Кузнєцов, Хромов влаштували справжнє

переслідування, вимагаючи норми виробітку, бо я «порчу показатели отряда». Карали мене цього разу «за отсутствие на рабочем месте». Мої пояснення, що я хворий і що мене не мають права карати за невиконання норми, не знаходили розуміння ні в управлінні ВВС, ані в прокуратурі. Натомість місцеве начальство, згідно вивішеного в зоні гасла «Счастье — в труде!» казало: «Мы вас заставим работать».

КЛОПОТАННЯ В.МАРЧЕНКА НА ІМ'Я СТ. СЛІДЧОГО В ОСОБЛИВО ВАЖЛИВИХ СПРАВАХ КДБ УРСР М.М.СЛОБОЖЕНЮКА

(після 16 грудня 1983 р.)

У зв'язку з черговим звинуваченням 16.12.83 р. у наклепі на радянську дійсність — при порівнянні радянських «виправно-трудових установ» з чілійськими «концтаборами» — прошу прилучити до моєї справи нарис німецьких журналістів В.Хайновського та Г.Шеймана *Операція мовчання*, надрукований в журналі *Журналіст* № 8 чи № 9 за 1975 рік, де й написано, що: в чілійських таборах в'язні на державу не працюють, тобто примусова праця відсутня; там одержували різноманітні пакунки й навіть із соціалістичних країн; люди ходили у власному одязі й навіть не стрижені наголо; до в'язнів допускалися іноземні журналісти (візит хронікерів із НДР відбувся через 2 місяці після перевороту хунти).

Ст. слідчий М.Слобоженюк постановив:

У задоволенні обвинуваченому Марченко В.В. заявленого ним вказаного вище клопотання як безпідставного — відмовити, про що оголосити йому під розписку в цій постанові.

З ПРОТОКОЛІВ ДОПИТІВ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР. ПРИЧИНИ ВІДМОВИ В.МАРЧЕНКА ВІДПОВІДАТИ НА ЗАПИТАННЯ СЛІДЧОГО

Найчастіше «відповідати відмовляюся, тому що органи КДБ не цікавить з'ясування правдивості написаного мною, вони переслідують єдину мету покарати мене».

«Це цікаве питання, що журналіст повинен писати правду... Я особисто знайомий з учасниками УПА, які засуджені в застінках. Я виконав адвокатську місію. Це я зробив через 25 років після їх засудження».

«Як поширювалися мої документи, нариси — не скажу. Ви людей садите, я не можу бути вашим співучасником. Я маю право висловлювати свою думку, тому не заперечую проти своїх публікацій будь-де...»

З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ В.МАРЧЕНКА У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР

від 23 грудня 1983 р.

Слідчий М.Слобоженюк звинувачував В.Марченка, що його заява *Директорові Інституту захворювання нирок* носить наклепницький характер: «Ви зводите злісні наклепницькі вигадки на радянську медицину, стверджуючи, що необхідного вам для лікування препарату 5-НОК начебто немає... Наклепницькими вигадками ви робите спробу підірвати авторитет радянської влади на міжнародній арені, що радянські лікарі нібито «обмежені диктатом влади», що вони «лише називають себе лікарями», а існуючий в країні державний і суспільний лад буцімто являє собою «скрипучу совєтську бюрократичну машину».

В.Марченко. Про те, як радянські лікарі «залежать від диктату влади», я писав у своїй пояснювальній записці від 23 грудня 1983 року.

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР

від 23 грудня 1983 р.

В запитанні на стор. 2 мій лист до проф. Альвала процитовано неправильно. Порівнювати лікування в таборі і вдома, скажімо, в Київському інституті захворювання нирок — буде завжди не на користь табірних медиків. Цього може не розуміти тільки упереджено настроєна людина. Ліки 5-НОК мені видавалися лише ті, які привозила мати або надсилали друзі з Москви. В табірній медчастині 5-НОК належав до розряду гостродефіцитних важкодоступних ліків. І взагалі, хто має право борсатися в приватному листі, ще й при цьому звинувачувати?

До стор. 6. У ворожих стосунках з офіцерами ВТУ ВС 389/35 Поляковим та Кузнєцовим була значна кількість в'язнів саме через їхню цілеспрямовану практику покарань та переслідувань.

До стор. 7. Лікування в Київському інституті захворювання нирок — краще, ніж в сільській лікарні. А у клініці професора Альвала — голови Всесвітньої асоціації нефрологів, переконаний, краще, ніж у Києві. При написанні листа до проф. Альвала мав бажання, до речі, обумовлене в окремому розділі Хельсінської декларації — виїхати за кордон на лікування. Як цей розділ реалізується в дійсності, видно з того, де я мушу зараз давати свої пояснення.

[Т. 3 справи, стор. 30]. До стор. 8-ї. Важка фізична праця та ще й просто неба мені протипоказана (див. медкарточку з концтабору ВТУ ВС-389/35). Я неодноразово звертався з клопотаннями до РВВС про переведення мене на легшу роботу, наприклад, учнем кіномеханіка. В цьому мені відмовили, й не раз.

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР
від 2 січня 1984 р.

Стор. 6. Питання про мету зберігання 60-річної давності релігійного журналу *Вера и Родина* лише зайвий раз засвідчує, як трактують у КДБ свободу слова.

ДОДАТОК В.МАРЧЕНКА ДО ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ У СЛІДЧОМУ ВІДДІЛІ КДБ УРСР
від 13 січня 1984 р.

Враховуючи ту самовидну істину, що кожен мешканець аулу Саралжин * може бути підданий допиту або й арешту за зв'язок зі мною — «особливо небезпечним державним злочинцем», я особливо старанно підшукував вислови у своїх розмовах з казахами. Тим не менше, після допиту підполковника Усатого ріки скресли, і від допитаних полилися зізнання на потрібну тему. Кожен тут, певно, переслідує свою мету. Вчителі бояться потрапити туди, де зараз опинився заарештований Марченко; колишній директор радгоспу прагне знову обійняти свою прибуткову посаду; ну а слідчий, скориставшись такими потужними стимулами, поставлені з ніг на голову розмови записав до протоколу. Ну що ж, тепер залишається чекати того часу, коли допитані аулчани з такою самою ревністю дадуть свідчення, що вони все це мусили сказати.

З ПРОТОКОЛІВ СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ КДБ УРСР ПРО ПРЕД'ЯВЛЕННЯ В.МАРЧЕНКУ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ
від 13 лютого 1984 р.

Старший слідчий в ОВС слідчого відділу КДБ УРСР підполковник Слобоженюк в приміщенні слідчого відділу КДБ УРСР з додержанням вимог ст.ст. 218—220 КПК УРСР пред'явив для ознайомлення Марченку Валерію Веніаміновичу, який обвинувачується за ст.ст. 70 ч. 2 КК РРФСР, ст. 56 ч. 2 КК Каз.РСР і ст. 62 ч. 2 КК УРСР, всі матеріали кримінальної справи № 21 в підшитому і пронумерованому вигляді в 10 томах: № 1 — на 339 арк., № 2 — на 284 арк.,

* Підполковник КДБ УРСР Усатий їздив на місце заслання В.Марченка (1979—1981 рр.), де проводив бесіди з жителями селища Саралжин. Перелякані казахи, які до того симпатизували Валерію, свідчили все, що від них хотів почути слідчий. Такі ж потрібні йому «свідчення» він брав і на Уралі — в місцях відбування покарання В.Марченка (1974—1979 рр.).

№ 3 — на 331 арк., № 4 — на 244 арк., № 5 — на 413 арк., № 6 — на 347 арк., № 7 — на 196 арк. (під останньою сторінкою зазначено пакет з 197 поштовими документами), № 8 — на 299 арк., № 9 — на 297 арк. і № 10 — на 106 арк.

Обвинувачений Марченко.В.В. знайомився з матеріалами справи шляхом особистого їх прочитання. З переведенням по цій справі знайомився в приміщенні слідчого відділу КДБ УРСР, ознайомлення з матеріалами справи ним почато 30 січня 1984 року і закінчено 10 лютого 1984 р. згідно графіку, доданого до цього протоколу.

Після ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи на запитання: чи має він клопотання про доповнення попереднього слідства і які саме, обвинувачений Марченко Валерій Веніамінович заявив: «У зв'язку з тим, що Альтману А.А. я нічого з документів не передавав, перебуваючи в місцях ув'язнення, прошу допитати його як свідка за місцем проживання в Ізраїлі *. Інших клопотань про доповнення попереднього слідства у мене немає. Додаю до цього протоколу свої зауваження, викладені на п'яти окремих аркушах». Протокол, прочитаний обвинуваченим, записано правильно.

Писано власноручно В.Марченком: «Винним себе не визнаю, бо нічого злого не вчинив».

ЗАЯВА В.МАРЧЕНКА
від 7 березня 1984 р.

Що мене карають за вільне слово — само по собі протизаконно. Та навіть маючи більш аніж доволі написаного-підписаного мною (інтерв'ю, заяви, статті), вірні своїй вдачі слідчі КДБ не обійшлися без фальсифікацій та порушень радянської законності.

1) Це, передусім, цинічне ненадсилання до радянських та партійних інстанцій моїх листів. У справі зберігаються без жодних належних позначок про їхнє перебування в адресата заяви до гр. Щербицького, Федорчука (т. 9, ст. 240, 245), Мухи (т. 1).

2) Моє навмисно фальшиве свідчення на Альтмана, котрий перебував у Ізраїлі, після того як зрозумів, що його допитано на окрему вимогу не буде, я спростував, відмовився (т. 1, ст. 333—334; т. 8, ст. 180). Двічі в присутності зам. прокурора УРСР Аржанова та прокурора Погорілого я давав свідчення, що Альтман ні до чого не причетний. Марно. Угруповання слідчих в складі Слобоженюка, Банєва, Буяльського, Закревського, Колпака, Лабаха, Лук'яненка, Туркіна, Усатого настирливо тягнуть в мою справу ніким і нічим не підтверджений епізод.

Огульно несправедливим є й твердження слідчих, що «ВТУ Марченко цинічно називає концтабором». На відміну від коливальної кон'юнктури Слобоженюка и иже с ним, я не збираюсь вганятися за численними перейменуваннями ГУЛАГ,

* А.Альтман у 70-х роках разом з В.Марченком відбував покарання у зоні № 35. Згодом виїхав до Ізраїлю. Під час слідства В.Марченко пропонував у свідки А.Альтмана, сподіваючись у такий спосіб передати вістку про свій арешт.

ГУЛЖДС, ИТЛ, ИТК та ИТУ, а в цьому питанні стою на ленінських позиціях. Адже саме «концтаборами» назвав ці заклади В.І.Ленін у відомому декреті про червоний терор за 5 вересня 1918 року. Отож я наполягаю, щоб при обранні мені міри покарання за вираз «совєтський концтабір» суд врахував, що пріоритет його винаходу належить засновнику й ідеологу радянської держави.

У зв'язку з тим, що викликані на суд свідки часто намагаються уникнути малоприємної процедури очних показів, прошу рішуче унеможливити неявку таких важливих осіб як: Поляков, Прунін, Горбачевський, вживши для цього всі приступні вам засоби. Вважаю, що необхідно обов'язково викликати до суду і свідка в'язня Ю.Федорова, засудженого 24 грудня 1970 року Ленінградським міськсудом за ст. 15, 64 п. «а», 72 УК РРФСР, який хворіє тривалий час на нефрит і мав змогу вкусити від щедрот отих самих концтабірних медиків, що і я. Зараз Ю.Федоров перебуває в ИТУ ВС 389/36 (особливий режим) в сел. Кучино. Вважаю, слідчі умисне не задовольнили це моє клопотання, щоб не дати вагомих аргументів захисту.

Позаяк мені інкримінується опублікування за кордоном «Решения коллегии Министерства просвещения УССР «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах, педагогических учебных заведениях УССР» з доданими до нього «дополнительными мероприятиями», прошу витребувати на суд з Міністерства даний текст «Решения», який офіційно надруковано і поширено в якості методичного посібника по всіх підлеглих установах.

Через те, що наступні 10+5 років у концтаборі особливого режиму з моїм станом здоров'я рівнозначні карі смертю і попереджуючи можливі непорозуміння при незапису секретарем подробиць судового процесу, я наполягаю на диктофонному записі всього сказаного під час суду.

ТРИ ЗАЯВИ В.МАРЧЕНКА ДО КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО СУДУ

від 12 березня 1984 р.

Заява 1. У зв'язку з тим, що свої інтереси на суді я можу і буду захищати самостійно, від послуг адвоката Осадчого Ю.М. відмовляюсь. Прошу мою заяву задовольнити.

Заява 2. У зв'язку з тим, що залу суду навмисне заповнено людьми мені чужими й ворожими (студентами юрфакультету, співробітниками КДБ), прошу звільнити місця для моїх родичів та друзів. Таким чином суд буде відкритий, принаймні формально.

P.S. Це присутньому тут Волошину, понятому на обшуку 15 липня 1983 року, майор Дудниченко наказував у разі чого ламати руки мені.

Заява 3. У зв'язку з брутальними порушеннями законності під час судового розгляду 12 березня 1984 року, а саме: недопущення до зали суду моїх родичів та знайомих, відмовляюсь від будь-якої участі у цьому «суді» й оголошую голодівку.

ЗАУВАЖЕННЯ В.МАРЧЕНКА

від 12 лютого 1984 р. до кримінальної справи № 21 по його обвинуваченню у скоєнні злочину за ст. 70 ч. 2 КК РРФСР, ст. 56 ч. 2 КК КазРСР, ст. 62 ч. 2 КК УРСР

Т. 10, стор. 109. Мене звинувачують за розголошення приховуваного та замовчуваного, адже мої інтерв'ю із засудженими на 25 років в «закритих судових розглядах» і «без права на оскарження» Д.Басарабом, О.Киселиком, А.Олійником є нічим іншим як вислуховуванням другої сторони.

Карати за мотивовану скаргу до ПВР СРСР — протизаконно! І написання *Відкритого листа* не є злочином, бо в СРСР ратифіковано подальше: «2. Кожна людина має право на вільне вираження власної думки, це право включає свободу шукати, одержувати й розповсюджувати всілякого ґатунку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або через друк, чи художні форми вираження, або іншими засобами на власний вибір. 3. Користування передбаченими в п. 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки й особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з деякими обмеженнями, котрі одначе мають бути встановлені законом і є необхідними: а) для поваги прав та репутації інших осіб, б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я або моралі населення». (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (т. 9, ст. 22).

Тим не менше, дана кримінальна справа є підтвердженням, що в нашій країні порушуються міжнародні і власні закони. Впадає у вічі, допити провадилися упереджено. Слідчі прагнули не об'єктивного аналізу, а дискредитувати все написане мною. З певними уточненнями я можу погодитися, з написаним про зміст моїх розмов у заяві Бісалієва, поясненнях Куншашевої та Горбачевського (т. 4, стор. 236–241). Але у викладі з-під пера підполковника Усатого та Слобоженюка сказане мною набуває одіозно-примітивного забарвлення. Нагодою насолити мені скористалась інформатор КДБ головлікар Ташімова. У нас з нею не було жодних розмов, окрім професійних. Неправдивими є свідчення Полякова щодо викинення мною чернетки до смітникового кошику нібито при його наближенні до бібліотеки тоді, коли я був на заводі. Цікаво, що на допиті л-та Хромова зафіксовано спершу фразу «Я сейчас не припоминаю факта изъятия в 1975 году в помещении библиотеки рукописей Марченко» (т. 2, стор. 245). Та за допомогою слідчого негайно ж «припомнил» достеменно те саме, що Поляков. Поза сумнівом, якби було допитано і решту представників табірної адміністрації, всі пригадали б, очевидно, надвлучний кидок чернетки з заводу у сміттєвий кошик бібліотеки.

Фальшиві свідчення дають часто службові особи, зацікавлені у прихованні безвідрадного стану на довіреній їм ділянці. Так, колишній головлікар ИТК-35 Ярунін неправдиво показує, що 5-НОК нібито був у табірній медчастині. У виписці з медкартки Ів. Світличного зазначено «отсутствие 1 фаланги 2 и 3 пальца. Анкилоз межфалангового сустава 1 пальца правой руки. Отсутствие 1 фаланги 2 и 3 пальца левой руки» (т. 9, стор. 213), тобто вказано про 5 пальців. У Світличного їх скалічено 8. Незрозуміло тут, хто не вміє рахувати на пальцях: лікар чи слідчий? Коли взимку 1977 р. Світличного з бібліотеки перевели працювати на завод до

компресорної установки, начальству зони довести нічого було неможливо. Ми зробили контурний малюнок, на якому чітко видно 8 скалічених пальців, і надіслали разом із скаргами на ім'я ґенерального прокурора, головного звинувачувача від Радянського Союзу на Нюренберзькому процесі, де вказали, що вимагати від безпалого й гіпертоніка (з тієї же меддовідки видно, що 2 групу йому призначали через гіпертонію) працювати на компресорі є порушенням і правил техніки безпеки, і злочином проти людяності. Нині інвалід 1 групи Світличний розповісти про цей випадок не годен, але ще є змога зняти відбиток з його скалічених рук. Я обов'язково зроблю цей речдоказ для суду, а копію передам майору Банєву. Нехай повісить у себе в кабінеті на згадку про злочин проти людяності. Світличного тоді неодноразово карали за відмову від роботи.

У своїх скаргах я часто згадую про сваволю адміністрації. Для мене, як для більшості в'язнів, це щоденна реальність. У т. 9 на стор. 275 одверто сказано: «В учр. ВС 389/36 разработано «Положение о сроках обучения осужденных по операциям с учетом сложности выполняемой работы». Согласно положению на операцию «оборка панели вывода для электроутюгов» на обучение и закрепление навыков установлено 3 дня». Згідно ними самими встановленими нормами «громадяни начальники» неодноразово без жодних технологічних удосконалень, всупереч КЗОТ'у підвищували норми (вже 780 панелей!) і люто карали за їхнє невиконання. Так, Сапеляк дістав 15 діб ШИЗО * за виконання норми на 98%. Він був виконав повністю, але виявили брак, і тому карцер. Незважаючи на 3 групу інвалідності, за невиконання норми карали й мене (т. 1, додаток до протоколу за 4.01.1984). Нагадую, при Сталіні в таборі досить було виконати 51%, щоб адміністрація не мала до тебе претензій. Впевнені в безкарності представники табірної комісії, є там головлікар Мінахметова, у своїй «справке по проверке фактов, изложенных в *Хронике*», йдуть на безсоромну фальсифікацію — *Хроника*: «Директор завода Тихомиров написал рапорт на Марченко о том, что последний стоял возле туалета, а не на рабочем месте. На основании этого рапорта ДПНК Чайка объявил Марченко выговор (из-за болезни почек Марченко вынужден ходить в туалет по 2 раза в час)». «Комиссия»: «Осужденный Марченко находился в центральной больнице на стационарном лечении с диагнозом «хронический простатит» (sic!!!) с 17.05. по 4.08.1978, с 20.10. по 16.11.78, с 28.04 по 25.05.1979. Состояние удовлетворительное. 24 ноября 1978 г. работал в швейном цеху на изготовлении сумочек для инструмента. Нарушил трудовую дисциплину: длительное время не находился на рабочем месте, объявлено взыскание зам. нач-ка ИТК по производству Тихомировым А.Н. (?!). Дежурный пом. начальника колонии Чайка В.Ф. по должности наложить дисциплинарное взыскание не имеет права. Факт не соответствует действительности» (т. 8, стор. 290). Хворий на хр. гломерулонефрит, влітку 1976 р. я переніс запалення легень, ексудативний плеврит. Потім доліковувався, бо додалися гіпоізостенурія, високий тиск. Але оскільки концтабірне начальство завжди має рацію, на мене наклали дисциплінарне стягнення. Цю догану й оголосив мені Чайка. Отже, факт відповідає дійсності. Перебуваючи 1977 р. в Києві, я звернувся до міністра юстиції Зайчука з пропозицією займатися в таборі художнім перекладом,

* Штрафний ізолятор.

тобто, згідно статті 270 Основ ИТЗ РРФСР, працювати в ув'язненні за фахом. Відповіді не одержав. Таку ж пропозицію — перекладати — я написав Ґенеральному директорові ЮНЕСКО М'Боа. Після того мої переклади стали повсякчас вилучатись і не повертались. Намагаючись врятувати решту, я перед від'їздом з ИТК-35 надіслав декілька перекладів з англійської до прокурора УРСР Глуха, і вже із заслання запитав про їхню долю. Зам. прокурора УРСР Аржанов відповів мені, що переклади до прокуратури не надходили (т. 3, стор. 80). Моя безправність і в цьому випадку очевидна.

У виписці з моєї особистої справи в'язня значиться скріплене майором Пруніним 1974 р. : «легкий труд, без переохлаждения. Разрешено теплое белье»(т. 8, стор. 281). Проте, як видно з тієї ж виписки, 13 та 14 березня 1975 року мене виганяли розчищати сніг і, коли я відмовився, капітан Осін покарав мене «за отказ от работы» позбавленням побачення. Кожен в'язень має право поскаржитися прокуророві. Але 99% їхніх відповідей були такі, як ось ця, пермського прокурора М'якишева за 28.02.79: «Марченко трудоиспользовался с учетом его состояния здоровья» (т. 9, стор. 277). Збираючи матеріал слідства, мої майори й підполковники з наполегливістю, вартою кращого застосування, прагнули довести, що я ледар. Їхні зусилля перекреслюються позитивними характеристиками до і після строку покарання. Крім того, перебуваючи в ИТУ ВС-389, на засланні, я постійно перекладав. Радість творчої праці не могли отруїти намагання цілого гурту перевихователів. У зоні *Декларацію* Т.Джефферсона (твір 1761 року) в мене конфіскували двічі, згодом ще співробітники Актюбінського УДБ під час обшуку в Саралжині. Але я перекладав її знову й знову з тим щасливим наслідком, що вітчизняна література збагатилася на переклад цього визначного твору, і переклад непоганий.

КДБ, либонь, оголосив тотальну війну моїй творчості. В мене остаточно вилучено нарис *Гулак*. Мотивація — для проведення мовних експертиз — абсурдна, бо для експертизи трьох однакових примірників не потрібно. Під приводом «ідейної шкідливості» вилучено історико-релігійний нарис з XI сторіччя *Там, у Київських печерах*. Бідолашні переклади *Сила обставин* і *Талан* через гру уяви майорів стали реч. доказами злочину. Не інакше як з непогамовної любові до закритих судів, закритих магазинів, нарешті, закритих бібліотек належну мені книжку *Украинский народъ в его прошлом и настоящем*, СПб, 1916 р., передано в Центральну бібліотеку АН УРСР, де вона віднині мертво упокоїться в спецфонді. Той факт з довідки в т. 10 на стор. 59, що Київська губрадпартшкола імені Довнар-Запольського, чий штемпель стоїть на аркушах двотомника, існувала в 1923—1925 рр., і те, що книжку в часи воєнного лихоліття врятувала сім'я радянського вченого, нічого не промовляє офіцерському серцю.

Вражаюче, що слідчі не назвали жодної заяви, де факти підтвердилися б. Може, вони живуть у світі мрій і не знають, що радянські службові особи здатні помилятись. Тоді чи відомо в слідчому відділі КДБ УРСР, що міністра внутрішніх справ Щолокова усунули з посади «через помилки в роботі»? (газ. *Правда*, грудень 1982 року). З приводу моєї заяви до ПВР СРСР на стор. 266 т. 9 сказано: «Марченко клеветнически утверждает о том, что ратифицированные Советским Союзом *Всеобщая декларация* и принятые на ее основе международные пакты будто бы скрываются от советских граждан» Це вже й зовсім на біле — чорне.

Пакт було ратифіковано Радянським урядом 18.09.1973. Я писав заяву з вимогою його розголошення для радянських громадян 9.12.1974. Надрукували текст Пакту в бюлетені *Ведомости ВС СССР* № 17 за 1976 рік. І нарешті ще ілюстрація до здійснення законності межи стін КДБ. На жодній з трьох моїх заяв: Голові КДБ УРСР Мусі за 24.10.83 у т. 1, Голові КДБ УРСР Федорчуку за 20.08.73 та Першому секретареві ЦК КПУ Щербицькому 25.01.74 (т. 9, стор. 240 та 245) нема ні вхідних, ні вихідних №№, ані резолюцій відповідних службових осіб. Навіть формально звідси нема кому скаржитись. Все вищеприведене лише підтверджує мій висновок, повторюваний на допитах: тут не встановлюють істину, а керуються єдиною метою покарати мене.

P.S. Вже по написанню зауважень, гортаючи матеріали справи, я виявив постанову до директора бібліотеки АН УРСР стосовно передачі книги *Украинский народъ*, де, зокрема, сказано: «Має відбитки штампів публічних бібліотек міста Києва». І заступник нач-ка слідчого відділу КДБ Ф.В.Закревський, чий підпис стоїть на документі, не уникнув спокуси сказати неправду: таж на 2-томнику є лише штамп бібліотеки Губрадпартшколи.

ОБВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ КДБ УРСР ПО КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ В.МАРЧЕНКА

від 16 лютого 1984 р.

Затверджую
Зам. прокурора Української РСР
Державний радник юстиції 1 класу
П.К.Осипенко
16 лютого 1984 року

ОБВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

По кримінальній справі № 21 по обвинуваченню Марченка Валерія Веніаміновича, 1947 року народження, в скоєнні злочину, передбаченого ст. 70 ч. 2 КК РРФСР, ст. 56 ч. 2 КК Каз.РСР і ст. 62 ч. 2. КК УРСР

Кримінальна справа № 21 порушена слідчим відділом Комітету державної безпеки Української РСР 20 жовтня 1983 року. Запобіжний захід відносно Марченка В.В. — тримання під вартою — застосовано 21 жовтня 1983 року.

Попереднім слідством по справі встановлено:

Обвинувачуваний Марченко Валерій Веніамінович, будучи раніше, 29 грудня 1973 року, засудженим Київським обласним судом за проведення антирадянської агітації і пропаганди (ст. 62 ч. 1 КК УРСР) до 6 років позбавлення волі і 2 років заслання, відбуваючи основну й додаткову міру покарання у виправно-трудовій колонії Пермської області та в засланні в Актюбінській області, а з травня 1981 року до жовтня 1983 року мешкаючи в місті Києві, не став на шлях виправлення і, залишаючись на ворожих радянському суспільству позиціях, спілкуючись шляхом особистих контактів та листування з особами, засудженими за особливо небезпечні державні злочини, а також з представниками зарубіжних буржуазно-націоналістичних кіл та іншими відщепенцями, на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, незважаючи на неодноразові попередження з боку офіційних осіб органів влади та представників громадськості про недопустимість злочинної діяльності, протягом тривалого часу з метою підриву й ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянську і наклепницьку літературу, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Більшість такої літератури потрапила за кордон в капіталістичні країни, де широко використовується буржуазно-націоналістичними центрами і засобами масової інформації цих країн у провокаційних кампаніях проти Союзу РСР. Разом з цим займався антирадянською агітацією і пропагандою в усній формі, поширюючи наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад. (І далі — 61 стор. машинопису).

Підтверджується: протоколами, показами свідків, речовими доказами.

* * *

Коментар матері В.Марченка Н.М.Смужаниці-Марченко

ПРО ОБВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИРОК

У липні 1975 року *Лист до діда* як ворожий документ набув поширення серед антирадянськи настроєних осіб, потрапив за кордон, широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти Союзу РСР ворожими радіостанціями, у журналах, що видаються організаціями українських буржуазних націоналістів.

У жовтні 1975 року з метою підриву та ослаблення Радянської влади виготовив рукописний документ у вигляді листа до журналістів з Німецької Демократичної Республіки. (Далі — опис «наклепницького» змісту цього документа, історія його зберігання в умовах табору суворого режиму та вилучення) *.

Взимку 1976 року в тому ж таборі з тією ж метою відновив вилучений у нього адміністрацією колонії рукопис вказаного вище пасквіля. (Аналізується зміст) Зневажливо називаючи радянське суспільство «московським варіантом комунізму», наклепницьки твердить, що у виправно-трудових колоніях СРСР утримують-

* Тут подаються фрагменти обвинувачувального висновку з незначними коментарями до них у дужках.

ся особи, засуджені нібито «лише за висловлювання власної думки», а заходи перевиховання у цих установах начебто ґрунтуються на катуванні голодом і холодом. Цинічно називаючи ВТК «більшовицьким пеклом», наклепницьки порівнює їх з концтаборами фашистської Німеччини. З ворожих позицій заявляє, що начебто не в Чілі, а «насправді в Радянському Союзі порушуться права людини». Тоді ж, узимку 1976 року, поширив через засудженого Альтмана Р.Р. цей пасквіль. Він набув поширення серед націоналістично настроєних осіб, зокрема, його рукописний примірник, виготовлений невстановленою особою, потрапив до Світличної Н.О., яка в кінці 1976 року в Києві передала документ Шевченку О.Є. Останній у свою чергу в той же день ознайомив з його текстом Шевченка В.Н., а з березня 1980 року вказаний примірник переховувався у квартирі мешканця Києва Солов'я В.Ф., де він і був вилучений 1 квітня 1980 року під час обшуку по кримінальній справі відносно згаданих Шевченків.

(Далі в обвинувачувальному висновку деталі про Мальву Ланду, яка передрукувала текст, передала Гінзбургу О.І., його було вміщено в антирадянському збірнику *Хроника текущих событий* № 42, машинописний примірник якого вилучено 11 жовтня 1979 року під час обшуку в квартирі Великанової Т.М. (Москва). Цей документ потрапив за кордон), «де широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти СРСР — у ворожих радіопередачах, журналах та газетах». (Далі підтвердження протоколами огляду кримінальних справ відносно Гінзбурга, Великанової, Ланди, Шевченків. Допитані по цій справі як свідки Великанова Т.М. 9 січня 1984 року і Ланда М.Н. 27 грудня 1983 р., які відбувають покарання за вчинені злочини, від дачі показів безмотивно відмовились... Допитати свідків Альтмана Р.Р. і Світличну Н.О. не було можливості через те, що вони постійно проживають за межами СРСР).

У січні 1976 р. написано *Знайомтесь: бандерівець*, тоді ж *Антон Олійник*. (В обвинувачувальному висновку детально розписується антирадянський зміст цих нарисів, копії вироків кримінальних справ Басараба, Олійника, електрографічні копії текстів та ін., чого можна було б і не робити, адже В.Марченко особисто підтвердив своє авторство цих та інших творів). У травні 1977 року поширив три ворожих документи *Лист до діда* (другий варіант), *Ґенеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа, Шерше ля фам* (Далі аналізується зміст «пасквілей», їхня «злісна ненависницька спрямованість проти радянської влади»). Вони переписані Калинцем І., а вилучені в Кійренд М.Є. — дружини Маті Кійренд під час їхнього побачення в уст. ВС 389/35.

У жовтні 1977 р., перебуваючи у слідчому ізоляторі КДБ УРСР в Києві, В.М.підготував і намагався на побаченні з матір'ю передати нарис *Що дало йому змогу витривати?*, де «вихваляє злочинну діяльність Киселика». (На кількох сторінках аналізується зміст «ворожого документа», підтвердження протоколами, довідка про Киселика (його смерть).

У серпні-вересні 1978 р. виготовив разом із засудженими — вченим-математиком Орловим Ю.Ф., Антонюком З.П. і Матусевичем М.І. рукописний документ із семи розділів *О положении заключенных в лагерях СССР*, де з ворожих позицій стверджують, що СРСР нібито порушує «международные обязательства по правам человека», у країні неначе існує «судебный и следственный произвол», а радянська

виправно-трудова політика буцімто «направлена на уничтожение личности». «Вказаний пасквіль набув поширення серед антирадянськи настроєних осіб, зокрема, його мікротекст був вилучений 11 жовтня 1979 року під час обшуку в квартирі Великанової Т.М., а машинописний примірник, поданий як *Документ № 87* так званої «Московської Хельсінської групи», вилучено при обшуку 8 грудня 1979 року в квартирі Ланди М.Н. Ще дев'ять таких же машинописних примірників цього документа були вилучені при обшуках 19 квітня та 27 травня 1980 року у мешканки Москви Осипової Т.С., засудженої у тому ж році за антирадянську агітацію та діяльність...

...Він також, як і попередні «пасквілі», набув широкого розголосу за кордоном і тривалий час використовувався буржуазною пропагандою у підривних акціях проти Союзу РСР.

Восени 1978 року В.М. разом з Антонюком, Калинцем та декількома іншими засудженими виготовив та поширив звернення до урядів країн Заходу, текст якого починається словами: «Запад стоит перед выбором». (У ньому «наклепницькі вигадки» про зовнішню і внутрішню політику СРСР та країн соціалістичної співдружності, які є тоталітарними, деспотичними, у них панує «насилие и произвол», не виконуються міжнародні зобов'язання, соціалістичні країни не можуть бути миролюбними, від них йде загроза духовним цінностям людства. Машинописний примірник цього документа було вилучено 29 квітня 1980 року під час обшуку у квартирі мешканця Москви Лавута О.П., якого в тому ж році засуджено. На допитах по своїй справі Лавут О.П. «безмотивно відмовився від дачі показів і ніяких пояснень з приводу вилучених у нього документів не дав»).

10 жовтня 1979 року із заслання В.М. виготовив і намагався для поширення надіслати листом п. Анні-Галі Горбач «документ, що починається словами «Шановний пане Альвал!». Цей лист потрапив до Великанової Т.М. і був вилучений у неї 1 листопада 1979 року під час обшуку в її квартирі. («Підтверджується» знову протоколами, зокрема протоколами свідчень медпрацівників табору суворого режиму та с. Сараджин, з місця заслання, що медична допомога В.М. систематично надавалась...)

Допитана 9 січня 1984 року як свідок Великанова Т.М. «від дачі показів щодо вилучених у неї названих вище матеріалів Марченка безмотивно відмовилася».

«Влітку 1983 року в м. Києві з метою підриву та ослаблення Радянської влади Марченко виготовив і нелеґально поширив за кордон наклепницький рукописний документ у вигляді «листа», що починається словами «Дорога п. Галю!», додавши до нього примірник написаної ним статті *Там, у Київських печерах* ідейно-шкідливого змісту, а також офіційні документи Міністерства освіти УРСР з грифом «Для служебного користування», які потрапили до нього при невстановлених обставинах, проект рішення колегії Міністерства від 29 червня 1983 року «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и педагогических учебных заведениях Украинской ССР» та проект Міністерства з цього приводу. Перелічені документи Мін. освіти В.М. наклепницьки називає «новим валуєвським указом», а саме Міністерство — «шовіністичним», закликає використати ці документи у ворожих щодо СРСР акціях, а статтю *Там, у Київських печерах* надрукувати тільки в середині 1984 року, що надасть певний час «робити справу», тобто продовжувати антирадянську діяльність...

Поширені за кордон примірник статті та документи Міносвіти УРСР потрапили до так званої пресової служби УГВР у Нью-Йорку і використані вказаним антирадянським націоналістичним центром в провокаційних акціях проти СРСР. Так, у газеті *Свобода* (США) за 31 серпня 1983 року на підставі цих документів був надрукований злісний пасквіль антирадянського змісту під назвою *Наступ новітньої валуєвщини на українську мову*.

Фотокопії рукописного документа «Дорога п. Галю!» і зазначених проектів документів по удосконаленню вивчення російської мови в грудні 1983 року надійшли в об'ємному пакеті поштою із США на адресу Мін. освіти СРСР від неназваної особи. Ці фотокопії згідно ст. 396 Поштових правил були затримані на міжнародному відділі Київського призалізничного поштамту і доглянуті митницею, після чого передані до КДБ УРСР як такі, що мають гриф «Для службового користування».

* * *

ПРО СУД НАД ВАЛЕРІЄМ МАРЧЕНКОМ
(13 березня 1984 р.)

Суд згідно радянського законодавства відкритий, так сказав матері Валерія Марченка суддя Зубець Г.І. (він же заступник голови міського суду м. Києва). Та могло статися так, що про суд рідні і знайомі Валерія дізналися б лише після вироку, бо ніхто не збирався сповіщати родичам про суд. Випадково мати Валерія Ніна Михайлівна 11 березня зайшла до заступника голови Київського міського суду, щоб спитати, чи визначена вже дата судового засідання. В кабінеті Зубець був оточений офіцерами з синіми погонами, і серед них полковник, слідчий КГБ Слобоженюк. Після 14-ї години секретарка виписала Ніні Михайлівні повістку як свідкові у справі сина, і вже тоді сказали, що засідання призначено на завтра (12.03) на 10 год. ранку. Родичі та друзі, знаючи практику КГБ не впускати нікого до залу, зібралися з дев'ятої години ранку біля дверей міського суду (Володимирська, 15) — всього 6 відважних жінок. Правда, потім, коли чутка про суд над «якимсь» В.Марченком пройшла містом, на засідання намагалися пробитися ще деякі знайомі і незнайомі. Але почувши «предъявите ваши документы», — розбігалися. Коли міліція врешті дозволила ввійти до приміщення, біля залу судового засідання жінки зупинилися, бо широкоплечий молодик (назвав себе дружинником Івановим) перепинив шлях до дверей, заявивши, що в залі вільних місць немає. Вхід до найменшого з усіх залів охоронявся кількома здорованями у цивільному та загоном міліції, хоч біля інших залів охорони не було. Ніякі умовляння і вимоги впустити на суд не діяли. Мати В.Марченка, зрозумівши, що відкритий суд над сином хочуть перетворити у закритий, об 11 годині дала телеграму генсеку Черненку та голові КДБ УРСР Мусі з вимогою ґарантувати присутність родичів та знайомих на суді, згідно радянських законів. Водночас Валерій Марченко, зрозумівши, що над ним хочуть вчинити розправу за закритими дверима, не побачивши в залі рідних, оголосив голодівку протесту, відмовився від суду. Серед присутніх «представників громадськості» він признав співробітників КДБ. Чути було, що в залі щось не гаразд: суддя стукав кулаком по столу, голос Валерія щось відстоював,

наполягав, боронив. Так тривало до 12.30. Судове засідання було відкладено, нічого нікому не сповіщено, і відновлено 13.03 о 9.30 ранку. Валерій Марченко відмовився від адвоката, якого «найняли» слідчі органи. До залу впустили тітку (сестру матері), матері дозволили бути присутньою після допиту як свідка, але знайомих до суду так і не допустили. Валерій сказав: «Нарешті проявилися елементи законності, атмосфера більш-менш розрядилася, з'явилася одна жива душа (на тітку), а також замінено склад присутніх, уже якісь і цивільні обличчя є. А ви (звертаючись до судді) кажете, що не потрібно воювати... Ось поголодав, то хоч трохи чогось домігся». Біля головного входу до міськсуду 13 і 14 березня можна було бачити зграйку молодих людей, схожих на робітничу чи студентську молодь Їх ніби інструктували про щось, а потім заводили через службовий вхід до залу. Бо на засіданні у залі всі 20 місць були заповнені зовсім незнайомими людьми. Суд тривав фактично один день — 13.03 з 9.30 до 21 год., бо 14.03 о 16 год. було лише зачитано вирок. Валерій Марченко звинувачувався в антирадянській діяльності, пропаганді й агітації, спрямованій на підрив і повалення радянської влади (за період з 1974 по 1984 рр.). Йому інкримінувалося виготовлення документів, що зводять наклепи на радянський суспільний лад, поширення їх серед радянських громадян, а також передача їх за кордон, де вони активно використовуються ідеологічними ворогами СРСР і передаються ворожими радіостанціями. Це: 1) *Відкритий лист до Верховної Ради СРСР* (1974 р.); 2) Відкритий *лист до діда* (у двох варіантах); 3) *Знайомтесь: бандерівець*; 4) *Антон Олійник*; 5) *Що дало йому змогу витривати* (про Киселика); 6) *Відкритий лист до журналістів НДР*; 7) *Харакірі комуніста*; 8) *Відкритий лист до Ґенерального директора ЮНЕСКО п. М'боа*; 9) *Становище політв'язнів у СРСР*; 10) *Шерше ля фам*; 11*) Відкритий лист до директора шведського інституту нефрології*. (Ці «документи» були написані Валерієм Марченком під час перебування у пермських таборах (до 1979 р.) і справді побачили світ «не в радянській пресі, а за кордоном», за винятком *Що дало йому змогу витривати* — нарис про учасника УПА Киселика. Він був написаний під час перебування Валерія на «профілактиці» в КДБ у Києві восени-взимку 1977 року і тоді ж вилучений.) 12) лист до п. Галі Горбач, написаний влітку 1983 року з додатком до нього — нарисом *Там, у Київських печерах* та двома наказами Міністерства освіти УРСР, названими у листі «новим валуєвським указом». Копія цього листа з додатком у двох примірниках була надіслана невідомою особою з-за кордону на адресу Міністерства освіти УРСР у формі пакунка, який на митниці був переглянутий та надісланий до КДБ УРСР. На запитання прокурора (Попов — прокурор відділу нагляду за слідством в органах держбезпеки, радник юстиції), що спонукало В.Марченка до виготовлення цих ворожих документів, Валерій відповів, що у своїх діях керувався правами вільної людини, підтвердженими Декларацією прав людини ООН, ратифікованою в СРСР в 1954 (?) році, а саме — правом мати свої погляди і вільно їх висловлювати. (Цю Декларацію у В.Марченка було вилучено під час арешту.) Деякі з названих робіт він написав як українець, якому не байдужа історія та доля свого народу: *Знайомтесь: бандерівець*, *Антон Олійник*, *Що дало йому змогу витривати*, *Відкритий лист до діда*. Його покійний дід Марченко Михайло Іванович, професор, доктор історичних наук, перший радянський ректор Львівського університету, пройшов стежки ГУЛАГу в 1941—1944 рр. Як сказав на

суді Валерій Марченко, «мій дід, на жаль, а може на краще, на його щастя, покійний, бо зараз міг би сидіти отут поруч зі мною. Його справу періоду перебування в'язнем долучено до моєї». Інші: *Відкритий лист до Верховної Ради СРСР, Відкритий лист до Ґенерального директора ЮНЕСКО п. Амаду М'боа, Відкритий лист до журналістів НДР, Положение политзаключенных в СССР* — інкриміновані Валерію Марченку як документи ворожого, антирадянського змісту, були написані ним на основі багатьох скарг і звернень до вищих інстанцій та органів влади у протест на правопорушення та антизаконні дії табірної адміністрації. Скарги ці були формою самооборони в'язнів проти нелюдських умов існування, всіляких утисків з боку адміністрації тих мізерних прав, якими наділені в'язні в СРСР. В.Марченко, як хвора людина, домагався належної йому медичної допомоги та роботи згідно його кваліфікації й стану здоров'я, фактично того, що передбачено радянським законодавством. Так, у *Відкритому листі до Ґенерального директора ЮНЕСКО п. М'боа*, яким Валерій Марченко «розхитав і підірвав радянський лад», він, як перекладач, висловлює бажання в місцях позбавлення волі займатися перекладами Шекспіра на українську мову і просить Ґен. директора ЮНЕСКО посприяти йому в цьому.

Діалог між прокурором і Валерієм Марченком щодо того чи іншого так званого «документа» приблизно такий:

Прокурор. З якою метою був виготовлений антирадянський ворожий за змістом документ?..

В.Марченко. З метою сказати людям правду.

Прокурор. Ви твердите, що все написане вами правда?

В.Марченко. Чистісінька.

Прокурор. Яким чином цей документ потрапив за межі ВТК?

В.Марченко. Не скажу.

Прокурор. Чому?

В.Марченко. Бо ви людей саджаєте. Вам істина не потрібна, вам потрібно людину до в'язниці посадити.

Прокурор. Яким чином вказаний документ потрапив за кордон?

В.Марченко. Цього я не знаю... Не скажу... Одному Господу відомо... не відповім...

Прокурор. Марченко, уявіть собі, що було б, якби кожна людина в нашій країні почала б писати, що їй заманеться та ще й за кордон передавати?

В.Марченко. Було б так, як у справжній демократичній країні.

Прокурор. З якою метою вказаний документ був переданий за кордон?

В.Марченко. Для опублікування в пресі і щоб люди читали.

Прокурор. Ви задоволені з того, що там його друкують та ще й ворожими радіостанціями передають?

В.Марченко. Звичайно. Я ще більше був би радий, якби він був надрукований у моїй країні. Перебуваючи на засланні в Казахстані, я переклав з англійської оповідання Сомерсета Моема *Сила обставин*. По поверненню до Києва я відніс переклад до редакції журналу *Всесвіт*, особисто до Віталія Коротича. Він мені сказав, що проза зараз їх не цікавить, хоч незабаром у *Всесвіті* було надруковано одне з оповідань Моема. Тоді я відніс до Коротича переклад збірки поезій Едгара Мастерса для опублікування. Мені так само відмовили.

Одним із звинувачень була негативна характеристика, видана табірною адміністрацією, де сказано, що Валерій Марченко не виконував норм виробітку і взагалі не став на шлях виправлення. Свідками на суді були працівники табірної адміністрації: Поляков (заступник начальника ВТК 389/35, В.М. назвав його «катом») засвідчив, що Марченко не виконував норм виробітку, тому часто позбавлявся ларка. Сам Поляков на запитання Валерія Марченка не міг назвати і процитувати статтю виправно-трудового кодексу, де сказано про відсоток виробітку норми. А такого в кодексі немає, є тільки, що в'язень мусить бути зайнятий посильною для його стану здоров'я працею.

Поляков також сказав, що Валерій Марченко товаришував із Світличним, Глузманом, Антонюком, які організовували голодівки і писали протести, тому зарекомендував себе негативно. Табірний лікар Ярунін свідчив, що Валерій Марченко у таборі був один з такою хворобою і що йому надавалася медична допомога тими засобами, які були у розпорядженні медчастини. Але часто необхідні ліки були відсутні. Інші свідки — працівники ВТК та КДБ свідчили в усній чи письмовій формі про вилучення за різних обставин рукописних текстів тих листів, які інкримінуються Валерію Марченку. Були допитані також свідки — колишні в'язні Ігор Калинець та Зиновій Антонюк. Обидва сказали, що голодівками та заявами протесту вони боронили себе проти антизаконних дій і просто сваволі адміністрації табору, бо до того їх спонукали нелюдські умови існування. Зиновій Антонюк підтвердив, що особисто він брав участь у написанні одного розділу до *Положения заключенных в СССР* і все, про що там написано — чиста правда, бо він «сам те все відчув на власній шкурі». Та суд не взяв до уваги ці покази, як і покази матері Валерія Марченка — Ніни Михайлівни, в яких вона говорила, що надання медичної допомоги сину в умовах табору, а пізніше на засланні потребувало нелюдських зусиль і з її боку, і з боку сина. Доводилося «бомбити» телеграмами, власними поїздками найвищі інстанції в Москві, центральні та обласні медичні управління, ВТК. Ліки надсилалися до табірної адміністрації, але їх не приймали. Натомість надсилалися стандартні відповіді — стан здоров'я задовільний, навіть при критичному стані, коли після тривалого етапу було запалення легень, а з плеври викачано 1,5 літра рідини, — повідомили: *состояние удовлетворительное*.

Тяжкий стан, хронічна хвороба нирок до уваги табірною адміністрацією не бралися, вимагалося виконання норм (?!) виробітку, накладалися стягнення, матері постійно зауважували, що з цієї причини ліки приймати не будуть і не будуть госпіталізувати сина.

Були викликані свідки з Казахстану, з радгоспу Саралжин (Актюбінська область), де Валерій Марченко відбував дворічне заслання протягом 1979—81 рр. Директор радгоспу сказав, що спілкувався з Валерієм Марченком мало, кілька разів зустрівся, але посвідчив, що той був незадоволений радянською владою. В доказ цього він навів такі факти: 1) Валерій Марченко обурювався, що в магазинах порожні полиці (з цього приводу Валерій Марченко запитав у судді: «Як треба себе поводити у порожньому магазині, щоб тебе не посадили, хвалити чи мовчати?»); 2) Валерій Марченко не брав участі у виборах та ще й казав: «От якби виставили дві кандидатури, то, можливо, за одного когось я проголосував би, а за цього мені не хочеться»; 3) Марченко отримував посилки і тому, мабуть, не був зацікавлений у заробітку.

Цей свідок зізнався, що робота слюсаря на відкритому радгоспному дворі при казахстанських морозах , звичайно, не для хворої людини. Але іншої роботи у них не було. Він зізнався, що після приїзду з Актюбінська до Саралжина співробітників КГБ він час від часу сповіщав в область, що «Марченко на шлях виправлення не став», фактично зізнався, що він був провокатором — «осведомителем». Набувши досвіду на В.Марченкові, цей брат-казах посприяв арешту і Зоряна Попадюка, який відбував заслання в Саралжині після Валерія... Дві лікарки-казашки Саралжинської лікарні (і поліклініки) свідчили, що Валерій Марченко, побачивши випущений *Санбюлетень*, зауважив, що його варто б випустити казахською мовою, адже селяни по-російськи не знають (тобто він зводив наклеп на національну політику уряду та партії, називав її «русификаторською» — згідно вироку). Ці ж свідки-лікарки казали, що він з особливим притиском казав: «Вы советские врачи...» тобто, на їх думку, він демонстрував свою зневагу до радянської медицини. (Марченко спитав у судді: «Мене що, судять за інтонацію? Як в анекдоті?») На запитання Валерія Марченка до головлікаря Ташімової та підтвердила, що дійсно взимку вона не дала йому, хворому, лікарняного листка про звільнення від роботи в 30-градусний мороз на відкритому подвір'ї. Вона вважає і зараз, що артеріальний тиск 190/130 — це робочий. Тут же Ташімова зізналася, що постійно інформувала начальство Актюбінська про поведінку Валерія Марченка. Марченко змушений був у зв'язку з відмовою хворому в наданні допомоги звернутися з телеграмою до XXVI з'їзду КПРС в Москву, після втручання начальства з Алма-Ати ставлення до хворого пом'якшилося. У вирок записано, що зводив наклеп на радянську медицину. Вчителька німецької мови, казашка із Саралжину, письмово підтвердила, що Валерій Марченко говорив, що Казахстан — багатий край, може б йому краще було без Росії, він захоплювався життям західноєвропейських країн і казав, що хоче поїхати туди лікуватися.

Свідок Горбачевський, робітник Київського дослідного господарства, сторожував разом з Валерієм Марченком до його арешту. Він посвідчив, що Валерій Марченко вів з ним розмови про порожні магазини, про тяжку працю селян, про те, що у вузах адміністрація — росіяни за національністю, і тому українцям важко вступити до вузів. Валерій Марченко казав також, що хоче виїхати за кордон і стати там священиком. Розмови їхні переходили в суперечки. У відповідь на запитання Валерія Марченка, з якого часу ці розмови стали суперечками, свідок зізнався, що у квітні 1983 року до нього прийшов співробітник КДБ, і вже тоді він написав донос на Валерія Марченка. Тобто свідок зізнався у своєму провокаторстві.

Свідком був працівник слідчого ізолятора КДБ УРСР, який показав, що восени 1977 року після побачення Валерія Марченка з матір'ю він виявив у банці з медом, яку мати передала сину в ізолятор, капсулу з «документом». То була робота Валерія Марченка про Киселика. Свідчення плутане, оскільки Валерій Марченко хотів передати за межі ізолятора, а мати передала мед йому, чому ж та праця попала назад? Крім того, цей «документ» був виявлений за відсутності Валерія Марченка і його матері.

Прокурор (Попов) переказав зміст звинувачення, переповнивши його пафосом передових статей, газет та журналів (цілі сторінки з них він склеїв і читав) — про торжество ленінської національної політики та дружби народів, про величезні досягнення радянської медицини і охорони здоров'я, цифрами динаміки неуклін-

ного зростання національного доходу нашої країни та добробуту радянських людей, про мирне небо над землею завдяки зусиллям СРСР. Гучно таврував ганебних зрадників народу — бандерівців та оунівців, які захлиналися кров'ю нашого народу, вбивали дітей, стариків, жінок, топили ріками крові села України. І ось таких Валерій Марченко взяв за героїв у своїх творах, він оспівує, величає їх. Зупинився на Антоні Олійнику, який вбивав, знищував, не щадив немовлят. Суд у свій час прийняв достойне рішення — розстріляти вбивцю. (Потім Валерій Марченко заперечив, що це не той Олійник, їх було кілька, не про того говорить громадянин прокурор. Його Олійник — Антон, молодий українець, який ходив по селах агітатором, який волю ставив над усе. Не витримавши умов у таборах, він двічі тікав і його розстріляли.) На закінчення промови прокурор, дотримуючись все того ж пафосу, виголосив, що Валерій Марченко зводить страшний наклеп з метою підриву і ослаблення радянського ладу. Він звинувачує Валерія Марченка за ст. 62 ч. 2 КК УРСР, а також за аналогічними статтями КК РРФСР та Каз.РСР і визначив міру покарання як особливо небезпечному рецидивісту — 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.

Від адвоката Валерій Марченко відмовився. Та все ж у судовому засіданні він брав участь (Осадчий Ю.М.). Насправді він грав роль помічника прокурора. Його запитання до Валерія Марченка і до свідків доповнювали запитання прокурора. Він сказав, що провина Валерія Марченка така, що тут немає пом'якшувальних моментів, він згодний із звинуваченням прокурора. Однак запропонував суду зменшити міру покарання, зважив, що шкоди радянській державі Валерій Марченко не спричинив, а також враховуючи його хворобу.

*Останнє слово Валерія Марченка**. Коли я вступив до університету, я дізнався, що 5 мільйонів українців добровільно відмовляються від рідної мови, від тієї краси та багатства, що його отримує кожна людина від народження. До цих 5 млн належите також і ви, громадяни суддя, прокурор та адвокат. З приводу такого неприродного явища — чому українці на своїй землі втрачають зв'язок з рідною мовою, я написав 1973 року дві статті — *За парованом ідейності* та *Київський діалог*, яким не довелося побачити світу та яких ніхто не встиг прочитати. За них мене Київський обласний суд покарав на 8 років позбавлення волі. Виявляється, Україна — єдина країна, що входить до складу ООН, котра висилає своїх в'язнів за межі своєї території. Перебуваючи в пермських радянських концтаборах, я зіштовхнувся з брехнею та беззаконням. Як людина вільна, тобто така, що вважає себе вільною, де і в яких умовах вона не перебувала б, я не міг мовчати і писав про те. За це мене зараз судять. Я проти брехні і облуди, беззаконня і фальші. Я за вільну розкуту думку, я захищаю гідність людини, відстоюючи високі моральні принципи як християнин, керуюся Божими заповідями. Мені як громадянинові і чоловікові соромно за мою країну, де жінки тільки за переконання відбувають 25 років каторги. За всю історію існування держав не було таких ганебних фактів.

Суддя перебивав, не давав підсудному говорити, весь час перепитував: «Що просите? Що хочете від суду?» Валерій Марченко нічого не просив, а продовжу-

* Відтворено по пам'яті, скорочено.

вав називати факти беззаконня у таборах, говорив про постійні обшуки, про вилучення і безслідно пропалі художні, літературні твори, переклади.

Валерій Марченко. Мене звинувачують у наклепах на радянську медицину. У пермській 35-ій зоні ВТК Івана Світличного поставили виконувати «легку» роботу — збирати дрібні деталі до праски, знаючи, що в нього немає пальців. Медкомісія визнала його спроможним до цієї роботи, а у висновку комісії було визначено, що в нього здорових 5 пальців на обох руках (замість 2). Тоді на папері обвели Іванову праву руку з одним пальцем і відіслали в Перм прокурору — відповідь не надійшла. Чи це наклеп на радянську медицину?

В моїй смерті в умовах табору будете винні ви, громадянин суддя. А ось тут, під оцим гербом Української РСР, пропоную повісити відбиток руки Івана Світличного з «медичним» твердженням — 5 пальців...

Вирок фактично тотожний із звинуваченням.

У судовому процесі Валерій Марченко відігравав активну, навіть ведучу роль, ставлячи питання свідкам, судді та адвокатові, нагадував секретарці, щоб записувала все. Він розвінчував підступність, брехню і демагогію. Він показав, що більшість свідків — співпрацівники КДБ, медичні працівники — низької кваліфікації, адвокат не захищає, а звинувачує. Протягом судового засідання Валерій Марченко почував себе погано, з'явились ниркові коліки, боліла голова. Стояти міг лише спираючися на бар'єр, просив у охоронців пити.

На запитання судді — що хочете від суду, нарешті Валерій Марченко висловився: «Та вже давайте ваші 15 років!»

Слідство 3 місяці, суд — 1 день. Особливо небезпечний державний рецидивіст отримав 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання.

Дівчата прорвалися до залу, кинули Валерію червоні гвоздики.

ОБВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИРОК СУДОВОЇ КОЛЕҐІЇ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО СУДУ ПО КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ В.МАРЧЕНКА

від 14 березня 1984 р.

Справа № 1-с/84 1984 р.

ВИРОК

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки

14 березня 1984 року судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду в складі:

Головуючого — заступника голови Київського міського суду Зубця Г.І.

Народних засідателів: — Грищенка В.М., Осауленка О.М.

При секретарі — Гуменюк Г.А.
З участю прокурора — Попова В.І.
—"— адвоката — Осадчого Ю.М.,

розглянувши у відкритому судовому засіданні в залі суду в місті Києві справу про обвинувачення

Марченка Валерія Веніаміновича

16 вересня 1947 року народження, уродженця і жителя м. Києва (вулиця Щербакова, 72/2, кв. 130), українця, громадянина СРСР, безпартійного, неодруженого, з вищою освітою, раніше судимого — 29 грудня 1973 року судовою колегією в кримінальних справах Київського обласного суду по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 6 років позбавлення волі і 2 роки заслання — звільнений в травні 1981 року по відбуттю основної та додаткової мір покарання, до арешту по цій справі працював сторожем Республіканського дослідно-показового господарства квіткових та декоративних рослин, —

в скоєнні злочину, передбаченого ст.ст. 62 ч. 2 КК УРСР, 70 ч. 2 КК РРФСР і 56 ч. 2 КК Казах.РСР, —

в с т а н о в и л а:

Марченко В.В., будучи раніше засудженим Київським обласним судом за проведення антирадянської агітації і пропаганди до 6 років позбавлення волі і 2 років заслання (29 грудня 1973 року за ч. 1 ст. 62 КК УРСР), відбуваючи основну та додаткову міри покарання у виправно-трудовій колонії в Пермській та в засланні в Актюбінській областях, а з травня 1981 року до жовтня 1983 року мешкаючи в місті Києві, на шлях виправлення не став і, залишаючись на ворожих радянському суспільству позиціях, спілкуючись шляхом особистих контактів та листування з особами, засудженими за особливо небезпечні державні злочини, а також з представниками зарубіжних буржуазно-націоналістичних кіл і іншими відщепенцями на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, незважаючи на неодноразові попередження з боку офіційних осіб органів влади та представників громадськості про недопустимість злочинної діяльності, протягом тривалого часу з метою підриву і ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянську і наклепницьку літературу, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Більшість такої літератури потрапила за кордон в капіталістичні країни, де широко використовується буржуазно-націоналістичними центрами і засобами масової інформації цих країн у провокаційних кампаніях проти Союзу РСР. Разом з цим Марченко В.В. займався антирадянською агітацією і пропагандою в усній формі, поширюючи наклепницькі вигадки на Радянський державний і суспільний лад.

Так, 9 грудня 1974 року, відбуваючи покарання в Пермській області, Марченко В.В. з метою підриву та ослаблення Радянської влади виготовив наклепницький рукописний документ у вигляді «заяви-протесту» до Президії Верховної Ради СРСР і тоді ж поширив, надіславши його до вказаного державного органу.

В зазначеному документі він зводить наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Зокрема, намагається довести, що в СРСР начебто існує беззаконня, «нехтуються права людини», а особи, які, за його твердженням, намагаються відстояти ці права, нібито «опиняються в ув'язненні».

У липні 1975 року, відбуваючи покарання в Пермській області, він з тією ж метою виготовив і поширив ворожий документ під назвою *Лист дідові*. В ньому Марченко паплюжить радянський державний і суспільний лад, наклепницьки твердить, що у 1933 році на Україні начебто був створений «штучний голод», а в результаті культурної революції, яку він цинічно називає «вандальской», в республіці нібито виник «величайший вакуум в науке, литературе, искусстве», пропагує вигадану ним необхідність відокремлення України від Радянського Союзу. Поряд з цим, наклепницьки стверджуючи, що існуючий в СРСР суспільний лад тримається буцімто на терорі, підбурює читача до боротьби проти Радянської влади.

Цей ворожий документ набув поширення серед антирадянськи настроєних осіб, зокрема машинописний його примірник був вилучений 5 січня 1977 року під час обшуку в квартирі мешканця м. Москви Гінзбурга О.І., засудженого за антирадянську агітацію і пропаганду, а потім за таку ж ворожу діяльність Указом Президії Верховної Ради СРСР 24 квітня 1979 року позбавленого громадянства і видвореного за межі СРСР.

Згаданий документ також потрапив за кордон, де широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти Союзу РСР: 19 липня 1978 року його текст передавався з Мюнхена на Радянський Союз радіостанцією *Свобода*, а в жовтні і листопаді того ж року був надрукований в журналах *Авангард* № 142 і *Визвольний шлях* № 368, що видаються організацією українських буржуазних націоналістів відповідно у Брюсселі і Лондоні.

7 жовтні 1975 року, відбуваючи покарання у Пермській області, Марченко В.В. з метою підриву та ослаблення Радянської влади виготовив рукописний документ у вигляді листа до журналістів з Німецької Демократичної Республіки.

У зазначеному документі він з ворожих щодо СРСР позицій подає фашистський путч у Чілі як приклад боротьби проти прогресивних суспільств, відверто проголошує свою рішучість боротися з існуючим у Радянському Союзі державним і суспільним ладом. Щоб зганьбити його, паплюжить внутрішню політику Уряду і КПРС. Цинічно називаючи «советскими концлагерями» виправно-трудові установи в нашій країні, наклепницьки твердить, що начебто вони «служать єдиній меті — ліквідації противників режиму» і що в них нібито було «знищено без вини кращих людей».

14 жовтня 1975 року з метою подальшого поширення він заховав цей пасквіль у корзині для використаних паперів в читальному залі бібліотеки ВТК, коли побачив керівників колонії Хромова Г.Н., Полякова Н.Г. і Кузнецова В.В., які в той час наближалися до названого приміщення, і тоді ж під час огляду цього читального залу виявили і вилучили згаданий рукописний документ, склавши про це відповідний акт.

Взимку 1975 року, відбуваючи покарання у Пермській області, Марченко В.В. з тією ж метою відновив вилучений у нього адміністрацією колонії рукопис вказаного вище пасквіля, виготовивши документ під назвою *Відкритий лист до Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана, журналістів із НДР*, вмістивши в ньому наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Зневажливо називаючи радянське суспільство «московським варіантом комунізму», наклепницьки твердить, що у виправно-трудових колоніях СРСР утримуються особи, засуджені нібито «лише за висловлювання власної думки», а заходи перевиховання у цих установах начебто «ґрунтуються на катуванні голодом і холодом». Цинічно називаючи ВТК «більшовицьким пеклом», наклепницьки порівнює їх з концтаборами фашистської Німеччини. З ворожих позицій заявляє, що начебто не в Чілі, а «насправді» у Радянському Союзі «порушуються права людини».

Тоді ж, взимку 1976 року, він поширив зазначений документ за межі колонії через засудженого Альтмана А.А. Цей пасквіль набув поширення серед націоналістично настроєних осіб, зокрема його рукописний примірник, виготовлений невстановленою особою, потрапив до Світличної Н.О., яка в кінці 1976 року у Києві передала документ Шевченку О.Є. Останній в свою чергу в той же день ознайомив з його текстом Шевченка В.Н., а з березня 1980 року переховував вказаний примірник у квартирі мешканця м. Києва Солов'я В.Ф., де він і був вилучений 1 квітня 1980 року під час обшуку по кримінальній справі відносно згаданих Шевченків.

Машинописний примірник цього документа, виготовлений у 1976 році мешканкою міста Петушки Володимирської області Ландою М.Н., потрапив до відщепенця Гінзбурга О.І. і був вилучений 5 січня 1977 року під час обшуку по його кримінальній справі.

Текст названого документа був також вміщений в нелеґально поширюваному антирадянському збірнику під назвою *Хроника текущих событий* № 42, машинописний примірник якого вилучено 11 жовтня 1979 року під час обшуку в квартирі Великанової Т.М.

Згадані вище Альтман і Світлична з 1978 року, а Гінзбург з 1979 року постійно проживають за межами СРСР.

Крім цього, зазначений документ потрапив за кордон, де широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти Союзу РСР: 30 листопада 1976 року його текст передавався з Мюнхена на Радянський Союз радіостанцією *Свобода*, а в березні 1977 року він був надрукований у журналі *Визвольний шлях* № 348, що видається в Лондоні організацією українських буржуазних націоналістів.

В січні 1976 року, відбуваючи покарання у Пермській області, з метою підриву та ослаблення Радянської влади Марченко В.В. виготовив і поширив ворожий документ під назвою *Знайомтесь: бандерівець*.

У ньому він зводить наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад, національну політику Уряду і КПРС, з ворожих позицій твердить, що СРСР являє собою нібито «імперію», яка неначе «загарбала» Україну і поневолила її народ з метою знищити його. Робить спробу зганьбити Радянський уряд, цинічно ототожнюючи його з урядом фашистської Німеччини, який проводив на окупованих землях політику геноциду.

Вихваляючи злочинну діяльність колишніх бандитів ОУН, підбурює читача до боротьби проти Радянського Союзу.

Зазначений документ потрапив за кордон на Захід, де використовувався буржуазною пропагандою у провокаційних акціях проти СРСР, зокрема був надрукований в журналі *Авангард* № 140–141 за 1978 рік, який видається організацією українських буржуазних націоналістів у Брюсселі.

Тоді ж, у 1976 році, відбуваючи покарання в Пермській області, з тією ж метою він виготовив і поширив антирадянський документ під назвою *Антон Олійник*.

В цьому документі зводить наклепницькі вигадки на радянську дійсність, підбурює читача до боротьби проти існуючого в СРСР державного і суспільного ладу, вихваляючи при цьому колишніх бандитів ОУН-УПА і пропагуючи нові форми і методи вказаної боротьби.

Разом з цим паплюжить демократичні основи радянського суспільства, яке начебто має, за його наклепницькими твердженнями, «гнітюче-ортодоксальний характер», тлумачить про неначе існуюче в країні «колгоспне безправ'я». З ворожих Союзу РСР позицій заявляє, що буцімто «Москва визискує Україну».

Названий документ потрапив за кордон, де використовувався буржуазною пропагандою у підривних акціях проти Радянського Союзу, зокрема був надрукований у журналі *Сучасність* № 1–2 за січень-лютий 1982 року, який видається організацією українських буржуазних націоналістів у Мюнхені.

У травні 1977 року, відбуваючи міру покарання у Пермській області, з метою підриву та ослаблення Радянської влади Марченко В.В. виготовив і поширив три ворожих документи під назвами: *Лист дідові* (другий варіант), *Ґенеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа* та *Шерше ля фам*.

В названих документах зводить злісні наклепи на радянську дійсність, намагається опорочити національну політику Уряду і КПРС, посварити між собою дружні російський, український та інші народи нашої країни. Так, росіян, які надали братню допомогу у встановленні Радянської влади на Україні, він називає «чужинцями», що начебто принесли зло і «панують в моїй Трої». Наклепницьки стверджує, що в республіці нібито було «винищено цвіт, еліту, без яких нація перестає бути собою». Твердить про нібито незадовільний «стан культурного розвитку національних республік», зокрема України і Азербайджану. Намагається довести, що в СРСР неначе відсутня свобода еміґрації, а «інакодумці» начебто зазнають переслідувань. Пропагуючи основи буржуазного суспільного ладу, він тлумачить, що буцімто «приватна власність» є «визначальним принципом поступу», який було «підірвано» в Радянському Союзі.

Тоді ж, у травні 1977 року, намагаючись поширити за межі колонії, в тому числі й за кордон на Захід, зазначені три документи, розмноживши їх за допомогою Калинця І.М., який відбував з ним покарання і який переписав ці пасквілі мікротекстом на тонкий папір. Вказані документи, упаковані в герметичні контейнери з поліетиленової плівки, 8 травня 1977 року потрапили до гр-ки Кійренд М.Є. під час побачення її з чоловіком — засудженим Кійрендом М.А., який відбував покарання разом з Марченком. В той же день після цього побачення Кійренд передала згадані контейнери з документами співробітникам ВТК Шарікову В.І., Осиповій Л.В. і Прибитковій Т.В., про що названими особами було складено відповідний акт.

У жовтні 1977 року, тимчасово перебуваючи в слідчому ізоляторі КДБ УРСР в місті Києві, Марченко В.В. з тією ж метою виготовив рукописний документ *Що дало йому змогу витривати*?

В цьому документі, написаному у вигляді «інтерв'ю» із засудженим колишнім бандерівцем-терористом Киселиком, він зводить злісні наклепи на радянський державний і суспільний лад, з ворожих щодо СРСР позицій намагається опорочити національну політику КПРС і Радянського Уряду.

Вихваляє злочинну діяльність Киселика та інших бандерівців за те, що вони в 1947 році «вистрілювали до ноги» обози з радянськими солдатами, «котрі приїздили на село за продподатком».

При цьому СРСР цинічно називає «імперією», яка начебто поневолила Радянську Україну, наклепницьки порівнює його з царською Росією, паплюжить національну політику КПРС щодо українського народу, іменуючи її «більшовицьким деспотизмом».

Під час побачення зі своєю матір'ю Смужаницею Н.М. 21 жовтня 1977 року намагався поширити цей документ за межі слідчого ізолятора. Завчасно упакувавши його в контейнер з поліетиленової плівки, заховав в присутності Смужаниці Н.М. у принесену нею наповнену медом банку і передав їй. Після побачення контейнер з зазначеним документом був виявлений і вилучений контролером слідчого ізолятора КДБ УРСР Гордійчуком П.В.

В серпні-вересні 1978 року, відбуваючи покарання у Пермській області, з метою підриву і ослаблення Радянської влади Марченко В.В. виготовив разом з засудженими Орловим Ю.Ф., Антонюком З.П. і Матусевичем М.І. рукописний документ з семи розділів під загальною назвою *О положении заключенных в лагерях СССР*. У цей же час розмножив його, переписавши у співучасті з Антонюком мікротекстом на тонкий папір, і поширив зазначений рукопис за межі виправно-трудової колонії.

Автори документа зводять в ньому злісні наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, паплюжать внутрішню політику Уряду і КПРС, з ворожих позицій роблять спробу довести, що суспільно-політичний устрій Радянського Союзу начебто не відповідає «интересам трудящегося большинства» і нібито «косвенно провоцирует» людей на скоєння злочинів. Щкодуючи за відсутнім в нашій країні «инициативным предпринимательством», намагаються опорочити ідеологію радянського суспільства та моральні принципи його народу. З ворожих позицій стверджують, що СРСР буцімто порушує «международные обязательства по правам человека», в країні неначе існує «судебный и следственный произвол», а радянська виправно-трудова політика буцімто «направлена на уничтожение личности».

Вказаний пасквіль набув поширення серед антирадянськи настроєних осіб. Зокрема, його мікротекст був вилучений 11 жовтня 1979 року під час обшуку в квартирі Великанової Т.М., а машинописний примірник, поданий як *документ № 87* так званої «Московської Хельсінської групи», вилучено в ході обшуку 8 грудня 1979 року в квартирі Ланди М.Н., засудженої по іншій кримінальній справі за систематичне поширення завідомо неправдивих вигадок на радянський державний і суспільний лад. Ще дев'ять таких же машинописних примірників цього документа були вилучені при обшуках 19 квітня і 27 травня 1980 року у мешканки м. Москви Осипової Т.С., засудженої в тому ж році за антирадянську діяльність.

Зазначений *документ № 87*, датований 25 квітня 1979 року, з вміщеним у ньому текстом пасквіля *О положении заключенных в лагерях СССР*, потрапив за кордон, де тривалий час використовувався буржуазною пропагандою у підривних акціях проти Союзу РСР. Його текст російською мовою передавався 23 вересня 1979 року радіостанцією *Свобода*, 16 червня 1979 року — радіостанцією *Бі-бі-сі*, 11 серпня і 9 листопада 1980 року — радіостанцією *Голос Америки*. Повний текст цього

ворожого документа був надрукований у 1979 році в антирадянському виданні *Континент* № 20 в Парижі. Восени 1978 року, відбуваючи покарання в Пермській області, з тією ж метою він виготовив і поширив разом з Антонюком З.П., Калинцем І.М. та декількома іншими засудженими документ у вигляді «звернення» до урядів країн Заходу, текст якого починається словами: «Запад стоит перед выбором».

У цьому документі Марченко робить спробу підірвати авторитет Радянського Союзу на міжнародній арені, опорочити існуючий у країні державний і суспільний лад, зовнішню і внутрішню політику СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. За його наклепницькими вигадками зазначені країни є неначе «тоталитарными, деспотичными», в них начебто існує «насилие и произвол», не виконуються «международные обязательства». Закликаючи уряди капіталістичного Заходу до організованих провокаційних акцій щодо країн соціалістичної співдружності, в тому числі і СРСР, наклепницьки твердить, що соціалістичні країни начебто не можуть бути миролюбними, що від них нібито надходить загроза «духовным ценностям» людства.

Машинописний примірник зазначеного документа був вилучений 29 квітня 1980 року під час обшуку в квартирі мешканця м. Москви Лавута О.П., якого в тому ж році було засуджено за поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад.

10 жовтня 1979 року під час перебування на засланні в селищі Саралжин Уїльського району Актюбінської області, з тією ж метою Марченко В.В. виготовив наклепницький рукописний документ у вигляді «листа», що починається словами: «Шановний пане Альвал!», і тоді ж для поширення на Заході намагався нелегально надіслати його на ім'я Горбач у ФРН.

В зазначеному документі він зводить наклепницькі вигадки на радянську дійсність, стверджує, що у виправно-трудовій колонії на Уралі, яку цинічно називає «концтабором», засудженим буцімто не надають медичної допомоги. Узагальнюючи ці свої домисли, робить спробу зганьбити радянську систему охорони здоров'я. При цьому наклепницьки заявляє, що радянські лікарі в своїй діяльності начебто «обмежені диктатом влади» і що вони лише «называють себе лікарями». Намагаючись опорочити існуючий в СРСР державний і суспільний лад, твердить, що він нібито являє собою «скрипучу совєтську бюрократичну машину».

Названий документ потрапив до згаданої вище Великанової Т.М. і був вилучений у неї 1 листопада 1979 року під час обшуку в її квартирі.

Влітку 1983 року в місті Києві, з метою підриву та ослаблення Радянської влади, Марченко В.В. виготовив і нелегально поширив за кордон наклепницький рукописний документ у вигляді «листа», що починається словами: «Дорога пані Галю!», додавши до нього примірник написаної ним статті *Там, у Київських печерах* ідейно шкідливого змісту, а також офіційні документи Міністерства освіти УРСР з грифом «Для служебного користування», які потрапили до нього при невстановлених обставинах: проект рішення колегії Міністерства від 29 червня 1983 року «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и педагогических учебных заведениях Украинской ССР» та проект «дополнительных мероприятий» названого Міністерства по цьому питанню. В зазначеному рукописному пасквілі перелічені вище документи Міністерства освіти УРСР наклепницьки називає «новим валуєвським указом», а само Міністерство —

«шовіністичним», закликає використати ці документи у ворожих щодо СРСР акціях, а статтю *Там, у Київських печерах* надрукувати тільки в середині 1984 року, що надасть йому можливість певний час «робити справу», тобто продовжувати антирадянську діяльність. Для цього просить надіслати фотоапарат марки «Canon», запевняючи, що «сюжетів тут не бракує». Пропонує у спілкуванні з ним дотримуватися конспірації, вживати псевдонім. Щоб уникнути арешту за скоєні злочини, просить з допомогою певних кіл на Заході організувати йому виїзд до Італії начебто на лікування.

Два машинописних примірники вказаної статті *Там, у Київських печерах* були вилучені 15 липня 1983 року на дачі Смужаниці В.В. (колективні сади *Освіта* в місті Києві), а її рукопис вилучений в цей же день за місцем проживання Марченка під час квартирного обшуку.

Поширені за кордон примірник статті і документи Міністерства освіти УРСР потрапили до так званої пресової служби УГВР (Українська Головна Визвольна Рада) у Нью-Йорку і використані вказаним антирадянським націоналістичним центром в провокаційних акціях проти СРСР.

Зокрема, в газеті *Свобода* (США) за 31 серпня 1983 року на підставі цих документів був надрукований злісний пасквіль антирадянського змісту під назвою *Наступ новітньої валуєвщини на українську мову*.

Фотокопії рукописного документа «Дорога пані Галю» і зазначених проектів документів по поліпшенню вивчення російської мови в грудні 1983 року надійшли в об'ємному пакеті поштою з Сполучених Штатів Америки на адресу Міністерства освіти УРСР від особи, яка себе не назвала. Ці фотокопії згідно ст. 396 Поштових правил були затримані на міжнародному відділку Київського привалізничного поштамту і доглянуті митницею, після чого передані до КДБ УРСР як такі, що мають гриф «Для службового користування».

Крім того, Марченко В.В. з тією ж метою придбав у невстановленої особи і протягом 1981—1983 років зберігав для подальшого поширення журнал під назвою *Вера и Родина* № 10, виданий російською мовою в Парижі у жовтні 1924 року.

В ньому, поряд з іншими матеріалами релігійного змісту, надруковано статтю *Мысли вслух*, в якій з антирадянських позицій стверджується, що встановлена після революції Радянська влада начебто принесла страждання народові й сьомий рік неначе «давит Россию» та загрожує країнам Заходу. Вміщено також заклики до російського народу та людей інших націй «опомниться» і на основі так званого «духовного примирения Востока и Запада» виступити «хрестовим» походом проти Радянської влади.

Зазначений документ був вилучений у квартирі Марченка 15 липня 1983 року під час обшуку.

Поряд з виготовленням, розповсюдженням і зберіганням ворожих документів, Марченко В.В. протягом тривалого часу з метою підриву та ослаблення Радянської влади проводив антирадянську агітацію і пропаганду в усній формі, поширюючи злісні наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Так, перебуваючи в селищі Саралжин Уїльського району Актюбінської області та спілкуючись з червня 1979 року по травень 1981 року з громадянкою Куншашевою Жанат Іздібаєвною, в неодноразових розмовах з нею систематично висловлював

наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад, стверджуючи, що Конституція СРСР існує начебто «лише на папері» і що в Казахській РСР нібито проводиться «процес русифікації». Вихваляючи буржуазний спосіб життя, наклепницьки твердив, що радянські письменники у своїй творчості буцімто не мають свободи слова і друку.

В кінці травня 1980 року під час розмови з колишнім директором Уїльського районного спеціалізованого господарчого об'єднання Актюбінської області Бісалієвим Жаксиликом в його службовому кабінеті наклепницьки стверджував, що російський народ начебто «пригноблює інші нації» СРСР, які внаслідок цього неначе перебувають в становищі «пригноблених». Вихваляє зовнішню політику уряду США, наклепницьки твердить, що наданням інтернаціональної допомоги Афганістану Радянський Союз нібито втручається у внутрішні справи цієї країни.

Протягом 1982—1983 років у м. Києві, працюючи сторожем в Республіканському дослідно-показовому господарстві квіткових та декоративних рослин, Марченко В.В. в розмові з робітником господарства Горбачевським Юрієм Івановичем під час спільних з ним чергувань наклепницьки стверджував, що життя в Радянському Союзі нібито «тяжке», а колгоспники країни неначе «поневолені», з ворожих позицій заявляв, що існуюча в СРСР соціалістична система буцімто «прогнила і довго існувати не зможе». Поряд з цим наклепницьки твердив, що в СРСР нібито «немає повної демократії», письменники України неначе не мають можливості вільно друкувати свої твори, їх «утискують», а українському народові начебто «нав'язують російську мову». Ставлячись вороже до братнього російського народу, заявляв, що керівниками всіх українських вузів нібито є росіяни. Наклепницьки твердив, неначе має місце «культурна і економічна відсталість українського народу» і в цьому винен російський народ. Не приховуючи свого ворожого ставлення до радянського суспільно-політичного устрою, вихваляв буржуазний спосіб життя і заявляв про свій намір у зв'язку з наведеним виїхати в одну з капіталістичних країн на постійне проживання.

Допитаний в судовому засіданні підсудний Марченко В.В. винним себе в антирадянській агітації і пропаганді, провадженої з метою підриву і ослаблення Радянської влади, не визнав.

Стверджує, що на протязі 1974—1983 років, відбуваючи основну та додаткову міри покарання у виправно-трудовій колонії в Пермській та заслання в Актюбінській областях, а з травня 1981 року до жовтня 1983 року мешкаючи в місті Києві, він дійсно виготовив документи у вигляді «заяви-протесту» до Президії Верховної Ради СРСР та *Листа дідові*, у вигляді листів до журналістів з Німецької Демократичної Республіки, «Шановний пане Альвал!», відкритого листа до Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана, журналістів із НДР, і листа «Дорога пані Галю» з додатком статті *Там, у Київських печерах*, а також документи під назвою *Знайомтесь: бандерівець, Антон Олійник, Генеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа, Шерше ля фам, Запад стоит перед выбором* і *О положении заключенных в лагерях СССР* — в співавторстві з іншими засудженими та *Що дало йому змогу витривати?*

Більшість з названих документів дійсно було поширено, в тому числі й за кордоном, але як це було зроблено — Марченко дати пояснення ухилився.

Вважає, що виготовлені ним вищеперераховані документи за своїм змістом не мають закликів до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницьких вигадок, які порочать радянський державний і суспільний лад.

Крім цього, виготовлення наклепницького документа у вигляді «листа», що починається словами «Шановний пане Альвал!» Марченко пояснив тим, що йому в місцях позбавлення волі та заслання нібито не надавалась належна медична допомога.

Підсудний визнає, що він поширив за кордон офіційні документи Міністерства освіти УРСР з грифом «Для службового користування» — проект рішення колегії від 29 червня 1983 року та проект «дополнительных мероприятий», які потрапили до нього. Марченко пояснив, що він не вбачає складу злочину і в зберіганні ворожого за змістом журналу під назвою *Вера и Родина* № 10, якого було вилучено на квартирі за місцем його проживання під час проведеного обшуку. Стверджує також, що він не займався антирадянською агітацією і пропагандою в усній формі шляхом поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад.

Проведення Марченком В.В. агітації та пропаганди, спрямованої на підрив і ослаблення Радянської влади, як особою, раніше судимою за особливо небезпечний державний злочин, незважаючи на те, що він винним себе у скоєнні вищевказаного злочину не визнав, повністю стверджується показами допитаних в стадії попереднього та судового слідства свідків, показами того ж підсудного Марченка, матеріалами цієї кримінальної справи.

Зокрема, в судовому засіданні Марченко ствердив факти виготовлення, зберігання та розповсюдження ним літератури, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Ці його покази об'єктивно стверджуються висновками проведених по справі криміналістичних експертиз про те, що тексти «заяви-протесту», листа до журналістів НДР, *Відкритого листа*, *Знайомтесь: бандерівець*, *Антон Олійник* та ряду інших дійсно виконані Марченком В.В.

Т. 5, а. с. 385–386; т. 8, а. с. 9–29, 142–157.

Із протоколів огляду виготовлених підсудним документів вбачається, що вони виготовлялись ним під час відбуття покарання у ВТК Пермської області, тимчасового перебування в слідчому ізоляторі КДБ УРСР в 1977 році, перебування в селищі Саралжин Уїльського району Актюбінської області та у місті Києві і містять в собі наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад.

Т. 5, а. с. 395; т. 7, а. с. 65–68, 70–71, 77–79, 90–91, 100–101, 153–154, 174–179; т. 9, а. с. 260–279.

Допитані судом свідки Поляков Н.Г. і Хромов Г.Н., колишні працівники ВТК, ствердили, що 14 жовтня 1975 року вони, виконуючи свої службові обов'язки, побували у читальному залі бібліотеки колонії, де під час огляду цього приміщення вони вилучили рукописний текст документа у вигляді листа до журналістів з НДР, виготовленого Марченком.

Це стверджується і актом адміністрації ВТК, з якого видно, що вказаний рукопис Марченка був вилучений у читальному залі бібліотеки колонії 14 жовтня 1975 року.

Т. 3, а. с. 1.

Про те, що виготовлені Марченком у травні 1977 року три ворожих документи під назвами *Лист дідові* (другий варіант), *Генеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа* та *Шерше ля фам* потрапили до гр-ки Кійренд М.Є. з метою їх поширення за межі колонії, ствердили свідки Шаріков В.І., Осипова Л.В. і Прибиткова Т.В. Вони, зокрема, пояснили, що вказані документи, упаковані в герметичні контейнери з поліетиленової плівки, 8 травня 1977 року були отримані від Кійренд, про що складався відповідний акт, який знаходиться в матеріалах кримінальної справи.

Т. 3, а. с. 2.

Свідки Калинець І.М. та Антонюк З.П., допитані судом, ствердили, що вони приймали участь у поширенні виготовлених Марченком антирадянських наклепницьких документів, а в ряді випадків були співавторами деяких з них.

Так, Калинець І.М. пояснив, що він, відбуваючи покарання у ВТК Пермської області разом з Марченком, переписав мікротекстом його документи *Лист дідові*, *Генеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа* і *Шерше ля фам* для їх поширення за межі колонії, що він є співавтором документа у вигляді «звернення» до урядів країн Заходу, текст якого починається словами «Запад стоит перед выбором».

Антонюк З.П. ствердив про свою участь у виготовленні разом з Орловим Ю.Ф., Марченком В.В. та іншими засудженими документа під назвою *О положении заключенных в лагерях СССР*, який потрапив за кордон, де тривалий час використовувався буржуазною пропагандою у підривних акціях проти Союзу РСР.

Висновками криміналістичних експертиз встановлено, що мікротексти згаданих вище трьох документів Марченка написані рукою Калинця, другий розділ мікротексту документа *О положении заключенных в лагерях СССР* — Антонюка З.П., четвертий і шостий — Марченка В.В.

Т. 8, а. с. 142–157.

Довідками адміністрації ВТК-35 стверджується, що в 1977–1978 роках засуджені Марченко, Антонюк, Орлов, Матусевич, Кійренд М. і Калинець І.М. дійсно відбували покарання в цій колонії.

Т. 9, а. с. 261; т. 10, а. с. 46, 47, 49, 51.

Із показів свідків Шевченка О.Є. та Шевченка В.Н. вбачається, що виготовлений Марченком під час відбуття покарання у Пермській області документ під назвою *Відкритий лист до Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана, журналістів із НДР* потрапив за межі колонії і набув широкого поширення.

Т. 2, а. с. 255–257, 257–261; т. 8, а. с. 172–174, 175–177.

Свідок Басараб Д.П. ствердив, що він, відбуваючи покарання у ВТК-35 в Пермській області, розповідав засудженим про свою злочинну діяльність і ці дані міг використати Марченко В.В. у виготовленні ним документа під назвою *Знайомтесь: бандерівець*, в якому він знаходить наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад, національну політику Уряду і КПРС.

Т. 2, а. с. 25–27.

Про те, що Басараб Д.П відбував покарання за вчинені ним злочини під час перебування в банді ОУН, за що його було засуджено як зрадника Батьківщини,

ствердженується копією вироку від 12 листопада 1954 року та довідкою адміністрації ВТК-35.

Т. 9, а. с. 182–186; т. 10, а. с. 49.

Допитані судом свідки Хромов Г.М. і Поляков М.Г., а також Рябишев А.І. на попередньому слідстві (т. 2, а. с. 168–170) ствердили про те, що відносно засудженого Марченка в колонії, де він відбував раніше покарання, проводилася тривала виховна робота в напрямку припинення його антирадянської діяльності і додержання встановленого режиму і розпорядку, але позитивних наслідків вона не дала.

Свідок Гордійчук П.В. ствердив, що 21 жовтня 1977 року під час побачення засудженого Марченка зі своєю матір'ю Смужаницею Н.М., яке проходило в слідчому ізоляторі КДБ УРСР, дійсно було виявлено і вилучено рукописний документ *Що дало йому змогу витривати*? Цей документ Марченко намагався поширити за межі слідчого ізолятора, завчасно упакувавши його в контейнер з поліетиленової плівки і сховавши в принесену матір'ю банку, наповнену медом.

Обставини вилучення згаданого документа викладені також в рапорті Гордійчука П.В.

Т. 3, а. с. 10.

Показами свідків Яруніна В.К., Полякова М.Г., Султангерєєвої і Ташімової Б.І. в судовому засіданні та Рябишева А.І. і Гареєвої Г.Р. (т. 2, а. с. 168–170, 40–41) встановлено, що Марченку В.В. під час перебування в місцях позбавлення волі та в засланні постійно надавалась необхідна медична допомога, а також легка робота з врахуванням стану його здоров'я. Довідками лікувальних закладів виправно-трудової установи ВС-389 ствердженується також, що Марченко систематично отримував кваліфіковану медичну допомогу.

Т. 9, а. с. 291; т. 10, а. с. 100.

Наведеними вище доказами спростовується твердження Марченка про те, що йому нібито не надавалась належна медична допомога в місцях позбавлення волі та заслання.

Свідки Бісаліев Ж., Горбачевський Ю.І., Султангерєєва і Ташімова Б.І., допитані судом, та Куншашева Ж.І. — на попередньому слідстві (т. 2, а. с. 104–113), ствердили, що Марченко протягом тривалого часу з метою підриву та ослаблення Радянської влади, перебуваючи на засланні і мешкаючи в м. Києві, проводив антирадянську агітацію і пропаганду в усній формі, поширюючи злісні наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Зокрема, свідки Бісаліев Ж. і Куншашева Ж.І. стверджують, що Марченко систематично зводив наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад, заявляючи, що в Радянському Союзі начебто відсутні політичні свободи, а в Казахстані проводиться «русифікація», що російський народ начебто «пригноблює інші нації» СРСР, які внаслідок цього неначе перебувають в становищі «пригноблених». Вихваляючи політику уряду США, наклепницьки твердив, що наданням інтернаціональної допомоги Афганістану Радянський Союз нібито втручається у внутрішні справи цієї країни.

Свідок Горбачевський Ю.І. також ствердив, що Марченко на протязі осені 1982 р. і зими 1983 р. в місті Києві в розмові з ним неодноразово висловлював наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад, стверджуючи, що в СРСР нібито «немає повної демократії», неначе має місце «культурна й економічна відсталість українського народу» та вихваляв капіталістичний спосіб життя.

Вина Марченка В.В. в проведенні ним антирадянської агітації і пропаганди стверджується також матеріалами кримінальної справи, і зокрема: — протоколами огляду архівної кримінальної справи № 67338 та особової справи засудженого, копією вироку та іншими документами, з яких вбачається, що Марченко 25 червня 1973 року був заарештований, а 29 грудня того ж року засуджений за проведення антирадянської агітації і пропаганди, при цьому основну міру покарання відбував у виправно-трудових колоніях Пермської області до 15 червня 1979 року, після чого вибув на заслання в селище Саралжин Актюбінської області;

т. 9, а. с. 216–259, 260–279, 284 — документами адміністрації виправно-трудових установ, характеристиками на Марченка за 1974–1983 роки та протоколом огляду справи № 19 про встановлення в грудні 1981 року адміністративного нагляду за ним, з яких вбачається, що він, відбуваючи міру покарання за вчинення особливо небезпечного злочину, на шлях виправлення не став і, залишаючись на своїх ворожих націоналістичних позиціях, продовжував злочинну діяльність, незважаючи на неодноразові застереження з боку офіційних осіб та представників громадськості колонії;

т. 1, а. с. 16–17; т. 9, а. с. 260–279, 280–283 — довідками Міністерства внутрішніх справ СРСР і Міністерства внутрішніх справ УРСР про судимість за особливо небезпечні злочини Стуса, Антонюка, Глузмана, Орлова, Калинця та інших осіб, з якими Марченко спілкувався, а також матеріалами вилучення поштової кореспонденції, що надходила на адресу йому із-за кордону, та довідками оперативного підрозділу відносно осіб, з якими він контактував;

т. 6, а. с. 10–12;
т. 7, а. с. 1–9, 13–43, 52–56, 196;
т. 9, а. с. 70–71;

т. 10, а. с. 40–44, 70–75, 77–92, 94–96 — численними речовими доказами, які свідчать, що Марченко протягом 1974–1983 років з метою підриву і ослаблення Радянської влади займався агітацією та пропагандою в письмовій і усній формі;

т. 1, а. с. 18–339;
т. 3, а. с. 1–132;
т. 4, а. с. 6, 14–15, 103, 185–228, 235–244;
т. 5, а. с. 1–92, 381–410, 411–413;
т. 6, а. с. 1–12, 304;
т. 7, а. с. 1–9, 13–15, 65–179, 196;
т. 8, а. с. 1–5, 142–157, 160–299;
т. 9, а. с. 1–101, 182–284;

т. 10, а. с. 40–96 — протоколами обшуку, які свідчать про вилучення у різних осіб антирадянських за змістом документів, виготовлених підсудним Марченком;

т. 4; а. с. 6–10, 14–15, 107–111, 185–228; т. 9, а. с. 5–9 — протоколами огляду архівних кримінальних справ відносно засуджених Гінзбурга О.І., Великанової Т.М., Шевченка О.Є., Ланди М.Н., Осипової Т.С. і Лавута О.П., з яких видно, що під час проведених обшуків на квартирах були вилучені рукописи та машинописні примірники *Відкритого листа*, *Хроники текущих событий* № 42, де вміщено текст названого *Відкритого листа*, *О положении заключенных в лагерях СССР* і *документ № 87* так званої групи *Хельсинки* з вміщенням в ньому тексту *О положении заключенных в лагерях СССР*, *Запад стоит перед выбором*, *Шановний пане Альвал*!;

т. 3, а. с. 12–17, 24–25, 30;
т. 5, а. с. 1–27, 80–82, 396–398, 399–410;
т. 8, а. с. 160–189, 190–299;

т. 9, а. с. 1–5, 16–34, 35–73, 74–101 — копіями вироків відносно засуджених Олійника А.А. та Киселика А.Т., з яких видно, що вони, зрадивши Батьківщину, вступили в банду ОУН і протягом 1943–1951 років скоїли ряд особливо тяжких злочинів;

т. 9, а. с. 187–188, 189–200, 201–208 — ксерокопіями текстів передач ворожих за змістом документів зарубіжних радіостанцій *Свобода*, *Голос Америки* і *Бі-бі-сі*, а також публікацій у буржуазно-націоналістичних журналах *Авангард* № 140–142 за 1978 рік, *Визвольний шлях* № 348 за 1977 рік, № 368 за 1978 рік, *Континент* № 20, з яких видно, що вказані документи містять наклепницькі вигадки на радянський державний та суспільний лад і використовувалися на Заході в підривних акціях проти СРСР;

т. 7, а. с. 65, 71–76, 83–93, 103–105, 166–169;
т. 8, а. с. 170–171;

т. 9, а. с. 35, 47–51, 55–59 — довідками про ворожу щодо СРСР спрямованість діяльності закордонних засобів масової інформації і радіостанцій *Свобода*, *Голос Америки* і *Бі-бі-сі* та журналів *Авангард*, *Визвольний шлях*, *Континент*.

т. 3, а. с. 204–299; т. 10, а. с. 45 — довідками про ворожу щодо Радянського Союзу діяльність Горбач, яка проживає у ФРН, та про антирадянську спрямованість зарубіжної організації УГВР;

т. 10, а. с. 44–45.

Таким чином, зробивши аналіз зібраних доказів по цій справі, судова колегія вважає, що вина Марченка В.В. в тому, що він протягом тривалого часу з метою підриву і ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянську і наклепницьку літературу, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, — повністю доведена.

Про спрямованість злочинної діяльності Марченка на підрив і ослаблення Радянської влади та про його антирадянські націоналістичні переконання свідчать: характер діянь підсудного, ворожий зміст виготовлених ним і розповсюджених документів як серед свого оточення, так і за кордоном на Заході, систематичне поширення

ним в усній формі наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад, а також ті обставини, що такою діяльністю він займався тривалий час, протягом 1974—1983 років, і не припиняв її, незважаючи на неодноразові попередження офіційними органами та громадськістю про недопустимість подібних ворожих дій.

Зокрема, ігноруючи застереження співробітників ВТК-35, які застосовувались до нього у 1974—1975 роках під час виховної роботи, Марченко не тільки не припинив цю діяльність, а навпаки, активізував її. Повернувшись із заслання до Києва, він у своєму поясненні на ім'я начальника Радянського РВВС від 15 травня 1981 року запевняв, що «надалі зобов'язується не чинити нічого, що суперечило б Конституції СРСР», але й після цього продовжував свою злочинну діяльність;

т. 2, а. с. 168—170; т. 9, а. с. 280—281.

Твердження Марченка В. В. в судовому засіданні про те, що виготовлені ним антирадянські документи за своїм змістом не містять закликів до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницьких вигадок, які порочать Радянський державний і суспільний лад, що він не вбачає складу злочину в своїх діях, суд вважає безпідставними, оскільки вони повністю спростовуються наведеними вище у вироку доказами.

Будучи раніше судимим за антирадянську агітацію і пропаганду, маючи життєвий досвід і вищу освіту, Марченко не міг не усвідомлювати, що його дії, пов'язані з виготовленням, зберіганням та розповсюдженням значної кількості ворожої літератури, а також систематичне поширення ним в усній формі серед широкого кола громадян наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, були спрямовані саме на підрив та ослаблення Радянської влади, тобто на вчинення особливо небезпечного державного злочину — антирадянської агітації і пропаганди.

Злочинні дії Марченка В.В. вірно кваліфіковані органами попереднього слідства за статтями 70 ч. 2 КК РРФСР, 56 ч. 2 КК Казах.РСР і 62 ч. 2 КК УРСР, враховуючи, що вказані дії були скоєні на територіях трьох союзних республік — Російської Радянської ФСР, Української РСР та Казахської РСР.

При обранні міри покарання Марченку В.В. судова колегія бере до уваги, що він вчинив особливо небезпечний державний злочин і являється особою, яка раніше притягувалась до кримінальної відповідальності за такі ж дії, що він залишається на попередніх позиціях і висловив намір проводити ворожу діяльність надалі.

Згідно вимог статті 26 КК УРСР Марченка В.В. слід визнати особливо небезпечним рецидивістом і відповідно зі статтею 25 КК УРСР місцем відбуття покарання визначити виправно-трудову колонію особливого режиму.

Передбачених ст. 40 КК УРСР обставин, які пом'якшували б відповідальність підсудного Марченка В.В., — судова колегія не вбачає.

Керуючись ст.ст. 323, 324 КПК УРСР, судова колегія

п р и г о в о р и л а:

Марченка Валерія Веніаміновича по ст. 70 ч. 2 КК РРФСР до 10 років позбавлення волі із засланням на 5 років, по ст. 56 ч. 2 КК Казах.РСР до 6 років позбавлення волі із засланням на 5 років, по ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 9 років

позбавлення волі із засланням на 5 років, а на підставі ст. 42 КК УРСР шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим вважати засудженим Марченка В.В. до 10 (десяти) років позбавлення волі із засланням на 5 (п'ять) років.

На підставі ст. 26 КК УРСР визнати Марченка В.В. особливо небезпечним рецидивістом і відбування покарання призначити у виправно-трудовій колонії особливого режиму.

Строк відбуття покарання рахувати з 21 жовтня 1983 року, міру запобіжного заходу залишити Марченку В.В. до набуття вироком законної сили — тримання під вартою в слідчому ізоляторі КДБ УРСР.

Речові докази залишити на постійне зберігання при справі, судові витрати в сумі 159 крб. 75 коп. стягнути з Марченка В.В. на користь держави.

Вирок може бути оскаржений до Верховного суду УРСР на протязі семи діб з моменту оголошення вироку, а засудженим — з моменту вручення йому копії вироку.

Заступник голови Київського міського суду — Зубець Б.І.

КАСАЦІЙНА СКАРГА В.МАРЧЕНКА ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

від 25 березня 1984 р.

12 березня на суд одразу не було допущено ні моїх родичів, ані знайомих. Це брутальне порушення того, що зветься «відкритий суд», і я в перший день судового розгляду вимушений був розпочати голодівку протесту. Тоді до зали допустили одну мою тітку.

Я неодноразово цитував слідчим, тричі намагався (а суддя Зубець відмовляв) зачитати на суді радянський закон, згідно якого громадянин СРСР має право поширювати свої думки і за радянської влади. Це: *Международный пакт о гражданских и политических правах*. «Ст. 19. 1. Каждый человек имеет право безпрепятственно придерживаться своих мнений. 2. Каждый человек имеет право на свободное выражение своего мнения, это право включает свободу искать, получать и распространять всякого рода информацию и идею независимо от государственных границ, устно, письменно или посредством печати или художественных форм выражения, или иными способами по своему выбору» (Ведомости Верх. Совета СССР, 1976 г. № 17).

Отже, за написання інтерв'ю, листів, доповідей я не можу переслідуватися в жодному разі. Не кажучи вже, що диким і протиправним є судити мене за написання заяви до Президії Верховної Ради СРСР.

Троє головних свідків, які свідчили про мої антирадянські висловлювання, визнали, що вели зі мною розмови після відповідної їх обробки оперпрацівниками держбезпеки. Бісаліев прямо заявив (це, як і багато інших подробиць, випущено в протоколі судового розгляду), що йому в обласному управлінні ДБ дали питання, які він і задав

мені під час мого перебування в його робочому кабінеті. Горбачевський: «Я зустрічався з товаришем, він мені відрекомендувався, що працює в органах і дивиться за поведінкою Марченка, і запитував, як він себе поводить. Після цього продовжувалися наші розмови з Марченком» (т. 10, ст. 226). Про свідка Ташімову, як інформатора Актюбінського УДБ, я застерігав ще під час слідства (т. 1). Наші ворожі стосунки у зв'язку з цим я відзначив на судовому розгляді. Цього не було взято до уваги, і покази сексота, всупереч загальновідомому юридичному принципу, вписано у вирок. Самовидно, тут треба нагороджувати за доблесну працю співробітників КДБ, які готували провокаторів. І тоді до чого «моя агітація та пропаганда»?

У заяві до голови міськсуду за 7.03.84 р. я просив витребувати з Міністерства вже офіційно надруковане «Решение коллегии Министерства просвещения УССР», яке минулого року було проектом «не для друку». Суддя Зубець безмотивно не виконав мого клопотання.

Навіть виходячи з абсурдно-карикатурного звинувачення КДБ, адвокат слушно вказує на неправильну кваліфікацію ст. 56 ч. 2 КК Казахської РСР. Інкриміновані епізоди завдяки титанічній праці сексотів натягують хіба на статтю, відповідну до ст. 197 КК УРСР.

До речі, у протоколі судового засідання не відбито, що я двічі просив записати: «Я прошу суд подати окрему ухвалу про вихід України із складу СРСР».

Кассационная жалоба принята 26.3.84 г.

ДВПси (?) прапорщик (підпис) Кирсенко

Справа № 8 к. 84.
Вирок ухвалено за головування Зубця Г.І.
Доповідач Мелешко.

УХВАЛА

судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР від 25 березня 1984 р. щодо касаційної скарги В.Марченка

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР в складі:

головуючого Омельяненко Г.М.,
членів суду: Мелешко О.Г., Кононенка В.І.,
за участю прокурора Аржанова В.С.

розглянула в судовому засіданні 29 березня 1984 р. кримінальну справу за касаційною скаргою засудженого на вирок судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду від 14 березня 1984 р., яким —

Марченко Валерій Веніамінович, 16.09.1947 р. народження, уродженець і житель м. Києва, українець, безпартійний, неодружений, з вищою освітою, судимий в 1973 р. за ст. 52 ч. 1 КК УРСР на 6 років позбавлення волі і 2 роки заслання, звільнений

в травні 1981 р. — засуджений за ст. 70 ч. 2 КК РРФСР на 10 років позбавлення волі із засланням на 6 років, за ст. 52 ч. 2 КК УРСР на 9 років позбавлення волі із засланням на 5 років, за ст. 56 ч. 2 Казах.РСР на 6 років позбавлення волі і з засланням на 5 років. На підставі ст. 42 КК УРСР за сукупністю злочинів Марченку обрано остаточно 10 років позбавлення волі і з засланням на 5 років. У відповідності з ст. 26 КК УРСР він визнаний особливо небезпечним рецидивістом і відбуття покарання визначене у виправно-трудовій колонії особливого режиму.

Строк відбуття відраховано з 21 жовтня 1983 р.

Марченко визнаний винним в тім, що будучи раніше судимим за проведення антирадянської агітації і пропаганди, відбуваючи покарання в Пермській обл. РРФСР і Актюбінській обл. Казах.РСР, а з травня 1981 р. мешкаючи у м. Києві, на шлях виправлення не став. Залишаючись на ворожих радянському суспільству позиціях, спілкуючись шляхом особистих контактів та листування з особами, засудженими за особливо небезпечні державні злочини, а також з представниками зарубіжних буржуазно-націоналістичних кіл і іншими відщепенцями, Марченко на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, незважаючи на неодноразові попередження з боку офіційних органів влади про недопустимість злочинної діяльності, протягом тривалого часу з метою підриву і ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянську наклепницьку літературу, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Більшість такої літератури потрапила за кордон в капіталістичні країни, де широко використовується буржуазно-націоналістичними центрами і засобами масової інформації цих країн в провокаційних кампаніях проти СРСР. Разом з цим Марченко займався антирадянською агітацією і пропагандою в усній формі, поширюючи наклепницькі вигадки на Радянський державний і суспільний лад.

9 грудня 1974 р. Марченко в Пермській області, у місці відбуття покарання виготовив документ антирадянського змісту, «заяву-протест» і надіслав його до Президії Верховної Ради СРСР.

У липні 1975 р. у Пермській обл. виготовив і розповсюдив ворожий документ антирадянського змісту під назвою *Лист дідові*. Названий документ потрапив за кордон і широко використовується буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти Союзу РСР — передавався радіостанцією *Свобода* з Мюнхена на Радянський Союз, в жовтні і листопаді 1979 р. надрукований в журналах *Авангард* № 142 і *Визвольний шлях* № 368, що видаються організацією українських буржуазних націоналістів у Брюсселі і Лондоні.

В жовтні 1975 р. у Пермській області він же виготовив документ антирадянського змісту у вигляді листа до журналістів з Німецької Демократичної Республіки і з метою поширення сховав його в корзині для паперів у читальному залі бібліотеки виправно-трудової колонії, де він і був вилучений.

Взимку 1976 р. з тією ж метою відновив вилучений у нього рукопис під назвою *Відкритий лист до Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана*, у якому зводив наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Тоді ж, взимку 1976 р., він поширив зазначений документ за межі колонії через Альтмана. Розмножений документ перебував у націоналістично настроєних осіб Світличної, громадян Шевченків і був вилучений у мешканця м. Києва Солов'я 1 квітня 1980 р. Текст названого документа був у Гінзбурга, надрукований в антирадянському збірнику *Хроника текущих событий*, а також потрапив за кордон, де широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих цілях проти СРСР, передавався з Мюнхена на Радянський Союз радіостанцією *Свобода* і надрукований в журналі *Визвольний шлях* № 348, що видається в Лондоні організацією українських буржуазних націоналістів.

В січні 1976 р. — в травні 1977 р. в Пермській області, перебуваючи у ВТК, виготовив антирадянського змісту документи під назвою: *Знайомтесь: бандерівець, Антон Олійник, Лист дідові* (другий варіант), *Генеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа* та *Шерше ля фам*. Ці документи були поширені серед свого оточення, і два з них потрапили за кордон, де надруковані у ворожих виданнях.

У жовтні 1977 р., тимчасово перебуваючи в слідчому ізоляторі КДБ УРСР у м. Києві, Марченко з тією ж метою виготовив документ з антирадянським наклепницьким змістом *Що дало йому змогу витривати?*, який намагався через свою матір Смужаницю передати для поширення, але був у неї вилучений.

В серпні-вересні 1978 р., відбуваючи покарання у Пермській області, Марченко разом із засудженими Орловим, Антонюком і Матусевичем виготовив документ антирадянського змісту *О положении заключенных в лагерях СССР*. Цей документ був розмножений і широко розповсюджений серед вороже настроєних до радянської влади осіб, а також потрапив за кордон, де тривалий час використовувався буржуазною пропагандою — передавався радіостанціями *Свобода*, *Бі-бі-сі*, *Голос Америки*, друкувався в антирадянських виданнях.

З тією ж метою восени 1978 р. він виготовив і поширив разом з Антонюком, Калинцем і іншими засудженими документ у вигляді «звернення» до урядів Заходу, в якому порочиться існуючий в країні державний і суспільний лад, зовнішня і внутрішня політика СРСР, містяться заклики до урядів капіталістичного Заходу організувати ворожі акції проти СРСР і країн соціалістичної співдружності.

10 жовтня 1979 р. Марченко, перебуваючи на засланні в селищі Саралжин Уїльського району Актюбінської області, виготовив наклепницький документ під виглядом «листа», що починається словами «Шановний пане Альвал!», який намагався передати для поширення за кордон через Горбач, яка проживає у ФРН.

Влітку 1983 р. в м. Києві з метою підриву та ослаблення Радянської влади Марченко виготовив і нелегально поширив за кордон наклепницький лист «Дорога пані Галю!», додавши до нього свій же твір *Там, у Київських печерах* ідейно шкідливого змісту, а також офіційні документи Міністерства освіти УРСР з грифом «Для службового користування». Згадані документи за кордоном потрапили до так званої пресової служби УГВР у Нью-Йорку і використані у ворожих цілях проти СРСР.

Крім того, Марченко придбав і зберігав протягом 1981—1983 рр. журнал *Вера и Родина* № 10, виданий російською мовою в Парижі в 1924 р. У статтях цього

журналу ганьбиться радянський устрій і міститься заклик до боротьби з радянською владою.

Поряд з виготовленням, зберіганням і розповсюджуванням документів, Марченко протягом тривалого часу проводив з тією ж метою антирадянську агітацію і пропаганду в усній формі. Таку діяльність він проводив на території Казахської РСР і у м. Києві.

В поданій на вирок касаційній скарзі Марченко вважає, що в його діях відсутній злочин, передбачений ст. 62 ч. 2 КК УРСР і відповідними статтями РРФСР і Казахської РСР, оскільки у виготовлених ним творах не містяться призиви до підриву або ослаблення радянського устрою і не мав цього на меті. Посилається, що суд не прийняв до уваги, що з окремими свідками, зокрема Ташімовою, у нього були ворожі стосунки, і вони давали необ'єктивні показання. Не заперечує того, що, можливо, у виготовлених ним документах і творах є злочин, передбачений ст. 187—1 КК УРСР, тому просить відповідно кваліфікувати його дії.

Заслухавши доповідача — члена суду, висновок прокурора про залишення вироку відносно Марченка без зміни, судова колегія, перевіривши матеріали справи, знаходить, що касаційна скарга Марченка не підлягає задоволенню.

Винність Марченка у проведенні агітації та пропаганди, спрямованої на підрив і ослаблення Радянської влади, як особою раніше судимою за особливо небезпечний державний злочин, зібраними по справі доказами повністю підтверджується.

Марченко хоча й не визнавав себе винним в антирадянській агітації і пропаганді, ствердив факт виготовлення ним, зберігання і розповсюдження літератури, яка приєднана до справи в якості речових доказів. Зі змісту виготовленої ним літератури видно, що в ній містяться завідомо наклепницькі вигадки відносно існуючого державного устрою, заклики до проведення боротьби з Радянською владою й існуючим порядком, зводяться наклепи на зовнішню і внутрішню політику Радянського Союзу та щодо вирішення національного питання в СРСР.

Авторство Марченка таких творів, як *Заяви-протесту*, *Листа до журналістів НДР*, *Відкритого листа*, *Знайомтесь: бандерівець*, *Антон Олійник* та ряду інших встановлено висновком криміналістичних експертиз.

З протоколів огляду документів з антирадянським змістом, виготовлених Марченком, видно, що виготовлялись вони під час відбуття ним покарання у виправно-трудовій колонії Пермської області, тимчасовому перебуванні у слідчому ізоляторі КДБ УРСР в 1977 р., в селищі Саралжин Актюбінської області та у місті Києві.

З показань свідків Полякова і Хромова та складених актів видно, що Марченко, виготувавши рукописний текст *Листа до журналістів НДР*, намагався сховати, але він був вилучений у бібліотеці.

Свідки Шаріков, Осипова, Прибиткова і Кійренд ствердили, що виготовлені рукописні тексти документів: *Лист дідові*, *Генеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа*, *Шерше ля фам*, упаковані в контейнери з поліетиленової плівки, Мар-

ченко намагався передати для поширення через Кійренд. Ці документи вона передала адміністрації виправно-трудової колонії, і вони приєднані до справи.

Свідки Калинець, Антонюк, допитані судом, підтвердили, що вони приймали участь у поширенні виготовлених Марченком документів з антирадянським змістом.

Про це ж розповіли і свідки Шевченки та Басараб. З матеріалів справи, зокрема актів вилучення, описів документів, знайдених під час обшуку інших осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, встановлено, що документи з наклепницьким антирадянським змістом, автором яких був Марченко, знайдені в багатьох місцях, і це свідчить про широке їх розповсюдження. Його ж документи з таким змістом передавалися за кордон, де використовувалися ворожими до СРСР організаціями для наклепницьких нападів і паплюження Союзу РСР, друкувалися в буржуазних націоналістичних журналах та передавалися ворожими закордонними радіостанціями.

Показаннями свідків Пруніна, Полякова, Султангереєвої, Ташімової та інших встановлено, що Марченко проводив антирадянську агітацію та пропаганду серед свого оточення і в усній формі.

Таким чином, судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду, зробивши детальний аналіз зібраним доказам, прийшла до вірного висновку про доведеність виновності Марченка в проведенні антирадянської агітації і пропаганди.

Твердження Марченка в касаційній скарзі про те, що складені ним документи не містять закликів до боротьби з радянським устроєм і державним ладом, а носять лише наклепницькі вигадки, необґрунтовані, оскільки аналіз змісту цих документів свідчить про їх антирадянську направленість. Виходячи з цього, дії Марченка кваліфіковані правильно. Обране йому покарання відповідає тяжкості вчиненого злочину і даним про особу. При призначенні покарання суд враховував, що ним вчинено особливо небезпечний державний злочин, що раніше він був судимий за такий же злочин і на шлях виправлення не став. Підставно, у відповідності з ст. 26 КК УРСР, Марченко визнаний особливо небезпечним рецидивістом.

Виходячи з наведеного, судова колегія Верховного суду УРСР, керуючись ст.ст. 363, 364 КПК УРСР, —

у х в а л и л а:

Касаційну скаргу Марченка Валерія Веніаміновича залишити без задоволення, а вирок судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду від 14 березня 1984 р. — без зміни.

Головуючий Омельяненко
Члени суду Мелешко, Кононенко
Згідно: член Верховного суду (підпис) Мелешко

29.03.1984 р.

ЗАЯВА ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Торжеством одвічних ідеалів добра та справедливості стало проголошення *Загальної декларації прав людини*, прийнятої ООН 1948 року, 10 грудня.

На основі згаданої Декларації були прийняті Міжнародний Пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний Пакт про громадянські й політичні права, ратифіковані СРСР в 1973 р.

Але в Радянському Союзі зміст цих пактів не доведено до відома громадян, вони не розповсюджені друком серед населення, а проголошені в них права людини — нехтуються.

Ті, хто намагаються відстояти права людини, опиняються в ув'язненні. І тут вони позбавлені своїх прав, прав політв'язнів. Сто шостий день, протестуючи проти сваволі адміністрації ВС 389/35, голодують літератор І.Світличний, науковець-економіст З.Антонюк, в минулому працівник апарату ООН В.Балахонов, лікар-психіатр С.Глузман. Політв'язні В.Опанасенко та Й.Мешенер обрали перед усезростаючим режимним гнітом смерть, зважившись на самогубство. Позбавлені меддопомоги, внаслідок суворого режиму померли політв'язні Куркіс, Силка, Мешкеніс. І це все протягом останніх 6 місяців.

Неприхованим одвертим свавіллям є також позбавлення мене Батьківщини. Своє ув'язнення я відбуваю далеко на Уралі.

Враховуючи все вищесказане, я вимагаю надання політв'язням відповідного статусу, який передбачає:

1) відміну примусової праці;

2) розповсюдження на політв'язнів СРСР таких всегромадянських прав, як право на 41-годинний робочий тиждень;

право на прийняту в народному господарстві оплату праці (і без відрахування 50% адміністрації);

право на відпочинок;

право на одержання пенсії;

виборче право;

3) ґарантування права отримувати радіо-, теле-, і друковану інформацію як із СРСР, так і з-поза меж країни;

4) право на листування необмежене;

5) право на необмежене отримування продуктів харчування;

6) право на носіння власного одягу й волосся;

7) право на отримування ліків від родичів та інших осіб;

8) право на побачення без обмежень.

Протестуючи проти порушення в СРСР прав людини і вимагаючи визнання за мною прав політв'язня, я з 21 години 9 грудня 1974 року оголошую голодівку.

Валерій Марченко

Пермська обл., 9 грудня 1974 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ДІДА, ІСТОРИКА М.МАРЧЕНКА*

Дорогий діду!

Цю подію переповідають у нашій родині як билину. Ти, як один із перших організаторів колгоспів, вирішив будувати нове життя й почав із власної хати. Ти хотів особистим прикладом заохотити пасивних селян. Та коли Ти зайшов до стайні, щоб забрати коней у колгосп, прадід кинувся на Тебе з вилами. Сталася б ще одна трагедія в селі, коли б не «товариші», які Тебе супроводжували. Вони заслонили Тебе й укоськали батька. Проте в колгосп родина ввійшла, тільки пізніше.

Всупереч самій природі індивідуаліста-хлібороба, система колективного господарства за декілька років стала панівною на Україні. Але за яку ціну?

1933 року Ти пішов навчатися до Інституту червоної професури. Сидів у Харкові, вивчав «Карлу-Марлу», приглядався, як порядкує партія.

Твоїх дітей і дружину врятувала від голоду Твоя мати, моя прабабуся. Мудра стара всіми правдами й неправдами врятувала від конфіскати корову, й коли весь хліб і худобу забрали від решти колгоспників і вивезли в невідомому напрямі, вона вигодувала родину молоком.

Дев'ять мільйонів загинуло від голоду — це число було подане на пленумі ЦК КП(б)У, на тому пленумі, після якого застрелився Скрипник. Поклав перед собою твори Леніна з національного питання й пустив собі кулю в лоб. Таким чином він підсумував соціалістичне будівництво на Україні.

А Ти в той час став істориком... Кращими науковими творами мого діда можна пишатися. Твоя кандидатська дисертація *Боротьба Росії і Польщі за Україну* навчила багатьох любити Батьківщину. Я, наприклад, один із них. Та існує одне «але»: а як же бути іншим? Учений і суспільство. Справа відповідальності вченого за створене. Кому користь із написаного Тобою? З'ясовується, що тут є над чим призадуматися.

На Україні, в найдемократичнішій країні світу, руйнували церкви — це пояснювали антирелігійними інтересами, як конечність, аби ліквідувати буржуазну культуру. Визначити, чи ці споруди мають якусь культурну вартість, доручено історикам. І як дуже мало залишили ви пам'ятників нашої старовини! Так, я знаю, як підписувалися ті акти про знищення. Але чи є легше від тої свідомості?

Хто поверне Києву золотоглавий Михайлівський собор?

---

* Професор історичного факультету Київського держуніверситету. З 21 червня 1941 р. по 12 лютого 1944 р. М.Марченко перебував в ув'язненні у сталінських таборах.

Чим заповнить Україна величезну порожнечу в науці, літературі, мистецтві, яка постала внаслідок вандальської культурної революції?

1937 року Ти чудом урятувався. Секретар парторганізації Інституту історії накинувся на твої твори, закидаючи, що в них «просуваються» концепції українського буржуазного націоналізму. Але сталося так, що наступної ночі секретаря заарештували. Після цього його критику почали оцінювати як ідеологічну диверсію — наклеп на чесного радянського працівника.

Чудова дійсність! Родина Твоя не вмерла з голоду. Тебе не розстріляли — чого ще можна бажати? Тільки жити й Бога славити та ще водичку помаленьку пити!

Ніколи не міг я зрозуміти цього гадючого звичаю...

Як можна будувати державу й нищити будівничих — родити і тут же їсти власних дітей? Рубали ліс, а від нього летіли тріски. Колись Достоєвському муляло питання, чи можна будувати людське щастя на смерті бодай одної-однісінької невинно запропащеної людини? І він відмовився від такого раю.

А в комуністів шлях до світлого майбутнього веде через класову боротьбу. Освячено й проголошено істиною найдикіше — душогубство.

Ні, не вбивати — людей треба любити! Професоре, не мені Вас учити!

Я знаю, що вагання й сумніви виникли в Тебе ще багато раніше до Твого арешту (коли ти скуштував з келиха, виготовленого для тих, хто «контра»).

Галичина — цей український П'ємонт упродовж останніх 50 років — пробудила свідомість багатьох східних українців. Безсумнівно, лібералізм сьогоднішнього професора Київського державного університету Михайла Марченка формувався великою мірою під час його перебування на Західній Україні. Знайомство з ученими світової слави Ф.Колессою, В.Щуратом (я ще сьогодні не можу без пошани вимовляти ці дорогі імена), а головне — доступ до антимарксистської літератури посіяли зерна зневіри до ладу, якому Ти до того часу служив незаперечно й сліпо. Й не випадково після приїзду додому Ти ділився з братом Степаном своїми сумнівами й при чарці заспівав «Ще не вмерла Україна...»

Ох, ця наша степова флегматичність! Роздумуємо, що зробити раніше, що пізніше, чекаємо на щось — і тратимо, програємо, гинемо!

Колись Ти сказав, що, будуючи нове суспільство, Тобі й не ввижалося, що воно обернеться в такий кошмар. Так, добрими намірами простелено шлях до пекла. Звичайно, й на це твердження знайдеться багато заперечень. Один старий комуніст колись сказав, що мені, звісно, легко бути мудрим, дивлячись на все з перспективи часу. Тоді я запитав його: розумів він у той час, що навколо нього творилося зло? Він відповів, що так.

Несправедливості вашого часу Ти не міг не бачити. Але ви, радянські інтеліґенти, мовчали, сподіваючись, ясна річ, перечекати біду. Й постійно ховалися за хохлацьке «моя хата скраю». Хоч ставало дедалі гірше. Обережність перетворилася на страх, і він поселився у ваших душах назавжди. Й цей тваринний стан сприймався як культурний розвиток особистості.

Арешт, який прийшов унаслідок телеграми з ЦК — «Придивіться до Марченка» — перекреслив усе. Червнем 1941 року на вулиці Короленка, 33 відкрилися ворота перед першим радянським ректором Львівського університету.

Я не хочу багато говорити про ті часи. Твоє перебування в сибірському ГУЛАГу завжди пов'язане для мене зі словами, які наша сусідка-мерзотниця сказала мамі: «Таким, як твій батько, ми там у рот с...и».

Я не випадково покликаюся на деталі родинної біографії: так чіткіше видно, чим обдарувала нас Радянська влада.

Пригадую, чим закінчився Твій виступ на загальних зборах педінституту 1956 року. Тоді якраз розвінчано культ особи Сталіна й голосно проголошено про ліквідацію аномалій недемократичного життя країни. Твою розповідь про радянські концтабори присутні сприйняли як виявлення очевидця. А критика знизу? — у нас? — треба бути наївними! Одразу посипалися виклики до бюро райкому й міськкому партії, де загубленій овечці пояснювали, що представляти нашу дійсність у таких кольорах недопустимо, бо може статися таке, що доведеться покласти на стіл партійний квиток, а то й поїхати кудись милуватися полярним сяйвом. І Ти, знаючи нашу найдемократичнішу судову систему, знову прийшов до переконання, що мовчанка — золото. А що є принизливіше й ганебніше для інтеліґента, як бути некорисним для народу?

У час, коли Азія, Африка, Латинська Америка визволилися від колоніальної залежності, коли національна ідея заполонила світ, українці задовольняються гидким ремиганням про неможливість відділення, бо нас, нібито, завоюють або німці, або американці, або Бог знає хто ще. І в той же час у Європі преспокійно живе 34 незалежні держави, які не знають, що таке колючий дріт на кордонах.

Ми нація примітивів!

А Ти навчав студентів з чужих шпаргалок, заспокоював себе тим, що кесареві — кесареве і що так є споконвіку. Охороняючи мене від життєвих бур, щоб не пробудити в мене почуття помсти, Ти не навчив мене бачити справжнє обличчя КДБ. Як би мені це придалося! Не від одної помилки це мене охоронило б!

Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору: свідомість, що ярмо — нестерпне. Треба мені було самому потовктися до кам'яної стіни, відчути біль удару, щоб зрозуміти: зло таки можна подолати, з ним можна й треба боротися.

Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а норма існування. Й не мовчазною пасивністю треба йому протиставитися. Нам ніхто не допоможе, крім нас самих. Вимога демократично розв'язати всі проблем — єдина можливість для кожного українця-громадянина.

Мета мого листа до Тебе — це спроба вияснити, чому й кому це потрібне.

Твій онук.

Урал, липень 1975 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО НІМЕЦЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ ІЗ НДР ВАЛЬТЕРА ХАЙНОВСЬКОГО ТА ГЕРХАРДА ШЕЙМАНА *

Гутен таг, камаради-журналісти! Я пишу до Вас вдруге, ймучи віру, що доля зласкавиться цього разу — і мій лист досягне адресата. Так нестерпно говорити, бути непочутим і каратися. Мали-бо слушність древні: *Dixi et animam levavi.* Із змістом Вашої книжки *Операція мовчання* я познайомився завдяки численним публікаціям у совєтській періодиці. Знаю, що зображення багатостраждального Чілі Ви присвятили не тільки перо, а й кінокамеру. Обурено та дуже кваліфіковано розповідаєте про злочини хунти, поневіряння та злидні простого люду, муки в'язнів концтаборів. Останнє, власне, спонукало мене сісти за листа до Вас. Не буду торкатися чілійської проблеми широко, оскільки суперечка, який суспільно-політичний устрій кращий, навряд що внесе у встановлення істини. Впадати в розлогі дебати стосовно шляхів розвитку країни під орудою Альєнде справді невдячно. На що марксисти мастаки, то це — малювати повітряні замки. Відзначу, проте, що слова А.Піночета: «Краще нехай в нас згине 30 тисяч, аніж мільйон за три роки» — промовляють вельми багато.

Але повернемось до побуту чілійських політв'язнів. Як особа компетентна (ось уже три роки перебуваю у ВТУ ВС-389/35) можу порівнювати, де терор та знущання насправді, де права людини порушуються (я хибно скомпонував речення — людині права не потрібні там, де в неї забирають життя).

Про все це я й написав статтю обсягом понад пів друкованого аркуша. Та, хоч серед нас поети, музики, малярі, ми не спимо на трояндах — під час чергового обшуку її було вилучено. Мені, далебі, до втрати не звикати, проте бажав би, аби з моїм матеріалом Ви ознайомились особисто. Та чому лише з моїм одним? Після такого мальовничого опису Вашої журналістичної вправності — ошукали Піночета, проникли в Чакубуке, взяли інтерв'ю у в'язнів — не виникає сумнівів, що Вам під силу потрапити й на Урал. А чому б і справді Вам не з'їздити до СРСР? Візьміть інтерв'ю в нашого каудільйо, в управлінні, якщо він там, можете побалакати з ґенералом Ґромовим, який пам'ятний багатьом моїм співв'язням від першої зустрічі — коли вітав етап прибулих й під його ногами харчав, спливаючи кров'ю, зек, один із сімох власноручно застрілених ним — керівником режиму та справедливості, відтак круїз по московському варіанту комунізму аж до мого концтабору.

Але тяженька то буде штука, 58-річна історія совєтських концтаборів не знала прецеденту відвідин іноземцями. Лише в ролі безпосереднього учасника, лише в цій ролі. І все ж таки я сподіваюся на зустріч. А на той випадок, щоб наша розмова була предметною, пропоную кілька запитань.

1. Віднайдіть бодай єдину країну на нашій планеті, де ув'язнено поета, наголошую, поета, а не політичного діяча, який у хвилі резиґнації виливає душу, римуючи рядки. Поета, який, знехтувавши посадою, премією, псевдославою, заради служби світлонепорочній правді дістав у винагороду вінок із колючого дроту.

---

* Надруковано в журналі *Свобода* від 19 листопада 1976 р. Одночасно лист друкувався в газетах і журналах ФРН у перекладі на німецьку мову А.Г.Горбач.

2. Назвіть мені століття, суспільно-політичну формацію, партію або навіть звироднілого одинака-садиста, що утримували б в ув'язненні 25 років людину? В якій країні світу взагалі зараз перебувають у концтаборі жінки-політв'язні?

3. У своїй книжці Ви часто проводите аналогії між Чілі та фашистською Німеччиною. Вочевидь, Ви добре обізнані з пенітенціарним режимом Третього Райху. Отож прошу з'ясувати: в концтаборах якого диктаторського режиму нашого часу запроваджено примусову працю? Де ще, крім Совєтського Союзу, вимагають роботи, практично не оплачуючи її? В Чілі, як Ви самі зволили спостерігати, з поту і крові нещасних хунта капіталу не наживає.

4. І останнє. Нормальна людина, звісно, може вдарити, в афекті — забити. Прийнято вважати, що коли садист дістає задоволення від мук собі подібного — це садист, злочинець. Так званий режим перевиховання у концтаборах СССР цілком ґрунтується на катуванні голодом і холодом. Будьте ласкаві, вкажіть країну, де була б законодавчо оформлена сума на харчування політв'язня в 12 совєтських карбованців на місяць. Не треба мати глузду Соломона, аби збагнути, що коли працюєш за вола, харчуєшся міркою горобця, то ноги можна випростати. Кількість загиблих у концтаборах фашистівської Німеччини широко відома. Нехай же Ваші товариші за клясою в Москві сповістять цифру знищених ними у своїх виправно-трудових установах.

На моє тверде переконання, з відповідями на ці питання нашій розмові не буде бракувати предметності. Принаймні не нагадуватиме схоластичних діалогів дискутантів середньовіччя: чия віра ліпша? І ще одне. Я ніяк не для красного слівця посилався на древніх на початку листа. Засуджений (завважте, колеґи, не за вбивство, не за створення протиурядової організації) лише за виявлення власної думки, свободу тієї самої думки, яку Ви так палко обстоюєте для чілійських комуністів і за яку Ваші єдиновірці покарали мене 8 роками ув'язнення. І все ж слово можна перемогти лише словом. Тому давайте дискутувати.

Цього листа я вже був закінчив, а тут нові обставини. Я, як пам'ятаєте, людина підневільна. Отже, щойно мене викликав лейтенант Хромов і пояснив, що у зв'язку із систематичним недовиконуванням норми виробітку адміністрація рішила покарати мене. В результаті маю решту пільг большевицького пекла. Вологі камери льохів у російську зиму помножте на зіпсутий харч вартістю дев'ять карбованців місячно: Владімірська тюрма — відплата за небажання стати таким, як Ви. Далебі, Ваші співвітчизники доби Гітлера виглядали чеснішими, коли спалювали в крематоріях й не насолоджувалися тортурами, голодом, продовженим на роки.

Для порівняння: дуже радянське — значить відмінне.

Пермська обл., 1976 р.

ЗВЕРНЕННЯ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ 36-ї ЗОНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ ДЕЛЕҐАЦІЇ В БЄЛГРАДІ

Истина не всегда однозначна. В мире людей руководствуются различными ценностями, идеалами. Политика и гуманизм — не всегда синонимы, но есть нечто, чем цивилизованный разум, прилагаемый к совершенствованию нашего сложного человеческого мира, руководствуется однозначно, — это Истина Добра, счастье и свобода каждого из нас на Земле. Мир — следствие диалога, трудного, длительного, но диалога...

Кто же вы, севшие сегодня за стол переговоров в Белграде, ищите ли вы Добра? Нет. Традиционные узилища для инакомыслящих и патриотов, для тех, кто руководствуется в своих поступках нормами общечеловеческой нравственности, — они свидетельства вашей неискренности. Вспомните сегодня о тех из нас, кто выжил в сталинских лагерях, сохранив любовь к своей порушенной, колонизированной Родине, кто был арестован вашими опричниками за слово правды, за нежелание быть безликой особью в многомиллионном стаде. И сегодня мы смеем оставаться в своей Вере, в своем непримиримом отношении ко злу варварства и лицемерия. Мы прошли беззаконие ваших предварительных следствий и закрытых судов, сегодня мы лишены свободы и нормальных условий физического существования, нас кормят гнилью, лагерные врачи санкционируют наши мучения в концлагерях... Вы остались прежними варварами, лицемерами, преступниками. Вы не хотите мира, не стремитесь к Добру. Ваш диалог с цивилизацией Запада — бутафория.

И сегодня мы считаем своим долгом сказать миру, пока не знающему колючей проволоки политлагерей: будьте осторожны, ваши партнеры в переговорах — тюремщики, а не дипломаты.

БАСАРАБ
ГЛУЗМАН
ГРИНЬКИВ
ДЕМИДИВ
ЖУКАУСКАС
ЗАЛМАНСОН
КАЗАЧКОВ
КАЛЫНЕЦ
КОВАЛЕВ
МАРЧЕНКО
МОНАСТЫРСКИЙ
МУХАМЕТШИН
МЯТТИК
ПЛУМПА
САПЕЛЯК
СВЕТЛИЧНЫЙ
СЛОБОДЯН
САРКИСЯН

P.S. Зная по опыту полную бесполезность направления подобных обращений по официальным каналам, мы и не предпринимаем такой попытки.

Урал, жовтень 1977 р.

ЗАЯВА ҐЕНЕРАЛЬНОМУ ДИРЕКТОРОВІ ЮНЕСКО п. М'БОА

До Вас пишуть багато, то я не певен, чи мій лист не загубиться серед численної кореспонденції ЮНЕСКО. Спроба обтяжується й істотним нюансом: я політв'язень з такої країни як СРСР. Здаю собі справу в очевидній програмності вихідних даних, але очевидно й те [...] — отже, поступатися добром, справедливістю, істиною, зрештою йдеться про питання, яке належить до Вічності, — переклад художньої літератури. Нещодавно я довідався з преси про ініціативу представників СРСР при ЮНЕСКО стосовно бібліотеки шедеврів європейської літератури. У щирості тих людей (судячи з прізвищ — росіян) в мене немає сумнівів. Регулярне й масове друкування зарубіжної класики російською мовою створило протягом нормального культурного розвитку цього періоду матеріальну базу, достатню для *coup de grace* ефективного видання останніх літ *Библиотеки мировой культуры*. Гадаю, що саме на нього як на позитивний досвід покликалися члени делегації на конґресі МАЯК'у в Ліссабоні, коли пропонували здійснити видання шедеврів європейської літератури. Щодо мене — я цілком схвалюю літературних сановників з Москви. Єдино лише за умови, якщо досвід з виданням зарубіжної літератури російською мовою поширився на культури решти народів СРСР. Я не в змозі давати широкої аналізи, та навіть побіжного огляду вистачить, аби переконатись у трагічному становищі перекладацької справи на Україні. Переклад — моє і захоплення і фах (протягом 1968—1973 рр. з'явилися друком три книжки азербайджанських письменників-класиків, в періодиці опубліковані твори в перекладі з англійської та польської мов). Завдяки трирічній роботі у відділі зарубіжних та братніх літератур *Літературної України* ознайомився із постановкою видавничої справи того профілю в УРСР. Знову ж таки буду лаконічний. Хай свідчить кричущість фактів. Від закінчення війни (1945) до нинішнього дня в республіці з майже 50-мільйонним населенням побачило світ лише три (sic!) багатотомники. Це нетяжко, я перерахую всі: 4 томи Гейне, 8 томів Ґі де Мопасана, 12 томів Джека Лондона. За 30 «полум'яних» літ не густо, чи не так? На ювілей Шекспіра в 1964 році наукова й літературна громадськість Української РСР відгукнулась малогабаритним тритомником. За умов смертоносних утисків цісарської і царської цензур Панько Куліш надрукував наприкінці століття власним накладом Уїльяма Шекспіра майже ідентичним тиражем. А от за 60 років квітучого життя радянська влада спромоглася ознайомити український народ із творчістю геніального британця лише вищеназваною кількістю томиків. Якщо ж говорити про видання рідною мовою Кітса, Омара Хайяма, Емінеску, інших, то їхню творчість треба виміряти грамами. Бо на так звану серію *Перлини світової лірики*, якою обдаровують моїх краян із видавництва *Дніпро*, виділяється 4—6 друкованих аркушів річно. Повторюю, по клопоти перекладацькі — малу частку з лиха, котре посіло мою націю, — можна говорити без упину. Я мушу згадати тут ще одну «республіку», за кодексом якої прокурор вимагав для мене 2 років концтаборів та 3 років заслання, «республіку», приналежну за сучасним географічним поділом до Східної Європи, де я мешкав і вчився декілька років, котру встиг пізнати і полюбити. «Республіку», де не знають, що таке переклад з оригіналу будь-якої європейської мови й де відсутнє саме поняття про кількатомне видання зарубіжної класики. Це — Азербайджан. Вам, африканцеві, певне, відомо, як воно

ведеться у возику колонізатора. І ви повинні розуміти: переконати правителів метрополії, що неїхньому народові зле, — річ важкоздійсненна. Знайдеться завжди купа очевидців та виразників, котрі стверджуватимуть, що все гаразд і що сучасний стан культурного розвитку національних республік є найкращий. Я згоден на полеміку, хай вони приїздять. Напередовсім застерігаю: бажаю братньому російському народові, щоб його культура розвивалася так само як українська та азербайджанська. Либонь вони зрозуміють, коли я їм назичу, щоб по-російському Шекспір вийшов єдиний раз тритомним виданням на всі часи і формації. Я не бажав би вживати гучних фраз, але воістину головніше для кожної порядної людини — служіння Вітчизні. Саме тому й звертаюся до Вас, щоб Ви допомогли у здійсненні сього принципу мені та, сподіваюся, й Вашим однодумцям. Я переклав у таборі добірку поезій американця Едгара Лі Мастерса. Вийшло незле. Але, як сказав польський сатирик, не дай нам Боже дожити до того, що здатна людина перенести. Я збираюся перекладати тут і надалі. За статтею 27 основ Виправно-трудового законодавства СРСР адміністрація ИТУ зобов'язана притягати засуджених до праці «з урахуванням їх фаху». Ви розумієте, скільки важить Ваше слово Ґенерального директора ЮНЕСКО навіть для віроломних більшовиків. І якщо ствердно вирішиться питання з бібліотекою шедеврів європейської літератури, мені хотілося б, щоб ім'я моє та моїх товаришів стояло серед списку їх тлумачів. Хай Вас не бентежить думка, що ми тут не дамо ради. Школа українського перекладу власне започаткувалася на засланні та в концтаборах. Микола Гулак перекладав Фізулі на Кавказі, Павло Грабовський — Петефі, Гейне, Бернса в Сибіру. Незабутній Микола Зеров по пам'яті перетлумачив Вергілієву *Енеїду* в концтаборі на Соловках. Зараз живі й неув'язнені Д.Паламарчук, Г.Кочур, В.Мисик вдосконалювали хист у місцях «не столь отдаленных» і нині належать до когорти визначніших. Микола Лукаш, знаний по всій Європі, хоча й не побував в ув'язненні, але поневіряння в Києві мало чим відрізняє його життя від того, де проходили вишкіл попередники. У совєтських концтаборах нас тепер близько десяти літераторів, безпосередньо причетних до штуки перекладання. І кожен не полишає свого уподобання навіть у цих антитворчих умовах. Запевняю Вас, нам не потрібно гонорару, більше того — ми згодні оплатити владі всі витрати, пов'язані з подібним виданням. Нас, українців, по таборах чимало, і потрібну суму зібрати буде легко. Та усвідомлюю й наскільки мізерний шанс у здійсненні своєї пропозиції. Проте це мене не спинить, не можна опускати руки перед злом, як би не переконували в його силі та неминучості. Я не змирюся із приреченістю української культури, в які б аґументи не обгортали необхідність подібного явища. І якщо потрібно буде, я робитиму переклади, виконавши на заводі норму виробітку, робитиму на етапах і у відстойниках, робитиму без Вашої, без будь-чиєї допомоги. Тому що без культури народ не здатний до життя, а сього — поза ним — я не знаю.

З поважанням Валерій Марченко
Пермська область, концтабір ВС 389/35, липень 1976 р.

До написаного додаю прізвища людей, котрі перекладають і котрі поза змінами віддаються улюбленій справі. Василь Стус переклав Р.М.Рільке, зокрема *Дуїнезькі елегії*, Гете, Лорку. Осадчий Михайло переклав поему *Евридіка*, Кнута Скуєн-

сіса та інш. Євген Сверстюк — поезії Кіплінга, Іван Світличний — Беранже, французьких класиків. Валерій Марченко — драматичні твори азербайджанського класика Мамедкулузаде, Ігор Калинець — з польської (Ежи Гарасимович), Ірина Стасів та Надія Світлична — поезії Стаффа, Святослав Караванський — Ш.Бронте.

Це далеко не повний список концтабірних перекладачів, які прагнуть прислужитися вітчизняній культурі. Та при бажанні Ви зможете його поповнити. Останнє, що прохатиму у Вас, надіслати мені невеличку бібліотечку художньої літератури зарубіжних класиків. Щоправда, видання з-поза меж СРСР нам одержувати заборонено законом, та сподіваюсь на Ваш авторитет та добру волю.

Ще раз Валерій Марченко.

ЛИСТ ДО ҐЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ООН КУРТА ВАЛЬДГАЙМА

Вельмишановний пане Секретарю!

Ви не можете перевірити, як в СРСР здійснюється Декларація прав людини. Не у Вашій теж силі перевірити, як втілюють в життя статті Конституції СРСР. Ви не знаєте справжнього виправно-трудового законодавства РРФСР, за яким приходиться жити в таборах. І ось я Вам скажу: а) мене часто з найменшого приводу карають; б) медична опіка далеко не задовільна; в) харч малокалорійний, — в ларку від травня 1978 року (дата впровадження нового розпорядження) не можна купити згущеного молока, м'ясних консервів, картоплі; свіже молоко, масло, городина і фрукти бувають дуже рідко і в малій кількості; г) заяви, скарги на таборову адміністрацію у різні радянські інстанції переважно повертаються назад у виправно-трудові установи (так зробив, зокрема, предсідник Верховної Ради СРСР Шитіков з проханням поліпшити харчування в таборі) або повертаються з допискою цілком не до теми; д) листи вільних радянських громадян, адресовані до таборів, конфіскуються, всупереч Конституції СРСР.

Незважаючи на те, що про такі дії не згадується, та й не може бути згадки в законах СРСР, ви не можете мені допомогти. Тому, враховуючи Ваші можливості, я прошу Вас взяти під свою опіку закордонні листи, які йдуть до мене на адресу: Москва, УПР ВС-5 440. Хоч мені відомо, що до мене пишуть багато людей, які живуть за межами СРСР, я за п'ять і півроку не отримав від них ні одного листа. Тому прошу Вашої допомоги, щоб можна було покористуватися статтями Декларації прав людини і Гельсінських угод.

10 грудня 1978 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ГОЛОВИ ВСЕСВІТНЬОЇ АСОЦІАЦІЇ НЕФРОЛОГІВ, ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ НЕФРОЛОГІЇ У ШВЕЦІЇ п. АЛЬВАЛА

Шановний пане Альвал!

Я хворію на гломерулонефрит, маю ниркову гіпертонію і ще низку супутніх недуг. Захворювання нефритом триває понад 15 років, і якщо напочатку я діставав більш-менш допомогу та медичний догляд, то, звісно, протягом останніх 6 років у концтаборі на Уралі ні про що подібне мови бути не могло. У мене розвинулася езостенурія — питома вага сечі впала до 1010, а тиск підвищився до 230/150. Важка фізична праця, що мушу займатися зараз на засланні в Казахстані, руйнує рештки дивом не домученого за колючим дротом здоров'я дедалі гірше, отже, я хочу знайти кваліфікованого нефролога, не обмеженого диктатом влади, котрий би згідно існуючих знань та досягнень сучасної медицини лікував би мене. В зв'язку з цим я й написав цього листа. Вже не вперше я звертаюся до Вас, всесвітньовідомого медика, багаторічного Голови Асоціації нефрологів. На жаль, на Урал, звідки я відправив нелеґально два листи, не надійшло жодної відповіді. Я так і не знаю: чи одержали ви їх і чи відомо Вам моє прохання. Тому я роблю нову спробу, сподіваючись, цього разу успішну. Я прошу Вас дати офіційну відповідь на запитання: чи згодні Ви взятися за моє лікування? Я не маю великих грошей, але вірю, мої друзі на Заході не залишать мене й усі рахунки буде сплачено. Згода лікувати мене вимагатиме від Вас наполегливості й певної громадянської мужності. Цілком можливо, Вас запевнять, що я дістаю необхідне лікування і нема потреби пропонувати свою допомогу в чужу країну. Наперед прошу Вас не зважати на заперечення з радянських державних джерел, якщо Ви прийдете до ствердного рішення. Все писане тут є цілком законною, освяченою засадами гуманізму справою. І я прошу Вас скористатися власним авторитетом, щоб я міг виїхати на лікування. Ви були в Радянському Союзі, Вам доводилося тиснути руки тих, хто називає себе лікарями. Можливо, для переконання Вас у тому, що в СРСР здійснюється дух і буква Хельсінкі, Ваші високопоставлені знайомі посприяють зусиллям щодо мого від'їзду за кордон на лікування. Поцікавтеся в них. Навесні 1981 року в мене викінчується термін заслання і, знаючи про скрипучу совєтську бюрократичну машину, зараз саме потрібно розпочинати справу. Не виключено, що на той час я потребуватиму крайніх нефрологічних засобів.

До Вас навряд чи часто зверталися з подібним проханням. Гадаю, я перший. І попри всю зайнятість виберіть трохи часу на мою справу. Іноді в житті варто надати перевагу одному-єдиному випадку над сонмом зовні значущих та важливих. Невже Вас — клініциста не зацікавить, що хворий нефритом, стільки років прохарчувавшись баландою, мерзнувши в тоненькій фуфайці, нелегко працювавши, ще здатний на самостійне буття! Чекаю на відповідь.

З повагою Валерій Марченко.

Саралжин, Казахстан, 10 жовтня 1979 р.

ЗАЯВА ДО ГОЛОВИ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР Ю.В.АНДРОПОВА

Вже в перших днях мого повернення із заслання я зустрінувся з перешкодами й переслідуваннями, які продовжували реченець мого ув'язнення до безконечності. Заки я влаштувався сторожем у квітникарстві за 75 карбованців місячно, я обійшов понад 20 робочих місць. Рік я перебував під адміністративним наглядом офіційно, а крім того, за мною стежили таємно (часто щоденно). Слідкували за мною вдома з сусідньої квартири, слідкували на вулиці, незалежно, йду я сам до церкви, з матір'ю на базар чи зі знайомою в кіно. Перлюструють мою кореспонденцію, деякі листи пропадають, підслуховують мій телефон. Восени 1981 року мені погрожувала телефоном невідома особа, буцімто колишній в'язень. Погрози припинилися після того, як я заявив, що запишу розмову на магнітофон. На виробництві в моїх речах рилася робітниця, яка стояла в контакті з співробітником КДБ. Якісь люди, під час нашої відсутності, залазили до нашої квартири й дачі. Хтось систематично риється на робочих місцях моїх батьків, родичів. Шукають, як я розумію, за доказами моєї антидержавної діяльності. Я — літератор і не уявляю себе поза українською культурою, поза творчістю. На жаль, про публікацію своєї літературної творчості годі навіть мріяти. Щобільше, якраз моя літературна творчість є під пильним наглядом КДБ. Так, під час обшуку у мене вдома і на дачі 15 липня ц.р. вилучено якраз белетристичні статті, зміст яких стосувався до 11 і 19 сторіч. Забрано також мій переклад з англійської письменника Сомерсета Моема *Сила обставин*. Крім цих статей, ніяких матеріалів, які б мали якусь вартість з погляду державної безпеки, не виявлено, хоч обшук проведений був дуже ретельно.

Після обшуку мене повезли на допит (я був хворий, тиск 200/105, і співробітники КДБ не мали права цього робити). Слідчий Боярський заявив мені, що робітники РСМУ, які закладали водопроводи до кооперативних садів *Освіта*, натрапили на присадибній ділянці нашої дачі на брезентовий пакет, в якому знайшли два примірники *Хроніки поточних подій*, обгорнуті в останню сторінку мого перекладу *Сили обставин*. Усім членам кооперативи відомо, що сади давно призначено ліквідувати за загальним планом будівництва Києва. Та кому з літників, які не дочекалися водогону за 20 років, захочеться возитися з водопроводкою тепер, перед знесенням садів? Так що ця новобудова — дарунок КДБ садівничій кооперації — жест нечувано щедрий, коли б тільки не відкритий скарб. А «антирадянські документи», обгорнуті останньою сторінкою мого рукопису, є доказом, що фабрикатори хочуть підтягнути мене під статтю 62 КК УРСР. Бо ж ясно, що ніхто не буде зберігати кримінал разом зі своїм підписом. Тому я з повною відповідальністю заявляю: це провокація співробітників київського КДБ, який, не знайшовши нічого компрометуючого впродовж довгого надзору (оперативники ховалися в двох сусідніх дачах майже півроку), рішили таким чином виправдати своє полювання за невигідним письменником.

Під час обшуку в мене забрали два виклики на лікування до Італії.

Документів на виїзд в київському ОВІРі від мене не взяли. Республіканський КДБ вважає доцільнішим посилати за мною юрби оперативників, замучувати на співбесідах моїх знайомих. Хоч, звичайно, на відміну від полювання на бандитів і грабіжників, ця робота не така виснажлива.

Вимагаю, щоб КДБ припинив свої переслідування і повернув мені вилучені переклади і белетристику.

20 липня 1983 р.

ЗВЕРНЕННЯ ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ДО МІЖНАРОДНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ

Нові вістки про трагедію, що відбувається в Києві з українським перекладачем і публіцистом Валерієм Марченком, змушують нас звернутися до таких поважних і широких адресатів: 36-річний журналіст Валерій Марченко, повторно засуджений на 15-річний термін, помирає у в'язниці.

Мати політв'язня у відчаї просить рятувати її сина, що став жертвою жорстокої несправедливості, бо не скоїв і не мав наміру коїти жодного злочину. Ось яку телеграму надіслала вона до Його Святості Св. Отця Папи Івана Павла Другого:

«Ваша Святосте!

Мій син, вірний християнин, що ніколи не переступав законів християнської віри, засуджений повторно на 15 років, вмирає у в'язниці. Його життя було сповнене стремління до добра і справедливості. Надіюся на Вашу поміч. Рятуйте віруючого християнина Валерія Марченка! (17.03.1984 р.)».

Це розпачливе материнське благання спричинили такі події. Суд, призначений на 12 березня ц. р., відклали через тяжкий стан здоров'я Валерія Марченка. На процесі підсудний не міг навіть підводитися й через силу, проте не втрачаючи гідності, брав участь у судилищі.

Після суду матері відмовили в її законному клопотанні про побачення. Домагаючись дозволу побачити хворого сина-в'язня, Ніна Михайлівна Марченко зверталася до ґенерального секретаря КПРС Костянтина Черненка, до Президії Верховної Ради, до Міністерства охорони здоров'я — їй дозволили побачення. Проте Валерій був уже в такому стані, що не зміг вийти до матері.

Нашу тривогу посилює така деталь із справи В.Марченка, що вже раніше відбув 8-річне ув'язнення за таким самим безпідставним звинуваченням: теперішнім його слідчим був Слобоженюк, який має досвід і, можливо, спеціалізується в КДБ УРСР на вбивстві хворих вільнодумців. Щойно минуло 5 років відтоді, як він так само холоднокровно, в тій самій тюрмі вбив під слідством українського письменника Гелія Снєгірьова і дотепер не був за це покараний.

Доки Слобоженюк із своїми колеґами не довів до трагічного кінця своєї нової жертви, просимо невідкладно втрутитися в справу Марченка, домагаючись якнайшвидше його звільнити і відпустити на лікування за межі Радянського Союзу.

Допоможімо беззахисній матері в її відчайдушних намаганнях урятувати сина — Валерія Марченка!

ТЕЛЕГРАМА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ҐЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС К.ЧЕРНЕНКА

12 марта с. г. в городском суде г. Киева начался суд по ст. 62 ч. 2 УК УССР над Валерием Марченко. Суд заполнили сотрудниками КГБ. Родственники и близкие в зал не допускаются. Судья — Зубец Г.И.

Прошу Вашего вмешательства и допустить в зал открытого судебного заседания близких подсудимого. Прошу сообщить: г. Киев, Щербакова 72/2 кв. 130. Мать Марченко Валерия.

12 березня 1984 р.

ЗВЕРНЕННЯ Н.СМУЖАНИЦІ ДО НАЧАЛЬНИКА ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ ЗАКЛАДІВ МВС СРСР

[Копия: Председателю Президиума Верховного совета СССР Черненко К.У.]

Я — мать. Я вправе знать правду о своем сыне: жив ли он?

42 дня тому мне сообщили в следственном изоляторе КГБ УССР, что Марченко Валерий был увезен из Киева в Мордовскую АССР. В один из лагерей.

Где сейчас мой сын? Мои письма, мои заявления, мои просьбы — безответны.

Страшное молчание... Где он? Жив ли?

Мать политзаключенного Валерия Марченко.

15 травня, 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО НАЧАЛЬНИКА ЗАКЛАДУ ИЗ 57/1 В м. ПЕРМ

Мой сын, Марченко Валерий Вениаминович, осужденный по ст. 62 ч. 2 УК УССР, 2 апреля с. г. вывезен из Киева. В данное время он находится здесь. Сын — тяжело больной человек. У него хроническое заболевание почек, гипертония, арт. давление 200—220/140. Длительный этап влечет страшные последствия.

В крайней тревоге за его жизнь, обращаюсь к Вам с большой просьбой — немедленно оказать необходимую сыну медицинскую помощь со стороны специалиста-нефролога, поместить в больницу, оказать содействие в лечении.

Убедительно прошу дать возможность увидеться с сыном, дабы убедиться в его состоянии, и разрешить продуктовую передачу.

Мать политзаключенного Валерия Марченко

Н.М.Смужаница

22 травня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ КДБ ЧУСОВСЬКОГО р-ну ПЕРМСЬКОЇ ОБЛ. АФАНАСОВА

По указанию КГБ мне отказано в свидании с тяжело больным сыном Марченко Валерием.

В этапе он находился 1 месяц и 22 дня вместо официально объявленных в следственном изоляторе КГБ УССР 5–7 дней. Нетрудно представить, что осталось от человека с таким заболеванием — хронический нефрит, гипертония, арт. давление 220/140. Я десять дней нахожусь в дороге, разыскивая утерянные пути его следования.

Отказ мне в кратком свидании, отказ принять бандероль с сухпродуктами расцениваю как нежелание показать тяжело больного, доведенного до крайности человека и издевательство над матерью.

Прошу немедленно оказать крайне необходимую медицинскую помощь со стороны врача-нефролога, госпитализировать сына. За жизнь Валерия Марченко полную ответственность несете Вы.

Мать политического заключенного Валерия Марченко

Н.М.Смужаница

25 травня 1984 р.

ЗВЕРНЕННЯ Н.М.СМУЖАНИЦІ ДО ЄПИСКОПА ПЕРМСЬКОГО І СОЛІКАМСЬКОГО АФАНАСІЯ

Ваше Преосвященство!

Обращаюсь к Вам с большой материнской просьбой. Мой сын, журналист Валерий Марченко, 1947 г. рождения, из Киева, осужден на долгих 10 лет лагерей особого режима. Отбывать это жестокое наказание он будет в Пермской области. Сын мой — православный христианин, глубоко верующий человек. К религии он пришел через большое страдание — с 16 лет он болеет тяжелой болезнью почек, в 25 лет (в 1973 году) его, больного, осудили как журналиста к 6 годам лагерей строгого режима и 2 годам ссылки. Находясь в тяжелых условиях лагерей Усовского района (с 1973 по 1979 гг.), он сумел обогатить свою душу неиссякаемой добротой к людям, большим чувством любви и сочувствием к человеческому унижению и страданию. Помогать людям, в своих деяниях наследовать Христа — стало его жизненным кредо, а Божьи заповеди легли в основу всех его жизненных поступков.

Многих, кто любил его и знал, он повернул к религии. С 1981 года, возвратясь домой, в Киев, Валерий регулярно посещал Храм Божий, исповедовался, причащался, строго соблюдал посты.

В конце сентября 1983 года его арестовали и повторно судили. Не взяв во внимание его тяжелый физический недуг (хронический нефрит, гипертония с арт. давлением 220/140), его осудили к 10 годам лагерей особого режима и 5 годам ссылки.

Как верующий человек он желает встретиться со священником для исповеди и причастия. Почти 2 месяца он в дороге. Тяжелый этап еще больше усугубил его физическое состояние. Разыскивая его следы, я прибыла в Пермь. Некоторое время он, очевидно, будет находиться в Перми, в следственном изоляторе (ИЗ 57/1, ул. Клименко, 24), а потом в лагере особого режима — Чусовской р-н, пос. Кучино, учр. ВС 389/36.

Я как мать обращаюсь к Вам, Ваше Преосвященство, исполните просьбу христианина, человека с трагической судьбой, найдите возможной встречу моего сына, Марченко Валерия, с духовним пастырем. Окажите поддержку, помогите тяжело больному человеку.

Пермь, 26 травня 1984 р.

ЗВЕРНЕННЯ Н.СМУЖАНИЦІ ДО НАЧАЛЬНИКА ВІДДІЛУ МЕДИЦИНИ УПРАВЛІННЯ МВС СРСР

Мой сын, Марченко Валерий Вениаминович, осужденный Киевским гор. судом к 10 годам лагерей особого режима, отправлен в учреждение ВС 389/36 Пермской области Чусовского района, поселок Кучино. Он тяжело больной человек — у него хронический пиелогломерулонефрит при артериальном давлении 200/140/160. После напрасных моих обращений оказать помощь сыну в медуправлении МВД и медотделе Пермской области В.Марченко поместили в лазарет учр. ВС 389/35 (п. Всесвятская). Там не лечат.

Убедительно прошу Вашего содействия в оказании квалифицированной мед. помощи со стороны специалиста-нефролога, прошу содействия в разрешении посылки с крайне необходимыми ему продуктами и медикаментами.

Прилагаю копии медицинских заключений поликлинического отделения больницы имени М.И.Калинина Радянского р-на г. Киева и санатория «Сонячне Закарпаття» Закарпатской обл. Свалявского р-на.

С надеждой и верой в Вашу гуманность Н.М.Смужаница.

1 серпня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ПРОКУРОРА З НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ У ВИПРАВНО-ТРУДОВОМУ ЗАКЛАДІ, ВІДПОВІДАЛЬНОМУ ЗА ПЕРМСЬКУ ОБЛ. РРФСР

В учр. ВС 389/36 пос. Кучино Чусовского р-на Пермской обл. находится мой сын, журналист из Киева Марченко Валерий Вениаминович. В заявлениях, направленных в Пермскую прокуратуру, я просила посодействовать в предоставлении законом положенного лечения тяжело больному, измученному 52-дневным этапом сыну; жаловалась на отказ мне в свидании; вижу в этом нежелание показать, в каком состоянии находится мой сын; мои письма и письма друзей сыну не вручают; я не получила от него два письма; на мои заявления и вопросы, в каком состоянии находится сын, администрация не отвечает; мне не известна судьба денежных моих переводов, посланных сыну; на мой запрос о возможности свидания начальник учреждения ответил отказом.

Я просила прокурора, посылая ему копии моих писем сыну, проверять их содержание, дабы убедиться в отсутствии каких-либо предвзятостей и недозволенного.

Мои заявления, жалобы, просьбы доведенной до отчаянья матери — законное право, и я вправе знать, в каком состоянии находится мой сын-инвалид, поэтому настоятельно прошу удовлетворить меня ответом.

29 серпня 1984 г.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ИЗ 57/1 м. ПЕРМІ

Прошу разрешить свидание с сыном, Марченко Валерием Вениаминовичем, 1947 года рождения, находящемся в медизоляторе Вашего учреждения.

11 вересня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ГОЛОВИ ПЕРМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА МАНАНІНОЇ В.І.

Мой сын, Марченко В.В., 1947 г. рожд., журналист из Киева, с 25 мая с.г. отбывает наказание в Пермской области, Чусовском р-не, пос. Кучино, учр. ВС 389/36 особо строгого режима. Сын с 17 лет болен тяжелой, неизлечимой болезнью почек — пиелогломерулонефритом; гипертония с арт. давлен. 200–220/140. Условия следственного изолятора, 55-суточный этап и пребывание в лагере особого режима довели его до крайне тяжелого состояния. В данное время сын находится в стационарной больнице учр. ИЗ-57/1 по ул. Клименко, 24 г. Перми. У него

возникла почечная недостаточность (уремия), появилась отечность тела, низкий процент гемоглобина в крови, потеряно зрение. Он лежачий, под капельницей больной.

Обращаюсь к Вам, руководителю наигуманнейшей организации, ставящей целью бороться за жизнь, за сохранение жизни человека, с материнской мольбой — защитите погибающего в тюрьме моего сына, помогите комиссовать его в связи с критическим состоянием здоровья, ходатайствуйте перед соответствующими организациями о пересмотре дела Марченко В.В. с необходимостью освобождения его из мест заключения.

С надеждой к Вам Нина Михайловна Смужаница

Пермь, 12 вересня 1984 р.

ЗВЕРНЕННЯ Н.СМУЖАНИЦІ ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Мой сын, Марченко В.В., 1947 г. рожд., осужден 14.03.1984 г. Киевским гор. судом по ст. 62 ч. 2 УК УССР и аналогичным статьям РСФСР к 10 годам лагерей особо строгого режима и 5 годам ссылки; тяжело больной человек был доставлен 25.05. с.г. в учр. ВС 389/36 особо строгого режима пос. Кучино Чусовского р-на Пермской обл. в состоянии почечной недостаточности, при гипертонии с арт. давлением 220/140. Отсутствие мед. помощи (при наличии врача), условия лагеря привели к тому, что сын в предсмертном состоянии был доставлен в больницу г. Перми, а с 13 сентября он находится в местной обл. больнице учр. УС 20/12 г. Ленинграда.

Он безнадежный — почечная уремия, пневмония, дистрофия, на пределе низкий состав крови, гипертония, отравление организма азотом. Он беспомощен, истощен, прикован к постели.

Болезнь и конкретное состояние исключают «социальную опасность» сына, делает бессмысленным дальнейшее отбывание им наказания.

Прошу помиловать!

25 вересня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ГОЛОВИ КОМІТЕТУ ДЕРЖБЕЗПЕКИ СРСР ПО ЛЕНІНГРАДСЬКІЙ ОБЛ.

В межобластной больнице учр. УС 20/12 г. Ленинграда находится мой сын, В.В.Марченко. В силу крайне тяжелого состояния он подлежит списанию по акту. Это мне подтвердили еще 26 сентября зам. начальника медотдела ГУВД Ленинградского облисполкома Попов П.Г., главный врач и нач. учр. УС 20/12.

На необходимость в связи с приказом такого решения указал заместитель начальника медицинского управления МВД СССР Романов (1 октября).

Последовавшее торможение в принятии решения преступно, ибо влечет смерть в тюремных условиях.

Настоятельно прошу Вашего срочного содействия в освобождении от заключения умирающего сына, Марченко В.В.

В ожидании ответа нахожусь в г. Ленинграде (возле учр. УС 20/12).

5 жовтня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО ГОЛОВНОГО ЛІКАРЯ МІСЦЕВОЇ ОБЛАСНОЇ ЛІКАРНІ ЗАКЛАДУ УС 20/12 м. ЛЕНІНГРАДА

Убедительно прошу ежедневно информировать меня о состоянии моего сына, Марченко В.В. Прошу гарантировать лечение на современном уровне, т.е. с использованием всего арсенала современной медицины.

25 вересня 1984 р.

ЗАЯВА Н.СМУЖАНИЦІ ДО МІНІСТРА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я СРСР

Статья 362 УПК РСФСР предусматривает освобождение от отбывания наказания по болезни.

В случае с моим сыном, Марченко Валерием Вениаминовичем, 1947 г. рождения, который в данное время находится в межобластной тюремной больнице учр. УС 20/12 г. Ленинграда, совершенно очевидно, что степень его заболевания исключает какую бы то ни было его социальную опасность. Как мне доподлинно известно, состояние моего сына подпадает под перечень заболеваний, препятствующий отбыванию наказания, утвержденный Министром здравоохранения СССР. Зам. начальника медицинского отдела Ленинградского ГУВД подполковник мед. службы Попов П.Г. 26.09.1984 г. подтвердил, что Марченко В.В. по состоянию здоровья подлежит освобождению от отбывания наказания.

Поскольку мой сын в силу крайне тяжелого состояния не может быть возвращен в Пермское ИТУ, убедительно прошу Вас дать распоряжение на внесение соответствующего представления в суд г. Ленинграда для решения об освобождении Марченко В.В. от отбывания наказания.

В ожидании ответа нахожусь в Ленинграде у ворот учр. УС 20/12.

Мать заключенного В.Марченко

Нина Михайловна Смужаница

30 вересня 1984 р.

ЗАЯВА КОНҐРЕСМЕНА Д.ФАССЕЛА * ПРО ДРУГЕ УВ'ЯЗНЕННЯ В.МАРЧЕНКА НА ЗАСІДАННІ ПАЛАТИ ПРЕДСТАВНИКІВ

Пане спікере! Мене поінформували, що український активіст-правозахисник Валерій Марченко був засуджений 14 березня на десять років табору примусової праці і п'ять років заслання. На цей максимальний — згідно з радянськими законами — термін позбавлення волі його засудили на підставі обвинувачень в «антирадянській аґітації і пропаганді». Валерій Марченко — журналіст, філолог, перекладач азербайджанської, туркменської і англійської літератури. Його наукові статті і переклади друкувалися в багатьох провідних журналах на Україні. Але в даному випадку більше значення мало його авторство цілого ряду важливих самвидавних документів, включно із закликами в обороні радянських політичних в'язнів, як також його автобіографічний нарис під іронічним заголовком *Моя чарівна пані*. В цьому нарисі Марченко описує, як його видала приваблива бортпровідниця Аерофлоту, що працювала для КҐБ.

В червні 1973 р. правозахисна діяльність Валерія Марченка вперше завела його на лаву підсудного. В той час його обвинувачували в намаганні «підмінювати і послаблювати радянську владу», конкретно — в написанні самвидавних творів про те, що принесла радянська влада Україні, і в поширенні славнозвісного есею Івана Дзюби про утиски неросійських народів. Внаслідок цього судом йому було винесено вирок: шість років табору примусової праці, два роки заслання. Протягом цих років позбавлення волі його здоров'я було серйозно підірване занедбанням і брутальним поводженням, яке панує в радянських карних закладах.

В листі до Ґенерального секретаря Об'єднаних Націй Курта Вальдгайма Марченко описав відмову тюремної адміністрації забезпечити його медичною опікою; описав також брак відповідного харчування для в'язнів.

Повернувшись на Україну після заслання у 1981 р., він намагався дістати законним шляхом дозвіл на виїзд за кордон для лікування хронічної недуги нирок. У цьому дозволі йому під різними претекстами відмовляли тричі — незважаючи на те, що радянський закон виразно передбачає таке право. В липні 83-го року в помешканні Марченка було зроблено обшук, під час якого було конфісковано різні листи й документи. В жовтні того ж року його заарештували, і тепер перед ним п'ятнадцять довгих років табору примусової праці і заслання. Беручи до уваги небезпечно-загрозливий стан здоров'я Марченка, не буде перебільшенням сказати, що його життя може бути в небезпеці у брутальних умовах табору і лише в дуже ненабагато кращих умовах, в яких опиняються радянські політв'язні на засланні. Зовсім недавно газета *Совєтская Россія* описувала труднощі, на які натрапляють мешканці Москви, намагаючись дістати ліки в місцевих аптеках. Як же можна сподіватися, що Валерій Марченко, який в очах Кремля є «небезпечним державним злочинцем», матиме достатню медичну опіку за колючими дротами ГУЛАГу або десь у глибинах Сибіру, якщо він доживе до заслання?

* Данте Фассел, голова Американської урядової комісії у питаннях безпеки і співпраці в Європі.

Пане спікере! Відтоді як Валерія Марченка звільнено після закінчення терміну позбавлення волі у 81-му році, його єдиним злочином — як здається — було його бажання виїхати за кордон для лікування. З огляду на це, в цьому найновішому вироку тяжко вбачати щось інше як намагання ще раз покарати його за попередню правозахисну діяльність в Україні. Ми багато чули про зміни на краще, які нібито мають місце в Радянському Союзі внаслідок недавніх змін кремлівського керівництва. Але цей найновіший приклад переслідування хворої людини аж ніяк не дає підстав для заохочення таких надій.

ЗАЯВА ПРЕЗИДЕНТА США Р.РЕЙГАНА ЩОДО ЗАГИБЕЛІ В.МАРЧЕНКА

Зовсім недавно ми довідалися про те, що 7 жовтня в ленінградській в'язничній лікарні помер Валерій Марченко.

Марченко, якому було тільки 37 років, — один з найвідоміших правозахисників людини в Радянському Союзі.

Будучи журналістом за фахом, Марченко вже відбув восьмирічний термін ув'язнення, — жорстокі в'язничні умови мало не згубили його. Проте в березні цього року він був засуджений до десяти років табору й п'яти років заслання за те, що писав статті, котрі критикували нещадність радянських таборів і порушення прав людини та прав нації в Україні. Радянська влада відмовила рідним Марченка в їхньому проханні поліпшити умови утримання його в ув'язненні через критичний стан здоров'я.

Ми висловлюємо глибокий жаль і обурення в зв'язку з передчасною смертю Валерія Марченка. Його мужня боротьба за людську волю надихає усіх нас. Його загибель ставить нас перед фактом трагічного становища людських прав у Радянському Союзі — становища, яке рішуче засуджують всі американці.

15 жовтня 1984 р.

ЗАЯВА ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ США ЩОДО ЗАГИБЕЛІ В.МАРЧЕНКА

Як стало відомо Державному департаменту, 7 жовтня в ленінградському тюремному шпиталі помер один з провідних українських правозахисників Валерій Марченко. Марченко, котрий довго і важко хворів на нирки, загинув, мабуть, в результаті ниркової недостатності.

Журналіст за фахом, він у березні цього року був засуджений до десяти років ув'язнення і п'яти років заслання за праці, в яких критикував жорстокі умови утримання в'язнів у радянських таборах і кричущі випадки порушення національних і особистих прав на Україні. Марченко ще раніше отримав вісім років таборів і заслання за подібним звинуваченням і з великими труднощами пережив ув'язнення.

Після оголошення вироку в березні цього року друзі й родичі Марченка попереджали, що за критичного стану його здоров'я ув'язнення до табору особливого режиму — найстрашнішого табору в радянській системі — рівнозначне смертному вирокові. Нам відомо, що 13 вересня Марченка перевели з цього табору до ленінградського тюремного шпиталю. Нам також відомо, що радянські органи влади відмовили рідним Марченка в проханні покласти його до лікарні, де є апарат штучного діалізу.

Смерть Валерія Марченка у тридцятисемирічному віці означає загибель молодого й мужнього учасника руху за людські права в Україні. Але його життя назавжди лишиться прикладом для всіх тих, кого глибоко хвилюють права українського народу.

Уряд Сполучених Штатів сумує з приводу кончини Валерія Марченка і рішуче засуджує безжальне і нелюдське ставлення до нього з боку радянської влади, — саме таке ставлення пришвидшило його смерть.

Загибель Валерія Марченка — ще одне свідчення недбалого ставлення радянської системи до прав людини й людського життя.

ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР від 12 жовтня 1990 р. про скасування вироку судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду по кримінальній справі від 14 березня 1984 р. відносно В.Марченка і закриття справи за відсутністю в його діях складу злочину

ПОСТАНОВА № 3508н90 ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

від 12 жовтня 1990 р.

Пленум Верховного суду УРСР під головуванням

Голови Верховного суду УРСР — Якименка О.Н.
з участю Прокурора УРСР — Усатова Д.О.
при секретарі Пленуму,
члені Верховного суду УРСР — Маляренку В.Т.
розглянув протест Голови Верховного суду УРСР по справі Марченка В.В.

Вироком судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду від 14 березня 1984 року —

Марченко Валерій Веніамінович, 16 вересня 1947 року народження, уродженець м. Києва, працював сторожем Республіканського дослідно-показового господарства квіткових та декоративних рослин, помер у місцях позбавлення волі 7.10.1984 року — засуджений за ст. 70 ч. 2 КК РРФСР на 10 років позбавлення волі із засланням на 5 років; за ст. 56 ч. 2 КК Каз.РСР на 6 років позбавлення волі із засланням на 5 років; за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 9 років позбавлення волі із

засланням на 5 років. У відповідності зі ст. 42 КК УРСР остаточне покарання визначене 10 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму із засланням на 5 років.

На підставі ст. 26 КК УРСР Марченко В.В. визнаний особливо небезпечним рецидивістом.

Ухвалою судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР від 29 березня 1984 р. вирок відносно Марченка В.В. залишений без зміни.

Марченко визнаний винним у тому, що, будучи раніше судимим за проведення антирадянської агітації і пропаганди, відбуваючи покарання в Пермській області і Актюбінській області, а з травня 1981 р. мешкаючи у м. Києві, на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, незважаючи на неодноразові попередження з боку офіційних органів влади про недопустимість злочинної діяльності, протягом тривалого часу з метою підриву і ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянську наклепницьку літературу, в якій містяться заклики до проведення боротьби з Радянською владою та наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Більшість такої літератури потрапила за кордон в капіталістичні країни, де широко використана буржуазно-націоналістичними центрами і засобами масової інформації цих країн у провокаційних кампаніях проти СРСР. Разом з цим Марченко займався антирадянською агітацією і пропагандою в усній формі, поширюючи наклепницькі вигадки на Радянський державний і суспільний лад.

9 грудня 1974 р. Марченко в Пермській області у місці відбуття покарання виготовив документ антирадянського змісту — «заяву-протест» і надіслав його до Президії Верховної Ради СРСР.

У липні 1976 р. у Пермській області виготовив і розповсюдив документ антирадянського змісту під назвою *Лист дідові*. Названий документ потрапив за кордон і широко використаний буржуазною пропагандою у ворожих акціях проти Союзу РСР — передавався радіостанцією *Свобода* з Мюнхена на Радянський Союз, в жовтні і листопаді 1979 р. надрукований в журналах *Авангард* № 142 і *Визвольний шлях* № 368, що видаються в Брюсселі і Лондоні.

В жовтні 1975 р. у Пермській області він же виготовив документ антирадянського змісту у вигляді листа до журналістів Німецької Демократичної Республіки і з метою поширення сховав його в корзині для паперів у читальному залі бібліотеки виправно-трудової колонії, де він і був вилучений.

Взимку 1976 р. з тією ж метою відновив вилучений у нього рукопис під назвою *Відкритий лист до Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана*, в якому зводив наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Тоді ж, взимку 1976 р., він поширив зазначений документ за межі колонії через Альтмана. Розмножений документ перебував у націоналістично настроєних осіб Світличної, громадян Шевченків і був вилучений у мешканця м. Києва Солов'я 1 квітня 1980 р. Текст названого документа був у Гінзбурга, надрукований в антирадянському збірнику *Хроника текущих событий*, а також потрапив за кордон, де широко використовувався буржуазною пропагандою у ворожих цілях проти СРСР, передавався з Мюнхена на Радянський союз радіостанцією *Свобода* і надрукований в журналі *Визвольний шлях* № 348, що видається в Лондоні.

В січні 1976 р. — в травні 1977 р. в Пермській області, перебуваючи у ВТК, виготовив антирадянського змісту документи під назвою: *Знайомтесь: бандерівець, Антон Олійник, Лист дідові* (другий варіант), *Ґенеральному директору ЮНЕСКО пану М'боа* та *Шерше ля фам*. Ці документи були поширені серед свого оточення, і два з них потрапили за кордон, де надруковані у ворожих виданнях.

У жовтні 1977 р., тимчасово перебуваючи у слідчому ізоляторі КДБ УРСР у м. Києві, Марченко з тією ж метою виготовив документ з антирадянським наклепницьким змістом *Що дало йому змогу витривати?*, який намагався через свою матір Смужаницю передати для поширення, але був у неї вилучений.

В серпні-вересні 1978 р., відбуваючи покарання у Пермській області, Марченко разом із засудженими Орловим, Антонюком і Матусевичем виготовив документ антирадянського змісту *О положении заключенных в лагерях СССР*. Цей документ був розмножений і широко розповсюджений серед вороже настроєних до радянської влади осіб, а також потрапив за кордон, де тривалий час використовувався буржуазною пропагандою — передавався радіостанціями *Свобода, Бі-бі-сі, Голос Америки*, друкувався в антирадянських виданнях.

З тією ж метою восени 1970 р. він виготовив і поширив разом з Антонюком, Калинцем і іншими засудженими документ у вигляді «звернення» до урядів Заходу, в якому порочиться існуючий у країні державний і суспільний лад, зовнішня і внутрішня політика СРСР, містяться заклики до урядів капіталістичного Заходу організовувати ворожі акції проти СРСР і країн соціалістичної співдружності.

10 жовтня 1979 р. Марченко, перебуваючи на засланні в селищі Саралжин Уїльського району Актюбінської області, виготовив наклепницький антирадянський рукописний документ під виглядом «листа», що починається словами «Шановний пане Альвал!», який намагався передати для поширення за кордоном через Горбач, яка проживає у ФРН.

Влітку 1983 р. в м. Києві з метою підриву та ослаблення Радянської влади Марченко виготовив і нелеґально поширив за кордон наклепницький лист «Дорога пані Галю!», додавши до нього свій же твір *Там, у Київських печерах* ідейно шкідливого змісту, а також офіційні документи Міністерства освіти УРСР з грифом «Для службового користування». Згадані документи за кордоном потрапили до так званої пресової служби УГВР у Нью-Йорку і використані у ворожих цілях проти СРСР.

Крім того, Марченко придбав і зберігав протягом 1981—1983 рр. журнал *Вера и Родина* № 10, виданий російською мовою в Парижі в 1924 р. У статтях цього журналу ганьбиться радянський устрій і містяться заклики до боротьби з радянською владою.

Поряд з виготовленням, зберіганням і розповсюдженням документів Марченко протягом тривалого часу проводив з тією ж метою антирадянську аґітацію і пропаганду в усній формі. Таку діяльність він проводив на території Казахської РСР і в м. Києві.

У протесті ставиться питання про скасування постановлених відносно Марченка В.В. судових рішень і закриття справи за відсутністю в його діях складу злочину.

Заслухавши доповідь члена Верховного суду УРСР Пінчука М.Г., прокурора, який підтримав протест, перевіривши кримінальну справу, Пленум вважає, що протест підлягає задоволенню.

Марченко в судовому засіданні не визнав себе винним. Показав, що він дійсно писав *Лист дідові*, листа до журналістів з Німецької Демократичної Республіки, *Знайомтесь: бандерівець*, *Антон Олійник* та інші документи, названі у вироку. Пояснив, що до цього призвело те, що він бачив, що українці перестали розмовляти рідною мовою, відбуваючи покарання за попереднім вироком, зіткнувся з рядом проблем у виправно-трудових установах, про які він також писав; у листах та інших творах викладав свої думки про період сталінізму, про знищення церков на Україні та інші.

З документів, виготовлених Марченком, що є у справі, та з показань свідків Бісаліева Ж., Куншашевої Ж.І., Горбачевського Ю.І. видно, що Марченко критично висловлювався щодо недоліків і порушень законів, які мали місце в країні в період культу особи, в місцях позбавлення волі, щодо занепаду національної культури, війни в Афганістані, стану медичної допомоги в країні та з інших питань.

У справі відсутні дані про те, що Марченко при написанні названих у вироку творів, поширюючи ці твори чи висловлюючись критично у бесідах з Горбачевським та іншими громадянами, мав на меті підрив чи ослаблення радянської влади.

Висновки суду, що в своїх творах *Лист дідові*, *Знайомтесь: бандерівець*, *Антон Олійник*, в листі до журналістів Німецької Демократичної Республіки Марченко підбурював до боротьби проти радянської влади, безпідставні, оскільки у вироку не вказано, в чому це підбурення полягає, і не наведено доказів у підтвердження таких висновків, а критика існуючих недоліків і порушень законодавства та заклики до їх усунення не можуть розцінюватися як підбурювання читачів до боротьби проти радянської влади.

Необґрунтовано розцінений як заклик до такої боротьби і вислів «все, кому дорог мир Христов, — отзовитесь», що є у статті *Мысли вслух*, надрукованій в журналі *Вера и Родина* № 10 за 1924 р., якого було вилучено у Марченка.

Отже, критичні висловлювання Марченка з конкретних питань діяльності органів влади необґрунтовано розцінені як антирадянська агітація і пропаганда. Тому він безпідставно був засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР, ст. 70 ч. 2 КК РРФСР і ст. 53 ч. 2 КК Каз.РСР.

На підставі наведеного, керуючись ст. ст. 383, 394 КПК УРСР, Пленум Верховного суду УРСР —

п о с т а н о в л я є:

Протест Голови Верховного суду УРСР задовольнити.

Вирок судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду від 14 березня 1984 р. і ухвалу судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР від 29 березня 1984 р. відносно Марченка Валерія Веніаміновича скасувати і справу закрити на підставі ст. 6 п. 2 КПК УРСР за відсутністю в його діях складу злочину.

Голова Верховного суду Української РСР — Якименко О.Н.

Секретар Пленуму, член Верховного суду УРСР — Маляренко В.Т.

ОДИН ІЗ ЮНАКІВ ВОГНЕННОЇ ПЕЧІ

Кладу назву, суголосну до мого роману «Юнаки з вогненної печі» (К., 1999), в якому я спробував на художньому рівні осмислити постання нового і останнього перед проголошенням незалежної України руху Опору.

Освічена людина добре знає цю біблійну легенду про трьох хлопців, що вірили не рукотворним бовванам, але справжньому Богу, який і створив людину та й цей світ. Цар же Навуходоносор звелів кинути їх до розпаленої печі, де вони завдяки своїй вірі, супроти природних законів, таки не спопеліли. Мене, признаюсь, ця легенда завжди хвилювала передусім тому, що в неї закладено один із невмирущих кодів цивілізації. Завжди в людському суспільстві існуватимуть ці ряди: ідоли, цар на їхній сторожі, зрештою, дерзновенні юнаки, які постають супроти фальшивої віри й гинуть у вогні палахкотючих печей, розпалених сатрапами, для того, зрештою, аби не згоріти. Звісно, не тілом, а духом, а відтак у дусі-таки воскреснути. Бо й справді, хіба не було так у тотальному суспільстві, що й досі дихає на нас жаром хай і погаслої, але ще жевріючої печі. Існували й ідоли: вожді та їхні вчення, цілком фальшиві в основі своїй, бо несли не звільнення людині та її розуму, а рабство й уніфікацію; коли святе поняття Богом створеної безподібної людини заміняло на функціонуючого гвинтика державної машини; коли заперечувалася основа основ людського соціуму — гуманізм; коли, зрештою, заперечувався й Бог, як творець і керманич світу (не про конфесії кажу, бо конфесії також перетворювалися у гвинтиків), а про вічний незбагнений Розум, без якого ми ніщо, а з яким ми — частка його, творченосна й добродійна. А найжахливіше — була й піч, при тому величезна, неймовірна, в якій мільйонами спалювалися винні й невинні, святі та грішні, добрі й лихі, бо піч, яка підтримувала вогонь життя того жахливого мутантового створіння, мусила мати для палення вугілля, яким і стали оті мільйони спопелілих життів. Ось вона — фата-моргана, про яку свого часу болюче застерігав Михайло Коцюбинський і про прихід якої пророче волала вустами своєї Касандри Леся Українка, бо зрештою, фата-моргана — це й було прийдешнє тоталітарне суспільство, залізний Молох із чавунними ногами, який ішов на нашу землю, чавлячи все беззахисне й супротивне; а, може, це й була ота біблійна піч, яка запалала на земному просторі, що, ніби мітичні Гог та Магог, зуміла охопити своїм вогнедишним духом половину всесвіту. Здавалося, жодна сила не могла протистояти супроти того могутнього велетня-монстра, бо що порівняно з ним оті малі мурахи, які хоч, може, й намагалися відчайно кусати залізне тіло, але ламали собі зуби та й розчавлювалися чавунними чоботиськами без жалю та зваги, бо хіба не робили проклятими, ба й злочинцями тих мурах, котрі зважувалися на відчайний і безрозсудний, хай і героїчний чин?

Є суголосна до сказаного притча у Валерія Марченка, записана у листі до тітки від 20 жовтня 1974 року, отже писаного в розпал чергового вибуху полум'я з палахкої печі. Я її зацитую:

«Десь у якійсь країні прийняли рішення про знищення вовків. Цих звірів, хижаків-душодерів. Отож після тої постанови заходили їх бити по чім світ. Перестріляли всіх і лише одному якимось чудом вдалося вціліти. І от раптом схаменулися люди: — Що ми робимо? Та ця тварина — санітар лісу. Приносить стільки користі. Тепер уже заходились шукати вовків, щоб рятувати їх від вимирання. В одному закапелку натрапили на того, вцілілого, і запропонували йому перейти на постійне мешкання до великого лісу. Але не схотів вовк назад до лісу, бо звик до нового побуту. Звик до трави й сиру замість м'яса, звик до тремтячого шкандибання, замість спритної гордої ходи. Оце така собі екологічна бувальщина». Про що вістить ця притча й чому вона суголосна до сказаного? А тому, що все супротиприродне не тільки знищує, але й мутантує, спотворює життя, створене Божим промислом.

Але ця притча не про всіх із того темного царства вогнедишного царства Дракона. Бо в житті існує ще один закон, що його яскраво сформулював український поет Іван Максимович, котрий жив у час, коли палала та сама піч, але в іншому часі — часі тирана-царя Петра I, котрий палив її не менш завзято, як його спадкоємці й наступники — російські комуністи. Так от, у вірші «Річ до царя Александра» (Александра Македонського, який хотів світового панування) йдеться про володаря, котрий також не міг умістити в себе «чотири кінці світу», отож і прагнув, як недавно більшовики, «щоб десниця покрила весь Схід, а щоб лівиця Захід хапнула як слід», на що дається поетом такий велемудрий резон:

Але поглянь: древа високі ростуть,
Могутні, але скоро й напевно впадуть.
Лев грізний в їжу птасі найменшій буває,
Здорового й міцного черв'як поїдає.
Тверде залізо, ржею його поїдає,
Відтак малою річчю й дитя розбиває *.

І поет резюмує:

Що є твердіш каміння? Що м'якше води?
Та риє у камінні струмочок ходи.
Бджолу нікчемним чимось людина вважає,
Але вона, напавши, і лева лякає...

І це тому, що:

Всі влади і начала на нитці висить.
І тим своє падіння прийдешнє вістять...

Підкресленні мною слова знову повертають нас до притчі про юнаків, отих *дітей* із вогненної печі. Вони безсилі й беззбройні, їхні тіла не можуть опертися всеїдучій стихії вогню, але вони — не згоріли, хоч і перетворились у попіл, бо й попіл, виявши

* Підкр. моє — *В.Ш.*

ляється цілком не мертва субстанція, ним удобрюють землю для нового розросту, з нього, зрештою за іншою легендою, воскресає вічний птах Фенікс і в ньому, за Г.Сковородою, формуються діаманти, що й стає ферментом розуму-Бога, а отже вічності. Через це цілком не дивно, що Валерій Марченко вибирає собі псевдоніма Розум, так само інший юнак із вогненної печі В'ячеслав Чорновіл називає свою книгу про своїх побратимів «Лихо з розуму», зрештою і П.Чаадаєв, у якого позичено цю назву, також був із числа тих юнаків із печі — всі вони мали Розум, як фермент духу, а отже як Божу частку в собі, і саме в тому й була їхня сила, щоб «малою річчю» таки розбивати залізо. І вони, кожен те знає вже в нашому часі, те залізо розбили, відтак і велетень-Молох, ота фата-моргана, що дихала й палила вогнем, перетворилась у металобрухт, правда не звичайний, а заражений радіоактивністю.

Але це одна частина великої правди, задля якої і згорів Валерій Марченко, Василь Стус, Іван Світличний та десятки їхніх побратимів-юнаків; нагадаю, що «юнак» у первісному значенні витязь-воїн-герой, безстрашний.

Можна бути фаталістом, тобто вважати, що кожна доля, як би вона не збувалася, має своє вище призначення й рацію, отже, коли людина покладену на себе місію виконала, вона як homo sapiens збулася. За прикладами не треба далеко ходити. Важка, ба страшна, як і В.Марченку, доля випала Василеві Стусу, але коли б він не пройшов усіх кіл пекла, при тому особливого російського комуністичного, то чи став би великим поетом? Може б і став, але не таким, а цілком іншим. Або візьмімо дивовижну художницю Катерину Білокур. Часто наріка́ють, що вона не дістала змоги вчитися малярству, жила в бідності та духовній самоті, билася, як риба об лід, у многотрудному бутті. Але коли б цього не було, чи стала б собою і такою, як знаємо? Те саме з іншими митцями-страдниками, яким природою, тобто Богом, було покладено в душу зерно таланту, а воно прорости й розвинутися не дістало змоги. І справді, страждання часто буває нивою, на якій виростає добрий врожай, але тільки при одній умові: коли талановитій людині відведено час, аби здійснитися. Коли ж такого часу їй не дано, вона переходить у категорію страченої сили. Як історик української літератури, я добре знаю, скільки на нашій ниві згоріло, було втрачено чи страчено надзвичайних талантів, які свого зерна виростили не встигли: побили їх суспільні умови, напасті, насилля, зрештою, смерть. І тут не може не виникнути невтоленного жалю за тією втраченою силою, коли людина заповідалася на значно більше, аніж устигла зробити. Коли причини цього індивідуальні: нестача волі, занепад, розчарування — винувата людина сама. Коли ж талант знищує суспільство — винувате передусім воно.

У Валерія Марченка комплекс складніший. З одного боку, як юнак із вогненної печі, він свою місію з честю здійснив і заслужив цим собі довговічну пам'ять, тобто в печі не згорів, а як людина талановита, з Богом наданим розумовим та мистецьким первнем, був прибитий на цвіті, а дочасна смерть невблаганно перерізала його нитку таланту, якого він і справді мав непересічного, отже в печі він певною частиною духу згорів, і найбільший жаль саме в тому, що згорів саме в тому, що було вкладене йому природою, як питоме зерно. Саме ця книга, що лежить, читачу, перед тобою, і яскраве тому свідчення.

А заповідався він і справді широко, передусім як учений-орієнталіст, який прагнув піти шляхом великого Агатангела Кримського. Ще студентом пише реферат

«А.Кримський як дослідник адзербайджанської літератури» (сам юнак вивчав адзербайджанську мову й літературу). Реферат закономірно ще має сліди тієї псевдонауки, якою начиняли в той час молоді голови криві наставники. Так «декаденщина й формалізм у цього — «манівці», хоча й декаденщина й т.зв. формалізм були так само закономірними мистецькими формами для свого часу, як інші для часу іншого. Недооцінює він і новаторської, і видатної у своїй добі, цілком модерністичної прози А.Кримського, категорично заявляючи, що «як балетрист, Кримський не займає того місця, яке посідає Кримський-вчений», хоча правильно признає, що «наукові праці Кримського значно глибше можна зрозуміти по прочитанню його балетристичних творів». У романі «Андрій Лаговський» бачить тільки те, що тут «вперше в українській літературі змальовано психіку нервово-хворих людей, не добачаючи, що «Андрій Лаговський» — перший філософський роман із глибоким підспуддям творчої мислі і є по-справжньому шедевром раннього українського модернізму, а нервно-хворих людей описували ще Т.Шевченко та М.Гоголь, писали про таких І. Франко та інші класики. Але не будемо гостро судити юного вченого, в час коли творилася стаття, ранній український модернізм не було науково достатньо пізнано, а тоталітарна наука і справді бачила його, як гріх-слово «грішили» однак дослідник бере у лапки. Значно серйозніше й грунтовніше пише В.Марченко про А.Кримського як вченого-мовознавця, а особливо орієнталіста, ширше чи вужче зупиняючись на його сходознавчих працях із цікавим аналізом, вказуючи, що дотепер наука мало цим займалася. А головна цінність, ба й тема, розгляду: постулат адзербайджансько-перської літератури в освітленні вченого, зокрема розмисел про творчість Нізамі, а її міжнаціональний характер автор цікаво ілюструє прикладом М.Гоголя, якого бачить (на той час це було дерзновенно) українсько-російським письменником. Виклад тут предметний, багатий фактологічно і свідчить про зріст наукового мислення молодого вченого, правда, при оцінці сучасних азербайджанських письменників автор ще вживає казенної термінології, але не забуває вказати на «іронічність» ставлення до них А.Кримського. До постаті А.Кримського В.Марченко повертається в ювілейній статті про вченого «Обличчям на схід», де зокрема вказує на національну заангажованість А.Кримського, змінює також погляд на його літературну діяльність, указуючи, що його твори «дали підставу занести його до перших лав нашого письменства», повертається до теми «Давня азербайджанська література в дослідженнях А.Кримського», виявляючи немалу ерудицію. Проблемам азербайджансько-українських стосунків присвячено статтю «Сторінки побратимства нашого», де зокрема йдеться про нашого непохитного кирило-методіївця М.Гулака — пізніше, в 1982 році, перебуваючи після ув'язнення в Києві і вже незадовго до смерті, В.Марченко напише вельми предметну й цікаву статтю-розвідку про М.Гулака, який його, як людина, вчений та політичний діяч, тики захоплював — бачив у ньому споріднену собі людину, в якій «інтелект і духовність на диво поєднались», приваблювали автора і сходознавчі зацікавлення М.Гулака. З повагою ставиться він до учня В.Перетца О.Багрія, знову повертається до А.Кримського. Ця ж тема варіюється в російськомовній, очевидно для Москви писаній, статті «Узы братства», зрештою, до А.Кримського молодий учений повертається у рецензії на книгу К.Гурницького «Кримський як історик»: для нас цікаво, що В.Марченко тут солідаризується із

А.Кримським у ставленні до абсолютиської (читай: тоталітарної) держави, засуджуючи її, як «державу-молоха». Цей блок статей доповнюють художні переклади В.Марченка з азербайджанської літератури: тут кілька оповідань, повість, нарис, п'єса і стаття, казки і народні усмішки, тобто як перекладач він жанрово різноманітний. Усе це яскраво свідчить, що як орієнталіст В.Марченко починався вельми цікаво, отже можемо вважати його першим утраченим для української культури талантом; коли б доля до дослідника та перекладача склалася б погідно, він міг би на цьому полі зробити багато. Загалом до перекладацтва мав нахил, робив спроби перекладу ще й з англійської та польської. Але жити випало в таких умовах, що навіть перекладачем із азербайджанської збутись було нелегко, про що яскраво оповідає в есе «Про шутку перекладацьку», коли він у заходах надрукувати щось із своїх перекладів «неухильно пошивався в дурні», бо перед ним поставав «китайський мур». Оповідається тут про кампанію проти збагачення мови перекладів, яка на державному рівні прокотилася на початку 70-х років. Загалом у державі все регламентовувалося, навіть гумор (есе «Гумор — це небезпечно»). Про те, що перекладацтво ще одне покликання В.Марченка пишеться в статті «Чому переклад?» Ідеалом для нього тут був незрівнянний Микола Зеров, що зрештою зумовлювало й особливий інтерес до цього блискучого інтелектуала-гуманітаря. Загалом автора вабило відчуття «духовної спільноти з автором оригіналу», бо переклад — це передусім «засіб самовираження», який «покликаний до життя думкою, стає явищем мистецтва, а воно річ для боротьби й ніколи — кон'юнктури».

Але це, скажемо, мирне течиво діяльності В.Марченка мусило змінитися з настанням політичної реакції в Україні на початку 70-х років у час т.зв. «маланчукізму». В 1972 році твориться яскрава стаття, скерована супроти тоталітарної літератури «За правом ідейності», де прямо вказується, що «за всю історію свого розвитку українська література ніколи не знала такої кількості ницих письменників як тепер», і це тому, що «література, радіо, преса поставлені зараз на службу єдиній меті: створити образ слухняного функціонера, чи то пак «будівника звитяжного сьогодення». Коло тем вузько регламентоване, література минулих часів перечищена, з вилученням багатьох імен. Партійна література тут зветься «гіпертрофована, хвороблива галузка». Така література є в суті антигуманна. Гостро рецензуються лакузницькі книжки М.Нагнибіди «На полі битви» та В.Козаченка «Біла пляма», говориться про недолугість і навіть реакційність такої літератури, яка творить «брудну славу». Стаття гостра і безкомпромісна, відтак недаремно інкримінувалася автору на суді 25-27 грудня 1973 року, як злочин перед радянською владою.

Але тут треба зробити деякі пояснення. Про продажність комуністичних борзописців (і не тільки в Україні) знали й говорили поміж себе всі, хто не згубив честі. Публічно про це зголосив і В.Мороз у своєму знаменитому «Репортажі із заповідника імені Берія», згадувалось і в інших самвидавських речах («Щоденники» В.Симоненка), але так прямо, конкретно, спеціально на цю тему не писав ніхто, хоча шістдесятники в кращих своїх творах свідомо відходили від естетики тоталітарної літератури, але без публіцистичних декларацій, відтак намагалися по-своєму повернути літературі її гуманістичне обличчя, а тодішні критики цього ж покоління, виступаючи публічно, коли й говорили про таке, то часто іномовно чи закамуфля-

жовано; інколи боротьба з тоталітарною літературою велася як змагання із бездарщиною чи антилітературою (статті І.Дзюби в «Літературній газеті» початку 60-х). Валерій Марченко був з молодшого від цього покоління, післявоєнного (народився 1947 року), відтак зважився сказати всю знану правду у вічі тодішнім навуходоносарам, за що, відповідно, й був укинутий у піч. Це саме треба сказати й про другу статтю «Київський діалог» де автор прямо заявляє: «Прищеплюючи дітям почуття патріотизму (українського, звичайно — *В.Ш.*) плекаю в них шану й повагу до того, що нині в нас всіляко замовчується і переслідується. Я, за висловом мого приятеля, «несу крамолу». Сію зерна антирадянщини. І все через незбагненну мені самому любов до України». Стаття увіч публіцистична, по-юнацькому дискутивна. Є тут і неточності, наприклад, що «в добу В.Боровиковського та Д.Левицького про окремішність України не було мови» і що «цей період української культури не дав яскравих постатей». Про окремішність України в той час говорили С.Дівович, Г.Покас, автор «Історії Русів», була й самостійницька конспірація, в яку входив В.Капніст, який навіть посилався в Німеччину, щоб підтримала національно-визвольне повстання. Були і яскраві постаті, крім згаданих художників: Г.Сковорода, А.Ведель, М.Березовський, Г.Конисський, І.Фальківський, зрештою І.Котляревський, а гетьман К.Розумовський з оточенням виношував плани про Українське герцогство. Але не це важливо. Важливо, що в «Київському діалозі» ведуть мову десь так, як у діалогах Сковородинських (до речі, це була позиція свідома, як говориться в статті «Те, чого я не встиг сказати»: «Пригадавши трактати українських полемістів середніх віків, я обрав форму, котра найбільш відповідала задумові»), малорос та українець, тобто люди однакового походження, одного кореня, але один поклонився ідолові, а інший того не бажає, бо «Алік — продукт системи». А їхня суперечка «відбиває ті роздуми, що чимраз більше починають хвилювати молодь України». А це було справді знаменно, бо з'являлися юнаки, які відали, що можуть бути кинені до вогненної печі, але Бог-Розум мовчати їм не дозволяв. Цікаве тут ще одне визначення: Алік-малорос — «невиправний позитивіст», його опонент-автор так само невиправний ідеаліст; Алік пристосовується до життя, автор того не бажає, бо знову-таки в ньому прокинувся Розум, адже він бачить те, на що в Аліка заплющені зіниці (згадаймо того ж Г.Сковороду: «Сліпі очі, коли затулені зіниці»). Показово також, що автор не вірить у вічність держави-молоха, більше, він переконаний, що вона таки впаде. Але «це — ще попереду»; відтак говорить про «голоси невдоволення перших», бо «ці речники вказують своєму народові шлях до звільнення від рабства». Саме за це їх і переслідують, і ув'язнюють. Откровення задокументовано тут значуще. Валерій Марченко затулених зіниць не мав і свідомо не бажав мати. Він реально усвідомлював себе юнаком, призначеним для вогненної печі. При цьому згадує своїх попередників: І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк. Всі вони не захотіли служити «хибній ідеї, бо не може бути захист рідної мови, рідної землі антигуманним. Документ разючий. У ньому — сила й енергія тих, котрі стали, знову-таки за Біблією, на вузький шлях, бо широкий і битий веде у прірву, що його російські комуністи солодко називали «світлим майбутнім».

На час написання цих творів В.Марченку було 25 років. Сам він пройшов типовий шлях навчання, його родина — українські інтелігенти, не зайве відзначити,

що його дід — Михайло Марченко, професор Київського університету, відомий історик, автор ряду книг, зокрема «Українська культура» та «Українська історіографія» — без останньої і тепер не може обійтися жоден історик. До речі сказати, це був і мій викладач, я слухав в університеті його лекції з історії Київської держави, був на його семінарах, навіть дискутував. Обережний у висловах, він проте умів подавати об'єктивне й грунтовне знання, принаймні про його виклади й досі згадую з повагою не в міру до інших викладачів — про нього буде ще докладніша мова далі. Перед В.Марченком, відтак, стелилася вивірена дорога: школа, університет, аспірантура, кандидатська, докторська, наукова чи викладацька праця в системі міцно контрольованих псевдонаукових закладів чи вузів. Але він цим шляхом не пішов, а різко звернув на стежки малотоптані, відтак 1973 року був заарештований та ув'язнений, і це протяглося аж до 1981 року.

Про той важкий період життя публіциста яскраво оповідають листи до рідних, видані в книзі «Листи до матері з неволі» (К., 1994) і ряд публіцистичних писань, які, як на мене, складають в історії суспільно-політичної думки в Україні другої половини XX століття непроминальний інтерес. Жанрово це — спогадові нариси («Як усе сталось», «Злодії»), а у розмислі «Звичайний страх», можемо побачити юнака вже в палахкій печі, де роль чортів професійно виконували кагебісти. Але перше, за чим відчув жаль ув'язнений: його статі, котрі інкримінувалися як ворожі до існуючого ладу, «ніколи не прочитають люди». Це було для нього настільки разюче, що повернувся до камери з гнітючим болем. «Виходило все — намарно. Я розбивався об неподоланий мур і ніхто не дізнається про мої зусилля». Він знав, що йому з хворими нирками в російському концтабої не вижити, а «голос волаючого в пустелі... мене не задовольняє». Додалося ще одне: приятелі та знайомі радо топили його, свого ближнього, адже були дітьми тієї диявольської системи. Документ з'являє, що В.Марченко поширював «Інтернаціоналізм чи русифікацію» І.Дзюби. Зрештою «чортам» було мало лякати недосвідченого юнака концтабором, погрожували чимось страшнішим, саме в той час винайденим, — досмертним ув'язненням у божевільні, куди вже потрапили Плющ, Плахотнюк та Рубан. Відтак «від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар [життя] на гибіння серед божевільних мене хапали дрижаки. А «чорти» бавилися з ув'язненим, «мов кішка з мишкою», бо «для них важливо було перемогти духовно. Фізично було неактуально» — саме таким вогнем і хотіли спалити непокірливого юнака. «Звичайний страх», яким оперували досвідчені людолови — категорія в їхній практиці вивірена. Страх насаджувався в суспільстві в кожну людину на різних рівнях, страх руйнував приятельські чи будь-які довірливі стосунки, товариські спілки, отож урешті став для тоталітаризму зброєю куди поважнішою від гармат і танків. Саме про це й оповідає спогадове есе В.Марченка.

Цілком подібне відчував і мій герой в романі «Юнаки з вогненної печі»: «І вперше я відчув, що живу в світі не сам по собі, не просто є в ньому я плюс батьки, я плюс учителі, але що я з народження відданий у якусь невситиму жертву, у довічне рабство силі, яку не побачиш і не помацаєш, але яка може безборонно й бездумно знищити тебе за кілька хвилин, і ніхто з того й не подумає здивуватися. Тобто існує десь поруч невидимий, жахнющий спрут з мільйонами отрутних мацаків, з мільйонами пильних, спокійних, вивідчих очей і оченят, які ніколи не сплять;

кожна людина при цьому ходить із ошийником і примкнута до одного з цих мацаків, які мають дивовижну здатність розтягуватися і звужуватися — ми кудись ходимо чи їздимо, а за нами тягнеться чорна тінь того мацака, отже наше «я», думки наші, пориви, чуття, прагнення не мають ніякісінької ваги, бо вони не більше , як облуда наша, бо не може бути в людей, проданих у рабство від народження, ніякого «я», думок, та помислів, не напомпованих у нас через чорного хобота мацака-спрута; школа, зрештою, і є помпою, яка нагнітає в нас оті думки, помисли, бажання, чужі нам і почварні в суті своїй, бо вони не наші, бо зроджені не в наших головах, а в якихось інших — роботових, механічних».

У 1975 році, вже на Уралі, В.Марченко продовжує свої розмисли, початі в «Київському діалозі», розробляючи в цій-таки формі позицію про відмирання мов, таку гостру й животрепетну в XX столітті. Для нього «мова— святиня, що існує разом із самим народом. Зректися рідної мови можна, але що з того виходить — досить глянути на приклад єврейства». Зрештою, чи це прогрес — відмирання мов? В.Марченко гостро суперечить ідеї т. зв. «общепонятного языка», бо вона йде разом із ідеєю знищення народів, при цьому зупиняється на страхітливих фактах свідомого нищення росіянами українського народу. До того докладається резюме, достойне сили духу юнака, кинутого в палахку піч: «Є на світі речі, які не можна терпіти. Коли тобі брешуть, стримаєшся раз, два, ну три, залежно від темпераменту та інстинкту самозбереження. Але коли з тебе день-у-день роблять дурня, змушують прислужливо притакувати, настає момент вибору». Відтак гибіль культури, мови — це «національна трагедія», та й не тільки національна, додам від себе, а світова, бо втрата світом будь-якого автентичного етносу— катаклізм світового порядку, є це більше від убивства, бо є знищенням створеного Богом етно-суспільного організму.

Тема діалогу цікаво продовжується в есе «Злодії». Передпозиція тут унікальна: малорос та українець зустрічаються у спільній камері. Для малороса «боротьба за зникаючу мову» — дурниця, його ідеал — «прожити в розкошах», а все інше марнота марнот. Отже перед нами знову матеріяліст та ідеяліст, людина духу чи позитивіст-гедоніст, тільки крайньої формації, просто кажучи: злодій, правда, особливого гатунку, який і поезію любить. Поняття «чесності» для нього не існує, бідність для нього — це вияв глупоти; його ж ідеал — гроші, гульба, жінки, вино, одежа, а мрія — дорівнятися «до партійного феодала», який теж є злодій, але офіційно вивищений. Української культури злодій не сприймає, а бачить її на рівні комуністичного офіціозу. Твір вражає тим, що перед нами праобраз сучасного «нового українця», який раніше не міг виявитися, а тепер здобув для жирування всі умови.

Питання про вибір ставить В.Марченко і в есе «Шляхи, які ми обираємо». Людина в тоталітарному суспільстві не може жити прямим, чесним і відвертим життям, вона або мусить стати ґвинтиком держави-машини, або жити життям подвійним, отже за місце під сонцем людина мусить «заплатити душею», бо має ставати дворушником, «який виголошує не свої думки і діє часто не за своїми переконаннями». Приводяться цікаві приклади про різних поетів — авторових ровесників, зокрема тих, що створили після шістдесятників т. зв. «Київську школу поезії»: М.Саченка, М.Воробйова, В.Кордуна, В.Рубана, М.Григоріва, в противагу

до них подаються митці-функціонери типу І.Кравченка, М.Лукова, М.Сингаївського. Цю ж тему зачіпає й есе «Моя чарівна леді», що яскраво з'являє систему доносительства та дворушництва в суспільстві, що корчиться під недремним наглядом спрута — КГБ, яке працювало за допомогою провокаторів, котрі бачилися «термометром», за допомогою якого досліджувалося суспільство». Людина ж, яка хоче зберегти свою гідність, у тому соціумі приречена. «Не сідає той, — резюмує автор, — хто нічого не робить».

Не міг пройти В.Марченко і повз тему визвольних змагань ОУН-УПА, яке він бачить, як ідейну патріотичну боротьбу. Один із вояків УПА Антон Олійник стає героєм його есе, яке писалося за розповідями, що їх чув автор у концтаборі, бо описана тут утеча А.Олійника з товаришами відбулася 1966 року. До речі сказати, я сам став мимовільним свідком розшуків утеклих після здійснення цього акту, бо саме того дня їхав вузькоколійкою до Явасу, де тоді сидів як політичний мій брат Анатолій. Поїзд зупинили й почали обшуковувати. Роз'ятрені люди у військовому із вовчим червоним блиском в очах, розглядали кожного пасажира, прочісуючи вагони. В есе А.Олійник поданий як справжній герой, людина високого духу й незламності. Його розстріляно — в таборах ця історія була добре звісна і стала однією із високих легенд, яку і я чув від брата цілком так само, як це переповів В.Марченко. Загалом, авторитет колишніх повстанців у концтаборах був вельми високий. Вони й справді, за винятком, звісно, тих, що зрадили революційним ідеалам, були людьми незламної честі та героїзму. В них, як пише автор «не виникало розпачу від поразки, бо достеменно знали, то не поразка ідеї». Безсумнівно, такі люди живили й героїчний дух і цього нового юнака, що можемо побачити з розкиданих тут і там зауважень чи розглядів про той рух. Цій-таки темі присвячено есе «Що дало йому змогу витривати?» — і це не риторичне запитання, бо В.Марченку і самому треба було шукати сили, аби витримати пекло печі, в яку його вкинуто. І ось перед ним чоловік іншої формації та долі. З 18-ти років він і підпіллі, в повстанцях, зрештою в концтаборі з його скаженим режимом. Але він не зігнувся, а «на диво стрункий у свої 52 роки, він має навіть шарм співбесідника». І автор раптом відкриває для себе: «Та ж попри все вони не переможені!» Перед ним дивний феномен — людина без страху: «Відсутній напріч страх, натомість — цілковита певність», — так, саме це й стало для юнака откровенням, адже сам він прийшов зі світу Страху і з-поміж людей із Страху. ставлення до ОУН-УПА в В.Марченка остаточно кристалізується, його розмови з колишніми повстанцями — ще кілька діалогів, але вже не київських, а концтабірних. Слова повстанців прості, жорсткі, але вагомі: «Боротьба: хай виснажлива, тривала і не звитяжна на зараз, але вже це унеможливлювало статус українця як бидла». Відтак «юнаки української партизанки наче метеорити спалахували, щоб осяяти пітьму над безталанним краєм і так от вирушали в безсмертя». Отже й там були *юнаки*, котрих також кидали у вогненну піч, вони згоряли, але духом залишалися невмируші, і то через віру в свій ідеал. Відтак «десятирічне підпілля ОУН, яке активно діяло в умовах сталінського терору, поза сумнівом — найзмістовніші, найславетніші сторінки історії України». І хай це слово не авторове, але повстанця, однак авторові воно близьке й зрозуміле.

Тема «що дало йому змогу витривати?» продовжується в есе «Це неземне довготерпіння», де оповідається про С.Мамчура, довгорічного в'язня не лише

російської, але й польської тюрми. Відповідь повстанця проста: всі «були полонені всевиснажною і безплатною ідеєю — звільнити Україну», тимто «дух волі перекреслював інші малоістотні метеріяльні пожадання». А загалом «цей страшний тягар витримати під силу було тому, з ким Бог». Відтак тема віри, започаткована в есе «Це неземне довготерпіння», продовжується в «Вірити — і тільки». Тут ставиться те саме питання, яке звучало в діалогах між малоросом та українцем: «Чи стає людина щасливою від розкошів та ситості?» — таке щастя уподібнюється до рівня «щастя блощиці, яка спочиває, насмоктавшись крови». Не є щасливий ані чиновник, ані керівник підприємства, ані п'яниця, бо вони не мають «потреби духовности», а без пожадань духовних «життя стає нецікавим» — чисто сковородинські подання. Духовне ж здобувається лише з пізнанням Бога, відтак «сила духа заступала умови, без яких людина, здавалося б, не може існувати». Саме до такого откровення приходить у концтаборі юнак, якого система запопадливо виховувала на атеїста. Більше, він переконується, що режим у своїх злочинах супроти людини та людськості не лише злочинний, але й диявольський, а чин російських комуністів — сатанинський, адже саме завдяки їхнім діям «сам чорт святкує на цій землі». Резюме цих роздумів: «Поставлена перед вибором людина повинна вчинити згідно зі своїм сумлінням, принести себе в жертву Духові» — і це бачиться як найвищий акт віри. Автор, виходячи з цього, провіщає «час для повалення кумирів», щоб люди «змогли вдихнути цілюще повітря Віри і будувати своє життя на засадах справжньої людськости».

Валерій Марченко писав короткі динамічні есе своєрідного піджанру: це і спогади; і репортажі і замальовки, це і портрети людей, з якими співдотикався, зіштовхувався, боровся, знаходив спільну мову, спільно ділив існування в умовах ув'язнення. Разом це створює своєрідну єдність, відповідно, не можна не згадати закінчення есе «Звичайний страх», коли Гаркуша, один із доносителів на Марченка, глузливо сказав: «Ну чого ти досягнув? Дали по сраці і мовчатимеш тепер, хвоста підібравши», — юнак зарікся: «Даремно гадаєш, що мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай-но вийду — все, що робили зі мною, опишу!» Слова, хоч і мовлені згарячу, симптоматичні. Величезною помилкою продряхлого комуністичного режиму було те, що поширив репресії на людей пера. Зрештою, практика була вироблена, адже в тридцятих роках винищили чи фізично, чи духовно саме людей пера і ніби здобули собі спокій. Але між тими і цими новими, яких називаю юнаками з вогненної печі, була істотна різниця: перші виховані іншою системою, або ж такі, які стали невинними жертвами, бо в нову систему вірили й бажали їй служити, через що і під розстрілом кричали здравиці вождю та своїй партії, переконані, що сталося непорозуміння. Інша справа, що система, отой спрут, була така потворнодумаюча і така в суті своїй порочна, що рубала під собою гілку, на якій сиділа, а копаючи яму своїм ворогам, явним чи уявним, копала її передусім собі. Героїчні повстанці УПА також були виховані іншою системою і до цієї були категорично протиставні. Семдесятники ж, а перед ними шістдесятники були людьми іншої структури. Система їх породила, виховала на ґвинтиків, навчила вірити ідолам-кумирам, але Бог наділив їх своєю часткою — Розумом, і саме цей Розум збудив сумнів. І юнаки поступово переставали вірити вихователям, ідолам-кумирам, бо система мала чудові засоби для обовванення не homo sapiens, а homo primitivus, відтак не людину ідеалістичну,

а матеріалістичну, тобто не ідеаліста, а позитивіста, відтак той Бог-Розум, котрий поселився у душах та серцях юнаків, був категорією незбагненою для системи, категорією, якої не можна було перемогти в кулаковий спосіб чи через вивірене своє заламання духу через дискредитацію, оганьблення, хоч не раз останнє і спрацьовувало, однак не тотально. Юнаки ж, тобто найстійкіші та найгероїчніші з них, перестали не тільки в «чортів» вірити, але й боятися їх, тим більше, що в примітивному комуністичному суспільстві не могли знайти собі гідного місця, як це описує і В.Марченко, а в тому прокрустовому ложі, на яке їх укладали, вони увіч не вміщалися. І даремно система декларувала, що вони — породження західної пропаганди, це було не так: західна пропаганда й література їх тільки живила, а не породила, а породила їх вона ж, система, але не як ствердження собі, а заперечення, бо їхній, юнаків, розум був учинений з іншої матерії, Божої, тоді як розум тоталітаристів — цілком диявольський. Отож і сталася своєрідна метаморфоза: коли дияволи, за легендою, народилися із янголів, котрі повстали на Бога, то нові янголи народилися від дияволів і повернулися до Бога, поставши супроти дияволізму. Зрештою, діяли тут і закони, також Божі, оновлення суспільств, які втрачали життєву спроможність. Відтак усе, що віджило своє, мусить померти, а для мертвого мають бути і його могильники, і живі, а комуністична система увіч агонізувала.

Це треба конче брати до уваги, щоб зрозуміти тодішні суспільні процеси. Відтак саме люди пера й піднесли голоси супроти режиму в різний спосіб: лояльний та нелояльний, а найголосніше пролунали і відверто проти режиму в найжорстокіших у світі концтаборах, у тій вогнедишній печі; відтак почали писатися репортажі, художні твори, статті, есе, спогади, які проникали крізь колючий дріт і рушали в світ, викриваючи облудну демагогію синів диявольських. «Репортаж із заповідника імені Борія» В.Мороза «Більмо» М.Осадчого,»Лихо з розуму» В.Чорновола, поезія В.Стуса, спогади Д.Шумука тощо; відтак не применшувалася, а поширювалася література самвидаву, проти якої було кинуто всі засоби державної машини, яка переслідувала, била, топтала, часом знищувала, кидала юнаків у вогненну піч, палила, розкладала їхні душі, деморалізувала, ламала, дискримінувала, і чим агресивніше те чинила, тим пришвидшувала свій загин. Валерій Марченко в цьому процесі сказав своє золоте слово серією есе, замальовок, диспутних діалогів, гострою критикою продажної, ґвинтикової літератури, як і самої системи, подавши читачеві не лише ряд своїх думок, витворених на загальнолюдській (а не партійній) гуманістичній основі, але й подав образи тих юнаків-побратимів, які з ним сиділи, зокрема давніших борців за Україну, та й не тільки, бо й служників системи: слідчих, служників, людей без совісті та сумління, що продавали ближнього, або й тих, котрі заламувалися — цілий, колоритно з'явлений калейдоскоп.

Ось коротке есе «Філософ і праця» про Василя Лісового, політв'язня, якого засудили (уже на засланні) за тунеядство, і це філософа, кандидата наук, ученого, якого викинули з роботи, а відтак судили, а по відбуттю кари в таборі ще раз за іншою статтею — такі речі може чинити система лише в стані сказу. Концтабір і філософ, здавалося, неспівмірні поняття, але як писали й казали тоді: концтабори й справді перетворилися в своєрідні університети, де навіть малоосвічені ставали людьми високого розуму (есе «Антон Олійник»). А щодо В.Лісового, то, як пише автор, «можливо, в умовах переслідувння і цькувань у зоні він знаходив кращим, прирікши

себе на голоднечу, в самоті ізолятора супокійно міркувати над своїми філософськими теоріями». Василь Лісовий — «мрійник-ідеаліст», як і всі інші юнаки. З другого боку, в есе «Одеколон у флаконах» описуються так звані «бичі» (бывший интеллигентный человек), які пропадають у пияцтві, пропиваючи і вбиваючи алкоголем рештки даного колись Богом розуму, а серед них — колишній бойовий захисник диявольської держави, фронтовик, чи такого ж типу жінка Валюша — істоти, що «десь там за порогом моралі залишили охайність, гідність, родинні почуття» — це викиди тоталітарного суспільства. Але навіть і в цьому середовищі з'являється повага до тих, що «борються за ідею». Інколи вживається гумор, хоч пишеться про жахливі речі («Шерше ля фам», «Закордон, дівчина і хуліган»); розкриває В.Марченко і методи практики кагебістів щодо пришивання політичним карних злочинів, яких вони, звісно, не чинили. Так О.Фельдмана звинуватили за напад на незнайому жінку, М.Горбаля за спробу згвалтування, В.Овсієнка за нібито бешкети на вулиці, В.Смогителя та грузина Т.Джватеішвілі за подібні причіпки. Тут, до речі, вжито поетики памфлету. Цю ж поетику вживає автор і в есе «Харакірі комуніста». Для нас цей твір цікавий передусім тим, що героєм його є комуністичний ортодокс, а ще росіянин, у якого при його цілком вірній службі зародився сумнів у правомірності тих чи інших партійних ініціацій, тобто в ньому, як розумній істоті почав озиватися отой Бог-Розум, якого я тут не раз згадував, відтак почав вважати, що вищий закон — не воля партії, а «благо народу». В результаті Кожанов дістав 25 років, а в концтаборі був поставлений у такі умови, що його психіка порушилася, зрештою покінчив самогубством. Есе — яскрава картина комуністичного саможерства. Подібна тема, тільки на іншому регістрі, розробляється і в есе «Занапащена Кліо», де йдеться про людину вельми авторові близьку — власного діда, згаданого вище історика Михайла Марченка. Історик теж був із тих, котрі, не протестуючи проти системи, носили у собі частку Сумніву-Розуму. «Абстрактне добро та праця в межах можливого — ось не виголошене кредо старого професора» — точно визначає його позицію рідний онук. Його наукове життя — це спроба пропливти між Сціллою та Харибдою, зрештою, закінчилося тим, що його 77-річного тяжко побили «заплічних справ майстри, після чого він потрапив у стан психічного розладу», відтак, як і Кожанов, «був понівечений державою, якій присвятив життя і талант». І все тому, як говорить старий упіст Василь Підгородецький в есе «Межи жорен пекельних», що у цій суспільно-політичній системі людина не варта ніц!». Не має значення, добра вона чи лиха, а має значення — ґвинтик вона чи не ґвинтик, або чи недостатньо ґвинтик. КГБ при цьому — апарат такої нівеляції, знову-таки не людська інституція, а машинова. Ставить автор і таке болюче питання, як вселення комуністичної бацили в людські голови, відтак навіть ті, кого система тримала не тільки в ласці, але й ті, котрі потрапляли в концтабори, залишалися із тією заразою в тілі, особливо, коли комуністична бацила з'єднувалася з російською імперіалістичною. Система — це «кровожерлива потвора», яка не може насититися, в основі її — психологія бандита — «чим менше опору, тим безоглядніший, вигадливіший у насильстві і сваволі». Розлогий приклад цьому — описи сваволі та творення пекла для ув'язнених в російських концтаборах (есе «Раз — 15, два — 15»), при цьому особливо знущалися над бандерівцями. Наглядачів «єднала одна визначальна риса — ненависть до людей, над якими поставили

командувати», в суті це були бандити і садисти — міжнародного суду над ними й досі ніхто не збирається чинити. Доля упіста Мирослава Самчича, описана тут, — жахка картина ходіння по колах цього пекла.

У 1978—1983 роках, тобто під кінець життя, а Валерій Марченко помер 7 жовтня 1984 року, він повертається до такого любого собі перекладацтва. Звісно, «Декларацію Незалежності» Т.Джефферсона він переклав із політичних міркувань, як пам'ятку суголосну тодішнім його думкам («просто насолоджувався, коли перекладав», — пише він у листі від 9 червня 1980 року), адже тут йдеться про те, що «всіх людей створено рівними, і вони наділені їхнім Творцем певними і невід'ємними правами», що деспотизм — це «низка зловживань та утисків», відтак дії щодо повалення деспотизму є правними, бо тиран «непридатний бути правителем вільного народу». Але переклад уривків «Трьох в одному човні» Джерома К. Джерома було даниною юнацького захоплення цим твором, так само й інші переклади стали актом естетичного заповнення — цю роботу він бачить, наче зв'язок «з нелюбою, причепливою коханкою», як пише в листі з лютого 1978 року; перекладає і прозу й поезію.

Коротка перерва на волі у 1981—1983 роках, а в жовтні 1983 року В. Марченка заарештовують удруге, інкримінуючи написання скарг, протестів, антитолітарних творів, розмови з в'язнями в таборах і на засланні в Казахстані. Вдруге Валерія Марченка засудили з нелюдською жорстокістю — на 15 років, режим агонізував, але ярився і прагнув свої жертви домордувати. Особливий інтерес відтак мають документи слідства, допитів та останнього суду над нескореним звитяжцем. Уже в додатку до протоколу допиту від 8 грудня 1983 року довідуємося, що молох не оминув його роду. Дід, той-таки відомий історик М.Марченко з 1941 по 1943 роки відсидів у Новосибірській тюрмі; 10 років у далекосхідних концтаборах пробув брат бабусі; в концтаборах загинув брат вітчима Валерія Марченка. У цьому зв'язку, а також і тому, що цей документ зіграв немалу роль у другому звинуваченні, не можна не зупинитися докладніше на «Відкритому листі діду», написаному в липні 1975 року в Пермській області, адже образ діда, яскраво накреслений ще в есе «Занепащена Кліо» і створений онуком (за законом спадковості, діти, як правило, заперечують батьків, а проводжують дідів з особливим сердечним передзавзяттям. Михайло Іванович, пишеться тут, був спершу вірним неофітом комуністичної ідеї, значився серед організаторів колгоспів і першим хотів віддати коней. Тоді прадід кинувся на свого сина з вилами. Саме тоді, коли в Україні мерли з голоду мільйони, дід учився в інституті червоної професури, вивчав «Карлу-Марлу», як пише його внук, а його дітей та дружину врятувала від голоду мати Михайла Івановича. Відтак Валеріїв дід став істориком, притому добрим, його дисертація «Боротьба Росії і Польщі за Україну» зберегла свою наукову вартість і дотепер (вийшла окремою книжкою перед війною) — я сам нею користувався при своїй праці, а внука вона навчила любити Україну. Відтак ставиться проблема: учений і суспільство та відповідальність вченого за ним створене. Ця позиція для В.Марченка мала особливу вагу, адже природою він створений не для того, щоб згоріти у вогненній печі, а щоб стати таки вченим — дідові гени тут спрацювали безвідмовно. Але бути вченим-гуманітарієм у тоталітарному суспільстві — це бути слугою режиму, отже допомагати йому творити злочини, бо «як можна, — запитує внук у

діда, — будувати державу і нищити будівничих» — це прирівнюється до пожирання власних дітей. Відтак учений стає служником суспільства, в якому освячене душогубство, тоді як «не вбивати — людей треба любити!». У 1939 році Михайло Марченко послали в Західну Україну для російсько-комуністичної колонізації того краю, але тут сталося щось супротилежне: вчений познайомився із справжніми науковцями, а ще дістав доступ «до антимарксистської літератури». Тут і зародився в діда отой Сумнів, про якого писалося вище, відтак при братові колись вірний і сліпий служака заспівав «Ще не вмерла Україна». І автор ставить гостре питання: чи не бачили вони, радянські інтелігенти, страшного зла, твореного довкола них? Бачили та мовчали. «Обережність перетворилася на Страх».

Про категорію Страху, засіяного в суспільстві, як найефективнішу зброю антигуманного суспільства, Валерій Марченко міркував ще раніше, і я це вище відзначив. Скажу принагідно, що над цим, і що цікаво, так само, міркував про це явище і я сам, бо також виростав у суспільстві, що трималося на страху. Отож дозволю ще одну цитату, цього разу із моєї повісті «Компанія з пивниці» (Дніпро, № 1–2, 1997 р.), перші начерки якої написано ще 1961 року. Мій герой міркував: «Але часом і на мене нападає якийсь невідомий жах, і я увіч відчуваю, що очі мої стають олов'яні — жах блукає мені в тілі, як кров, і я знаю, що всмоктав його з материнським молоком, що його перелив в мене разом із своєю кров'ю батько, і що я ніколи, мабуть, від нього не звільнюся. Цей жах буде зі мною скрізь: часом відчуваю його, як гребінця в кишені, часом він, мов яблуко чи груша на дереві, інколи прозирне з чужого обличчя, часом стає моторошним сном. Я тоді кричу і прокидаюся. Відчуваю, що Страх застряг у горлі, і кашляю, щоб викашляти його із себе... Ми його відганяємо, а він лізе в очі, як набридлива оса, ми про нього хочемо забути, а він душить за горло уві сні, він плететься за нами чорною потворною тінню, і ми, здається, вже ніколи її від себе не відірвемо». Інший письменник-шістдесятник Р.Андріяшник знайшов до цього феномену блискучу назву: «Люди зі страху». Про цей-таки страх пише в своєму спогаді про перший арешт і Валерій Марченко, тобто один із найсильніших духом і найзвитяжніших юнаків.

Та повернімося до його діда. У Львові йому було доручено немаловажну посаду — ректора університету. Але молох пильно стежив не лише за чужими, але і за своїми, бо таки мав подобу спрута. Відтак — арешт і сибірський ГУЛАГ. Виступ на зборах педінституту в 1956 році, коли розвінчувався культ особи, із спогадом про російські концтабори, знову привів до нагінок. І знову Страх переміг. «А що є принизливіше, — пише внук, — й ганебніше для інтелігента, як бути некорисним народу?» Відтак В.Марченко кидає догану українцям за їхню пасивну вдачу, бо ми — «нація примітивів!». Чи справедливо це було? (До речі, і слідчий єхидно використав цю рубацьку фразу). Очевидно, ні! Бо не можна не згадати, що не раз робив і сам автор, визвольні змагання українців і XX столітті і дві кроволийні національно-визвольні війни, що без малого тривали з півтора десятка літ, і п'ять чужих воєн, що значно знекровило націю, не кажучи вже про три голоди і масову селекцію інтелігенції. Валерій Марченко дорікає дідові, що «навчав студентів з чужих шпаргалок». І знову рубашна відчайдушна фраза, гідна молодого воїна, але не мудреця. Скажу до того, що і я, як згадувалося, був з-поміж студентів, яких він навчав. І з переконливістю зазначу, що студенти (ті, в яких було поселено

Розум) його любили, бо він був світла душа у темному тодішньому викладацькому царстві. Він і ще кілька. І його виклади я не забув і досі; можливо, є заслуга його і в тому, що я, хоч і збридив тоді, але не до кінця науку історії. Але розумію і його внука, який хотів бачити в дідові приклад до наслідування, тож певний конформізм його дратував при його непохитній, героїчній позиції. Це збагнути неважко тому, що й ми, письменники-шістдесятники, відкинувши борзописність наших літературних «батьків», шукали опертя в дідах, тобто в письменниках 20-х років і певний конформізм їхній мене, принаймні, дратував також. Але це йшло не від зневаги чи несприйняття «дідів», а від любові до них. Лист В.Марченка до діда також був написаний із любові, але внук бажав іти далі, аніж дід. Любив у ньому те, з чого почався сам, бо саме в нього навчився любити Україну, бачив його світлоносність у кромішній темряві, його попри все мужність у сіянні реального добра в реальній ситуації, але перекреслював його здатність усе-таки вгинатися, все-таки коритися, все-таки хитрувати і шукати лазівок, щоб залишитися собою, а водночас не дати підстав Молохові себе розтерзати. Так, це був конформізм, але і в ньому була своя рація. Але тієї рації Валерій Марченко не сприймав, бо він був «онук», а не «дід», а онуки мають, за природою та Божим помислом, ступити вище принаймні на щабель. Саме тому він провістив наприкінці свого звернення-маніфесту до діда, зрештою і до всіх «дідів»:

«Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору: свідомість, що ярмо нестерпне. Треба було мені самому потовктися до кам'яної стіни, відчути біль удару, щоб зрозуміти: зло таки можна подолати, з ним можна і треба боротися. Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а норма існування. Й не мовчазною пасивністю треба йому протиставлятися. Нам ніхто не допоможе, крім нас самих».

Листа-послання написано 1975 року, а під кінець життя В.Марченко створить статтю-есе про київських ченців, якою фактично признає, що боротьба може вестися і через упокорення, але при незламному дусі. Здається, цим він визнавав істину, що палити свого світильника можна навіть у повітрі, в якому мало кисню. А в кромішній темряві і малий вогонь — багаття.

Валерій Шевчук

Зібрання творів

Валерій Марченко

ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ

Редактор і коректор: *І.Косовська*
Художнє оформлення обкладинки: *С.Абрамов*
Комп'ютерна верстка і макетування: *О.Хлопова*
Комп'ютерний набір: *К.Балацький, О.Кулакевич, Д.Матіяш, В.Медвідь*

Здано на виробництво 23.04.01. Підписано до друку 18.05.01. Формат 70×100/16. Папір офс. Гарнітура академічна. Друк офс. Ум. друк. арк. 42,24. Ум. фарб.-від. 42,57. Обл.-вид. арк. 35,74. Тираж 1000 пр.

РОЗПОВСЮДЖУЄТЬСЯ БЕЗКОШТОВНО

Міжнародний Благодійний Фонд «Видавництво СФЕРА».
Україна, 04107, м. Київ, пров. Делеґатський, 3.

АРКУШ ВИПРАВЛЕНЬ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Слід читати
6	2 зверху	(1974–1982 рр.)	(1974–1983 рр.)
Там само	6 знизу	(1 жовтня 1983 р. – 4 жовтня 1984 р.)	(21 жовтня 1983 р. – 7 жовтня 1984 р.)
63	2 знизу	Київські діалоги	Київський діалог
119	1 знизу	1972–75 рр.	1972–73 рр.
243	1 знизу	1974–1982 рр.	1974–1983 рр.
379	4 зверху	В.М.Марченко	В.В.Марченко
380	12 зверху	Вірю	Вірою
447	1 знизу	1 жовтня 1983 р. – 4 жовтня 1984 р.	21 жовтня 1983 р. – 7 жовтня 1984 р.
453	12 зверху	1914 та 1939 р.	1926 та 1939 р.
460	8 зверху	Прунін	Ярунін
462	16 зверху	оборка панели	сборка панели
463	9 зверху	Прунін	Ярунін
484	5 знизу	знаходить	зводить
489	15 зверху	Зубець Б.І.	Зубець Г.І.
490	21 зверху	ДВПси (?)	ДвУси
494	14 зверху	Прунін	Ярунін
523	16 знизу	виростили	виростити
524	4 зверху	у цього	у нього
Там само	7 знизу	тики	таки
525	21 знизу	«За правом ідейності»	«За параваном ідейності»
527	23 зверху	концтабоі	концтаборі
529	19 знизу	і підпіллі	у підпіллі
530	6 знизу	Семдесятники	Сімдесятники
532	23 зверху	«Занапщена Кліо»	«Занапащена Кліо»
533	2 зверху	Мирослава Самчича	Мирослава Симчича
Там само	18 зверху	антитолітарних	антитоталітарних
534	3 зверху	Михайло Марченко	Михайла Марченка
Там само	7 знизу	і XX столітті	у XX столітті

Що ж, боротьба — безжальна і жорстока,
Ця боротьба, ще кажуть є епічна.
Я згину. Інший встане... та й по всьому.
Тут-бо не важить чиясь окремішність.
Розстріл, а за ним — слимак.
Усе це зовсім просто і логічно.
Та в бурю люту знов з тобою будем ми,
Народе мій. Тебе кохають вічно.

Никола Ванцаров.
1979